Névtani Értesítő

27.

Budapest
2005.

NÉVTANI ÉRTESÍTŐ

Az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete Névkutató Munkaközösségének időszakos kiadványa

Szerkesztőbizottság:
GERSTNER KÁROLY, HAJDÚ MIHÁLY (a szerkesztőbizottság elnöke), HEGEDŰS ATTILA, JUHÁSZ DEZSŐ, LACZKÓ KRISZTINA

Szerkesztő:
FARKAS TAMÁS

A kötetben megjelent tanulmányokat lektorálták a szerkesztőbizottság tagjai

Technikai szerkesztő:
BÁRTH M. JÁNOS et alii

Angol fordítás:
BÖLCSKEI ANDREA

Budapest 1088 Múzeum körút 4/a
Postacím: 1364 Budapest Pf. 107
Telefon: (1) 485-5222
Ímél: nevtert@ludens.elte.hu

---

27. szám

Megjelent az OTKA T 048542 sz. kutatási pályázat támogatásával

Budapest, 2005

ISSN 0139-2190

TARTALOM

ELŐSZÓ 5

TANULMÁNYOK

FEHÉRTÓI KATALIN: Gondolatok az „Árpád-kori személynévtár" adatainak összetételéről 7
BASKI IMRE: Oszmán-török szavak tulajdonneveinkben I. Személynevek 13
ÖRDÖG FERENC: A 18. századi népességösszeírások és egyházlátogatási jegyzőkönyvek mint a névszociológia forrásai 23
FERCSIK ERZSÉBET: Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák és a névhasználat a 17–18. században 31
MIZSER LAJOS: Bereg megyei családnévvizsgálatok 39
MIZSER LAJOS: Dercen és Szernye családnevei 43
VARGA JÓZSEFNÉ: A Felső-Rábaköz családneveinek jelentéstani vizsgálata 49
FARKAS TAMÁS: Családnév-változtatás a 20. század második felében 62
FRUNYÓ CSILLA: Törvénytelen gyermekek névadása a 19. századi Esztergom-Vízivárosban 72
SZILÁGYI ANIKÓ: Névadási szokások kisebbségi és többségi helyzetben lévő magyar anyanyelvű gyermekek körében a rendszerváltás után 78
MIKESY GÁBOR: Keresztnévvizsgálatok budapesti nagycsaládosok körében 87
KOVÁCS ANDRÁS: Som ragadványnevei 95
BAUKÓ JÁNOS: Beszélő ragadványnevek a magyar népmesékben 102
PAPP KORNÉLIA: Hagyomány, jog és szokás az izlandi személynévadásban 110
HOFFMANN ISTVÁN: Régi helyneveink névadóinak kérdéséhez 117
TÓTH VALÉRIA: Változásmodellek a településnevek körében 125
PÓCZOS RITA: Nyelvtörténeti szempontok az Árpád-kor etnikai vizsgálatához 136
RÁCZ ANITA: Népnevek és helynevek (Tézisek egy kutatási programhoz) 143
BÖLCSKEI ANDREA: A szentnévi alaptagú helységnevek korrelációs rendszerének alakulása 152
DÉNES GYÖRGY: Karsztföldrajzi szókincsünk középkori elemei és megjelenésük helyneveinkben 162
BÍRÓ FERENC: Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek 170
PÁL HELÉN: A bukovinai Istensegíts helynevei 179
KOCÁN BÉLA: Akli helynevei 188
VINCZE LÁSZLÓ: Az *utca, a mahalle, a fertály (negyed), a tized,* valamint a *járás* településrészek jelentése, egymáshoz való viszonya és helymeghatározó szerepe a történeti forrásokban (15–20. század) 191
VÖRÖS FERENC: Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után 197
HAVAS PÉTER: Budapesti kávéháznevek az első világháborútól a Tanácsköztársaság időszakának végéig 213
PELCZÉDER KATALIN: Veszprém megyei üzletnevek funkcionális-szemantikai vizsgálata 221
SLÍZ MARIANN: *Apácasóhaj, hangyaboly* és egyéb süteménynevek 231
K. SZOBOSZLAY ÁGNES: Ötszáz baba nevéről 239
TAKÁCS SZILVIA: A nevek mágiája 248

MŰHELY

JUHÁSZ DEZSŐ: Megkezdte munkáját a Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtani tagozata 257
KISS JENŐ, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZOVÁK KORNÉL: Fehértói Katalin „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)" című munkájáról – a nyelvészet, a történettudomány és a középlatin filológia szemszögéből 260
MAYER GYULA: Az „Árpád-kori személynévtár" számítógépes háttere....270
DÚRÓ ERZSÉBET: A holland névtudomány napjainkban 273
A doktori iskolákban megvédett névtani témájú disszertációk (1999–2004) – ELTE, Magyar nyelvtudomány: ZÁNTÓ EDINA, FARKAS TAMÁS, VÖRÖS FERENC, BÖLCSKEI ANDREA, N. CSÁSZI ILDIKÓ, GASPARICSNÉ KOVÁCS ERZSÉBET, KOI BALÁZS, HÁRI GYULA, SZOPOS ANDRÁS, VARGA JÓZSEFNÉ; Debreceni Egyetem, Magyar nyelvtudomány: TÓTH VALÉRIA, RÁCZ ANITA, VÁRNAI JUDIT SZILVIA, KECSKÉS JUDIT; – Debreceni Egyetem, Angol nyelvtudomány: VERMES ALBERT PÉTER PhD-értekezései 281

SZEMLE

VÉGH FRUZSINA: Farkas Ferenc szerk.: Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl (Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.) 317
SLÍZ MARIANN: Benkő Loránd két tanulmánykötetéről (Név és történelem, Beszélnek a múlt nevei) 319
RAÁTZ JUDIT: Nemzetiségi utónévkönyvek (Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve, Magyarországi német utónevek jegyzéke).....322
VÖRÖS OTTÓ: Vörös Ferenc: Családnévkutatások Szlovákiában.....328
HAJDÚ MIHÁLY: Lelkes György: Magyarország 1903–1912 között törzskönyvezett lakotthelyei a XX. század végén.....331
FERCSIK ERZSÉBET: Névtan és helyesírás találkozása egy kézikönyvben (Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: Helyesírás) 333
HAJDÚ MIHÁLY: Ágoston Mihály: Államneveink írás- és ejtésmódja. Köznyelvünkben használt mai államneveink (különös tekintettel a rövidebb változatra).....339
BÁRTH M. JÁNOS: Erdélyi Erzsébet: Kecskeméti utcanevek története 342
VINCZE LÁSZLÓ: Wilfried Seibicke: Historisches Deutsches Vornamenbuch [Történeti német keresztnévkönyv] 343
TÓTH SÁNDOR: Ľuba Sičáková: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej [A Sajó szlovákiai vízgyűjtőterületének víznevei] 345
VINCZE LÁSZLÓ: Namenkundliche Informationen 81–82. (2002).....346
VINCZE LÁSZLÓ: Namenkundliche Informationen 83–84. (2003).....348

TÁJÉKOZTATÓ

Szerzőink figyelmébe.....349
Fontosabb rövidítések 352

CONTENTS 353

ELŐSZÓ

Egy megjelenésében és szerkesztésében megújult Névtani Értesítőt tart most kezében az olvasó. Természetesen nem egy egészen új, más Névtani Értesítőt, hanem egy olyat, amely szükségszerűnek tűnő és célszerűnek ítélt változtatásokkal kívánja ellátni feladatát, korunk szakmai követelményeinek, igényeinek és a körülményeink megszabta lehetőségeknek a figyelembevételével.

A legfontosabb változtatás kétségkívül a Névtani Értesítő lektorált kiadvánnyá válása, azaz – más folyóiratok, periodikák már meglévő gyakorlatához hasonlóan – minden beérkező munka szakmai véleményeztetése. Ennek egyik oka, hogy egyre több a megjelenésre váró cikk, tanulmány, mindegyikük megjelentetésére azonban nincs lehetőségünk. Mert míg a névkutatással (is) foglalkozók száma örvendetesen növekszik, a szakmai műhelyek munkatársai, a doktori iskolák résztvevői, a tudományos munkát végző kutatók esetében pedig munkájuk természetes velejárója és egyúttal szükségszerű elvárás a publikálás, addig a Névtani Értesítő megjelenését lehetővé tevő anyagi források az utóbbi években éppen hogy nem bővültek. Másik fontos oka a lektoráltatás bevezetésének a nem lektorált folyóiratok s emellett a névtudomány tudományos presztízsének bizonyos meggyengülése. Meggyőződésünk egyúttal, hogy a lektorálás gyakorlata a beérkező cikkeknek is csak a javára válhat, s így ez folyóiratunk – és ezzel a hazai névtudomány – színvonalának a növekedését is szolgálja.

Tartalmi szempontból a Névtani Értesítő egyébként kevéssé változik, s megőrzi kialakultnak tekinthető rovatszerkezetét. Legfontosabb részét továbbra is a „Tanulmányok" rovat képezi, mely helyet biztosít a névkutatás minden részterületének. (Szerzői között remélhetőleg továbbra is megtalálhatjuk nemcsak a névvizsgálatokban kiemelt fontosságú nyelvészet, de más tudományterületek képviselőit is; tapasztalt és ifjú névtanosokat egyaránt.) A „Műhely" rovat betekintést kíván nyújtani a névkutatás műhelymunkáiba, idei számunktól kezdve rendszeresen számot adva a doktori iskolákban legújabban elkészült és sikeresen megvédett névtani tárgyú PhD-dolgozatokról is. A „Szemle" rovat pedig – bár a tudományterület reprezentatív értékű szemlézésére korántsem vállalkozhat – a hazai és külföldi névtudomány újabban megjelent munkáit kívánja ismertetni.

Fontos újítás (illetve a régi gyakorlat felelevenítése), hogy folyóiratunk – a nemzetközi vérkeringésbe való bekapcsolódást elősegítendő – a tanulmányok mellett azok angol nyelvű kivonatait is közreadja. (Ennek céljából kérjük szerzőinket, hogy megjelentetésre szánt tanulmányaikhoz egy néhány mondatból álló, magyar nyelvű tartalmi összefoglalót is illesszenek.) Az angol nyelvű összefoglalók az egyes tanulmányokat követően, az angol tartalomjegyzék pedig (egyéb tudnivalókkal együtt) kiadványunk végén találhatók.

A Névtani Értesítő egységes arculatának biztosítására törekszünk. A formai egységesség és állandóság érdekében kérjük arra szerzőinket, hogy a Névtani Értesítőbe szánt írásaikat ezután a kiadványunk végén található, „Szerzőink figyelmébe" című tájékoztató figyelembevételével készítsék el. A kapcsolatfelvételre a korábbi módok mellett a folyóirat új, saját ímélcíme szolgál (nevtert@ludens.elte.hu).

Jelen számunk adja közre a 2004. augusztus 29–31. között Budapesten megrendezett VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszus névtani tárgyú előadásait. Kötetbeli előfordulásuk sorrendjében: FEHÉRTÓI KATALIN, ÖRDÖG FERENC, FERCSIK ERZSÉBET, FARKAS TAMÁS, SZILÁGYI ANIKÓ, HOFFMANN ISTVÁN, TÓTH VALÉRIA, PÓCZOS RITA, RÁCZ ANITA és VÖRÖS FERENC tanulmányait.

A SZERKESZTŐ

TANULMÁNYOK

GONDOLATOK AZ „ÁRPÁD-KORI SZEMÉLYNÉVTÁR (1000–1301)” ADATAINAK ÖSSZETÉTELÉRŐL[1]

I. Árpád-kori személyneveink összegyűjtése és jelen ismereteink szerinti feldolgozása nem csupán egyik témaköre a magyar névtani kutatásoknak Az ómagyar személynevekben rejlő információk tömege lényegesen szélesebb körben érinti a magyar nyelvtörténeti tanulmányokat. A feltárt ómagyar nevek variációinak, írás- és ejtésváltozatainak sokasága segíti, szolgálja és további vizsgálatokra, esetleg a régit meghaladó újabb megállapításokra ösztönzi a hangtörténettel, helyesírás-történettel, képzőtörténettel, etimológiával foglalkozó kutatókat. A névanyagon megfigyelhető az egyes hangok jelölésének alakulása, a tőséghangzók feltűnésének időbeli határa, a kettős magánhangzók és mássalhangzók jelölésének sajátossága, a név elején és a mássalhangzók után álló *h* betű gyakorisága, továbbá az *a, o* betűk Árpád-kori hangértékének, korabeli kiejtésének vizsgálatához is segítséget nyújt. Árpád-kori tulajdonneveink felismerése és a névalakulatok elfogultságtól mentes, helyes magyarázata valójában múltunk egy szeletének feltárása társadalmi érdek.

Árpád-kori személyneveink tanulmányozása során viszont elengedhetetlen a magyarság történetének ismerete. Tudnunk kell a honfoglalás előtti magyar–szláv érintkezésekről (vö. GYÖRFFY 1990: 1–24), továbbá arról, hogy a honfoglalás körüli időkben és még a 10. század első évtizedeiben is a Kárpát-medencében a szláv nyelven beszélők túlsúlya volt a jellemző. E megállapítást támasztja alá BENKŐ LORÁND véleménye is, mely szerint az „itt talált szláv földművelő réteg természetesen a névadásban is jelentős szerepet játszott. Egyes divatosabb szláv nevek a magyarság körében is hamar népszerűek lettek. A szláv névadásnak ez a hatása az egész Árpád-koron át tartott, és alig van olyan nagyobb összeírásunk, amelyben a szláv nevek sokasága ne jönne elénk. A 12. századig e nevek egy része bizonyosan még nyelvileg be nem olvadt szlávokat takar” (BENKŐ 1949: 4). Történészeink hitelt érdemlően tárták fel a középkorban hazánkban élt és idetelepült nem magyar népek területi elhelyezkedését. KRISTÓ GYULA újabb feldolgozásából (KRISTÓ 2003) bizonyosodhattunk meg ezen idegen, főleg német és szláv elemek nagy számáról, mely egyúttal magyarázatul szolgál Árpád-kori személynévanyagunk összetételére is. Arra, hogy a 11–13. században előforduló ómagyar nevek között számos a felismert szláv és német eredetű név, de a ma még fel nem ismert, vagyis az ismeretlen eredetűnek tartott nevek között is – véleményem szerint – legtöbb lehet az ószláv és az ónémet név.

[1] Az időközben megjelent kötet (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005) többszempontú bemutatását l. a Névtani Értesítő jelen számának „Műhely” rovatában. (A szerk.)

2. Árpád-kori személyneveink eredetének feltárása rendkívül nehéz, mert egy-egy ómagyar névalakulat helyes értékeléséhez elengedhetetlen a különböző időpontokban előforduló adatok, névvariációk, írás- és ejtésváltozatok pontos összevetése. De már a nevek gyűjtése, besorolása, elbírálása alkalmával is számos bizonytalansági tényezővel kell számolnunk. A különböző időpontokban írt, sőt esetleg többszörösen átírt oklevelek szövege, különösen a tulajdonnevek a nép vagy az írnok nyelvén nem egyszer a felismerhetetlenségig torzulhattak. A magyar ajkon is átalakult idegen eredetű neveket és ezek különféle becézett, rövidült alakjait nem vagyunk képesek felismerni. Ezért is jöhettek létre és alakulnak napjainkban is egyre-másra a tudós népetimológiák.

A középkori oklevelek írójának, a nevek feljegyzőjének állandóan két vagy több nyelvet kellett közvetítenie. Amikor egy magyar vagy idegen: cseh, lengyel, francia, német vagy olasz anyanyelvű írnok latin nyelven írta le az oklevelet, e közben a magyar nyelvű határleírások mellett magyar, esetleg szláv, német vagy francia eredetű neveket, nemegyszer ezek becéző alakjait kellett feljegyeznie. Mindezeket természetesen hallás után. A földrajzi neveket, határleírásokban előforduló helymegjelöléseket csak kis mértékben lehetett latin nyelvre átfordítani, de a rendre elhangzó különféle népi, főleg becéző névvariációk leírása további nehézségeket okozhatott. Az oklevélírók azzal könnyíthették meg a nevek feljegyzését, ha ugyan felismerték (vagy nem ismerték fel) a becéző alakot, hogy nem a hallott és nehezen leírható nevet, hanem a személy nemzetiségéhez igazodva a szláv vagy német alapnevet, esetleg a becézőnévhez leginkább kapcsolható egyházi latin nevet írták le.

Ez a módszer lehet egyik magyarázata az oklevélírók egységesítő törekvésének is. Egy norma kialakításának szándéka nemcsak a magyarországi és a német vagy lengyel nyelvterületen feljegyzett középkori névsorok alaki hasonlóságában, a neveknek a latin szöveg szerkezetébe való beágyazottságának azonosságában mutatkozik, hanem az egyes személynevek lejegyzésében is. Úgy tűnik, a szerzetesrendek, kolostorok tagjai, a papok, a nótáriusok egységessé igyekeztek alakítani a személynévállományt is. Elképzelhetetlen ugyanis, hogy az egyháziak által elnevezett nagy számú *Benedictus*-t, *Jacobus*-t, *Martinus*-t, *Stephanus*-t stb., vagy a *Johannes Gallicus, Johannes Latinus, Georgius Sclavus* stb. néven feljegyzetteket a magánéletben, a családi környezetük egyházi latin néven szólította volna.

Továbbmenve múltunk jobb megismerését szolgálná, ha a nyelvtudomány eszközeivel meg tudnánk állapítani például azt, hogy a szláv eredetű Árpád-kori személyneveink melyik szláv nyelvből származtak, vagy a német eredetű személynevet viselők mely német nyelvterületről érkeztek a Kárpát-medencébe Ezáltal az itt élő lakosság etnikai összetételére, a letelepítésekre, a migrációra, stb. az eddigieknél lényegesen több és jobb következtetéseket tudnánk történészeink segítségével levonni. E témakörben elvégzendő nyelvészeti vizsgálatok a történeti névtan művelői számára eredménnyel kecsegtető, új kutatási eljárást, irányt eredményezne.

3. Néhány évvel ezelőtt megkíséreltem felmérni az 1983-ban megjelent „Árpád-kori kis személynévtár”-ban közölt 6800 személy közszói eredetű nevének arányát. Akkor úgy találtam, hogy 1340 fő, az összes említett személy mintegy 20%-a kapott közszói eredetű nevet (FEHÉRTÓI 1997: 71–5). A most elkészült „Árpád-kori személynévtár”

adatainak ilyen tartalmú feldolgozását nem tudtam elkészíteni. Ennek több oka van. Az egyik legfontosabb: az adattár nem tartalmazza az 1301-ig összegyűjtött összes személy nevét, mert az igen gyakori, több százra tehető latin egyházi eredetű nevet viselő személyek adatait hely és idő kímélése céljából nem vettem be az adattárba. Tehát nincs az adattárban minden *Johannes, Nicolaus, Petrus, Paulus, Stephanus* stb. nevű személy, ami természetesen torzítja a névtárba felvett személyek különböző eredetű neveinek arányát. Szerepel viszont a névtárban minden úgynevezett közszói eredetű (*Péntek, Szombat, Ajándék* stb.) nevet viselő személy adata és minden egy- és kéttagú becéző névalakulat. Azaz nem lett felvéve az adattárba az összes *Benedictus* nevű személy, de a *Benedictus* név minden becéző (*Bech, Bec, Bek, Bene, Beke* stb.) alakjával elnevezett személy előfordul. Az „Árpád-kori kis személynévtár”-ban minden személy egyszer, egy néven szerepel, jelen feldolgozásban előfordul, hogy ugyanazon személyt több néven, névvariációval jegyezték fel.

A személynévtárban közölt nevek felismerését segíti a névalakulatok betűrendbe sorolása. Továbbá a sokszoros utalásokkal, azaz bizonyos névalakulatok lehetséges összekapcsolásával a nevek más megvilágításba kerülhetnek, így az eddig elfogadott névmagyarázatok esetleg érvényüket vesztik.

4. Az Árpád-kori személynevek eredetét csak az idegen, főleg a szláv és germán jövevénynevek figyelembe vételével, ezek ismeretében lehet feltárni. A könnyen felismerhető közszói és latin, egyházi eredetű nevek mellett nem okoz gondot a német *Herbort, Herman*, *Robert, Vilhelm*, a szláv *Boleslaus, Budmer, Vlcan* stb. és ezek számos írás- és ejtésváltozatának besorolása.

De kérdés, hogy például az ismeretlen eredetű *Scega, Scege, Zega, Zege, Scegey, Scegue*, *Zegue*, *Cegue* névalak egyik, 1138/1329-évi *Scege* variánsát érdemes-e a *szeg*[1] ’brechen, törni’ és a *szügy* ’Brust eines Tieres; állat, főleg ló melle’ (EWUng.) közszavak első, akár kérdőjeles előfordulásának is tekinteni, azaz célszerű-e egy ismeretlen eredetű névalaknak bármilyen, sőt kétféle, merőben más jelentést tulajdonítani? Egyébként a *szügy* közszó második korai kérdőjeles adata az 1237–40-ből származó *Syd.*

Egyetlen névalakulatból rendkívül kockázatos biztos etimológiát gyártani. Egy l245-ből származó *Folwyne* névalakot PAIS DEZSŐ felbontott *fol* + *vine* tagokra, „melyek közül az első a *falu* változata, a második pedig a *vén* szó birtokos személyragos formája” és a nevet viselő személy „nyilván egy szolgaközségben a vezető szerepet töltötte be” (PAIS 1966: 23). Ez a névalak és a *Foluuene* változata egy 1380-ban átírt oklevélben tűnik fel, mely arról szól, hogy IV. Béla 1245-ben hűséges hívének (fideli nostro) adományozta a Komárom megyei Hetény egy részét, mert megvédte Komáromot a tatárok betörése ellen (CDES. 2: 112, Sztp. 1: 242, GYÖRFFY 3: 421). További adatok: cr. 1270: Zoym filius *Foluyny* iobagio populorum regine (HOkl. 60), 1300: comitis… Arnoldi fily *Foluyunu* (Kub. 1: 180). Tehát az l245-ből származó személynév nem két magyar közszó összetétele, hanem a német *Folcwine, Folwin, Folowin* személynévvel azonos (FÖRSTEMANN 1854–59: 558). Jóllehet HALÁSZ ELŐD 1956-ban már megállapította, hogy a név a „meglehetősen gyakori germ[án] személynév” átvétele (HALÁSZ 1956: 66), a PAIS-féle magyarázat a mai napig él.

Ugyancsak a német *Metz* (FÖRSTEMANN 1854–59: 1119, BRECHENMACHER 1957–63. 2: 264; esetleg a *Matthias* becéző változata) vagy az ólengyel *Mech* (TASZYCKI 1965–92. 3: 433) becézőnév átvétele az 1211-évi *Mech* személynév, és nem a *mécs* 'világító eszköz' közszó első előfordulása, amint azt az OklSz. után a SzófSz., a TESz. és az EWUng. is idézi.

Kérdés, szabad-e az ismeretlen eredetű *mászik* ige első nyelvtörténeti adataként idézni a Váradi Regestrumból (1214/1550: ? *Mazam* névalakot és 1247-ből egy zárai polgár *Mazo* nevét? (vö. EWUng.), amikor a név vagy egy szláv (vö. FNESz. *Máza-szászvár* a.) vagy a német *Matzo, Maza, Mazza* személynév (FÖRSTEMANN 1854–59: 1119) átvétele.

5. Az adattár igen nagyszámú, 1000-nél több egytagú és egytagúnak minősíthető, kétmagánhangzós személynevet tartalmaz, 1800 írásváltozattal. Ismeretes, hogy az egyházi latin *Antonius*, G*allu*s, *Jacobus*, *Michael*, *Petrus*, *Philippus* stb. személynevek az Árpád-korban gyakran becézés okán első szótagjukra: *Ant, Gal, Fil, Jac, Mic, Mich, Pet* stb. rövidültek. A felsorolt és könnyen felismerhető egytagú neveken kívül számos az ismeretlen eredetű.

BENKŐ LORÁND szerint az „Árpád-kori magyar névanyag egyik jellegzetes típusát alkotják azok az ismeretlen, megfejthetetlen eredetű egytagú zárt személynevek, amelyek valószínűleg egy ősibb magyar névtípus kihalófélben levő maradványai" (BENKŐ 1950: 233). Az „ősi magyar" névtípust nem igazolják azok az Árpád-kori egytagú személynevek, melyek alakilag megegyeznek némely szláv egytagú személynevekkel, például *Bach ~ Baach* (~ szláv *Bach, Bač*), *Bas ~ Baas* (~ szláv *Baš*), *Ber* (~ szláv *Ber*), *Boch ~ Booch* (~ szláv *Boch*), *Chach ~ Chac* (~ szláv *Čach, Čak*), *Loch* (~ szláv *Loch*), *Pech ~ Peech* (~ szláv *Pech*), *Rad ~ Raad* (~ szláv *Rad*), *Zech ~ Zeech* (~ szláv *Zech*), *Zoch ~ Zooch ~ Zouch* (~szláv *Zoch*) stb. (vö. SVOBODA 1964: 107, 110, 121, 129, 146, 181; MARETIC 106; TASZYCKI 1965–92. 1: 75, 87, 108, 178, 393, 4: 226, 429, 7: 132).

Míg az „Árpád-kori kis személynévtár"-ban 27 *C*, *Ch* kezdetű (*Cet*, *Chet*, *Chom*, *Chug, Chymp*, *Chint*, *Ciot*, *Chot* stb.) egytagú személynév volt, addig az „Árpád-kori személynévtár"-ban több mint 200 az egytagú *C*, *Ch*-val kezdődő névalakulat. Ezek megfejtése szinte megoldhatatlan feladatnak tűnik, jóllehet az e típusba tartozó Árpád-kori nevek egy része megegyezik némely azonos alakú idegen személynévvel.

6. MELICH JÁNOS egyik nevezetes megállapítása szerint: vannak a magyarban becéző alakban átkerült személynevek, de ezek kicsinyített voltát nem érezzük. Ilyen az 1211-ből való *Tichon* személynév. A név a szlávságban egy *Tichomir*, *Tichoslav* stb. személynévből vagy egyenesen a *tich* ('stil') melléknévből szláv becéző *-on* képzővel alakult kicsinyített név (MELICH 1903–5. I/2: 129, 1914: 10). E személynév volt az alapja az 1055-ben feljegyzett Balaton melletti *Tihany* helynevünknek is (vö. FNESz.). A MELICH által említett és az ómagyar névállományban is előforduló szláv *-on* becéző képzős névalakulathoz adalék az „Árpád-kori személynévtár"-ban az 1290 *-n (-an, -en, -in, -on, -un)* végű személynév, ebből 300 *-on, -un* (feltehetően) becéző képzős név.

B. LŐRINCZY ÉVA úgy vélte, hogy „a magyar közszói eredetű egy vagy kéttagú nevek élete … összefonódhatott az egy vagy kéttagú idegen, az esetek többségében keresztény személynevekével, s képzős változataik már teljesen azonos módon viselkednek” (B. LŐRINCZY 1960: 143), és például az *-s (-us)* képzős személynevek „között számos olyan akad, melynek pontos mását egyik-másik szláv nyelvben is megtaláljuk, s amelyeket – könnyen megtörténhet – a maga egészében kaptuk valamely szláv nyelvből” (B. LŐRINCZY 1962: 26).

A személynévtárban 3400 *-s (-as, -es, -is, -os, -us)* végű személynév van. Továbbá kétszótagú *-a, -e* végű névből 370 *-ka, -ke*, 380 *-sa, -se*, 260 *-cha, -che* végű.

Nagy kérdés, hogy a különféle végződésű neveket hogyan kell minősítenünk? Mert például a FÖRSTEMANN-féle „Altdeutsches Namenbuch”-ból oldalszám lehetne idézni a kéttagú *-a, -o* végződésű ónémet neveket, és a kedvelt ónémet *-d ~ -t* képzős nevek közül nem egy megegyezik Árpád-kori személyneveinkkel: ómagyar *Tata, Tota* ~ ónémet *Tata, Tatta* (FÖRSTEMANN 1854–59: 387; vö. FNESz.: *Tata*) ómagyar *Ebed, Egid, Bened, Hord, Horrod, Hosued* ~ ónémet *Ibed, Egid, Benned, Harid, Horid, Hosed* (FÖRSTEMANN 1854–59: 383–4).

7. Alábbiakban néhány adattal bemutatom az l983-ban készült „Árpád-kori kis személynévtár” és most elkészült „Árpád-kori személynévtár” adatai között mutatkozó különbségeket, melyek nyilvánvalóan az adatok számából, illetve a személynevek gyűjtésének időbeli kiterjesztéséből következnek.

	Árpád-kori kis személynévtár (1983)	**Árpád-kori személynévtár (2004)**
időszak	1138–1240 között	1101–1301 között
személyek száma	6800	X
személynévi adatok száma	6800	38000
névcikkek száma	2800	9500 + 7500 utaló névcikk 26800 névvariáció (írás- és ejtésváltozat)
személyek előfordulása	minden személy egyszer fordul elő	egy személy több néven, névvariációval is előfordul (például *Marc ~ Mortun ~ Martinus* filius Artuna; *Elekus ~ Helekus ~ Elek ~ Alexius* a Hanva nemzetségből)
német *Hans*	0 személy	1 személy
Hans, Johann becéző alakja	1 *Hench*	50 *Hene, Hench, Hencz, Hencha, Henche*
német *Wolf*	0 személy	2 személy
Herbort, *Herbortus*	2 adat	60-nál több adat, 6 írásváltozat
Zobozlo, *Zobozlou*	3 adat	10 *Zoboslo,* 17 *Zobislaus* írásváltozat

A 13. század végéig összegyűjtött és „Árpád-kori személynévtár”-ban bemutatott adatok, nevek, névvariánsok eredet szerinti elfogadható feldolgozását egyelőre nem tartom lehetségesnek. Kétségtelen, össze lehetne számolni a könnyen felismerhető, ma-

gyar és idegen eredetű személyneveket, de az ismeretlen névalakulatok nagy száma, a több száz egy- és kéttagú név, melyek között egyaránt lehet magyar, német, szláv eredetű becézett, képzett név, a különféle végződésű nevek bizonytalan besorolása, nemkülönben az úgynevezett közszói eredetű nevek nem egységes megítélése nagymértékben bizonytalanná, kétségessé, sőt megalapozatlanná tenné az adattárba felvett nevek eredet szerinti feldolgozását.

Irodalom[2]

BENKŐ LORÁND 1949. *A régi magyar személynévadás*. Budapest.

BENKŐ LORÁND 1950. Tővégi magánhangzók keresztneveinkben. *Magyar Nyelv* 230–3.

BRECHENMACHER, J. KARLMANN 1957–63. *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen* 1–2. Limburg.

FEHÉRTÓI KATALIN 1997. Árpád-kori személyneveink eredetéről. *Magyar Nyelvőr* 71–5.

FÖRSTEMANN, ERNST 1854–59. *Altdeutsches Namenbuch* 1–2. Nordhausen.

GYÖRFFY GYÖRGY 1990. A magyar–szláv érintkezések kezdetei. *Századok* 1–24.

HALÁSZ ELŐD 1956. Germán eredetű magyar személynevek oklevelezésünk kezdeteitől a könyvnyomtatás koráig. *Nyelv és Irodalom* 65–101.

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.

B. LŐRINCZY ÉVA 1960. Képzőtörténet és névkutatás. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ. Budapest. 140–3.

B. LŐRINCZY ÉVA 1962. *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban.* NytudÉrt. 33. Budapest.

MELICH JÁNOS 1903–05. *Szláv jövevényszavaink*. Budapest.

MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. MNyTK. 15. Budapest.

PAIS DEZSŐ 1966. *Régi személyneveink jelentéstana*. MNyTK. 115. Budapest.

SVOBODA, JAN 1964. Staročeská osobní jména a naše příjmeni. Praha.

TASZYCKI, WITOLD szerk. 1965–92. *Slownik staropolskich nazw osobwich* 1–7. Boroszló–Varsó–Krakkó.

FEHÉRTÓI KATALIN

KATALIN FEHÉRTÓI, **Comments on names included in the "Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)"**

The 9,500 entries of the "Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)" contain 39,000 personal names collected from sources dating back to the period between 1000 and 1301 and available now in print. A minority of the personal names originate in Hungarian common nouns, whilst the overwhelming majority of foreign personal names are of Ecclesiastic Latin, Slavic and German origin. A few name forms are of unknown or obscure origin. With respect to numerous foreign names it is impossible to decide with certainty whether they have been formed by Hungarian or foreign (Slavic) derivative affixes.

[2] A tanulmányban szereplő egyszeri forráshivatkozások feloldását l. az „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)" forrásjegyzékében. (A szerk.)

OSZMÁN-TÖRÖK SZAVAK TULAJDONNEVEINKBEN I. SZEMÉLYNEVEK[1]

1. A magyarországi török névkutatásban az oszmán-török eredetű magyar nevek összegyűjtése és feldolgozása éppúgy háttérbe szorult, mint kezdetekben a magyar szókincs oszmán-török elemeinek a feldolgozása a korábbi török elemek kutatásával szemben. Az oszmán-török közszói réteg kutatásának történetét legutóbb KAKUK ZSUZSA foglalta össze (KAKUK 1996).

A kutatás hosszú időn keresztül kimerült egy-egy elszigetelt név magyarázatában. Ezek a kisebb közlemények a Magyar Nyelv és a Nyelvőr egyes korai számaiban jelentek meg. FEKETE LAJOS számos cikkben foglalkozott oszmán-török nevekkel (Hódoltságkori oszmanli-török helyneveink [1924], Igék oszmánli-török tulajdonnevekben [1927], Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek [1930], Mit Zahlwörtern gebildete osmanisch-türkische Ortsnamen [1965], Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben [1936]). Az eddigi tanulmányokban azonban csak elvétve találjuk meg azokat a török neveket, amelyek a magyarban is meghonosodtak, mint például *Bajzát, Hamza, Hadzsi, Szulimán, Janicsár* és mások.

E témában az első szerény összefoglalás KAKUK ZSUZSÁnak, a magyar nyelv oszmán-török elemei legtekintélyesebb szakértőjének a nevéhez fűződik. Jóllehet ez az összegzés is csak a személynevekre terjed ki és csupán a hódoltsági török személyek török neveiről szóló cikk másfél oldalas mellékletének tekinthető, a maga nemében mégis jelentős, mert ráirányította a figyelmet a további kutatás szükségességére (KAKUK 1988: 26–7). A magam részéről a szakirodalomban már ismert oszmán-török eredetű tulajdonnevek nem teljességre törekvő áttekintésével egyidejűleg bemutatok néhány újabb, oszmán-törökből (is) magyarázható nevet.

A felhasznált forrásokkal kapcsolatban megjegyzem, hogy az 1981. évi budapesti telefonkönyv KAKUK ZSUZSA (1988) által idézett számadatai mellett – az összehasonlítás kedvéért – feltüntettem a húsz évvel későbbi (2001-es) felmérés eredményét is (rövidítése: BpT. 1981 [a számadatokat KAKUK 1988-ból vettem át] és BpT. 2001). Az egyes, napjainkban is élő családnevek területi szóródását könnyedén vizsgálhatjuk az interneten a *www. telefonkonyv.hu* oldal keresőprogramja segítségével. A megyei családnév-előfordulások hozzávetőleges száma innen származik (rövidítése: T. 2004). A fejlett digitális technológia vívmányainak köszönhetően a klasszikus névtani források használata sem annyira időigényes már napjainkban. DVD-ROM-on „forgatható" CSÁNKI, BOROVSZKI, PALUGYAY, NAGY IVÁN, KEMPELEN és még sok más, nevekben gazdag kiadvány (részletes leírásukat l. a forrásrövidítések között).

2. Oszmán-török személynevek és méltóságnevek közvetlen vagy közvetett átvételei (A magyarban köznévként nem elterjedt, vagy egyáltalán nem használt török szóból keletkezett személynevek is ide sorolandók.)

[1] Jelen tanulmány a Névtani Értesítő következő számában a helynevek tárgyalásával folytatódik.

Aga(?). Családnévként 1612-ben fordul elő először (CsnSz.). – KÁZMÉR szerint a régi egyházi *Ágoston* rövidült és képzett alakja (CsnSz.). Igaz, hogy vannak korábbi adatok is (FEHÉRTÓI 1983: *Aga, Agha, Agya*), a csn. oszmánli eredetét mégsem lehet teljesen kizárni. Vö. oszm. *aga* 'úr, előkelő (férfi); bátya' (TESz., KAKUK 1973: 28, 1996: 70).

Agád. Keresztnév (LADÓ 1984). – 'Agácska, Uracska; Bátyuska'. LADÓ (uo.) szerint valószínűleg a török eredetű *Aga* név *-d* kicsinyítőképzős származéka.

Ali. Csn. Első előfordulása: 1688, Heves megye (CsnSz., BpT. 1981: 8, 2001: 25). – *Ali* oszmán-török (< arab) szn., jelentése 'élevé, illustre' (KAKUK 1973: 35). KÁZMÉR két magyarázatot tart lehetségesnek: 1. *Albert* v. az *Aladár* rövidült *-i* képzős változata; 2. török *Ali* szn.-ből való származtatása (CsnSz.).

Bajzat ~ Bajzát. A legkorábbi előfordulása az 1469-es szlavóniai *petrus bayzath* (CsnSz.). A korai adat miatt kérdéses lehet a török eredet, jóllehet ekkor a török már a Száva túlsó partján állomásozott. Egy 1552. évi magyar forrásban már szerepel *Bajzet* egy török személy neveként (KAKUK 1973: 60). Nem sokkal később, 1574-ben már egy magyar névben tűnik fel: *Bayzat* István, Viss, Szabolcs m. (ÁDÁM 1989: 90). Ma élő képviselői számosan vannak (100 körüli telefonkönyvi bejegyzés) Budapesttől Hajdú megyéig, ám legtöbben Heves megyében élnek (T. 2004); BpT. 2001: 21 *Bajzáth*. – 1. *Bayazit* török (< arab *Bayazīd*) szn. (KAKUK 1973: 61); 2. 'Vad', vö. a bizonytalan magyar [?] *bajzát* szóval (CsnSz.). HORGER után, horvát közvetítést feltételezve, ÁDÁM is ezt a jelentést fogadja el (ÁDÁM i. h.).

Balabán. Kereszt- és családnév. *Ballabán* változata élt Ráckevén a 19. sz. elején (FNESz. 1: 147). *Balabány*, Turcz oláh falu földesura (FÉNYES 1851). Ma is meglévő csn.: BpT. 2001: 2, Somogy m. 2, Borsod m. 3, Szabolcs m. 8 előfordulás (T. 2004). Lásd még *Balabán* (LADÓ 1984). – 'Nyakigláb, hórihorgas; bölömbika, karvaly'. A LADÓ által közölt 'karvaly' jelentés csak egy a több lehetséges között. A szerb-horvátban oszm. eredetű *balaban* jövevényszó 'bölömbika, dobosgém' jelentésű, s mint ilyen az oszm. *balaban kuşu* azonos jelentésű kifejezésből ered (FNESz. i. h.). Az oszm. nyelvjárási *balaban* szó azonban még további jelentésekkel bír: 'nagy, kövér, nagyfejű; idomított medve; (nagy) bölömbika; nagy dob; egyfajta ragadozó madár (Accipiter gentilis)' (RADLOFF 4: 1494–5, TRS.). Személynévként a törökben is használatos. Ragadozó madárra vonatkozó jelentése a kunban is volt (RADLOFF i. h., CC. 48). L. még *Balabánsziget* hn.[2]

Balabány. Csn. – l. *Balabán*.

Ballabán. Csn. – l. *Balabán*.

Berber. Csn. 1580-ban tehetős kereskedőként említik: *Kecskeméti Berber Fábián*-t (FEKETE 1941: 102), majd 1710-ben szerepel újra egy *Berber* nevű egyén (KAKUK 1973: 69). Manapság is használatos a kárpát-ukrajnai Bátyú településen (MIZSER L. közlése), valamint Budapesten (BpT. 2001: 1 előfordulás). – 'Borbély' vö. oszm. (< perzsa) *berber* 'ua.' (KAKUK i. h.).

Csausz. Csn. Szeged környékén megőrződött családnévként és szólásokban is (KAKUK 1996: 128–9); BpT. 2001: 1. – 'Követ, hírnök, hírvivő' vö. oszm. *çauş* / *çavuş* (KAKUK 1996: 127).

[2] A hivatkozott helynevek a tanulmány II. részében lesznek olvashatók.

Csifut. Csn. A 17. sz. elejétől adatolható: 1622: *Csifut*, 1629: *Georgii Chifut, filii Francisci Zabo alias Chifutth* (KAKUK 1973: 108, 1988: 28). – 'Zsidó' vö. oszm. (< perzsa) *çifut* 'ua.' (KAKUK i. h.).

Hamza ~ Hamzsa. Csn. 1574: *Hamza*, Eszlár, Szabolcs m., előfordul még Nyitra megyében is (ÁDÁM 1989: 67), 1626: *Hamza*, nemes, Zemplén megye, 1764: *Hamza*, nemes, Bihar m. (BOROVSZKY), *Hamza* György, birtokos, Vámos-Pérts, Bocskay hadinépe (Turul 1904, 4. sz.), 1809: *Hamza* Zsuzsánna, 1858: *Hamza* Stefánia, budapesti születésű (KEMPELEN). 20. sz. eleje: *Hamzsa* Irma, Péterfy László felesége (KEMPELEN, Pótlék). További előfordulásai: Beregszász, Tiszaszalka, Tiszavid (de Szabolcsban és Szatmárban is viselték). Mai használata: BpT. 1981: 26, 2001: 55. – *Hamza* 'oroszlán', oszmán-török (< arab-perzsa) személynév (KAKUK 1973: 171). KNIEZSA ISTVÁN „Adalékok a magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez" (1941) című munkájában a bizonytalan eredetű nevek közé sorolta (ÁDÁM i. h.).

Hamzsa. BpT. 1981: 2, 2001: 1. – L. *Hamza*.

Hasszán. Csn. A török kor utáni századokban honosodhatott meg (KAKUK 1988: 26). BpT. 1981: 3, 2001: 5. – Vö. oszm. (< arab) *Hasan* szn. 'szép, csinos' (KAKUK 1973: 177).

Kara. Csn. A török kor előtti nevek kun-besenyő eredetűek is lehetnek (KAKUK 1988: 27). Nyelvi kritériumok alapján a két (v. több) török rétegből származó *Kara*-jövevények nem választhatók szét, például 1419: Gregorio *Kara*, 1522: Thomas *Kara*, 1683: Joannes *Kara* stb., országszerte elterjedt név (CsnSz.). Ma is és sokan viselik: például BpT. 1981: 40, 2001: 71. – *Kara* 'Fekete' török eredetű szn., vö. a középső rétegből a kun *qara* (CC.), az újabb rétegből az oszm. *kara* 'fekete' szavakkal (KAKUK 1973: 218). KÁZMÉR lehetségesnek látja a *Károly* világi v. egyházi személynévből való magyarázatot is (CsnSz.).

Karakas. Csn. 1654: Zemplén vármegyei nemesek között említik. (NAGY IVÁN, KEMPELEN), 1763: *Karakas* Erzsébet, Illésy György felesége (Turul 1888: 4. sz.). További előfordulásai: Bihar m., Szabolcs m., Külső-Szolnok m. stb. BpT. 1981: 2, 2001: 7. – 'Fekete szemöldök(ű)', valószínűleg az oszm. *Karakaš* személynévből származó szerb-horvát *Karakaš* családnév átvétele (vö. KAKUK 1973: 220).

Pasa. Csn. BpT. 1981: 2 – 'Tartományi kormányzó' vö. oszm. *paşa* 'pasa, tartománykormányzó (méltóság)' (KAKUK 1996: 116). L. *Basa*.

Sarap. Csn. 1544: *Sarap* Ianos (KAKUK 1973: 379) – 'Bor' vö. oszm. (< arab) *şarap* 'ital (általában); bor' (KAKUK i. h.).

Subasa. – L. *Szubasa* szn.

Szubasa. Szn. 1469: *Szubasa*, mindig együtt szerepel vele *Harambasa*(!), *Javrank vajda* és *Karacha* [=Karacsa] (TAGÁNYI–RÉTHY–POKOLY 1901: 482; CSÁNKI 5. köt.). Csn. Róla neveztek el egy halmot Szeged határában (l. *Szubasa halma*), helyi alakváltozata *Subasa* (l. *Subasa hegy*). – 1. 'Rendőrfőnök; parancsnok'; 2. 'Vízfelügyelő'; vö. szerb-horvát *sùbaša* < oszm. *subašï* / *subaša* 'ua.' (KAKUK 1973: 370, KAKUK 1996: 142). Az oszmán-török etimológiát gyengíti a név korai előfordulása, ugyanakkor az oszmán-törökből való szerb-horvát közvetítés valószínűségét pedig erősíti az a tény, hogy együtt említik a *Harambasa* (l. ott) és a *Javrank/Jaurank* nevekkel.

Szulimán. Csn. BpT. 1981: 1, 2001: 6. – A *Szulejmán ~ Szülejmán* szn. torzult, szerb-horvát (sokác) közvetítéssel átvett változata. A korabeli forrásokban *Szolimán, Szulimány, Szulumány* stb. alakjával is találkozunk (KAKUK 1973: 373), vö. szerb-horvát *Suliman* szn. < oszm. (< arab) *Süleyman* szn. (KAKUK i. h.). L. még *Szuliman* hn.

Tabán. Csn. BpT. 2001: 3 *Tabán*. – L. *Tabán* hn. Ennek családnévi származékai a *Tabáni* és a *Tabányi*.

Topál ~ Topár. Csn. BpT. 1981: 3 *Topál*, 1 *Topár*. – Vö. oszm. *Topal* 'sánta' szn. (KAKUK 1973: 397).

Topár. – L. *Topál*.

3. Oszmán-török eredetű magyar köznevekből keletkezett személynevek

Aba. Csn. BpT. 2001: 11. – A korai előfordulású szn.-ek alapján a régi török eredet is szóba jöhet: vö. ótörök *aba* 'atya, ős', vö. *Aba* hn. (< szn.) (FNESz. 1: 47), vö. még *Aba, Oba* szn. (FEHÉRTÓI 1983: 23). Újabb, hódoltsággal összefüggő, adatok esetében az oszmán-török származtatás indokolt: (KAKUK 1973: 22, 1996: 247). vö. oszm. (< arab) *aba* 'durva posztó; ebből készült köpönyeg' (TESz., KAKUK 1973).

Basa. Csn. Első előfordulásai: 1522: *Petrus Basa* (TESz., KAKUK 1988: 28, 1996: 119), 1611: *Basa István*, 1657: *Basa Tamás* (KAKUK 1973: 319, ORBÁN). A *Basa* családot a kihalt „ős székely" családok egyikeként emlegetik (Háromszék, Zabola). A családnév jelenkori előfordulásai: BpT. 1981: 24, *Bassa* 5; 2001: 59. *Basa*, család- és ragadványnév, Bag, Pest m. (TÓTH 1981: 5, 8) – 'Valaminek a feje; tartományi kormányzó' A magyar *basa* az oszm. *başı* 'feje (vezetője) valaminek' és *paşa* 'pasa (méltóság)' szavak alaki és jelentéstani ötvözete (keletkezéséről l. KAKUK 1996: 116–7). L. még *Pasa*.

Bég ~ Bék. Csn. 20. sz.: *Bék ~ Bek* Kaposújlak, Somogy m. (FÜLÖP 1990). Méltóságnév, személy- és helynevek összetevője, l. *Hamzsabég ~ Hamzsabék, Bégkút, Bégkútja*. – Vö. *bég* 'a basánál alacsonyabb rangú régi török méltóság' (TESz.), < oszm. *beg* 'úr' méltóságnév (KAKUK 1973: 63, 1996: 120). A nagyon korai adatok idetartozása kétséges (vö. CsnSz. *Bek ~ Bék*).

Csanak. Csn. Bihar és Szabolcs megyéből kimutatható (BOROVSZKY). Településnévként is ismert: falu Komárom m.-ben (KARÁCSONYI), község Győr közelében (BOROVSZKY). Ezekből származnak a mai *Csanaki ~ Csanaky* családnevek (BpT. 2001). – 'Kehely, fa merítő edény, cserépedény'. Ahogy a közszó esetében a kettős átvétel (régi török, esetleg kun, majd oszmán-török) lehetséges (TESz.), ugyanúgy lehet kétféle eredete a tulajdonnévnek is.

Csanák. Csn. BpT. 2001: 1. – A *Csanak*-kal való kapcsolata kérdéses.

Csató. Országszerte előforduló, nem ritka név. Mai adatok: BpT. 1981: 48 *Csató*, 17 *Csathó*, 2001: 93 *Csató*. – 'Török íródeák'. A hódoltsági nevek esetében lehetséges a szerb-horvát közvetítéssel átvett oszmán-török 'írnok' jelentésű *kâtib ~ kâto*-ra való visszavezetése (vö. KAKUK 1988: 27: *csató* < szb-hrv. *ćato* < oszm. *kâtib*; TESz.: *tyató*; CsnSz.: *Csató*). A hódoltság előtt keletkezett nevek természetesen magyar eredetűek (vö. CsnSz.).

Cserkesz ~ Cserkész. Csn. BpT. 1981: 1 *Cserkesz*, 2001: 4 *Cserkész*. – 'Cserkesz' (népnév), vö. oszm. *çerkes ~ çerkez* (TESz., KAKUK 1973: 104, 1996: 184).

Csizmadia. Csn. Korai előfordulásai: 1579: *Czyzmazia* Jakab, 1599: *Chiszmagia* Janos stb., és még számos adat ugyanott az ország egész területéről (CsnSz.), 1601: *Csizmazia*, 1602: *Csiszmasia*, *Csissmaczia* (KAKUK 1973: 110, 1988: 28). A közszóval együtt biztosan török kori (KAKUK 1988: 26). Jelenkori adatok Budapestről: BpT. 1981: 125 *Csizmadia*, 26 *Csizmazia*, 5 *Csizmadi*; 2001: 306 *Csizmadia*, 75 *Csizmazia*, 14 *Csizmadi*. – 'Csizmakészítő' vö. magyar *csizmadia* ~ *csizmacsia* < szerb-horvát *čizmèdžia* < oszm. *çizmeci* (KAKUK 1973: 110, TESz.).

Csobán ~ Csobány ~ Csopán. Csn. Törökből magyarázható változatai 1512-től adatolhatók (CsnSz.). BpT. 2001: 20; Korábbi, szláv eredetű, hasonmásával együtt az ország több megyéjéből adatolható. – 'Juhász, pásztor' vö. oszm. (< perzsa) *çoban* 'ua.' (TESz. *csobán*[2]), oszm. nyelvjárásokban *çopan* alakja is él (KAKUK 1973: 111). A *Csanak*-hoz hasonlóan, itt is kettős átvétellel lehet számolni, csakhogy itt a korábbi nem török, hanem szláv eredetű szó (vö. TESz. *csobán*[1,2]). A hódoltság idején keletkezett nevek lehetnek oszmán-török eredetűek is (CsnSz.).

Csolák ~ Csollák. Csn. A *Csolák* név előfordul Nógrád, Heves, Somogy, Borsod-Abaúj-Zemplén és Pest megyében (T. 2004), a budapesti telefonkönyvben 3 személy található (BpT. 2001, 2004). A *Csollák* változatot használják Pest, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén és Baranya megyében (T. 2004), Budapesten 2001-ben 7, 2004-ben 4 ilyen nevű személy szerepel (BpT. 2001, T. 2004). – 'Félkezű; félszemű; kancsal?' vö. oszm. *čolak* ~ *čulak* 'félkezű; (átv.) fösvény', magyar *csollák* 'félszemű, kancsal' (KAKUK 1973: 112). Vö. még BÁTKY 1936: 120. MÁNDOKY ISTVÁN határozottan a szó kun eredete mellett érvelt (MÁNDOKY 1993: 120).

Csoltár. Csn. 1512: Ioannem *Choltar*, Paulum *Choltar* (CsnSz). – 'Díszes nyeregtakaró' (CsnSz., TESz. *csótár*[1]), vö. oszm. *çultār* ~ *çuldār* 'ua.' (KAKUK 1973: 114, 1996: 94). KÁZMÉR szerint lehetséges a név 'csoroszlya, csoroszlyatartó' jelentése is (CsnSz., TESz.).

Csótár. Csn. Győr megyei eredetű, Zala megyébe is átköltözött család. *Csótár* István szentgyörgyvölgyi származású hevesi lakos igazolja nemességét az 1723–25. években. A 19. század elején egyes leszármazottaik már Tiszavárkonyban élnek (KEMPELEN, CsnSz.). Jelenkori adatok: BpT. 2001: 2. – L. *Csoltár*.

Csuha. Csn. Első lejegyzése 1493: Mathias *Chuwha* (CsnSz.), később megjelenik Szabolcs megyében (BOROVSZKY, FÉNYES), majd a nemesi családok között Nagyhalászon, Dombrádon és Gyulaházán (NAGY IVÁN) és napjainkban Budapesten: BpT. 1981: 8, 2001: 11. – 'Felsőruha, szűr, dolmány; szerzetesi ruha' (TESz.), vö. oszm. (< perzsa) *čoha* ~ *čuha* 'posztó szövet, posztó kabát' (KAKUK 1973: 111). A közszó korai előfordulása ellenére a közvetlen átvétel lehetősége nem zárható ki, hiszen kereskedelmi úton korábban is eljuthatott hozzánk (TESz.). KAKUK ZSUZSA korábbi, nyugati közvetítésű átvételnek tartja (KAKUK 1996: 19).

Dali ~ Daly. Csn. Korai adataink: 1453: Briccius *Daly*, Kolozsvar, 1504: Gasparis *Dali*, 1582: Martinus *Daly* / *Daly* Martonne stb. (CsnSz.), 1638: Tolnai *Dali* János pataki rektor (RMKT 1: 301, NAGY IVÁN), 1644: *Dali* (KAKUK 1973: 120). Jelenleg is használatos név (BpT. 1981/2001: 3. Összefügg vele a *Dalia* is (BpT. 1981: 1, 2001: 5). – 'Délceg', a *deli* és a *dalia* keveredéséből (TESz.). A *Deli* alakváltozata (KAKUK 1996: 40). L. *Deli.*

Dandár. Csn. 1577-ből adatolható: *Dandar* Georg (CsnSz.), mai előfordulása: BpT. 1981~2001: 2 személy. – 'Hátvéd, tartalékhad' (TESz.), vö. oszm. (< perzsa) **dondār / dundār ~ dümdār* 'hátvéd-csapat' (KAKUK 1973: 134, 1996: 68).

Deli. Biztosan török kori családnév, amelynek első előfordulásai: 1522: Andreas *Dely*, Michael *Dely* (CsnSz., KAKUK 1996: 41), 1554: *Deli* (KAKUK 1973: 120), 1574: *Dely*, Kenéz falu, Szabolcs m. (ÁDÁM 1989: 47). 1607-től megtaláljuk a nemesi családok között is (NAGY IVÁN, KEMPELEN). Mai adatok: a 19. sz. közepén *Dely* (Hont m.; PESTY), 20. sz.: *Deli*, Kaposfő, Kapospula (Somogy m.) (FÜLÖP 1990: 254), Bag (Pest m.; TÓTH 1981: 14), Csantavér (régi Bács-Bodrog m.; VIRÁG 1985: 25), BpT. 1981: 70 *Deli*, 25 *Dely*, 2001: 150 *Deli*). – 'Bátor, délceg; katona, testőr' (TESz.), vö. oszm. *deli* 'őrült, eszeveszett, megszállott; vakmerő, szilaj, vad' (KAKUK 1996: 43).

Demeczky ~ Demetzky. Csn. 1694: *Demeczky* Mihály (Turul 1896: 2. sz.). Abaúj vármegyei nemes család a 19. sz.-ban (NAGY IVÁN), Erdélyből került a megyébe a 18. sz. végén, de nemesi bizonyítványuk 1699-ből való (KEMPELEN). BpT. 1981: 4, 2001: 8. – 'Damaszkuszi acélból készült kard' vö. oszm.(< perzsa < arab) *dimişki / dımışkı* 'damaszkuszi, finom damaszkuszi acélból való' (KAKUK 1973: 125, 1996: 21, 85–6).

Dervis. Csn. 1596: Joannes *Derwis* (CsnSz.) – 'Mohamedán kolduló szerzetes' (TESz.), vö. oszm. (< perzsa) *derviş* 'ua.' (KAKUK 1973: 124, 1996: 236).

Dohány. Csn. BpT. 1981: 7, 2001: 28. – Vö. oszm. (< perzsa < arab) *duhān* 'füst, dohány' (KAKUK 1996: 303).

Dolmány. Csn. 1562: Georgius *dolmany*, Erdély (CsnSz.). BpT. 1981, 2001: 5. – 'Zsinórozással díszített zubbony, kabát' (TESz.), vö. oszm. *dolaman* 'elől nyitott, derékig gombolt, derékon övvel összefogott felsőruhadarab' (KAKUK 1996: 269). KAKUK lehetségesnek tartja a nyugati vagy középkori latin közvetítést (KAKUK 1996: 19).

Dzsida ~ Dsida. Csn. 1878: *Dzsida* Borbála, a Géczy családban (KEMPELEN), 1907–1938: *Dsida* Jenő erdélyi költő (KAKUK 1996: 81). BpT. 1981: 1, 2001: 5. T. 2004: Heves, Szabolcs, Tolna és Vas megyei előfordulásai ismertek. – 'Kétélű lándzsa, dárda' (TESz., KAKUK 1996: 81), vö. oszm. *cıda, cida* 'hajítódárda' (KAKUK i. h.).

Hadzsi. Csn. 1901: dr. *Hadzsi* János, Bács-Bodrog vármegye, Verbász (BOROVSZKY), 20. sz.: *Hadzsi*, Nyíregyháza. Ezt a szót átvette magyar közvetítéssel a keleti szlovák és a ruszin is, mert ott megvannak képzett alakjai: *Hadzsega, Hadzse(l)la* (20. sz. végi adatok MIZSER LAJOS gyűjtéséből). BpT. 2001: 5. – 'Mohamedán személy, aki elzarándokolt Mekkába' vö. oszm. (<arab-perzsa) *haci ~ hacı* 'ua.' (KAKUK 1996: 231).

Hancsár. Csn. 1679: *Hancsár* István, 1720: Joannes *Hancsár*, Joannes *Hanczár* (CsnSz.). BpT. 2001: 8 *Hanczár*. – 'Görbített pengéjű hosszú kés, kétélű rövid görbe kard' vö. magyar *hancsár ~ handzsár* 'ua.' (TESz., CsnSz.) < oszm. (< arab-perzsa) *hancar ~ hançar* 'ua.' (KAKUK 1973: 172, 1996: 82).

Hanzsér. Csn. BpT. 1981: 1. – Török származtatását először KAKUK ZSUZSA vetette fel (KAKUK 1988: 27). Szerinte ez a név a *Hanzséros* családnévvel együtt a *Hancsár* változata (KAKUK 1973: 172, 1996: 82). A 17. sz.-i magyar forrásokban van egyebek között *hancsér* alak is, amely magyarázható az oszm. *hančer ~ handžer* 'handzsár' szavakból (vö. KAKUK i. m.). Megjegyzendő azonban, hogy ZOLNAI GYULA 1905-ben a *Hanzséros* családnevet a német–francia eredetű Sopron megyei *hacsér ~ hacséros* tájszavakból vezette le: fr. *archer* 'homme de guerre' > ném. *arcieren-garde* → *hartschier*

~ *hatschier* ‘a régi császári testőrség Bécsben’ > magyar *hacsír* ~ *hacsér(os)* ‘testőr’ (ZOLNAI 1905: 240).

Haramia. Csn. 1554: *Haramya* Farkas, 1641: Michael *Haramia* stb. (CsnSz.), 1724: *Haramia* Kat[alin]. (KEMPELEN). BpT. 1981: 1, 2001: 3. – ‘Fegyveres útonálló; egy fajta gyalogos katona (a hódoltság korában)’, vö. szerb-horvát *harámija* < oszm. (< arab) *harāmi* ‘ua.’ (KAKUK 1973: 174, TESz., KAKUK 1996: 35).

Harámbasa. Csn. 1720: Mathias *Aranybassa* [< *Harambasa*], Thomas *Harombasa* (CsnSz.). – ‘Rablóvezér; török gyalogos csapat alparancsnoka, agája (a hódoltság korában)’, vö. szerb-horvát *hàrambaša* < oszm. (< arab) *harāmbašï* ~ *harambaša* ‘ua.’ (KAKUK 1973: 174, TESz., KAKUK 1996: 35).

Jancsár ~ Janicsár. Csn. 1543: jesztrebi *Jancsár* Ilona Alsó-Lelóczi és Jezericzei nemes Tarnóczi Felix felesége (NAGY IVÁN), 1641: *Jancziar* Gjeőrgiel Erdélyben (CsnSz.). 19. sz. közepén nemes Oroszy Erzse férje egy *Jancsár* nevezetű egyén volt (NAGY IVÁN). A családnév *Janicsár* alakváltozatára régi adatunk nincs. 19. sz.: *Janicsár* Antal, B. Sárkány, Külső-Szolnok vm. (PALUGYAY), *Janicsár* nevű családok éltek a Krassó-Szörény megyei Dragomér faluban is (FÉNYES). Újabb előfordulásai: BpT. 1978: *Jancsár* (l. FNESz.), BpT. 1981: 1 *Janicsár*, BpT. 2001: 1 *Janicsár*, 5 *Jancsár*. – ‘Egy fajta török gyalogos katona’ (TESz., CsnSz.), vö. szerb-horvát (< oszm.) *jàničār* ‘ua.’, de feltehető egy oszm. **yanıçarı* közvetlen átvétele is (TESz.). Az elterjedtebb *Jancsár* változat a szerb-horvát közvetítés mellett szól.

Kaftán. Csn. 1728: *Kaftan*, a Medveczky család egyik ágának egy évszázadon át ragadványneve volt, majd ebben az évben e néven kapott nemességet (NAGY IVÁN, KEMPELEN). – ‘Keleti köntös’ (TESz.), vö. oszm. *kaftan* ‘hivatalos alkalmakkor használt díszruha’ (KAKUK 1996: 272).

Kalauz. Csn. 1597: *Kalaúz* János, birtokos, Kis-Straczin, Nógrád megye (NAGY IVÁN), 1840: *Kalauz* Pál, Zólyom vármegyei aljegyző (NAGY IVÁN), 1893: *Kalauz* Mosdós, Kaposfüred (Somogy m.) (FÜLÖP 1990: 291, 449). BpT. 2001: 21. – ‘Ismeretlen helyen átvezető, utat mutató személy’, a *kalauz* kun v. besenyő eredetű, de megmaradásában szerepet játszott az oszmán-török vagy a szerb-horvát hatás is (TESz.). Vö. szerb.-horvát *kalàuz* < oszm. *kulavuz* (KAKUK 1973: 237, TESz.).

Kalpag. – L. *Kalpak*.

Kalpak. Csn. 1706: *Kalpak* János; a *Kalpag* alakváltozatot még nem sikerült kimutatni (CsnSz.). A továbbképzett *Kalpagos* alakban viszont ma is él: BpT. 2001: 4. – ‘Szőrméből készült karimátlan süveg’ (TESz.), vö. oszm. *kalpak* ‘ua.’ (KAKUK 1996: 276).

Karamán. Csn. 20. sz.: Gát, Kárpát-Ukrajna (MIZSER L. közlése) – L. *Kármány*.

Kármán ~ Kármány. Csn. 1554: *Karman* Demeter, 1590: *Karmanj [=Kármány]* Balasne (CsnSz.), 1762: *Kármán* András, Losonc (NAGY IVÁN, KEMPELEN), 1720: Georg(ius) *Kármán* (CsnSz.), a 19. századi magyar közélet több szereplője viselte ezt a nevet. Ma is használatban van: BpT. 1981: 24, 2001: 57. – ‘Karamániából való, karamániai (kelme, v. bőrárú, ill. az azzal kereskedő)’, s az ott élő dél-anatóliai népcsoport, vö. oszm. *karaman* (KAKUK 1996: 258, TESz., CsnSz.). KAKUK szerint korábbi, nyugati közvetítésű jövevényszó, amely a hódoltság korában vált széles körben ismertté (KAKUK 1996: 19).

Kármány. – L. *Kármán*.

Kaszap ~ Kaszab. 1529: Petro *Kazaph*, 1706: *Kaszab* András stb. (CsnSz.). Országszerte ma is sok helyen élő családnév, például BpT. 1981: 19 *Kaszab*, 7 *Kaszap*, 2001: 31 *Kaszab*, 22 *Kaszap*. A régi és a mai adatok között dominál a *-p*-re végződő változat. – 'Mészáros' (TESz., CsnSz.), vö. oszm. (< arab) *kasap* 'hentes, mészáros' (KAKUK 1996: 27).

Kaszab. – L. *Kaszap*.

Kavor. Csn. 1602: *Kavor* János (KAKUK 1996: 239, CsnSz.). – 'Gyaur (hitetlen, nem muzulmán)' (TESz.), vö. oszm. dial. *kavur* 'ua' (KAKUK 1973: 206, KAKUK 1996: 240).

Kazán ~ Kazány. Csn. 1461: Emericus *Kazán*, 1646: *Kazan* (CsnSz.), 1670 körül: *Kazán* (személy- v. ragadványnév), ménes-pásztor, Csömör (GYÁRFÁS 4: 374). BpT. 1981: 2 *Kazán*, 1 *Kazány*, 2001: 3 *Kazán*, 2 *Kazány*. – 'Üst; üstkészítő?' (TESz., CsnSz.), vö. oszm. *kazan* 'üst, széles testű nyitott rézüst' (KAKUK 1997: 55).

Kazány. – L. *Kazán*.

Kádi. Csn. BpT. 1981: 11 *Kádi*, 1 *Kadia*, 2001: 15 *Kádi*. – 'Mohamedán bíró', oszm. (arab-perzsa) *kadi* 'ua.' (TESz., KAKUK 1996: 165).

Kávé ~ Káve. Csn. 1797: *Káve*, Nagyberki (Somogy m.) (FÜLÖP 1990: 472), 1810: *Kávé*, Kisgyalán (Somogy m.) (FÜLÖP 1990: 434). – Vö. oszm. *kahve ~ kave* 'kávé' (KAKUK 1973: 208).

Maszlag. Csn. 1543: Albertus *Mazlak*, 1594: *Mazlagh* Andras (CsnSz., KAKUK 1996: 308), 1720: Jacobus *Maszlagh* (CsnSz.), BpT. 1981: 3, 2001: 6. – 'Méreg' (TESz., CsnSz.), vö. oszm. (< arab) *maslık*, *maslak* 'datura' (KAKUK 1973: 268, 1996: 307).

Mazur. Csn. 19. sz.: *Mazur* Károly, *Mazur* Ernő, *Mazur* Sándor, Torontál m. (BOROVSZKY). BpT. 1981: 5, 2001: 15. – 'Bujdosó, földönfutó' (TESz.), vö. oszm. (< arab-perzsa) *mazul, mazur* 'hivatalától megfosztott, elbocsátott' (KAKUK 1996: 137).

Oszmán ~ Oszmány. Csn. 1614: *Oszman*ne, 1622: *Oszmany* (CsnSz.), *Ozmán*(?) Julia, nemes Berzenczei Pál felesége (NAGY IVÁN), *Ozmáni* Bora, Melléthei Tamás felesége (NAGY IVÁN). – 'Oszmán-török' (TESz., CsnSz.), vö. oszm. (< arab) *osman* 'ua.' (KAKUK 1973: 312, 1996: 187); KISS LAJOS a német szn.-i eredetet tartja valószínűnek (vö. FNESz. *Ozmánbük* a.).

Oszmány. – L. *Oszmán.*

Padisák. Csn. BpT. 1981: 2. – 'Padisah (mohamedán uralkodó)'. Az újabb adatok valószínűleg német közvetítéssel kerültek a magyarba (KAKUK 1996: 204). A családnév ezen etimológiáját KAKUK Zsuzsa vetette fel (1988: 26).

Pamuk. KAKUK 1988: 27: BpT. 1981: 2, 2001: 9. – 'Pamut', vö. oszm. (< perzsa) *pamuk* 'gyapot' (TESz., KAKUK 1996: 261).

Sismán ~ Sismány. Korai szn.-ek: 1354: *Susman*, 1457: *Sysman* (FNESz. 2: 209). Csn. 16. sz.: *Sismán* nevű birtokos család; *Sismán* György, Temes vármegye (BOROVSZKY). – *Šišman* 'Kövér' jelentésű török szn., a korai személynevek előzménye egy középtörök (kun) **Šišman ~ *Šïšman* szn. lehetett, amely a kun *šiš-* 'anschwellen' (CC.) vagy óujgur *šïš-* 'puhnut', opuhat'' (DTS.) ige származéka. Egyes nyelvjárásainkban a *sismány* szó hasonló jelentésben használatos. A hódoltság kori nevek jöhettek közvetlenül a törökből, vö. oszm. *šišman* 'dick und fett, korpulent' (RADLOFF 4: 1086), *şişman* 'tolstyj, žirnyj, tučnyj; polnyj, dorodnyj' (TRS.) vagy a szerb-horvátból, ahol

szintén meghonosodott a török eredetű *Šišman* név, akárcsak más balkáni szláv nyelvekben (FNESz.).

Sismány. – L. *Sismán*.

Tabak ~ Tobak. Csn. 1544: Melchior *Thobak* (TESz.), 1715: Martinus *Tobak* (CsnSz.), 1868: *Tobak*, Mosdós, Somogy m. (FÜLÖP 1990: 453). BpT. 1981: 1 *Tabak*, 4 *Tabák*, 2001: 15 *Tobak*, 5 *Tabák*. – 'Tímár, cserzővarga' (TESz.), vö. oszm. (< arab) *tabak* 'ua.' (KAKUK 1973: 384, 1996: 288). Vö. még az oszm. *Tabak, Tabaklar, Tabaklı* falunevekkel (GÜLENSOY 1995: 47).

Tobak. – L. *Tabak*.

Tombác. Csn. BpT. 2001: 6 *Tombácz*, 4 *Tumbász*. Megyei előfordulások: Pest, Heves, Bács-Kiskun, Csongrád (az adatok kétharmada). – 'Bárka, ponton' (TESz.), vö. oszm. (< perzsa) *tombaz ~ tumbāz* 'ua.' (KAKUK 1973: 397, 1996: 62).

Török. Csn. Számtalan előfordulását ismerjük országszerte (például Bács-Bodrog, Bács-Kiskun, Hajdú-Bihar, Pest és Veszprém megyében). Csak a budapesti 2001. évi telefonkönyvben 13 hasábon keresztül sorakoznak a *Török* nevűek. Ennek ismeretében lehet fogalmunk a családnév országos elterjedtségéről. – E népnevet a magyarság már a honfoglalás előtt megismerte, majd a 14–15. sz.-tól kezdve a délről közeledő oszmán-törökökre alkalmazta, ami elősegítette a *török* népnév fennmaradását és gyakori használatát (TESz.). Személynévi használatának a legkorábbi példáját *(Twruk)* 1409-ből ismerjük (CsnSz.), az azonban kérdéses, hogy keletkezéséhez volt-e köze az oszmán-töröknek. Feltehető-e ebben az esetben is az újrakölcsönzés? Talán igen, ám ebből szerintem még nem következik, hogy minden *Török* személy-, illetve családnév az oszmán-törökökkel volna kapcsolatban, amint ezt KÁZMÉRnál látjuk (CsnSz. 1088). E kérdésben a szerző elfogadja MELICH elméletét, miszerint *török* szavunk oszmán-török eredetű (l. MELICH 1909: 439–40). Ezt LIGETI határozottan cáfolta, ám kijelentette, hogy a *török* népnevet a hódoltság kori intenzív nyelvi kapcsolatok „feltámasztották" (LIGETI 1984: 270). Ez esetben a névadás indítékai KÁZMÉR szerint: 1. török származás, 2. török rabságból való visszatérés, 3. valamilyen kapcsolat a törökökkel a hódoltság korában (CsnSz.). Akár így, akár úgy, a *Török* családnév mindenképpen kapcsolatban van a törökökkel. Vö. *török* < köztörök (köztük oszmán-török) *türk* népnév (TESz.).

Tumbász. – L. *Tombác*.

Turba ~ Torba. Csn. 1576: Nic(olaus) *Thorba*, 1211: *Turba* szn. (CsnSz.). BpT. 2001: 8 *Turba*, T. 2004: Budapesten 20 adat. – 'Bőrtarsoly, táska' (TESz.), vö. magyar *turba*, tájnyelvi *túrba* 'ua.' < oszm. (< perzsa) *torba / *turba* 'bőrtarsoly, erszény, bőrzsák; szőrzsák, zabos zsák (lónak)' (KAKUK 1973: 401, 1996: 102).

Irodalom

ÁDÁM IMRE 1989. *Szabolcs megye Dadai járásának jobbágynevei 1574-ből*. MND. 82. Budapest.
BÁTKY ZSIGMOND 1936. Csántér, csótár. *Magyar Nyelv* 120.
BOROVSZKY SAMU é. n. *Magyarország vármegyéi és városai*. Budapest.
BpT. 1981. = Budapest 1981. Telefonkönyv. A MATÁV előfizetői névsora.
BpT. 2001. = Budapest 2001. Telefonkönyv. A MATÁV előfizetői névsora.
CC. = GRÖNBECH, K. 1942. *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Köbenhavn.

DTS. = *Drevnjetjurkskij slovar'*. 1969. Leningrad.
DVD könyvtár 4. (DVD-ROM.) Családtörténet, heraldika, honismeret. Budapest. A DVD-ROM-on használt források (rövidítve): BOROVSZKY, CSÁNKI, FÉNYES E., KEMPELEN, NAGY IVÁN, ORBÁN, PALUGYAY, SCHEFTSIK.
FEHÉRTÓI KATALIN 1983. *Árpád-kori kis személynévtár*. Budapest.
FEKETE LAJOS 1924. Hódoltságkori oszmánli-török helyneveink. *Századok* 614–26.
FEKETE LAJOS 1927. Igék oszmánli-török tulajdonnevekben. *Magyar Nyelv* 284–8.
FEKETE LAJOS 1930. Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek. *Magyar Nyelv* 33–43.
FEKETE LAJOS 1936. Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben. *Magyar Nyelv* 288–91.
FEKETE LAJOS 1965. Mit Zahlwörtern gebildete osmanisch-türkische Ortsnamen. Acta Orientalia 61–71.
FEKETE, LUDWIG 1941. Ofener Kaufleute zur Zeit der Türkenherrschaft. In: *Die Welt des Islams.* Leipzig.
FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographia szótára, mellyben minden város, falu és puszta betürendben körülményesen leiratik* 1–4. Pesten.
FÜLÖP LÁSZLÓ 1990. *A Somogy megyei Vízmente személynevei. 1722–1900*. MND. 86. Budapest.
GÜLENSOY, T. 1995. *Türkçe Yer Adları Kılavuzu* [= A török helynevek kalauza]. Ankara.
GYÁRFÁS ISTVÁN 1870–85. *A jász-kúnok története* 1–4. Kecskemét–Szolnok–Budapest.
KAKUK, SUSANNE 1973. *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise.* Budapest.
KAKUK ZSUZSA 1988. Török személynevek hódoltság kori forrásainkban. *Keletkutatás* ősz: 13–28.
KAKUK ZSUZSA 1996. *A török kor emléke a magyar szókincsben*. Budapest.
KEMPELEN BÉLA 1911–32. *Magyar nemesi családok* 1–9. Budapest.
LADÓ JÁNOS 1984. *Magyar utónévkönyv*. Budapest.
MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN 1993. *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Karcag.
MELICH JÁNOS 1909. Néhány magyar népnévről. *Magyar Nyelv* 292–303, 337–44, 385–93, 433–40.
NAGY IVÁN 1857–65. *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 1–12. Pest.
ORBÁN BALÁZS 1868–73. *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból* 1–6. Pest.
PALUGYAY IMRE 1854. *Jász-Kun kerületek s Külső-Szolnok vármegye leírása*. Pest.
PESTY FRIGYES 1864–5. évi helynévgyűjteménye. Hatvannyolc kötet az Országos Széchenyi Könyvtár kézirattárában. (Az eddig megjelent kötetek bibliográfiai adatait l. FNESz. 33–4.)
RADLOFF, WILHELM 1893–1911. *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte* 1–4. Sankt-peterburg.
RMKT = KLANICZAI TIBOR – STOLL BÉLA szerk. 1959–61. *Régi magyar költők tára. XVII. század.* Budapest.
SCHEFTSIK GYÖRGY 1935. *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye múltja és jelene.* Pécs.
TAGÁNYI KÁROLY – RÉTHY LÁSZLÓ – POKOLY JÓZSEF 1901. *Szolnok-Doboka megye monográfiája.* Deés.
T. 2004. = www.telefonkonyv.hu (Budapest és az egyes megyék telefonkönyvei az interneten)
TÓTH MIHÁLY 1981. *Bag mai család- és ragadványnevei*. MSzA. 37. Budapest.
TRS. = *Turecko-russkij slovar'*. 1977. Moskva.
VIRÁG GÁBOR 1985. *Csantavér családnevei*. MSzA. 70. Budapest.
ZOLNAI GYULA 1905. Levélszekrényünk. *Magyar Nyelv* 240.

BASKI IMRE

IMRE BASKI, **Osmanli loan-words in Hungarian proper names**
1. Personal names

In a neglected field of Hungarian-related Turkish onomastic researches the author collects Hungarian proper names proved in the literature to be of Osmanli origin. After giving an overview of the previous findings, the first part of the study enumerates the time and place of occurrence of 65 family names and provides the reader with their meanings and their etymologies. In his analysis the author differentiates between personal names of Osmanli origin inserted into the vocabulary of the Hungarian language as personal names (e.g. *Ali, Hamza, Bajzát, Sismán, Szulimán, Topál, Kara*) and Hungarian personal names coming from Hungarian common nouns of Osmanli origin (e.g. *Csanak, Csizmadia, Dohány, Janicsár, Kaftán, Kávé, Maszlag, Pamuk, Tombác, Turba*). These two layers of proper names differ substantially from each other both in their cultural history and in their chronology. The author, however, does not separate Osmanli loan-names transmitted into Hungarian by another language (mainly Balkan Slavic languages such as Serbo-Croatian) from those borrowed directly from Osmanli.

A 18. SZÁZADI NÉPESSÉGÖSSZEÍRÁSOK ÉS EGYHÁZLÁTOGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK MINT A NÉVSZOCIOLÓGIA FORRÁSAI

1. Amikor az 1970-es évek elején tudomásomra jutott, hogy a Veszprémi Püspöki Levéltárban 15 fólió kötetben csaknem 9 ezer kéziratos lapon akkora mennyiségű személynév őrződött meg az 1745 és 1771 közötti időből, hogy ezeknek akárcsak vármegyénkénti összegyűjtése, egybeszerkesztése és kiadása sokkal inkább riasztó, mintsem kedvcsináló, magam is csak egyetlen, a legteljesebbnek tűnő 1771. évinek a feldolgozására gondoltam. Pedig akkor még nem adták a kezembe a kiváló levéltárosok, dr. Körmendy József és Rajczi Pál (később kedves munkatársaim és barátaim) az 1745 és 1748 között lefolytatott generális vizitációk 10 fólió kötetét (5334 lap), amelynek mintegy felét a népességösszeírások teszik ki. A veszprémi püspökség – melyet elsőként alapított Szent István királyunk, egyes történészeink szerint még Géza fejedelem – 1771-ben 5 vármegyére (Pilis, Zala, Veszprém, Fejér és Somogy), valamint 11 esperességre (budai, zalaegerszegi, kanizsai, keszthelyi, tapolcai, veszprémi, palotai, székesfehérvári, ráckevei, segesdi és kaposvári), azaz a fél Dunántúlra terjedt ki, és hozzá 183 plébánia és 722 filia, összesen tehát 905 lelkipásztorkodási hely tartozott. (Simontornyát mint plébániát a pécsi, de a hozzá tartozó Veszprém megyei Tótit és Vámost a veszprémi püspök vizitálta). Zala megye akkori művelődési vezetői természetesen csak azt vállalhatták, hogy a történelmi Zala megye területéről készült összeírásokat dolgoztatják fel, ez is beláthatatlanul nagy munkának tűnt még akkor is, ha a szükséges anyagiakkal támogatnak. 1975-ben kezdtem hozzá az anyaggyűjtéshez a püspöki levéltárban, ahol csaknem két évet töltöttem, de amikor a levéltárosok is látták, ilyen módon nehezen jutok a végére, maguk eszközölték ki Paskai László, illetőleg Kádár László püspök uraknál, hogy a féltve őrzött forrásokat egyenként dr. Peidl Béla nagykanizsai plébános, c. kanonok úr kíséretében személyautómmal lakóhelyemre szállítsam, s a Szent Imre Plébánián dolgozzam fel.

Kutatóterületem tehát a veszprémi római katolikus püspökség fennhatósága alá tartozó 309 település, amely az Alsóörs – Pula – Szőc – Szegvár – Véged [Zalavég] – Zalalövő – Milejszeg – Nova – Pusztamagyaród – Nagykanizsa – Kiskomárom – Keszthely – Balaton-part – Alsóörs vonallal határolható körül.

A fentebb jelzett időszakban általában háromszor írták össze a lakosságot: 1745–1748-ban, a kánoni látogatások jegyzőkönyveiben, 1757-ben, tehát még Padányi Biró Márton püspöksége (1745–1762) idején és 1771-ben Koller Ignác püspök (1762–1773) kormányzása alatt. Valamennyi összeírás a szentszéknek készült főpásztori egyházmegyei jelentés alapjául szolgált (vö. VANYÓ 1933). Anyaggyűjtés közben merült föl, hogy ne csak a magam névtudományi szempontjainak megfelelő forrásközlésre szorítkozzon ez a vállalkozás, hanem vegyem figyelembe a helytörténészek, az egyháztörténészek, sőt a hagiográfiával, illetőleg az ikonográfiával, a művelődéstörténettel és a családtörténettel foglalkozó kutatók érdekeit is, következésképpen az egyházlátogatási jegyzőkönyvek is kerüljenek bele a készülő kiadványba.[1] A püspöki levéltárban való tájékozódásomkor meggyőződhettem arról, hogy sem 1745 előtt, tehát Acsády Ignác püspöksége alatt (1725–1744), sem 1771 után nem készültek efféle névsorok a canonica visitatiókhoz. Elhatározásomat az is motiválta, hogy a magam szempontjait akkor is tudom érvényesíteni, ha az anyaggyűjtést nem szűkítem le egyetlen évre, 1771-re, ezt megtehetem a teljes zalai vonatkozású források közlése után is.

2. A szociológiai szempont figyelembevétele a nyelvtudományban nem nagy múltra tekinthet vissza; elsősorban a dialektológusok érvényesítik (l. KISS JENŐ erre vonatkozó tanulmányait), de egyre inkább bevonul a magyar nyelvtörténeti kutatásokba is (vö. ZELLIGER 2002). Magam ugyan nem nyilatkoztam ennek a szempontnak a névtudományban való érvényesítéséről, de megkíséreltem a 17. századi zalai keresztnévadás motivációit ennek figyelembevételével bemutatni (vö. ÖRDÖG 2001). Ezt teszem most is, amikor készülő munkámból kiemelek egy-két részterületet annak szemléltetésére, hogy a teljes korpuszon, a név szerint összeírt 221 415 személy nevének a vizsgálatakor miként kívánom érvényesíteni forrásaimban a szinte önként kínálkozó szociológiai szempontot.

2.1. Padányi Biró Márton püspök generális vizitációjához kieszközölte Mária Terézia támogatását, aki a Bécsben 1745. december 8-án kelt meghagyásában csak annyiban engedélyezte az evangélikus és a református gyülekezetek vizitálását, hogy „szabályosan keresztelnek-e, vagy hogy megfelelően felkészültek-e a keresztelésre" (vö. ÖRDÖG 1998). Nevük vagy a névsorok végén, vagy a házak, utcák elhelyezkedése rendjében összeírt katolikusok között olvasható. A munkámhoz elkészített szó- és tárgymutató (4: 569–619) segítségével megtudható, azaz visszakereshető, hogy kutatóterületem – amely egyházszervezeti okból magába foglalja a Veszprém megyei Öcsöt és a Somogy megyei Szentmiklóst (ma Miklósfa, Nagykanizsa belterülete), Miháldot és Liszót is – 93

[1] L. ÖRDÖG FERENC, Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771. 1–3. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és Zala Megye Önkormányzati Közgyűlése. Budapest–Zalaegerszeg, 1991–1993; 4. Mutatók, 1998. – Itt jegyzem meg, hogy a Mutatókra való hivatkozáskor az ún. kettős törtszám első, kurzívval szedett tagja a település sorszáma, a második a forrásé, a harmadik pedig a házé.

településén szórványként találunk evangélikusokat, akik 156 névsorban szerepelnek. (Tájékoztatásul közlöm, hogy a vizsgált időszakban összesen 789 névsor készült a 309 településről.) Nagyobb számban Szegváron a 2. számú összeírásban (a továbbiakban az összeírás sorszáma után kettőspont áll) 12 család és családtöredék, Galsán 2: 14, Rigácson 2: 15, Kisvásárhelyen 2: 11, Szentgróton 2: 50, Istvándon 4: 52, Szentgrót-Polgárvárosban 5: 11, Gyülevészen 9: 15, Kapolcson 5: 12, Vászolyban 6: 14, Kővágóörsön 10A: 13, Kerecsenyben 4: 19, 8: 23, Galambokon 4: 9, Dörögdön 10: 39, Öcsön 10: 29, Köveskállán 10: 18), tehát a megye északi részén. Családneveikről általában azt lehet mondani, hogy zömében magyar. Szegvár: *Csik, Kiss, Tarodi, Lévay, Tótth, Németh, Szabó, Uki, Boros, Horvát, Cseh,* Galsa: *Kővesy, Szabo, Komár, Mori, Polgár, Barcza, Gaáll* stb.; Szentgrót: *Rövid, Kun, Ács, Morocz, Finta, Forintos* stb., de itt már találkozunk német és szláv nevűekkel is: *Lajrer, Kaiszer, Novák, Kalovecz* stb. Módszeres vizsgálatukat itt nem végezhetem el, ahogyan nem tehetem meg a következőkben, a reformátusok esetében sem.

2.2. A reformátusok 67 településen ugyancsak szórványként jelennek meg 121 névsorban, 1305 házban. Nagyobb számú református él a göcseji Hásságyon 3A: 11 és az ugyancsak Göcsejhez tartozó Milejben 3A: 63, továbbá Szentgróton 2: 26, 5: 28, Kapolcson 10: 18, Felsőörsön 6: 59, Nagypécselyben 6: 26, Nemespécselyben 6: 46, Csopakon 6: 23, Lovason 6: 44, 11: 34, Kövesen 6: 30, 11a: 31, Paloznakon 6: 25, Vászolyban 6: 18, Füreden 6: 159, Arácson 6: 51, Monoszlón 5: 12, Köveskállán 5: 12, Kővágóörsön 10: 16, Dörögdön 10: 14, Öcsön 10: 14, Kiskomáromban 3A: 34, Galambokon 4: 32, 7: 42 és Nagyrécsén 4: 10. Földrajzilag tehát Göcsej közepén, a Balaton-felvidéken és Kiskomáromban – amely a középkorban Somogy megyéhez tartozott –, illetőleg ennek környékén sűrűsödnek. Családnevük zömében magyar, a Szentgróton élőké szinte kizárólag az: *Pintér, Salamon, Szücs, Karácson, Bolhás, Szabó, Böcsföldÿ, Györke, Fodor, Váczy*, *Bekes, Vajda, Illa, Mérey* stb., ami persze nem meglepő. Puritánt, azaz szigorú Luther-, illetőleg Kálvin-tant követőt csak Galsán jeleznek: 1745-ben *Horvát* Mártont, *Kovács* Mártont és *Megyesi* Ádámot és családját, valamint a Kovács Márton családjában élő *Csapó* Istvánt. A közelmúltban áttértekkel 14 településen találkozunk, akiket apostataként vettek számba. A katolikus egyházba visszatérteket a convertita szó jelzi 114 településen, 167 névsorban és 609 családban. Szentgróton, Nemespécselyben, Keszthelyen és Nagykanizsán schismatikusok is élnek. Szentgrót 9. számú összeírásában Josephus *Kozma* és családja, valamint Antonius *Verjod* nevű szolgája, Nemespécselyben egy nőtlent, Jacobus *Farkas*-t jegyeztek be ortodoxként, Keszthelyen Simon *Panapistá*-t és családját, valamint Georgius *Dani*-t, Daniel *Szanto*-t, Ladislaus *Kocsis*-t, Demeter *Duh*-t és Georgius *Demeter*-t. Nagykanizsán (ahol magam is emlékezem imaházukra és temetőjükre) Georgius *Jánkovics*-ot és családját, valamint a Pländer családnál szolgáló 22 éves Simon *Rácz*-ot. Az itt közölt 10 családnévből hét magyar *(Kozma, Farkas, Dani, Kocsis, Szántó, Rácz)*, és csak három *(Verjod, Panapista, Duh)* a szláv eredetű, ami viszont meglepő. – Pölöskefőn az 1757-ben készült forrásban *Süle* János 50 éves nőtlen, megbérmálkozott neve után álló „Arianus" antitrinitáriust, unitáriust jelöl.

A vegyes házasokat a püspöki utasításnak megfelelően a d. r. (= disparis religionis) rövidítéssel látták el. Nem voltak túl sokan, ami érthető: egyik felekezet sem szorgalmazta a vegyes házasságot. A vizsgált 26 év alatt 41 településen tűnnek fel. Őket abból a

szempontból kellett a vizitátoroknak megvizsgálniuk, hogy melyik felekezet tanításának megfelelően nevelik gyermekeiket, továbbá, hogy „van-e valakinek a nyájában olyan leány, akinek semmiféle vallása nincs". Őket „indifferens"-ként jelölték meg, de több esetben a még nem konfirmált protestáns gyermek neve után is ezt jegyezték be. Emiatt az 57 településen található 504 adat fenntartással kezelendő. Névtani vizsgálatuk hozadéka is kétséges.

2.3. Természetesen az izraelita felekezetűek (Iudaei, Hebraei) sem maradhattak ki az összeírásokból. 15 településen éltek (Balatonmagyaródon, Diszelben, Felsőhahóton, Kapolcson, Kiskomáromban, Nagykapornakon, Pulában, Pölöskén, Szentpéterúrban, Szerdahelyen egy család, Gelsén, Sándorházán, Sármelléken, Sümegen, Szentbalázson két család, Szentlászlóegyházán pedig négy család.) A 29 család, illetőleg családtöredék mellett Sümegen összeírtak egy neofita, újonnan áttért zsidót is (Joannes *Horváth* 26 éves nőtlent, gyónó, megbérmálkozott) és egy convertitát, azaz korábban áttértet, Joannes *Ferentz* nevűt. 1771-ben még találkozunk az ősi egyrészes zsidó nevekkel. Balatonmagyaród: *Salamon* 41 éves, felesége *Catharina,* gyermekeik *Simon, Abraham, Josephus,* velük lakik egy *Josephus* nevű 28 éves férfi, föltehetően vagy a családfő vagy a feleség testvére, esetleg rokona. Diszelben ugyancsak 1771-ben a családfő egyrészes, de nem zsidó, hanem keresztény nevet visel *(Paulus),* felesége *Sará.* Pulában 1747-ben a családfő *Salamon,* felesége Juditha *Chrosinger.* Sándorházán 1771-ben a szláv nevű 27 éves *Larentics* sakter tűnik föl. Egyrészes névvel szerepel 1746-ban Sümegen egy *Josephus* nevű családfő, felesége kétrészes névvel: *Rachel Nátan.* Szolgájukat is kétrészes névvel *(Moyses Abraham)* jegyezték be. Ugyancsak Sümegen 1745-ben két egyrészes nevű házatlan zsellér él, akik Stephanus Takácsnál laknak: *Jacob* és *Salamon.* Házas zsellérként írták össze szintén Sümegen a 36 éves *Clara*-t gyermekeivel *(Jacobus, Philippus, Martinus)* együtt. A többi család viszont kétrészes nevet visel. *Josephus Farkas,* felesége *Eva Salamon* (Kiskomárom, 1771), *Andreas Isák* 53 éves, felesége *Catharina Czimbalmos* 44 éves (Nagykapornak, 1771), *Mathias Daniel* 42 éves, felesége *Catharina Abraham* 40 éves (Pölöske, 1771), *Isac Samson,* felesége *Catharina Haile,* valamint *Jacob Lazar,* felesége *Sara Wolff* (Gelse, 1771) stb.

Köztudomású, hogy a zsidók a középkorban Nyugat-Európa felől települtek be az országba, családnévanyagukban nálunk is csak részben őrizték meg hagyományos bibliai (ószövetségi) neveiket *(Ábrahám, Ádám, Dániel, Izsák, Icik* [az *Izsák* becézője], *Izrael, Jákob* [Jakab], *József, Juda, Lázár, Mihály, Mózes, Salamon, Sámson)*, mert a fenti 14 név mellett 10 zsidó-német, illetőleg jiddis *(Chrosinger, Jakli, Garstli, Haile, Hartl, Hársli, Joli* [vö. BRECHENMACHER 1957], *Leib, Marx, Wolf)*, valamint 9 magyar *(Ando, András, Bence, Czimbalmos, Farkas, Ferenc, Kelemen, Szarvas, Zsidó)* és egy szláv *(Larentics)* nevet viseltek. Hogy a magyar nevek a jiddis nyelv fordításai-e, azt nem tudhatjuk, mert csaknem mindegyiknek ki lehet mutatni a zsidó-német megfelelőjét. De talán nem is kell okvetlenül mindegyik név esetében fordításra gyanakodnunk; a zsidó névrendszerre az európai névrendszerek mindenképpen hatottak, különösen mert a zsidóság általában bilingvis, sőt trilingvis volt. PAUL LEVY például a francia zsidó nevek nyelvi forrásait vizsgálva a héber (ószövetségi), görög és latin eredetű nevek mellett tipológiájában helyet kértek maguknak a román vagy másképpen újlatin (francia, spanyol, portugál, olasz), a német (felnémet, elszászi zsidó, keleti jiddis), az észak-afrikai nevek

is, továbbá a szláv és a magyar eredetűek (vö. LEVY 1960). A nálunk divatos keresztneveket[2] anyagomban közöttük is tetten lehet érni: *Benedek* (3 személy viseli), *Márton* (2 személy), *Rozália* (10 személy), *Katalin* (8 személy), *Ilona* (4 személy), egy-két esetben feltűnik közöttük a *Borbála, Julianna, Klára, Krisztina, Magdolna, Terézia* stb. is.

3. A kánoni látogatáskor arra is választ kértek a plébánosoktól, hogy milyen nemzetiségűek, illetőleg nyelvűek laknak a materben és a filiákban. A közzétett öt generális vizitáció 288 településre kiterjedő jegyzőkönyveiben Pulát, Hahótot, Egregyet tiszta németnek, Udvarnokot és Csáfordot pedig tiszta szlávnak, Döbröcét, Zalaszentgyörgyöt, Vindornyaszőlőst pedig zömében szlávnak jelzik, de mindegyikben jól tudnak a hívek magyarul is. Megjegyzem, Freiviz és Langviz (ma Fűzvölgy és Hoszúvölgy) a generális vizitáció idején a zágrábi püspökséghez tartozott, ahol az 1747. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvben azt olvashatjuk, hogy lakói Svédországból vándoroltak be, eredetüket tekintve úgy tudják, hogy ők Koblenz környéki svábok, akik a folytonos német-francia háborúság miatt menekültek el hazájukból (vö. Zala megye helytörténeti lexikona. Kézirat. Zala Megyei Levéltár). Nyelvükben ők is hamar elmagyarosodtak, bár gyermekeiknek német tanítójuk volt. Vegyes településnek írják Szentgrót-Polgárvárost, Sármelléket és Zalabért.

3.1. A németek zömében az 1690-es évek végén, illetőleg az 1700-as évek elején érkeztek hozzánk. „Heister német generális csapatai 1704-ben csaknem az egész megyét feldúlták és felégették" (KOVACSICS–ILA 1988). Tovább súlyosbította a helyzetet az 1711. évi pestisjárvány (például Alsóörsön 19 gazda, Balatonedericsen szintén 19 gazda stb. halt meg, a családtagokat és a szolgákat nem is vették számba), ami után a földesurak egymással versengve toborozták a jelentkezőket pusztán maradt jobbágytelkeikre, illetőleg birtokaikra, s velük szerződést kötöttek (magyarokkal és más országból bevándorlókkal), amelynek egyik fontos cikkelye a szabad költözködés joga volt. Ennek folyományaként jelentős mértékben megnövekedett a korábban is szabadköltözők (zsellérek, árendások, szolgák stb.) száma, és természetesen az örökös jobbágyok szökéseit sem szabad figyelmen kívül hagynunk. De Bocskai hajdúinak megtelepedése, a kuruc–labanc háború is nyomot hagyott a 18. század közepére törzsökösnek nevezhető zalai névanyagban.

Forrásaim 1745 és 1771 közt 9140 névegyedet tartalmaznak, amelyekből a magyar nyelvi nevek száma 4490 (49%). A fenti 9140 címszóként megtett névnek 9009 különböző (helyesírási, hangtani, alaktani és lexikális) változata van, tehát azt lehet mondani, hogy mindegyik családnévre egy változat jut. A német nyelvi nevek száma 2509, a szláv nyelvieké pedig 1780, a teljes névanyag 27,5, illetőleg 20%-a. Az idegen, helyesebben nem magyar családnevek száma a felderítetlen keletkezésmódú 361 névvel együtt tehát 4650 (51%).

[2] Magam is ellentmondásosnak érzem a *keresztnév* műszó használatát a zsidók esetében, akárcsak SCHEIBERNÉ BERNÁT LÍVIA, de ugyancsak ellentmondásos lenne a több mint 200 ezer latinosan, latinos szórendben lejegyzett név tárgyalásakor az *utónév* műszó használata (vö. SCHEIBERNÉ 1981).

Egy olasz vagy olasz anyanyelvű, Italusnak jelzett telepesről tudósít az 1771. évi palotai és veszprémi összeírás, a Kővágóörsön lakó 40 éves szláv nevű Michael *Kanczán*-ról (vö. LPH. 1976, 279 Kancijan), felesége Catharina *Csernevácz* 28 éves. Ugyanakkor az egyetlen olasz nevű Ioannes *Dela Pietra* Sümegen élő 20 éves szolga neve után nem áll nemzetiségre vonatkozó bejegyzés.

3.2. Cigányokat (zingarus, neocolonus, norvus colonus, újpolgár) a települések 10%-án jegyeztek föl, zömmel az 1757-es és az 1771-es összeírásokban. Sümegen 8 házban, Komárvárosban 6, Galambokon 5 házban. A többi településen (Meggyes, Uk, Kisváráshely, Mihályfa, Óhíd, Kisgörbő, Pula, Kallos, Petend, Kapolcs, Kehida, Nagykapornak, Nagypécsely, Hetés, Misefa, Alsóörs, Sándorháza, [Nemes]szentandrás, Rád, Pölöske, Szentmihály, Salfölde, Sármellék, Padár, Gyülevész, Nagykanizsa) csak egy vagy két házban. Az 58 családban a feleségekét is beleszámítva 48-féle családnévvel találkozunk. A neveknek valamivel több mint a fele helynévből keletkezett *-i* képzővel, illetőleg helynévből is keletkezhetett *-i* képző nélkül.

a) *Arvai (Arvoi), Bakonyi, Baranyai (Boronyai), Czini* (CsnSz, 204 Cin hn. Győr m., CSÁNKI-index 182 Czinfalu Sopron m.), *Csetényi* (CSÁNKI-index Csetény hn. Fejér, Tolna, Veszprém m.), *Csirkó* (CSÁNKI-index 193 Csirk hn. Gömör m., a mássalhangzótorlódás feloldásával); ENGEL–FEHÉRTÓI (1996) az általuk adatolt C*zyrko* Györgyöt ismeretlen, idegen eredetűnek tartja, *Darnoczj* (CSÁNKI-index 202 Darnocz hn. Gömör, Pozsega m.) *Gercsi (Görcsi)* (CSÁNKI-index 301 Gercse hn. Somogy, Pilis m.), *Henye* (CSÁNKI-index 344 Henye hn. Baranya, Tolna, Zala m), *Hodosy* (CSÁNKI-index 353 Hodos hn. Arad, Bács, Bihar, Kolozs, Szatmár, Szerém, Temes, Tolna, Vas, Veszprém, Zaránd m.), *Hurrus* (GYÖRFFY 1987. Hurusó hn. Borsod m., BAKÁCS 1971, Hrussó, Hont m.), *Kóró* (CSÁNKI-index 462 Kóróh hn. Borsod m.), *Kupai (Kupaj)* (CSÁNKI-index 479 Kupa hn. Abaúj, Zaránd m, Kup hn. Veszprém m.), *Móri* (CSÁNKI-index 570 Mór hn. Fejér m.), *Nyári* (CSÁNKI-index 615 Nyár(i) hn. Somogy m.), *Poszondi* (?), *Sárközi (Saárközy)* (CSÁNKI-index 731 Sárköz terület, vidék, Fejér, Somogy m., *Selem* (CSÁNKI-index 742 Selyemcsuk puszta Győr m., Selyem-sziget Somogy m., Selyemtelek Győr m.), *Szőrös* (CSÁNKI-index 799 Szőrös hn. Nógrád m., FÉNYES 1851, Szőrös puszta, Pest megye), *Tósoky* (CSÁNKI-index 837 Tósok hn. Veszprém m.), *Tőkős* (CSÁNKI-index 812 Tekes-Kér, helyi kiejtése Tökös-Kér hn. Somogy m., 840 Tökösszeg hn. Tolna m.), *Turó* (CSÁNKI-index 845 Turó hn. Trencsén megye, Turol hn. Bács, Baranya, Zala m.). Egyik-másik *-i* képző nélkül alakult családnév természetesen helyet kér magának a közszóból alakult családnevek csoportjában is. Azért szerepeltetem itt is őket, mert „személynevek minden ismert nyelvtörténeti időben keletkezhettek helynévből szuffixum nélkül is, sőt ennek a fejlődési módnak is elég nagy volt a produktivitása" (BENKŐ 1996), különösen a 18. században, ahogy azt KNIEZSA megállapította, magam pedig az efféle adatok tucatjaival igazoltam (vö. ÖRDÖG 1997).

b) Külső vagy belső tulajdonság (is) motiválhatta az elnevezőket az a) pontban tárgyalt *Hurrus?* 'hurutos' és *Szőrös;* továbbá *Balogh, Boros, Kurta,* valamint a *Bagoly, Fecske, Gangó, Kóró* metaforikus nevek, valamint a *Sabangos* hangfestő szóval alakult név esetében.

c) 13 családfő, illetőleg feleség viseli a *Horvát* népnévből keletkezett családnevet. Egy-egy előfordulással feltűnik a *Czigány* és a *Tulián* ('talján') név is.

d) A foglalkozással kapcsolatos nevek közül a 'bádogos, üstkészítő, rézműves' közszói jelentésű *Kolompár* a leggyakoribb 3 előfordulással. Egy-egy adattal szerepel a *Csiriz* metonimikus név, valamint a *Hegedüs, Ihász, Kovács* és a *Varga.*

e) Személynévi eredetű a *Bedők,* a *Burka* (a CsnSz. régi világi személynévként említi, vö. még GYÖRFFY 1987: Burkafölde, de az sincs kizárva, hogy szláv eredetű ez a cigányság körében országosan is gyakori családnév, vö. BENEŠ 1970) és a *Farkas.* A további nevek *(Gyurkó, Jónás, Kanto, Mathé, Sandor, Virág)* egyszer vagy kétszer fordulnak elő.

f) Tisztségre utal a *Vajda* név.

g) Idegen, felderítetlen keletkezésmódú a *Bedák, Csimszi, Paparka (Paporka)*, *Kusla.*

Legkedveltebb keresztneveik a *Mihály* és a *György*, illetőleg a *Katalin* és az *Éva*. A *Mária* névnek csak egyik, később önállósult változata, a *Marianna* fordul elő, de ezzel is találkozunk a magyarok körében.

Aligha cigány az 1757-ben Padáron bejegyzett (*110/*4/4*)* 24 éves Georgius *Uj polgár* és felesége, a 25 éves Catharina *Császár* – akiknél Joannes *Nagy* (felesége Catharina *Krismonics*) nevű zsellércsalád is lakik –, valamint az ugyanitt 1769-ben összeírt 40 éves Georgius *Uj polgár*, felesége Anna *Loth*. Feltűnik még ez a név Gyülevészen is: Catharina *Ujpolgár* 16 éves szolgáló (*115/*9/39*).* Eredeti családnevük *Cigány* lehetett, amit az összeírás készítője névszépítésből *Ujpolgár*-rá írt át. Itt jegyzem meg, hogy a fentebb említett *Tőkős* családnév sem keletkezhetett a 'heresérves' jelentésű *tökös* közszóból, ugyanis nemcsak az efféle neveket nem vették fel az összeíró papok, de még a Keszthelyen szolgáló Catharina *Szarándok* nevét is – amely formáns nélküli helységnévből alakulhatott (vö. LIPSZKY 1808: Szarándok praedium) – az 1746. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv mellékletébe *Szerende*-ként írták át (*227*/2/147*),* ugyancsak névszépítésből.

Mivel a cigánynak jelölt 337 személy (186 férfi és 150 nő) 28 településen él, illetőleg ezek 33 összeírásban szerepelnek, keresztnévhasználatuk településenként értékelhetetlen. Legkedveltebb férfinevek körükben is, akárcsak a nem cigányok körében, a *János* (34), *István*, (23), *Mihály* (23), *Ferenc* (22), *László* (20) és a *György* (13), 72,5%-uk ezekre hallgat. A ritka névnek számító *Jónás*-t négyen viselik (két idős, két fiatal). A legtöbb nőt pedig *Évá*-nak (33), *Máriá*-nak (19, ezekből 15-öt *Mariana*-ként, 4-et *Marina*-ként jegyeztek be, a *Mária* csak a kéttagú *Anna Maria* névben fordul elő kétszer), 17-et *Anná*-nak, illetőleg *Krisztiná*-nak, 16-ot *Katalin*-nak, 13-at pedig *Judit*-nak keresztelték. Meglepő a sorrend, mert az első két helyen a nem cigányok körében a legtöbb településen a *Katalin* és az *Erzsébet* áll. Noha a legtöbb családban nem kevés gyermek született, mégis mindössze csak 12 fiú és 7 leány örökölte a szülő nevét. A keresztszülők névörökítése az összeírásokból nem adatolható.

4. A különböző társadalmi rétegekbe tartozók (birtokos nemesek, egytelkes nemesek, megyei, járási tisztségviselők, egyháziak, uradalmi alkalmazottak, jobbágyok, szolgák stb.) neveinek a vizsgálatakor is mellőzhetetlen a szociológiai szempont, és nemcsak a keresztnév-választás, hanem a családnevek tárgyalásakor is. Ezekről azonban egy másik alkalommal kívánok szólni.

Irodalom

BAKÁCS ISTVÁN 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest.
BENEŠ, JOSEF 1970. *O českych příjmeních*. *Rejstříky*. Praha.
BENKŐ LORÁND 1996. Ómagyar kori helynevek vizsgálatának néhány szempontjáról, különös tekintettel a település- és népességtörténeti kutatásokra. *Névtani Értesítő* 18: 5–14.
BRECHENMACHER, J. KARLMANN 1957–60. *Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Familiennamen* 1–2. Limburg.
ENGEL PÁL – FEHÉRTÓI KATALIN 1966. Egy 1525. évi bácskai jobbágynévsor családnevei. *Magyar Nyelv* 242–6.
FÉNYES ELEK 1851. *Magyarország geographiai szótára* 4. Pesten.
KOVACSICS JÓZSEF – ILA BÁLINT 1988. *Veszprém megye helytörténeti lexikona* 2. Budapest.
LEVY, PAUL 1960. *Les noms des israélites en France. Histoire et dictionnaire*. Paris.
LIPSZKY, JOANNES 1808. *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaniae occurrentium* 1–2. Budae.
LPH. = *Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske*. 1976. Zagreb.
ÖRDÖG FERENC 1997. Helynevekből keletkezett családnevek *-i* képzővel és anélkül. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc. 77–83.
ÖRDÖG FERENC 1998. *Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1745–1771*. 4.
ÖRDÖG FERENC 2001. Szempontok és adalékok XVII. századi keresztneveink vizsgálatához. In: *Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Kar tanulmánykötete.* Közzétette KOVÁTSNÉ NÉMETH MÁRIA. Győr. 299–306.
SCHEIBERNÉ BERNÁT LÍVIA 1981. *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig.* Budapest.
VANYÓ TIHAMÉR 1933. *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyéiről 1600–1850.* Pannonhalma.
ZELLIGER ERZSÉBET 2002. A történeti szociolingvisztika egyetemi oktatása. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Yyväskylä. 303–7.

ÖRDÖG FERENC

FERENC ÖRDÖG, **Registers of population and reports of canonical visitations in the 18th century as sources of onomasociology**

In onomastics the sociological aspect of consideration can be adopted, for the most part, when one observes Christian names. It is still problematic, however, whether family names display any difference according to denomination, and if they do, what factors (settling, immigration, re-Catholicization) have formed them in social history. This study suggests that in the 18th century not only people who belonged to the Reformed Church, but also evangelical and orthodox persons bore mostly Hungarian family names. Half of Jewish people preserved their traditional family names based on the Old Testament, the other half adopted either Yiddish or Hungarian family names *(Andó, Czimbalmos, Farkas, Ferentz, Szarvas, Zsidó).* Almost all of the Gypsies settled in or infiltrated into Hungary used Hungarian family names, half of which developed from names of settlements (*Árvai*, *Darnoczj*, *Henye*, *Hodosy* etc.).

AZ ASSZONYOK MEGJELÖLÉSÉRE SZOLGÁLÓ NÉVFORMÁK ÉS A NÉVHASZNÁLAT A 17–18. SZÁZADBAN

1. Az asszonynevek leírásának szempontjai. – Az asszonynevek történetének feltárásával és a különböző névformák leírásával több mint másfél évszázada foglalkoznak a kutatók. A legkorábbi munkák a *-nő, -né* közötti különbséget vizsgálták (KERTÉSZ 1909, CSŰRY 1926), majd a *-né* képző kialakulását tanulmányozva mutattak be 14–15. századi asszonynévtípusokat. Kezdetben az érdeklődés középpontjában nem a különböző névalakok leírása és rendszerezése állt, hanem a változatos névformákat csupán szemléltetésül használták egyéb elméleti kérdések bizonyítására. Többek között annak a gondolatnak az igazolására, hogy a *-né* feleségnévképző a *nő* szónak birtokos személyragos alakjából keletkezett (PAIS 1951). Majd egyre gyakoribbá váltak a terjedelmes adatközlések és rendszerezések.

Az asszonynevek 16. századi formáira több tanulmányban is találunk adatokat. Különösen gazdag PAPP LÁSZLÓ (1960) tanácsi jegyzőkönyvek és családi levéltárak anyagából összeállított, női neveket tartalmazó adatbázisa, amelyben külön csoportként kezeli a feleség státust jelölő névformákat. Elkülöníti egymástól a férfinévből és a *feleség* stb. szóból alakult megnevezéseket, a *-né* képzővel alakult megnevezéseket és az özvegyek megnevezését. FÜLÖP LÁSZLÓ (1983) a Nádasdy-család 16. századi levelezéséből gyűjtötte össze az asszonynevek különböző fajtáit. A neveket csoportosítva teljes személynevekről és említő nevekről beszél. Az asszonynevek tüzetes bemutatásakor mintegy 14 típust különít el a nevek nyelvi összetevői alapján.

SZABÓ T. ATTILA több írásában is foglalkozott az asszonynevek nyelvtörténeti vonatkozásaival (1970, 1972). A különböző névtípusok bemutatásával az Utunk című folyóirat 50-es évekbeli nyelvhelyességi vitáihoz szolgáltatott adalékot, hangsúlyozva, hogy „a nyelvszokás kérdésében való ítélkezéskor mindig ajánlatos a vizsgált jelenségeket a nyelv életének útján végigkövetni” (SZABÓ T. 1970: 49). Tanulmányaiban a 15. századtól a 18. századig terjedő időszakból mutat be gazdag példaanyagot. B. GERGELY PIROSKA (1993, 1995) az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” segítségével rendszerezte a 16–19. században használatos asszonynévformákat. Az egyes változatokat nemcsak grammatikai szempontból írta le, hanem a használatuk alapján is jellemezte őket. Egyaránt figyelembe vette a közlési helyzetet, valamint a névviselők szociális tagolódását.

Magam a 17–18. századi boszorkányperek okirataiból gyűjtöttem össze az asszonyokra vonatkozó megnevezéseket. A különböző névtípusok használatát a kommunikációs helyzet alapján jellemeztem. Különválasztottam a kihallgatást vezető személyek és a tanúk által használt írásbeli és szóbeli említőneveket, valamint a vádlottak bemutatkozásakor elhangzó önjelölő neveket (FERCSIK 2003, 2004).

A következőkben a fent említett kutatások adatainak felhasználásával bemutatom azokat a névformákat, amelyeket a 17–18. században az asszonyok megnevezésére használtak. Rendszerezésem alapja az asszonyneveknek mint tulajdonneveknek a szerkezeti felépítése. A teljes szerkezetű asszonynevek általában három jól elkülöníthető részből állnak: a férj teljes neve (F_t), a nő teljes neve (N_t) és a közöttük lévő viszonyt (V), azaz a

házas állapotot kifejező nyelvi elemek. A férj teljes nevét (F_t) legalább két névelem alkotja: a családnév (F_{cs}) és a keresztnév (F_k). A nő teljes neve (N_t) ugyanígy a családnévből (N_{cs}) és a keresztnévből (N_k) áll. A névrészeken belül a magyar nyelv hagyományai alapján a névelemek sorrendje minden esetben kötött: elöl áll a családnév és ezt követi a keresztnév, azaz: $F_t = (F_{cs} + F_{k)}$ és $N_t = (N_{cs} + N_k)$.

A harmadik névrészt a házas viszonyt kifejező névelemek alkotják (V). Ezek lehetnek önálló lexémák, legtöbbször a *feleség* szó valamely szinonimája, mint *felesége, hitvese, hitvestársa, házastársa, nője, neje*. A viszonyt jelölő lexémák a férjet jelölő névrésszel birtokos viszonyban állnak, és a férj teljes neve vagy családneve után birtokos személyjeles alakban következnek. Ugyanezt a viszonyt gyakran a *-né* képző fejezi ki, ugyancsak a férj családnevéhez vagy a férj teljes nevéhez járulva. A férj halála után az *özvegye, özvegy felesége, megmaradott özvegye, meghagyotta, meghagyott házastársa, meghagyott özvegye* stb. lexémák, illetve szintagmák utalnak a viszonyra. A három típust a leírásokban egyetlen szimbólumba sűrítettem: $V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$. A közszói elem az anyakönyvi bejegyzések nyelvétől függően sokszor latin vagy a magyarral keveredő latinos forma, nem ritka a *relicta* vagy a *reliktája* jelző sem. A latin nyelvnek minden bizonnyal hatása volt a névelemek sorrendjére is (PAPP 1960, HAJDÚ 2003). A férjet jelölő névrész és a viszonyt jelölő névrész mindig egymás után következik, a teljes asszonynévben összetartozó névegységet alkotnak: $\{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$. A teljes asszonynév másik nagy névegysége a nőt jelölő névrész: $\{(N_{cs} + N_k)\}$.

Néhány esetben a névrészek egyes elemei vagy akár a teljes névrész is hiányozhat. Ilyenkor redukált névelemről, illetőleg redukált névrészről beszélünk. A következőkben a három névrész sorrendje, valamint teljes vagy redukált volta és a viszonyt kifejező névelemek milyensége alapján mutatom be az asszonyok megnevezésére szolgáló névformák vázlatát. A fenti szempontok figyelembe vételével hét csoportba sorolom az asszonyneveket.

2. Az asszonyok megnevezésére szolgáló névformák. – Az első csoportban mindegyik névrész hiánytalan névelemmel jelenik meg. A névrészek sorrendje: $F_t + V + N_t$. A viszonyt kifejező elem egyaránt lehet önálló szó vagy lehet a *-né* képző is.

1. a) $\{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\} + \{(N_{cs} + N_k)\}$
Kis János felesége / -né / özvegye Nagy Erzsébet
A két névegység sorrendjét megcserélve szintén létező asszonynévtípust kapunk.
1. b) $\{(N_{cs} + N_k)\} + \{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$
Nagy Erzsébet Kis János felesége / -né / özvegye

A második csoportba tartozó névformákban a névrészek sorrendje a kiindulásnak megfelelően: F + V + N. Az asszonynév férjet jelölő egysége teljes egészében megmarad. Ugyancsak változatlanul marad az utána következő viszonyító elem. A nőt jelölő részből azonban töröljük a nő családnevét.

2. a) $\{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\} + \{(\cancel{N_{cs} +} N_k)\}$
Kis János felesége / -né / özvegye Erzsébet
A névalak két szorosabban összetartozó egységét itt is megcserélhetjük.

2. b) {(~~N_{cs} +~~ N_k)} + {(F_{cs} + F_k) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)}
Erzsébet Kis János felesége / -né / özvegye

A harmadik típusba sorolt névformákban ismét a kiindulásnak megfelelő a sorrend: F + V + N. Az asszonynév férjet jelölő egysége a viszonyító elemmel együtt változatlanul megmarad. Azonban a nőt jelölő teljes névrészt töröljük. Ebben a formában az asszony megnevezése csupán a férj nevével és a viszonyt jelölő névelemmel történik.

3. {(F_{cs} + F_k) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)} ~~+ {(N_{cs} + N_k)~~
Kis János felesége / -né / özvegye

A következő csoportban a névrészek sorrendje a kiindulásnak megfelelően változatlanul marad, de most a férj keresztnevét töröljük, személyét csupán egyetlen névelem, a családnév jelöli. Ehhez kapcsolódik a viszonyító elem, majd ezt követi a nőt jelölő teljes névrész.

4. a) + {(F_{cs} ~~+ F_k~~) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)}+ {(N_{cs} + N_k)}
Kis felesége / -né / özvegye Nagy Erzsébet

A teljes asszonynevet alkotó két nagy egységet ismét megcserélhetjük. Így a nő teljes nevét követi a férj családneve a viszonyító elemmel.

4. b) {(N_{cs} + N_k)} + {(F_{cs} ~~+ F_k~~) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)}
Nagy Erzsébet Kis felesége / -né / özvegye

Újabb névalakot eredményez, ha a fenti változatok mintájára a férj redukált nevéhez a női névrészt is redukálva kapcsoljuk. De a hagyományok alapján a törlés nem lehet azonos: a férfit jelölő névrészből csak a keresztnév hiányozhat, a nőt jelölő névrészből csak a családnév. A névrészek sorrendje ismét a kiindulásnak megfelelő: F + V + N.

5. a) {(F_{cs} ~~+ F_k~~) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)} + {(~~N_{cs} +~~ N_k)}
Kis felesége / -né / özvegye Erzsébet

A névalakot alkotó nagy egységeket ebben a típusban is felcserélhetjük, azaz előre kerülhet a nőt jelölő redukált névrész:

5. b) {(~~N_{cs} +~~ N_k)} + {(F_{cs} ~~+ F_k~~) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)}
Erzsébet Kis felesége / -né / özvegye

Utolsó névformánkban a feleségre utaló teljes névrészt töröljük. Az asszonynév csupán a férjet jelölő redukált névrészből és a viszonyító elemből áll.

6. {(F_{cs}) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)}
Kis felesége / -né / özvegye

Nem biztos, hogy az asszony megnevezésére használt névforma tükrözi a férjes állapotot. Sok olyan adatot találunk, amely csak a nő teljes nevét vagy keresztnevét tartalmazza, mindenféle viszonyító elem nélkül. Ilyenkor a szövegen kívüli helyzet vagy a szövegben található egyéb információk utalnak a férjes állapotra. Ezek a kiegészítések és utalások nem tartoznak az asszonynév szerkezetét felépítő névrészekhez (FERCSIK 2004).

7. a) ~~{(F_{cs} + F_k) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)} +~~ {(N_{cs} + N_k)}
Nagy Erzsébet

7. b) ~~{(F_{cs} + F_k) + ($V_{\text{felesége / -né / özvegye}}$)} + {(~~N_{cs} +~~ N_k)}
Erzsébet

A fenti névalakokból összeállíthatjuk az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák vázlatát. Egy-egy névforma képlete szemléletesen megmutatja, hogy az adott asszonynév mely névrészekből áll, és a névrészeket milyen valóságosan létező névelemek alkotják. Felhívja a figyelmet a névelemek sorrendjére és a névtípusban használatos viszonyító elemre. Ugyanakkor megmutatja egy-egy névformának a többi névalakkal való kapcsolatát, illetőleg rávilágít a hiányzó névformákra.

2.1. Az *asszony* névkiegészítővel bővített névformák. – Ha nemcsak a nevek grammatikai formáját kívánjuk leírni, hanem a névhasználattal is foglalkozunk, akkor meg kell keresnünk az ún. névkiegészítők helyét a rendszerben. Különböző névkiegészítők elvileg mindegyik névrész előtt vagy után megjelenhetnek. Bár akadnak köztük olyanok, amelyek elhelyezkedésüket tekintve bizonyos kötöttséget mutatnak (HAJDÚ 1999). Például mindegyik névtípusban szerepelhet az *asszony* névkiegészítő. Funkciója szerint a történeti adatokban természetesen nem a nő férjes voltára utal, hanem a tiszteletet kifejezésére 'úrnő, fejedelemasszony' jelentésben is szerepelhet. Az elmúlt évszázadokban a családi állapottól függetlenül egyformán használták minden női név után, azaz a férjes asszonyok és a hajadon leányok neve után is. Sőt a középkorban még a szerzetes nőt is lehetett *szerzetes asszony* vagy *apáca asszony* megnevezéssel illetni (HADROVICS 1992). Az asszonynevekben legtöbbször a nőt jelölő névrész után helyezkedik el, és ezt a helyet a névegységek cseréje után is megtartja. Ha a nőt jelölő névrész a névszerkezet utolsó eleme az *asszony* névkiegészítő a névszerkezet végére kerül.

1. a) $\{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\} + \{(N_{cs} + N_k)\} + [\text{asszony}]$
Kis János felesége / -né / özvegye Nagy Erzsébet asszony

2. a) $\{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\} + \{(N_k)\} + [\text{asszony}]$
Kis János felesége / -né / özvegye Erzsébet asszony

4. a) $\{(F_{cs}) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\} + \{(N_{cs} + N_k)\} + [\text{asszony}]$
Kis felesége / -né / özvegye Nagy Erzsébet asszony

5. a) $\{(F_{cs}) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye)}}\} + \{(N_k)\} + [\text{asszony}]$
Kis felesége / -né / özvegye Erzsébet asszony

Ha a nőt jelölő névrész a teljes név első eleme, akkor utána következik az asszony névkiegészítő, azaz beékelődik a névszerkezet egységei közé.

1. b) $\{(N_{cs} + N_k)\} + [\text{asszony}] + \{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$
Nagy Erzsébet asszony Kis János felesége / -né / özvegye

2. b) $\{(N_k)\} + [\text{asszony}] + \{(F_{cs} + F_k) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$
Erzsébet asszony Kis János felesége / -né / özvegye

4. b) $\{(N_{cs} + N_k)\} + [\text{asszony}] + \{(F_{cs}) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$
Nagy Erzsébet asszony Kis felesége / -né / özvegye

5. b) $\{(N_k)\} + [\text{asszony}] + \{(F_{cs}) + (V_{\text{felesége / -né / özvegye}})\}$
Erzsébet asszony Kis felesége / -né / özvegye

Ha a nő teljes neve hiányzik a névtípusból, akkor az *asszony* névkiegészítő a névalak utolsó elemeként a *-né* képzős viszonyító elem után található. Ebben az esetben önálló birtokos személyjeles lexéma nem szerepelhet viszonyító elemként, csak a *-né* képző jelenhet meg ebben a funkcióban.

3. $\{(F_{cs} + F_k) + (V$ ~~felesége / -né / özvegye~~$)\}$ + [asszony]
Kis János ~~felesége / -né / özvegye~~ asszony

6. $\{(F_{cs})$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~$)\}$ + [asszony]
Kis ~~felesége / -né / özvegye~~ asszony

Az *asszony* névkiegészítő a férjre és a férjes viszonyra utaló névrész nélkül is hozzákapcsolódhat a nőt jelölő névhez.

7. a) $\{(N_{cs} + N_k)\}$ + [asszony]
Nagy Erzsébet asszony

7. b) $\{(N_k)\}$ + [asszony]
Erzsébet asszony

2.2. Az *asszony* és az *özvegy* névkiegészítővel bővített névformák. – A viszonyító elemek között sajátos szerepe van az *özvegy* szónak. Kiválhat a birtokos személyjeles viszonyító elemek közül, és alapalakban névkiegészítőként szerepelhet. Ebben a névformában a férfit jelölő névrész elé kerül a névkiegészítő, a viszonyító elem pedig mindegyik asszonynévtípusban csak a *-né* képző lehet. Az ilyen névformákban rejlő grammatikai ellentmondást – miszerint az a férfi az özvegy, akinek a feleségére utal a *-né* képző – a nyelvhasználat során nem érzékeljük (HAJDÚ 2003). A képzős névalakot nem a férfinév jelentette személlyel azonosítjuk, hanem egészében a nőre vonatkoztatjuk. Az *özvegy* névkiegészítő a teljes névalak elé kerül, ha az a férjet jelölő teljes vagy redukált névrésszel kezdődik. Hasonló a *néhai* jelzővel, illetőleg névkiegészítővel bővített alakulat is (PAPP 1960).

1. a) [özvegy] + $\{(F_{cs} + F_k)$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~ $)\}+ \{(N_{cs} + N_k)\}+$ [asszony]
özvegy Kis Jánosné Nagy Erzsébet asszony

2. a) [özvegy] + $\{(F_{cs} + F_k)$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~ $)\}+ \{(N_k)\}$ + [asszony]
özvegy Kis Jánosné Erzsébet asszony

3. [özvegy] + $\{(F_{cs} + F_k)$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~ $)\}$ + [asszony]
özvegy Kis Jánosné asszony

4. a) [özvegy] + $\{(F_{cs})$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~ $)\}+ \{(N_{cs} + N_k)\}$ + [asszony]
özvegy Kisné Nagy Erzsébet asszony

5. a) [özvegy] + $\{(F_{cs})$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~) $\}$ + $\{(N_k)\}$ + [asszony]
özvegy Kisné Erzsébet asszony

6. [özvegy] + $\{(F_{cs})$ + (V ~~felesége / -né / özvegye~~ $)\}$ + [asszony]
özvegy Kisné asszony

Ha a teljes névalak a nőt jelölő névrésszel kezdődik, akkor az özvegy szó a névszerkezet belsejében a férjet jelölő névrész előtt helyezkedik el.

1. b) {(N_{cs} + N_k)} + [asszony] + [özvegy] + {(F_{cs} + F_k) + (V ~~felesége /~~ -né ~~/ özvegye~~)}
Nagy Erzsébet asszony özvegy Kis Jánosné

2. b) {(N_k)} + [asszony] + [özvegy] + {(F_{cs} + F_k) + (V ~~felesége /~~ -né ~~/ özvegye~~)}
Erzsébet asszony özvegy Kis Jánosné

4. b) {(N_{cs} + N_k)} + [asszony] + [özvegy] + {(F_{cs}) + (V ~~felesége /~~ -né ~~/ özvegye~~)}
Nagy Erzsébet asszony özvegy Kisné

5. b) {(N_k)} + [asszony] + [özvegy] + {(F_{cs}) + (V ~~felesége /~~ -né ~~/ özvegye~~)}
Erzsébet asszony özvegy Kisné

Az *özvegy* névkiegészítő teremti meg azt a névalakot, amely a férjet jelölő bármelyik névelem nélkül kifejezi a nő (valamikori) férjes voltát. Ez a névkiegészítő egyaránt kapcsolódhat a nő teljes nevéhez vagy csupán a keresztnevéhez. Hasonló az *árva* jelzővel, illetőleg névkiegészítővel bővített alakulat is (B. GERGELY 1993).

7. a) [özvegy] + {(N_{cs} + N_k)} + [asszony]
özvegy Nagy Erzsébet asszony

7. b) [özvegy] + {(N_k)} + [asszony]
özvegy Erzsébet asszony

2.3. A névhasználat során egyéb névkiegészítőkkel bővített névformák. – Az eddig említetteken kívül természetesen egyéb névkiegészítők is csatlakozhatnak egy-egy névhez. Amint a fenti példákban megfigyelhettük, nemcsak a név előtt vagy után, hanem a névrészek között is megjelenhetnek, sőt egymás mellett akár több névkiegészítő is előfordulhat. Jelentésük rendkívül széles körű: a méltóságot jelzőktől az udvariassági formákon át a lakóhelyre utaló megkülönböztető elemekig terjedhet. A következő néhány példa 17–18. századi boszorkányperek jegyzőkönyveiből származik, és különböző kommunikációs helyzetekben mutatja be a tipikusnak tekinthető névhasználatot.

2.3.1. Névkiegészítővel bővített említőnevek. – Az említőnevek között gyakori a névkiegészítővel használt alak. Néhány példa erre a kihallgatást vezető személyek szóbeli névhasználatából.

Hős Anna Néhai Halasi Lakos Toth András özvedgje
{(N_{cs} + N_k)} + [néhai] + [halasi lakos] + {(F_{cs} + F_k) + ($V_{özvegye}$)}
A névkiegészítő beékelődik a névszerkezetbe. Az asszonynév vázlatunk 1. b) csoportjába tartozik, az *özvegye* viszonyjelölővel.

Nadállyan lakozó Ivánkovics Kata Horváth György házastársa
[Nadályon lakozó] + {(N_{cs} + N_k)} + {(F_{cs} + F_k) + ($V_{házastársa}$)}
A névkiegészítő a teljes névszerkezet élére kerül. Az asszonynév rendszerezésünk 1. b) csoportjába tartozik, a *házastársa* viszonyító elemmel.

Az említőnevek írásbeli használatára a perek összefoglaló címének szövegéből választottunk példákat.

Trausdorfi Özvegy Bartusné
[trausdorfi] + [özvegy] + {(F_{cs}) + ($V_{-né}$)}
A névszerkezet élén több névkiegészítőt is találunk. Az asszonynév vázlatunk 6. csoportjába tartozik, a *-né* viszonyító elemmel.

Öreg Sobrák Istvánné
[öreg] + {(F_{cs} + F_k) + ($V_{-né}$)}
A nemzedékviszonyító elemnek tekinthető névkiegészítő ismét a teljes név előtt található. Az asszonynév vázlatunk 3. csoportjába tartozik, a *-né* viszonyító elemmel.

2.3.2. Névkiegészítővel bővített önjelölő nevek. – Önjelölő névként, szóban hangzottak el az alábbi asszonynevek. A vádlottak a vizsgáló bíró „Kinek hínak?", „Mi neved?" kérdésére válaszoltak ezekkel a névformákkal.

Sellymes Sára Ferjemrül Katona Istvánné
{(N_{cs} + N_k)} + [férjemrül] + {(F_{cs} + F_k) + ($V_{-né}$)}
A két névegységet sajátos pontosító funkcióban lévő elem kapcsolja össze. Az asszonynév vázlatunk 1. b) csoportjába tartozik, *-né* viszonyító elemmel, de tekinthetjük a 7. a) és a 3. névforma önálló megjelenéseként is.

Daid Eörse maskent Nemané
{(N_{cs} + N_k)} + [másként] + {(F_{cs}) + ($V_{-né}$)}
Ismét a fentiekhez hasonló, pontosító szerepű elem ékelődik be a névszerkezetbe. Az asszonynév vázlatunk 4. b) csoportjába tartozik, *-né* viszonyító elemmel, de ezt a megnevezést is tekinthetjük két önálló névformának: a 7. a) és a 6. típus megjelenésének.

Az önjelölő nevek írásbeli használatára mutatnak példát a következő névalakok, amelyek az egyik peres irathoz csatolt levélben fordultak elő. A névkiegészítőkkel megtűzdelt hosszabb névforma a levél kezdetén található.

Szemenyej Kata néhaj nemzetes Szöllössi Lászlo Uram megh hagyot Eözvedgye
{(N_{cs} + N_k)} + [néhai] + [nemzetes] + {(F_{cs} + F_k) + [uram] + ($V_{-meghagyott\ özvegye}$)}
A névkiegészítők beékelődnek a névszerkezetbe. Az asszonynév vázlatunk 1. b) csoportjába tartozik, *özvegye* viszonyító elemmel.

A levél befejező részében, pontosabban az aláírásban használt önjelölő név névkiegészítők nélkül jelenik meg, mindössze:
Szemenyei Kata; {(N_{cs} + N_k)}; Rendszerezésünk 7. a) csoportjába tartozik.

A példák azt mutatják, hogy a vizsgált iratokban mind az említő, mind az önjelölő nevekhez kapcsolódhatnak különböző névkiegészítők és egyéb nyelvi elemek. De megjelenésük sem fedi el teljesen egy-egy asszonynév sajátos formáját. A nevek visszavezethetők az előbbiekben bemutatott csoportosítás egy-egy névalakjára.

3. Összegzés. – Az asszonyok megjelölésére szolgáló névformák vázlata tovább finomítható és finomítandó, de reményeink szerint már így is több névtani és névhasználati probléma felvetésében és megoldásában lehet segítségünkre.

A név szerkezetét vizsgálva segítséget nyújt egy adott név típusának meghatározásához a névrészek teljességét és sorrendjét alapul véve. Egyértelművé teszi a viszonyító elemek szerepét, és elősegíti önálló vizsgálatukat. Szemléletesen mutatja be a névkiegészítők és egyéb sajátos funkciójú nyelvi elemek elhelyezkedését, elősegíti formai és funkcionális osztályozásukat.

Alkalmazásával nemcsak a név szerkezetét elemezhetjük, hanem megfigyelhetjük a névhasználatot is. Pontosan megragadhatjuk az említő, szólító és önjelölő nevek jellegzetességeit, megállapíthatjuk a névtípus és az adott kommunikációs helyzet névhasználata közötti összefüggéseket. A további kutatások egyik fő iránya annak a feltárása, hogy az egyes névformák milyen gyakorisággal és megterheltséggel szerepelnek a különböző kommunikációs helyzetekben, valamint annak a felderítése, milyen kapcsolat van egy-egy névforma és a vele megnevezett személy társadalmi helyzete között.

Irodalom

CSŰRY BÁLINT 1926. A *-nő (-né)* történetéhez. *Magyar Nyelv* 280–1.

FERCSIK ERZSÉBET 2003. A nők hivatalos megnevezése a XVII–XVIII. századi boszorkányperek okirataiban, vagyis az ördöghi inczelkedesbül büös, bajos eördöngös Aszszoniok neveirül. *Névtani Értesítő* 25: 115–22.

FERCSIK ERZSÉBET 2004. Önjelölő asszonynevek a 18. századi boszorkányperekben. In: *Emberközpontúság a magyar nyelv oktatásában és kutatásában*. Szerk. SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMANN MIKLÓS. A Berzsenyi Dániel Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai 6. Szombathely. 40–5.

FÜLÖP LÁSZLÓ 1983. Női és asszonynevek XVI. századi levelekben. *Névtani Értesítő* 8: 53–9.

B. GERGELY PIROSKA 1993. Az erdélyi asszonyok régi megnevezéseiről. *Névtani Értesítő* 15: 118–25.

B. GERGELY PIROSKA 1995. Mesterségűző asszonyemberek megnevezései az erdélyi régiségben. *Magyar Nyelv* 186–91.

HADROVICS LÁSZLÓ 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 1999. A személynevek közszói elemeiről. *Névtani Értesítő* 21: 274–80.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest.

KERTÉSZ MANÓ 1909. Nő, né. *Magyar Nyelvőr* 122–3.

PAIS DEZSŐ 1951. A *-né* képző. *Magyar Nyelv* 1–12.

PAPP LÁSZLÓ 1960. A nők megnevezése a XVI. század második felében. Adatok és néhány tanulság. *Magyar Nyelvjárások* 56–89.

SZABÓ T. ATTILA 1956/1970. A magyar asszonynév és – még valami. In: UŐ.: *Anyanyelvünk életéből*. Bukarest. 48–54, 308–17.

SZABÓ T. ATTILA 1972. Annaasszony és társai. In: UŐ.: *Nyelv és múlt*. Bukarest. 245–9.

FERCSIK ERZSÉBET

ERZSÉBET FERCSIK, **Name-forms referring to married women and their use in the 17th–18th centuries**

The paper presents the frequent name-forms used to refer to married women in the 17th–18th centuries. The aspect given primacy in the analysis is to examine the structure of these names focusing on the presence or absence of the three main name-components: the full name of the husband, the full maiden name of the woman and an expression referring to the state of being married. The study also discusses the words *asszony* 'married woman', *özvegy* 'widow' and other "accessories" occurring in name-forms referring to married women. To illustrate the inter-dependence of name structures and communicational situations the author quotes some examples of so-called "mentioning names" together with self-referring names. On the basis of her analysis the author assigns some tasks of pragmatic research to names of married women.

BEREG MEGYEI CSALÁDNÉVVIZSGÁLATOK

A történelmi Bereg megye területe 3786 km² volt. Ebből Magyarországon maradt 459 km². Az elszakított 3327 km²-nyi terület sem magyar többségű. A magyarság nagyobb számban elsősorban a Beregszászi járás területén él. Ha az egész megyét nézzük, akkor a Munkács–Beregújfalu vonaltól nyugatra eső helységek tartoznak ide. Elkezdtem a családnevek gyűjtését, először a magyarországi 17 település anyagát szedtem össze, majd a Beregszászi járás 13 falvának családneveit, de részgyűjtéseim több helyről vannak, így Beregszászról és Munkácsról is. Néhány feldolgozásom már meg is jelent (a Magyar Nyelvjárások és a Névtani Értesítő lapjain)[1]. Most 13 határon túli (Badaló, Balazsér, Bátyú, Beregsom, Bótrágy, Csetfalva, Gát, Gút, Harangláb, Kígyós, Mezőkaszony, Nagybereg, Vári), illetőleg 7 magyarországi település (Barabás, Beregsurány, Beregdaróc, Csaroda, Hetefejércse, Lónya, Tákos) – hogy legyen összehasonlítási alap – családnévanyagáról, összesen 1219-féle névről szeretnék beszélni.

A magyarországi gyűjtés könnyen ment: először a telefonkönyvekből írtam ki, ezt kiegészítettem a polgármesteri hivataloktól kért és kapott adatokkal. Egyedül Lónyán végeztem helyszíni gyűjtést. Az odaáti nevek egy részét nyelvjárásgyűjtő útjaimon szedtem össze. Elsősorban a temetők fejfáiról, sírköveiről írtam le a neveket, illetőleg segítséget kaptam ismerős polgármesterektől és a Beregi Hírlap munkatársaitól is. Itt hadd szóljak egy jellegzetes kárpátaljai jelenségről. Miként Oroszországban, Ukrajnában is háromelemű a hivatalos név. Ennek utolsó eleme az отчество, ukránul: им'я по батькові – ezt apai névnek szokták lefordítani. A patronimikumképző hímnemben az *-ics, -ovics*, nőnemben *-ivna*. Az 1990-es évek közepéig az ukrán változatot használták, például Kótyuk István kollégánk nevét így: *Kovtyuk Sztyepan Ivanovics*. Az ezredfordulóra már általánossá vált a magyarosabb forma (az iskolai naplókban is így használják, sőt a temetők sírkövein is kezd megjelenni): *Balla Attila Ernőé*. Latin betűkkel is lehet

[1] Dercen és Szernye családneveinek feldolgozását l. a tanulmányt követően a Névtani Értesítő jelen számában. (A szerk.)

vezetni a naplókat, bár ide a vezetéknév többnyire az ejtésnek megfelelően kerül, például *Miskolci*, *Andrási* (< *Andrássy*). Láttam olyan naplókat a 90-es években, amelyeket cirill betűkkel vezettek, s bizony problémát jelentett egyes nevek megfejtése, például *Лівчей* < *Lőcsei*, a *Біров*, a *Силадій* már ukránosnak hat, nem beszélve a „bonyolultabb" nevekről, mint a *Ködöböcz* és a *Sütő*. Sőt még az alfabetikus sorrend megállapítása is, hiszen például a *V*-betűs nevek az ábécé elején szerepelnek, a *Cs*- betűsek pedig a végén. Tehát a cirill betűket „vissza kellett magyarítani".

A nevek túlnyomó többsége magyar. De hogy a nem magyar nevek hátterét is megvilágítsam, következzék néhány adat. PESTY FRIGYES ötödik kérdőpontja így hangzott: „Honnan népesittetett"? Erre érdemben négy község jegyzője válaszolt. Balazsér: „Honnan néppesitetett; mint régi magyarok nem tudatik, másik rész mint tótok felső Zemplén megyéből jöttek ide, az akkori főd birtokos Buday Zsigmond Úr engedelme mellett". Beregsurány: „Az eleinte kevés népességű községet tisztán magyar ajku lakosok tevék azomban ez elött 50-60 évvel vándoroltak be Zemplén megye felső részéből a' most már nevezett község fele részét tevő tót ajku lakosai,…az eredeti törzs faj helv. hitvallásu, a bevándorlott tót ajku vegyes rom. Cath. 's görög Cath. vallásu". Ilkóc: „Magyar Országi Kárpátok Tátra hegy alól vándoroltak be a' Tóthok, … ma már a Tóthok meg oroszosodtak". Nagybégány: „…a község a Lengyel betörés [1657, M. L.] alkalmával sokat szenvedvén, nagyon elnéptelenült, 's e híjány pótlására az akkori birtokos Nbégányi urak felvídéki oroszokkal [értsd: verchovinai ruszinokkal] pótolták, kik most is nagy részben – ösi hitöket meg tartva községünkben élnek, 's községünk népességének ⅓-át teszik". Trianon után az etnikai viszonyok megváltoztatására cseheket, szlovákokat, kisebb részben pedig ruszinokat telepítettek a magyarlakta területekre (például Bótrágy mellett létrehozták Újbótrágy települést). A szovjet éra alatt ugyan a csehek és a szlovákok száma megcsappant, de pótolták ruszinokkal, ukránokkal, sőt oroszokkal is. Ezek egy része elmagyarosodott, sőt még a református vallást felvette. A bátyui református egyház anyakönyveiben ilyen nevek is vannak: *Kopolovec, Matuzár, Odzsikulijev, Sztegura, Trojnoj.* A magyaron kívül a következő nyelvekből vannak adataim: cseh, horvát, jiddis, latin, lengyel, német, orosz, román, ruszin, szlovák, ukrán. Ukrajnában még ma is az ukrán változatának tartják a ruszint, pedig önálló nyelv, s ha nem számítjuk a *g* > *h* váltást, akkor sokkal közelebb áll a nagyoroszhoz (pedig nem tartozom a russzofil irányzathoz, noha rokonszenvezek vele), mint az ukránhoz – még az önelnevezésük is ezt mutatja.

Néztem a gyakorisági sorrendet is, mégpedig aszerint, hogy az illető nevet hány helységből lehet adatolni. Mind a 20 községben előfordul: *Molnár*; 19-ben: *Kovács, Nagy, Szabó; Tóth*, 16-ban: *Kiss, Orosz*; 15-ben: *Balogh, Simon, Varga*; 14-ben: *Horváth*; 13-ban: *Bíró, Gál, Lakatos, Veres*; 11-ben: *Barta, Deák, Farkas, Kósa, Lőrincz, Oláh*; 10: *Ködöböcz, Máté, Sütő, Szilágyi*. Összesen 25-féle név. A gyakoriság nem felétlenül a természetes szaporulat következménye. Inkább az a tény, hogy egy-egy név adásának több indítéka is volt. Így például csak a *Bíró* névre 34-féle tisztség illik, a *Balogh* név takarhat régi világi személynevet, nemzetségnevet, balkezességet, gonoszságot vagy a megszokottól való eltérést, másságot (nem véletlen, hogy a cigányok között is gyakori név). Az országszerte is sűrűn használt nevek mellett csak a *Kósa* és a *Ködöböcz* feltűnő gyakoriságú a határ mindkét oldalán.

Természetesen vannak csak egy-egy községre jellemző nevek. A *Kódus* csak Beregsomban fordul elő, de ott igen gyakori. Ráadásul antonima is, mert a falu egykor legtehetősebb családjai viselik ezt a nevet. Bátyúban a *Bagu* 'bagoly' áll az első helyen, akárcsak Haranglábon az *Eszterhai* és a *Hajdú*. Gáton a lakosság egynegyede viseli a *Kacsó, Lőrincz* és a *Bak* nevet. E vidéknek jellegzetes neve még az *Angalét* (Badaló, Balazsér, Beregsom, Beregsurány, Bótrágy, Csaroda), a *Bimba* (Bátyú, Bótrágy, Mezőkaszony). Érdemes megemlíteni a *Czap(p)* nevet: *Czap* Csetfalván és Tákoson, *Czapp* Barabáson, Beregdarócon, Csarodán és Hetefejércsén fordul elő. Csakhogy itt nem helyesírási változatról van szó, mint a *Pap ~ Papp* esetében. A *Czap* feltehetőleg a szlovák *cap* 'bakkecske', a *Czapp* viszont már a német *Zapf* 'csapláros' szóra megy vissza. Egyébként ez a két név Szabolcs megye Bereggel határos részein is gyakori.

A nép-, illetve a népcsoportnevek sajátos kategóriát képviselnek. Az elsődleges szempont természetesen az illető néphez való tartozás, de újabb jelentések is kialakultak. Akárhogy is nézzük őket, végső soron a származás hozzávetőleges helyére utalnak. Huszonötféle név fordul elő: *Bilák*: a *vlach ~ blak* népnévből alakult, s egy ruszin népcsoport neve, *Cseh, Horváth*, *Karamán* 'egy oszmán-török népcsoport neve', *Kun*, *Lengyel*, *Leskó* a ruszin *leh (les-)* 'lengyel' képzett alakja, *Lizák* 'egy ruszin népcsoport neve' (bár esetleg az *Elizabet*-ből is származhat), valószínűleg gúnynév, hiszen a *lizati* 'nyal' szó származéka, bár ők maguk inkább *liszák*-ot mondanak némi eufémiával, mert így a jelentése 'erdőlakó', *Ljaskó* a ruszin-ukrán *ljah (ljas-)* képzett alakja, *Magyar*, *Németh*, *Olasz* (ez éppenséggel – legalábbis itt – jelenthet románt is), *Orosz* ennek elsősorban 'ruszin', esetleg 'görög katolikus' a jelentése (és még további hét jelentést sikerült kimutatnom), a nagyoroszt *muszká*-nak, gúnyos értelemben *ruszki*-nak is nevezik, *Polyák*, *Rácz*, *Rusz* (ez a ruszinok eredeti önelnevezése volt), s ennek képzett alakjai: *Ruszin, Ruszinka, Ruszinkó, Ruszó*, ha két *sz*-szel fordul elő, akkor német eredetű (a *Rudolf* név rövidült, képzett alakja), *Szász, Székely, Talián*, *Tatár, Tóth*, ez a név általában szlovákot jelöl, de akkor is használják, ha nem egészen biztosak a nációban, így lehet zempléni ruszin, ruszin-szlovák keveréknyelvet beszélő egyén, ritkán góral, illetve a Krajnáról származó görög katolikus magyar (ennek is további mellékjelentései voltak vannak), *Török, Voloscsuk*, mely utóbbi ismét egy ruszin népcsoport neve, a vlach szóból alakítva: *voloh (volos-)* + *-csuk* képző, tehát ugyanazon tőből származik, mint a *Bilák*.

A régebben átvett idegen eredetű nevekben kisebb-nagyobb mértékű magyarosodás figyelhető meg. Az adott közösségben élők már megszokták, sőt nem is érzik a legtöbb esetben idegennek őket – az állami anyakönyvezés bevezetésekor (1895. október 1-jétől) már a megváltozott formában rögzítették őket. Nemcsak Beregre jellemző, hanem a magyar nyelvterület bármely részére. Gondolok például ilyenekre: *Denyószki* < *Drieňovský*, *Rabóczki* < *Hrabovský*, *Kerita* < *Krita* 'vakondok', *Rebán* < *Hrpán* 'púpos', *Reha* < *Hreha* 'Gergely', *Roszoha* < *Rozszoha* 'kétágú villa', *Tihor* < *Tchor* 'görény'. A *Huzsvay* név (különösen *y*-nal!) nagyon is magyarnak tűnik, pedig a szlovák *hužvat'* 'gúzsba köt' igének a felszólító módú alakja. Ma hasonlókra a szóbeli használaton kívül nincs lehetőség, de Nagyberegen az ukrán *Jászik* 'vánkos' nevet *Játszik*-ra, az orosz *Lenyko* (< Lev) nevet pedig *Leányká*-ra „értelmesítették". Hivatalos névváltoztatásra alig-alig van példa. Beregsomban az egyik *Kódus* család a *Kárpáti* nevet vette fel. Nagyberegen a *Sztahora* család 1940-ben *Százhegyesi-re* magyarosított, majd visszavette eredeti (szlovák) nevét.

Sajnos, a rossz beidegződés miatt hajlamosak vagyunk csupán hangzás alapján egy-egy nevet bizonyos nyelvhez besorolni. Ha egy név *-u*-ra végződik, akkor románnak gondoljuk. Bizony jócskán találunk Beregben ilyeneket! A *Bagu* név a *bagoly*-nak az alakváltozata. A *Begyu*, *Danku*, *Juszku*, *Kosztyu*, *Menyu, Milu*, *Vojtku*, *Zsigu* ruszin, illetve Ung és Zemplén megyei szlovák vocativusok. Érdekes névadási szokás. Néhány, magyar névadással keletkezett nevet hajlamosak vagyunk csupán a hangzás alapján szlávnak minősíteni, ilyenek például *Bagics* 'egyféle hal' (a szláv nyelvekben *Bogics* lenne), *Gerics* 'gerinc, csigolya', *Cubera* 'teknő, melyben a leölt disznót megtisztítják', *Csulák* 'dézsa, hordó'. A *ficsor* köznév ugyan román eredetű, de a *Ficsor* vezetéknév már magyar névadással keletkezett, hiszen a köszó a magyarban újabb jelentésekkel bővül: 'vámolóedény a malomban'; 'hajóvontató'.

Párhuzamot vonhatunk a madárnévből alakult családnevek esetében a szláv és a magyar nevek között. Legtöbbször csak valószínűsíthetjük, hogy milyen tulajdonságot takarnak. Beregben a *Sass* a leggyakoribb, majd a *Veréb* a *Curi*-val együtt, de van *Rigó*, *Szarka* és *Varjú* is. A szláv eredetűek közül leggyakoribb a *Szikora* 'cinege' név, ezt még értjük is, hiszen a magyarban is van *Czinege* családnév. Pár esetben tudjuk, hogy madárnévről van szó, de a névadás indítéka nem világos, csak annyi, hogy valamilyen tulajdonságot jelöl. Gondolok itt többek között a cseh *Csermák* 'kerti rozsdafarkú', orosz *Baklanov* 'kárókatona' (patronimikumképzővel!), szlovák *Csernák* 'barázdabillegető' (vagy esetleg 'fekete'), ukrán *Ohár* 'vörös ásólúd' nevekre.

A végére hagytam néhány vitatható nevet. A *Móré* nevet KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótára a román-cigány eredetű *more* '(juhászbojtárnak, szolgának felfogadott) román legény; cigány férfi' szó tulajdonnevesülésének tartja (CsnSz.). Alighanem a homonimitás a megtévesztő. Több nemesi család viselte ezt a nevet, egyik sem volt cigány vagy román, s ez jellemző a mai névviselőkre is. Inkább valószínű a *Mór* név + *-é*, azaz a patronimikumképzős nevek közé tartozik, s a névadás formája, a névadás indítéka is magyar. Ugyancsak a homonimitás játszott szerepet a *Liba* név megítélésében. A magyarra nem jellemző a háziállatok nevének felvétele, legfeljebb a *Kokas* és a *Csürke* név lehet kivétel. A szláv nyelvekben ez természetes, hiszen egészen magától értetődően használják a *Kurica* 'tyúk', *Husz* 'liba', *Kacsora* 'gácsér', *Oszelka* 'szamár' stb. neveket. A *Liba* családnevet cseh eredetűnek tartom, s a *Lib*-bel kezdődő vagy a *-lib*-re végződő személynevek *-a* képzős alakja inkább valószínű. A Beregben már országos hírnévre tett szert az *Esze* név. A legegyszerűbb, ha az *ész* szóval kapcsoljuk össze, ami logikus is. Ám nagyon is szóba jöhet az *eszik* ige folyamatos melléknévi igeneve, hiszen a *Bornemisza*, *Boromisza* (egy *sz*-szel!) pedig az *iszik* ige participium imperfectuma, s ez jellemző a *Biba* 'ivó' névre is – azzal a megjegyzéssel, hogy ez csakis Erdélyből jöhetett Bereg megyébe.

A magyar szavak elemzésekor elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárára támaszkodtam, de bőven találtam olyan magyar neveket, amelyek ott nem szerepeltek. Ekkor – továbbá a ruszin és szlovák nevek esetében kénytelen voltam magamra, illetőleg UDVARI ISTVÁN, KÁPRÁLY MIHÁLY kollégáim önzetlen segítségére támaszkodni, hagyatkozni, hogy a névadás indítékát lehetőségeimhez mérten megközelítsem. Az is igaz, hogy egy-egy név „megfejtése" nem ment egyik napról a másikra, de legalább a valószínűsítésig általában eljutottam.

Azt azért tegyük hozzá, hogy a magyar, a szlovák, a ruszin kételeműség nem esett egy időbe. Az viszont kétségtelen, hogy ezek a nyelvek nem tudtak elszakadni a magyar gyakorlattól, miként ezt TAKÁCS PÉTER és UDVARI ISTVÁN közzétételei is bizonyítják – ha konkrétan nem is erről a területről van szó.

Most csak ízelítőt adtam Bereg megyei munkálkodásom egy részéről. Amikor ezeket a sorokat leírtam, csak ennyire tellett. A gyűjtést és a feldolgozást folytattam tovább helyszíni gyűjtésekkel (beleértve a ruszin falvakat, illetve a szórványban élő magyarságot is), így talán (hiszen csak közelíthetek a 100%-hoz) több település adatainak birtokában – ha majd a feldolgozást jobban, meggyőzőbben tudom elvégezni. Jelenleg (2004 végén) már 87 helység családnévanyagát gyűjtöttem össze, de még a feldolgozás teljesnek mondható munkája csak ezután következik. Remélhetőleg rövidesen ezekről is be tudok számolni.

MIZSER LAJOS

LAJOS MIZSER, **Researches of family names from Bereg county**

The present paper is a chapter of a longer study. The author presents here some results of his longer researches and raises some problems he faced in his work. He describes the most important characteristics of family names from the former Bereg county. In this paper he gives examples from 20 settlements (13 in the Ukraine and 7 in Hungary).

DERCEN ÉS SZERNYE CSALÁDNEVEI

Dercen

E Bereg megyei község neve 1321-től adatolható *Derzen* formában, puszta személynévből keletkezett magyar névadással (FNESz. 1: 364). 1808-ban három alakban fordul elő: *Derczen, Dresena, Drysina* (Com. Bereg. 50). A szlávosítás (szlávosodás) tehát a 20. századnál régebbi. Dercent Trianon Csehszlovákiának ítélte, és *Drysina* lett a neve. 1938–44 között visszakerült az anyaországhoz. A háborút követően a Szovjetunióhoz csatolták *Дрисина* néven, mely megmaradt Ukrajna önállóvá válásakor is, de 1995-től visszakapta eredeti nevét *(Дерцен)*. Jelenleg Kárpátalja Munkácsi járásához tartozik. Lakossága 1991-ben 2994 lélek volt, csaknem 100%-ban magyarok. A névanyag többségét SEBESTYÉN ZSOLT kollégám gyűjtötte, itt is hadd köszönjem meg önzetlen segítségét. Magam is jártam a faluban, ellenőriztem, kiegészítettem, pontosítottam az anyagot. A 99-féle név közül talán meglepő az idegen nevek nagy száma. Ezek túlnyomó többségét csupán egy-egy személy, a nőiesített alakokat pedig csak egy-egy feleség viseli.

A neveket az eddigi gyakorlatomnak (vö. MIZSER 2004: 45) megfelelően teszem közzé. Elsősorban KÁZMÉR MIKLÓS „Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század” (Bp., 1993, rövidítve: K.) című munkájára támaszkodtam – itt-ott felülbírálva. Ahol nincs hivatkozás (elsősorban a szláv neveknél), ott saját megfejtési kísérleteimet adom.

Előzetesen némi összehasonlítási alapul közlöm az 1570. évi összeírás derceni vezetékneveit (Conscriptiones portarum, E 158, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 73 mikrofilmdoboz): *Bakoſ, Barla, Biro, Boka, Doka, Faźakaſ, Fodor, Gal, Gonda, Hegedwſ, Kantor, Kokaſ, Kopaź, Kowacź, Marczíl, Marton, Mathe, Pal, Pogan, Sebeſtien, Sipoſ, Tamaſ, Zabo.*

I. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek

1. Régi egyházi személynevek

Ábrány (K. 22–3., *Ábrahám* a.), *Balázs* (K. 73–4), *Dávid* (K. 284–5), *Domokos* (K. 310–1., *Domonkos* a.), *Gál* K. 388–9), *György* (K. 436), *Iván* (K. 502), *Lőrinc* (K. 685), *Lukács* (K. 688–9), *Máté* (K. 716), *Orbán* (K. 788–9), *Simon* (K. 935–6).

2. Régi egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai

Balla < *Barla*bás (K. 76–7), *Barta* < *Barta*lomeus 'Bertalan' (K. 99–100), *Bene* < *Bene*dek (K. 120–1), *Danó* < *Dán*iel + *-ó* (K. 280), *Ivánka* (K. 503), *Tamáska* (K. 1043).

Ruszon, ukrán: *Pavljuk* < *Павел* 'Pál' + *-юк*.

Szlovák: *Deskó* < *De*meter + *-ško* (vagy a *Des*iderius magyar becézéséből), *Mikita* < *Mik*uláš 'Miklós' + *-ita* (KNIEZSA 81; de románból is származtatható lehet).

3. Régi világi személynevek

Bak (K. 65–6), *Billa* (ÁKSz. 53., VR.), *Darcsi*: az alapszó *darïgčï* 'földműves' az ótörökből való (az adatot Agyagási Klárának köszönöm), K. (282) erősen megkérdőjelezve a *Darius* egyházi személynév képzett alakjának tartja. Dercenben és Fornoson a leggyakoribb név, de megyeszerte, s még Csonka-Beregben is sűrűn fordul elő.

Német: *Kelyman* < *Keilmann* < Gailo (GOTTSCHALD 1971: 282), *Márcé* < *Maroslav* (GOTTSCHALD 1971: 421, 423).

Szlovák: *Bahus* ~ *Bohus* < *Boh*uslav (-umil) + *-uš.*

4. Patronimikumképzős nevek

Magyar név nincs köztük. A következő képzőket találjuk: *-ov, -ev, -(ov)ics, -enko, -in*.

Ruszin: *Cserencova* < *черпец* 'szerzetes', nőiesített forma, *Csujeva* < *чуй* 'halld, hallj', nőiesített alak, *Korolovics* < *корол* 'király' (vagy a 'Károly' származéka), *Popovics* 'a pap fia, megyeszerte a leggyakoribb ruszin név.

Ukrán, orosz: *Griscsenkó* < *Гриця* (< Григорий 'Gergely'), *Maronics* < *Марон*, *Nazarova* < *Назар*, nőiesített alak, *Szavina* < *Сава*, nőiesített forma, *Zajceva* < *Заяц* 'nyúl'.

II. A származás helyére utaló családnevek

1. Puszta helynév

Verbiás: Bereg megye, több helységben is előfordul.

2. Nagyobb egység neve

Ruszin: *Kőniszmárk* < *Königsmark* 'királyi határterület', mind a közszó, mind a név a németből való, a névadási forma is német jelleget mutat.

3. Melléknévképzős helységnevek

Bányai (K. 85–6): 'nagybányai (Szatmár megye), *Gáti* (K. 396–7): Bereg megye, *Gorondi* (K. 417): Bereg megye, *Pallagi* (K. 826., *Parlagi* a.): Szabolcs, Szatmár megye; mivel meglehetős elterjedettségű név Beregben, a jelentése lehet: 'parlagföldön

gazdálkodó' vagy 'földjét elhanyagoló személy' is, *Patai* (K. 829): hét megyéből legvalószínűbb Bihar, *Pelsőci* (K. 838): Gömör, Zólyom megye, *Szikszai* (K. 1009–10): Abaúj, Heves megye, *Szőllősi* (K. 1026): 15 megye közül legvalószínűbb Ugocsa.

Ruszin: *Kustanec* < *Kustan*falva (Bereg megye) + *-ec*.

Szlovák: *Turovec*: *Turo* (Trencsén megye) vagy *Turova* (Zólyom megye) + *-ec*.

Ukrán: *Szaszáj* < magyar *Szászai* (Szásza: Gömör megye), hasonló ukranizálásra a beregszászi telefonkönyvben is bőven van példa, például *Anuaй* < *Apsai*.

4. A helység valamely részén lakó

Ruszin: *Szvincickij* < *Szvin*ka (Dolha, Máramaros megye, külterületi helye) + *-ckij*.

5. Népnevek

Horváth (K. 480–1, *Lengyel* (K. 672–3), *Orosz* (K. 792–3), *Tóth* (K. 1080–2).

III. Foglalkozásra, tisztségre, méltóságra utaló családnevek

1. A foglalkozás, tisztség, méltóság megnevezése

Bíró (K. 142–3), *Bodnár* (K. 148), *Király* (K. 593–4), *Kovács* (K. 629–30), *Molnár* (K. 745–6), *Puskás* (K. 876–7), *Szabó* (K. 955–7), *Szakács* (K. 958–9).

Ruszin: *Behen* 'futár, kengyelfutó, küldönc', *Hamada* 'násznagy', *Pasztuh* 'pásztor'.

Szlovák: *Repinec* 'répatermelő'.

Ukrán: *Didár* 'kerülő', *Sapovál* 'kallózó, ványoló, nemezelő munkás'.

2. A foglalkozásra metonímiával utaló családnevek

Kentes (K. 638., *Köntös* a.), *Suba* (K. 949), *Vas* (K. 1125–6).

Ruszin: *Kostura* < *коштур* 'mankó' + *-a* (?'mankókészítő').

IV. Egyéni tulajdonságra utaló családnevek

Curi 'veréb' (ÚMTsz.), *Heé* (K. 473., *Hév* a.) 'meleg, forró', *Kopasz* (K. 617–8), *Kukri* < *kukri*-mukri '(a népi hiedelem szerint) a boszorkány által kicserélt, s ezért fogyatékos, vízfejű, néma, nyomorék stb. gyermek'; ikerítésből való kiválás, *Nagy* (K. 756–8), *Szarka* (K. 972), *Tar* (K. 1046), *Torzsás* (K. 1080), a névadás indítékából csak annyi világos, hogy valamilyen tulajdonságot takar, *Veres* (K. 1136–8).

Ruszin: *Kröhivszkij* ~ *Krihivszkij* 'jeges, hideg', *Manot* 'csábító, szédítő', *Petah* 'kakas', *Porohnavec* 'korhadt', *Sián* 'vastag, esetleg feltűnően vékony nyakú', *Szkiba* 'egy darab föld; szelet kenyér; a családtól elkülönült személy'.

V. Egyéb családnevek

1. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Bakó (K. 68): 1. régi világi személynév, 2. 'mészáros', *Bakos* (K. 70): 1. régi világi személynév, 2. 'olajsütő, -sajtoló', *Balogh*: 1. régi világi személynév, 2. 'balkezes', 3. 'rossz, gonosz' (K. 79–80), 4. 'másságot mutató személy', *Dóka*: 1. a Dávid név becézője (K: 307), 2. 'rövid, dolmányszerű kabát' (TESz.), *Fodor*: 1. 'göndör' (K. 367–8), 2. a ruszin Fedor 'Tódor' név magyarosodott alakja', *Gajdos*: 1. 'dudás', 2. 'kissé ittas' (K. 388), 'dudás' jelentésben ruszin is, szlovák is lehetne, de a 16. században meglehetős elterjedettségű név volt, *Hadar*: 1. ige 'csapkod, verdes; szaporán beszél' (TESz.), 2. Főnév: 'a kasza nyelének a két fogantyú közötti része', illetve 'a szélmalom karbantartási eszköze' (ÚMTsz.).

2. Kettős családnevek
Bodnár-Balla, Pupás-Molnár
3. Névváltoztatás útján keletkezett név
Dercsényi < tkp. *Derceni* (a helyszínen kapott információ alapján)

Szernye

Bereg megyében a korai helységek közé tartozik: 1270: *Zyrnua*. A Csaronda jobb oldali mellékfolyójáról nevezték el a községet (majd jóval később a mocsarat is), a név tövében a szláv **sьrna* 'őz' szó van (FNESz. 2: 574). PESTY FRIGYES adatközlője is az őzre gondolt az elnevezés kapcsán. 1338-ban két neve is volt: *Zernye al. nom Soprongucha* (Com. Bereg. 139), de máskor már mindig *Szernye* volt. Trianon után Csehszlovákiához csatolták *Serně* néven, az első bécsi döntés alapján ismét Magyarországhoz tartozott, majd a párizsi béke a Szovjetuniónak ítélte. Neve ekkor *Рівне* (tkp. 'sík, sima') lett, s megtartotta Ukrajna önállóvá válásakor is, ám 1995-ben visszakapta ősi nevét *(Серне)*. Kárpátalja Munkácsi járásához tartozik. Lakossága 1992-ben 1964 lélek volt, csaknem 100%-ban magyarok.

A neveket magam kezdtem gyűjteni a „malenkij robot" során elhunytakról szóló jegyzékről. Ez kevésnek bizonyult volna, de segítségemre jött Tóth János, Szernye polgármestere, aki három listát is közölt velem. Hálás köszönettel tartozom neki. Az első listán a törzslakosok nevei (58) szerepelnek. Leggyakoribb családnevek: *Bimba, Barta, Barkaszi, Kiss, Orbán, Simon, Tar, Tóth*. A második a háború után betelepültek neveit (40) tartalmazza (rövidítve: b.), míg a harmadik (16) a cigányokét (rövidítve: c.). Itt a leggyakoribb nevek a következők: *Bogár, Lackó, Lakatos, Rác*.

Közlöm az 1570. évi összeírás szernyei vezetékneveit is: *Bagonia, Bartha, Dauid, Deme, Demecź, Domonkoſ, Ferencź, Gál, Huſsi, Kouacź, Lacka, Laÿthoſ, Magaſ, Naġferencź, Suranj.*

I. A névadó ős személynevére visszamenő családnevek
1. Régi egyházi személynevek
Antal (K. 41–2), b.; *Bernáth* (K. 131–2); *Dávid* (K. 284–5), c.; *Demeter* (K 291); *Demjén* (K. 276–7, *Damján* a.); *Fábián* (K. 341); *György* (K. 437), b.; *Imre* (K. 494), b.; *Izsák* (K. 504–5); *Kálmán* (K. 535); *Keresztény* (K. 584, *Keresztyén* a.); *Keresztyén* (uo.); *Kozma* (K. 632–3); *Lénárt* (K. 671); *Lőrinc* (K. 685); *Menyhárt* (K. 724–5); *Orbán* (K. 788–9); *Simon* (K. 935–6).
2. Régi egyházi személynevek rövidült, képzett alakjai
Albók < Albert (K. 33), c.; *Barta* < Bartholomaeus (K. 99–100); *Bence* < Bencenc < Vincentius (K. 118–9); *Demes* < Demeter; *Demjén* (K. 276–7, *Damján* a.); *Lacz* < Lácló (K. 658–9); *Lackó* < László (K. 659), c.; *Marci* < Márton, Marcell (K. 706); *Sankó* < Sándor, Sámuel, Sámson (K. 911), c.; *Szanyi* < Szaniszló (K. 967–8), b.; *Vántus* < Oli*vantus*, b.
Román: *Pántya* < Pantea < Pantelimon (CONSTANTINESCU 1963: 126), b.
Szlovák: *Benyák* < Beňadyk 'Benedek', c.
Ukrán: *Sztepáncsuk* < Степан 'István', b.

3. Régi világi személynevek

Badó (K. 59), b.; *Boda* (K. 147); *Buda* (K. 190); *Hete* (K. 472), b.; *Konc* (K. 612–3); *Szopó* (K. 1022). Kun-besenyő: *Ködöböc* (MNyj. 38: 306), b.

Lengyel: *Meskó* < Miecisław, b.

Szlovák: *Bahus* < Bohumil, Bohuslav.

4. Patronimikumképzős nevek

Ruszin: *Bilakovics* < билак 'egy ruszin etnikai csoport neve'; *Koloszovszki* < колос 'kalász', b.; *Popovics* 'a pap fia', b.

Ruszin vagy szlovák: *Mihovkánics* < Mihovka (< magyar Mihók b); *Vajdics* < magyar *vajda*, b.

Szlovák: *Davidics*, c.

Ukrán: *Levocskin* < Левочка < Лев; *Vaszilcsenkó* < Васиилча < Василий; mindkettő b.

II. A származás helyére utaló családnevek

1. Puszta helynév

Szálka (K. 965–6, *Szalka* a.), c.

2. Nagyobb földrajzi egység képzett neve

Szalai (K. 962–3) 'Zala megyei', b.

Ruszin: *Turjanica* 'Turja patak (Ung megye) mellett lakó.

3. Melléknévképzős helységnevek

Almási (K. 35): KÁZMÉR 26 megyét mutat ki, itt csak Bereg (2) és Ugocsa jöhet számításba. *Barkaszi* (K. 95): Barkaszó, Bereg megye; *Daróczi* (K. 283–4): 9 megyéből legvalószínűbb Bereg, Szatmár, Ung; *Diósi* (K. 300): 7 megyéből legközelebb Kolozs van; *Gerzsenyi* (K. 410): Gerzsenyő, Bereg megye; *Haraszti* (K. 456–7): Haraszt(i) helység 10 megyében van, valószínű: Abaúj és Szabolcs; *Hódi* (K. 476, *Hodi* a.): Pozsony megye; *Horkai* (K. 479): Gömör, Szepes, Trencsén megye; *Kereszturi* (K. 584): legvalószínűbb Bihar, Ugocsa, Zemplén megye); *Koi* (K. 609–10, *Kólyi* a.); *Lónyi* 'lónyai', a beszédben ma is így hangzik (K. nem hoz adatot rá); *Miskolci* (K. 739); *Pocsai* (K. 859): Pocsaj: Abaúj, Bihar megye; *Rácközi* (K. 880): Pest megye; *Tomori* (K. 1073–4): Abaúj megye; *Turi* (K. 1094., *Túri* a.): Heves, Hont, Somogy, Torda; *Váradi* (K. 1118–9): mivel a névviselők cigányok, Bars és Nyitra megye jöhet számításba. A cigányság ide költözése szlovák nyelvű területről történt.

4. Népnevek

Horváth (K. 480–1), c. is; *Rác* (K. 879–80), c.; *Tóth* (K. 1080–2).

III. Foglalkozásra, tisztségre, méltóságra utaló családnevek

1. A foglalkozás, tisztség, méltóság megnevezése

Bíró (K. 1423), b.; *Bodnár* (K. 148); *Deák* (K. 285–6); *Kádár* (K. 527–8); *Kertész* (K. 585); *Király* (K. 593–4); *Kovács* (K. 629–30); *Lakatos* (K. 662–3), c.; *Majoros* (K. 699); *Molnár* (K. 745–6); *Őrő* (vö. K. 804. *Őrlő*, de *Őrő* adatot nem hoz) 'molnár'; *Papp* (K. 821–2), c. is; *Peres* (K. 842) 'jogi képviselő'; *Révész* (K. 893–4); *Sipos* (K. 937–8); *Soós* (K. 946–7); *Sütő* (K. 952); *Szabó* (K. 955–7); *Szakács* (K. 958–9), b.; *Vajda* (K. 1113–4), b.

Német: *Kizman* < Kiesmann ’vizsgáló, döntő; kiválasztó ember’ (GOTTSCHALD 1971: 367), b.; *Vájner* < Wagner ’kerékgyártó’, szileziai forma (BAHLOW 1967: 550), b.

Ruszin: *Sevcsuk* < швец ’varga’, b.; *Szoljánik* ’sós’, b.

2. A foglalkozásra metonímiával utaló családnevek

Eszterhai < eszterhaj (TESz.); *Kása* (K. 557–8): azaz kásatörő, kásamolnár; *Zékány* ’egyfajta sólyom’ (MOKÁNY 1980: 57), b.

Német: *Rozenbaum* < *Rosenbaum*, a rózsakertészek „ragadványneve” (BAHLOW 1967: 433).

Ruszin: *Szmozsenica* ’bíborcsíkkal ellátott női ruha’, b.

IV. Egyéni tulajdonságra utaló családnevek

Bajusz (K. 65); *Bimba* ’a vizek színén ugrándozó kis rovar; vízibolha’ (Ball.); *Csorba* (K. 261) ’törött, hiányos fogazatú’; *Fejes* (K. 353–4); *Joó* (K. 517–8); *Kajla* (K. 529) ’lekonyuló fülű, görbe; szeles, könnyelmű’; *Kiss* (K. 594–6) ’alacsony; fiatalabb; valamely testrésze kisebb az átlagosnál; jelentéktelen’; *Nagy* (K. 756–8) ’magas; idősebb; valamely testrésze nagyobb az átlagosnál; erős jellemű’; *Tar* (K. 1046); *Tariska* (K. 1049) ’kopasz’.

Ruszin: *Csepák* < чепак ’főkötő’, b.; *Krászjánik* ’szép kiállású férfi’, b.; *Pencu* ’kisebb tőke’, vocativusban, b.; *Pliszka* ’barázdabillegető’ (ukrán is lehet), b.; *Szvirida* < *звір* ’állat’ + *-да*; *Uszta* ’száj, ajak’, b.

Szlovák: *Szuhán* < *such-* ’száraz’ + *-án*, (b); *Szurmai* < *surma* ’zenebona’, az *-i* hozzátoldása magyarosodást mutat.

V. A névadásnak több indítéka is lehetséges

Algács: esetleg az *akác* szó alakváltozata (vö. TESz.), s talán foglalkozásra utal vagy pedig valamilyen tulajdonságra; *Bakó* (K. 68): 1. régi világi személynév, 2. ’mészáros’; *Baksa* (K. 70): 1. régi világi személynév, 2. ’ragadozó őn’; *Bálint*: 1. régi egyházi személynév (K. 75), 2. a *balin* halnév alakváltozata, b.; *Balogh*: 1. ’balkezes’, 2. ’rossz, gonosz’, 3. régi világi személynév (K. 79–80), 4. ’másságot mutató személy, c. is; *Bogár*: 1. az ízeltlábú valamilyen tulajdonsága, 2. régi világi személynév (K. 152–3), 3. ’légy’ (NyA.); *Csákány* (K. 211–2): 1. Régi világi személynév, 2. ’csákánykészítő, csákánnyal dolgozó’, b.; *Farkas*: 1. Régi világi személynév, 2. Az állat valamely tulajdonsága (K. 346–7), 3. ’farkasbőr-kikészítő; farkasvadász; *Hadar*: 1. (ige): ’csapkod, verdes; szaporán beszél’ (TESz.), 2. (főnév): ’a kasza nyelének a két fogantyú közötti része’, 3. ’a szélmalom karbantartási eszköze’ (ÚMTsz.); *Nemes* (K. 768–9): 1. ’a nemeshez tartozó’, 2. ’pozitív lelki tulajdonság’; *Tamási* (K. 1043): 1. patronimikum-képzős név, 2. ’Tamási községbe való’; *Zsidik*: 1. *Zsid*mond (< Zsigmond) + *-ik*, 2. szlovák *žid* ’zsidó’ + *-ik*.

Ruszin: *Kaszinec*: a *коса* szónak két jelentése van: 1. ’kasza’, 2. ’varkocs’, így a név jelentése lehet ’kaszás’ és ’(feltűnő) varkoccsal rendelkező’ is, b.

Irodalom

BAHLOW, HANS 1967. *Deutsches Namenlexikon.* München.
CONSTANTINESCU, N. A. 1963. *Dicţionar onomastic romînesc*. Bucureşti.
GOTTSCHALD, MAX 1971. *Deutsche Namenkunde*. Berlin.
KNIEZSA ISTVÁN 1965. A magyar és szlovák családnevek rendszere. Sokszorosított kiadvány.
MIZSER LAJOS 2004. Balazsér mai személynevei. *Névtani Értesítő* 26: 45–9.
MOKÁNY SÁNDOR 1980. *Magyar szófejtések*. NytudÉrt. 105. Budapest.

MIZSER LAJOS

LAJOS MIZSER, **Family names in villages Dercen and Szernye**

This paper presents the complete family name stocks of two villages of Bereg county (Sub-Carpathia, Ukraine). The categories of the classification are: I. Family names derived from the name of an ancestor, II. Family names referring to the place of origin, III. Family names referring to occupation, official post, and dignity, IV. Family names describing individual (physical, mental) characteristics, V. Other family names. Each category can be divided into several sub-categories.

A FELSŐ-RÁBAKÖZ CSALÁDNEVEINEK JELENTÉSTANI VIZSGÁLATA

A Kapuvár környékén fekvő 26 település 18. és 19. századi családneveit vizsgáltam meg. A családnevek jelentéstani rendszerezéséhez összeírások, illetve római katolikus és evangélikus születési anyakönyvi bejegyzések szolgáltak forrásul. Jelen munkámban e kategorizálás eredményét mutatom be. A jelentéstani elemzéskor a magyar névadás útján létrejött neveket osztályoztam. A 18. században a vizsgált terület 755 különböző családnevéből 507-féle keletkezett magyar névadás eredményeként; az összes név 67,15%-a. A 19. század 1090-féle nevéből 617 (56,61%) tekinthető magyar névadással létrejött családnévnek. A kategóriák kialakításakor KNIEZSA ISTVÁN (1934/2003) és HAJDÚ MIHÁLY (1994) rendszerezését követtem.

Az anyagom alapján felállított kategóriákat századokra bontva mutatom be, így a két évszázad közötti eltérést is érzékelhetjük. A besorolásnál KÁZMÉR MIKLÓS családnévszótárát (CsnSz.), KISS LAJOS földrajzinév-szótárát (FNESz.), KISS JENŐ „Mihályi tájszótár”-át (KISS 1979), CSÁNKI DEZSŐ történeti földrajzát (CSÁNKI) és annak mutatóját (CSÁNKI-index), valamint SZINNYEI JÓZSEF „Magyar tájszótár”-át (MTsz.) munkáját tekintettem kiindulópontnak.

Az első táblázat a hat vizsgált időpontban mutatja meg a névanyagon belüli jelentéstani csoportokat. Az első és második helyen a tulajdonnévből (helynévből és személynévből) kialakult nevek szerepelnek, az azt követő sorszámok alatt pedig a közszói tartalmúakat gyűjtöttem össze.

	Adott év	1715	1728	1754	1828	1850	189
	Nevek száma összesen	**182**	**331**	**354**	**372**	**464**	**414**
	Jelentéstani csoportok	**A csoportok részaránya százalékban**					
1.	helynévből	28,02	29,61	29,94	31,18	34,48	33,
2.	személynévből	16,48	21,15	24,57	20,97	21,98	20,
3.	foglalkozás, tevékenység nevéből	22,52	17,82	14,41	15,86	14,01	16,
4.	tulajdonság megnevezéséből	13,19	11,18	10,73	11,56	10,56	12,
5.	népnévből	3,85	3,32	3,11	2,68	2,80	2,8
6.	tisztség, méltóság megnevezéséből	1,64	2,72	2,54	2,42	3,02	2,6
7.	társ.-i áll., vagyoni h. megnevezéséből	2,18	2,11	1,98	2,15	1,72	1,9
8.	tárgyak, dolgok nevéből	2,18	3,02	2,54	2,42	2,58	1,6
9.	növények nevéből	1,64	1,81	1,98	1,61	1,51	1,4
10.	állatok nevéből	2,75	2,72	1,98	2,42	1,94	1,9
11.	anyagok nevéből	1,11	1,21	0,56	1,88	1,29	0,9
12.	valamivel való ellátottság nevéből	1,64	1,21	2,54	1,88	1,29	0,9
13.	fogalomnevekből	0,55	0,31	0,56	0,54	0,22	0,2
14.	természeti jelenségek nevéből	1,11	0,00	0,56	0,27	0,65	0,4
15.	bizonytalan besorolásúak	1,11	1,81	1,98	1,88	1,51	2,6

A táblázat eredményei több következtetés levonását teszik lehetővé.

A családnevek jelentős része – körülbelül 80%-a – az első négy típusba tartozik: helynevet, személynevet, foglalkozást, emberi tulajdonságot nevez meg a családnév alapjául szolgáló szó. Az egyes időpontokban – időrendben haladva – az első négy kategória a névféleségeken belül a következő arányt mutatja: 80,21 → 79,76 → 79,65 → 79,57 → 81,03 → 82,36. A fennmaradó egyötöd részt 11-féle csoport alkotja. Az első négy leggyakoribb típust vizsgálva egyetlen eltérés látható, a 18. század első összeírásának sorrendje egy helyen más, mint a többi öt. 1715-ben a helynévi alapú családnevek után második helyen a foglalkozásnévből alakultak állnak. Bő egy évtized elteltével viszont már azt tapasztaljuk, amit a következő század nevei is bizonyítanak: a személynévből létrejött nevek aránya magasabb a foglalkozást megnevezők arányánál. Ez a sorrend válik véglegessé. – Az ötödik legfontosabb típus a népnevet, etnikumot, emberek közösségét jelölő nevek köre. Csupán egyszer, 1850-ben előzi meg egy másik jelentéstani csoport.

Legjellemzőbb jelentéstani kategória a helynévi alapszavúak köre. Mindkét évszázadban ez az első, és mindkét évszázadban gyenge emelkedést mutat. Már a 18. század elején is a nevek közel 30%-a ebbe a csoportba tartozott. Folyamatos, enyhe emelkedés figyelhető meg 1850-ig, akkor eléri a névállományon belül a 34,48%-ot. A 18. században a személynévre visszavezethető családnevek aránya fokozatosan növekszik, a következő évszázadban megállapodik 21-22%-on.

A foglalkozást jelentő családnevek csoportjában viszont ellentétes irányú mozgás tapasztalható: 22,52%-ról az 1700-as években jelentősen visszaesik, az 1800-as években ingadozik, kis mértékben hol emelkedik, hol csökken. Az eredeti aránynál 6-7%-kal kevesebb lesz.

A külső és belső emberi tulajdonságot jelentő nevek a névanyag valamivel több mint 10%-át adják. Enyhe csökkenés figyelhető meg ebben a csoportban, amihez hozzájárulhat a nyelvjárási alakok megritkulása. (A valódi és jelentésbeli tájszók kikopnak a névanyagból, például eltűnik a *Gyönge, Bászli, Hajgató* családnév.)

A névállomány 3-4%-át teszik ki a népnevet jelentő családnevek. A két évszázad során e körben kevés a változás, három név *(Horváth, Németh, Tóth)* változatlan intenzitással jelentkezik, a maradék – megközelítőleg tíz név – ugyancsak állandósul, de kevés család viseli ezeket *(Lengyel, Polák, Poják, Magyar, Rácz, Pajor, Török, Cseh, Orosz)*.

A többi, jelentéstani szempontból elkülönülő név a névanyag kis részét foglalja le. Állandó tagjai a névkincsnek, de csupán egy-két százalékát teszik ki annak.

A besorolhatatlanok között nagyon sokféle név fedezhető fel. Például: *Homlok, Halál, Darab, Sörtély* stb.

1. Helynévi alapszavú családnevek a 18. században (168 név, 33,14%). – Anyagomban a valahonnan való származást mutató családnevek a leggyakoribbak.

A családnév alapjául legtöbbször egy település neve szolgál, amely *-i* képzővel utal a származási helyre. Néhány jellemző példát sorolok fel. Ahol a mai helynév eltér a családnév alapját adó egykori településnévtől, ott zárójelben ezt is megnevezem. *Ancheli* (Anghelypuszta), *Bodonhelyi, Büki, Ciráki, Csákvári, Csapodi, Döri, Dukai, Giczi, Homoki* (Fertőhomok), *Kisfaludi, Kapui* (Kapuvár), *Megyeri, Mesterházi, Millei, Miráti, Mohácsi, Móri, Nárai, Niczki, Nyitrai, Nyilasi, Olaszi, Oroszlányi, Osli, Őri, Potyondi, Rumi, Sobri, Szanyi, Szegedi, Szemerei, Szili, Tapolcai, Teveli, Vági, Vámosi, Vicai, Zsámboki, Zsirai.*

Puszta, képző nélküli településnévből is alakulhatott ki családnév: *Edve, Gács, Gosztola.* (A *Gács* személynévi alapszavú is lehet.) Itt most nem térek ki arra, hogy eredetileg talán volt *-i* képző, csak később elmaradt (*Hegykői,* majd később *Hegykő* írásmód bizonyíthatja), vagy más oka lehet a ma puszta helynévi alapszót mutató családnevek létezésének.

Megyét vagy nagyobb tájegységet nevez meg a családnév alapszava: *Bakonyi, Baranyai, Borsodi, Cserháti, Erdéli, Ormándi, Somogyi, Szalai, Szilágyi.*

Határrészt, településrészt jelentő szó van a *Dombi, Hegyi, Kövi, Kőházi, Kuti, Pusztai, Vég, Végső* családnevekben.

A 18. században a területen megjelenő új családnevek segítségével lehet érzékelni a betelepülés irányát (VARGA 2003), a következő évszázadban ez már nem mondható el.

A 19. században hasonló a névkincsen belüli arány. 219-féle nevet sorolhatunk e csoportba (35,49%). A jelentős részük most is *-i* képzővel alakult. 87-féle családnév azonos a két században. Ezek általában közepes gyakoriságú nevek, például *Baranyai, Borsodi, Füzi, Giczi, Kapui, Karsai, Lendvai, Somogyi, Szili, Tapolczai, Turi, Vági, Zsirai.* Csak a 19. században kerültek be a névkincsbe – többek között – a következők: *Almási, Árpási, Czenki, Dombi, Füleki, Gosztonyi, Jáki, Jászai, Locsmándi, Meggyesi, Mihályi, Náfrádi, Nyújtali (Nyújtal – Neutal), Pápai, Szórádi, Tatai, Visi, Völcsei.* A *Végső* családnevet is e kategória tagjának tekintem, helyfogalom van a név alapszavában, faluvégen lakókat jelentett.

Az 1800-as évek anyagában mindössze kilenc névnél merült fel a gyanú, hogy puszta helynévből váltak családnévvé. Jórészt egyezik a két században összeírt névanyag: *Gacs, Gosztola, Hegykő, Tarján, Komár, Szántó*. Ez utóbbi név sokáig íródik *Szántóházi* alakban, majd egyszer csak a helyén ez a rövidebb változat jelenik meg. Új név a *Láncsér* (ma Burgenland: *Landsee,* magyarul *Lánzsér*), és a *Zalka* a *Szalka* helynév archaikusabb írásváltozata. Talán ide sorolható még a *Licskó* családnév, a *Liczkó* helynévre visszavezetve, és ebből alakulhatott a *Licskai* név.

2. Személynévből alakult családnevek. – Az 1700-as években a személynévből származó családnevek csoportja a második leggyakoribb jelentéstani kategória (112 név, 22,09%). A nagyobbik rész teljes névalakot foglal magába (61 név, 12,5%), elsősorban a hazai kereszténység névadási szokásait mutatják, de találunk régi magyar személyneveket megőrző családneveket is.

Néhány jellemző példa az Ószövetségből vett keresztnevekből alakult családnevekre: *Ábrahám, Gábor, Illés, Izsák, Salamon, Sámuel, Sámson, Simon, Tóbiás.* Újszövetségből merített keresztnév vált családnévvé: *András, Fülöp, Jakab, Lázár, Lukács, Márton, Márk, Pál, Péter*. A mártirológiumi nevek köréből néhány példa: *Ambrus, Bálint, Egyed, Ensöl* (Anzelm)*, Kálmán, Kelemen, László.* Régi világi (majd egyházi) személynevek is szép számban jelen vannak a családnevekben: *Bak, Baka, Csökör, Csöndör, Farkas, Hatos, Karácsony, Oroszlány, Ősze, Máriás, Péntek, Pödör, Teke.* Ebbe a csoportba sorolom a patronimikonképzős családneveket is. Csupán két keresztnévhez járult *-fi* utótag: *Győrfi, Pálfi*, négy esetben a keresztnév *-i* patronimikonképzővel egészült ki: *Bakosi* (a *Bakos*-t személynévnek tekintem, noha KÁZMÉR MIKLÓS és HAJDÚ MIHÁLY is közli, hogy jelenthet foglalkozást – olajsajtoló – és jelenthet tulajdonságot is), *Bernáti, Bökössi, Lukácsi*, sőt a helynévi eredet sem kizárt.

A másik nagy rendszertani egységet azok alkotják, amelyekben a személynév becézett formában vált öröklődő családnévvé: *Ador, Andor, Anda, Barkó, Bazsó, Bedecs ~ Bedőcs ~ Bödecs, Bence, Bene, Berta, Boda, Bódis, Csató, Dancs, Dani, Goda, Györök, Jaksa, Luka, Lökös, Markó, Márkus, Mátis, Mikó, Nyikos, Pócza, Samu, Sandi, Vida* stb. (51 becézett név, 10,59%).

A 19. századi nevek között 135-féle családnév alapszava személynév, ez 21,88%.

A nagyobbik rész teljes névből alakult családnévvé, főként egyházi keresztnév a szó alapja. Ószövetségi eredetű nevek: *Ábel, Ádám, Ábrahám, Dávid, Gábor, Illés*, *Mojzes* stb, újszövetségi névből vált családnévvé: *Fülöp, Jakab, Lukács, Máté, Márk, Pál, Simon, Tamás* stb. Magyar vagy idegen szentek neve az alapja a következő családneveknek: *Antal, Balázs, Bálint, Bernát, Egyed, Fábián, Gál, Gergely, Imre, Kelemen, Keresztes, Lampert, László, Márton, Odor* (Ulrich)*, Vince* stb. Régi világi személyneveket fedezhetünk fel az alábbiakban: *Bakó, Bóka, Csete, Csöndör, Farkas, Hatos, Kósa, Ősze, Pödör, Péntek, Szente, Teke.* Ebben a században az ószövetségi nevek névféleségeken belüli aránya emelkedett. A képzős személynevet tartalmazó családnevek száma kis mértékben nőtt: *Bereczki* (Bereck ~ Böröck)*, Dömötöri, Ferenczi, Lukácsi, Iványi, Károli*. Azonban nem lehet biztosan tudni, hogy az *Iványi, Károli* családnevek ide tartoznak-e. Mindkét esetében a palatális hang bizonytalan írásmódjára is gondolhatunk, sőt az előzőnél az *Iván* falunév is lehet a szó alapja. A *-fi* utótagúak a következők: *Bárfi*

(*Bár*: régi világi vagy *Bartalom:* egyházi személynév)*, Pálfi*, *Dárfi* (a *Dár* talán a *Dáriusz* rövidülése – KÁZMÉR szerint, vagy KNIEZSA feltételezése szerint a *Dorottya* névből is eredeztethető, l. KNIEZSA 1934/2003: 288).

Becézett keresztnévből alakultak a következő családnevek: *Bendes, Bene, Benke, Boda, Bolla, Bödecs, Doma, Dora, Gazsi, Geczi, Gere, Goda, Györök, Gyura, Jancsó, Nyikos* (Nikodémusz)*, Peti, Petra, Pirka, Pócza, Póda, Pókó, Pós, Samu, Sandi, Sebes, Vida, Zsiga*.

3. A foglalkozás, a tevékenység megnevezése a családnév alapszava. – Az 1700-as években a harmadik leggyakoribb típus a családnevek között (75-féle családnév, 14,79%), kiegészítve a már említett ténnyel, hogy a század kezdetén a második legnagyobb csoport volt. Ez a kategória rámutat arra, hogy milyen tevékenységeket végezhettek az itt élő emberek a családnevek megszilárdulásakor. Már a nevek gyakorisági vizsgálatánál feltűnő volt, hogy az első tíz név 60%-a foglalkozásnevet jelent: *Takács, Molnár, Szabó, Varga, Kovács, Csizmadia*. A közepes gyakoriságúak között ott van a *Bognár, Kocsis, Mészáros, Pintér, Sipőcz, Szakács, Szűcs* családnév.

A 18. század elején még több az összetett szóból alakult családnév: *Lakatjártó, Kötéljártó, Sövegjártó*. Ezek általában egyszerűsödtek: *Lakatos, Süveges* formában véglegesültek. Az anyakönyvi bejegyzéseket követve láthatjuk, hogy ugyanazon család nevét nem következetesen írták. Tanulságos megfigyelni *Sövegjártó István* (Cirák, 1788) nevének írását. A felesége – mindegyik bejegyzés ezt tanúsítja – *Sütt Julianna*, tehát nagy valószínűséggel mindig ugyanarról a személyről van szó. 1800-ban *Söveges István*, 1805-ben *Sőgös István* néven kerül be a ciráki anyakönyvbe. Később tapasztalható, hogy a három szótagos vagy hosszabb nevek általában megritkulnak a névsorokban, valószínű, hogy a rövidebb név használatára törekedtek.

Néhányszor latin szóval nevezik meg az adott foglalkozást végző személyt: *Faber, Coturinarius*. Valószínűleg a még nem teljesen megszilárdult családnévi állapotot rögzíti az összeírást végző személy (1728), amikor lefordítja a foglalkozást jelentő nevet.

Egy-egy település jellemző foglalkozásait is megtaláljuk a nevekben. Babóton lőport készítettek a kapui vár muskétásainak. A következő nevek erre utalnak: *Salétromos, Poros, Főző*. A *Sipőcz* családnév Kapuváron és Gartán gyakori. Itt telepedtek le a vár katonái. Kezdetben csak e két településen találjuk a *Sipőcz* családnevet, amelynek jelentése: 'poroszló'. Sok szó vonatkozik az áruszállításra: *Taligás, Kocsis, Szekeres, Lajtos, Soós.* Gyűjtögető, halászó, erdőt, mezőt járó életmódot folytathattak a következő nevet viselő személyek elődei: *Eperjes, Gombás, Hajtó* (csősz, mezőőr vagy erdőőr), *Madarász, Halász, Vadász.* Pásztorkodással, állattartással kapcsolatosak az alábbi nevek: *Bujtár, Gulás, Csordos ~ Csordás, Juhász, Lovász, Major* (juhászgazda, számadójuhász vagy majorosgazda). Ide sorolhatjuk talán a *Hajdú* nevet, noha ez vonatkozhat a katonáskodásra is. A katonai élethez kötődik a már említett *Sipőcz*, a *Sipos*, a *Dobos* családnév is.

Sok kézműves foglalkozásra tudunk következtetni e század családneveiből: *Ács, Bognár, Cserpes, Csiszár, Csizmadia, Gerencsér, Gombkötő ~ Gombos, Föstő, Kardos, Karikás, Kovács, Kőműves, Kötéljártó, Lakatjártó, Lakatos, Mészáros, Molnár, Nyerges, Ötvös, Pintér, Sövegjártó, Szíjártó, Szabó, Szűcs, Szűrszabó, Takács, Tálos, Varga.*

Különböző szolgáltatásokat, kereskedést végeztek az alábbi nevek viselői: *Borbély, Kalmár, Korcsmáros, Hegedűs, Pék, Szakács, Tikász, Uzsorás.* Az 1728-as összeírásban Kapuváron feltűnően sok a foglalkozásnévi jelentésű családnév: *Varga, Sipőcz, Szűcs, Szakács, Szabó, Kovács, Molnár, Borbély, Bognár*, *Cserpes, Mészáros, Takács, Boros, Csizmazia, Kalmár, Kertész, Kötéljártó, Lakatos, Pintér, Soós, Söveghjártó, Szíjártó*. (A gyakorisági sorrendet követtem.) Ez az összes kapuvári névnek a 29,94%-a. Hasonló az arány Gartán is mindegyik összeírásban. 1754-ben a következőket olvashatjuk: *Sipőcz, Kovács, Lakatos, Pintér, Varga, Ács, Bognár*, *Fűző, Gerencsér, Kőmeves, Molnár, Soós* (25,53%).

A 19. századi családnevek 13,45%-ának foglalkozásnév az alapszava (83-féle név). Ebben a században a névanyagon belüli arányuk csökkent, talán az öröklődővé, véglegessé vált nevek között már nincs akkora szerepük. Ezt az óvatosan megfogalmazott állítást támaszthatják alá az *alias*-os nevek, ugyanis többször előfordul, hogy a kétféle név egyik eleme foglalkozást jelent. Nem tudjuk, melyik elem győzött, valószínű, hogy a foglalkozás a kezdeti névhasználat jellemzője lehetett, később más motivációjú lett a családnév.

A névanyagban az előző század neveihez képest újak a következők: *Csapó, Faragó, Esztergályos, Hajós, Halász, Kalapos, Nyeső, Pásztor, Pénzváltó, Tímár, Vájár.*

Az erdők, mezők védelmével kapcsolatosak a *Hanyőrző, Hónyargaló* nevek. A *Hanyőrző* nevű személy a hansági rétek, kaszálók felügyeletét végezte. Ma is él megkülönböztető névként a Hanság menti falvakban. A *Hónyargaló* családnévben valószínű a 'foglár, erdőőr' jelentésű *nyargaló* szó található (MTsz., ÚMTsz). A Széchenyi-uradalom 1804-ben kiadott „Erdő Rendtartás"-ában ezt olvashatjuk: „A Nyers, Száraz fa lopó, ki az ültetésben vesszőt, póznát, vagy akár mit vág, az ültetésben Marhája által kárt tesz…, Gubacsot, Makkot lop, és azt Birkával, Sörtéssel eteti, fizesse meg a kárnak betse szerint való árát és 24 krajczár nyargalott." (Közli TAKÁCS 1976.) A büntetéspénzt begyűjtő személy lehetett a foglár. A *nyargaló* és *foglár* összetartozó fogalmakat jelölhetett (l. MTsz. és CzF. is). A családnév bejegyzései is ezt erősítik. 1838-ban bejegyezték a nevet: *Foglár János* (foglalkozása csősz!) alakban, majd másik kéz áthúzta és átírta *Hónyargaló*-ra. Többször megkülönböztető megjegyzésként szerepel a *Foglár* név, végül 1920-ban megváltoztatja a viselője a családnevet *Foglár*-ra. (Kapuvári rk. anyakönyv)

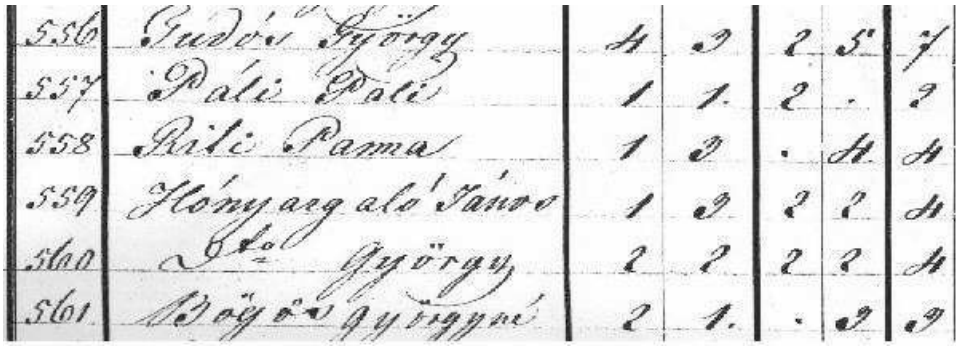

Kettős családnevek is megjelennek e században, például *Lovász Szabó*.

Írásváltozatok állandósultak, családok elkülönítésére szolgál az eredetileg egy névből kialakult két különböző változat: *Csizmadia, Csizmazia; Kábosztás, Káposztás.*

Ebben a században is igaz, hogy bizonyos települések névanyagában nagyobb arányban szerepelnek a foglalkozásnévi alapszavú családnevek. Különösen Gartán találunk ismét sokat. Kapuváron is feltűnően gyakoriak: *Varga, Sipőcz, Cserpes, Molnár, Szűcs, Szabó, Szakács, Kovács, Kertész, Mészáros, Kocsis, Bognár*, *Csiszár, Hónyargaló, Pintér, Aranyos, Föstő, Kalapos, Kalmár, Kulcsár.*

4. Külső és belső emberi tulajdonságot jelent a családnév. – A 18. században 57-féle név, a nevek 11,24%-a sorolható e jelentéstípusba.

Megállapítható, hogy több családnév jelzi a külső, testi tulajdonságot, mint a belsőt. Különösen sok vonatkozik a haj vagy bőr színére: *Bodor*, *Fejér, Fekete, Fodor, Füstös, Kondor, Piros, Sütt* (a sötét bőrszínre utalhat)*, Szőke, Világos, Vörös.* A testformát, alkatot vagy testi állapotot megnevező családnevek száma szintén magas: *Babos* (ragyás képű*,* de jelenthet foglalkozást is), *Balog, Csonka, Gáncs, Gömböcz, Gönye* (görbe hátú, púpos vagy gyenge, erőtlen)*, Gyönge, Lábos, Markos, Sánta, Tar, Erős, Keszeg, Kiss, Kövér, Nagy, Tömpör, Törzsök* (kicsiny, tömzsi)*, Pupp, Tompos, Tungos* (CzF: „Túl a Dunán mondják nagyfarú emberről, különösen nőről").

Belső tulajdonságot ír le sok családnév, az ember jellemére világít rá az elnevezés. *Áldozó, Bászli* (bátortalan, gyáva), *Bőgős, Böjtös, Gőgös, Gyűtment, Hajgató* (siránkozó, jajgató; lehet, hogy foglalkozást jelent), *Igaz, Kajtár* (kutató, kereső), *Kemény, Rontó, Savanyó, Szerencsés, Tompa, Torkos, Tudós, Vígh.* A belső tulajdonságokat jelentő családnevek alapja legtöbbször negatív tartalmú szó: *Bászli, Henye, Tompa.* Pozitív jelentésű kevés akad: *Szerencsés, Tudós.* (A ragadványnevek keletkezésének motivációja, jelentése azt mutatja, hogy gyakran ezeknek is ironikus, pejoratív értelme van.)

Testi tulajdonságot 39 családnév, lelki tulajdonságot 18 nevez meg.

A 19. századi 77-féle családnév az összes név 12,48%-át foglalja magába. Nagyrészt egyezik a két század e jelentéstani kategóriájú névanyaga. Néhány ritka előfordulású név tűnik fel a korábbi nevek mellett: *Angyalos, Bundás, Csorba, Csikor, Csombó* (daganat, kelevény), *Élő, Farkos, Fijas, Forgó, Füttyös, Hajas, Hideg, Jójárt, Keserű, Konczos, Körmös, Rest, Rózsás, Rozsdás, Széles, Szép, Tar, Vitéz* (bátor).

5. Néphez, népcsoporthoz tartozás jelenik meg az alapszóban. – Az elemzés első és második időszakában is 15-féle családnév gyűjthető össze ebben a kategóriában. A 18. században ez a névkincs 2,95%-a, a 19. században 2,43%-a.

A *Horváth, Német, Tóth* a leggyakoribb tíz családnév között szerepel. Közepes megterheltségű a *Magyar, Török, Rácz* és a *Lengyel*. Kis gyakoriságúak a *Cseh*, *Bolgár* (Gartán bolgárkertészet volt), *Kazár* (lehet, hogy a *Kozár* nevű településnév a családnév alapja), *Kármán* (egy Dél-Anatóliában, Karaman vidékén lakó néprajzi csoport tagja; vö. CsnSz.) *Székely, Orosz, Pajor* (a *bajor* népnév kiejtést tükröző írásformája) és a *Mizer* (egy Árpád-kori török népcsoport neve; vö. CsnSz.) családnevek.

A *Horváth, Németh, Tóth* a 19. században is a leggyakoribb nevek közé tartozik. A *Lengyel, Magyar, Rácz, Török* családnevek mellett kis gyakorisággal szerepel az *Oláh*, a *Cseh,* a *Görög*, a *Kozák*, a *Pajor,* a *Székely*, a *Kun* és a *Kozár* családnév.

11 név a két században azonos: *Horváth, Német, Tóth, Magyar, Török, Rácz, Lengyel, Székely, Cseh, Pajor, Kozár,* négy-négy családnév különbözik. A 18. században *Kármán, Mizer, Orosz, Bolgár*, az 1800-as években a *Görög, Kozák, Kun, Oláh* nevek adják az eltérést.

6. Tisztséget, méltóságot, rangot jelent a családnév alapszava. – Mindössze 8 név (1,58%) sorolható a 18. században e típusba: *Császár, Király, Herczeg, Palatin* (nádor)*, Bíró, Deák, Barát, Papp.*

A 19. században 11 név tartozik e kategóriába, ez a nevek 1,78% -a. Az előbbieken túl e csoport tagja a *Gróf, Füspök* (püspök), *Dékán* és *Pandur,* és hiányzik a *Palatin* családnév. Egyházi vagy világi méltóságot nevez meg az alapszó, ahogy tudjuk, itt a jelentés általában nem a tényleges rangot, tisztséget jelenti; a viselkedés vagy az odatartozás okán kaphatta valaki ezeket a neveket. Azt itt felsoroltak egy része a foglalkozásnevek közé is besorolható.

7. Társadalmi állapot, vagyoni helyzet fogalmazódik meg a családnév alapszavában. – A 18. században 12-féle név alkotja ezt a csoportot, ez a nevek 2, 36%-a. A társadalomban elfoglalt helyre vezethető vissza a családnév jelentése: *Lakos*, *Polgár, Poór, Szabados, Nemes, Újpolgár, Zsoldos, Katona.* Ez utóbbi vonatkozhat a lovakat gondozó személyre is. Tótkeresztúron híres lótenyészet volt, az állatokkal foglalkozó személyt katonaként emlegették, a *lovász* és a *katona* szó a népi nyelvhasználatban részben azonos tartalmú. A vagyoni helyzetre utalnak a következő nevek: *Gazdag, Kincses, Módos, Pénzes* (ez utóbbi lehet foglalkozásnév is: pénzváltó).

A 19. században 13 név sorolható ide, ez 2,11%. Az előbb felsoroltakon túl ide tartozik még a *Forintos*. Az *Újpolgár* családnév helyett most az *Újgazda* megnevezést használják.

8. Tárgyak, eszközök neve válik családnévvé. – Az 1700-as évek első felében gyűjtött anyagban 17-féle ide tartozó nevet találtam, ez 3,35%-nyi névegyedet jelent a névkincsen belül. Az alapszó jelentését olyan különböző tárgyak, eszközök, dolgok megnevezése adja, amelyek az ember környezetében megtalálhatók, amelyekkel dolgozik, vagy amelyeket munkája során előállít.

Csupor, Fűsű (fésű)*, Gyűrű, Kass, Kasza, Keszte* (a *kesztyű* szó nyelvjárási ejtése: *kesztë*), *Küllő, Pakrócz* (pokróc)*, Pipa, Rosta.* A foglalkozás megnevezését jelölhette a név, eredetileg csuporkészítő, fésűgyártó tartalmú lehetett a szó, tehát a *-műves, -gyártó, -készítő* utótag később elmaradt. Természetesen metonimikus úton elsődlegesen is alakulhattak ki hasonló családnevek. Ide tartozik még a *Kalapács* (a kovács neve), a *Kóla* (CzF.: két kerekű szekér, taligaszerű kis kocsi; de a *Kolos* név becézése is lehetett), a *Czobor* (a szövőszéken keresztülvetett rúd, amelyre a fonalat tekerik), *Ráspoly, Förhéncz* (CzF.: „A fel- vagy fölhércz: fa vagy vas rudacska, mely a lovasszekér rúdjának tövénél keresztül van téve... A köznép több helyütt némely hangmódosulattal

ferhécz vagy förhécz-nek ejti"). A Rábaközben ma *Förhécz* és *Förhéncz* alakváltozatban is él a családnév és a közszó is. A *Küllő* és a *Förhéncz* családneveknek helynevet is jelenthet az alapszava. Az első Sopron megyei, a második Zala megyei település neve. – Talán még ide tartozik a *Gát* és a *Köntös* családnév is.

A 19. században: 11-féle név, azaz a családnévféleségek 1,78%-a kerül ebbe a kategóriába. Eszközök és termékek neve: *Csákány, Czobor, Csupor, Fazék, Guzs* (vesszőből csavart kötél); *Gyűrű, Kass, Köntös, Pakrócz, Rosta*, *Szeg*, amelyek az adott foglalkozás végzésekor a legfontosabbak lehettek. Esetleg az ezeket a tárgyakat készítő ember foglalkozásnevéből rövidült a családnév.

9. Növények neve szerepel az alapszóban. – Nem sok családnév alkotja ezt a típust: a 18. században 10 különböző elnevezés, a nevek 1,97%-a. Növényi részeket nevez meg a családnév alapszava: *Ág* (az *Ágoston* név rövidülése is lehet), *Virág, Bujtás* (bujtóág). Az egész növény nevéből lesz a családnév: *Bokor, Tölfa* (tölgyfa), *Torma, Konkol* (konkoly), *Bors* és *Vadócz* (konkoly, vadzab). A *Bakador* (bakator) és a *Sziva* (szilva) pedig gyümölcsöt jelent, az előbbi egy szőlőfajta.

19. századi összeírásokban csupán 9-féle név helyezhető el ebben a kategóriában, ez mindössze 1,46%. Az előbbiek közül több ismétlődik: *Bokor, Bujtás, Torma, Sziva, Virág, Bors*. Újak a névanyagban a *Répa, Rózsa* és a *Mák*.

10. Állatnevek adják a családnév alapszavát. – A 18. században az itt felsorolt 10-féle név a nevek 1,97%-át teszi ki. E kategóriában leggyakoribb a családnévben a madárnevet jelentő alapszó: *Szarka, Csóka, Tuba* (galamb), *Ráró* (esetleg településnév, ma Ásványráró), *Hejja* (héja). További állatnevek a *Csuka, Póczik* (pocok vagy egér), *Sisik* (az archaikus írás a *zsizsik* szóra vonatkozik), *Szarvas* és *Szunyog.* Ez utóbbinál a mai napig őrződik a rövid *u* magánhangzós írás.

Az 1800-as években 14-féle név, azaz 2,26%-nyi alkotja ezt a típust. Ismét a madarat jelentők vannak többségben: *Csóka, Szarka, Seregély, Ráró, Tuba, Zongor* (vadászmadár). Utóbbi szóról GOMBOCZ az „Árpádkori török személyneveink" című munkájában írt: „Nyilván idetartozik a dunántúli *Zongor* családnév is, noha *Zongor* személynevet nem tudunk kimutatni" (GOMBOCZ 1915: 16). Emlősállat a családnév jelentéstartalma: *Bárány, Hörcsök, Póczik, Róka, Szarvas.* Egyéb állat: *Csuka, Pók, Szunyog*.

11. Anyagnevek váltak családnévvé. – A 18. századi névanyagban mindössze 4-félét találtam, ez 0,78%. Az anyagok színe, keménysége, lágysága fogalmazódik meg a családnevekben: *Korom, Szurok, Vas, Bársony.*

A 19. században 9-féle névről állapíthatjuk meg, hogy valamely természetben fellelhető vagy ember által készített anyag megnevezéséből alakult ki. 1,46%-nyi név sorolható e kategóriába. Fémek neve: *Vas, Réz*; ásványok elnevezése: *Kristály, Kő*; textíliák: *Bársony, Gyolcs*; valamint a *Korom, Savó, Koncz* (húsos velős csont, vagy csontdarab, vö. ÉKsz.) családnevek e csoport tagjai.

12. Valamivel való ellátottságot jelent a családnév közszava. – A nevek 1,77%-a, 9-féle név sorolható ide a 18. századi névkincsből. A fogalom azt jelenti, hogy a név viselője valamit birtokol, egy területtel, tulajdonnal rendelkezik: *Dombos, Erdős, Házas* (utalhat a vagyoni helyzetre is)*, Lobodás* (laboda: gyomnövény, népi neve *paraj*), *Makkos* (esetleg foglalkozásnév: makkoltató disznópásztor)*, Telekes*. A *Patkós* név feltehetőleg a *patkolókovács* változata, így a foglalkozásnévből kialakult családnevek közé is kerülhetett volna. A további nevek állatokkal való foglalatoskodásra utalhatnak: *Lovas, Vargyas, Hollós.*

A 19. században kevesebb név tartozik e csoportba: összesen 7, a nevek 1,13%-a. A birtoklásra vagy az állatokkal való foglalkozásra utalnak. *Erdős, Juhos, Hollós, Makkos, Telekes* (szintén tükrözheti a vagyoni helyzetet is)*, Vadas, Vargyas.*

13. Egy fogalom neve vált családnévvé. – A 18. században a *Szerencse* és a *Darab*, a 19. században ismét a *Szerencse,* valamint a *Három* családnév tartozhat e körbe.

14. Természeti jelenségek, a természeti környezet neve lett a név alapja. – Az 1700-as években háromféle: *Csillag, Hajnal, Menydörög* (0,59%), a 19. században szintén ennyi (0,48%) – *Csillag, Hajnal, Holdvilág* (ez a *Mondschein* név fordításaként jött létre) – név sorolható e típusba.

15. Bizonytalan besorolásúak. – Ezek vagy többféle értelmezési lehetőséget magukban rejtő szavak, vagy olyan alapszóból alakultak, amelynek egyértelmű a jelentése, de mindegyik egy külön csoportba tartozna, azaz nem jellemző kategória.

A 18. században öt nevet találtam, ez 0,98%. A *Szakály* és *Sörtély* (kemény szálú haj vagy szőr) kiemeli az ember valamely jellemző vonását, a motiváció alapján a tulajdonságnevek közé lehetne sorolni, de a jelentéstani szempont szerint nem. A *Kása* ételnév, a *Hámor* talán a *hámorkovács* rövidüléséből jött létre. A *Göndöcs* esetleg a *Gömböcz* név pontatlan írásából alakulhatott, ugyanis *n* és *m* betű tévesztése vagy bizonytalan olvasatú írása az anyakönyvekben többször tapasztalható. De nagyobb a valószínűsége annak, hogy a *gönde* (kicsi, kövér ember, vö. ÚMTsz.) szó kicsinyítőképzős formája található meg a családnévben.

A 19. században kilenc névről nehéz eldönteni, hova tartozik, ez a nevek 1,46%-a. *Burus, Göndöcs, Halál, Hámor, Hánts, Homlok, Sölét* (A *Sölétormos* név rövidülése, vagy a *sörét* szó nyelvjárási alakja?), *Sörtély, Szakály*.

Ahogy végig utaltam rá, nagyon sok olyan családnév van, amely több kategóriába is besorolható. Így például *Konkoly*: helynév és növénynév, *Sanczi*: helynév és becenév, *Pakrócz:* helynév és tárgynév, *Gacs:* becenév és helynév. A már említett *Babos, Bakos, Erdős, Károlyi, Patkós* nevek osztályozása szintén vitatható. Ahol nem találtam valamelyik típus mellett szóló meggyőző érvet (GOMBOCZ, KISS LAJOS, KNIEZSA vagy mások segítségével) ott a vitás nevet a bizonytalan besorolásúak között helyeztem el.

Sorszám	Az alapszó	18. sz.		19. sz.	
		a nevek mennyisége	a nevek %-a	a nevek mennyisége	a nevek %-a
1.	helynév	168	33,14	219	35,49
2.	személynév	112	22,09	135	21,88
3.	foglalkozásnév	75	14,79	83	13,45
4.	tulajdonságnév	57	11,24	77	12,48
5.	népnév	15	2,95	15	2,43
6.	tisztségnév	8	1,58	11	1,78
7.	társadalmi helyzetre utaló szó	12	2,36	13	2,11
8.	tárgy neve	17	3,35	11	1,78
9.	növénynév	10	1,97	9	1,46
10.	állatnév	10	1,97	14	2,26
11.	anyagnév	4	0,78	9	1,46
12.	vmivel való ellátottságot fej. ki	9	1,77	7	1,13
13.	fogalomnév	2	0,39	2	0,32
14.	természeti jelenségre utaló szó	3	0,59	3	0,48
15.	besorolhatatlan	5	0,98	9	1,46
Összesen		**507**	**99,96**	**617**	**99,97**

A leírtak és a táblázat eredményei alapján néhány levonható következtetést fogalmazok meg. A tulajdonnévi alapszóra visszavezethető családnevek a névanyag nagyobbik felét teszik ki mind a 18., mind a 19. században (57,37%, ill. 55,23%). A köszói alapszavúak az 1700-as években 44,77%-ot foglalnak le, az 1800-as években pedig a névféleségek 42,63%-át.

A három nagy kategória – helynévi, személynévi, köszói alapszó – mindkét században azonos sorrendet mutat: a 18. században a köszói nevek állnak 44,77%-kal az első helyen, ezt a helynévi alapszavúak követik 33,14%-nyi értékkel, és 22,09%-nyi családnév sorolható a személynévből alakultak közé. A 19. században a sorrend ugyanaz, az arányok enyhén módosultak: köszói alapszavú: 42,63%, helynévre visszavezethető családnév: 35,49%, személynévi 21,88%. Tehát a három fő típuson belül a köznévi áll az első helyen, abban is a foglalkozás megnevezéséből alakult nevek vannak jelen erőteljesen. Azonban ha a felállított kategóriákat (15-féle) egyenként vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a többinél jóval nagyobb súlyú a helynévből alakult nevek csoportja.

Más sorrendet kapunk, ha azt nézzük meg, hogy a családok milyen arányban osztoznak egy-egy névtípuson. Azaz megvizsgáljuk, hogy egy adott névtípus neveit menynyien használják, tehát a területre jellemző névgyakoriságot is figyelembe vesszük. Ez segít abban, hogy a vizsgált 26 település tősgyökeres családjainak nevét megtaláljuk, azokat a családneveket, amelyeket a 18. század kezdetén felgyorsuló betelepítés előtt itt élő emberek viseltek, tehát a táj jellemző családnévtípusát.

Jelentéstani kategóriák	18. sz.		19. sz.	
	nevek %-a	családok %-a	nevek %-a	családok %-a
helynévi	33,14	14,19	35,49	16,78
személynévi	22,09	12,02	21,88	12,03
foglalkozásnévi	14,79	35,62	13,45	30,18
tulajdonságot jelentő	11,05	11,50	12,48	10,13
népnévi	2,95	15,83	2,43	16,61

ŽIVKO MANDIĆ tanulmányában a bunyevác családnevek jelentéstani osztályozásakor a következő eredményre jut: „Az ide sorolt tizenhét csoportból a legterjedelmesebb a személynévből keletkezett vezetéknevek csoportja (a vezetéknevek 63,34%-a). A többi csoportba tartoznak a foglalkozást (9,16%), földrajzi nevet (7,35%), testi és lelki tulajdonságot (3,61%), … etnikai csoportot (1,58%) … jelentő szóból keletkezett vezetéknevek." (MANDIĆ 1987: 430.) Mind a sorrend, mind a nevek névállományon belüli aránya egészen eltérő képet mutat, mint amit a Rábaközben a nevek osztályozásakor tapasztaltunk. SEIBICKE a leggyakoribb német családnevek között viszont szinte csak foglalkozásnévi alapszavú családneveket találunk. Listáján az első tíz név a következő: *Müller, Schmidt, Schneider, Fischer, Meyer, Weber, Becker, Wagner, Schäfer, Schulz.* Még a 11–13. helyen álló nevek is foglalkozásnévi alapszavúak: *Hoffmann, Bauer, Koch*. (SEIBICKE 1982: 162.) A 20. század első feléből való német névlistákon is a foglalkozásnévi alapszavú családnév a leggyakoribb. („Beachtenswert ist daran übrigens der hohe Anteil von Berufsnamen", SEIBICKE 1982: 164.)

A 18. században az összeírt családfők száma alapján a következő kép rajzolódik ki. A neveknek csak a 14,79%-a a foglalkozásnévi alapú, de ezeket a neveket viselik legtöbben: a családok 35,62%-a. Meglepő módon ezt követi a népnévi alapszavú nevek csoportja, ahol a névfélék mindössze alig 3%-át jelentette ez a típus, mégis a viselők számát tekintve a második leggyakoribb csoport (15,83%). Ezt követi a helynévi, a személynévi alapú, majd a tulajdonságnevet magukba foglalók csoportja. Tehát e területre jellemző eredeti családnevek a foglalkozásnévből alakultak lehettek. Még szemléletesebb a kép, ha az 1715-ben készült összeírás adatait nézzük meg. Ez a török kor és a kuruc–labanc harcok pusztításai utáni állapotot rögzíti. A 26 településből nyolcról megállapítja az összeíró személy, hogy lakatlan puszta hely. Ezt az időszakot követően indul majd meg a betelepítés, és változik meg a lakosság összetétele. Igaz, hogy déli irányból, a mai Vas és Zala megyéből, illetve Horvátországból már az 1500-as évek elejétől menekültek az emberek a biztonságosabbnak tűnő Rábaközbe. A feljegyzések és a helynévi, népnévi tartalmú családnevek is beszélnek erről. Az 1715. évi összeírás alapján a családok 38,01%-ának neve foglalkozásnevet, 14,39%-ának népnevet, 13,82%-ának helynevet, 11,32%-ának tulajdonságot és 9,98%-ának személynevet jelent a családneve. Tehát a többinél lényegesen jelentősebb szereppel bír a foglalkozásnevekből kialakult családnévtípus. Ez tekinthető a terület legjellemzőbb jelentéstani kategóriájának. Igazolja ezt az 1715-ös összeírás alapján felállított gyakorisági sorrend is, amely a század közepéig keveset változik, a tíz név 60%-a foglalkozásnévi alapszavú.

Pozíciószám	1715	
	családnév	%
1.	*Németh*	7,05
2.	*Takács*	5,61
3.	*Varga*	5,06
4.	*Molnár*	3,98
5.	*Nagy*	3,79
6.	*Kovács*	3,62
7.	*Szabó*	3,44
8.	*Horváth*	2,89
9.	*Tóth*	2,71
10–12.	*Csizmadia, Kiss, Szalay*	1,63
Összesen		**39,78**

B. GERGELY PIROSKA kalotaszegi kutatásainak eredménye mást mutat. A két vizsgálat szemlélete eltér, de a kétféle eredményből mégis levonható néhány következtetés. A kalotaszegi neveknél nincs olyan nagy különbség a három fő típus arányaiban, mint a Rábaköz vizsgált településein, ahol a köznévi alapú családnevek jóval nagyobb mértékben vannak jelen, mint a tulajdonnévi alapúak. A másik fontos különbség az egyes névtípus neveit viselők számában van. „A teljes lélekszámból 43,16% visel személynévi alapszavú, 38,74% köznévi alapszavú és 9,69% helynévi alapszavú családnevet… Feltehető, hogy a legrégebbi családnévtípus Kalotaszegen a személynévből keletkezett lehet….” (B. GERGELY 1981: 68.) A Felső-Rábaközben a foglalkozásnévből keletkezett családnevek lehetnek a legkorábbiak, ezt igazolja az 1715. évi összeírás, amely alapján megállapíthatjuk, hogy a családok csaknem negyven százaléka e típusba sorolható nevet visel. A második jellemző típus a népnévi alapszavú, ahol mindössze három név szerepel nagyon nagy gyakorisággal. ÖRDÖG FERENC Göcsej és Hetés területén végzett vizsgálatai hasonló eredményt mutatnak: az első tíz névben négy foglalkozásnévi *(Kovács, Varga, Szabó, Molnár)* és három népnévi *(Horváth, Tóth, Németh)* alapszavú családnév található (ÖRDÖG 1973: 27).

Irodalom

B. GERGELY PIROSKA 1981. *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. Budapest.

GOMBOCZ ZOLTÁN 1915. *Árpádkori török személyneveink*. MNyTK. 16. Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 1967. Adatok a személynevek földrajzi különbségeinek vizsgálatához. *Magyar Nyelvőr* 293–307.

HAJDÚ MIHÁLY 1994. *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772)*. Kézirat. ELTE BTK.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest.

KISS JENŐ 1979. *Mihályi tájszótár (Rábaköz)*. NytudÉrt. 103. Budapest.

KNIEZSA ISTVÁN 1934/2003. *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Budapest.

MANDIĆ, ŽIVKO 1987. *Povijesna antroponimija bunjevačkih-Hrvata u Madžarskoj.* Budapest.

ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest.

SEIBICKE, WILFRIED 1982. *Die Personennamen im Deutschen*. Berlin–New York.

TAKÁCS LAJOS 1976. Nyargaló – foglaló. *Magyar Nyelv* 221–2.

VARGA JÓZSEFNÉ 2003. Zalaiak a Rábaközben. *Névtani Értesítő* 25: 134–42.

VARGA JÓZSEFNÉ

MRS. JÓZSEF VARGA, **Semantic analysis of family names of the Felső-Rábaköz region**

The semantic classification of family names of the Felső-Rábaköz region in the 18th–19th centuries proves the fact that the great majority of family names had been developed from place-names, personal names, names of occupations and from words denoting personal characteristics. These first four categories included almost 80% of family names in each period of time. The remaining one fifth of the family names belonged to 11 different categories, the frequency of which was insignificant. – The three major semantic types displayed the order "common noun, place-name, personal name" in both centuries. The proportion of family names developed from place-names was the highest, and was increasing constantly (30–35%). Family names developed from personal names were also important (22%), but their proportion did not change substantially. Regarding family names developed from names of occupations, one can observe a decreasing tendency in the name stock. – If we consider the number of family names we realise that family names developed from names of occupations formed the third, and family names developed from ethnic names formed the fifth most characteristic group of family names. Regarding the number of the families, however, one can observe that most people bore these name types. In this region family names derived from names of occupations must have been developed for the first time. In 1715, 40% of the families bore names of this type. In the group of family names developed from ethnic names, only three frequent family names can be found.

CSALÁDNÉV-VÁLTOZTATÁS A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN[1]

1. Tanulmányomban a hivatalos családnév-változtatások 1945 utáni történetét igyekszem áttekinteni; általános jellemzőit, jellemzőbb sajátságait bemutatni. Megállapításaimat egy reprezentatív igényű felmérés (hat mintaév, körülbelül kétezer korabeli kérvény) részletes vizsgálatára alapozom (l. FARKAS 2001, különösen 257–351). Az adott keretek között felvázolható összkép szükségképp legfeljebb vázlatos, s az ennek alapját képező pontos számadatokra, példák sorolására nincs módom kitérni. Célom itt nem is lehet más, mint áttekintést nyújtani a családnév-változtatások utóbbi fél évszázadáról, azaz a tudományos kutatás számára legkevésbé ismert korszakáról és jelen korunkról.

2. A hivatalos családnév-változtatások történetét hosszú időn át a történelmi–társadalmi hatások által vezérelt **névmagyarosítás**: az idegen eredetű családnevek magyaros hangzású névvel való felváltásának tendenciája uralta. (A névmagyarosítások történetének sokszempontú és alapos feldolgozását, 1956-ig l. KARÁDY–KOZMA 2002.) A dualizmus korában megerősödő s a két háború között tovább virágzó névmagyarosító mozgalom azonban a 20. század közepére lefutott. Utolsó konjunktúráját: a kérvények jellege, háttere, indokai és tömegessége szerint a névmagyarosítások utolsó nagy korszakát a háború utáni rövid népi demokratikus időszakban élte. A korábbi éveket megszen-

[1] Készült az OTKA T 049095 számú pályázatához kapcsolódóan.

vedett zsidóság s a hirtelen kollektív bűnösként kezelt hazai németség igyekezett ekkor ilyen módon megszabadulni mielőbb hátrányos megkülönböztetésének jegyétől: idegen származására utaló családnevétől.

Az arra leginkább hajlók sikeres névváltoztatása és a kitelepítések lezárulása után az egyeduralomra jutó szocialista hatalom s a közvélemény **egyre kevesebb figyelemre méltatta** a kérdést. Politikai s ideológiai szempontok már csak az ötvenes évek névváltoztatásaiban mutathatók ki. A magyarnevűség ugyanis elvárásként jelentkezhetett ekkor a rendszer kádereinek (például a politikai tiszteknek) az esetében, mint arról a korabeli kérvények iratanyaga – „mint ilyen beosztásban lévő egyén", „már a Politikai főcsoport főnök elvtárs is felszólított", „pártutasításra" stb. – tanúskodik; s tapasztalható az is, hogy az egykori névmagyarosító gyanús figuraként állítható be a közvélemény előtt (mint azt a Rajk-per lefolyása mutatja, l. KARÁDY – KOZMA 2002: 347–8 is). Megtörténhetett akkoriban, hogy valakiről felettesei úgy döntöttek: közszerepléssel járó munkájában „a klerikális jelentésű Bencés név helyett cz-vel jelenjen meg". (A régies írásmód egyébként természetesen nem számított kívánatosnak. Az illető hivatalos névváltoztatását jóval később kéri majd a már megszokott névre: 166/1975. Bm. It.)

Mindezek mellett azonban a névmagyarosítás, illetve a névváltoztatás kérdésköre a nyilvánosság – s a kutatások – számára, több okból is **tabutémává vált**. Az előző történelmi korszak ideológiájához és a zsidósághoz fűződő viszonya, túlzásai és negatívumai miatt, s részben talán azért is, amiért s amennyiben a korabeli hatalmi elitet is érintette. E korszak atmoszféráját s a névváltoztatások iránt megnyilvánuló közömbösségét jelzi a beadott kérvények számának visszaesése is; a történeti mélypontot az 1952. év jelentette (vö. KARÁDY–KOZMA 2002: 355). Az 1954–55-ben tapasztalható kisebb fellendülés is jobbára már nem a politikai légkör változásához, hanem a hivatalos névanyag előtérbe kerüléséhez: a személyi igazolványok bevezetéséhez kapcsolódott (LADÓ 1985: 306). A Kádár-korszak azután már valóban se nem akadályozta, se nem propagálta a magyarosítást, a névváltoztatást, bár a társadalomban hathattak még bizonyos elvárások. Előadóművészeink egész sora – például *Koós* János (< *Kupsa*), *Hofi* Géza (< *Hoffmann*) vagy *Korda* György (< *Klein*) – nem valódi, idegen hangzású családnevén, hanem legalábbis művésznéven kezdte meg pályáját.

Az újabb történelmi korszak: az 1990 körüli-utáni **rendszerváltás** mindenekelőtt a szabadabb légkör megteremtésével idézte elő a névváltoztatások számának növekedését: a kérvényező kedv és merészség növekedését, valamint a kérvények elbírálásának további enyhülését eredményezte. Ennek során egyre inkább engedélyeznek olyan névváltoztatásokat, melyek korábban – s akár a még érvényes rendeletek betűje szerint – elképzelhetetlenek lettek volna, mint a kételemű családnevek vagy a láthatóan különösebb indok nélkül is elfogadott *Martin, Petrik*-féle, nem magyaros hangzású új nevek (vagy egy korábbi névmagyarosítást megelőző név visszavételének) esetében. – A névváltoztatások anyagának kutatását napjainkban ugyanakkor a személyiségi jogok védelme korlátozza már.

3. A hivatalos eljárás szabályai, menete és alapelvei sokat nem változtak a korszak folyamán, s valójában a háború előtti viszonyokhoz képest sem. A világháborút követően előírták a kérvények közvetett benyújtását (1945), évtizeddel később kötelezővé tették az indokok feltüntetését (1955), még később vezetnek be egységes űrlapot

(1983); az eljárásmód egyébként kevéssé módosult. Érintetlenül öröklődött tovább a felvehető – pontosabban: a fel nem vehető – nevek körének meghatározása is. Eszerint nem magyaros hangzású, neves történeti vagy kortárs személyek nevével megegyező, régies írásmódú, túl gyakori vagy kettős családnevek nem engedélyezhetők (l. már a korábbi gyakorlatot rögzítő 1933. évi rendeletben). Utóbbi két kategória tiltását a legutóbbi, alapvető változást egyébként nem jelentő újraszabályozás (2002. évi XLV. tv.) törli majd e listából.

A névkutatók, nyelvművelők által többször megfogalmazott igény, hogy a felvehető nevekről **szakmai megítélés** alapján döntsenek, nem talált meghallgatásra. A háború előtti s utáni években egy ideig MELICH szakvéleményét alkalmilag kikérték még, később azonban ez a gyakorlat is teljesen megszűnt. Az egyes kérések engedélyezése – ahogy korábban is – továbbra is teljesen a minisztériumi tisztviselők megítélésére, nyelvi kompetenciájára van bízva. A védett, fel nem vehető neveknek a két háború között létező listájához hasonló nem készült, a LADÓ JÁNOS által tervezett, az utónévkönyvhöz hasonló magyar családnévkönyv pedig nem született meg. Egyébként egyik sem jelenthetett volna önmagában kielégítő megoldást. (A névváltoztatásokhoz kapcsolódó szabályozás és nyelvművelés szempontjairól, történetéről l. FARKAS 2002.)

Kivételek alkalmazására – nem számítva itt egyes társadalmi csoportok korábban akár jogszabályokban is rögzített pozitív vagy negatív megkülönböztetését – az 1955. évi újraszabályozás (2/1955. sz. Bm. rendelet) nyitott forma szerint is utat. S ami legfontosabb jellemzője a korszak elbírálási gyakorlatának: a változatlanul érvényes alapelvek mellett lassanként egyre megengedőbbé vált, egyre többször fogadva el korábban még elutasított okokat, névtípusokat, neveket – különösen a rendszerváltás után.

4. Korszakunkat **a névváltoztatások hátterének, okrendszerének tekintetében** az elvi szempontok szerepének háttérbe szorulása, illetve a gyakorlati okok, a célszerűség határozott előtérbe kerülése jellemzi. Az okok, célok feltárásában az elhagyni kívánt régi név, a kérelmezett új név jellege és megválasztásának alapja, a kérvényező személye és természetesen a kérvényben megfogalmazott indokok megismerése lehet segítségünkre. (Még akkor is, ha a kérvényekben olvasható indoklások meggyőzni akarnak, azaz nem teljes megbízhatósággal tárják fel a valódi okokat.) Mindez pedig a ténylegesen névmagyarosításnak nevezhető névváltoztatások határozott visszaszorulását mutatja.

Az elhagyott névanyag	1948	1952	1964	1975	1986	1997
1. Idegen eredetű nevek összesen	**93,7**	**80,4**	**61,0**	**37,9**	**27,8**	**31,5**
1.1. Német eredetű nevek	79,4	53,1	26,7	12,6	7,1	6,5
1.2. Egyéb idegen (nem német) nevek	14,3	27,4	34,3	25,2	20,7	25,0
2. Magyar eredetű nevek	**6,3**	**19,1**	**33,2**	**50,5**	**49,0**	**54,9**
3. Cigányos nevek	**–**	**0,5**	**5,9**	**11,7**	**23,2**	**13,6**

1. táblázat: A megváltoztatni kívánt családnevek (%) az összes névváltoztató körében (a cigányos nevek különválasztásával)

Az elhagyott családnevek körében eleinte elsöprő többséget képviselnek az **idegen nevek**, de arányuk jelentős mértékben esik vissza, majd csökken tovább (korszakunk végére a nevek harmadára), míg a magyar hangzásúak aránya növekszik. Az idegen nevek nagyobb része eleinte német, hozzájuk képest a szláv s más idegen eredetű családnevek viselői – akikre a zsidókhoz és a svábokhoz hasonló történelmi nyomás nem nehezedett – csak lassabban és csekélyebb mértékben kapcsolódnak be a névváltoztatások folyamatába. Az új családnevek között eleinte – egyébként a szabályozással összecsengő módon – kizárólag magyar hangzású neveket találhatunk; a század végére negyedrészük azonban már idegen eredetű. Ha mindezek mellett a kérvényekben megfogalmazott indokokat is számba vesszük, jól nyomon követhető az az alapvető szerkezetváltás, amely korszakunk folyamán a névváltoztatások hátterében, sőt, azon belül a **névmagyarosítást eredményező esetek** körében is lezajlott.

Az indokok	1948	1952	1964	1975	1986	1997
Magyarság kifejezése, allogén származás elvetése	14,6	6,5	5,7	4,2	9,3	10,7
Idegen hangzású névről magyar(os) hangzású névre változtatás; névmagyarosítás	68,2	29,4	12,0	7,4	2,6	1,5
Családi okok	4,7	17,8	22,3	26,9	36,6	49,5
Névazonosság kiküszöbölése	1,0	2,3	10,3	13,0	12,9	10,7
Egyszerűbben használható név felvétele	2,1	18,7	30,7	22,7	11,9	8,7
Nyelvi alapú, zavaró konnotáció megszüntetése	3,7	14,5	17,2	14,4	13,9	5,6
Egyéb, névszépítő szándék	5,7	2,3	2,6	3,2	3,1	1,0
A hivatalostól eltérő névhasználathoz igazodás	11,0	19,2	12,1	21,8	18,1	25,9

2. táblázat: A névváltoztatás megfogalmazott indokai (%) a nagykorú kérvényezők körében (az indoklás nélküli kérvények számításon kívül hagyásával)

A kérvényeknek csupán egy – s valójában nem túl nagy – része hivatkozik egyértelműen a magyarsághoz való tartozás kifejezésének, illetve az allogén származás elrejtésének szándékára. Korszakunk első felében az idegen eredetű családnevet elhagyók körében tapasztalhatjuk ezen indoklások megritkulását, az utóbbi évtizedekben azonban – részben az anyaországba áttelepült s nevüket visszamagyarosítani akaró kérvényezők mellett – egy újabb csoport: a cigányság esetében jelenik meg, mégpedig egyre gyakrabban. Az idegenről magyar névre változtató kérvények sokáig legjelentősebb (majd lassan elfogyó) része valójában csupán az idegen helyett magyar, magyaros hangzású név felvételének szándékáról, netán csak egyszerűen „névmagyarosítás"-ról szól. Ezek a kérvények viszont más, gyakorlatiasabb indokot is takarhatnak. Ilyen lehet mindenekelőtt az egyszerűbben használható név felvételének szándéka, amely legtöbbször az idegen eredetű – s azért kimondani, leírni, megjegyezni sokszor nehéz, s gyakorta nem szépnek érzett – családnév elhagyását jelenti. A névmagyarosításnak tekinthető névváltoztatások között ez a fajta indoklás az utolsó nagy névmagyarosító hullám lefutásával jelentős, sőt, akár döntő arányt képviselő típussá válik. Ennek tanulsága az, hogy az idegen nevek elhagyásában a célszerűség, a hétköznapok s a névesztétika szempontjai is fontos szerepet játszanak, sőt, egyre inkább csak ezek lesznek fontosak.

A névmagyarosítás visszaszorulása mellett a vizsgált fél évszázad másik fő tendenciáját a **családi okok** folyamatosan növekvő szerepe jelenti. Napjainkban a névváltoztatások felében megtalálható, a kiskorúak esetében csaknem kizárólagos. Magyarázata a családnév mibenlétében és azt használó korunkban rejlik. Az egykor csupán megkülönböztető szerepű névelemből létrejött vezetéknév öröklődővé vált, melynek viselését aztán a személyek pontos azonosítását igénylő hivatalosság is elrendelte: megkülönböztető szerepe miatt, de már kialakult öröklődésére alapítva. A családnév a név (látszólagos) információtartalmának részeként utal, illetve utalna a névviselő családi hátterére – a család viszont napjainkban egyre kevésbé jelenti egyszerre a származási s névbeli egységet és életközösséget, mint hajdanán. A névváltoztatás sokszor a családi kapcsolat kifejezését, fenntartását vagy létrehozását, olykor megszakítását teszi lehetővé: más házasságból vagy házasságon kívüli születés, örökbefogadás, házasságkötés, a vérszerinti apa személyének elutasítása esetében egyaránt felmerülhet a névváltoztatás igénye. Az anyai ági név kihalásának veszélye vagy a hozzátartozók körében történt névváltoztatás ugyancsak az eljárás kérelmezésére indíthat.

A névazonosság elkerülésének szándéka az adott közösségben gyakori, illetve ismétlődő nevet viselők esetében, a negatív konnotációt hordozó családnevek lecserélésének és általában a névszépítésnek az igénye ugyancsak **a magánélet szférájába** tartozó indokok. Akárcsak azok az esetek, melyekben a kérvényező a szóbeliségben használt – eredetét tekintve egyénileg felvett vagy a közösség által adott – nevét kívánja hivatalos használatúvá tenni.

Ezek az indoktípusok – melyek a korszak kérvényeiben található indoklásokat mind magukba foglalják – össze is **kapcsolódhatnak** egymással, s **kiegészülhetnek** további elemekkel, amelyek már a névváltoztatás aktualitását magyarázzák: az illető új munkahelyre kerül, házasságkötésre készül, a gyerek most megy iskolába stb. Azaz – ahogyan egyébként a névmagyarosítások korábbi korszakaiban is – a magánélet fordulópontjaihoz kapcsolódnak: az új közösségi színtéren vagy nevének a hivatalos szabályokban meghatározott átadása során a kérvényező már számára előnyösebb néven akar megjelenni.

5. A névváltoztatások indokainak eddig vázolt alakulásából válik érthetővé, hogy **az új nevek megválasztását tekintve** is jelentős változások mennek végbe a vizsgált fél évszázad alatt. A névmagyarosítások korábbi történetében a névváltoztatások elsősorban nem egy bizonyos új név felvételének céljára, hanem az előnytelennek érzett régi családnév elhagyásának okára voltak visszavezethetők. Korszakunkban azonban egyre gyakoribbá lesz, hogy a kérvényező **kifejezetten egy bizonyos új név kedvéért** határozza el magát, mely számára eleve adottnak, de legalább nagyon is kézenfekvőnek számít. Ennek magyarázatát elsősorban a családi okokra visszavezethető – általában valamely hozzátartozó akár idegen eredetű nevének felvételét célzó – névváltoztatások megszaporodása adja. Mindez azt is jelenti, hogy az új nevek állományának egyrészt meghatározandó, másrészt egyre csökkenő része alkalmas igazán a kérvényezők névízlésének vizsgálatára. Más esetekben a névválasztást ugyanis egyéb tényezők, s nem pusztán a névesztétika határozzák meg.

A névválasztás alapja	1948	1952	1964	1975	1986	1997
I. A régi név alapján történt változtatások	**61,1**	**55,1**	**48,7**	**31,2**	**19,2**	**16,5**
1. Hangalakja alapján	58,4	53,6	48,2	30,3	17,5	15,3
1.1. Kezdőbetű/-hang egyezése	*49,0*	*44,9*	*42,0*	*21,7*	*13,6*	*10,0*
1.2. Több betű/hang egyezése	*7,4*	*7,4*	*4,8*	*5,6*	*0,6*	*1,8*
1.3. Csaknem ugyanaz	*2,1*	*1,3*	*1,4*	*3,0*	*3,4*	*3,5*
2. Jelentése alapján	2,4	1,7	0,3	1,0	0,0	1,2
3. Rövidítéssel / megtoldással	0,3	0,0	0,3	0,5	1,7	0,0
II. A hiv.-tól eltérő névhasználathoz igazodás	**5,5**	**10,5**	**12,1**	**21,8**	**18,1**	**24,7**
1. Felvett, egyéni	2,1	3,3	2,0	1,5	0,6	1,2
2. Megszokott, családi	3,4	7,1	10,1	20,2	17,5	23,5
III. A személyhez való egyéb kötődés alapján	**16,8**	**20,2**	**23,1**	**28,8**	**39,0**	**41,8**
1. Hozzátartozó családnevének felvétele	4,2	6,6	10,7	20,2	32,8	40,0
2. Családtagok névváltoztatásának követése	11,3	12,5	11,3	7,6	5,7	1,2
3. Egyéb, személyes motiváció	1,3	1,0	1,1	1,0	0,6	0,6
IV. Konkrét motiváció nem található	**16,6**	**14,3**	**16,1**	**17,7**	**23,7**	**17,1**

3. táblázat: A névváltoztatás során felvett családnév motivációs típusai (%) a nagykorú kérvényezők körében

A névmagyarosítások egykori történetében a legjellemzőbb **változtatási típust** a régi családnévhez valamiképpen – jelentésében vagy hangalakjában, leggyakrabban kezdőbetűjének megtartásával – kapcsolódó név kérvényezése jelentette. Olyannyira, hogy ez az utóbbi évtizedekben is éltette egyesekben azt a hiedelmet, mely szerint nevet változtatni csak az eredeti családnév kezdőbetűjének megtartásával lehet – bár hasonló szabály sohasem, régen sem létezett. E névváltoztatási típus egyre ritkább, a század végére csak minden hetedik kérvényt jelenti már. Jobbára az idegen családnevet viselők között találkozhatunk vele, de a cigányság körében is jellemző (például *Kolompár* > *Kékesi, Kelemen, Kerti, Korda, Kőszegi* stb.).

6. A mesterségesen, névváltoztatási eljárásban született családnevek keletkezésük körülményei és módja miatt eleve szélesebb lehetőségeket kínáló körből kerülnek ki, mint a régebbi családnévanyag egyedei. A természetes családnévanyag bármely eleme előfordulhat a névváltoztatásokban is, fordítva azonban nincs így. A hivatalos engedélyezési eljárás csak bizonyos tágabb korlátok – alapvelvek, tiltott névtípusok – meghatározásával szabályozhatja a névválasztást, bőséges teret biztosítva így – s egyre inkább – az időben változó **névízlés** érvényesülésének. (A történeti és a névváltoztatással született magyar családnévanyag közötti különbségekről bővebben l. FARKAS 2003.)

Az új nevek típusai	Magyar név felvételét kérelmező összes személy						Nem valamely meghatározott név felvételét célzó kérvények					
	1948	**1952**	**1964**	**1975**	**1986**	**1997**	**1948**	**1952**	**1964**	**1975**	**1986**	**1997**
I. Helynévi	**51,8**	**51,8**	**64,2**	**52,1**	**47,7**	**36,2**	**49,3**	**58,6**	**72,0**	**58,7**	**56,0**	**43,1**
1. Helységnévi	42,2	40,5	46,5	39,1	40,3	29,5	39,4	45,5	51,1	41,3	44,0	29,4
2. Nem helységet jelölő hnévi	9,6	11,3	17,8	13,0	7,4	6,7	9,9	13,1	20,9	17,3	11,9	13,7
2.1. Hegynévi	*2,8*	*3,8*	*9,2*	*6,3*	*1,1*	*1,3*	*3,0*	*4,1*	*11,6*	*8,7*	*1,2*	*3,9*
2.2. Víznévi	*1,3*	*0,5*	*2,4*	*1,0*	*2,3*	*2,7*	*1,7*	*0,7*	*2,2*	*1,0*	*3,6*	*5,9*
2.3. Tájnévi	*4,3*	*5,8*	*3,6*	*2,6*	*3,4*	*2,0*	*4,3*	*7,6*	*4,0*	*3,8*	*6,0*	*2,0*
2.4. Egyéb	*1,3*	*1,3*	*2,7*	*3,1*	*0,6*	*0,7*	*1,0*	*0,7*	*3,4*	*3,8*	*1,2*	*2,0*
II. Helyet jelölő közszóból	**6,8**	**6,5**	**10,4**	**7,8**	**5,1**	**4,0**	**7,0**	**7,6**	**12,4**	**10,6**	**6,0**	**7,8**
1. Közszóból v. tulajdonnévből	3,0	2,6	5,9	3,7	1,7	0,0	2,6	3,1	8,0	5,8	2,4	0,0
2. Közszóból	3,8	4,0	4,4	4,2	3,4	4,0	4,3	4,5	4,4	4,8	3,6	7,8
III. Keresztnévi	**10,6**	**10,3**	**4,7**	**7,8**	**8,0**	**16,8**	**11,6**	**7,9**	**2,2**	**8,7**	**2,4**	**17,7**
1. Ismert keresztnév	7,0	5,5	2,4	3,7	2,8	9,4	7,6	3,8	1,3	4,8	1,2	9,8
2. Régi, ritka keresztnév	2,8	2,5	0,9	3,1	4,6	4,7	3,3	2,1	0,4	1,9	1,2	3,9
3. Keresztnév apanévképzővel	0,8	2,3	1,5	1,0	0,6	2,7	0,7	2,1	0,4	1,9	0,0	3,9
IV. Puszta közszóból	**26,6**	**25,4**	**15,4**	**26,0**	**34,7**	**34,9**	**28,1**	**20,7**	**8,4**	**15,4**	**29,8**	**19,6**
1. Nép- és népcsoportnévi	3,5	3,0	1,5	3,1	5,1	5,4	3,0	1,0	0,4	1,0	2,4	3,9
2. Foglalkozásra, tevékenységre utaló	15,6	13,8	8,6	12,5	15,3	13,4	16,6	11,4	5,3	7,7	13,1	3,9
3. Társadalmi, vagyoni helyzetre utaló	2,3	1,5	0,9	2,6	2,3	4,0	2,6	1,4	0,9	3,8	1,2	9,8
4. Tulajdonságra utaló	2,8	3,8	3,6	5,2	6,8	9,4	3,0	3,5	1,3	1,0	4,8	0,0
5. Tárgy, élőlény, természeti jelenség	2,5	3,3	0,9	2,6	5,1	2,7	3,0	3,5	0,4	1,9	8,3	2,0
V. Egyéb magyar(osított)	**4,3**	**6,0**	**5,3**	**6,3**	**4,6**	**8,1**	**4,3**	**5,2**	**4,9**	**6,7**	**6,0**	**11,8**
1. Egyéb, *-i, -fi, -s* képzővel	1,3	1,5	3,0	2,6	0,0	1,3	1,0	1,4	3,4	2,9	0,0	2,0
2. Egyik kategóriába sem sorolható	3,0	4,5	2,4	3,7	4,6	6,7	3,0	3,8	1,5	3,8	6,0	9,8

4. táblázat: A névváltoztatás során felvett családnevek jelentéstani típusai (%) a bármilyen magyar név felvételét kérelmező névváltoztatók, illetve a nem valamely meghatározott név felvételét kérő (azaz a névízlés szabadabb érvényesülését képviselő) kérvényezők körében

Az érthető módon napjainkban is meglévő különbségek ellenére megállapítható, hogy a hivatalos névváltoztatásokban született névállomány már közelebb áll **a hazai természetes családnévanyaghoz**, mint a névmagyarosítások korábbi korszakaiban. S ez nem csupán a valamely már létező, meghatározott név felvételét célzó kérvények megszaporodása miatt van így, hanem a hasonló megkötöttségek nélkül, a szabadabban érvényesülő névízlés szerint választott új névállományban is. A névmagyarosítások korábbi korszakaihoz képest ritkábbak például az álföldrajzi (*Békevári, Rónavölgyi* stb.) s az *-i, -fi* képzővel született köszói eredetű nevek jellegzetesen mesterséges példái (*Fellegi, Pálmai, Reményi* stb.).

A természetes magyar családnévanyag belső arányaihoz képest azonban továbbra is jellemző **eltéréseket** találhatunk. A helynévi, főleg helységnévi eredetű nevek aránya a névváltoztatásokban ingadozó mértékben, de jellemzően magasabb. Érthetően: a legjellegzetesebb magyar családnévtípusként a legerősebb mintát ez jelenti a kérvényezők számára. A köszóból származó új családnevek körében a foglalkozásra, tevékenységre utaló nevek sokáig még mindig a legnépszerűbbek, bár úgy tűnik, a rendszerváltás után – talán nem véletlenül – a társadalmi, vagyoni helyzetre, méltóságra utaló nevek kerülnek egyértelmű többségbe.

Különösen érdekes a **kettős családnevek** kérdésköre. A névváltoztatásokban már a század első felében korlátozzák, s csak kivételesen engedélyezik a felvételüket. A társadalom – több okra visszavezethetően – bizonyos presztízst tulajdonít nekik. A „népi demokráciában nincs kettős név" szemléletétől (egy nem minisztériumi, de korabeli tisztviselő szavait idézve: 7618/1964. Bm. It.) azonban eljutunk oda, hogy (az illetékes osztályvezető kijelentése szerint: l. MÁTRAHÁZI 1997) a *Nagybányai-Horthy* nevet hivatalos, kételemű családnévként (nagybetűs, kötőjeles formában) engedélyeznék a család tagjainak (míg a nemesi előnevek hivatalos használatát napjainkban is tiltja a szabályozás). Kételemű családnevet a rendszerváltás utáni évtizedben sokan és sikerrel kérelmeznek; legtöbbjük meglévő családnevét kívánja kiegészíteni valamely hozzátartozó nevével a családi kapcsolat kifejezése vagy valamely névazonosság megszüntetése céljából. Sokan egy 2002 előtt még nem létező új házassági névforma hiányában kívánnak kételemű családnevet névváltoztatással felvenni, amit a belügyminisztériumi ügyintézés – formailag leánykori névként – teljes természetességgel fogad el. (Ez a társadalmi igény és hivatalos engedékenység így együttesen már ekkor előre vetítette a házassági névviselés választékának nemrég, az újraszabályozásban megtörtént kibővítését s általában a kételemű családnevek felvételének lehetővé tételét.)

A névváltoztatások között olykor az örökölt kettős családnév egyik elemének elhagyásával is találkozunk, mindig valamilyen gyakorlatias okból (nehézkesen használható, kellemetlen hangzású vagy csupán a hivatalosságban használatos nevek esetében). Hogy a kételemű családneveket érintő változtatásokra egymás tükörképének is tekinthető példákat idézzek: volt, aki a – feltehetően magyarosítással keletkezett – *Schvarcz-Fekete* névből hagyta el az idegen elemet, más viszont a magyarosított *Kovács* nevet egészítette ki a hajdani családnévvel, *Schmidt-Kovács* formára (419/1975. és 233/1997. Bm. It.).

7. A névváltoztatásban **érintett személyek társadalmi hátterének alakulásáról** szólva mindenekelőtt az **allogén hátterű népesség** – s köztük a jobbára már nevet változtatott zsidóság – arányának visszaszorulásáról kell beszámolnunk. Ezt az idegen

nevek elhagyásának egyre ritkuló volta is jelzi. A Kádár-korszakban jelentkezik viszont észrevehető, sőt, egyre erősödő csoportként a társadalmi beilleszkedésre törekvő cigányság. Jobbára falusiak; egyharmaduk épphogy nagykorú, további egyharmaduk huszonéves fiatal. Elsősorban nevük gyakoriságára s a származásukhoz kapcsolódó előítéletekre hivatkozva kérelmezik a névváltoztatást. A két indoklástípus sokáig azonos arányban van jelen, majd a diszkriminációra utaló érvelések a rendszerváltás utáni időszakban túlnyomó többségbe kerülnek. Ezt leginkább talán e kérdés kevésbé tabusított volta és az e szemponttal érvelés várható hatásossága magyarázhatja. Egy emberöltővel korábban még elégtelennek bizonyulhatott az olyanfajta indoklás, mely szerint „meg szeretnék házasodni egy magyar lánnyal és azért nem tudok, mert az én nevem Kolompár és ez cigányos. A lány pedig addig nem jön hozzám…" (elutasított kérvény: 716/1975. Bm. It.) A cigány származású névváltoztatók szándékai sokban az egykori névmagyarosítókéra emlékeztetnek, azzal a sajátos különbséggel, hogy nevük nyelvi szempontból legtöbbször magyar eredetű *(Kolompár, Lakatos, Orsós)*, így tehát nem már nyelvisége, hanem az adott társadalmi csoportra jellemző volta révén válik etnikai szimbólummá.

A kérvényezők neme	1948	1952	1964	1975	1986	1997
Férfiak	88,4	86,2	90,8	80,0	69,0	62,8
Nők	11,6	13,9	9,2	20,0	31,0	37,2

5. táblázat: A névváltoztatók nem szerinti megoszlása (%) a nagykorú kérvényezők körében

A kérvényezők lakóhelye	1948	1952	1964	1975	1986	1997
Főváros	57,2	55,8	31,3	31,9	26,0	27,9
Város	22,1	24,2	28,4	37,8	39,7	48,6
Község	20,7	20,1	40,3	30,3	34,3	23,5

6. táblázat: A névváltoztatók lakóhely típusa szerinti megoszlása (%) az összes kérvényező közt

A kérvényezők életkora	1948	1952	1964	1975	1986	1997
18 év alatt	5,2	5,1	2,7	5,5	13,7	11,7
18–20 év	2,1	7,1	11,7	18,9	24,2	17,8
21–30 év	39,5	46,9	36,1	39,0	28,3	41,7
31–40 év	22,1	18,3	25,1	13,8	18,3	12,6
41–50 év	20,5	14,7	14,4	12,6	8,7	8,9
51–60 év	8,5	5,4	8,2	5,9	4,1	4,9
61 év fölött	2,1	2,4	1,7	4,3	2,7	2,4

7. táblázat: A névváltoztatók életkor szerinti megoszlása (%) az összes kérvényező körében

Az utóbbi fél évszázad névváltoztatóinak **demográfiai összetétele** szintén jelentősen módosul az idők folyamán. A férfiak száma napjainkig meghaladja a női kérvényezőkét – hagyományosan s érthetően, hiszen nevük jórészt családtagjaikét is meghatározza –, ám míg a század derekán a nők az új névért folyamodók tizedrészét adták csupán, a század végére részvételi arányuk már az esetek harmadát jelenti. E változás hátterében

egyértelműen a női szerep megváltozása s a házassági névviselés változása, a leánykori név megtartásának többféle lehetősége áll. (Ezt igazolja az is, ahogy az asszonynévhasználatban döntő áttörést jelentő, a leánykori név megtartására a legsikeresebbnek bizonyuló lehetőséget – *Hunyadiné Szilágyi Erzsébet* típus – bevezető 1974. évet követően ugrásszerűen megnő a női kérvényezők száma.) A fővárosban, városokban lakó kérvényezők felülreprezentáltsága megmarad, de csökken a korszak folyamán. A nők és a falun élők kevésbé és lassabban, egyfajta fáziskéséssel kapcsolódnak be a névváltoztatások folyamatába. Életkor szempontjából a kérvényezők több mint fele a teljes fél évszázad folyamán harminc év alatti.

8. A 20. század második felét a külső, történelmi s politikai jellegű hatásoktól, érdeklődéstől, kényszertől s érdekektől letisztuló névváltoztatások korszakaként jellemezhetjük. A névváltoztatások hátterét, az okokat egyre inkább csupán a társadalom belső viszonyai, a magánélet, a mindennapok kérdései szolgáltatják, melyek az életünk részévé vált hivatalos névhasználat keretei között megadható válaszokat igényelhetnek. A szóban forgó fél évszázad névváltoztatási eseteinek vizsgálata tanulságos lehet a névhasználat általános kérdései, szűkebben pedig a névmagyarosítások korábbi története szempontjából is, melynek sokféle örökségét ezen időszak hordozza s alakítja tovább, formálja át korunk szükségletei, igényei szerint.

Irodalom

Bm. It. = Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztály Irattára

FARKAS TAMÁS 2001. *A magyar hivatalos család- és asszonynév-változtatások (különös tekintettel a 20. század második felére).* Doktori értekezés. ELTE BTK.

FARKAS TAMÁS 2002. Nyelvművelés és családnév-változtatás. In: *Éltető anyanyelvünk. Mai nyelvművelésünk elmélete és gyakorlata. Írások Grétsy László 70. születésnapjára.* Szerk. BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM. Budapest. 159–63.

FARKAS TAMÁS 2003. A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *Magyar Nyelv* 144–63.

KARÁDY VIKTOR – KOZMA ISTVÁN 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig.* Budapest.

LADÓ JÁNOS 1985. Névváltoztatás. In: *Nyelvművelő Kézikönyv.* Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSZKY MIKLÓS. Budapest. 2: 306–9.

MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA 1997. Vissza a nemesi előnevekkel? *Magyar Nemzet* szept. 17.: 4.

FARKAS TAMÁS

TAMÁS FARKAS, **Family name changes in the second half of the 20th century**

This paper is concerned with the official instances of family name changes in the last half of the century, a field of interest inaccessible to scientific research so far. The author discusses the most important characteristics and tendencies of the changes carried out during this period on the basis of the analysis of 2000 petitions. The study presents the official procedure of changing a name as well as the process in which the instances of changing names get rid of historical and political incentives giving way to practicality and to motivations coming from private life. Apart

from dealing with the proportion of foreign and Hungarian names and describing the attitude to the natural stock of surnames, the author examines the most characteristic types of new names assumed (e.g. double family names). The study casts light on the main characteristics of social groups involved (e.g. gypsies recently). Moreover, the changes in the social background of changing family names are also treated.

TÖRVÉNYTELEN GYERMEKEK NÉVADÁSA A 19. SZÁZADI ESZTERGOM-VÍZIVÁROSBAN

1. A 19. században a nők előtt nyitva álló munkák nemcsak számban és a választék tekintetében voltak korlátozottak, de szegregáció szempontjából is – vagyis kizárólagosan nők látták el azokat. Az ilyen munkát végző nők rendszerint fiatalok és egyedülállók voltak. Az egyetlen női foglalkozás, ahol jelentős volt (50% vagy magasabb) a 30 éven felüliek (leginkább hajadonok) aránya, az a házicselédség volt. Ezen fiatal nők szülei az iparosodás korában többnyire parasztok, kisebb mértékben a városi munkások közül kerültek ki. Az, hogy az európai női munkásság elsősorban fiatal, egyedülálló nőkből, a kortársak nyelvén: lányokból állt, már önmagában a családi értékek szívósságának bizonyítéka (SCOTT–TILLY 1992: 138). A lányokat sokkal inkább fel lehetett használni a falusi és a városi háztartásokban, mint az anyákat, illetve a fiútestvéreket. Amikor a munkát az otthontól távol kellett elvégezni, illetve amikor annak időtartama bizonytalan volt, a család érdekét jobban szolgálta, ha a lányokat küldték előre, jellemzően házicselédnek. Ez egyben a migráció biztonságos formáját is jelentette, mivel a fiatal lány számára garantálta a lakhelyet, a kosztot és a családot. Megvolt azonban ennek az árnyoldala is: a cselédek munkanélkülisége és kizsákmányolása valóságos volt. A házicselédkedés elfogadható foglalkozásnak tűnt, részben mert az illető egy család védelmében részesült, és mert tagja lett egy háztartásnak. Azok a kulturális értékek, amelyek a lányokat a családok érdekében a szülői ház elhagyására kötelezték, személyes viselkedésmódjukat is befolyásolták. A történészek, demográfusok által kimutatott növekedés a törvénytelen születési ráták terén, mely sok európai nagyvárosban nagyjából 1750-től 1850-ig bekövetkezett, paradox módon újabb ékes bizonyítéka a hagyományos attitűd továbbélésének az új viszonyok közepette.

A törvénytelenségek részben amiatt is növekedtek, hogy a népesség összetétele megváltozott, nevezetesen sokkal több fiatal nő került városi dolgozóként olyan helyzetbe, amely szexuálisan kiszolgáltatottá tette, hiszen megszűnt a családi védelem és segítség lehetősége. Ilyen körülmények között a törvénytelen gyerekeket pedig azon kísérlet következményeiként foghatjuk fel, amely arra irányult, hogy helyreállítsa a családi munkaegységet abban a helyzetben, amikor a törvényes házasság néha megvalósíthatatlan volt. Máskor meg, messze a szüleiktől és a közösségtől, a felek nem is érezték szükségét.

A városban az ismerkedés hasonló módon történt, mint otthon. A lányok potenciális férjeket kerestek abban a reményben, hogy megalapozhassák saját családjukat. A különbség a társadalmi szokásokban rejlett, amit otthon ki lehetett kényszeríteni, de a vá-

rosban nem. A magány, a nagyvárosi izoláció egyeseket belekényszerített a házasságba. A háztartási alkalmazásban lévők helyzete, mely rendszerint megkövetelte a cselédektől a hajadon családi állapotot, ugyanakkor tiltott viszonyok kialakulásához is vezetett, és sok cselédet gyermeke elhagyására kényszerített. A házasság másik motivációja a gazdasági megfontolás volt. Annak az egyedülálló lánynak, akinek bére nem volt arra elegendő, hogy magát eltartsa, egyedül az volt a logikus lépés, ha férjet talál magának, s együtt talán képesek a megélhetésre. Előfordult, hogy a fiatal lányt „eljegyezte" az udvarlója, s amikor aztán terhes lett, a férfi vagy eltűnt, vagy továbbra is együtt élt vele, de nem házasodtak össze. A házasság néha csak a gyermek vagy a gyerekek születése után jött létre. A hagyománynak azon kényszere, hogy e házasságba hozományt kell vinni, a nőket munkavállalásra kényszerítette addig is, míg élettársukkal együtt éltek. A munka célja a kelengyegyűjtés volt. A család morális kényszerének, a helyi közösségnek, az egyház élő jelenlétének hiánya sokszor meghiúsította a házassággal kapcsolatos elvárások teljesülését. A férfiakat ígéretük teljesítésétől távol tarthatták a pénzhiány, a különböző gazdasági nehézségek, elvárások is.

2. Az általam vizsgálat 1801 és 1895 közötti időszakban 1435 törvénytelen gyermeket jegyeztek be Esztergom legrégibb plébániáján. Ez a hivatalosan anyakönyvezett személyek 13,56%-a, tehát minden hetedik gyermek házasságon kívül született a 19. század folyamán. Az egyes időszakok összegzéseit tekintve még változóbb e kép. Míg a század elején csak minden 20. gyermek, addig a század végén már minden 5-6. gyermek törvénytelenként született. A IV. időszak kivételével a fiúgyermekek száma, bár nem jelentősen, de mindig meghaladta a lánygyermekek számát. Ezt a következő táblázat is jól szemlélteti:

Korszak	**I. 1801–1825**		**II. 1826–1850**		**III. 1851–1875**		**IV. 1876–1895**	
Nemek	**Fiúk**	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**
Előfordulás	67	53	135	133	334	307	193	213
%	55,83	44,17	50,37	49,63	52,11	47,89	47,54	52,46
Összesen	**120**		**268**		**641**		**406**	

Az összes anyakönyvezett számának tükrében a következő arányokat kapjuk:

I. 1801–1825	**II. 1826–1850**	**III. 1851–1875**	**IV. 1876–1895**
4,95%	10,04%	20,58%	17,00%

A leányanyák nagy többségénél házaspár, hajadon, legény, de számtalan esetben nemes (talán munkaadó) kapta a keresztszülői tisztet. A keresztanya esetleges leányanyai kilétéről is készült bejegyzés, özvegy esetén pedig az elhalálozott férj nevét is számon tartották az anyakönyvezés során.

A névválasztást hasonló tényezők befolyásolták, mint a törvényes gyerekek esetében. A névdivat alakulása is az akkori szokásoknak megfelelően a következő névelőfordulást mutatja.

	Névdivat, I. időszak			
	Törvénytelen fiúgyermekek		Törvénytelen leánygyermekek	
	Név	%	Név	%
1.	*József*	28,86	*Anna*	20,75
2.	*János*	13,43	*Katalin*	15,09
3.	*Ferenc*	8,96	*Magdolna*	13,21
4.	*Antal*	7,46	*Terézia*	5,66
5.	*György*	5,97	*Jozefa*	3,77

Az I. időszakban a leggyakoribb fiúneveken kívül az *István* (4), *Lajos* (3), *Pál* (2), *Mihály* (2), *Adalbert* (2) nevek jelennek meg többször is a névanyagban, de az egyszeri előfordulású nevek száma is elég magas. Ilyen nevek a *Lipót, Fülöp, Mátyás, Márton, Gáspár,* melyek a keresztszülői név továbbörökítésének, illetve a *Jakab, Albert, Ignác, Fábián, Tamás, Ágoston,* melyek a naptári névnapnak köszönhetően jelentek meg a névanyagban.

A lányok esetében hasonló a helyzet. A *Julianna* 2, az *Éva, Franciska, Cecília, Viktória, Nárcisz, Rozália, Veronika, Tekla* 1–1 alkalommal tűnnek fel. A *Nárcisz, Viktória* és *Tekla* nevek feltételezhetően a keresztszülői név hatása, a többi pedig a születésnap és a naptári névnap egybeesése. Az I. időszakban 120 gyermek közül 59 (49,17%) a keresztszülő, 23 (19,17%) az egyházi szent, 7 (5,83%) a szülő nevét kapta. Három esetben a szülő és a keresztszülő neve megegyezik. 28 (23,33%) újszülött névadásának indítéka ismeretlen. A fiúk 21-féle, a lányok 17-féle első keresztnevet, valamint 1-féle *(Anna, Alajos)* második keresztnevet kaptak. Több keresztnév adása egyáltalán nem jellemző e csoporton belül. Csak 2 esetben fordult elő, mégpedig: 1805-ben a *Mária Anna*, illetve 1823-ban *József Alajos*. A nevek relatív megterhelése ekkor a fiúknál 3,19; a lányoknál 3,11, tehát alacsony. Az abszolút megterhelési mutatók is hasonlóan alacsony értékeket mutatnak (fiúk: 0,13; lányok: 0,12).

	Névdivat, II. időszak			
	Törvénytelen fiúgyermekek		Törvénytelen leánygyermekek	
	Név	%	Név	%
1.	*János*	26,67	*Mária*	20,03
2.	*József*	17,04	*Anna*	15,70
3.	*Ferenc*	10,37	*Katalin*	10,53
4.	*István*	8,15	*Borbála, Terézia*	6,77
5.	*Antal*	5,93	*Julianna*	6,02

A II. időszak leggyakoribb férfineveinek sorát, számbelileg meglehetősen leszakadva, az *András, Ignác, Károly, Sándor* (3), az *Ágoston, Ferdinánd, Gáspár, György, Gyula, Mihály, Pál, Simon (2),* ill. az *Alajos, Ambrus, Ede, Fábián, Fülöp, Gusztáv, Henrik, Herbert, Imre, Lajos, Márton, Miklós, Péter, Sebestyén, Tivadar* (1) nevek bővítik. A kettős keresztnevek előfordulása ebben az időszakban már jóval gyakoribb. Második keresztnévként a *József* (3), *Adalbert, Antal, Géza, Gyula, Kálmán, Kornél, Miklós, Pál, Vince* (1), valamint harmadik névként a *Ferenc* (1) nevek tűnnek fel. Látványosan megugrik a használt névtípusok száma is. 32-féle első és 10-féle második névből választanak a keresztelés során.

A lányneveknél árnyalatnyi különbség észlelhető a 4–7. hely között, tehát az *Erzsébet* (7) és a *Jozefa* (6) még gyakori előfordulású neveknek mondhatók. A névanyag további nevei a következők: *Franciska, Johanna, Karolina, Rozália, Zsuzsanna* (3), *Antónia, Hermina, Klára, Rozina, Veronika* (2), *Brigitta, Emília, Leopoldína, Ludovika, Magdolna, Matild, Tekla* (1). 8-féle második keresztnév bukkan fel: *Jozefa* (2), *Antónia, Emília, Erzsébet, Genovéva, Magdolna, Mária, Rozália* (1). Harmadik keresztnévként a *Franciská*-t jegyezték be egy alkalommal. A bejegyzett 268 gyerek közül 140-en (52,24%) a keresztszülői, 30-an (11,19%) naptári, 14-en (5,22%) szülői nevet kaptak. 17 esetben (6,34%) a szülők és keresztszülők neve egyezik, és 67 alkalommal (25,0%) ismeretlen az indíték. A nevek terheltsége mindkét csoportnál valamelyest emelkedik (fiúk: 4,22; lányok: 5,32), s ezáltal az abszolút mutatók is növekszenek (fiúk: 0,17; lányok: 0,21).

	Névdivat, III. időszak			
	Törvénytelen fiúgyermekek		**Törvénytelen leánygyermekek**	
	Név	**%**	**Név**	**%**
1.	*János*	21,56	*Mária*	26,06
2.	*József*	19,76	*Anna*	16,61
3.	*Ferenc*	10,79	*Terézia*	7,49
4.	*István*	7,78	*Julianna, Katalin*	5,54
5.	*Lajos*	4,70	*Erzsébet, Franciska*	4,56

A III. időszak folyamán jelentősen bővül a névanyag, amit a 35-féle férfinév megléte is alátámaszt. Nevek sokaságával találkozni, bár ez az első négy név pozícióján mit sem változtat. Az 5. helyen az *Antal*-t felváltja a *Lajos*, s így az *Antal* egészen a 8. helyre csúszik. Szinte felfrissül az eddigi névanyag, s ezt minden bizonnyal az új divatnevek választása, térhódítása eredményezhette, illetőleg az a tény, hogy a női lélek gyorsabban idomul a névdivathoz. A III. időszak további férfinevei: *Mihály* (14), *Károly* (12), *Antal* (11), *Ignác* (9), *Gyula* (8), *András* (7), *Sándor* (6), *Béla, Géza, Viktor* (5), *Adolf, Ambrus, Imre, Pál* (3), *Alajos, Ferdinánd, Gusztáv, Hugó, Márton, Miklós, Ödön, Vince* (2), *Ágoston, Árpád, Bálint, Ede, Flórián, Frigyes, Rudolf, Vendel* (1).

A női névállományban az első és a második helyet illetően nem tapasztalható változás, annál mozgalmasabb azonban a többi név sorrendje (összesen 41-féle név), ahogy látjuk. Megerősödik az *Erzsébet* és a *Franciska* pozíciója. A többi név előfordulási sorrendje: *Rozália* (12), *Borbála* (9), *Jozefa* (8), *Emília* (6), *Ágnes, Karolina, Magdolna* (4), *Alojzia, Antónia, Gizella, Hermina, Ilona, Klára* (3), *Adél, Johanna, Leopoldína, Matild, Veronika (2), Alexia, Amália, Auguszta, Berta, Cecília, Ida, Jusztina, Klotild, Laura, Malvína, Marcella, Margit, Paulina, Róza, Szidónia, Zsófia* (1). A második keresztnevek száma is megnő. A fiúk első keresztneve mellett 18-féle második, és 3-féle harmadik nevet, a lányoké mellett pedig 16-féle második nevet találni. 641 gyerek közül 320 (49,92%) örökölte a keresztszülők nevét, 114 (17,78%) naptári nevet, 68 (10,61%) szülői nevet kapott. A fiúk nevének terheltsége a duplájára nő (9,54), de a lányoké is elmozdul (7,49), tudván, hogy a névválaszték a lélekszám növekedésével nem egyenes arányban bővül (vö. ÖRDÖG 1973: 49).

A IV. időszak névanyagában a leggyakoribb nevek közti különbségek némileg változnak. A *József* aránylag nagyszámú előfordulással (31) felváltja az addig stabil pozíciójú *János*-t, a *Ferenc* (23) helyzete is erősödni látszik, s látványosan előre tör a *Gyula* (15), illetve a *Béla* (5) név is. Egyes nevek kiemelt helyzete megszűnni látszik, s több név válik azonos előfordulási számmal népszerűvé a névadás során. Gondolok itt az olyan nevekre, mint a: *Lajos, Sándor* (7), *Imre, Károly* (6), *György, Ignác, Rudolf* (4), *Alajos, András, Antal, László, Mihály, Pál, Péter* (3). Ritkább nevek közé tartozik: az *Adalbert, Gábor, Géza, Illés, Kálmán, Ödön, Vilmos, Vince* (2), *Bertalan, Boldizsár, Ferdinánd, Gáspár, Jakab, Lipót, Márton, Nándor, Rezső, Vendel, Viktor* (1). A második nevek közt már megjelenni látszanak az újonnan meghonosodott divatnevek: *Albert, Árpád, Géza, Béla* (3), *Lajos, Róbert, Zsigmond,* de hagyományos nevekből is építkezik a névcsoport: *István, János, József, Mihály*. Harmadik névként a következőket választották: *András, Antal, Ferenc, László, Péter* (1). Összesen 39-féle első, 11-féle második és 5-féle harmadik keresztnevet választottak az anyák törvénytelen fiúgyermekük számára a vizsgált utolsó húsz évben. A férfinevek abszolút és relatív terhelési mutatói majdnem azonosak a II. időszak mutatóival (abszolút: 0,25; relatív: 4,95). Egyre gyakoribb jelenség a többes keresztnév választása. 9 fiú kapott kettős, 5 fiú hármas keresztnevet, melyeket leginkább a keresztapai név + naptári név, vagy keresztapai név + divatnév összekapcsolása eredményezett. Talán ugyanolyan rekompenzációs jelleggel bírtak, mint a ritka névelőfordulások, amikor az anya szép névvel kívánta kárpótolni gyermekét születésének kedvezőtlen körülményeiért.

	Névdivat, IV. időszak			
	Törvénytelen fiúgyermekek		**Törvénytelen leánygyermekek**	
	Név	**%**	**Név**	**%**
1.	*József*	16,06	*Mária*	32,86
2.	*Ferenc*	11,02	*Anna*	15,96
3.	*János*	10,88	*Erzsébet*	9,86
4.	*Gyula*	7,77	*Terézia*	8,45
5.	*István*	6,22	*Borbála, Katalin, Rozália*	4,69

A lánynevek leggyakoribb neveiként továbbra is megmaradt a *Mária* és az *Anna*, bár ezek közti számbeli különbség jelentős, mert a *Mária* (70) nevet kétszer annyian választották, mint az *Anná*-t (34). Az *Erzsébet* és *Borbála* helyzete erősödni, a *Katalin*-é és a *Teréziá*-é gyengülni látszik. A további nevek gyakorisági sorrendje: *Julianna* (9), *Ilona* (8), *Gizella* (6), *Margit, Emília (5), Ágnes, Etelka, Franciska, Jozefa, Johanna* (3), *Matild, Viktória, Zsuzsanna* (2). Az egyszeri előfordulású nevek között a ritkább és a kor névdivatjának megfelelő neveket is megtaláljuk: *Adél, Angéla, Emma, Éva, Georgina, Irén, Jozefin, Júlia, Kamilla, Ludmilla, Malvína, Marcella, Paula, Paulína, Veronika.* Meglehetősen sok a becenévi bejegyzés ebben az időszakban, s az sok esetben a törvénytelen leánygyermekek névadásakor figyelhető meg, például a *Mári* (7), *Mari* (2), *Etel* (1), *Juli* (1), *Verona* (1), *Veronka* (1), és második keresztnévként a *Mariska* (1). Valószínű, hogy a hivatalnok, plébános általában bemondás alapján jegyezte be az alsóbb társadalmi rétegből származó újszülöttek esetében. 43-féle első nevet, 13-féle

második *(Mária, Anna, Viktória, Vilma, Alojzia, Erzsébet, Gizella, Ilona, Irén, Jolán, Klotild, Margit, Matild)* és csak 1-féle *(Auguszta)* harmadik névre esett a szülők választása a keresztelés során. Érdekesebb, ritkább nevekkel a második név választásakor is gyakran találkozhatunk. Az utolsó időszak 406 újszülöttje közül 203 (50%) a keresztszülő, 98 (24,14%) a naptári szent, 16 (3,94%) a szülő nevének hatására kapta nevét. 7 (1,72%) esetben a szülő és a keresztszülő neve egyezik, valamint 82 (20,20%) gyermek névadási indítéka ismeretlen. Vizsgálataim alapján megállapítható, hogy a törvénytelen gyerekek esetében jóval erősebb volt a keresztszülő, illetve az egyház befolyása a név kiválasztásakor, mint a törvényes gyerekeknél. Mindez talán azzal is magyarázható, hogy ezekben a kivételes esetekben jelentősebb szerephez jutott a keresztszülői felelősségvállalás és a megpecsételt sorsú újszülött szent általi patronálása. A keresztszülők nevének öröklése mint a fiúknál, úgy a lányoknál meghatározó, mégis a lányok nagyobb arányban kapták keresztanyjuk nevét, mint a fiúk keresztapjukét (a lányok 65,16%-a, míg a fiúk 35,94%-a).

3. A férfi- és női nevek abszolút és relatív terhelési mutatóit, valamint azok névgazdagságát az 19. században a következő táblázat és grafikonok összegzik:

	I. időszak		**II. időszak**		**III. időszak**		**IV. időszak**	
	Absz.	Rel.	Absz.	Rel.	Absz.	Rel.	Absz.	Rel.
Fiúk	0,13	3,19	0,17	4,22	0,38	9,54	0,25	4,95
Lányok	0,12	3,11	0,21	5,32	0,30	7,49	0,25	4,95

A 19. század első felében a szülők több férfinév közül választhattak első keresztnevet fiaiknak, mint lányaiknak. Később a férfinevek száma megállapodik, csak néhány nevet veszít, s a névállomány néhánnyal gyarapszik, viszont a női nevek dinamikus fejlődése veszi kezdetét, mintegy megkésve a férfi névállomány módosulása után.

Törvénytelen gyermekek névgazdagsága								
	I. 1801–1825		**II. 1826–1850**		**III. 1851–1875**		**IV. 1876–1895**	
	Fiúk	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**	**Fiúk**	**Lányok**
Névtípus	21	17	32	25	35	41	39	43

A középosztálybeli megfigyelők rémüldözései ellenére azonban nem minden egyedülálló dolgozó lány szült törvénytelen gyermeket. Sokan férjhez mentek, a többség pedig ezután otthagyta a munkáját.

Irodalom

SCOTT, J. W. – TILLY, L. A. 1992. Női munka és család a 19. századi Európában. *Történelmi Figyelő* 137–56.

ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Budapest.

FRUNYÓ CSILLA

CSILLA FRUNYÓ, **Naming illegitimate children in Esztergom in the 19th century**

Choosing names for illegitimate children was governed by the same factors as choosing names for legitimate children. Their naming customs were in accordance with the naming practices of the period. On the basis of her investigation the author concludes that in choosing the name, the influence of the godparents and the church were greater in the case of the illegitimate children. This can possibly be explained by the fact that in these exceptional cases, the responsibility taken by the godparents and the protection of a saint played a very important role. Inheriting the name of the godparent was essential with respect to both sexes; still, girls received their godparent's name more often than boys.

NÉVADÁSI SZOKÁSOK KISEBBSÉGI ÉS TÖBBSÉGI HELYZETBEN LÉVŐ MAGYAR ANYANYELVŰ GYERMEKEK KÖRÉBEN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

1. A kisebbségben élők vagy nyelvsziget-lakók által használt nevek olyan sajátos nyelvészeti, szociolingvisztikai, kultúrtörténeti jelenségek, amelyek minden esetben a nyelvi-kulturális érintkezés részei. A nyelvi-nemzeti kisebbségek névadásnak és névhasználatának komplex vizsgálata interdiszciplináris feladat: felhasználja a történet- és földrajztudomány, a statisztika, a néprajz eredményeit is. Ugyanakkor a kisebbségi névhasználat kutatása a nyelvi érintkezések vizsgálatának, a kontaktusnyelvészetnek is értékes tanulságokkal szolgálhat (vö. FÖLDES 2001).

Jelen tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen hasonlóságok vagy különbségek fedezhetők fel az anyaországi ill. határon túli magyar névadásban a 90-es évek első felében. A felmérés szükségességét az is indokolja, hogy a határon túli magyarok legújabb kori névadásáról keveset tudunk: „Az onomasztikai kutatások mind a mai napig adósak az anyaország határain kívüli magyarság jelenkori névadási szokásainak tényszerű feltárásával" (VÖRÖS 1999: 266). A felmérés eredményeiből elsősorban az rajzolódhat ki, hogy mennyiben járul hozzá bizonyos keresztnevek választása (vagy éppen kerülése) nemzeti-nyelvi kisebbségi helyzetben a nemzeti önazonosság megtartásához (vagy elvesztéséhez)?

Az állandó nyelvi változás folyamatában kiemelkedő jelentőséggel bírhatnak bizonyos történelmi fordulópontok – ilyennek tekintjük az 1980-as évek végének eseményeit nemcsak Magyarországon, hanem egész Kelet-Közép-Európában. A felmérésben résztvevő korosztály kiválasztásakor az volt a döntő, hogy az 1990-es évek elején régiónkban olyan átfogó politikai-társadalmi-gazdasági változások zajlottak le, amelyek alapvetően meghatározták a határon kívül rekedt magyarok és az anyaország viszonyát is: a határok átjárhatósága, a kapcsolattartás feltételei javultak. A környező országokban valamelyest enyhültek a névhasználatot szabályozó előírások is: mindez kedvező feltételeket biztosított a magyar névadás „határtalanításához".

2. A jelen tanulmány alapjául szolgáló felmérést egy 14 kérdést tartalmazó kérdőív segítségével végeztem. A kérdőív tudakolta a gyermekek család- és keresztnevét, születési évét, lakóhelyét, felekezeti hovatartozását, rákérdezett a nagyszülők, a keresztszülők és a testvérek nevére, az elsőszülöttségre. Ezen kívül azt kérdeztem meg a gyermekektől, hogy elégedettek-e a nevükkel, mi a kedvenc fiú-, illetve lánynevük. Végül érdeklődtem arról is, hogy van-e más (nem magyar) nemzetiségű tagja a családnak.

Ezen tanulmányban elsősorban a névadás motivációját és az adott terület névanyagának összetételét szeretném bemutatni, de a kérdőíven szereplő kérdések más szempontok vizsgálatát is lehetővé teszik, amelyekre a jövőben szeretnék visszatérni. Értékes információkat nyerhetünk például a határon inneni és túli tizenévesek névízléséről, a családokon belüli névadási gyakorlatról, egyéb szociokulturális kérdésekről (mennyire ismeri ez a korcsoport a családtagok, különösképpen a nagyszülők nevét?).

A felmérésben 569 magyar anyanyelvű gyermek vett részt: 287 fiú (50,4%) és 282 lány (49,6%). A gyermekek 1990 és 1994 között születtek. A megkérdezett gyermekek 55,3%-a Magyarország dunántúli részén él, 22,7%-uk a Felvidéken és 22%-uk Erdélyben. A felmérést iskolai tanórákon végeztük a következő iskolákban: a Dunántúlon a veszprémi Padányi Bíró Márton Római Katolikus Gimnázium és Általános Iskolában, a pápai Református Kollégium Gimnáziumában, a veszprémi Rózsa Úti Általános Iskolában és a nagyvázsonyi Várnai Zseni Német Nemzetiségi Nyelvet Oktató Általános Iskolában, a Felvidéken a párkányi Ady Endre Alapiskolában és a párkányi 8 Osztályos Gimnáziumban, illetve Erdélyben a brassói 8. Sz. Általános Iskolában, a brassói Áprily Lajos Főgimnáziumban és az apácai Apáczai Csere János Általános Iskolában. (Az iskolák tanárainak és tanulóinak ezúton is köszönöm a támogató együttműködést.)

Településtípus szerint az erdélyi gyermekek legnagyobb része nagyvárosban (Brassóban) lakik, a másik két helyszínen a falun és városban élő gyermekek aránya kiegyenlített képet mutat:

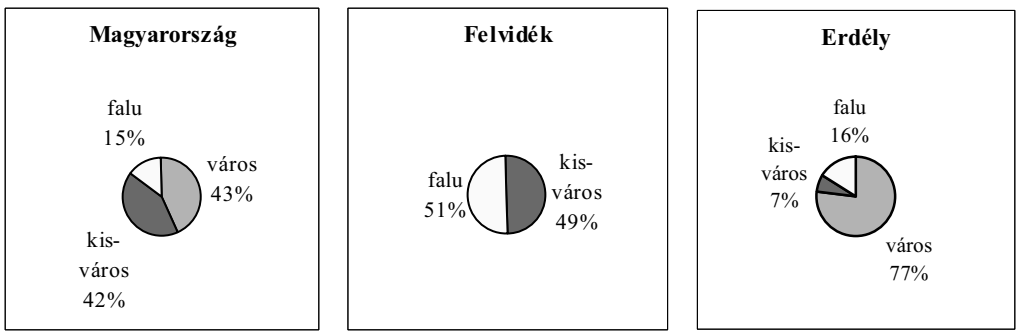

1–3. ábra: A résztvevők lakóhely szerinti összetétele

A felekezeti hovatartozást tudakoló kérdésre a megkérdezett gyermekek 18,3%-a nem válaszolt, 51,7%-uk katolikusnak, 18,3%-uk reformátusnak, 9%-uk evangélikusnak vallotta magát, 2,7% egyéb kisebb felekezethez tartozik vagy más vallású (unitárius,

pünkösdista, görög katolikus, illetve buddhista). A katolikusok aránya (a várakozásnak megfelelően) a Felvidéken volt a legnagyobb (73%), a reformátusoké Erdélyben (23,2%). Az evangélikus gyermekek igen magas arányát (34,4%) Erdélyben az magyarázza, hogy a hétfalusi csángó gyermekek a brassói magyar iskolákban ill. magyar osztályokban tanulnak.

3.1. A felmérés kérdőíveinek kiértékelésekor először a keresztnevek átlagos terheltségét vizsgáltam, tehát azt, hogy átlagosan hány gyermek visel egy-egy keresztnevet:

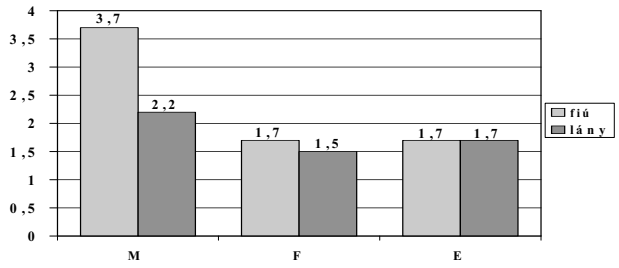

4. ábra: A keresztnevek átlagos megterheltsége Magyarországon (M), Felvidéken (F), Erdélyben (E)

Az egyes nevek átlagos terheltsége mindkét nem esetében Magyarországon volt a legnagyobb, különösen a fiúknál szembeötlő az eltérés a másik két helyszínhez képest. A kettős keresztnévviselés adatai nagy ingadozást mutatnak:

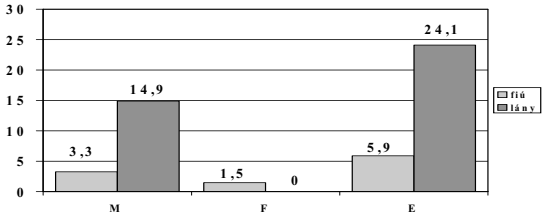

5. ábra: A kettős keresztnevet viselők aránya %-ban az említett területeken

A felvidéki adatokra az szolgál magyarázattal, hogy az 1994. évi új szabályozásig Szlovákiában nem jegyeztek be több keresztnevet. (Az egyetlenként előforduló *Benjámin Bence* viselője 1994-ben született.) A másik két helyszínen a kettős keresztnevet viselők aránya a lányok körében jóval magasabb, mint a fiúknál. Az erdélyi magyar lányok körében a leggyakoribb a kettős keresztnév, a kettős keresztnevet viselő erdélyi lányok 43%-a katolikus, 29%-a református. A kettős keresztnevet viselő erdélyi fiúknál figyelemre méltó, hogy a második keresztnév is gyakran régi magyar személynév (például *Csaba, Attila, Zoltán*). A kettős keresztnevű magyarországi fiúk mindannyian katolikusok.

A névadás motivációját tekintve az azonos nemű szülő, nagyszülő vagy keresztszülő utáni névadást, illetve az ún. „szabad” (tehát családi-közösségi kötöttségektől mentes) névadási gyakorlatot vizsgáltam.

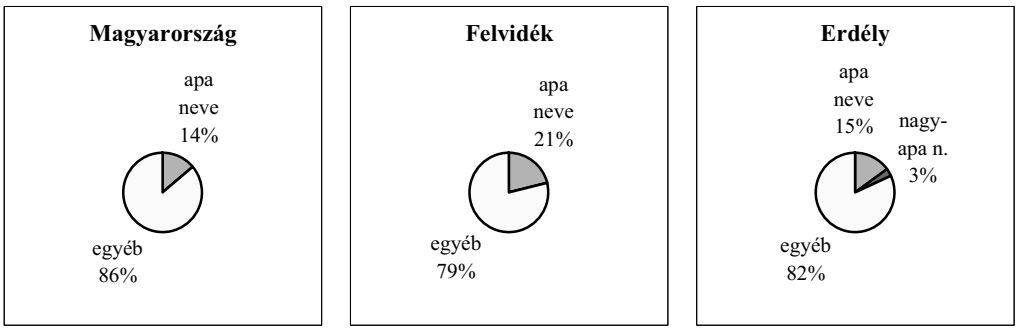

6–8: ábra: A névadás motivációja a fiúk esetében (apa neve / nagyapa neve / egyéb)

A névadás motivációját tekintve a fiúk körében szinte alig van eltérés a három helyszínen; a magyarországi fiúk közül viszonylag kevesebben öröklik az édesapjuk nevét (14%), mint a kisebbségben élő kortársaik (Felvidék: 21%, Erdély: 15%). A nagyapa nevének továbbadása a névadás indítékaként csak Erdélyben volt kimutatható (3%).

9–11. ábra: A névadás motivációja a lányok esetében (keresztanya neve / nagyanya neve / anya neve / egyéb)

A névadás a lányok esetében mindig szabadabb, mint a fiúknál: a lányok tehát ritkábban öröklik az azonos nemű szülő, illetve nagyszülő keresztnevét, mint a fiúk. Erdélyben a lányok közül senki sem örökölte az édesanyja keresztnevét első névként, viszont előfordult a nagymama nevének továbbadása, Magyarországon 1%-ban kimutatható volt a keresztanya nevének adása 1 református és 2 katolikus lány esetében. Átlagosan a névöröklőknek körülbelül fele elsőszülött a családban.

3.2. „Különösen kontaktushelyzetben van a nevek nyelvspecifikusságának nagy jelentősége. A nyelvspecifikusság azt jelenti, hogy egy nevet (esetleg etimológiai eredetétől vagy a különböző nyelvekben előforduló számos alakjától függetlenül) a névadók egy bizonyos nyelv lexikai elemeként ismerik föl és azonosítják. Jóllehet a nyelvspecifikusság megítélése nyelvi jegyek alapján történik, ez a döntés nem pusztán nyelvészeti jellegű: a nevek más nyelvhez való tartozásáról szóló tudás a kulturális tudás része." (HAAS 1996: 1233)

A leggyakrabban előforduló neveket a következő táblázatokban tüntettem föl. (A vastagon szedett nevek a felmérés két helyszínén is előfordultak a gyakoribb nevek között, az aláhúzott név mindhárom táblázatban megjelenik. A nevek mellett álló százalékszám azt mutatja, hogy a felmérésben részt vevő gyermekek hány %-a viseli az adott keresztnevet.)

Magyarország		
1.	***Péter***	8,3%
2–3.	***Ádám*** *Balázs*	7,5%
4–5.	***Dániel*** ***Tamás***	5,8%
6.	*Bence*	5,0%
7–9.	***Dávid*** *Kristóf* ***Norbert***	4,2%
10–13.	*Bálint* ***Krisztián*** *Márton* *Máté*	3,3%
14.	***József***	2,5%
15–25.	***András*** ***Attila*** *Gábor* *Gergely* *Lajos* *László* *Márk* *Mihály* *Sándor* ***Szabolcs*** ***Zsolt***	1,7%

Felvidék		
1.	***Dávid***	8,5%
2–4.	***Dániel*** *Gábor* ***Tamás***	5,6%
5–9.	***Ádám*** ***András*** ***Krisztián*** ***Péter*** ***Zoltán***	4,2%
10–15.	*Ákos* ***Attila*** *Csaba* *Erik* ***József*** ***Szabolcs***	2,8%

Erdély		
1–3.	*Szilárd* ***Zoltán*** ***Zsolt***	5,9%
4–7.	*Endre* *Gyula* ***Norbert*** ***Tamás***	4,5%
8–16.	***Attila*** *Botond* *Ervin* *Hunor* *János* *Levente* *Lóránt* *Róbert* *Zsombor*	3,0%

12–14. ábra: A gyakoribb fiúnevek

A táblázatokból kitűnik, hogy a magyarországi és a felvidéki fiúk által viselt nevek között sok az egyezés (*Dávid*, *Dániel* és *Ádám* esetében), míg az erdélyi névanyag ettől sokban különbözik. Az erdélyi gyakorisági listán 1. helyén álló *Szilárd* 1996-ban Ma-

gyarországon csak az 57. helyen állt, az Erdélyben 2. *Zoltán* az anyaországban ugyanakkor 9., míg az Erdélyben 3. leggyakoribb név, a *Zsolt* Magyarországon a 17. (LADÓ–BÍRÓ 2001: 13). A felvidéki gyakorisági lista első 3 helyén álló *Dávid*, *Dániel* és *Gábor* 1996-ban Magyarországon az 1., 2. és 12. helyet foglalta el.

Magyarország		
1.	***Eszter***	8,5%
2.	*Barbara*	4,3%
3–4.	*Réka* *Zsuzsanna*	3,5%
5–7.	*Dóra* ***Mónika*** *Orsolya*	2,8%
8–15.	*Ágnes* ***Alexandra*** ***Andrea*** *Anna* *Brigitta* *Fanni* ***Kinga*** *Nikolett*	2,1%
16–31.	*Boglárka* *Borbála* *Diána* *Emőke* *Enikő* *Ivett* *Júlia* *Kitti* *Krisztina* *Lilla* *Luca* *Nóra* *Renáta* *Szabina* *Veronika* *Zsófia*	1,4%

Felvidék		
1–2.	*Katalin* *Krisztina*	5,8%
3–17.	*Adrianna* ***Alexandra*** ***Andrea*** *Angelika* *Bianka* *Enikő* *Ildikó* ***Judit*** ***Kinga*** ***Mónika*** *Réka* *Viviána* *Viktória* *Zsófia* *Zsuzsanna*	3,5%
18–36.	*Anett* *Anikó* *Barbara* *Beáta* *Brigitta* *Dalma* *Dóra* *Erzsébet* *Gabriella* *Laura* *Lea* *Mária* *Melinda* *Natália* *Nikoletta* *Orsolya* *Patrícia* *Petra* *Ramóna*	1,7%

Erdély		
1.	*Tímea*	12,1%
2.	*Júlia*	8,6%
3–4.	***Kinga*** ***Mónika***	6,9%
5.	*Andrea*	5,2%
6–11.	*Anna* ***Eszter*** *Éva* ***Judit*** *Noémi* *Orsolya*	3,4%
12–34.	*Ágota* *Alíz* *Antónia* *Brigitta* *Csilla* *Cynthia* *Emese* *Enikő* *Erika* *Henrietta* *Ildikó* *Irénke* *Izabelle* *Krisztina* *Margit* *Márta* *Melinda* *Patrícia* *Paula* *Szabina* *Szende* *Zsófia* *Zsuzsanna*	1,7%

15–17. ábra: A gyakoribb lánynevek

A leggyakoribb lánynevek táblázatait összehasonlítva megállapítható, hogy a határon túli („kisebbségi") területeken nagyobb a névanyag egyezése, mint a fiúnevek esetében. Kiugró a *Tímea* terheltsége (12,1%) Erdélyben.

Hogy a felmérés egyes helyszínein használt névanyag szemléletesebbé váljék, a kérdőíveken szereplő keresztneveket csoportosítottam, melynek során a következő három nagy névtípust különböztettem meg:

1. A „magyar" (vagy inkább: „magyaros") nevek csoportjába soroltam: a) a régi magyar személyneveket etimológiai hovatartozásuktól függetlenül (vö. LADÓ–BÍRÓ 2001: 9), például: *Attila*, *Csaba*, *Géza*, *Gyula*, *Zoltán,* illetve *Emese, Enikő, Réka*; b) a nyelvújítás során létrehozott, illetve költői alkotásként született keresztneveket, például: *Ernő, Győző, Szilárd,* illetve *Tímea, Tünde*; c) a sajátosan magyar (például becézéssel kialakult) nyelvi fejleményeket (a név eredetétől függetlenül), például: *Bence* (vö. *Benedek,* ill. *Vincentius*), *Endre* (vö. *András*), illetve *Janka* (vö. *Johanna*)*, Katinka* (vö. *Katalin*), tehát mindazokat a neveket, amelyek a magyar nyelvre vonatkozóan nyelvspecifikusak, azaz a névadók és névviselők (a nevek eredetétől függetlenül) azokat a magyar nyelv lexikai elemei közé sorolják.

2. A „keresztény" nevek kategóriájába soroltam azokat a bibliai eredetű és egyéb egyházi neveket, amelyek a kereszténység felvétele után kerültek a magyar névkincsbe és annak évszázadokon keresztül a törzsét alkották, például: *Antal, Dániel, Ferenc, János, Márton, Sándor*, illetve *Anna, Eszter, Éva, Mária, Zsófia, Zsuzsanna*.

3. Az „egyéb" nevek csoportjába soroltam: a) az egyéb (nem egyházi) eredetű idegen neveket (függetlenül attól, hogy azok latin, germán vagy más etimológiájúak), amely nevek általában újabban (főként a 20. század második felében) kerültek be a magyar névkincsbe, például: *Edward, Kamil, Márió,* illetve *Alexandra, Ivett, Manuéla, Nikolett, Vanessza;* b) és azokat az idegen névformákat, amelyeknek van megfelelő, amúgy a magyar névanyagban régóta használatos magyar megfelelőjük, például: *Martin (Márton), Dominik (Domokos/Domonkos),* illetve *Barbara (Borbála)*.

Az összes megkérdezett adatait összesítve a következőképpen alakul az egyes helyszíneken a névanyag összetétele:

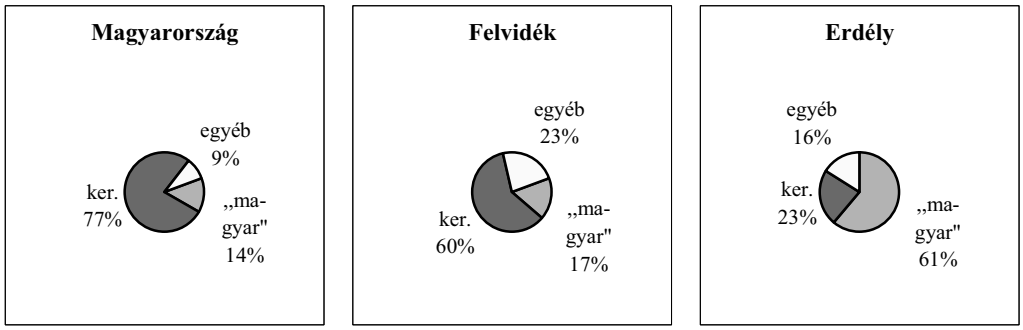

18–20. ábra: A fiúnévanyag összetétele („magyar"/keresztény/egyéb)

A keresztény nevek aránya Magyarországon a legmagasabb, míg Erdélyben feltűnően alacsony; egyéb idegen nevet a magyarországi fiúk közül viselnek a legkevesebben, a felvidéki fiúk közül pedig a legtöbben. A magyarországi és a felvidéki fiúk névanyagának összetétele hasonló, míg az erdélyi fiúk névanyaga a magyaros nevek feltűnően magas aránya (61%) miatt mutat egészen más mintát. Ez egybecseng a leggyakrabban viselt nevek táblázatával, amelyben az első öt helyen az ebbe a kategóriába tartozó név *(Szilárd, Zoltán, Zsolt, Endre, Gyula)* szerepel.

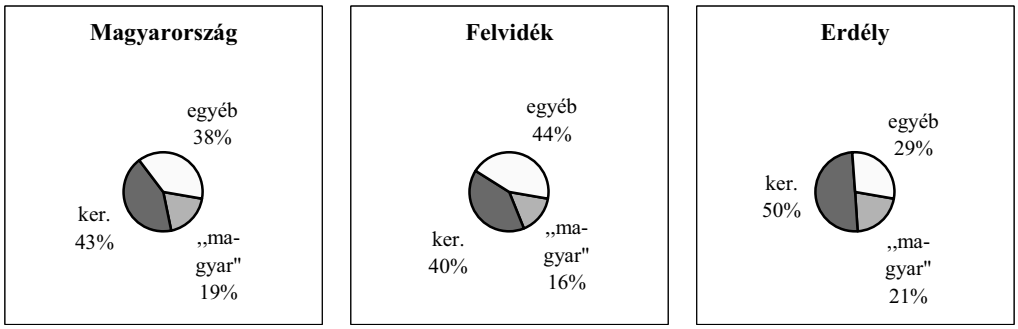

21–23. ábra: A lánynévanyag összetétele („magyar”/keresztény/egyéb)

A lányok esetében a névanyag összetétele sokkal nagyobb hasonlóságot mutat a felmérés három helyszínén, mint a fiúknál. Feltűnő a Felvidéken az egyéb idegen nevek nagy részesedése, illetve a magyaros nevek viszonylag magas aránya mindhárom helyszínen, de főként Erdélyben annak ellenére, hogy ebben a kategóriában kisebb a választható nevek száma, mint a fiúnevek esetében.

Kisebbségi helyzetben a magyaros (tehát nyelvspecifikus, vagyis lefordíthatatlan) nevek adása egyértelmű állásfoglalást jelöl a névszlovákosítási, illetve névrománosítási törekvések ellen, míg a „keresztény” nevek (egy részének) választása magában rejti a fordíthatóság (és ezzel a névasszimiláció) veszélyét, ugyanakkor lehetőséget nyújthat „semleges” nevek választására (amelyek mindkét nyelvben azonos formában léteznek). Az egyéb (idegen) nevek választása (a névdivat erős hatásának érvényesülése mellett) „harmadik utas” megoldásra is utalhat a névválasztási dilemmában: ezek a nevek se nem szlovákok vagy románok, se nem magyarok.

4. Összefoglalásként megállapítható, hogy a névadás motivációját tekintve nincs számottevő különbség a vizsgált korosztályban a többségi és kisebbségi helyzetben élők névadása között: a kisebbségi helyzetben élők névadásában alig érzékelhetően játszik nagyobb szerepet a névöröklés. Az előzetes várakozásoknak megfelelően a fiúknál mindenütt magasabb az azonos nemű szülő nevének öröklése, mint a lányoknál.

A névanyag összetétele – mind a konkrétan előforduló neveket, mind a névtípusok részesedését illetően – nagyobb egyezést mutat Magyarország és a Felvidéken, mint az anyaországban és Erdélyben. Ennek egyrészt az lehet az oka, hogy a vizsgált felvidéki

településeken a magyarok aránya sokkal nagyobb (Párkányban 67%, a környező falvakban ennél is magasabb), mint Brassóban (8%) és Apácán (kb. 10%): a nagyobb arányban magyarok lakta településeken vagy vidékeken kisebb lehet a késztetés, hogy a kisebbséghez tartozók „magyar" keresztnevek választásával is hangsúlyozzák nemzeti identitásukat. Másrészt az anyaországtól mért földrajzi távolságnak – amely az érintett (az anyaország határához közeli) felvidéki települések esetén jóval kisebb, mint az Erdély legkeletibb csücskében fekvő Brassó, Apáca és Hétfalu esetében – meghatározó szerepe van a névdivat terjedésében, hiszen a látogatások gyakoriságát, az anyaországi televízió- és rádióműsorokhoz, illetve más sajtótermékekhez való hozzáférés lehetőségét alapvetően meghatározza a térbeli távolság.

A kitöltött kérdőívek alapján az a kép rajzolódik ki, hogy az erdélyi magyarság nemzeti identitásának megőrzésében (erősítésében) nagyobb szerepet juttat az anyanyelvhez erősen kötődő keresztnevek következetes választásának, mint (az adott településeken nagyobb lélekszámarányban élő) felvidéki magyarok, akik nagyobb arányban választanak idegen neveket gyermekeiknek, amely idegen nevek feltételezhetően inkább szlovák, mint anyaországi közvetítéssel kerülnek a szlovákiai magyarság névanyagába (például: *Adriána, Angelika, Dominik, Viviána*). Ezek a keresztnevek a nyelvi kontaktusok „lenyomatai".

Irodalom

HAAS, WALTER 1996. Personennamen in mehrsprachigen Ländern und Regionen: Schweiz. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik.* HSK 11. 2. Hrsg. E. EICHLER – G. HILTY – H. LÖFFLER – H. STEGER – L. ZGUSTA. 1232–41.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Budapest.

HORNUNG, MARIA 1996. Namen in Sprachinseln: Deutsch. In: *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik.* HSK 11. 2. Hrsg. E. EICHLER – G. HILTY – H. LÖFFLER – H. STEGER – L. ZGUSTA. 1032–38.

LADÓ JÁNOS – BÍRÓ ÁGNES 2001. *Magyar utónévkönyv*. Budapest.

VÖRÖS FERENC 1999. A közösségi névadási hagyomány továbbélése a tizenéves korosztályban. *Magyar Nyelvőr* 266–85.

SZILÁGYI ANIKÓ

ANIKÓ SZILÁGYI, **Naming practices concerning children of Hungarian mother tongue in minority and majority after 1989**

This paper presents the results of an onomastic survey. The investigation, carried out among teenagers, examined the similarities and the differences of naming practices inside and beyond the borders of Hungary. The survey involving 600 children of Hungarian mother tongue suggests that the average frequency of given names in Hungary is higher than in Transylvania (Rumania) and in the Uplands (Slovakia), especially for boys. The practice of giving two forenames to children is the most popular in Transylvania. – Considering the motivation of giving a first name it has been observed that in the beginning of the 1990s, 15–20% of the boys and 5–10% of the girls inherited their names (mostly from the parent of the same sex, and less frequently from godparents or from

grandparents), regardless of whether they were in majority or minority situations. – The derivation of the names displays similar distribution in the three locations: nearly 50% of the girls bear given names of ecclesiastical origin, 15–20% of them have names of (old) Hungarian origin, and 30–45% of them received foreign names borrowed recently. It is striking, however, that in Transylvania more than 60% of the boys bear "Hungarian" names, which is more than the quadruple of their distribution in Hungary. The author concludes that in Transylvania, choosing Hungarian given names can play an important role in preserving national identity. The distance between the mother-country and the region in question also influences the choice of given names; geographical neighbourhood breeds uniformity.

KERESZTNÉVVIZSGÁLATOK BUDAPESTI NAGYCSALÁDOSOK KÖRÉBEN

1. Dolgozatomban arra keresem a választ, hogy van-e markáns, statisztikailag igazolható különbség a társadalom nagycsaládos rétegének névadási szokásai és a teljes társadalomból kimutatható névadási szokások között.

A nagycsalád fogalma az utóbbi évtizedekben kissé módosult jelentéssel, konkrétabb, szociológiailag megfogható jelentést kapott. A régiségben a nagycsalád a szoros rokoni kötelékben élők gazdasági és szellemi közösségét, a társadalomszervezet nemzetség alatti szintjét, majd a későbbiekben leginkább a többgenerációs családmodellt jelentette. A mai általános szóhasználat szerint a fogalom a három vagy annál több gyermeket nevelő családokat jelenti. Ilyen értelemben használják a jogszabályok is, például amikor gyermekszám szerint járó kedvezményeket állapítanak meg. Az 1987 óta működő Nagycsaládosok Országos Egyesülete (NOE) ugyancsak a három vagy annál több gyerekes családokat fogadja tagjai közé.

A 20. század második felének társadalmi folyamatai (elég itt a nők tömeges munkába állására és a lakásínségre, kis alapterületű, lakótelepi lakások magas számára utalni) nem hatottak ösztönzően a gyermekvállalási kedvre. A születésszabályozás egészségügyi kelléktárának fejlődése ugyancsak hozzájárult a születések drasztikus visszaeséséhez. Ma a társadalom túlnyomó többsége 1-2 gyerekes családban él, de igen erősen megnövekedett a gyermektelenek száma is. A mai viszonyok között a nagycsaládos lét többnyire tudatosan vállalt, tervezett életforma, mégpedig a társadalom többségétől elütő életforma.

Témaválasztásom azon a feltételezésen alapul, hogy ha a több gyermek vállalása mögött egymáshoz közelítő értékrendek, korunk viszonyaihoz való alkalmazkodásban hasonló minták követése húzódik meg, akkor annak nyoma kell, hogy legyen a névadásban is. Személyes tapasztalataim is arra ösztönöztek, hogy érdemes egy ilyen vizsgálatot végrehajtani. Fontos körülmény, hogy adataimat nagycsaládos egyesületektől és kiadványukból szereztem be, mert az egyesületi szerveződés önmagában is hasonló értékrendet mutat, ami felerősítheti az alapgondolatot.

2. Az anyag összeállításához helyi egyesületektől és kiadványokból mintegy 5 és fél ezer család 25 ezer adatát sikerült megszereznem, mely anyag azonban mind mennyiségét, mind területi egyenetlenségét tekintve nem volt alkalmas e tanulmány keretein belüli elemzésre. Jelen vizsgálat keretében a korpuszt a budapesti családokra szűkítettem, és ezen belül is csak a négy vagy annál több gyermeket nevelőkre. Az utóbbi szűkítéstől azt várom, hogy az anyagban jobban kidomborodik a fenti bekezdésben jelzett társadalmi értékrend, avagy a másik oldalról közelítve: sokkal kevésbé játszanak szerepet olyan egyéb családtervezési szempontok, mint például az, hogy mindkét nemű gyermek szülessék. Kihagytam a vizsgálatból azokat a családokat, amelyekről valamilyen információ alapján (például a vezetéknév kezdőbetűjének feltüntetése) kiderült, hogy a gyermekszám második (többedik) házasságkötés révén állt elő. Ilyen irányú szűrést azonban a teljes anyagban – szükséges információ hiányában – nem végezhettem, és még az örökbefogadás esetei is színesíthetik a képet. A kontroll adatbázis (l. lejjebb) nyújtotta lehetőségek miatt a vizsgálódást az 1996 és 2002 között született gyermekekre szűkítem le. Következtetéseimet összesen 974 gyermek: 470 lány és 504 fiú adatai alapján vonom le.

Az ország lakosságának keresztneveit tartalmazó adatállományokat, amivel az összehasonlításokat elvégezhetem, a BM Központi Adatfeldolgozó, Nyilvántartó és Választási Hivatal honlapján találtam meg (www.nyilvantarto.hu). A hivatal adatai lehetővé tennék a teljes magyarországi lakosság keresztnévállományával való összevetést is, de igazán tárgyszerű eredményekre akkor jutunk, ha azonos intervallumra vonatkozóan végezzük el az összehasonlítást. Az említett honlapon az összes Magyarországon anyakönyvezett gyermek keresztneve fellelhető szám szerint az 1996, 1997, 1999, 2000, 2001, 2002. évekre vonatkozóan, mely adatokat táblázatba szerkesztettem. Az anyakönyvezési adatok számos név alakváltozatát külön-külön tüntetik fel, emiatt a táblázatokat a korrekt összehasonlíthatóság miatt át kellet szerkesztenem: egy névnek tekintettem a többnyire a magánhangzók hosszúságjelölésének *(Letícia/Leticia)* vagy az idegen nevek írásmódjának *(Evelin/Evelyn, Klaudia/Claudia, Patrik/Patrick)* különbségéből adódó, de ejtés szerint azonos névalakokat. Külön névnek tekintettem minden más eltérést, még ha alakilag és az eredetet tekintve nagyon szoros kapcsolat van is a nevek között *(Panna/Panka/Panni, Sára/Sarah).*

A gyakorisági sorrendet mindkét állomány összesített (tehát nem évenkénti) adataiban állapítottam meg, hogy statisztikailag megfelelő mennyiségű nevem legyen, majd százalékos kimutatást készítettem. Kizárólag az első helyen anyakönyvezett neveket vettem figyelembe.

3. Az 1. táblázat a két adathalmaz első 30 lánynevét mutatja meg gyakorisági sorrendben (30 lánynévnek van 1%-nál nagyobb aránya a nagycsaládosok között). A 3. oszlopban az előfordulások száma, a 4. oszlopban a teljes adatmennyiséghez viszonyított százalékos érték található, az 5. oszlop ugyanannak a névnek a másik táblában való helyezési számát mutatja a könnyebb összehasonlíthatóság kedvéért. Félkövérrel szedtem azon neveket, melyek közösek az első harminc nevet tekintve.

A budapesti nagycsaládokban adott lánynevek 1996–2002				
Hely	**Név**	**Gyerek**	**%**	**Orsz. hely**
1.	***Anna***	**21**	**4,47**	**5.**
2.	***Eszter***	**18**	**3,83**	**7.**
3.	***Zsófia***	**14**	**2,98**	**11.**
4–6.	***Boglárka***	**12**	**2,55**	**13.**
	Katalin	12	2,55	39.
	Klára	12	2,55	145.
7–8.	***Réka***	**11**	**2,34**	**9.**
	Zsuzsanna	11	2,34	64.
9–10.	*Borbála*	10	2,13	101.
	Mária	10	2,13	65.
11–12.	*Júlia*	9	1,91	87.
	Kinga	9	1,91	46.
13–14.	***Krisztina***	**8**	**1,70**	**16.**
	Noémi	**8**	**1,70**	**23.**
15–16.	*Csenge*	7	1,49	53.
	Dorottya	7	1,49	44.
17–23.	***Dorina***	**6**	**1,28**	**19.**
	Emese	6	1,28	51.
	Enikő	**6**	**1,28**	**26.**
	Erzsébet	6	1,28	85.
	Hanna	6	1,28	79.
	Ilona	6	1,28	112.
	Luca	6	1,28	43.
24–30.	*Ágnes*	5	1,06	57.
	Cecília	5	1,06	242.
	Dóra	**5**	**1,06**	**6.**
	Johanna	5	1,06	128.
	Rebeka	**5**	**1,06**	**21.**
	Sára	5	1,06	58.
	Veronika	5	1,06	61.

Magyarországon anyakönyvezett lánynevek 1996–2002				
Hely	**Név**	**Gyerek**	**%**	**Ncs. hely**
1.	*Viktória*	7912	2,91	30–42.
2.	*Vivien*	7876	2,90	57–81.
3.	*Alexandra*	7107	2,62	57–81.
4.	*Fanni, Fanny*	6506	2,39	30–42.
5.	***Anna***	**6392**	**2,35**	**1.**
6.	***Dóra***	**5973**	**2,20**	**24–30.**
7.	***Eszter***	**5641**	**2,08**	**2.**
8.	*Nikolett*	5424	2,00	57–81.
9.	***Réka***	**5236**	**1,93**	**7–8.**
10.	*Petra*	5140	1,89	30–42.
11.	***Zsófia***	**4927**	**1,81**	**3.**
12.	*Klaudia, Claudia*	4388	1,61	82–156.
13.	***Boglárka***	**4287**	**1,58**	**4–6.**
14.	*Barbara*	4286	1,58	82–156.
15.	*Laura*	4143	1,52	43–56.
16.	***Krisztina***	**3944**	**1,45**	**13–14.**
17.	*Kitti*	3807	1,40	82–156.
18.	*Bianka*	3360	1,24	0
19.	***Dorina***	**3324**	**1,22**	**17–23.**
20.	*Cintia, Szintia*	3162	1,16	0
21.	***Rebeka***	**3040**	**1,12**	**21.**
22.	*Adrienn, Adrien*	2912	1,07	0
23.	***Noémi***	**2890**	**1,06**	**13–14.**
24.	*Evelin, Evelyn*	2827	1,04	0
25.	*Nóra*	2698	0,99	74.
26.	***Enikő***	**2697**	**0,99**	**17–23.**
27.	*Bettina*	2543	0,94	57–81.
28.	*Lili*	2515	0,93	30–42.
29.	*Dzsenifer, Jennifer*	2511	0,92	82–156.
30.	*Renáta*	2504	0,92	82–156.

1. táblázat

A táblázat két része mindössze 11 közös nevet mutat. Ha csak az első tízet nézzük, csupán az *Anna, Eszter* és *Réka* a közös. Markáns különbségeket észlelünk a gyakorisági sorrend egyenkénti összevetésével (1. és 5. oszlop.) A nagycsaládosok között 4–6. helyen kedvelt *Klára* a 145. az országban az adott időintervallumban, az első tízbe bejutott *Zsuzsanna, Mária* és *Borbála* pedig 64., 65. és 101. A legfeltűnőbb a *Cecília* név kedveltségének különbsége (itt az első 30 között, ott a 242.), de erőteljes különbség van az *Erzsébet, Hanna, Ilona* és *Johanna* esetében is (85., 79., 112. és 128.) Fordított irányból ugyancsak meglepő különbségeket találunk. Az országos összesítés első négy helyezettje, továbbá 8. és 10 helyezettje nincs az első harminc között a nagycsaládosok körében: a *Viktória, Fanni* és *Petra* itt a 30–42. helyen, a *Vivien, Alexandra* és *Nikolett* az 57–81. helyen állnak. Feltűnő az országosan kedveltnek tekinthető *Klaudia* (12.), *Barbara* (14.), *Kitti* (17.), *Dzsenifer* (29) és *Renáta* (30.) 1–1 előfordulása, illetve a *Bianka* (18.), *Cintia* (20.), *Adrien* (22.) és *Evelin* (24.) teljes hiánya a nagycsaládosok között.

A teljes állományok összevetésekor is szembetűnő különbségek mutathatók ki. A 100 leggyakrabban anyakönyvezett leánynévből 25 teljesen hiányzik a nagycsaládos állományból: *Adél, Adrien, Anett, Anita, Beatrix, Brigitta, Cintia, Dominika, Edina, Erika, Evelin, Gréta, Henrietta, Ivett, Kíra, Martina, Melinda, Mercédesz, Mónika, Natália, Ramóna, Szimonetta, Vanda, Vanessza, Zsanett,* s mindössze egy előfordulással szerepel 15 név: *Angéla, Anikó, Barbara, Beáta, Dalma, Daniella, Dorka, Dzsenifer, Gabriella, Georgina, Julianna, Kitti, Klaudia, Panna, Renáta, Szabina, Szonja.* Nagyobb adatmennyiség bizonyára finomítana a képen, de jól látható tendencia az idegen hangzású és/vagy végződésű nevek, továbbá a becézett vagy annak vélhető nevek kerülése.

Nézzük meg a másik oldalról! Melyek azok a lánynevek, amelyeket lényegesen szívesebben adnak lányaiknak a budapesti nagycsaládosok? Ennek kimutatásához azokat a neveket gyűjtöttem ki, amelyek – arányszámuk alapján – legalább két és félszer nagyobb megterheltségűek (2. táblázat). Csak a legalább 4 esetben előfordulókat vettem figyelembe, hogy a viszonylag kis mintából származó statisztikai pontatlanságot kiküszöböljem.

Név	Ncs. arány %	Orsz. arány %	Szorzó	Ncs. pozíció	Orsz. pozíció
Cecília	1,06	0,03	**35,3 x**	24–30.	242.
Klára	2,55	0,10	**25,5 x**	4–7.	145.
Borbála	2,13	0,27	**7,9 x**	9–10.	101.
Johanna	1,06	0,14	**7,6 x**	24–30.	128.
Ilona	1,28	0,19	**6,7 x**	17–23.	112.
Kincső	0,85	0,13	**6,5 x**	31–42.	137.
Júlia	1,91	0,36	**5,3 x**	11–12.	87.
Zsuzsanna	2,34	0,58	**4 x**	7–8.	64.
Mária	2,13	0,53	**4 x**	9–10.	65.
Erzsébet	1,28	0,37	**3,5 x**	17–23.	85.
Katalin	2,55	0,79	**3,2 x**	4–6.	39.
Hanna	1,28	0,41	**3,1 x**	17–23.	79.
Rita	0,85	0,33	**2,6 x**	31–42.	90.

2. táblázat

A budapesti nagycsaládokban az országos adatokhoz képest különösen frekventált lánynevek az egy *Kincső* kivételével az egyházi nevek közül kerülnek ki. A *Zsuzsanna* ószövetségi, a többi az Újszövetség és a szentkultusz révén elterjedt név, illetve egy ilyennek az önállósult változata.

4. A 3. táblázat a fiúneveket mutatja be a fentivel megegyező módon, az első 27 leggyakoribbat (27 névnek van 1%-nál nagyobb aránya a nagycsaládosok között).

A budapesti nagycsaládokban adott fiúnevek 1996–2002					**Magyarországon anyakönyvezett fiúnevek 1996–2002**				
Hely	**Név**	**Gyerek**	**%**	**Orsz. hely**	**Hely**	**Név**	**Gyerek**	**%**	**Ncs hely.**
1.	*Márton*	23	4,56	37.	**1.**	***Dávid***	11259	**3,87**	**13.**
2–3.	***András***	22	**4,37**	**26.**	**2.**	***Dániel***	11111	**3,82**	**5.**
	Péter	22	**4,37**	**7.**	**3.**	***Bence***	10967	**3,77**	**11.**
4.	***Balázs***	20	**3,97**	**9.**	**4.**	***Tamás***	9358	**3,22**	**6–8.**
5.	***Dániel***	19	**3,77**	**2.**	**5.**	***Máté***	8536	**2,94**	**16–17.**
6–8.	*Barnabás*	15	2,98	45.	6.	*Ádám*	8181	2,81	72–128.
	János	15	**2,98**	**27.**	**7.**	***Péter***	8151	**2,80**	**2–3.**
	Tamás	15	**2,98**	**4.**	**8.**	***Márk***	7861	**2,70**	**19–27.**
9.	***Bálint***	13	**2,58**	**20.**	**9.**	***Balázs***	7545	**2,59**	**4.**
10.	*Gergely*	12	2,38	38.	**10.**	***László***	7190	**2,47**	**13–14.**
11–12.	***Bence***	11	**2,18**	**3.**	11.	*Zoltán*	7106	2,44	45–58.
	Kristóf	11	**2,18**	**24.**	12.	*Krisztián*	6658	2,29	59–71.
13–14.	***Dávid***	10	**1,98**	**1.**	13.	*Gábor*	6389	2,20	35–44.
	László	10	**1,98**	**10.**	**14.**	***Attila***	6347	**2,18**	**19–27.**
15.	*Domonkos*	9	1,79	82.	15.	*Gergő*	6209	2,13	35–44.
16–17.	*Csaba*	8	1,59	32.	16.	*Richárd, Richard*	5734	1,97	45–58.
	Máté	8	**1,59**	**5.**	**17.**	***István***	5664	**1,95**	**18.**
18.	***István***	7	**1,39**	**17.**	18.	*Patrik, Patrick*	5544	1,91	45–58.
19–27.	*Ákos*	6	1,19	31.	19.	*Zsolt*	5431	1,87	35–44.
	Attila	6	**1,19**	**14.**	**20.**	***Bálint***	5277	**1,81**	**9.**
	Benedek	6	1,19	53.	21.	*Martin*	5224	1,80	59–71.
	Boldizsár	6	1,19	84.	22.	*Roland*	4864	1,67	72–128.
	Levente	6	1,19	28.	**23.**	***Norbert***	4830	**1,66**	**19–27.**
	Márk	6	**1,19**	**8.**	**24.**	***Kristóf***	4477	**1,54**	**11–12.**
	Mátyás	6	1,19	52.	25.	*József*	4435	1,52	45–58.
	Miklós	6	1,19	55.	**26.**	***András***	4372	**1,50**	**2–3.**
	Norbert	6	**1,19**	**23.**	**27.**	***János***	11259	**1,49**	**6–8.**

3. táblázat

A fiúnevek több hasonlóságot és kevésbé szélsőséges eltéréseket mutatnak a lánynevekhez képest. A nagycsaládos és az országos oldal 16 közös nevet tartalmaz. Feltűnő a különbség a két legkedveltebb név megítélését tekintve a másik adathalmaz tükrében. A *Márton* mindössze 37. az országos listán, a *Dávid* a 13. a nagycsaládosok között. Az első tízet tekintve négy a közös *(Dániel, Tamás, Péter és Balázs),* de néhány kivételtől eltekintve (*Márton, Barnabás* [45.]*, Gergely* [38.]*,* ill. *Ádám* [egy előfordulás]) megtalálhatók a másik oldal legkedveltebb 27 neve között. *András, János* és *Bálint* a nagycsaládosok közt az első 10 között van, a másik mezőnyben a 26., 27. és 20. hely jutott nekik. A legnagyobb különbséget a nagycsaládosok között kedvelt *Domonkos* és *Boldizsár* 82. és 84. helye mutatja a másik oldalon, de feltűnő a *Benedek*, *Mátyás* és *Miklós* 53., 52. és 55. helye is. Az országosan nagy számban adott nevek felől közelítve a már jelzett *Ádám*-on kívül feltűnően alacsony a *Krisztián, Martin* és *Roland* egy-két előfordulásos aránya a budapesti nagycsaládokban.

Ha a száz leggyakrabban anyakönyvezett fiúnév helyét keressük a nagycsaládosok között, egyáltalán nem találunk 21 nevet: *Alexander, Arnold, Barna, Béla, Bendegúz, Donát, Endre, Géza, Henrik, Jenő, Kálmán, Kornél, Lajos, Márió, Renátó, Sándor, Soma, Szilárd, Szebasztián, Szilveszter* és *Zalán*, s egyszer fordul elő 15 név: *Ádám, Albert, Alex, Andor, Ármin, Csongor, György, Gyula, Károly, Kevin, Márkó, Nándor, Rajmund, Roland* és *Valentin.* Azon túl, hogy itt is számolni kell az idegenszerűség kerülésével, feltűnően sok hagyományos férfinév veszítette el népszerűségét.

A 4. táblázat (a lányneveknél megadott kritériumok szerint) megmutatja azokat a fiúneveket, amelyek lényegesen gyakoribbak nagycsaládos körben. Kivétel nélkül martirológiumi nevek. (A *Fülöp* hatalmas szorzószáma nem a tényleges előfordulást mutatja, hanem teljesen elhanyagolható jelenlétét az országos állományban.)

Név	Ncs. arány %	Orsz. arány %	Szorzó	Ncs. pozíció	Orsz. pozíció
Fülöp	0,79	0,005	**158 x**	35–44	193
Sebestyén	0,79	0,05	**15,8 x**	35–44	129
Ágoston	0,99	0,08	**12,4 x**	28–34	109
Domonkos	1,79	0,15	**11,9 x**	15	82
Boldizsár	1,19	0,15	**7,9 x**	19–27	84
Bertalan	0,99	0,15	**6,6 x**	28–34	81
Barnabás	2,98	0,66	**4,5 x**	6–9	45
Márton	4,56	1,01	**4,5 x**	1	37
András	4,37	1,50	**2,9 x**	2	26
Gergely	2,38	0,95	**2,5 x**	10	38

4. táblázat

5. A nagycsaládosok és nem nagycsaládosok névadása között – bár egymást jelentős részben fedő halmazokról van szó – oly mértékű eltérés van, ami nem magyarázható sem az adathalmazok méretének különbségével, sem azzal a körülménnyel, hogy a csa-

ládban csak egy lány, illetve fiú viselheti a szülők legkedveltebb keresztnevét, így a többi gyermek a nevét a másod-harmad sorban kedvelt keresztnevek közül kapná. Ha ezek a szempontok uralkodnának, matematikai alapon a nagycsaládok ugyanazt a sorrendet produkálnák, mint az országos adatok, csupán az egyes nevek terheltsége lenne valamivel alacsonyabb. A táblázatok éppen az ellenkezőjét mutatják: a nagycsaládok a legkedveltebb keresztneveiket jobban megterhelik, mint az országos átlag, és kevesebb név közül válogatnak.

A 2. és a 4. táblázat alapján kijelenthető, hogy a nagycsaládosok névadásában fontos szerepet játszanak vallásosságból következő tiszteleti tényezők. 23 erősen frekventált név közül 22 köthető a keresztény hagyományhoz, többnyire szentekhez. Kétszámjegyű szorzót 6 kedvelt szent neve *(Cecília, Klára,* ill. *Ágoston, Domonkos, Fülöp* és *Sebestyén)* ért el, a többi esetében a szentkultusz keveredik az ún. szokásnévi jelleggel (vö. MIZSER 1981), mint az *Erzsébet, Ilona, Katalin, Mária*, *Zsuzsanna,* illetve *András, Gergely* és *Márton* esetében, és talán szűk körű divatjelenségnek is tekinthetjük az említettek mellett a *Johanna* és a *Barnabás* kiemelkedő arányát. Láttuk az 1. és a 3. táblázatban, hogy a férfinevek adatai kevesebb különbséget mutatnak, mint a nőké. Alighanem ennek egyik okát is a tiszteleti tényezőkben találjuk meg, ugyanis míg az országosan legkedveltebb 10 férfinév közül kivétel nélkül mind a keresztény hagyományhoz köthető, addig az első 10 női név közül abban az alakban csak 2 *(Anna* és *Eszter)*, és ha hozzájuk számítjuk a rövidült alakban lévőt *(Dóra)*, ill. férfi szentek nevének női párjait *(Petra* és *Nikolett)*, akkor is csak 5. Az a kérdés, hogy a férfinevek divatja miért merít nagyobb arányban a mártírológiumi és a biblikus hagyományból, nem e dolgozat tárgykörébe tartozik.

Ugyancsak a vallásossággal, a szentek és bibliai személyek iránti tisztelettel magyarázható a különbségeknek az a része, hogy a nagycsaládosok körében alig tudtak elterjedni – az adatokból kimutathatóan – számos hagyományos (főleg mártírológiumi) név önállósult becéző változatai, illetve az – immár az átadó nyelvhez közelítő hangalakkal – újrahonosodó változatai. Míg az országos adatok a *Gergő* (15.), *Martin* (21.), *Dominik* (30.), *Szebasztián* (83.), illetve *Kitti* (17.), *Dorina* (19.), *Evelin* (24.) többségét mutatják a *Gergell* (38.), *Márton* (37.), *Domonkos* (82.), *Sebestyén* (129.), illetve *Katalin* (39.), *Dorottyá* (44.) és *Évá* (63.) nevekkel szemben, addig a nagycsaládosok közt az utóbbiak a gyakoribbak (l. 5. táblázat; ebben a statisztikailag nem számottevő adatokat az előfordulás száma szerint adom meg).

.

Fiúnevek gyakorisági sorrendje			**Lánynevek gyakorisági sorrendje**		
Fiúnevek	**Országos**	**Nagycsaládok**	**Lánynevek**	**Országos**	**Nagycsaládok**
Domonkos	82.	15.	*Borbála*	102.	9–10.
Dominik	30.	28–35.	*Barbara*	14.	(1 előfordulás)
Gergely	38.	10.	*Dorottya*	44.	15–16.
Gergő	15.	35–44.	*Dorina*	19.	17–23.
Márton	37.	1.	*Éva*	63.	43–56.
Martin	21.	(2 előfordulás)	*Evelin*	24.	(0 előfordulás)
Sebestyén	129.	35–44.	*Katalin*	39.	4–6.
Szebasztián	83.	(0 előfordulás)	*Kitti*	17.	(1 előfordulás)

5. táblázat

Míg az *Erzsébet* és *Katalin* összességében hátrányban vannak változataikkal (pl. *Elizabet, Eliza, Liza, Lizett,* ill. *Kata, Katinka, Katrin, Katica, Kitti*) szemben a teljes népességen belül, addig ezen változatok nem vagy csak épphogy kimutathatók a nagycsaládosoknál:

Előfordulások száma		
Név	**Országos**	**Nagycsaládok**
Katalin	**2142**	**12**
***K.* variánsai összesen**	**6044**	**3**
Kata	1860	2
Katinka	179	0
Katrin	145	0
Katica	153	1
Kitti	3807	0
Erzsébet	**994**	**6**
***E.* variánsai összesen**	**1481**	**0**
Elizabet	718	0
Liza	391	0
Eliza	324	0

6. táblázat

Nem eredményeznek fordított sorrendet, de egyfelől ugyancsak a változatok térnyerését mutatják a hagyományos alakokkal szemben a többségi társadalom adatai többek közt az *Anna, Mária, Ilona, Zsuzsanna,* illetve *Barnabás, Kristóf, Márk* vonatkozásában is, másfelől a változatok szórványos előfordulását (avagy teljes hiányát) a nagycsaládosok körében, ahol csupán a *Hanna, Dóra* és *Bence* (amit a közvélekedés egyértelműen a *Benedek* önállósult becézőjének tart) tudott megizmosodni.

6. Dolgozatomban egy szűk társadalmi csoport, a budapesti nagycsaládosok névadási szokásainak markáns különbségeit mutattam be a társadalom egészéhez képest. Érdemes lenne megvizsgálni, mennyiben eredményezne mást, ha akár földrajzilag, akár az időintervallumot tekintve kiszélesítenénk a kutatást. Nemcsak a különbségek, de a közös vonások is figyelmet érdemelnek, az ún. magyar nevek (pl. *Attila, Levente, Réka*) igen hasonló arányban szerepelnek. A rendelkezésemre álló anyag alapján az is látható, hogy a nagycsaládok figyelemre méltó részében a testvérek nevének megválasztására nagy gondot fordítottak: azonos kultúrrétegből merítettek, avagy alaki jellemzők szerint (például alliteráció) hasonló neveket választottak.

MIKESY GÁBOR

GÁBOR MIKESY, **First names given in large families in Budapest**

This paper compares the naming practices of families containing many children with those of the rest of society. This study is based on first names given between 1996 and 2002. A striking feature in the naming practices of the previous group is the predominance of martyrological names. Another characteristic is the resistance against the spread of foreign-like and hypocoristic names. Both peculiarities may be led back to religion and traditional family values.

SOM RAGADVÁNYNEVEI

1. A 60-as évektől a ragadványnevekkel foglalkozó szakirodalom erőteljes fellendülése figyelhető meg. A nyelvészek többféle meghatározást alkottak, többféle szempontból vizsgálták e névtípust. A legtöbb zavar abból adódott, hogy a szerzők a ragadványneveket, a gúnyneveket és olykor a csúfneveket azonosnak tekintették. BALÁZS JUDIT szerint a ragadványnevek elsődlegesen az említőnevek rendszerébe tartoznak (BALÁZS 1982: 97). BACHÁT LÁSZLÓ TÓTH KATALINnal egyetértve a ragadványnév műszót gyűjtőnévnek tartja, amelybe beletartozik a megkülönböztető név, ami az azonos nevet viselők megkülönböztetésére jött létre, és a gúnynév, melyben a nép gúnyolódó hajlama jut kifejezésre. Gúnynevet olyan emberek is kaphatnak, akik egyedül viselik falujukban családnevüket (BACHÁT 1970: 130). MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA ragadványnévnek tekint minden olyan névalakulatot, amely eltér az élő névrendszer használatától, s ennek funkcionális okai vannak (MÉSZÁROSNÉ VARGA 1975: 22). POSGAY ILDIKÓ a ragadványnevekről elmondja, hogy jellemzőjük az öröklődés, egyes nevek több nemzedéket végigkísérhetnek, míg a gúnynevek néha egészen rövid életűek (POSGAY 1973: 34). TÓTH KATALIN különbséget tesz a gúnynevek és a csúfnevek között. Szerinte az előbbi a felnőttekre, míg az utóbbi a gyermekekre jellemző, s hozzáteszi, hogy a gúnynév öröklődhet, a csúfnév viszont nem, és ezen utóbbi egyelemű névként használatos (TÓTH 1974: 95). – MIZSER LAJOS célszerűnek tartja a ragadványnevek kapcsán a megkülönböztető szerepű névszerű szókkal, a névhelyettesítéssel és körülírással, valamint a nemesi előnévvel is foglalkozni, ami által figyelemmel kísérhető lesz a névvé válás folyamata. A tulajdonképpeni ragadványnevek 6 csoportját különíti el: 1. falusi, 2. iskolai, 3. katonai, 4. a sportolók, 5. bűnözők és 6. uralkodók ragadványnevei; ezek közül a falusi ragadványnév a magyar névkutatás egyik leggazdagabb területe (MIZSER 1987: 139–144). ÖRDÖG FERENC nagy személynév-monográfiájában különválasztja a szólító- és említőneveket. Az előbbi használati formája a családban alakul ki, míg az utóbbi a közösségben él. Ha a közösség tagjai elfogadják a családban kialakult szólítónevet, akkor azt változatlanul teszik hozzá a vezetéknevekhez (ÖRDÖG 1973: 151). – A ragadványnevek életkortól függetlenül alakulhatnak ki egy közösségen belül. Véleményem szerint, ragadványnévvé válhat minden olyan a hivatalos névtől eltérő alakulat, melyet a családon kívül szélesebb réteg ismer, használ, s identifikáló szerepét önmagában vagy a személynévvel (vagy annak valamely részével) együtt betölti.

2. A korábbiakban már összegyűjtöttem szülőfalum, Som család- és keresztneveit. Som (ukránul 1998-ig Derenkovec, ma Som) színmagyar település Kárpátalján, a Beregszászi járásban, Beregszásztól 22 km-re északnyugatra. Lakosainak száma a 2002-es népszámlálás szerint 1091 fő. Felekezeti megoszlásukat tekintve túlnyomórészt református vallásúak, de az utóbbi években többen áttértek a Jehova tanúi tagjainak sorába. A katolikusok száma elenyésző. Az 1942–2002 közötti időszakban 147-féle családnév került anyakönyvi bejegyzésre, melyet 1154 személy visel, így egy családnévre átlagban 8 személy jut. A nevek megterheltségének valós aránya ezek ellenére más képet mutat.

Nézzük a 10 leggyakoribb nevet, zárójelben terheltségi mutatóját: *Ködöböcz* (122), *Nagy* (100), *Baksa* (67), *Barta* (58), *Deme* (52), *Simon* (47), *Tóth* (43), *Barkaszi* (35), *Kódus* (31), *Fejes* (24), összesen 579 személy, mely a névanyag 50%-át teszi ki. Ezen matematikai adatok is indokolttá teszik a ragadványnevekkel történő megkülönböztetést, annál is inkább, mivel vannak esetek, melyekben a családnevek mellett a keresztnév is megegyezik. A névtani irodalomban jellemző az a vélemény, miszerint a ragadványnevek száma ott a legnagyobb, ahol sokan viselnek azonos családnevet. „A sok azonos vezetéknévvel egyenesen arányos a ragadványnevek száma", ugyanakkor „nemcsak ott keletkeznek ragadványnevek, ahol maga a megkülönböztetés kényszere szüli, hanem ott is, ahol az elnevezett személy valamilyen tulajdonsága, életkörülménye stb. váltja ki őket" (ÖRDÖG 1973: 152).

Somban több mint 200 ragadványnevet sikerült összegyűjtenem. A gyűjtést a már említett időszakból összeállított névlista segítségével, kikérdezéses módszerrel végeztem, mivel magam is ismerem és használom e neveket. Adatközlőim különböző életkorú és nemű személyek voltak, olyanok, akikről tudtam, hogy saját korosztályuk neveit és azok keletkezését a legjobban ismerik. A kapott ragadványnevek nagy része a *Ködöböcz* és *Nagy* nevűek megkülönböztetésére szolgál, a legtöbb esetben a családnevek nélkül használatosak (Ködöböcz: *Badár, Csóka, Előmunkás, Filler, Ficák, Kökény, Vasúti* stb.; Nagy: *Bundi, Csoki, Fakanál, Frézer, Jura, Nyiha, Szalonna* stb.). E nevek többségének eredetét az anyaggyűjtés során az adatközlők segítségével sikerült kiderítenem, de voltak esetek, amikor több ellentétes magyarázatot kaptam. Előfordult, hogy az igen régi eredetű nevekről a legidősebb emberek is nagyon keveset tudnak. Az osztályozás során a ragadványnevek esetenként több csoportba is besorolhatóak voltak, ami találó voltukat támasztja alá. Az ilyen esetekben a nevet zárójelben közlöm.

A ragadványnevek gazdag szakirodalma többféle osztályozást, csoportosítást közöl, melyből csak néhányat emelnék ki, amit munkám során magam is felhasználtam. A. FODOR ÁGNES (1975) a neveket szófajuk alapján sorolja be, BLANYÁR VALÉRIA (1976) alakilag csoportosít, BALÁZS JUDIT (1982) a névadás indítéka szerint osztályoz. Részletes felosztást közöl B. GERGELY PIROSKA (1977) és ÖRDÖG FERENC (1973).

I. Valamilyen meglévő név alapján keletkezettek

1. A családtagok nevére utaló ragadványnevek

Férfi felmenőjének keresztnevéből alakult ragadványnevek: *Deme Gyula, Gedu Zoli, Zsiga* (apjuk neve után).

Női felmenőjének keresztnevéből alakult ragadványnevek: *Irma Laji, Róza Gabi, Trézi Gabi* (anyjuk neve).

Női felmenőjének családnevéből alakult ragadványnév: *Dibó.*

A férj megnevezésekor ragadvénynévvé vált a feleség családneve: *Fejes Gabi, Palinszki Józsi.* Általában azok kapják feleségük családnevét, akik más községből származnak, hivatalos nevüket nem ismerik, vagy nevük megegyezik valamely helybeli személy nevével.

Hozzátartozója ragadványnevéből alakult: *Filler (Kopek)* („a magyarok alatt fillér vót, az oroszok alatt meg kopek lett a váltópéndz") *Fogi (Fogárti), Kása (Jabanikása), Murek (Muhar), Pici (Picibabám), Sulek (Surda), Totti (Totas).*

2. Az illető saját nevéből keletkezett ragadványnevek

Hivatalos névből alakult ragadványnév: *Hamu (Hamutov)*, *Kohó (Kohács)*, *Kontyi (Kondor)*, *Olajbogyó (Oláh)*, *Popa (Popovics)*, *Pösö (Palinszki Sándor) Szenti (Szentléleki)*, *Rozoga (Roszoha)*, *Sárkány (Sárközi)*, *Szaki (Szatmári)*, *Tacs (Tari Csaba).*

Keresztnévből, szólítónévből alakult ragadványnév: *Bundi ~ Bundás (Bandi), Csacsa (Csaba)*, *Paprikajancsi ~ Papri (Jancsi)*, *Joszka ~ Csoszka (Józsi).*

Gyermekkori becézőnév ragadványnévként: *Andriska, Bandika, Ferike, Gyuszika*. E nevek viselői negatívan viszonyulnak ezen megszólításformákhoz. „Nem ajánlatos a szülőknek fiúgyermekük túlságosan kedveskedő-becéző jelentéstartalmú nevét hosszú ideig használni, mert könnyen gúnynévvé válhat" (ÖRDÖG 1973: 151).

A keresztnév más nyelvre történő lefordítása: *Jura (Gyula)*, *Lujdzsi (Lajos)*, *Stef (István)*, *Szása (Sándor)*. Itt főleg orosz hatás figyelhető meg.

3. Ismert személyek nevéből lettek metaforikusan

Az ebbe a csoportba sorolt nevek valamilyen külső vagy belső hasonlóság alapján, metaforikusan születtek, így közeli rokonságot mutathatnak a későbbiekben tárgyalt osztályokkal, de mivel ezek meglévő nevek, osztályozásomban itt kaptak helyet: *Császár ~ Vilmos Császár, Kenedi, Lenin, Maszarik* (külső hasonlóság alapján).

Fiktív személyek, színészek neve ragadványnévként: *Buga Jakab, Csöpi, Dzsesszi, Dzsóker, Dzsudi, Fogárti, Foreszt, (Jégcsákány), Kabos* (jellegzetes beszéde, hasonló testalkata), *Lator Laci, Latyi, Láng Vince, Ludas Matyi* (sok libájuk volt), *Mikes Kelemen, Miszter Bín* (mozgása, külalakja alapján), *Miron, (Penge), Rokkó, Rózsa Sándor* (testalkata, arcvonása nyomán), *Surda* (viselője magas, vékony), *Zorró.* Adatközlőim nem minden esetben tudtak pontos, részletes magyarázatot adni, a legtöbbször csak annyit fűztek hozzájuk, hogy ebből vagy abból a sorozatból, filmből való a név.

Sportolók neve ragadványnévként: *Fiser, Frézer, Kis Puskás, Maradóna, Puskás, Szmojsz* (egy focista nevéből képezték), *(Totti).* A faluban a sportnak, különösen a labdajátékoknak nagy hagyománya van, s ez jól megmutatkozik a ragadványnevek terén is.

4. Háziállatának neve vált ragadványnévvé

Badár (ökre neve után), *Pettyes* (kutyája neve).

II. Testi tulajdonságra utaló ragadványnevek

Termet, testalkat: *Deszka, Dugó, Giliszta, Husi, Jak, Kis Márkus, Kis Nagy Béla, Látyu* (nagy, magas ember, de fizikuma puhány, lanyhatag)*, Kökény, Kövér Marika, Melák, Moszat, Pácán* (orosz, 'kölyök' itt nagy termetű)*, Paszuj, Penge, Pihe, Roppant Nagy Béla* (feltűnően erős fizikumú), *Szalonna, Szuhoj Cselovek* (orosz 'száraz ember', aszott, sovány), *(Szultán), Zsiros.*

Haj-, arc-, testszín: *Birka* (göndör hajú), *Brazil, Cigány biró, Csóka, Kormos* (arcuk sötét, kreolbarna), *Muhar* („a haja ugy nől, mint a fü, ritkán"), *Pöszke* (a *szöszke ~ pöszke* ikerítéses pár egyik tagja, az egész család szőke)*, Piri* (vörös hajú)*, Rigó, Szultán* (mindkettő sötét bőrű).

Hangszín: *Brumi, Drumó* (brummogva, dörmögve beszélnek).

Testi hiba, testrészek feltűnő volta: *Csibe* (gyenge látású, „szürkületko mán annyit sem látott, mint egy tyuk"), *Füles, Kocska Zoli* (kacska kézzel született), *Pislancs* (gyakran pislog)*, Suta Kálmán, Talpas Jolán* (nagyméretű lábbelit visel).

Beszédhiba: (*Fatej)*, *Gyulagyula* (hadar), *Kacsa Kázmér* (sejp, nehezen érthető a beszéde).

Járásmód, testi ügyesség: *Bicő* (a legkisebb fiú, aki nővérei mellett csak bicegett), *Golyó* (gyorsan, szinte futva jár)*, Kisjány* (lányos járású), *Pöre* (ügyesen, pörögve-forogva mozog), *Pötykő* (kiskorában tötyögött-pötyögött), *(Soti) Szöcske, Szökőcs* (szökve ered futásnak), *Tatyi* (tötyögve járt).

Öltözködés, szőrös test: *Bundi* (feltűnően szőrös, „bundás" felsőtestű), *Elza bácsi* („apja nadrágját horta", férfiasan öltözködik), *Pinácsku* (rövid ruhákban járt).

III. Lelki tulajdonságra utaló ragadványnevek

Az alanyra jellemző belső tulajdonság: *Pontos* (pontos, precíz munkát végzett), *Siri ~ Sirós, Soti* (*sotojka* 'a felnőttek társaságát kereső, okoskodó, eleven, mozgékony, talpraesett gyerek'), *Vidám.*

Észbeli tehetség, tudomány: *Doki, Faluesze.*

Kedvelt tevékenység, étel, szenvedély, szokás: *Bagó, Cibere Laji, Csali* (horgász), *Csoki, Csőröge, Fagyi, Füny* (szeret fütyülni), *Hoki, Hosszupuska* (vadász)*, Lili* (csak lila sportszárban lépett pályára), *Mogyoróscukor, Mosópor, Szopi* (sokáig szopta az ujját).

Más valláshoz való tartozás: *Hivő Endre, Hivő Sanyi, Hivő Gyuszi* (a Jehova tanúit általánosan *hivő*-nek nevezik, s az itt megnevezett személyek az egyszerű tagoknál magasabb szerepkört töltenek be közösségükben).

IV. Szavajárásra utaló ragadványnevek

Tulajdonképpeni szavajárási nevek: *Fatej* ('fater', sejpítve beszél), *Lakarcsi, Menyus, Métermázsa, Passz, Papó, Priki, Puca, Szmotri* (orosz, 'figyelj').

Káromkodás: *Baszod, Jabanikása, Pizdu* (a két utóbbi orosz kifejezés).

Kedvelt nóta: *Picibabám.*

Egyszeri (vagy többszöri) mondás: *Bankó, Gumiseggü* („éngem üthetnek, az én seggem gumibú van", az iskolában pálcával fenyítették), *Rezeda* (a lányát szép rezedának nevezték, „akkor én meg rezeda vagyok"), *Stám* (nem tudott oroszul, mindenre azt mondta, *tám* 'ott, arra').

Egy-egy szó, név helytelen ejtése: *Flóri (Lóri ~ Lóránt), Kotyec* (orosz, *k otcu* 'apámhoz'*), Menyecske (menetke), Nyenye (nénje), Pikli (tipli), Pipu (Pityu), Totas (kakas).*

V. Valamilyen eseményre, történetre utaló ragadványnevek

Bringa (betakarításkor összetört alatta a kerékpár), *Dzsó* (Amerikában járt), *Erdész* (kiskorában eltévedt az erdőben), *Gálic* (a munkaadója rézgálicért küldte a hegyre), *Jégcsákány* (hideg vízben halászott), *Kaccsantó* (egy *Kaccsantó* nevű színésztársulat játszott a községben, amelynek alkalmi szereplője volt), *Kerekes* (a traktor kerekének szerelése közben rálépett a szelepre és kitörte), *Kóla* (kólásüvegben hordta a bort), *Mész* (a munkavezetője mészért küldte).

VI. Foglalkozásra, tisztségre utaló ragadványnevek

Bótos Vilma, (*Császár* [részlegvezető volt a gazdaságban]), *Csiga Feri* (házi készítésű csigatésztát árusított a piacon), *Csordás Sanyi, Fakanál, Galambász, Harangozó Ködöböc, Hentes Ködöböc, Jegyző Gyuszi, Káposztás Feri* (káposztatermesztő), *Klubvezető Olgi, Kupic* (halkereskedő)*, Lisztes* (az élelmiszerhiány idején csak nála lehetett lisztet kapni), *Májszter ~ Májsztró* (autójavító műhelye volt), *Mócárt* (zenetanár, zenész), *Pocokhuszár* (gabonaraktári őr volt)*, Postás Ibolya, Postás Irénke, Postás Manci, Tefu* ('teherfuvarozó szolgálat', anyagmozgató, habarcshordó az iskola építésénél), *Tiktakk* (órásmester), *Vasuti Endre; –* Kiemelkedő munkaköri tevékenység: *Előmunkás.*

VII. Idegen származásra utaló ragadványnév

Magyar Bandi (Magyarországról települt át a községbe).

VIII. A lakóház fekvése

Szorosi Ernő, Szorosi Irénke (mindketten „a kanyarba laknak").

IX. Bizonytalan eredetű ragadványnevek

Annók, Báger, Csuhás, Csücsök, Ficák, Filler (egyesek szerint a *fűrer*-re hesonlított, míg mások szerint „fogához verte a garast"), *Grisa, Kahán, Klód, Kecsu, Krisztina, Kuru, Mányó, Misa, Nyúl, Pete, Petra, Sedó, Still, Stikli, Siskin, Szotyó, Tomasz, Tosztó.* E nevek többségének érthető a köznévi jelentése, de eredetükről az adatközlők vagy nem tudtak, vagy eltérő magyarázatot adtak.

3. A fentiekhez a következő megállapítások fűzhetők. A fiatalokra általában a média által tolmácsolt, illetve beszédhibából, nyelvbotlásból keletkezett ragadványnevek a legjellemzőbbek, melyek főleg metaforikusak; míg a középkorúak és idősebbek általában külső és belső tulajdonságra utaló, illetőleg foglalkozásneveket viselnek. Ez azzal is magyarázható, hogy sokan a gazdaságban dolgoztak, nap mint nap találkoztak, szoros közösséget, szinte családot alkottak, egymásnak nevet adományoztak, míg mások egyedi szakmájuk által kapták nevüket. „A kolhozba mindenkinek vót valamijen neve."

Használati formájukat tekintve leginkább egyeleműek, sok kételemű, s kevés számban, de előfordulnak háromeleműek is. A ragadványnevekkel történő megszólítás széles körben elterjedt jelenség, különösen a pontos azonosítást igénylő helyzetekben jellemző. A ragadványnevekhez való viszonyulás személyenként más és más. A legtöbben elfogadják a közösség által adományozott névalakot, de vannak, akik különösen irritálónak tartják e megszólításformát. Ez utóbbiakhoz általában valamilyen elmarasztaló jelentés, asszociáció társul (*Mányó, Mosópor* stb.). Kialakulásuk kortól független. Legjellemzőbbek a fiatal korban keletkezettek, de jelentős számmal vannak olyanok, melyek a 30-as, 40-es éveikben járóknál alakultak, többjük később öröklődhet (pl. *Bicő, Totas* stb.). Az öröklődő és foglalkozásneveket általában a keresztnévvel együtt, míg az egyéb neveket a legtöbbször önmagukban, a teljes név helyett használják. Az ifjúkori ragadványnevek egy-egy személynél válthatják egymást. Ezek általában rövid ideig használatosak (nem is tekinthetők igazi ragadványneveknek, mindinkább gúnynevek), de az egykorúak tudatában jelen vannak, így előfordul, hogy ugyanazon személynek több neve is ismeretes,

melyek közül általában a legutóbbit, legújabbat használják. Az öröklődő ragadványnevekről sokszor viselője sem tudja, hogyan keletkezett, a legtöbb válasz: „apámot vagy nagyapámot is igy hijták". Vannak esetek, amikor az utódok nemcsak a név keletkezését, hanem magát a ragadványnevet sem ismerik. „A fiatal nemzedék már sok estben saját családja ragadványnevét sem ismeri. A szülők, nagyszülők már nem adják tovább nevük történetét, vélt vagy valós értelmét. S általában a fiú ági öröklődés jellemző" (SZADVÁRYNÉ KISS 1991: 601). A női ragadványnévadás nem általános, nem öröklődő, de jelenlévő névadási forma: *Bótos Vilma, Postás Ibolya, Soti, Szorosi Irénke, Talpas Jolán* stb. A ragadványnév-használatban nem figyelhető meg nemzedéki megoszlás.

A magyar környezet ellenére meglehetősen sok, főleg orosz nyelvre visszavezethető ragadványnév figyelhető meg: *Grisa, Pizdu, Stám, Szmotri* stb. Legkézenfekvőbb magyarázat erre az orosz több évtizedes államnyelvi jelenléte, valamint e nevek keletkezésének ideje, mely a szovjet időkre datálható. Az ukrán nyelvből való példák hiánya összefüggésbe hozható a fiatal államisággal, illetőleg azzal, hogy a terület nagyobb részén az orosz anyanyelvűek dominálnak.

Az adatközlők több ragadványnevekkel kapcsolatos mondókára, mondókarészletre, történetre emlékeztek, amit szüleiktől, nagyszüleiktől hallottak, s ezeket örömmel tolmácsolták, bízván benne, hogy így továbbra is fennmaradnak. „A fijatalokat az ijesmi mán nem érdekli" – mondják. Az egyik ilyen:

Barta János ígérem,
Deme Péter kikérem,
Barta Laci nagygazda,
Baksa Sándor a sánta,
Deme Lajos métermázsa,
Nyíri Flóra nagy nyurga.

Csak részleteiben emlékeznek egy, az előzőhöz hasonló mondókára, amit egyesek szerint egy vándorköltő írt, míg mások helybelinek tartják szerzőjét:

Ahogy bejövünk a faluba,
Találkozunk egy vén kecskével,
Jámbor Fejes Gáborral,
Táncos Simon Károllyal,
Szikszainak két eladó lányával,
Barta Józsi nagy fogú mátkájával,
Nagy Bálint két piros pofájával,
Nagy Kálmánnak veszekedős anyjával,
Bajusz József négy levente fiával,
Barkaszi Béni a kerek dongájával,
Barta Béni nagy dilingós lányával,
Hajdu Gyula vasutas pálcájával,
Baksa Béla fájós lábú fiával…

A helybeliek elmondása szerint élt a faluban egy zsidó, aki arról volt híres, hogy mindenkinek adott valamilyen nevet. A történet szerint egy fiatalember költözött a faluba, aki értesült a zsidó ember szokásáról, s elhívta a helyi mulatozóba, ahol áldomást fizetett és pénzt ajánlott neki, hogy őt ne nevezze el. A zsidó köszönettel elfogadta az adományt, s ennyit felelt: „na faszi neked nem adok nevet." Ezután *Faszi*-nak nevezte őt mindenki a faluban.

A fentiekből jól látható, hogy a ragadványneveknek nagy szerepe és hagyománya van és volt a község életében. A legidősebb és már nem élő generációk ragadványneveinek legnagyobb hányada külső és belső tulajdonság alapján keletkezett, így szinte semmiben sem különbözik a ma használatos nevektől.

Irodalom

BACHÁT LÁSZLÓ 1970. A ragadványnevek néhány problémája. In: *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF. Budapest. 130–4.

BALÁZS JUDIT 1982. *A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében.* NytudÉrt. 114. Budapest.

BARABÁS VILMA 1987. Eszeny (Javorovo) család- és ragadványnevei. *Névtani Értesítő* 12: 183–9.

BLANYÁR VALÉRIA 1976. *Nagykálló mai ragadványnevei.* MSzA. 9. Budapest.

BOTLIK JÓZSEF – DUPKA GYÖRGY 1993. *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján.* Ungvár–Budapest.

A. FODOR ÁGNES 1975. *Cigánd mai család- és ragadványnevei.* MSzA. 2. Budapest.

B. GERGELY PIROSKA 1977. *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere.* Bukarest.

LEHOCKI TIVADAR 1996. *Bereg vármegye.* Budapest–Beregszász.

MÉSZÁROSNÉ VARGA MÁRIA 1975. *Bazsi község mai névanyagának vizsgálata.* Nyelvtudományi Dolgozatok 15. Budapest.

MIZSER LAJOS 1987. A ragadványnevek típusai az újabb kutatások tükrében. In: *Irodalom és nyelvtudomány*. Főszerk. FRISNYÁK SÁNDOR. Nyíregyháza. 139–44.

ÖRDÖG FERENC 1973. *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén.* Budapest.

POSGAY ILDIKÓ 1973. *Rábacsanak személynevei.* Nyelvtudományi Dolgozatok 12. Budapest.

SEBESTYÉN ZSOLT 2003. Ragadványnévadás Hetyenben. In: *Acta Hungarica* 130–3. Ungvár.

TÓTH KATALIN 1974. A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéseihez. *Magyar Nyelvjárások* 12: 95–107.

KOVÁCS ANDRÁS

ANDRÁS KOVÁCS, **Nicknames in village Som**

The author examines the nicknames from the village Som, a Hungarian settlement in district Beregszász (Ukraine), near the Hungarian border. The majority of the more than 200 nicknames collected serve to differentiate people bearing the surnames *Ködöböcz* and *Nagy (Hentes* 'butcher' *Ködöböcz*, *Kis* 'Little' *Nagy Béla)*, and are mostly typical of men. Nicknames in most of the cases refer to physical characteristics or to occupations. Regarding their use, nicknames consist of one or two, sometimes three elements, and a great many of them are inheritable.

BESZÉLŐ RAGADVÁNYNEVEK A MAGYAR NÉPMESÉKBEN

Az írói névadáson belül tárgyaljuk a folklórban, népmesékben előforduló tulajdonneveket. Helyesen mutat rá P. EŐRY VILMA arra, hogy az írói (EŐRY irodalmi névadásról ír – B. J.) névadáshoz sorolható bármilyen irodalmi műnek a névhasználata, tartozzon akár a népköltészethez, akár a műköltészethez (1983: 266). Az írói névadás eme részterületével, amelyet népi névadásnak nevezhetnénk, kevésbé foglalkoztak a névtanosok. A Magyar Névtani Dolgozatok (MND.) sorozatban négy kötetben, „Tulajdonnevek a magyar népmesékben" (1981, 1983, 1987, 1989) címmel ugyan megjelent 100 mesegyűjteményünk (1989: 66–71) tulajdonnév-adattára, amely értékes forrásanyagul szolgál, de az összegyűjtött névanyag mélyebb elemzése még várat magára. Elsősorban VOIGT VILMOS tanulmányai foglalkoznak a népi, folklorisztikai névadás sajátosságaival (1985, 1993, 1997). Ő is megemlíti, hogy a mesei nevek igazi elemzése még nem kezdődött el (1993: 320).

Az MND. 13., 30., 72., 80. kötetében megtalálható korpuszból is kitűnik, hogy a magyar népmesékben szereplő tulajdonnevek nagy része gazdag információtartalommal rendelkező beszélő név. TOLNAI VILMOS a következőképpen határozta meg a terminust: „Beszélő neveknek nevezem az irodalomban előforduló olyan tulajdonneveket, melyek már puszta köznévi jelentésüknél fogva is testileg, lelkileg, vagy más módon jellemzik viselőjüket, mintegy magukért beszélve bemutatják tulajdonosukat" (1931: 176). E nevek kiválasztása az ősi névadással hozható összefüggésbe, amikor még a név és viselője között szoros volt a kapcsolat. A népmesékben ez a sajátosság megmaradt. A beszélő nevek egyértelműen jellemzik a viselőjüket, etimológiájuk világos, ezért közelebb állnak a gyermek névvilágához. KOVALOVSZKY MIKLÓS írja, hogy az irodalmi névadás legegyszerűbb, ősi, primitív módját a beszélő név képviseli, amely tisztán fogalmi hatással, a név közszói jelentésével akar jellemezni (1934: 37). J. SOLTÉSZ KATALIN az ilyen jellegű neveket szónévnek nevezi (1979: 31). KÁLMÁN BÉLÁnál olvasható, hogy az író a beszélő névvel kiemeli alakjának egyik jellemző tulajdonságát, s az ilyesfajta névadás megfelel a ragadványneveknek. A *Sánta* ragadványnevet az kapja, aki valóban sánta, a *Csuka* halász, a *Víg* vidám természetű (1989: 107). A ragadványnevek nem azonosíthatók a beszélő nevekkel, de a személynévfajták közül a ragadványnevek között találjuk a legtöbb beszélő nevet, mivel a mai család- és keresztnevek nagy részének eredeti jelentése az idők folyamán elhomályosult. A magyar népmesékben előforduló mesei ragadványnevek többsége beszélő név. A beszélő mesei ragadványnév funkciója, hogy jellemezze viselőjét.

A mesegyűjteményekből összegyűjtött névanyag legnagyobb hányadát az antroponimák alkotják. A személynevek képezik tehát a népmesék bázisát. Ezen belül legfrekventáltabb névtípusként jelennek meg a ragadványnevek. E nevek többnyire kitalált, mesei szereplőkre vonatkoznak, ezért a népmesékben előforduló mesei ragadványneveket a fiktív személynevek kategóriájába sorolhatjuk. A képzeletben megalkotott személyek jellemző tulajdonságai motiválják létrejöttüket, így válnak identifikáló erejűvé. A népmesékben szereplő ragadványnevek egy része azonban valódi személynévre emlékeztet: *Kis Jankó, Kóbor Jancsi, Mészáros Gyuri, Molnár Ferkó, Nagy István, Szép Ilona* stb. Nehezen dönthető el, hogy a mesehős neve valódi, élő személyre utalt-e.

Az említett adattárakban nem szerepel a ragadványnév terminus. Ragadványnévnek általában azokat a névelemeket tekintjük, amelyeket a hivatalos kereszt- és családneveken, valamint a beceneveken kívül az emberek adnak egymásnak bármilyen szándékkal (HAJDÚ 1994: 43). A ragadványnév terminust tágabban is értelmezhetjük, és kiterjeszthetjük a valódi (az élő vagy valaha élt) személyeken kívül a mesebeli, fiktív, képzeletben megalkotott személyek névadására. A ragadványnév műszót a tanulmányban 'mesei ragadványnév' értelemben használom. A Magyar Névtani Dolgozatok említett köteteiben kis részüket a valódi személynevek kategóriájában, többségüket pedig a mesei nevek között találjuk. A valódi személynevek kategóriájába azért kerültek, mert többnyire a többelemű nevek alaptagja (kereszt- vagy becenév) kapott a rendszerezés szempontjából kitüntetett szerepet. Az előtte álló bővítményi rész többnyire ragadványnévnek tekinthető (pl. *Babszem Jankó*). A legtöbb ragadványnevet a mesei nevek típusában találhatjuk. Megemlítem, hogy egyes nevek mindkét kategóriában helyet kaptak, tehát átfedések mutatkoznak közöttük. Így például *Csóré Csutak Jancsi* a valódi személynevek típusba került, de ugyanazon népmesében becenév nélkül is említve van, így a *Csóré Csutak* ragadványnév a mesei tulajdonnévi jellegű nevek között kapott helyet. A név funkciója nem változik, ezért egy kategóriában lenne a helyük. BALÁZS GÉZA is felhívja a figyelmet arra, hogy a felállított rendszer több problematikus kategóriát foglal magában. A nyelvészeti és folklorisztikai szempontokat egyaránt figyelembevevő kategorizálás gyakran eredményez átmeneteket, zavaró homonímiákat (1983: 4–5, 1987: 8–9).

A következőkben a mesei ragadványneveket a névadás indítéka szerint rendszerezem, majd érintek néhány morfológiai, szerkezeti és stilisztikai vonatkozású kérdést. Az MND. már említett köteteiben megtalálható adattárakon kívül néhány további vonatkozó publikációt is átnéztem. BENEDEK ELEK (1981, 1993, 2000) és ILLYÉS GYULA (1953) gyűjteményein túl három szlovákiai magyar népmesegyűjteményt tanulmányoztam át: GÉCZI LAJOS, KÓSA LÁSZLÓ és B. KOVÁCS ISTVÁN gyűjteményeit. Az egyik kötet meséi nyugat- és közép-szlovákiai, a gömöri népmesék közép-szlovákiai és az ungi népmesék kelet-szlovákiai gyűjtésekből származnak.

Az egyes mesegyűjteményekben fellelhető ragadványnevek aránya a többi tulajdonnévfajtához viszonyítva a kötetben található mesetípustól is függ; például az állatmesékben csak elvétve fordulnak elő, tündérmesékben gyakoribbak. Egyes mesékben a szereplők nem nevükön vannak említve, hanem köznévi névhelyettesítőkkel: *királyfi, szegény ember, legkisebbik fiú, királykisasszony* stb.

Annak ellenére, hogy beszélő ragadványnevekről van szó, a népmesék szövegében gyakran a névadási magyarázatok is olvashatók. Tulajdonképpen a névadás motívuma akkor a legkézenfekvőbb, ha az írott vagy szóbeli szövegben utal rá a névadó (közösség). A mese bevezető részében a mesemondó bemutatja a hőst, és ha nevén nevezi, gyakran a névadás indítékát is ismerteti (azért hívták így, mert…). Lássunk néhány példát BENEDEK ELEKtől: „Volt a világon egy szegény ember: Ravasz Jancsi volt a neve. Azért hívták Ravasz Jancsinak, mert mindig ravaszságon járt az esze" (1981: 213). „Hol volt, hol nem volt, hetedhétországon is túl, még az üveghegyeken is túl, volt egyszer egy király, annak három fia, meg három lánya. A legkisebb fiút Vas Lacinak hívták, mert az olyan erős volt, mint a vas" (1993: 28). „Volt egyszer egy szegény ember s annak egy

fia, Jankó volt a neve. Az ám, Jankó! Bolond Jankónak hívták a faluban, mert afféle félkegyelmű, bolondos legény volt ő" (1993: 159).

Mint látni fogjuk, a mesei ragadványneveknél a névadás motívuma legtöbbször egybeesik a név jelentésével. Többször idézünk a népmesékből, hogy bizonyítsuk a névadás eredeti indítékát. A ragadványneveket ezek alapján a következőképpen rendszerezhetjük.

1. Külső tulajdonságra utaló nevek

a) Termet: Apró, kis termetre utalnak a következők: *Araszos Tóbiás, Babszem Jankó* – „…akkora volt, mint egy babszem, de még egy makulamákszemmel sem nagyobb" (BENEDEK 2000: 57) – *Bakarasztnyi, Borsszem Jankó/Péter, Borsszemvitéz, Hüvelyk Matyi, Hüvely-piczi, Kökény Matyi, Köles Jankó, Tücsök* (kis suszter). A kis/nagy minősítések gyakran szerepelnek ragadványnévként: *Kis Jankó/Julcsa/Juliska/Pista/Zsófi, Kis Virág Bandi, Nagy István/Pétör/Pista.*

b) Fej: *Kutyafejű, Ólomfejűbarát.*

c) Arc: *Tüskés Kati* (arcán tüske nőtt).

d) Szem: *Kutyaszömű Jankó.*

e) Orr: *Nagyorrú vitéz, Nagyórúbarát, Vasorrú bába.*

f) Száj: *Málészáj.*

g) Szakáll: *Hétrőfös* – „ősz szakállú kis emberke. De olyan hosszú szakálla volt, hogy hét rőf is volt. Azért is nevezték Hétrőfösnek." (ILLYÉS 1953: 267) – *Hétszín Szakállú, Hosszúszakállú király, Nagyszakállas-kisember.*

h) Fül: *Nagyfülű.*

i) Haj: *Aranyhajú gyerek, Barna Jóska, Fekete Bözsike, Hajas Palkó, Szegfűhajú János* (haja olyan szép volt, mint a szegfű), *Zöldhajú Marczella.*

j) Fog: *Huszonnégyfogú, Vasfogú bába.*

k) Láb: *Hosszúlábú, Nyakigláb.*

l) Külalak: A szép/csúnya minősítés a szép javára billen a mesékben. A *Szép* ragadványnév gyakran előfordul *(Szép Ilona/Ilonka/Júlia/Karolina/Miklós/Palkó),* míg a *Csúnya* ritkábban: *Csunya Zsuzsi, Világcsúf leány.* A szép szinonimája szerepelhet névként: *Cifra Marinka, Csinos Ágrágyi, Csinosomdrága.* Nyomatékosított alakban is gyakori: *Hétszépségű királykisasszony, Tündérszép Ilona, Világszép Erzsók/Ilonka/János/Júlia* – „Volt egyszer egy szegény ember, s annak egy lánya. Ez a leány olyan szép volt, hogy messze földről csodájára jártak. A szépségiért el is nevezték Világszép Ilonkának" (BENEDEK 2000: 288). A következő háromelemű nevekben két névadási motívum van jelen egyszerre: *Világszép Nádszál kisasszony* (a szépséges királykisasszony a Fekete tenger hetvenhetedik szigetén egy nádszálban volt elrejtve), *Világszép Sárkány Rózsa* (a Sárkányország királynője szép volt, mint a rózsa).

m) Kövérség: *Csupaháj.*

n) Erő: *Erős Gyurka/János/Miklós/Pali/Péter* – A névadás magyarázata nyilvánvaló: „Pali nőtt szépen s olyan erős legényecske cseperedett belőle, hogy a falubeli gyermekeket csak úgy fél kézzel verte földhöz… nekiment az állatoknak is, a nagy ökröket csak felkapta a földről s dobta jobbra-balra" (BENEDEK 2000: 12). „…volt egyszer egy szegény legény: Erős Péter volt a neve. De nemhiába hívták Erősnek, mert nem akadt

ember az egész országban, aki legyőzze" (BENEDEK 1981: 193). Az erő lexéma a következő nevekben is jelen van: *Erősmindaszél* (királyfi), *Erősmindavas, Nagyerejű. Vas Laci* nevének magyarázata szóláshasonlattal történik: „A legkisebb fiút Vas Lacinak hívták, mert az olyan erős volt, mint a vas" (BENEDEK 1993: 28).

o) Öltözet: *Disznókirály* (disznóbőrben járó királyfi-kérő), *Kékláng* (lovag kék lovon, kékbe öltözve, kék kutya szaladt utána), *Vörösláng, Zsíros-bújdos Balázs* – „No fiam, emberré tettél, teszek én olyan jót veled, amíg élsz, megemlegeted. Nesz, neked adom ezt a zsíros inget, gatyát, sipkát, oszt mátul fogvást *Zsíros-bújdos Balázs* a te neved. Ha te magadra öltöd ezt a gúnyát, nem fog rajtad se kard, se puska. Kimehetsz akár a széles világból is" (ISTVÁNFFY 1963: 195).

p) Testi fogyatékosság: *Csonka pajtás* (levágták a bal kezét)*, Sánta pajtás* (a király két lábánál felakasztatta egy oszlopra és megsántult) – A „Csonka és Sánta pajtás" című mese főszereplői összebarátkoztak, ezért található nevükben a *pajtás* szó.

q) Egyéb: *Fábólfaragott Péter.*

2. Belső tulajdonságra utaló nevek. – Szinonim közszavak gyakran válnak ragadványnevekké a népmesékben: *Bátor Tamás, Félelömkereső Jancsi, Nemfélős Jancsi*; *Bolond Istók/ Jankó, Bolondos Istuk/Jancsi, Bunkó Vince, Együgyű Misó, Kolontos Bandi* – „No, nem is hiába hívták kolontosnak ezt a legényt, mert csupa ostobaság volt minden cselekedete" (BENEDEK 1993: 65) *–, Morgó, Sunyi, Tillinkó Jankó, Törnyő* (hitvány, semmirekellő), *Csacsi Csicsa.* Az előzőkhöz viszonyítva antonim értelmű név a *Kisokoska* (nagyon okos fiú), *Mindenthalló, Mindentudó, Mindentudóasszon, Okosmindagondolat* (királyfi), *Okos Zsófi, Ravasz Jancsi.* A csalás jellemzi *Csalafinta,* illetve *Csalóka Péter*-t – „Egy faluba ílt egy Csalóka Péter nevezetü ember, aki arrúl vót nevezetes, hogy a faluba mindenkit megcsalt" (GÉCZI 1989: 432) *–, Csaló István*-t*, Hamis Jankó*-t és *Hazug Gyurká*-t*.* Az előzőkkel ellentétben pozitív tulajdonságra utal a *Jámbor/Jókedvű János, Jó-fiú* (jószívű) ragadványnév. *Tréfás Jankó* neve előfeltételezi, hogy az adott meséből a humor sem fog elmaradni. A *Restellemke* ragadványnév viselője olyan rest, hogy mindig kikerüli a munkát, nem akar sosem dolgozni.

3. Tipikus szokásra, tevékenységre utaló nevek. – Egy rablóvezért *Megölő István*-nak hívnak. A zsiványok kapitányát *Főtolvaj Ádány*-nak. Kedvenc ételéről kapta nevét *Kása Peti* és *Ribike*, aki nagyon szerette a ribizkét. *Tentás Lajos* a legjobb tintát készítette; *Jóltaláló* jól tudott célozni; *Szélike királykisasszony* olyan sebesen futott, mint a villám. Antonim névpárnak tűnik a *Faegyenesítő-Fagörbítő,* de a meséből megtudjuk, hogy a *Faegyenesítő* az egyenes fákat meggörbítette, a görbéket pedig kiegyenesítette, azaz a név formája ellentmond a tartalmának, s a névpár szinonimnak tekinthető. A *fa* előtag a *Fanyüvő, Fadöntő, Fahorgasító, Farázó Jankó, Fatörő* nevekben is jelen van. A szereplő úgy nyűtte a fát, mint a kendert. A mesebeli hősöknek nagy erejük van. *Fúvó* onnan szerezte nevét, hogy erősen tudott fújni. *Kőmorzsoló* a köveket morzsolta. *Kőgyúró* és *Vasgyúró* úgy gyúrta a követ, illetve vasat, mint az asszonyok a tésztát. Az összetételekben szereplő *nagy* előtag nem a termetre vonatkozik, hanem az utótagban kifejezett tulajdonságnak mértékére, tehát nyomatékosít. *Nagyotlépő* egyik hegyről a másikra lépett. ILLYÉS GYULA „Csinosomdrága" című meséjében hat ilyen jellegű névvel találkozunk. Mindegyik névnél olvashatjuk a névadás motívumát, annak ellenére, hogy beszélő ragadványnevekről van szó. *Nagyfázhatón* „kilenc suba, kilenc szűr, mindenféle

gúnyából kilenc volt rajta, mégis fázott." *Nagyhajigáló* „mindig szörnyen hajigálhatnék volt, de csak egynegyed téglát bírt elhajigálni egyszerre." *Nagynézhető* „úgy nézett, hogy a szeme majd kidülledt, mégis mindig nagyon nézhetnék volt." *Nagyehető* (e névnek antonim értelmű párja, *Koplaló Mátyás* más népmesében szerepel) „akármennyit evett, mindig ehetnék volt". *Nagyiható,* „ha egyet kortyantott a Tiszából, a víz egyet beljebb lépett, mégis ihatnék volt". Az utóbb említett nevek helyett másutt a *Nagyétű, Nagyevő, Nagyivó* változat is megtalálható. *Nagyszaladó* „akármennyit szaladt, mindig szaladhatnék volt". (1953: 204–205). A „Kilenc" című mese hőse egy szegény özvegyasszony fia volt: „Csak azért hívták Kilencnek, mert annyit evett, mint más kilenc ember" (ILLYÉS 1953: 430). A *Hegyhengergető* ragadványnév eredetére utal a következő idézet: „Az a kis ember csak nekivetette a vállát annak a kősziklának, egyet nyomott rajta, és a hegy már felgurult… Ej, ez nagyon erős ember lehet, hogy egy hegyet fel tud emelni, fel tud gurítani!" (ILLYÉS 1953: 260) A népmesékben az említett ragadványnév egyéb változatokban is megtalálható: *Hegygörgető, Hegyforgató, Högyforgató Pali, Hegyhordó, Hegytaszító, Högyhömbörgető.* Ugyanígy a *Messzeugró*-nak *Keményugró* és *Hosszúugró* változata is ismert. A *Messzelátó* név motivációja megegyezik a jelentésével. A *Tancika-Marcika* ragadványnév viselője egy „arasznyi kis fekete ember, aki egy nagy bolond vasfazék körül hét arasznyi ködmönbe bújva sereg-forog" (ISTVÁNFFY 1963: 203). Mindig a hamuban, porban hevertek *Hamupipőke* „mindig a hamuslyukban üldögélt, úgy is hívták ezért, hogy Hamupipőke" (B. KOVÁCS 1990: 70)*, Hammas Jutka/János/Gyurka* és *Hamvas Gyurka. Ludas Matyi* „egyebet sem dolgozott, mindig az anyja lúdjait őrizte" (BENEDEK 2000: 123).

4. Eseményre utaló nevek. – *Hajnalka* hajnalban született gyerek. A *Hajnalká*-t elvileg női keresztnévként is besorolhatnánk, de a szóban forgó népmesében egy asszony fia, aki hajnalban született. *Kovászos Jancsi* a kovászt ette meg szerdán este, innen kapta nevét. *Talált Pál* úgy találtatott. *Arany Rózsaszál* valóban rózsából lett királylány. Állatnevek szerepelhetnek ragadványnévként a népmesékben: *Kígyó Jancsi* (kígyóként született), *Kutya János* (kutyának született fiúgyermeke)*, Lófia Jankó* (lótól született fiú), *Malac Julcsa* (kismalacnak született lány), *Medve János* (egy embertől és medvétől származó fiú), *Tehén Páhincs* (tehén szülte ember). A „Malac Julcsa" című mesében a főhős emberformát ölt: „Malac Julcsa szépen levetkezett a malacbőrből, megmosakodott a tóban, megfürdött, a haját kibontotta, és szépen megfésülte. Gyönyörű szép aranyhaja volt! Mikor elvégezte a dolgát, vissza felvette a malacbőrt, aztán ment a lányok után" (B. KOVÁCS 1990: 5). BENEDEK ELEK *Kígyós Jancsi* című népmeséjében a névadás motívuma eltér az előbb említettől: a kicsi kígyó kérésére *Jancsi* levette őt a fáról, hazavitte az apjához, s ezért ragadt rá a *Kígyós* név. Nagyon fontos a szövegkörnyezet ismerete, hiszen e nélkül nem tudnánk feltárni az eredeti névadási indítékot. A „Vizi Péter és Vizi Pál" című népmese főhőseinek anyja a földből kibuggyanó forrásvízből ivott, s reggelre két gyermeke született. Mivel aznap Péter-Pál napja volt, a gyerekek is e neveket kapták. A mesében ugyan az olvasható, hogy a *Vizi* vezetéknevet kapták, de ez a névelem ragadványnévi funkciót tölt be. Az efféle nevek a népmesékben a családnév helyett inkább ragadványnévként értelmezhetők. A szóvégi *-fi* 'fia' jelentésben szerepel az *Almafi* (az almafáról lepottyant alma fiúgyermekké változott), *Álomfi* (húszéves, s az ágyból még soha le nem szállt), *Estfi* (estefelé volt, így ezt a nevet kapta), *Fájdalomfi* nevekben.

Ahol *Erdőzöldítő és Mezővirágoztató királykisasszony* járt, ott erdő-mező zöldült és virágzott télen is. *Gyöngyharmat János* nevének eredete a szövegből egyértelműen kiolvasható: „Volt egyszer a világon egy királykisasszony… Egyszer kiment a kis kertbe járkálni. Szagolgatta a szebbnél szebb virágokat, megállott egy rózsabokor mellett is, szakítani akart egyet róla. Szakított is, de ahogy megrezzentette a bokrot, egy harmatcsepp őrá perdült. Ebből aztán rögtön érezte, hogy gyermeke lesz" (ILLYÉS 1953: 493). Hasonló motivációval keletkezett a *Virág Péter* ragadványnév. Egy asszony elvesztette hat gyermekét, az árokban talált egy szép virágot, melyet bevett a szájába és véletlenül lenyelt. Abból a virágból született a fia. Szintén virágok között született *Virágszag*: „No, hogy megvót, a gyerek hát hogy, mijen nevet is adjon neki, hát asszongya, a virágok között született, hát elnevezte ütet Virágszagnak" (GÉCZI 1989: 315). *Gyöngyike* az azonos című mesében nem becenevet, hanem ragadványnevet takar: „egyszerre csak kipattant a gyöngyből egy gyönyörűséges szép kisleányka" (BENEDEK 1993: 89).

5. Foglalkozásra utaló nevek. – *Bunkovács* (a világ kovácsa), *Csizmadia János, Halász Jancsi/Józsi, Kondás Jankó* (disznópásztor)*, Mészáros Gyuri* (mészároslegény)*, Molnár Ferkó, Őrmester Károl, Szakács Marci.* ILLYÉS GYULA egyik meséjében a *Fanyűvő* név eredetileg az apa foglalkozására utalt: „Telt-múlt az idő. Eljött a nap, megszületett a kisfiú. Azon tűnődtek, milyen nevet adjanak neki. De mivel az embernek más munkája nem volt, nem tudott megélni csak a favágásból, hát Fanyűvő lett a fiú neve" (1953: 258).

6. Szavajárásra utaló név. – *Nemtudomka:* „Akárhogy kérdezték, akárhogy faggatták, mindenre azt felelte: Nem tudom" (ISTVÁNFFY 1963: 218).

7. Származásra, nemre utaló nevek. – A „Többsincs királyfi" című mesében olvasható, hogy Salamon király nagy hangsúlyt fektetett gyermeke névválasztására: „Összehívatta az ország bölcseit s megparancsolta nekik, hogy üljenek be egy szobába és ottan tanakodjanak, hogy mi légyen a fiú neve… Egyik egyet mond, másik mást mond, ajánlják a királynak, hogy ez a név is jó volna, ilyen sincs, olyan sincs. De a királynak egyik sem tetszett... Megáll a koldusasszony a bölcsek előtt s mondja: – Hát olyan nevet akarnak adni a királyfinak, amilyen nincs több a világon?! No, bizony kár azon törni a fejüket. A királynak egyetlen egy fia van, akkor annak Többsincs az illendő neve. Összenéznek a bölcsek, elmosolyodnak, hajtogatják a fejüket s mondják: – Ez bizony jó név. Mondja a király is: – Szívem szerint szóltál, te koldusasszony, legyen a fiam neve Többsincs." (BENEDEK 1993: 119–20). A nemre utaló *fiú* köznév tulajdonnevesül a mesében: „Ennek az embernek egyetlenegy fia volt, akinek Fiú volt a neve" (BENEDEK 2000: 240).

8. Vagyonra utaló nevek. – Gazdagságra, illetve szegénységre utal a *Pénzös/Szegény János* név. *Kosárkirály* országában rengeteg vessző volt. *Nagypuskás* nagy puskájáról vált ismertté. A kis/nagy oppozíció nemcsak termetre, hanem vagyonra is vonatkozhat: „Hol vót, hol nem vót, egy faluba vót eccer egy szeginy ember meg egy gazdag ember. Mind a kettőt Miskának hivták. De úgy különböztettik meg, hogy *Kis Miska* és *Nagy Miska,* mer Kis Miskának csak egy lova vót, Nagy Miskának meg két lova vót" (GÉCZI 1989: 437).

9. Ismeretlen eredetű nevek. – *Buli Jankó, Cerceruska, Csóré Csutak Jancsi, Disznóficzkó, Gagyi gazda, Futyika Jankó, Habakuk, Húzom Péter, Nyehó* (egy csizmadia csúfneve), *Nyika* (a világ leghíresebb és legfurfangosabb tolvaja), *Ördög Jánoska, Sárkány János, Savanyú Jóska, Tirpe-Terpe Gyurka, Zacskó Imre.* Érdekes névválasz-

tással találkozunk „A soknevű királyfi” című mesében (BENEDEK 1981: 208–12). A főhős királyfi azért választ több ragadványnevet magának, hogy ezzel megtévessze a többi szereplőt. Mindenkinek más néven mutatkozik be. A nevek komikus hatást váltanak ki: *Pálinka, Ilyesvalami, Négyhételőtt, Macska, Túrós rétes.* A népmesékben ritkán fordul elő, hogy a névviselő egyben a névadó is.

A népmesékben gyakran előfordul ugyanazon ragadványnév különböző kereszt-, illetve becenévvel együtt: *Bátor Julianna/Tamás, Bolond Istók/Jankó/Mihók/Pista, Bohó Mihály/Misi, Borsszem Jankó/Péter, Erős Gyurka/Jancsi/János/Miklós/Pali/Péter, Fekete Bözsike/Erzsike/Gizella, Halász Jancsi/Józsi, Jámbor János/Pál/Péter, Kis Jankó/Julcsa/Juliska/Pista/Zsófi, Nagy István/Pétör/Pista, Szép Ilona/Ilonka/Júlia/Karolina/Miklós/Palkó.* Ez esetekben a ragadványnév konstans névelem a variábilis természetű második névelemhez viszonyítva. Találunk azonban példát ellentétes tendenciára is: ugyanazon keresztnévhez különböző ragadványnév járulhat, például *Pénzös/Szegény János, Bolond/Kolontos Jankó.* E tekintetben a ragadványnév a változó névelem. A ragadványnévnek különböző változatai lehetnek: *Hegygörgető, Hegyhengergető*, *Hegyhordó, Hegytaszító* (az összetétellel keletkezett név megtartja előtagját, csak az utótag módosul). Névvariánsnak tekinthetők a *Borsszem/Borsószem Jankó, Jóltaláló/Jóleltaláló.* A nevek az egyes népmesékben eltérő alakváltozatokban jelenhetnek meg: *Nemfélek/Nemfélsz/Nemfélős Jankó*. A mondatból alakult ragadványnevek végződései nyelvtani személyben (én/te/ő) térnek el. A ragadványnév a mesében általában egy egyént azonosít. Ritkábban fordul elő, hogy egy mesében ugyanazon ragadványnév hordozói különböző személyek; például *Vizi Péter* és *Vizi Pál.* E nevek a rokonsági kapcsolatra utalnak, de nem terjednek ki az egész családra. Előfordul az is, hogy a két főhős ragadványneve megegyezik *(Erős Péter, Erős Mihály)* egy mesében annak ellenére, hogy nincsenek rokonsági viszonyban (BENEDEK 1981: 193). Ezekben az esetekben az eltérő keresztnév segíti az azonosítást.

A névszerkezeti típusok közül a kételemű név dominál. A legtipikusabb a ragadványnév + becenév szerkezet, a népmesék kedvelik a deminutív képzőket (l. VOIGT 1985). A mesékben a hős többszöri említésekor a ragadványnévi elem gyakran elmarad, a mesemondó csak kereszt- vagy becenév segítségével identifikálja a mesebeli szereplőt. Az egyelemű ragadványnév a mesében önmagában azonosítja a viselőjét. Háromelemű nevek ritkábban fordulnak elő *(Kis Virág Bandi),* négyelemű névre csak egy példát találtunk *(Erdőzöldítő és Mezővirágoztató királykisasszony).*

Morfológiai szempontból a ragadványnév-alkotás leggyakoribb módja az összetétel (minőségjelzős: *Babszem, Borsszem, Málészáj;* birtokos jelzős: *Almafi, Lófia;* tárgyas: *Hegyforgató, Kőmorzsoló, Mindenthalló;* határozós: *Jóltaláló*). Néhány összetétel mondatértékű: *Erősmindaszél, Erősmindavas, Okosmindagondolat.*

Egyes mesei ragadványnevek hangulatosak, stílusértékkel is rendelkeznek. A *Csacsi Csicsa* név stílushatása a szótagok felcserélésén, s az alliteráción, a hangok összecsengésén alapul. A *Tillinkó (Jankó)* ragadványnév a *buta* lexéma szinonimája, de hangalakjával, eufemisztikus hanghatásával, a dallamos *l* ismétlődésével fokozza a negatív jelentéstartalmat. Az ikerítéssel alkotott *Tancika-Marcika, Tirpe-Terpe Gyurka* ragadványnevek expresszívek és humorosak. Az összetétellel alkotott *Disznóficzkó* ragadványnév utótagjának kiválasztását az előtaghoz közelálló hangzás, az azonos magán-

hangzóváz motiválhatta. A *Csaló/Csalóka* ragadványnév szuffixumban tér el egymástól, a *-ka* deminutív képző kedveskedőbbé teszi az utóbbi nevet. Az *-ike* képző is hasonló funkciót tölt be: *Ribike, Szélike.* Nagyon hangulatos a *Restellemke* ragadványnév a szó morfológiai szerkezete miatt, ugyanis a *restellem* igét a hozzá kapcsolódó *-ke* becéző képző főnevesíti, kedveskedővé változtatja, és az *e*-k monotonitása is növeli a név stilisztikai hírértékét. Több olyan nevet találunk a népmesékben, melyek a túlzás, nagyítás kifejezői, ezért ezeket hiperbolikus ragadványneveknek nevezhetnénk (pl. *Csupaháj, Nyakigláb, Tündérszép, Világszép*).

A nevek egy része a gyűjteményekben eltérő ortográfiával olvasható: *Hegyforgató/Högyforgató, Hüvejk/Hüvelyk Matyi, Fanyüvő/Fanyűvő, Tündérszép/Tündér Szép Ilona* stb.

A ragadványnevek gyakran megnevező jellegű címként fordulnak elő: *Bolond Jankó/Istók; Csinosomdrága; Együgyű Misó; Erős Pali; Fábólfaragott Péter; Fanyűvő, Vasgyúró, Hegyhengergető; Gyöngyharmat János; Hammas Gyurka/Jutka; Nyakigláb, Csupaháj meg Málészáj; Kondás Jankó; Ribike; Szegfűhajú János; Világszép Nádszál kisaszony; Vas Laci; Vizi Péter és Vizi Pál* stb. Ez is arra utal, hogy a ragadványnevek fontos helyet foglalnak el a népmesék tulajdonnévrendszerében, változatosabbá varázsolják a mesék névvilágát.

Irodalom

BALÁZS GÉZA 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* MND. 30. Budapest.

BALÁZS GÉZA – BARATI ANTÓNIA – ROBERT WOLOSZ 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* MND. 80. Budapest.

BALÁZS GÉZA – VÁRKONYI ILDIKÓ 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* MND. 72. Budapest.

BENEDEK ELEK 1981. *A vitéz szabólegény.* Budapest.

BENEDEK ELEK 1993. *Többsincs királyfi.* Budapest.

BENEDEK ELEK 2000. *Világszép Nádszál kisasszony*. Budapest.

P. EŐRY VILMA 1983. A népköltészet és a népnyelv hatása az irodalmi névadásra. *Magyartanítás* 266–74.

GÉCZI LAJOS 1989. *Ungi népmesék és mondák.* Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 1994. *Magyar tulajdonnevek*. Budapest.

ILLYÉS GYULA 1953. *Hetvenhét magyar népmese.* Budapest.

ISTVÁNFFY GYULA 1963. *Palóc népköltési gyűjtemény.* Miskolc.

KÁLMÁN BÉLA 1989[4]. *A nevek világa.* Debrecen.

KÓSA LÁSZLÓ 1979. *Rozmaringkoszorú. Szlovákiai magyar tájak népköltészete.* Pozsony.

B. KOVÁCS ISTVÁN 1990. *Malac Julcsa. Gömöri népmesék.* Pozsony.

KOVALOVSZKY MIKLÓS 1934. *Az irodalmi névadás.* MNyTK. 34. Budapest.

MAROSI TERÉZ 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben.* MND. 13. Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest.

TOLNAI VILMOS 1931. Beszélő nevek. *Magyar Nyelv* 176–9.

VOIGT VILMOS 1985. A magyar mesei tulajdonnevek kis onomasztikája. *Névtani Értesítő* 10: 116–27.

VOIGT VILMOS 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15: 317–20.

VOIGT VILMOS 1997. Új eredmények a magyar folklorisztikai névtudományban. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc. MNyTK. 209. 519–24.

BAUKO JÁNOS

JÁNOS BAUKO, **Motivated nicknames in Hungarian folk-tales**

Examining nicknames in folk-tales is considered in this paper to be a sub-field of examining names in fiction. The author first defines the technical term "nickname-in-tale" and then classifies the collected nicknames according to their motivation. Naming can be motivated by 1. appearance (*Babszem Jankó* 'Tom Thumb'), 2. an inner characteristic (*Csalóka* 'deceptive' *Péter*), 3. a habit, a typical activity (*Nagyehető* 'one who can eat a lot, greedy'), 4. an event (*Hajnalka* 'dawn' + the diminutive suffix; 'born at dawn'), 5. occupation (*Halász* 'fisherman' *Jancsi*), 6. a favourite saying (*Nemtudomka* 'I-don't-know' + the diminutive suffix), 7. origins, sex (*Többsincs* 'no more', *Fiú* 'boy'), 8. wealth (*Szegény* 'poor' *János*). Names of unknown origin (*Nyehó*) are listed in group 9. Naming is often motivated by the meaning of the name: the majority of nicknames in tales are nicknames that inform us about a specific characteristic of their bearers. At the end of the study the author discusses some related morphological, syntactic and stylistic questions.

HAGYOMÁNY, JOG ÉS SZOKÁS AZ IZLANDI SZEMÉLYNÉVADÁSBAN

1. Az izlandi személynévadási szokások a 9. századig visszamenőleg nyomon követhetők. A gazdag mondavilág és a korán kialakult demokratikus életforma írásos emlékei tanúskodnak a túlnyomórészt Norvégiából bevándorló északi germánok névadási hagyományairól. A letelepedést megörökítő első történelmi, jogi és gazdasági témájú művek számon tartották a szigeten lakók neveit. Ilyen forrás például a letelepedő családok neveit megörökítő „Landnámabók" vagy az izlandi történelemből merítő irodalmi értékű sagák: az „Íslendinga sögur", a „Konunga sögur" vagy a „Biskupa sögur", valamint a 13–16. századból összegyűjtött levelek: az „Íslenskt fornbréfasafn" (KVARAN–JÓNSSON 1991: 10). Többek közt a fent említett műveknek köszönhető, hogy az izlandi családok többsége a letelepedés koráig vissza tudja vezetni a családfáját. A hagyományos izlandi névadás szerint az **előnév** (keresztnév) áll az első helyen, melyet az **utónév** (Izlandon az utónév a családnév) követ. Az utónév az anya vagy az apa keresztnevének birtokos esetű alakjából és az ahhoz kapcsolt *dóttir* 'lány' vagy *son* 'fiú' utótagból épül fel.[1] *Gunnar Jónasson* tehát 'Gunnar, Jónas fia', *Guðrún Hrafnsdóttir* pedig 'Guðrún, Hrafn lánya'. Egy elképzelt családfa a fent említett szülőkkel a következőképpen alakulna. Nevezzük Gunnar és Guðrún lányát *Birna*-nak, fiukat pedig *Einar*-nak. A családtagokat teljes nevükkel az alábbi ábra foglalja össze:

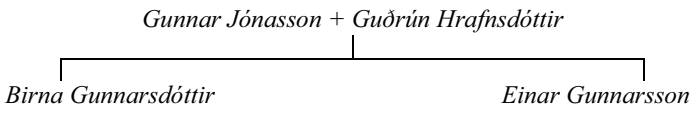

[1] A dolgozatban használt fonetikus átírás alapja: RÖGNVALDSSON 1989.

Láthatjuk, hogy az utónév nem egyezik meg a családban. A *Gunnar Jónasson* nevet az izlandi telefonkönyvekben például nem a *J* betűnél, hanem a *G*-nél kell keresnünk, hiszen nincs jelentősége annak, hogy mi a családnév. Ugyenez a gyakorlat vonatkozik a megszólításokra, köszöntésekre is, bármilyen magasrangú személyről legyen is szó. Izland államfőjét például nem családnevén *(Grímsson),* hanem keresztnevein *(Ólafur Ragnar)* hívják. Ily módon az izlandi államfővel szoros barátságot ápoló Bill Clintont Izlandon *Bill*-nek illik szólítani, ami azonban nem jelenti azt, hogy az izlandiak tiszteletlenek lennének vagy közelebbi ismeretségben állnának a volt amerikai elnökkel. Egy Birna Gunnarsdóttirnak címzett levelet a *Tisztelt Birna! (Kæra Birna!)* megszólítással kell bevezetnünk, nem pedig a *Tisztelt Gunnarsdóttir!* címzéssel.

2. A jelenleg életben lévő s névadásra vonatkozó jogszabályok 1996-tól vannak érvényben. A névválasztási lehetőségét 1996-ban szabályozta a parlament (Althingi 1996). Az alábbiakban legfontosabb kitételeit foglalom össze, rámutatva a lehetséges és választható személynévformákra.

A szabályzat alapja, hogy minden izlandi névnek illeszkednie kell a hagyományhoz, meg kell felelnie az izlandi szokásoknak, az izlandi nyelv grammatikai és helyesírási szabályainak. Például valaki felveheti a *Bambi* előnevet, mivel az illeszkedik az izlandi férfinevek tipikus ragozási rendszerébe, melynek megfelelően a *Bambi*-t a következő módon deklinálják: alanyeset: *Bambi;* tárgyeset: *Bamba;* részes eset: *Bamba;* birtokos eset: *Bamba.* Hasonlóan a fenti példához a *Kata* női név is elfogadott, mivel beilleszthető a nőnemű névszók ragozási mintájába: alanyeset: *Kata;* tárgyeset: *Kötu;* részes eset: *Kötu*; birtokos eset: *Kötu.*

Az izlandi jog kimondja, hogy minden izlandi gyermeknek nevet kell adni legkésőbb hat hónapos koráig. A választott név legalább két részből, de legfeljebb öt tagból állhat. Mindenkinek rendelkeznie kell minimum egy, maximum három előnévvel és legalább egy utónévvel. Bárki választhat legfeljebb egy középnevet, amellyel azonban kettőre csökken a felvehető előnevek száma, mivel az utónevet megelőző nevek – az előnév vagy az előnevek és a középnév – számának az összege nem haladhatja meg a hármat. Továbbra is a fenti család névpéldáinál maradva, Gunnar Jónasson lányának teljes neve a következőképpen alakulhat. Egy előnév: *Birna Gunnarsdóttir;* egy előnév, egy középnév: *Birna Bláfeld Gunnarsdóttir;* két előnév: *Birna María Gunnarsdóttir;* két előnév, egy középnév: *Birna María Bláfeld Gunnarsdóttir;* vagy három előnév: *Birna María Hrafnhildur Gunnarsdóttir.* – Egy másik lehetőség, hogy Birna édesanyja nevét választja családnevének alapjául: egy előnév: *Birna Guðrúnardóttir;* egy előnév, egy középnév: *Birna Bláfeld Guðrúnardóttir;* két előnév: *Birna María Guðrúnardóttir;* két előnév, egy középnév: *Birna María Bláfeld Guðrúnardóttir;* három előnév: *Birna María Hrafnhildur Guðrúnardóttir*. – A fenti példák mellett lehetséges még két családnév – mind az anya, mind az apa nevéből alkotott utónév – használata is. Birna tehát lehet *Birna Gunnarsdóttir Guðrúnardóttir*, testvére, Einar pedig *Einar Gunnarsson Guðrúnarson*. A családnevek sorrendje ebben az esetben szabadon választható.

A legtöbb izlandi családnév a fent bemutatott módon formálódik, de léteznek ún. egytagú, nem felmenő előnevéhez kötött utónevek, mint a *Laxness* vagy a *Kvaran*, azonban jóval ritkábbak a szigetországban. Az izlandi törvények az ilyen típusú családneveket ugyan nem tiltják, de nem is javasolják a felvételüket.

Korábban a külföldieknek is kötelező volt izlandi hagyományokhoz illeszkedő név viselése. Az 1956-ban Izlandra telepedő Pőczik Mihály hivatalos izlandi neve például *Michael Þórðarson*. Ma azonban, ha valaki nem Izlandon születik és nem izlandi állampolgár (de később az országba költözik), megtarthatja korábbi nevét. Külföldi szülők Izlandon született gyermekeire viszont már az izlandi szabályokban meghatározott rend vonatkozik. Az izlandi állampolgárságot elnyerő külföldieknek javasolják idegen hangzású előneveik izlandiasítását. Az *Antónia* alak helyett az *Antonía*-t, a *Marie Aurelia* helyett a *María Árelía*-t, a *Hanni* helyett a *Hanný* alakot, a *Lisabeth* helyett a *Lísbet* változatot ajánlja a személynévadásért felelős bizottság. A férfinevek esetében javasolt változatok: a görög *Alexander Ionas* helyett az *Alexander Jónas* alak használata, vagy a feröeri *Joen* helyett a *Jóhann*, a dán *Knud* helyett a *Knútur*, a svéd *Rune* helyett a *Rúnar*, illetve a lengyel a *Stefan* helyett a *Stefán* (Mannanafnaskrá 2002). Számos esetben a hangalak szinte teljesen megegyezik az eredeti név hangalakjával, csak a fonémát más betűvel jelölik. Az izlandi á diftongus kiejtése például [au], ezért, ahogy az ***Au**relia*/***Á**relía* esetében is, minden *au* hangpárnál javasolt az *á* [au] fonéma, illetve az *á* betű használata. Mind az *Antón**i**a*, mind a *Hann**i*** esetében ugyanilyen átírásnak lehetünk tanúi, amennyiben az általunk *i* betűvel jelölt palatális, zárt, nem ajakkerekítéssel képzett hang [i] betűjele az izlandiban *í/ý (Antoní**a**, Hann**ý**)*. A hasonlónak tűnő változatok azonban nem mindig puszta átiratai az eredeti neveknek, hiszen ebben az esetben a *Lisabe**th*** megfelelője a **Lísabe**þ*** lenne. A þ [þ] hang azonban nem szerepelhet szóvégen az izlandi nyelvben, ezért helyette más alakot javasolnak: *Lísbet*.

A névadás szabályozása, a névváltoztatás engedélyezése az igazságügyért felelős minisztérium (Dómsmálaráðuneytið) hatáskörébe tartozik. A miniszter által kinevezett személynevekért felelős testület (Mannanafnanefnd) feladata az izlandi személynevek folyamatos nyilvántartása és közzé tétele. A világhálón is elhelyezett személynévlista, a Mannanafnaskrá (2004) két fő részre oszlik: a férfi és női keresztnevek, illetve a középnevek csoportjára. Ebből a két forrásból kell minden izlandi állampolgárnak nevet választania. Ha valaki a listában nem szereplő nevet szeretne viselni, annak azt a fenti bizottság elé kell terjesztenie. Amint elfogadják a kérelmezett nevet és elhelyezik a honlapjukon, azt már bárki kiválaszthatja. A *B* betűnél található nevek például az alábbiak (Mannanöfn 2004a).

Férfi keresztnevek: *Baldur, Baldvin, Baldwin, Baltasar, Bambi, Barði, Barri, Baugur, Bárður, Beinir, Beinteinn, Beitir, Bekan, Benedikt, Benjamín, Benoný, Benóní, Benóný, Bent, Berent, Berg, Bergfinnur, Berghreinn, Bergmann, Bergmar, Bergmundur, Bergsteinn, Bergsvein, Bergþór, Bergur, Bergvin, Bernhard, Bernharð, Bernharður, Bernódus, Bersi, Bertel, Bessi, Betúel, Birgir, Birkir, Birnir, Bjargar, Bjargmundur, Bjargþór, Bjarkar, Bjarki, Bjarmar, Bjarmi, Bjarnar, Bjarnfinnur, Bjarnfreður, Bjarnharður, Bjarnhéðinn, Bjarni, Bjarnlaugur, Bjarnleifur, Bjarnólfur, Bjarnsteinn,*

Bjarnþór, Bjartmann, Bjartmar, Bjartþór, Bjartur, Bjólan, Bjólfur, Björgmundur, Björgólfur, Björgúlfur, Björgvin, Björn, Björnólfur, Blængur, Blær, Blævar, Boði, Bogi, Bolli, Borgar, Borgþór, Bóas, Bótólfur, Bragi, Brandur, Breki, Bresi, Brestir, Brimar, Brimi, Brimir, Brjánn, Broddi, Bruno, Bryngeir, Brynjar, Brynjólfur, Brynjúlfur, Brynleifur, Brynsteinn, Brynþór, Bryntýr, Burkni, Búi, Bæring, Bæringur, Bæron, Böðvar, Börkur.

Női keresztnevek: *Baldey, Baldrún, Baldvina, Barbara, Barbára, Bára, Begga, Belinda, Bella, Benedikta, Bengta, Benía, Benna, Benney, Benný, Benta, Bentína, Bera, Bergdís, Bergey, Bergfríður, Berghildur, Berglaug, Berglind, Berglín, Bergljót, Bergný, Bergrín, Bergrós, Bergrún, Bergþóra, Berit, Berta, Bertha, Bessí, Beta, Bettý, Birgit, Birgitta, Birna, Birta, Birtna, Bína, Bjargey, Bjargheiður, Bjarghildur, Bjarglind, Bjarkey, Bjarklind, Bjarma, Bjarndís, Bjarney, Bjarnfríður, Bjarngerður, Bjarnheiður, Bjarnhildur, Bjarnlaug, Bjarnrún, Bjarnþóra, Bjarnþrúður, Bjarnveig, Bjartey, Bjartmey, Björg, Björgheiður, Björghildur, Björk, Björnfríður, Björt, Blíða, Blómey, Blædís, Boga, Bogdís, Bogey, Bogga, Boghildur, Borg, Borgdís, Borghildur, Borgný, Borgrún, Borgþóra, Bóel, Bóthildur, Braga, Braghildur, Branddís, Brá, Brák, Brigitta, Brimdís, Brimhildur, Brimrún, Brit, Britt, Britta, Bríana, Bríanna, Bríet, Bryndís, Brynfríður, Bryngerður, Brynheiður, Brynhildur, Brynja, Burkney, Bylgj.*

Az izlandi előnevek között rendkívül gyakoriak az összetételek. Ugyanazt az előtagot tartalmazhatja férfi és női név is, például *Berg-, Bjarn-, Bjart- Bryn-*. A keresztnév nemét mindig az utótag határozza meg. A fenti felsorolásból is kitűnik a *-hildur*, *-heiður*, *-dís* utótagok népszerűsége a női nevek között. A *-hildur* utótagú nevekre példa még: *Arnhildur, Berghildur, Brynhildur, Danhildur, Ormhildur, Svanhildur, Ynghildur* stb. (KVARAN–JÓNSSON 1991: 37). A férfi neveknél is vannak kedvelt utótagok, például *-berg, -björn, -geir, -leifur* stb. A *-geir* utótagú nevekre példa: *Algeir, Ásgeir, Hallgeir, Jóngeir, Végeir* stb. (KVARAN–JÓNSSON 1991: 41).

A fiúknak kötelező férfinevet, a lányoknak női nevet választani. Ez a szabály azonban csak az előnevekre vonatkozik, a középnevekre nem. Birna és Einar is felveheti ugyanazt a középnevet: *Birna Bláfeld Gunnarsdóttir*, *Einar Bláfeld Gunnarsson*. Ilyen középnevek még: *Dagmar, Eir, Elía, Júni, Sigurmar*. A *B* betűvel kezdődő lehetséges középnevekre példák (Mannanöfn 2004a): *Bakkdal, Bakkmann, Bald, Ben, Bergholt, Bergland, Bíldsfells, Bjarg, Bjarndal, Bláfeld, Blómkvist, Borgdal, Brim.* A középnevek szembetűnően alacsony száma nemcsak a *B* betűvel kezdődő neveknél jellemző, hanem az összes előnév : középnév arányt tekintve is általános. A középneveknek még egy lehetséges formája, amelyet a személynévlista nem tartalmaz: bármely szülő előnevének birtokos alakja. Középnévként édesanyja nevének birtokos alakját választva Birna Gunnarsdóttir *Birna Guðrúnar Gunnarsdóttir*; testvére, Einar Gunnarsson pedig *Einar Guðrúnar Gunnarsson* lehetne.

Az izlandi névadási szabályzat nyújtotta sokféle variáció közül néhány alapvető formát szemléltet a következő lapon olvasható táblázat.

első keresztnév	második keresztnév	első keresztnév	középnév	családnév	családnév
Birna				*Gunnarsdóttir/ Guðrúnardóttir*	
Birna			*Bláfeld*	*Gunnarsdóttir/ Guðrúnardóttir*	
Birna	*María*			*Gunnarsdóttir/ Guðrúnardóttir*	
Birna	*María*	*Hrafnhildur*	—	*Gunnarsdóttir/ Guðrúnardóttir*	
Birna	*María*	—	*Bláfeld*	*Gunnarsdóttir/ Guðrúnardóttir*	
Birna			*Gunnars*	*Guðrúnardóttir*	
Birna			*Guðrúnar*	*Gunnarsdóttir*	
Birna	*María*	—	*Guðrúnar*	*Gunnarsdóttir*	
Birna				*Guðrúnardóttir*	*Gunnarsdóttir*
Birna				*Gunnarsdóttir*	*Guðrúnardóttir*
Birna	*María*	*Hrafnhildur*	—	*Gunnarsdóttir*	*Guðrúnardóttir*
Birna	*María*	—	*Bláfeld*	*Guðrúnardóttir*	*Gunnarsdóttir*

1. táblázat

Egy személy neve tehát öt részből állhat, amelyből a családnév legfeljebb két egység lehet. Két előnév választása csak a 20. század második felétől jellemző. Az 1703. évi, első népszámláláskor mindössze két, dán születésű személy viselt két keresztnevet *(Axel Friðrik, Sesselja Kristín).* Az 1855-ös népszámláláskor már a népesség 4%-ának volt egynél több keresztneve, ez az arány 1910-re 24%-ra, 1976-ra pedig 64%-ra emelkedett (SIGURBJÖRNSSON 1991: 20).

3. A ma használatos izlandi keresztnevek egy része megegyezik a 9. században letelepülő északi germánok által használt előnevekkel. A letelepedés kori nevek között az északi germán nevek vannak többségben, aminek kézenfekvő magyarázata, hogy a bevándorlók java része Nyugat-Norvégiából érkezett (STARDAL 1975: 27). Ilyen férfinevek: *Björn, Einar, Guðmunður, Gunnar, Helgi, Magnús, Ólafur*; női nevek: *Auður, Birna, Guðrún, Helga, Ingibjörg, Sigriður, Þóra*.

A 9–10. században már használatos kelta eredetű nevek (pl. a *Kalman*, melyet a *Colmán*-nal hoznak kapcsolatba) azt bizonyítják, hogy a letelepedő norvég törzsek mellett a Brit-szigetekről is érkeztek bevándorlók, akik részben a viking rablások során elfogott szolgák lehettek (BJÖRNSSON 1983: 42). Hasonlóan a *Kalman*-hoz kelta eredetű férfinév a *Kjartan* (k. *Certán*), a *Njáll* (k. *Niall*) és a *Meldún* (k. *Maeldúin*), a női nevek között az *Eðna* (k. *Eithne*) vagy a *Kaðlín* (k. *Caithlin*) (KVARAN–JÓNSSON 1991: 16–7).

A kereszténység felvétele után, 1000 körül rendkívüli gyorsasággal terjedtek el a bibliai nevek (MELEFORS 2002: 966): *Andrés, Benedikt, Jón, Markús, Páll, Símon*; *Anna, Katrín, Margrét, María, Sesselja, Úrsula*. A leggyakoribb férfi keresztnév a *Jón* volt, amely – egy rövid időszak kivételével – egészen napjainkig megőrizte elsőségét (vö. 2.

táblázat). Ezután hosszú ideig nem érte semmilyen jelentős, a névadási szokásokat befolyásoló hatás az izlandi társadalmat.

Legközelebb a dán uralom időszaka (17–18. század) hozott változást a névadásban Az előkelő családok izlandi utóneveiket dán megfelelőjükre cserélték. Így lett a *Stefánsson*-ból *Stefenssen*, a *Sigurðsson*-ból *Síversen* vagy a *Þórarinsson*-ból *Thorarensen* (SIGURBJÖRNSSON 1991: 12). A 19. század elején ugyancsak dán hatásra terjedtek el az *-ína* végződéssel ellátott nevek, mint például *Klementína, Petrína, Regína* és *Salína*. A királyhű izlandiak körében népszerűek voltak a dán királyok nevei *(Kristján, Friðrik).*

A 20. század utolsó harmadától vált elterjedtté a becenevek második előnévként való használata. Ilyen nevek például: *Bubba* < *Guðbjörg*, *Dadda* < *Dagný*/*Hrafnhildur*, *Idda* < *Ingibjörg*, *Magga* < *Margrét*, *Siggi* < *Sigurður*, *Vala* < *Valgerður*. Ugyancsak az előző század végének népszerű nevei közé sorolhatjuk a *-rós* , *-vör*, *-dís* utótagú összetételeket: *Aldarrós, Friðrós, Júnirós, Jökulrós* stb. A jelenkor névadási szokásaira legnagyobb hatást az angol, illetve amerikai származású nevek gyakorolják. Meghonosodtak olyan keresztnevek, mint a *Dennis,* az *Edgar,* a *Marvin,* a *Bettý*, a *Lillý*, a *Marý*/*Marí* (KVARAN–JÓNSSON 1991: 19; SIGURBJÖRNSSON 1991: 14).

A tíz leggyakoribb férfi, illetve női nevet az első népszámláláskor (1703), a 20. század folyamán táblázatok foglalják össze, (SIGURBJÖRNSSON 1991: 21; KVARAN–JÓNSSON 1991: 56, 63 alapján):

	1703	**1910**	**1960**	**1976**	**1982**
1.	*Jón*	*Jón*	*Jón*	*Þór*	*Jón*
2.	*Guðmundur*	*Guðmundur*	*Sigurður*	*Örn*	*Sigurður*
3.	*Bjarni*	*Sigurður*	*Guðmundur*	*Jón*	*Guðmundur*
4.	*Sigurður*	*Ólafur*	*Þór*	*Sigurður*	*Þór*
5.	*Ólafur*	*Magnús*	*Gunnar*	*Már*	*Gunnar*
6.	*Magnús*	*Kristján*	*Ólafur*	*Gunnar*	*Ólafur*
7.	*Einar*	*Einar*	*Helgi*	*Ingi*	*Magnús*
8.	*Þorsteinn*	*Bjarni*	*Kristján*	*Ólafur*	*Einar*
9.	*Þórður*	*Jóhann*	*Magnús*	*Guðmundur*	*Örn*
10.	*Gísli*	*Björn*	*Stefán*	*Freyr*	*Kristján*

	1703	**1910**	**1960**	**1976**	**1982**
1.	*Guðrún*	*Guðrún*	*Guðrún*	*Kristín*	*Guðrún*
2.	*Sigríður*	*Sigríður*	*Kristín*	*Guðrún*	*Sigríður*
3.	*Ingibjörg*	*Kristín*	*Sigríður*	*Björk*	*Kristín*
4.	*Margrét*	*Margrét*	*Anna*	*Sigríður*	*Anna*
5.	*Helga*	*Ingibjörg*	*Margrét*	*Anna*	*Helga*
6.	*Þuríður*	*Anna*	*Helga*	*Margrét*	*María*
7.	*Kristín*	*Helga*	*María*	*María*	*Sigrún*
8.	*Valgerður*	*Jóhanna*	*Sigrún*	*Helga*	*Ingibjörg*
9.	*Halldóra*	*Guðbjörg*	*Jóhanna*	*Dögg*	*Margrét*
10.	*Ólöf*	*Jónína*	*Björk*	*Ósk*	*Jóhanna*

2. táblázat

Láthatjuk, hogy a hagyomány erősen él az izlandi névadási szokásokban, nemcsak a családnevek, hanem az előnevek tekintetében is. A névadási szokások kismértékű változását mutatja a fentebbi két táblázat. A férfinevek közül a *Jón, Þór, Guðmundur, Sigurður, Ólafur* előnevek; a női nevek közül a *Guðrún, Kristín, Sigríður, Margrét, Anna* előnevek népszerűsége máig töretlen.

4. A hagyomány, a jog és a szokás együtt alakítja és őrzi az Európában egyedülálló, ma használatos izlandi névadási rendszert. A jelenkor névadási szokásait nem jellemzi a korábban már vázolt, jog nyújtotta lehetőségek teljes kihasználása. A hagyománynak megfelelően a legtöbben a szüleik nevéből képzett családnevet viselik *(Gunnarsdóttir, Guðrúnardóttir).* Az egytagú családnév *(Kjarval, Kvaran)* használata izlandi származás esetén nagyon ritka. A szokásokhoz híven, továbbra is népszerűek az óizlandi-ónorvég, illetve a keresztény eredetű nevek. A névgyakoriságot mutató táblázatokban szinte csak ilyen neveket találunk. Napjainkban nem sokan viselnek öt nevet *(Birna María Hrafnhildur Gunnarsdóttir Guðrúnardóttir),* valamint nem jellemző kettőnél több előnév használata sem. Amennyiben valaki a középnevek listájából választ nevet *(Bláfeld),* azt tipikusan csak egy előnévvel párosítja *(Birna Bláfeld Gunnarsdóttir).* Előfordul, hogy míg az egyszerű középneveket kiírják *(Birna Bláfeld Gunnarsdóttir),* addig az anya vagy az apa nevéből képzett középneveket rövidítik *(Birna G. Gunnarsdóttir).* Összességében a legjellemzőbb a három részből álló konstrukció használata, amely kétféleképpen épülhet fel: előnév + középnév + összetett családnév: *Birna Bláfeld Gunnarsdóttir*, vagy két előnév + családnév: *Birna María Gunnarsdóttir*.

Az izlandi személynévanyag a hagyományból táplálkozik, használatát jog szabályozza. Az idővel kevéssé változó névadási szokásokra nem is annyira a névanyag gazdagítása, mint a meglévő elemek kombinálása jellemző.

Irodalom

Althingi 1996. = http://www.althingi.is/lagas/128a/1996045.html

BJÖRNSSON, LÝÐUR 1983. *Frá samfélagsmyndun til sjálfstæðisbaráttu*. Reykjavík.

KVARAN, GUÐRÚN – JÓNSSON, SIGURÐUR FRÁ ARNARVATNI 1991. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík.

Mannanafnaskrá 2002 = http://www.rettarheimild.is/DomsOgKirkjumala/Mannanafnaskra/Um_nofn/nr/1340

Mannanafnaskrá 2004 = http://www.rettarheimild.is/mannanofn/

Mannanöfn 2004a = http://www.rettarheimild.is/mannanofn/?Stafrof=b&Nafn=&Stulkur=on&Drengir=on&Samthykkt=yes

Mannanöfn 2004b = http://www.rettarheimild.is/mannanofn/?Stafrof=b&Nafn=&Millinofn=on&Samthykkt=yes

MELEFORS, EVERT 2002. The development of Old Nordic personal names. In: *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of North Germanic Languages*. Szerk. OSKAR BANDLE – KURT BRAUNMÜLLER – JAHR ERNST HÅKON. Berlin–New York.

RÖGNVALDSSON, EIRÍKUR 1989. *Íslensk hljóðfræði*. Reykjavík.

SIGURBJÖRNSSON, KARL 1991. *Hvað á barnið heita?* Reykjavík.

STARDAL, E. J. 1975. *Íslandssaga*. Reykjavík.

PAPP KORNÉLIA

KORNÉLIA PAPP, **Tradition, common law and custom in the naming practices of Iceland**

This paper describes the triplicity of tradition, common law and custom as they are uniquely combined in the naming practices of Iceland. Present-day family names and first names have been determined by the naming practices of the Norwegians who settled on the island in the 9th century. Today these traditions are protected by the established laws requiring all names to fit in with the grammatical and orthographical rules of Icelandic (Althingi, 1996). The author illustrates the wide range of possible choices using a few examples. After analysing the changes of customs, the author describes today's naming practices in the country.

RÉGI HELYNEVEINK NÉVADÓINAK KÉRDÉSÉHEZ[1]

1. A magyar történeti helynévkutatás helyzetéről, eredményeiről szólva BENKŐ LORÁND az elmúlt években több munkájában is visszatérően azt állapította meg, hogy helyneveink nyelvészeti szempontú feldolgozása messze el van maradva a régi helynévanyag történettudományi hasznosítása mögött, ezért joggal sürgetette az ilyen irányú kutatások fellendítését (l. pl. 2002: 9).

Ezzel látszólag szemben álló véleményként a magyar helynévkutatás elmúlt csaknem fél évszázados történetét áttekintő munkámban (HOFFMANN 2003) én magam úgy vélekedtem, hogy e tudományszak – különösen pedig a történeti kutatásokkal foglalkozó ága – az utóbbi másfél évtizedben olyan kiemelkedő eredményeket ért el, hogy ezek alapján akár úgy is fogalmazhatnánk: a jelzett időben éppen hogy fénykorát élte. Véleményemet arra alapoztam, hogy a kérdéses időszakot e tudományterületen olyan kiemelkedő tudósi teljesítmények fémjelzik, mint Kiss Lajosé, Györffy Györgyé, Kristó Gyuláé, Mező Andrásé, a fent idézett Benkő Lorándé és másoké.

BENKŐ véleménye azonban arra vonatkozik elsősorban – és ezt a kérdés megítélésében figyelembe kell vennünk –, hogy értékelése szerint a korszerű nyelvészeti ismeretek és eredmények nem támogatják eléggé hatékonyan a magyarság történetével foglalkozó más tudományok, főleg a történettudomány kutatásait. S ez a hiány – figyelmeztet BENKŐ – súlyos következményekkel járhat, mivel névtani, nyelvészeti szempontból kellően alá nem támasztható vizsgálatok ingatag, sőt gyakran téves koncepciók kialakításához vezethetnek.

BENKŐ LORÁND felvetését az érintett tudományterületek közötti kommunikációs hiányosságnak is tekinthetnénk akár, ám a probléma nem szűkíthető le csupán arra, hogy a névkutatás nyelvészeti eredményei nem jutnak el megfelelően a történettudósokhoz. Ennél azért többről is szó van: kétségtelen, hogy a nyelvészeti részletkutatásokban felhalmozódó eredmények többnyire nem állnak össze nagyobb szintézisekké, ami nemcsak a szélesebb körű felhasználásoknak állja el az útját, hanem a szisztematikus feldolgozások nagyobb bizonyosságát sem adja meg e téren a kutatási teljesítményeknek.

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.

Tovább súlyosbítja a helyzetet, hogy az ismeretek töredezettsége – amely olykor akár ellentmondásokat, egymást kizáró véleményeket is takarhat – a nevekre vonatkozó nyelvészeti kutatásoknak gyakran éppen az alapkérdéseit érinti.

Ezek közé tartozik az előadásom címében megjelölt téma is: régi helyneveink névadóinak kérdése, azaz másként megfogalmazva: kiknek a nyelvéhez, nyelvhasználatához köthetők a Kárpát-medence Árpád-korból fennmaradt helynevei? Hogy ez a kérdés a nyelvtörténész számára nem lehet érdektelen probléma, magától értődik. De nem az a történésznek sem, aki a régi helynevek nyelvi jellege alapján – más, közvetlenebb források híján – az egykori etnikai állapot rekonstruálását próbálja megkísérelni. Az így kapott eredmények azonban természetszerűen nagymértékben attól függnek, hogy a következtetéseket mennyire megbízható nyelvészeti ismeretekre és milyen kutatási módszerekre alapozzuk.

2. Az Árpád-kori helyneveket az írott kútfők két fontos típusa hozza elénk: az elbeszélő források (geszták, krónikák) és az oklevelek között a hasonlóságok ellenére is számos különbség mutatkozik, amely a névanyag értékelésében is figyelembe veendő. A továbbiakban elsősorban a diplomák helyneveiről kívánok szólni.

Ha az oklevelekben található, helyet jelölő kifejezéseknek a nyelvhasználati vonatkozásait – nevezzük úgy: névszociológiai helyzetét – kívánjuk értékelni, akkor elsőként azt kell figyelembe vennünk, hogy az oklevél nyelvi anyaga magán őrizheti a diplomát kiállító hivatalos személyeknek a nyelvi hatását is. E problémakör részletes taglalását itt nem tartom feladatomnak, mivel néhány fontos kérdését a közelmúltban tekintettem át (HOFFMANN 2004).

Annyit azért megemlítendőnek tartok, hogy ha a továbbiakhoz kiindulópontként el is fogadjuk azt a ma általánosnak tekinthető felfogást, mely szerint az oklevelek – rendeltetésükből adódóan – a bennük lévő helyneveket olyan formában adják meg, ahogyan azok a kérdéses területen használatosak, akkor is ki kell egészítenünk ezt a megállapítást azzal, hogy az oklevelek nem kis számban tartalmaznak olyan nyelvi elemeket is, amelyek leginkább az oklevélszerző nyelvi lenyomataként értékelhetők. Az oklevelek névszociológiai vizsgálata során ezeket tehát el kell választanunk a többi szórványtól. Ennek az elvnek az érvényesítéséről még akkor sem mondhatunk le, ha jól tudjuk, hogy ez a szétválogatás nagyon sok esetben megvalósíthatatlan, mivel az egyes elemek megítélését illetően kizárólagos kritériumokkal nem rendelkezünk.

3. A nevek nyelvi jellegének a feltárásában hagyományosan központi szerep illeti meg az etimologizálást, vagyis a névfejtést. Ez az eljárás annak a nyelvi-névadási helyzetnek a rekonstruálásaként is felfogható, amelyben a helynév elnyeri funkcióját. Egy ilyen szituáció elvileg szinte minden földrajzi név esetében megragadható, ugyanis csaknem minden tulajdonnév valamilyen névadási aktus révén válik névvé. Amennyiben tehát a helynévfejtés a névadási helyzet megragadására törekszik, abban nyelvi-nyelvészeti szempontok érvényesítése mellett földrajzi, társadalomtörténeti, szociális, kulturális, lélektani stb. mozzanatok figyelembevételére is szükség van, még akkor is, ha biztosan tudjuk, hogy a névadási helyzet minden összefüggése teljes mélységében soha nem ismerhető meg.

Az etimológia által feltárt néveredetnek a magyar névkutatásban hagyományosan nagy jelentősége van, hiszen történészek és gyakran nyelvészek is leginkább éppen ennek alapján próbálták meghatározni a Kárpát-medence népességének etnikai összetételét, különösképpen a magyarság itteni megjelenésének folyamatát. Ennek az eljárásnak a legnagyobb nehézsége az, hogy a név első oklevélbeli rögzítése független a névadás korától, azaz a név keletkezése és első lejegyzése között akár igen tekintélyes idő is eltelhetett. Ebben a helyzetben értékelődött fel a helynevek ún. kormeghatározó értéke, az a nyelvészeti jellegű ismeretanyag, mely szerint bizonyos típusú helynevek létrejötte meghatározott korhoz köthető. E kronológia merev határokkal való értelmezését azonban ma már egyre kevésbé fogadja el a tudományosság, így az erre alapozott etnikai következtetések is mind jobban a talajukat veszítik.

Még bonyolultabb a helyzet, ha különböző nyelvekhez (és így etnikumokhoz) tartozó, azaz ezekre visszavezethető neveket kívánunk népességazonosításra felhasználni. Ezt az eljárást átfogó igénnyel legutóbb KRISTÓ GYULA alkalmazta arra, hogy Magyarország Szent István korabeli népességének összetételét meghatározza (2000). KRISTÓ módszere az volt, hogy igen szigorú kritériumok által kijelölt helynévanyagot vizsgált meg az etimológiai eredet szempontjából, s a különböző forráscsoportokban megmutatkozó nyelvi eredetbeli viszonyoknak etnikai arányokat feleltetett meg. Bár a módszer elnagyoltságára maga KRISTÓ is felhívta a figyelmet, én eljárásában a fő veszélyt leginkább abban látom, hogy a szerző nem vette figyelembe a vizsgálatban azt a fontos kronológiai körülményt, hogy a dokumentumok korára vonatkozóan semmiképpen sem adhat felvilágosítást a névadás adott esetben jóval korábbi helyzete és állapota.

Ezzel kapcsolatban határozottan le kell szögezni, hogy az oklevelek helynévadatai elsősorban a korabeli névhasználók nyelviségének jellemzésére alkalmasak, és csak nagyon távolról, sokszoros áttétellel következtethetünk belőlük a nevek keletkezésének körülményeire, korára, névadóinak kilétére, nyelvi-etnikai hátterére stb. S hogy e különbség nyelvi szempontból egyáltalán nem jelentéktelen, azt a Tihanyi alapítólevélből vett (és KRISTÓ által is vizsgálatba vont) alábbi példákkal szemléltethetjük. Ha szlávok adták is valamikor a *Castelic* nevet, 1055-ben magyar ajkakon is éppúgy élhetett, mint szlávon; a *Bolatin* ~ *Balatin* (leginkább *Bàlàtin* ~ *Bàlàtin* formában) viszont csakis magyar nyelvi elem lehet, mert szláv népek nyelvén *Blatin*-nak hangzott volna: azaz az oklevélbeli forma nem szláv, hanem éppen hogy magyar nyelvű névhasználó(k)ra utal. A monostort és települést jelölő *Tihany* nevet pedig szláv anyanyelvűek legfeljebb abban az esetben használhatták, ha a biztosan a magyarban keletkezett puszta személynévi eredetű helynév átkerült a szláv nyelvekbe is (ami természetesen elképzelhető).

Az oklevelek névadatai tehát a helynévhasználók nyelvi hovatartozásáról elsősorban a diplomák keletkezésének korára érvényes felvilágosítást adnak. Mivel azonban a több nép által lakott többnyelvű területeken a nevek jó része – eredetétől függetlenül – az egyes nyelvekben semmiféle eltérést nem mutat, és elkülönítő nyelvi kritérium csak a helynevek egy részében mutatkozik meg, mindez jelentősen korlátozza a szórványok ilyen jellegű felhasználhatóságát.

4. A helynévadás alapvető körülményeivel kapcsolatban a magyar névkutatásban napjainkban jórészt több évtizeddel ezelőtt vallott felfogások vannak használatban. A

kutatók többsége ma is úgy véli, hogy a névadás alapoka az, hogy az ember tájékozódni kíván a tájban, s a számára fontos helyeknek ezért ad nevet. Ezzel szemben a nemzetközi szakirodalom felfogása szerint a névadás végső oka az ember kommunikációs szükséglete, és a mindenkori névszükséglet az adott helyzetben felmerülő kommunikációs igényeknek a függvénye (l. pl. KIVINIEMI 1978: 73, 77).

Korábban általános volt az a gyakran ma is felmerülő vélemény, hogy a helynevek keletkezése hosszú folyamat, s amíg a közszói kifejezésekből tulajdonnevek alakulnak ki, az akár évszázadokig is eltarthat. BENKŐ LORÁND azonban arra hívta fel a figyelmet újabb kori viszonyokon alapuló hazai és nemzetközi vizsgálatokra hivatkozva, hogy „egy, számára addig ismeretlen tájra kerülő népnek, népcsoportnak akár különböző földrajzi, gazdasági, társadalmi viszonyok mellett sem kell néhány évtizednél hosszabb idő ahhoz, hogy táji környezetét helynevekkel benépesítse" (1998: 113).

A névadás szociológiai hátteréről ma is az az általános vélemény, hogy a nevek létrehozása a régiségben szinte kizárólag népi nyelvi jellegű, kollektív tevékenységként képzelhető el. Noha e felfogás egyes részleteivel egyetérthetünk, rá kell mutatni arra is, hogy e vélemény arra az elképzelésre megy vissza, amely szerint a helynevek mintegy véletlenszerűen, számos egyedi közszói megnevezésből választódnak ki, és válnak lassan-lassan tulajdonnévvé. Ezzel szemben a mai névelméleti felfogás azt vallja, hogy a neveket a névadás aktusa teszi névvé (l. pl. HAJDÚ 2003: 56–8). Ez a szemlélet, amely tehát a névadást egyfajta aktusnak tekinti, a közösséggel szemben az egyént hozza kapcsolatba a névalkotással, és egyben a tudatosságot helyezi az ösztönösség elé.

A helynevek szemantikai-tárgyi hátterének a magyarázatában korábban leginkább azt vették figyelembe, hogy a helyet a szóba jöhető számos jegy közül többnyire a legjellemzőbb tulajdonságáról nevezik el. A mai névelméleti felfogások azonban kiemelik, hogy ez nem mindig így van, a név egyedítő funkciójából adódóan ugyanis gyakran éppen valamely olyan jellegzetesség szolgál a névadás alapjául, amely a névadó szempontjából a helyet leginkább elkülöníti más, hasonló helyektől.

A névadás itt bemutatott tényezőit tovább lehetne részletezni, ám talán ennyi is elég ahhoz, hogy a helynévadás bonyolult, sokrétű jellegét érzékeltessük. A fentiekből kézenfekvően adódik az a tanulság, hogy a nevekből nem lehet olyan közvetlenül következtetni sem a tájra, sem a társadalomra, gazdaságra, etnikumra, mint ahogyan ezt korábban sokan tették. Másrészt pedig azt is meg kell állapítani, hogy a névadási helyzeteket nem szabad egynemű jelenségként felfogni, hiszen ezek a kommunikációs szükségletek sokszínűségéből adódóan névszociológiai tekintetben nagyon sokfélék lehetnek.

5. A hagyományos felfogás a névadói, névhasználói helyzetet leginkább olyan szituációként értelmezte, amelyben az egyes nevekhez a tágabb környezet lakossága kötődik. Jellegzetesen mutatja ezt a véleményt KNIEZSA ISTVÁN megfogalmazása, aki szerint a földrajzi neveket „az egész vidék ismeri, használja és hagyományozza az utókorra, tehát a helynévből elsősorban a k ö r n y é k lakosságának népi viszonyaira lehet következtetni" (1938: 405). Ez a szemlélet azonban nem alkalmazható minden névadói-névhasználói szituációra.

Névszociológiai szempontból első renden feltétlenül el kell választani a természeti nevek körében megmutatkozó névadási helyzeteket az ember alkotta helyek és objektumok megnevezési szituációitól. Ez az elvi különbségtétel ugyan régóta jelen van a névkutatásban, mivel a két névtípus eltéréseit már jó fél évszázaddal ezelőtt is hangsúlyozták az ún. névélettani irányzat képviselői, ám a két típus között viszonylag kevés nyelvi, rendszertani jegyben is megmutatkozó differenciát mutattak ki a kutatók, másrészt pedig – s számunkra itt ez a fontosabb – a történeti névtani vizsgálatokban szinte egyáltalán nem érvényesült ez a szemlélet.

A továbbiakban először a természeti nevek névszociológiai helyzetének jellemzőit tekintem át. E csoportban a régiségben jóval nagyobb az átvett nevek aránya, mint a műveltségi nevek körében, ami önmagában is azt mutatja, hogy itt a tudatos névadásnak közel sincs olyan fontos szerepe, mint a másik névtípusban: a névhasználó közösség a kommunikációs szükségleteit egyszerű név-használatbavétel útján is ki tudja elégíteni. Ugyanez a körülmény mutatkozik meg a helynevek ún. hasadás útján történő létrejöttében is, amelynek során közszói kifejezések nyernek új, tulajdonnévi jelentést: az *Ér, Séd*-féle nevek nem ritkák a természeti nevek körében, ám a műveltségi nevek között a *Lak* típusúak kivételesnek számítanak. A névadói tudatosság és szándékosság jóval gyengébb jelenlétét mutatja az is, hogy például vizek, hegyek elnevezési aktusáról vagy erre utaló körülményről alig szólnak a források.

A természeti nevek körében – főleg a történeti névanyagban – sokkal ritkábban jelenik meg a többnevűség, mint a műveltségi nevek között. Ez jórészt azzal magyarázható, hogy maga a kommunikációs helyzet nem igényli újabb névváltozatok megjelenését, de más (például társadalmi, lélektani stb.) okok sem nagyon idézik ezt elő. E körben ritkák a szemantikai típusváltások, az itt megfigyelhető változások többnyire döntően nyelvi indítékúak, ezért aztán e névfajták névegyedei az ómagyar kori nyelv számos olyan jellegzetességére is rávilágítanak, amelyre a településnevek – másfajta névszociológiai helyzetük miatt – nem utalnak.

A helynevek – különösen a természeti nevek – nagyon hosszú időn át csupán szóbeli hagyományként léteztek, írásbeli rögzítésük nem a kodifikálás céljával történt. Ilyen körülmények között a nevek megőrződése leginkább két tényezőtől függ: egyrészt attól, hogy a névre a kommunikációban folyamatosan szükség van-e, másrészt pedig attól, hogy a hagyományozók lánca nem szakad-e meg. Ez utóbbi feltétel érvényesülését nyilvánvalóan nagyban befolyásolja, hogy mennyire széles a névhasználók köre. Kétségtelen például, hogy a nagyobb folyók, hegyek nevét éppen a széles névhasználói kör legalább valamely részének folytonossága tarthatta fenn. A természeti nevek többsége azonban a régiségben is csak egy-egy kisebb névhasználó közösségen belül funkcionálhatott, amelynek névismerete alig haladhatta meg egy-egy település határát. Erre szintén a víznevek köréből jó példaként szolgálnak a kisebb folyóvizeknek az ún. szakasznevei, amelyek gyakran településenként változnak, jelezve az egyes névadói közösségek viszonylagos zártságát és elkülönültségét.

E mikrotoponimáknak az erős lokális kötöttsége nyelvi-nyelvtörténeti szempontból azzal az előnnyel jár, hogy az ilyen nevek biztosan kapcsolhatók egy-egy kisebb közösség által lakott, ismert területhez, így ezek a nyelvi elemek a nyelvjárástörténetnek minden más korai emléknél értékesebb forrását jelentik. Ám ebből az is adódik, hogy etnikai következtetésekre is legfeljebb csak ilyen hatókörrel érvényesek, a tágabb környezet népességi viszonyaira azonban semmiképpen nem vethetnek fényt.

6. A településnevek létrejöttének névszociológiai helyzete jelentősen különbözik a természeti nevek keletkezési körülményeitől. A település maga ugyanis az ember alkotása, s egyben annak a kifejezője is, hogy az ember birtokba vett valamely területet. A település léte tehát természetszerűen valamilyen emberi cselekvést feltételez, s a névadás ennek az alkotási folyamatnak a részeként értékelhető. Mindebből az is következik, hogy a településnév-adásban sokkal erősebben megjelenik a szándékosság és a tudatosság, jobban kifejeződnek az egyéni érdekek, és ezáltal a névadási helyzetnek esetleg akár több konkrét részlete (például a névadó személye) is megragadható.

A szakirodalom többnyire nem tesz különbséget a névadási (névszociológiai) helyzet tekintetében a régi helynévanyag helynévfajtái között: a természeti neveket és a településneveket e szempontból azonosnak vagy legalábbis jórészt hasonlónak láttatja. Pedig a források több olyan információt is tartalmaznak, amelyek a különbségekre utalnak.

A középkorban az oklevelek az érdekérvényesítés kiemelkedően fontos írásbeli területét jelentették, ezért egyáltalán nem ritkák bennük az olyan utalások, amelyek a névadásra közvetlenül vagy közvetetten utalnak. A korabeli névadási helyzetekről a legtöbb ismeretet kétségkívül a személyekről elnevezett településnevek kapcsán találjuk a forrásokban, ami már önmagában is azt jelezheti, hogy az egyéni érdekek érvényesülését, a tudatosságot itt láthatjuk talán legerősebben megnyilvánulni a nevek létrehozásában. A kérdés megítélésében figyelembe kell venni, hogy a honfoglalást követően a Kárpát-medencében a birtokviszonyok fokozatos, tulajdonképpen évszázadokig tartó kialakulása és megszilárdulása olyan körülmények között ment végbe, amely a szóbeli és az írásbeli kultúra határán állt. A szóbeliség körülményei között a birtoklás kifejezésének fontos eszköze lehetett maga a megnevezés is, amely egy nyelvhasználói csoport számára a mindennapi kommunikatív helyzetek sorában megjelenően hosszú ideig verbálisan is fenntarthatta személy és hely összetartozásának tudatát. GYÖRFFY GYÖRGY pendítette meg azt a gondolatot (1972: 286), hogy valamely javadalom neve önmagában is a birtoklás jogcíme lehetett. KRISTÓ kritikája, amely szerint a név birtokjogot nem igazolhat (1976: 17–8), igaz lehet az oklevelezés rendszeressé válásának időszakára, de az azt megelőző időkre vonatkozóan nem vethető el GYÖRFFY elképzelése sem. E névadási forma fontosságát a honfoglalást követően a legrégebbi okleveleinkben fennmaradt feltűnően sok személynévi eredetű településnév is mutatja.

Arra vonatkozóan is számos adatot ismerünk, hogy a tulajdonjog változása a helynevek módosulását is előidézheti. E változások kommunikációs okokkal nem magyarázhatók, hiszen a tulajdonnév alapfunkciójához kötődő azonosítást a korábbi név is maradéktalanul elvégezte volna. A kommunikáció szempontjából a névváltozás többnyire nem kívánatos, hiszen leginkább kommunikációs bizonytalanságot, rosszabb esetben zavart okoz. Azt, hogy az új névforma létrehozásával a névadó gyakran még a kommunikáció átmeneti zavarait is vállalja, leginkább az magyarázhatja, hogy a névadónak nyomós okai vannak a névváltoztatásra, érdekei fűződnek az új név létrehozásához és használatbavételéhez. A településnevek változékonyságát a korábbi szakirodalom többnyire a kiforratlanságukkal magyarázta. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy e jelenség sokkal inkább a névadás tudatosságának egyik jeleként értékelhető.

A névnek a tulajdonviszonyok kifejezésében játszott szerepe mutatkozik meg az olyan különleges esetekben is, amelyek a településnevekkel való manipulációra utalnak. GYÖRFFY GYÖRGY Bot ispán Bodrog vármegyei birtokszerzési akcióinak részeként olyan példákat is bemutat, amelyek azt jelzik, hogy a név viselője birtokgyarapításait településnevek megváltoztatása révén is megpróbálta előmozdítani (1963: 726). Az efféle ügyek sorát – ha nem is túl nagy számban – tovább lehetne gyarapítani.

Közvetett módon a névadás tudatosságára utalnak az elbeszélő kútfőkben, elsősorban Anonymus gesztájában gyakran előjövő névadási esetek is: az egyik legjellemzőbb ilyen híradás Csanád várának új elnevezése a régebbi Ajtony vára megnevezés helyett. Az efféle példák egyúttal azt is sejtetik, hogy az új név nem feltétlenül a környezet nyelvi reakcióját tükrözi, hanem tudatos, személyhez köthető névadási aktus is állhatott mögötte.

De legalább ennyire beszédesek a mi szempontunkból Anonymus koholt személynevei is, amelyek azt mutatják, hogy a személynév és a helynév kapcsolata, névadási modellje, valamint birtoklást kifejező ereje a települések elnevezésében Anonymus korában is élő gyakorlat volt. Azt, hogy a névmagyarázatokban Anonymus saját kora névadási gyakorlatát vetítette vissza a honfoglalás korára, eddig is többen felvetették. Könnyen elképzelhető azonban az is, hogy a névadás névszociológiai helyzetét ugyanígy a maga korának gyakorlata alapján képzelte el, s ennek fényében értékelendő, hogy híradása egyéni névadási esetekre is utal.

A települések névadóinak a szakirodalom leginkább az elnevezett helység környezetének lakóit tekinti. KRISTÓ GYULA azonban már régebben rámutatott arra, hogy a 10–11. században a gyér népsűrűség és a települések nagyobb fokú zártsága miatt a névadó környezetnek eleve jóval kisebb szerepét tételezhetjük fel (1976: 9). KRISTÓ véleménye rávilágít arra, hogy a településnév-adás névszociológiai helyzetének megítélésében a településtörténeti vonatkozások semmiképpen nem hagyhatók figyelmen kívül.

A fentiekben azt próbáltam bizonyítani, hogy a tudatos névadói tevékenység az Árpád-korban jóval általánosabb lehetett, mint ahogyan ezt általában a szakirodalom értékeli. Ebből természetszerűen az is következik, hogy a névadásban a kérdéses települések lakóinak vagy valamely meghatározó lakosának, tulajdonosának stb. névadó szerepét kell előtérbe állítanunk. A legnagyobb valószínűséggel ezt a személynévi eredetű helynevek esetében tehetjük föl, de nehéz elképzelni azt is, hogy például a patrocíniumi nevek a környező lakosság teremtményei lennének. A belső névadás lehetősége minden olyan település esetében fokozottan előtérbe kerül, amelynek a neve a település belső viszonyaira utal. Nemigen magyarázhatók a környezet névadásával az olyan azonos településnevek sem, amelyek egymáshoz feltűnően közel, néhány kilométeres körzeten belül helyezkednek el. A környező lakosság mint névadó legnagyobb valószínűséggel a természeti nevekből (például víznevekből, növényzeti nevekből) alakult településnevek körében jöhet szóba. A különféle településnév-típusok tehát névszociológiai szempontból is különbségeket mutatnak, ezért nyelvi-etnikai azonosító szerepüket sem szemlélhetjük differenciálatlanul.

7. Előadásomban a régi helynevek névszociológiai kérdéseinek néhány problémáját tudtam csupán felvillantani. E szempontok következetes érvényesítése a történeti névtani vizsgálatokban a jövő feladata lesz. Ennek eredményei azonban bizonyára sok, eddig biztosnak vett ismeretben meg fogják ingatni a hitünket, PESTY FRIGYES egykori szavaival élve: a kutató „sok illusióról kénytelen leend lemondani" (1878: 61). Ám ez csak azt jelenti, hogy a továbbiakban – ahogyan BENKŐ LORÁND más összefüggésben megfogalmazta (1980: 93) – a biztos illúziók helyett a bizonytalanabb realitásokkal nézhetünk szembe.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei.* Budapest.
BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.
BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Budapest.
GYÖRFFY GYÖRGY 1972. Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 261–320.
HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Budapest.
HOFFMANN ISTVÁN 2003. *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen.
KIVINIEMI, EERO 1978. Paikannimistö systeeminä. In: *Nimistöntutkimus ja paikallishistoria.* Szerk. KIVINIEMI, EERO. Helsinki.
KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* 1–3. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest. 2: 365–472.
KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Szeged.
KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 3–44.
PESTY FRIGYES 1878. *A helynevek és a történelem.* Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN

ISTVÁN HOFFMANN, **On people after whom old settlements of Hungary were named**

The present study examines the name-sociology of place-names and generic words with localizing functions preserved in the written records of the Early Old Hungarian period. The starting-point of the discussion is that many of these language items can be observed as language imprints of the charter drafters, and the rest of the names do not describe the language situation of the local population equally well either. The linguistic characteristics of the names allow us to judge about the time of occurrence and cast light only rarely on the time of birth. Etymology can bind most names to a language; this fact, however, gives no opportunity to draw direct conclusions about the ethnic group. It appears that there is an important difference between natural names (names of bodies of water, micronames) and names of human establishments (e.g. settlements) with respect to the situation of naming. Regarding the former ones, the act of naming can less be blamed on a given person, and the users of these names could be fewer. The changeability of settlement-names, the frequency of settlements with more than one name, the references of the historical sources emphasize the presence of greater consciousness on the part of the namers, still even different types of settlement-names can display different name-sociology.

VÁLTOZÁSMODELLEK A TELEPÜLÉSNEVEK KÖRÉBEN[1]

1. Az a felismerés, miszerint bizonyos helynevek (elsősorban a településnevek) részint a szemantikai tartalmukat, részint a morfológiai struktúrájukat, részint az etimológiájukat tekintve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, késztette a történeti helynevek kutatóit az elmúlt század közepén arra, hogy megkíséreljék a településneveket egyfajta tipológiai rendszerbe állítani. Ezt a 20. század első felében KNIEZSA ISTVÁN által a településnevek vizsgálatára kialakított módszert – amit legfőbb kritikusa, KRISTÓ GYULA később történeti helynév-tipológiának nevezett (1976: 3) – azonban kikezdte az idő, s elsősorban kronológiai merevségét tekintve a mai tudományosság számára eredeti formájában lényegében tarthatatlanná vált. Megújítása, újragondolása ugyanakkor nem csupán a helynévkutatás vagy a nyelvtörténetírás szempontjából égetően fontos feladat, hanem a helyneveket hasznosító más tudományágak számára is, hiszen a névtipológia eredményeire nagyívű következtetéseket alapoztak – elsősorban település- és népességtörténeti szempontból – a társtudományok, főképpen a történettudomány és a történeti földrajz képviselői is.

A történeti helynév-tipológiát mindazonáltal nem csupán az egyes névtípusok nyelvi, kronológiai jellemzőinek vonatkozásában kell felülvizsgálni, hanem szükségszerűen ki is kell egészíteni egy új aspektussal: a helynevek változástípusainak rendszerbe foglalásával (vö. MEZŐ 1989: 144). A nevek tipológiai rendszerének ugyanis tekintettel kell arra is lennie, hogy a helynevek – más nyelvi jelekhez hasonlóan – külső (azaz nem nyelvi) okok, illetőleg belső (azaz névrendszerbeli) motívumok hatása következtében igen gyakran különféle változásokon is keresztülmennek, amely változások a nevek alakját vagy jelentését egyaránt érinthetik (l. ehhez még HOFFMANN 1999a: 213, 1999b: 70).

A helynevek életében bekövetkező változások vagy más terminussal: a típusváltások rendszerbe foglalásának időszerűségére MEZŐ ANDRÁS másfél évtizeddel ezelőtt, a zalaegerszegi névtani tanácskozáson e szavakkal figyelmeztetett: „A tiszteletreméltó előtanulmányok után ma már elérkezett arra az idő, hogy a típusváltások valamennyi lehetséges módjának földerítésével … megújítsuk településneveink történeti-névtani tipológiáját.” (1989: 146). Írásomban a településnév-változások típusainak, az e körben megmutatkozó változási szabályoknak egy lehetséges tipológiai rendszerét igyekszem felvázolni, és egyúttal megkísérlem azt is, hogy az e változások mögött rejlő legfontosabb kiváltó oko(ka)t is bemutassam.[2]

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.

[2] A változások vizsgálata több magyar névkutató munkájában előkerült már a korábbiakban is, de nem a teljességük leírásának a szándékával, hanem inkább speciális, a választott téma szempontjából releváns változástípusokra tekintettel. KÁZMÉR MIKLÓS például egy morfológiai helynévtípus, a *falu* földrajzi köznevet (és változatait) tartalmazó településnevek változási lehetőségeit vette számba máig mintaszerű érvénnyel és alapossággal (1970). MEZŐ ANDRÁS egy szemantikai típus, a patrocíniumi nevek típusváltásait követte nyomon írásaiban (pl. 1989, 1996: 231–49), elsősorban a konvergens és a divergens fejlődésre összpontosítva figyelmét. De ugyanő a helységnévváltozá-

A változás-tipológia időbeli keretének a kijelölése szinte önként adódik: minthogy a magyar hivatalos helységnévadás időszaka – amikor a településnév-adás és változtatás a közigazgatás különböző szintű szerveinek a felügyelete alatt zajlott – a fent idézett MEZŐ ANDRÁS jóvoltából alapos vizsgálatban részesült (1982), a „természetes" településnév-változások áttekintése a legkorábbi dokumentumoktól a 18. század második feléig terjedő időszak vonatkozásában látszik – a MEZŐéhez hasonlóan monografikus feldolgozásban – megvalósítandónak.

2. A helynevek – csakúgy, mint a közszavak – két összetevő, a névalak és a jelentés kapcsolataként határozhatók meg. A névalak változásainak a szabályszerűségeit elsősorban a lexikális-morfológiai (és vele olykor összefüggésben a funkcionális-szemantikai) struktúra módosulásaiban ragadhatjuk meg, a jelentését pedig a denotatív jelentés megváltozásában. A településneveket érintő változási szabályok egy lehetséges tipológiai rendszerét az alábbiakban írhatjuk le.

1. Komplex folyamatok: a denotatív jelentés és az alak egyidejűleg változik
- 1.1. névkeletkezés: Ø > *Debrecen*
- 1.2. néveltűnés: *Salamon* > Ø
- 1.3. névdifferenciálódás: *Apáti* > *Kisapáti, Nagyapáti*
- 1.4. névintegráció: *Szurdok* + *Bénye* > *Szurdokbénye*

E folyamatok közül a névkeletkezés jelenségével a változások kapcsán nem foglalkozom, mivel ezt a keletkezéstörténet, nem pedig a változástörténet körébe utalom. E helyütt csupán a már meglévő nevek módosulásait (azaz lényegében a másodlagos nyelvi folyamatokat) tárgyalom.

2. Jelentésváltozások: a denotatív jelentés változik, az alak érintetlenül marad
- 2.1. névátvitel: *Döbrés* 'település' > *Döbrés* 'határrész'

A névátvitel fordított irányú folyamata (azaz a nem települést jelölő helynév > településnév változási irány) az előző pontban megfogalmazott okok miatt ugyancsak nem része a változástipológiának: a *Sáros-patak* 'vízfolyás' > *Sárospatak* 'település' metonímia ugyanis szintén a településnevek keletkezéstörténetét és nem a változási folyamatait gazdagítja.

---

sok közigazgatási fórumok általi befolyásolására is részletesen kitért a hivatalos helységnévadást bemutató monográfiájában (1982). KISS LAJOS a földrajzi nevek nyelvi fejlődését taglaló könyvecskéjében a nevek hangtestét és a morfológiai szerkezetét érintő változásokra egyaránt tekintettel volt (1995). Strukturális alapokon állva és elméleti igénnyel készült HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési monográfiája, amelynek keletkezéstörténeti fejezetében a helynevek változási köre is figyelmet kapott, mégpedig – a munka strukturalista szemléletének megfelelően – szerkezeti megközelítéssel (1993). Újabb írásaiban ismét előkerültek a szerkezeti változási szabályok: ezekben a munkákban a szerző kiegészítette, pontosította a korábban megírtakat, és bizonyos fogalmak kapcsán terminológiai módosításokat is tett (vö. pl. 1999a, 1999b). Írásomban leginkább az általa képviselt szemlélethez és terminológiához kapcsolódom.

3. Alaki változások: az alak változik, a denotatív jelentés változatlan marad
3.1. teljes változás: névcsere: *Disznó > Apáti*
3.2. részleges változás
3.2.1. szabályokba foglalható (megjósolható) változások: a névrészeket és a névelemeket tendenciaszerűen érinthetik
A) a szintaktikai szerkezet változása
a) kiegészülés
jelzői előtaggal: *Óvár > Nagyóvár*
földrajzi köznévi utótaggal: *Körmöc > Körmöcbánya*
b) ellipszis
jelző (előtag) marad el: *Péterlaka > Laka*
földrajzi köznév (utótag) marad el: *Remetefalva > Remete*
c) névelem > névrészcsere: *Kereki > Kerekegyház*
d) névrész > névelemcsere: *Kovácstelke > Kovácsi*

A szintaktikai szerkezet megváltozása során a helynévnek mind a funkcionális-szemantikai arculata, mind a lexikális-morfológiai struktúrája módosul olyan formában, hogy az új név vagy új névrészt és ezzel együtt (a helyre vonatkozó) többletinformációt vesz fel az elsődlegeshez képest, vagy pedig funkcionális szerepű névrészt és ezzel együtt információtartalmat veszít.

B) a morfológiai szerkezet változása
a) redukció (névelemnyi csökkenés): *Hodosd > Hodos; Boldogasszonyfalva > Boldogfalva*
b) bővülés (névelemnyi növekedés): *Halász > Halászi*
c) névelemcsere: *Nyárágy > Nyárád*
d) névrészcsere: *Erzsébetforra > Erzsébetkuta, Mikefalva > Mikefa*

A morfológiai szerkezet megváltozásán azokat a folyamatokat értem, amelyek során az elsődleges név funkcionális-szemantikai szerkezete változatlan marad, és csupán a lexikális-morfológiai struktúrája módosul: azaz a név a változás során nem kap és nem is veszít információt. A névelemcsere és a névrészcsere esetében sem történik a funkcionális szerkezetben módosulás, hiszen mindkét változás során a lexikális-morfológiai struktúra valamely eleme (képző vagy utótag) egy ugyanolyan funkcionális szerepű másik (többnyire produktívabb) elemre cserélődik fel.

3.2.2. szabálytalan (nem megjósolható) változások
a) deetimologizáció (elhomályosul a lexikális-morfológiai struktúra és az elsődleges név szemantikai arculata is): *Szentmária > Somorja*
b) népetimológia (az elsődleges lexikális-morfológiai és szemantikai struktúra átalakul egy másik lexikális-morfológiai és szemantikai struktúrává): *Szentkozmadamján > Szentkozmadombja*

Az ide sorolható településnév-változásokat nem lehet típusokba rendezni: a változás esetükben ugyanis nem tendenciaszerűen, hanem minden egyes névnél egyedi (nem megjósolható) jelenségként következik be. Mindez azt jelenti, hogy nem lehetnek előzetes feltevéseink arra vonatkozóan, hogy e változások során egy-egy településnév milyen típusú módosulásokon eshet át története során.

2.1. Noha a **komplex változási folyamatok**, azaz a denotatív jelentés és a névalak egyidejű megváltozása többféle nyelvi folyamatot magában foglalhat, ezeket a változásokat egységesen jellemzi az, hogy hátterükben jórészt külső, nyelven kívüli indítékok húzódnak meg. A települések életében sokféle, elsősorban történelmi okokkal magyarázható változás következhet be, amely változások a legszélsőségesebb esetben a település elpusztulását, elnéptelenedését is eredményezhetik. Közismert dolog például, hogy a tatárjárás vagy a török hódoltság jelentős mértékben átrendezte a magyar településhálózatot. A tatárjárás során igen súlyos pusztulást szenvedett többek között Bodrog megye településszerkezete is: a 13. század első felében és azt megelőzően említett 52 faluja közül mindössze 26 szerepel később is lakott helyként, az olyan települések viszont, mint a Tisza parti *Salamon* (1234: *Solomun:* Gy. 1: 726), *Kakat* (1224/291/389: villa *Kokot:* Gy. 1: 721) vagy *Bulcsú(földe)* (1224/291/389: terra *Bulsu:* Gy. 1: 714) a tatárjárás következtében olyan nyomtalanul törlődtek le a térképről, hogy az egykori falunak a helyét sem tudjuk utólag pontosan meghatározni. A település elpusztulása mint településtörténeti folyamat szélsőséges esetben tehát nyelvi síkon **névelt űnés**hez vezet.

A denotatív jelentésben természetesen a jelölt hely meglétének folytonossága mellett is történhetnek olyan elmozdulások, melyeket névváltozásokként foghatunk fel. A középkori települések történetében birtoklás- vagy népességtörténeti okokból gyakran bekövetkező településosztódás részleges változást eredményezhetett magában a névalakban is: Bars vármegyében számos településnév mutatja e változási folyamatot. *Apáti* falu például (1253: *Apati:* Gy. 1: 442) *Kis-* és *Nagyapáti*-ra (1335: possessum *maioris et minoris Apati:* Gy. 1: 425), *Málas* pedig (1156: *Malos:* Gy. 1: 460) *Ködi-* (1297/367: de *Kudymalusy:* Gy. 1: 460) és *Mindszentmálasa* (1327: possessio *Mendscenthmalasa:* Gy. 1: 460) településekre, valamint *Pusztamálas* (1314: *Puzta Malas:* Gy. 1: 460) pusztára osztódott. Minthogy a változás az elsődleges név lexikális struktúrájában megkülönböztető, differenciáló szerepű jelzővel (sőt gyakorta jelzőkkel) való terjedelmi növekedést jelent, a módosulást – az elkülönülést hangsúlyozandó – **névdifferenciálódás**nak nevezhetjük. Az e fogalommal megjelölt változás – mint fentebb jeleztem – azonban nem csupán a névtestet, hanem a denotatív jelentést is módosítja részlegesen. Ám fontos hangsúlyozni, hogy a középkorban a faluosztódás fogalma nem feltétlenül minden esetben önálló, egymástól elkülönült falvak létrejöttére utal, noha a *Kisapáti* név denotatív jelentése természetesen nem azonosítható az *Apáti* név denotatív jelentésével, hiszen közöttük egyfajta rész–egész viszony áll fenn.

Az osztódással, differenciálódással ellentétes folyamatként jelentkeznek a település-összeolvadásból eredő névváltozások. A középkorban ezek jóval ritkábbak voltak, és jóval nehezebben is ragadhatók meg, mint a faluosztódások. E történeti változásnak nyelvi síkon többféle vetülete lehet. A két falunév összeolvadhat egyrészt mindennemű alaki változás nélkül: az Abaúj vármegyei *Szurdok* (1234/243: *Zurduk:* Gy. 1: 149) és

Bénye (1293/496: *Benye:* Gy. 1: 150) esetében valószínűleg erről lehet szó: eggyé forrásuk a *Szurdokbénye* (1326/375: *Zurdukbenye:* Gy. 1: 150) névalakban testesült meg. De ritkábban történhet az összevonódás egyfajta kontaminációs megoldással is: a Veszprém megyei újabb kori *Pénzesgyőr* településnév az egykori *Pénzeskút* előtagjából és a mellette fekvő *Kőrösgyőr* utótagjából keletkezett. A település-összeolvadás nyelvi következményét – hangsúlyozva a névdifferenciálódással ellentétes voltát, azaz lényegében az egységesülési tendenciát – **névintegráció**nak nevezhetjük.

2.2. A denotatív jelentés megváltozása természetesen számos esetben nem vonja maga után a névtest megváltozását is. Ilyenkor magát a változást sem komplex folyamatként, hanem csupán **jelentésváltozásként** ítélhetjük meg. A település (azaz a denotátum) elpusztulása például nem mindig jár együtt a név eltűnésével is. Számos esetet említhetünk arra, hogy az egykori falu neve határrésznévként (azaz megváltozott funkcióval, megváltozott jelentéssel, új objektum megnevezéseként) tovább él. A középkori Veszprém megyei *Döbrés* falu neve (vö. 1369: *Debres:* KUMOROVITZ 1953: 245) például a Bakony lábánál lévő Tapolcafő település egy határrészének nevévé süllyedt (HOFFMANN 1984–85: 104). A folyamatot nyelvi síkon jelentésbeli változásként, konkrétabban a **névátvitel** egy sajátos típusaként, mint metonimikus névátvitelt (vagy pontosabban névtovábbvitelt) tarthatjuk számon. Ennek megfelelően minden olyan változást, amely egy meglévő település nevét más fajtájú denotátum megjelölésére viszi metonimikusan át, jelentésváltozásként definiálhatunk.

2.3. Valamennyi e változástípusokon kívül eső módosulás a denotatív jelentést érintetlenül hagyva csupán a névstruktúrában eredményez elmozdulásokat. A településnevek **alaki módosulásai** természetszerűen a bennük bekövetkező hangváltozások körét is magukban foglalják. Minthogy azonban fonetikai-fonológiai arculatukat tekintve a helynevek és a közszavak között nincsenek lényegi különbségek, s az általános hangfejlődési tendenciák a helyneveket éppúgy érintik, mint a közszavakat, másrészt pedig a hangtani változásoknak nincsen a morfológiai és a szintaktikai szerkezetre kihatásuk: egy a szerkezeti módosulásokat tekintetbe vevő változásvizsgálatnak e területet nem szükséges érintenie. Ezért a továbbiakban a településnevek alaki változásainak körében csupán a lexikális-morfológiai struktúrájukban bekövetkező rendszerszerű elmozdulásokat tárgyalom.

Azt a módosulást, amelynek során egy létező helynév átlép egy másik szemantikai osztályba, vagyis az elsődleges névhez képest egészen más funkcionális tartalmat közvetít, **teljes változás**nak nevezem. A változás megítélése független attól, hogy az új elnevezés megszületésével az eredeti név s a benne rejlő névadási indíték homályba vész-e, avagy a másodlagos névalak mellett a régi forma is – szinonim elnevezésként, vagylagos névként – tovább él. Az ilyen típusú változás mögött elsődlegesen szintén külső indukáló tényezők rejlenek: a denotátum valamely tulajdonsága (ez lehet a táji jelleg, a birtokos és még sok más tényező is) megváltozik, vagy inkább egyéb jellegzetes vonása kerül előtérbe, amelynek alapján a helyet egy más szemléletű névvel ruházza fel a névadó közösség. A tihanyi apátság alapítólevelében említett *Disznó* település (1055: *gisnav*) az elkövetkező jó két évszázad során valamikor *Apáti* nevet kapott, s a két megnevezés időleges vagylagos használatát (1267/296: *Gesnov* vel *Apathy*) köve-

tően ez utóbbi elnyomta a régi nevet (1275: *Apaty*), s kizárólagossá lett (vö. BÁRCZI 1958: 149). E névformákat a *vel* mellett gyakran *alias*-szal, *alio nomine*-vel vagy más hasonló szerkezettel kapcsolták össze: +1247/+284//572: v. *Woffa Illeyse* al. nom. *Kwkenyer* vocatur (Gy. 1: 862), 1299: p. *Feluelnuk* que moderno vocabulo *Makofolua* (Gy. 1: 863), [1341/387]: p-es *Parishaza,* quam al. nom. *Zabopalfelde* vocare dixit (Gy. 4: 88), 1346>351: p. *Appati* al. nom. *Zuha* (Gy. 2: 554). A magyar névtörténeti szakirodalomban az ilyen időszakosan vagylagos névformák, kettős névalakok aligalig részesültek figyelemben. Pedig a szinonim nevek, a névvariánsok e speciális típusainak az alapos vizsgálata, amellyel egyrészt a saját mivoltuk, másrészt típusuk belső viszonyai tárhatók fel, nem „öncélú névtani precízkedés", hiszen – amint erre BENKŐ LORÁND figyelmeztet – „mindegyik kérdéskörnek nagyon is megvan a helynevek élettanára, tipológiájára, kronológiájára és az ezekből következő történeti tanulságokra kiható jelentősége" (1998: 114–5).[3]

A *Disznó* > *Apáti, Felvelnek* > *Makófalva, Párisháza* > *Szabópálfölde* változási folyamatokat **névcsere** terminussal jelölöm meg, s a fogalmon – a denotatív jelentés azonossága mellett – a név teljes lexikális és funkcionális-szemantikai módosulását (a mindkét szinten bekövetkező kategóriaváltását) értem. Az itt tárgyalt *alio nomine*-féle szerkezetekkel összekapcsolt nevek kapcsán egy névszociológiai megjegyzés is tehető: e szerkezetek tekintélyes mennyiségét áttekintve ugyanis feltűnik, hogy az oklevelek megszövegezői csupán az ilyen, azaz teljesen eltérő struktúrájú neveket tekintették különböző névnek, s kapcsolták össze a fent bemutatott szerkezetek valamelyikével. Egyetlen olyan példáról sem tudok, ahol a kapcsolt nevek csupán morfológiai változatai (alakváltozatai) lennének egymásnak, vagyis a számos *alio nomine*-vel kapcsolt előfordulás között nincs egyetlen **Egres* al. nom. *Egresd* vagy **Petri* al. nom. *Peturfolua* sem.[4]

Azt a változástípust, amelyben az elsődleges településnévnek csupán a nyelvi megformálásában, az alkotóelemeiben ragadható meg valamilyen szerkezeti eltolódás, **részleges változásnak** tekinthetjük, s e változások lehetnek szabályokba, típusokba foglalhatók (azaz megjósolható változások), illetőleg szabálytalan, tendenciákként nem leírható (azaz megjósolhatatlan) változások. A **szabályszerű szerkezeti változások** – melyek mögött, az előzőekben látottaktól eltérően, döntően nyelvi (intralingvális) okok

[3] E téren HOFFMANN ISTVÁN legújabb írása (2004) valamelyest enyhített a hiányon, bár terjedelmes tanulmánya szándéka szerint elsősorban a helynévi szórványok nyelvi hátterére volt figyelemmel, s a vagylagos nevek csak érintőlegesen és főleg a latin szövegezésre koncentrálva kerülnek elő írásában.

[4] Nincs is ebben persze semmi rendkívüli, végtére is mi okunk lenne feltételezni, hogy a névtudat a régiségben másként működött volna, mint manapság. Márpedig napjainkban *Hajdúszoboszló* város neve a köznapi használatban egyszerűen csak *Szoboszló*-ként szerepel, *Berettyóújfalu*-é *Újfalu*-ként, *Várpalotá*-é pedig *Palota*-ként, ám ezek összetartozását nyelvtudatunk természetesnek tekinti, nem tartja szükségesnek, hogy a köznapi beszédhelyzetekben az egyik formát a másikkal összekapcsolva értelmezze. Ellenben *Tiszaszederkény*-ről szólva gyakran halljuk, hogy később *Leninváros* (1970-től), ma pedig *Tiszaújváros* (1991-től) néven szerepel, mivel e település az adott években új hivatalos nevet kapott. Lényegében ilyen magyarázatok a régiségben szereplő *alio nomine* és ehhez hasonló szerkezetekkel összekapcsolt névformák is.

húzódnak meg – megváltoztathatják a településnév alaki struktúráját pozitív és negatív irányban egyaránt, azaz a névterjedelem a változások eredményeképpen növekedhet vagy csökkenhet is. Mind a növekedés, mind a csökkenés módosíthatja a nevek **szintaktikai szerkezetét**, azaz érintheti a szemantikai és a lexikális-morfológiai struktúrájukat egyaránt. Ilyen változás a kiegészülés *Óvár* (1255: *Ouwar:* Gy. 1: 75) > *Nagyóvár* (1317: *Nogyowar:* Gy. 1: 126), *Körmöc* (1331: *Kremnicia:* Gy. 1: 454) > *Körmöcbánya* (1328: *Cremnychbana:* Gy. 1: 454) vagy az ellipszis: *Péterlaka* (1776: *Peterlaka:* INCZEFI 1960: 71) > *Laka* (ma ilyen néven is él), *Remetefalva* (1395: *Remethefalua:* KÁZMÉR 1970: 292) > *Remete* (1710: *Remete:* KÁZMÉR 1970: 292), a névelem > névrész csere: *Kereki* (1327/335: *Kereky:* Gy. 1: 224) > *Kerekegyház* (1459: *Kerekeghaz:* Z. 10: 95–6) vagy a névrész > névelem csere: *Kovácstelke* (1320: *Kuachteleke:* Gy. 2: 76) > *Kovácsi* (1467: *Kowachy:* Gy. 2: 76).

A változás módosíthatja továbbá a településnevek **morfológiai szerkezetét** is, azaz eredményezhet olyan eltolódásokat, amelyek a név funkcionális szerkezetét nem, csupán a lexikális-morfológiai felépítését érintik. Ilyen szerkezeti változás a redukció: *Hodosd* ([1177]>405: *Hvdust:* Gy. 1: 178) > *Hodos* (1213/550: *Hudus:* Gy. 1: 178) és a bővülés: *Halász* (1335: *Halaz:* Cs. 3: 680) > *Halászi* (1497: *Halazy:* Cs. 3: 680). Egy-egy helynévben az sem szokatlan, hogy valamely lexikális-morfológiai egysége kicserélődik azonos funkciójú más elemmel: névrészcsere történt az *Erzsébetforra* (1274>340: *Elysabethforra:* Gy. 1: 175) > *Erzsébetkuta* (1471: *Elsewbethkwtha:* Gy. 1: 175), *Mikefalva* (1381: *Mikefalua:* Kázmér 1970: 262) > *Mikefa* (1773: *Mikefa:* KÁZMÉR 1970: 262), névelemcsere pedig a *Nyárágy* (1299: *Naragh:* Gy. 1: 793) > *Nyárád* (1317: *Narad:* Gy. 1: 793) településnevekben.

A **szabálytalan változások**, azaz a nem megjósolható szerkezeti változások esetei között tarthatók számon az alaki struktúra elhomályosulásának: *Szentmária* (1287: *Zenthmaria:* MEZŐ 1996: 208) > *Somorja* (1383: *Samaria:* MEZŐ 1996: 208), illetve újraértelmesítésének: *Szentkozmadamján* (1426: *Zenthcozmadomijan:* MEZŐ 1996: 133) > *Szentkozmadombja* (ma így: FNESz.) példái: e folyamatokban a helynév lexikális szerkezete ugyancsak módosulásokon megy át. A **deetimologizáció** során az elsődleges név szemantikai és lexikális jellege egyaránt homályba vész, a **népetimológia** pedig a név korábbi (a névhasználók számára nem áttetsző) funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezete helyébe úgy hoz egy másikat, egy szerkezeti szempontból áttetszőt, hogy az újonnan létrejövő név hangalakilag valamelyest emlékeztet az eredeti formára.

A szerkezeti változások erősen szövevényes, olykor szinte kibogozhatatlanul egymásba fonódó voltának, azaz voltaképpen a változási lehetőségek többirányúságának az érzékeltetésére s a további részletezésük helyett álljon itt egy patrocíniumi településnévcsoport példája. A *Boldogasszony* védőszentnévből számos helységnév alakult a Kárpát-medencében (l. ehhez MEZŐ 1996: 206–11), s legtöbbjük strukturális felépítése módosult is az idők folyamán. Azokat a változásokat, amelyek a *Boldogasszony* településnevet potenciálisan érinthetik (azaz a *Boldogasszony* nevekben adatolhatóan bekövetkezett változások összességét), az 1. ábra szemlélteti.

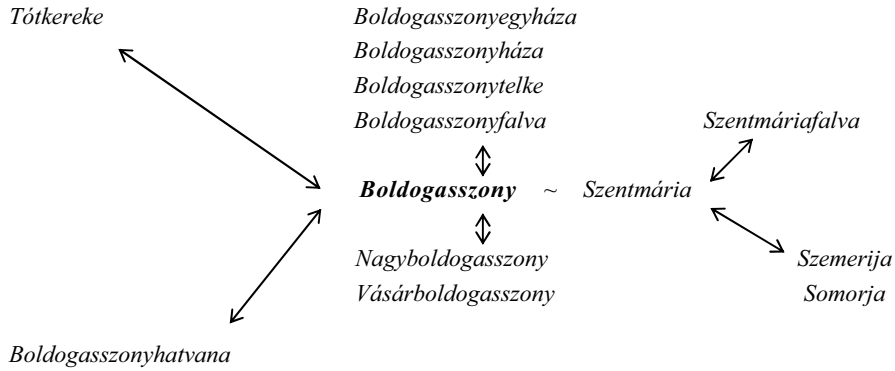

1. ábra. A *Boldogasszony* településnév változási lehetőségei

Mint az ábrán látható: a patrocíniumi településnév kiegészülhet többféle földrajzi köznévi utótaggal *(-falva, -telke, -háza, -egyháza),* járulhat hozzá megkülönböztető szerepű jelzői előtag *(Nagy-, Vásár-),* szerepelhet ő maga differenciáló jelzőként *(Boldogasszonyhatvana),* illetőleg fölcserélődhet egészében más szemantikai típusba tartozó névformával *(Tótkereke).* Tovább növeli, komplikálja a lehetőségek körét, hogy a *Boldogasszony* patrocíniumnak van egy szinonim használatú variánsa, a *Szentmária.* A szinonimitást egyértelműen mutatja az is, hogy a két névforma egyazon település adatsorában is váltakozhat egymással. A *Szentmária* is szenvedhet szerkezeti módosulásokat: kiegészülhet földrajzi köznévvel *(Szentmáriafalva),* keresztülmehet az elhomályosulás különböző fokozatain *(Szemerija, Somorja).* A közvetett változásviszonyok persze még tovább színezhetik a képet, hiszen például a másodlagos *Boldogasszonyfalva* név maga is tovább alakulhat: a *boldog* névelemének elmaradásával lehet belőle *Asszonyfalva,* az *asszony* lexémájának redukciójával *Boldogfalva,* differenciáló jelzővel kiegészülve pedig *Alsóboldogasszonyfalva* stb.

A *Boldogasszony* településnév esetében e variánsok tehát mint – oda-vissza bekövetkező – változási lehetőségek tarthatók számon (ahol a lehetőség tényét tulajdonképpen maguk a bekövetkezett változások igazolják vissza), ám e lehetőségek közül egy-egy meghatározott településnév életében többnyire mindössze néhány realizálódik. A 2.1. ábrán a Pozsony megyei mai Pozsonyboldogfa középkori és újkori adatai (l. MEZŐ 1996: 208, KÁZMÉR 1970: 255) a következő változásokat mutatják: a vélhetően elsődleges *Boldogasszonyfalva* névből redukcióval, az *asszony* névelem elmaradásával *Boldogfalva* alakult, amelyből a *-falva* > *-fa* (a magyar nyelvterületen másutt is szokásos) rövidülés *Boldogfa* névalakot eredményezett. A helységnévrendezések alkalmával a településnév megyei hovatartozásra utaló jelzői előtaggal egészült ki, így viseli ma a *Pozsonyboldogfa* hivatalos nevet. Színesíti a képet, hogy a *Boldogasszonyfalva* ~ *Boldogfalva* variánsok mellett a középkorban a falunak *Tolvajfölde* megnevezése is volt. Arra az adatok azonban nem világítanak rá, hogy ez vagy a patrocíniumból alakult névforma volt-e a település eredeti megnevezése. A *Tolvajfölde* elsődlegessége mellett szólhat ugyanakkor az, hogy a patrocíniumi településnevek közismerten sok eredeti névformát váltottak föl.

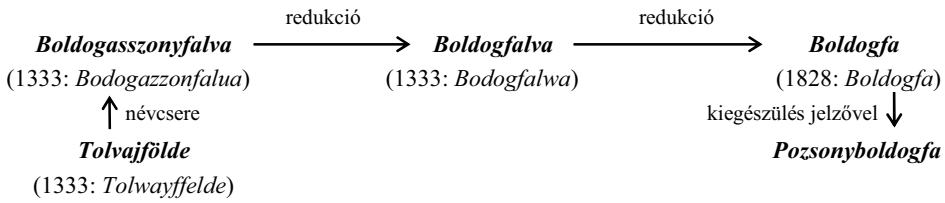

2.1. ábra. A változási lehetőségek realizációi *(Pozsony)Boldogfa* példáján

Az adatolás kronológiai rendje a fenti esetnél is világosabban rajzolja ki a változási lehetőségek realizációit a középkorban elpusztult Csanád megyei Boldogasszonyfalva település esetében (2.2. ábra): legkorábbi említése *Boldogasszonyháza* formát mutat, amelyből az utótag cseréjével *Boldogasszonyfalva* alakult. A település utolsó adatai az *asszony* névelem redukciójának következtében *Boldogfalva*-ként tűnnek fel.

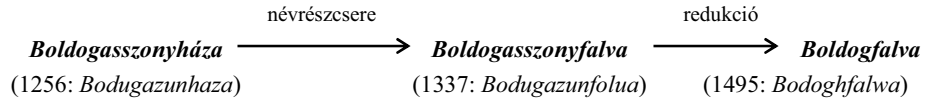

2.2. ábra. A változási lehetőségek realizációi *Boldogasszonyfalva* példáján

Ezt a sokféleséget látva csöppet sem meglepő, hogy egy-egy településnév esetében a változási irányok megállapítása – a változások többvonalúsága vagy éppen összetartó, konvergens volta miatt – még gazdag adatoltság esetén is gyakorta nehézségekbe ütközik. A szálak kibogozása, a változások felfejtése többnyire időigényes, alapos vizsgálatok révén, számos tényezőnek (például általános nyelvfejlődési tendenciáknak, az egyes névtípusok kronológiai jellemzőinek) a figyelembevételével lehetséges csupán.

3. A történeti névtudománynak nemcsak a jelenségek tipizálásával kell foglalkoznia, hanem fontos feladata a változások okainak a feltárása is. Figyelembe kell venni persze azt is, hogy a tudomány nem tud minden változást megmagyarázni, ám az indítékok ettől még természetesen léteznek, a változások soha nem ok nélküliek. Különösen nehéz azonban ezeket az okokat a régi korok változásai kapcsán felfejteni, amikor is a változást indukáló tényezők – a nagy időbeli távolság miatt – a kutató szeme elől elrejtve, homályban vannak (vö. ehhez még BENKŐ 1988: 119–20, l. KISS J. 2003. is). A nyelvi változások jórészt ugyanis a tulajdonnevek esetében éppúgy a szinkrón nyelvi rendszerből fakadnak, mint a közszavaknál: a nevek is tagjai egy rendszernek, és mint ilyeneket a más elemekhez fűződő rendszerkapcsolataik, összefüggéseik, a rendszerben elfoglalt helyük határozza meg őket, és indukálja a változásaikat is.

A településnév-változások mögött rejlő nyelvi okokról egyelőre keveset tudunk, mivel a szakirodalom az eddigiekben a könnyebben megragadható külső tényezők ösztönözte változásokra volt elsősorban figyelemmel. Számításba olyan nyelvi indítékok jöhetnek leginkább, mint például a használati gyakoriság vagy másképpen a szociális elterjedtség, a közszói azonosíthatóság, a homonímia és a poliszémia kiküszöbölésének

az igénye, az analógia stb. Ezek közül a magyar névtörténeti szakirodalomban is felmerült okok közül e helyütt csupán egyre (a véleményem szerint legfontosabbra) kívánok röviden kitérni.

A helynevek keletkezését alapvetően a névmodellek határozzák meg, azaz névadáskor az új névalakulat mindig a meglévő névtípusok valamelyikéhez igazodva születik meg. A puszta személynévi településnevek például azért népesíthették be a Kárpát-medencét a honfoglalást követő néhány évszázadban, mert erre a magyarságnak volt (magával hozott) névadási modellje. A névadást, a névkeletkezést eszerint tehát a **modellkövetés** „szabályozza". A névmodellekben természetesen elmozdulások is bekövetkezhetnek az idők során: a korábban domináns névkeletkezési mód háttérbe szorul, s helyét egy másik veszi át. Ez az elmozdulás azonban nemcsak az újonnan születő nevek struktúráját befolyásolja (a modellkövetés, a modellhatás révén), hanem a már meglévők szerkezeti felépítésére is szükségszerűen hatással lehet, és (az **analógia** révén) azok módosulását eredményezheti.

Amennyiben tehát a településnevek (s általában a helynevek) nyelvi megformáltságában fellépő szerkezeti változások okait kutatjuk, lényegében azt kell kiderítenünk, hogy milyen tényezőknek lehetnek alárendelve maguk a névmodellek, azaz mi befolyásolja a bennük végbemenő elmozdulásokat. A válasz e kérdésre – úgy vélem – **az általános nyelvfejlődési tendenciákban** rejlik. Az általános nyelvfejlődési tendenciák ugyanis – a közszavak szerkesztési szabályainak a befolyásolásához hasonlatosan – bizonyos időhatárok között adott névtípusokat, névstruktúrákat részesítenek előnyben. A szó- és névalkotást a korai ómagyar kor időszakában jórészt a képzés, sőt azt megelőzően a formánsnélküliség uralta. A formánsnélküliség jól tükröződik a legkorábbi adatokkal dokumentálható időszak puszta személynévi, törzsnévi, foglalkozásnévi, népnévi stb. településneveiben. A helynévképzés dominanciájának időszakában aztán nemcsak a szó- és névalkotási, hanem a változási szabályok is ehhez igazodtak: vagyis eredeti képző nélküli névalakulatok ez idő tájt másodlagosan gyakorta bővültek képzővel, amint azt a népnévi *Német* > *Németi* (Abaúj vm.), a foglalkozásnévi *Kovács* > *Kovácsi* (Bars vm.) vagy a személynévi *Peter* > *Peterd* (Baranya vm.) stb. eredetű településnevek példái mutatják.

A képzés prioritása idővel megszűnt, s helyébe az összetétellel való szó- és névalkotás lépett. Amint a nyelvfejlődési folyamatok az összetételnek mint keletkezési módnak kedveztek, a változási szabályokban is módosulás állt be: a nevek földrajzi köznévi névrésszel való másodlagos kiegészülése (és részben a jelzővel való kiegészülése) mögött ez a nyelvi indíték állhat. Olyannyira intenzív volt ez a változási szabály, hogy számos korábbi képzett helynév formánsa földrajzi köznévvel cserélődött fel: a középkori *Kerekegyház* falu a 14. század első felében még *Kereki* volt, *Peterhely*-nek (Békés vm.) az ómagyar korban még *Peterd, Halásztelek*-nek (Fejér vm.) pedig *Halászi* névelőzmény felelt meg. A névterjedelem ilyen okokból fakadó növekedését azonban pár évszázad múltán ellensúlyozta egy azt keresztező tendencia: egy általános rövidülési folyamat, amely például a *-falva* (és más földrajzi köznévi) utótagú településnevekből – mintegy speciális tapadásos folyamatként – az utótagot eltüntette (a változás megindulása a 14–16. századra tehető): *Szentjakabfalva* > *Szentjakab, Remetefalva* > *Remete* (a típusváltáshoz l. KÁZMÉR 1970: 286–94), vagy pedig – sajátos névrészcsere-jelenségként – *-fala,*

-fa formává módosította: *Pálfalva* > *Pálfala* (uo. 267–74), *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* (uo. 252–67). Ennek kapcsán talán annak a lehetőségét is fölvethetjük, hogy a rövidülési folyamat, a rövid formák használata bizonyára főként a szóbeliséget jellemezte, a bonyolultabb alakulatok pedig az írásbeliség szintjén lehettek dominánsabbak, lévén ezeknek más, szélesebb körben ható használatuk.

4. Zárásképpen már csupán két megjegyzést kívánok tenni: az egyik az okok feltárásának a lehetőségére, a másik pedig a fontosságára, lehetséges hozadékaira vonatkozik. Abban, hogy a nyelvi változások (közte a településnév-változások) indítékait nem mindig tudjuk feltárni, maguknak a nyelvi változásoknak a természete a „ludas". A gyakran rendkívül régen lefolyt változásoknak az okait jórészt „elmosta az idő", s csupán az eredményét viszi tovább a nyelv. Minthogy azonban az újabb változások gyakran a szemünk előtt történnek, „körülményeik a mai szinkróniában is észlelhetők, és ezért oksági viszonyaikban jobban megközelíthetők számunkra" – írja BENKŐ LORÁND (1988: 120) –, analógiájuk segítségül hívható a régi változások indítékainak a felderítéséhez is.

A nyelvi indíttatású névszerkezeti változásoknak – a nyelvi természetű változások többségéhez hasonlóan – feltétlenül van valamilyen időbeli keretük, ami persze nyilvánvalóan nem túl határozott időpontokkal jelölhető ki. Amennyiben ezt a föltevést elfogadjuk kiindulópontul, a változásvizsgálatok segítségünkre lehetnek a helynévtípusok – a történeti helynév-tipológia részeként oly sokat vitatott és a tudományosság által egyre inkább képlékenynek tartott – kronológiai értékének a pontosításában is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958[2]. *A magyar szókincs eredete.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 103–14.

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN 1999a. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 207–16.

HOFFMANN ISTVÁN 1999b. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

INCZEFI GÉZA 1960. *Szeged környékének földrajzi nevei.* NytudÉrt. 22. Budapest.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest.

KISS JENŐ 2003. A nyelvi változás. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Budapest. 23–68.

KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. Budapest.

KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica 55. Szeged.

KUMOROVITZ L. BERNÁT 1953. *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás.* Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1989. A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖGH FERENC. MNyTK. 183. Budapest. 143–6.
MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Budapest.
Z. = A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1–12. 1871–1937. Budapest.

TÓTH VALÉRIA

VALÉRIA TÓTH, **Models of changes among settlement-names**

Research on the names of settlements should concentrate both on the systematic analysis of the names and on the description of the rules of name changes. Due to the fact that place-names as well as common nouns can be perceived as combinations of a signifier (form) and a signified (denotative meaning), their changes have to be described from two aspects. If the denotative meaning of the name changes in such a way that the name-form remains the same, one can speak of a change in denotation (*Döbrés* 'name of settlement' > *Döbrés* 'regional name'). During the process of a change in form, the denotative meaning of the name does not alter. Instead, the name-form is exposed to a lexical-morphological (often parallel with a semantic) change *(Disznó > Apáti)*. Regarding changes in form, one can identify regular (predictable) changes, such as adding a post-constituent *(Körmöc > Körmöc**bánya**)*, ellipsis *(Remete**falva** > Remete)*, changing a morpheme (often labelled as 'element') of the name to a name-constituent *(Kerek**i** > Kerek**egyház**)*, changing a name-constituent to a morpheme *(Kovács**telke** > Kovács**i**)* leading to a change in the syntactic structure of the name; reduction *(Hodos**d** > Hodos)*, suffixation *(Halász > Halász**i**)*, changing a morpheme to another (*Nyárá**gy** > Nyárá**d***), changing a name-constituent to another *(Mike**falva** > Mike**fa**)* resulting in a change of the morphological structure of the name. The loss of etymological transparency *(Szentmária > Somorja)* and folk etymology *(Szentkozmadamján > Szentkozmadombja)* are examples of irregular (unpredictable) changes in form. Complex changes involve changing both the denotation and the form of the name. The disappearance of a name *(Salamon > Ø)*, the differentiation of a name *(Apáti > **Kis-*** and ***Nagy**apáti)*, and the integration of names *(Szurdok + Bénye > Szurdokbénye)* can illustrate this subclass.

NYELVTÖRTÉNETI SZEMPONTOK AZ ÁRPÁD-KOR ETNIKAI VIZSGÁLATÁHOZ[1]

1. Olyan forráshiányos, illetve forrásszegény időszakoknak, mint a magyar honfoglalást megelőző, illetve azt közvetlenül követő korszaknak az etnikai viszonyait mai ismereteink szerint közvetlen bizonyítékok segítségével nem vizsgálhatjuk: bár a honfoglalás után az oklevelezés viszonylag korán megindult, ezek a források alig vagy egyáltalán nem utalnak a települések lakóinak származására. Éppen ezért a népességkutatók olyan közvetett forrásokhoz fordulnak, mint a történelem, a régészet, a történeti névkutatás, a történeti földrajz és történeti biológia, az antropológia, újabban pedig a genetika eredményeihez. Mindezek közül a kezdetektől fogva különleges hangsúlyt kapott a helynevek vizsgálata.

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.

2. Az Árpád-kori Magyarország etnikai térképével kapcsolatban egészen a közelmúltig mindössze két, a múlt század elején megjelent névtani tanulmányt említhettünk csak: MELICH JÁNOS „A honfoglaláskori Magyarország" (1925–29) és KNIEZSA ISTVÁN „Magyarország népei a XI. században" (1938) című írásait. Az újabb irodalomból KRISTÓ GYULA egyes dolgozatai sorolandók ide, elsősorban a 2000-ben megjelent „Magyarország népei Szent István korában" című tanulmánya, illetve a 2003-ban kiadott „Nem magyar népek a középkori Magyarországon" című monográfiája. A teljes nyelvterület feltérképezését az elmúlt évszázad nyelvészei közül az említetteken kívül más nem vállalta, viszont megjelent néhány olyan tanulmány, amely a korai ómagyar kori Magyarország egy-egy területének településtörténetét vizsgálja. Elsőként említendő MOÓR ELEMÉRnek a „Westungarn im Mittelalter" című munkája (1936), amely egy nyugat-magyarországi terület középkori névanyagát dolgozza fel nyelvészeti-nyelvtörténeti és népességtörténeti szempontból. BENKŐ LORÁND a székelység betelepülésére irányuló kutatásait több tanulmányban is publikálta (1991, 1998a, 2003a, 2003b), a legújabb irodalomból pedig RÁCZ ANITÁnak az Árpád-kori Bihar vármegye etnikumait vizsgáló írása (2004) sorolható ide. – Az alábbiakban nem az itt felsorolt tanulmányok eredményeit kívánom összegezni, hanem a kutatásokban explicit módon megfogalmazott vagy csak az adatok, források kezeléséből kikövetkeztethető módszertani háttér néhány tanulságát mutatom be.

Mind KNIEZSA, mind KRISTÓ különös figyelmet fordított a kutatásaikat meghatározó módszertan ismertetésére. KNIEZSA dolgozatával lényegében egy előzmények nélküli tudományterület metodológiai alapjait fektette le, de KRISTÓ már említett tanulmányának módszertani fejezete is szükségszerű lépés volt (KRISTÓ 2000: 5–12). KNIEZSA etnikai következtetéseit a kutatók a dolgozat keletkezésétől jóformán napjainkig kritika nélkül elfogadták és idézték, anélkül, hogy valaha is felülvizsgálták volna annak elméleti alapvetését. KRISTÓ tehát egy csaknem hetven éves elmélet korrekciójára vállalkozott a történelemtudomány és a nyelvészet újabb eredményeinek ismeretében, de az ott alkalmazott módszerek tételes bírálata mellett egy új szempontrendszer lehetőségét is felvázolta.

A KNIEZSA által alkalmazott hármas „bizonyítékrendszerből" kettőt KRISTÓ bizonytalanságaik miatt elvetett: a történelmi bizonyítékok, mint a gyepűvonal és az egykori szállásterületek a kutatás mai állása szerint nem állapíthatók meg egyértelműen, azaz KNIEZSA „ismeretlent próbált ismeretlennel meghatározni" (KRISTÓ 2000: 6). Szintén csak bizonyos megkötésekkel használhatók etnikai következtetésekre a régészet eredményei, ezek ugyanis csak kultúrák elkülönítésére alkalmasak, mai értelemben vett nemzetekére, illetve nyelvekére legfeljebb közvetve használhatók. KRISTÓ tehát KNIEZSA szempontrendszeréből csupán egyet, a nyelvészeti bizonyítékcsoportot használta fel, viszont azt is jelentősen átdolgozta. KNIEZSÁhoz hasonlóan ugyan szintén a helynevekhez és személynevekhez fordul, azonban módosítja a források körét: mind a felhasznált oklevelekét, mind pedig a vizsgált korban nem adatolható, de a kor nyelvállapota és névrendszere szempontjából forrásértékűnek ítélt helynevekét.

Bár közvetlenül nem vezet népességtörténeti megállapításokhoz, a többnyelvű települések névanyagának vizsgálata szempontjából mégis feltétlenül meg kell említenem KNIEZSA ISTVÁN „A párhuzamos helynévadás" (1944) című tanulmányát is, amely a 20. századi magyar névkutatás egyik legmeghatározóbb elméletévé vált, holott (mint a szer-

ző maga is utalt rá, vö. KNIEZSA 1960: 19), a korabeli – s több mint félszázad távlatából hozzátehetjük: a későbbi – nemzetközi szakirodalom téziseinek a végső következtetés teljesen ellentmond. Az a következtetése, mely szerint az általa párhuzamos helyneveknek nevezett, azaz egymásnak szemantikailag megfelelő, de más nyelvből eredeztethető névpárok akkor is azonos időben alakultnak tekinthetők, ha huzamos ideig csak az egyikük adatolható. (A külföldi szakirodalom ezt a jelenséget fordításként értelmezi.)

Módszertani szempontból meghatározó fontosságú BENKŐ LORÁNDnak az „Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja" (1998b) című írása, mely – mint az alcím is mutatja – a helyneveknek a népesség- és településtörténeti kutatásokban betöltött szerepét elemzi, különös tekintettel a forráshiányos időszakok feltételezett névrendszerének vizsgálatára. Bár a tanulmány nem ad összefüggő szempontrendszert a korai névrendszerek és az etnikai összetétel kapcsolatának felfedésére, felhívja a figyelmet olyan veszélyekre, amelyek a kutatások eredményeit jelentősen torzíthatják: ilyenek például a latinos formák és magyar helynevek pontatlan megfeleltetése, megkövesedett névfejtések kritika nélkül való elfogadása vagy a népetimológiával létrejött névformák értékelése.

3. Ezt a kivonatos tudománytörténeti áttekintést összegezve a következőket állapíthatjuk meg: az eddig említett dolgozatok módszertanát egyrészt a felhasználható források körének meghatározása, másrészt pedig a rendelkezésünkre álló adatokból levonható következtetések mérlegelése teszi ki. Dolgozatom következő szakasza az utóbbiakhoz csatlakozik: egy olyan szempontról szeretnék szólni, amely a magyar szakirodalomban mindeddig tudomásom szerint nem jelent meg a népességkutatásban, a nemzetközi onomasztikában viszont a névtan egyik legtöbbet kutatott területévé nőtte ki magát az elmúlt évtizedekben. A külföldi szakirodalom (némi terminológiai vita után) névintegrációnak nevezte el azt a jelenséget, amelyet az alábbiakban bemutatok.

A többnyelvű területek névkincsének kölcsönhatása, a névtani kontaktus több nemzetközi konferencia központi témája volt már a 70-es évektől kezdve: Gdanskban, Uppsalában, Saarbrückenben és Bernben rendeztek tudományos vitát a névtani kontaktológiáról. Mind tematikájában, mind pedig a lebonyolítás módjában kiemelkedik ezek közül a kongresszusok közül az 1982-es lipcsei „Eigennamen im Sprachkontakt" [Tulajdonnevek a nyelvi érintkezésben] című nemzetközi szimpózium. Ennek a találkozónak a célja az volt, hogy a résztvevők a névrendszerek érintkezésének egyik legjellemzőbb jelenségét, az úgynevezett névintegrációt definiálják, és egy univerzálisan használható modellt dolgozzanak ki a különböző nyelvek integrációs folyamatainak leírására. A konferencia téziseit ERNST EICHLER és RUDOLF ŠRÁMEK dolgozta ki, maga a tanácskozás pedig annyiban különbözött a szokványos konferenciáktól, hogy a résztvevők nem tartottak előadásokat, hanem a tézisekkel kapcsolatos észrevételeiket, kiegészítéseiket adták elő s vitatták meg. (Ennek összefoglalása: CHRISTOPH–EICHLER–HENGST–ŠRÁMEK 1984.) Az így együttesen kialakított elméleti keret és terminológiai rendszer (apróbb módosításokkal) a német–szláv és német–újlatin nyelvű érintkezések kutatásában mintegy két évtizede használatos.

E rövid tanulmány keretében természetesen nincs lehetőség arra, hogy ezt az elemzési modellt alaposan bemutassam, de a kiinduló definíció és a vizsgálati szintek bemu-

tatása a dolgozatom további megállapításaihoz feltétlenül szükséges. A *névintegráció* tehát ebben az elméletben „egy nyelvi egység kommunikatív (társadalmilag meghatározott) átvétele az egyik nyelvrendszerből a másikba" (uo. 9). Magát az integrált elemet a rendszer *integrátum*-nak nevezi (vö. ném. *Leipzig* < ószorb **Lìpsko*; és ugyanígy m. *Berlin* < ném. *Berlin* is). A névtani integrációt különböző aspektusokból célszerű megvizsgálni: ez a fonológiai szint és a morfematikai szint, valamint a szociolingvisztikai és az areális szempontok bevonásával történik.

Miért lehet fontos szempont tehát a névintegráció a népességkutatásban? Mert a jelenség kellő tanulmányozásával tudjuk elkülöníteni a névadókat a névhasználóktól. A fentebb említett tanulmányok szinte mindegyike szól arról, hogy a forrásszegény évszázadok helynévkincsére, s annak segítségével a népesség összetételére a későbbi, oklevelekben gazdagabb időszak névanyagából lehet visszakövetkeztetni. Ugyanakkor ha csak az etimológiai vizsgálatok eredményére támaszkodunk, mindössze annyit tudunk meg az illető névről, hogy azt keletkezésekor milyen nyelvű nép alkotta, viszont ez távolról sem jelenti azt, hogy a nevet egészen az oklevélben való megjelenéséig ugyanaz a nép is használta.

KRISTÓ például a nem magyar népeket vizsgáló dolgozatában Bars megye több szláv eredetű településnevével igazolja a szlávok igen korai betelepülését. Hogy ezek a nevek pontosan milyen korúak, pusztán az adatokból nem lehet megállapítani, annyi bizonyos csupán, hogy az oklevelek keletkezésekor (azaz a 13–14. század fordulóján) már léteztek. Némelyiküket azonban az oklevél keletkezésekor már a magyarok által használt (vagy a magyarok által *is* használt) névként kell értékelnünk, mert magyar hangtörténeti változások által módosított formájuk adatolható: például *Berzence* első adata[2] a mássalhangzó-torlódás utáni, *Cserenyén* (később *Cserenye*) első előfordulása[3] pedig a hangrendi kiegyenlítődés utáni állapotot mutatja.

Ahhoz, hogy ezeket az összefüggéseket felfedjük, illetve az esetleges téves következtetéseket elkerüljük, a névintegrációs folyamat mechanizmusának, törvényszerűségeinek ismeretére van szükség. A korai adatok viszont a névintegráció feltérképezésére több szempontból is alkalmatlanok. Egyrészt a gyér adatolás miatt rendkívül ritka, hogy a folyamat nyomon követhető; a csupán egy-két adattal rendelkező helynevek általában vagy az integráció előtti vagy az azt követő állapotot mutatják. Másrészt viszont a neveket használó népről a korai ómagyar korban általában semmilyen közvetlen információnk sincs; azt az eljárást pedig, hogy a helynévből következtetünk a használó közösségre, most nem használhatjuk, hiszen épp az a célunk, hogy megvizsgáljuk, milyen feltételek mellett alkalmazható ez az eljárásmód.

Az integráció vizsgálatára tehát a korai adatokat nem alkalmazhatjuk. Egy a geológiában megfogalmazott, de a nyelvészetre is átültethető tétel viszont újabb lehetőséget kínál a történeti folyamatok felfedésére: LYELL uniformitási elve szerint nincs okunk kételkedni abban, hogy a különböző folyamatok a múltban is lényegében ugyanúgy játszódtak le, ahogyan ma lejátszódnak. Vagyis ha mai névanyagon sikerül megfigyelni, hogy milyen mechanizmusok irányítják a magyar helynévrendszer és a vele érintkező

[2] 1276: *Berzenche* (Gy. 1: 435, 460); vö. szlk. *Hronská Breznica* hn., cseh *Březnice* hn. (FNESz.: *Berzence, Garamberzence).*

[3] 1329/520: *Cherinen* (Gy. 1: 437, 465), vö. szlk. *Čereňany* (FNESz.: *Cserenye*).

más névrendszerek kölcsönhatását, vélhetően olyan információkhoz jutunk, amelyek a korábbi időszakok nyelvi, illetve névrendszertani folyamatait is jellemzik.

A mai magyar többnyelvű névrendszerek vizsgálata mellett a most bemutatott elven túl több érv is szól. Először is rendkívül jól adatolható korszakról van szó, hiszen az elmúlt évtizedekben összeállított helynévtárakban tízezrével találunk kontaktusterületen feljegyzett névadatokat. Másodszor a mai nevek (főként a mikronevek) jelentős többsége átlátszó etimológiájú, szemben a korai nevekkel, amelyek gyakran bizonytalanul, de legalábbis többféleképpen származtathatók. Ennek megfelelően a mai névkincs integrációs folyamatai sokkal inkább nyomon követhetők, mint a korábbi névrendszerekben zajlók, ahol adott esetben több feltételezett kiinduló forma és egy integrátum viszonyát kellene megvizsgálnunk. Végül pedig talán a legfőbb érv a mai névkincs vizsgálata mellett az, hogy itt a névhasználói csoport mindig ismert: a névgyűjtők minden egyes névadat mellett jelölik a helynév nyelvi hovatartozását.

4. Mindezen megfontolások alapján egy mai háromnyelvű terület, Baranya megye névanyagán vizsgáltam a névintegráció törvényszerűségeit. (Az adatok forrása: BMFN.) Az elemzésekbe 20 település helynévkincsét vontam be, az így összeállított korpusz mintegy 2800 denotátum több mint 6000 nevét tartalmazza. Az adatbázisban tehát a legtöbb denotátum több nevet is visel, és ezek a nevek általában két, nem ritkán három különböző nyelvből (a magyarból, németből, illetve a szerbhorvátból[4]) származtathatók.

4.1. A különböző nyelvekből eredő névpárok hangtani és szemantikai megfeleléseik alapján a következő csoportokba sorolhatók. – 1. Névátvételek (az EICHLER–ŠRÁMEK-modell ezt a típust hangtanilag kötött pároknak nevezi), például a német *Hajmas* a m. *Hajmás* átvett formája. Ennek a típusnak egy variánsaként tárgyalom a későbbiekben az átvevő nyelv egy vagy több morfémájával kiegészült névformát is (pl. a m. *Mogyorós* megfelelője a ném. *Mogyorosfëld* hn.). – 2. Egymásnak szemantikailag megfelelő névpárok. Ebben a kategóriában szintén elkülöníthető egymástól két alcsoport: teljes fordítás például a m. *Bükkös* ~ szh. *Bukvik,* vagy a m. *Kertek alatt* ~ szh. *Za bástyama* megfelelés, részleges a m. *Nyírös* ~ n. *Pirkəakər* névpár megfelelése. – 3. Egymásnak szemantikailag nem megfelelő párok (az integrációs modellben: szabad párok), például m. *Kertök* ~ n. *Hanfstikli* ~ n. *Krautstikli.*

A következőkben ezek közül a típusok közül az elsőről, vagyis az átvételekről szólok részletesebben, a fordítással létrejött névpárok ugyanis a névadó és névhasználó elkülönítése szempontjából kevésbé problematikusak.

4.2. A teljes adatbázisban mintegy 300 olyan adat található, amely részben vagy teljes egészében egy másik nyelvben létrejött, azonos denotátumra vonatkozó helynevet tartalmaz. A vizsgált területen lényegében mindhárom nyelvből átkerülhet helynév a másik két nyelv névrendszerébe, legmagasabbnak ezen a 20 településen a magyarból a németbe átvett nevek aránya tűnik.

A jövevénynevek integrációja számos fokozatot mutat. Ha a típusokat egy képzeletbeli skála mentén rendezzük, az egyik végpontba azok a nevek kerülnek, amelyek

[4] A BMFN. adataival együtt az ott használt terminológiát és rövidítéseket is átveszem, így dolgozatomban nem a *szerb és horvát nyelvek*, hanem a *szerbhorvát* terminust használom.

semmilyen változást nem szenvednek el az átvétel, illetve a névhasználat során, mint például a szh. eredetű m. *Bukvik*, vagy a szintén szh. eredetű ném. *Grabrik* helynév. Az integrációs folyamatok skálájának másik végpontját azok a nevek alkotják, amelyek az átvevő nyelv hangrendszeréhez és névrendszeréhez egyaránt idomultak, vagyis hangtani és morfológiai változások is megfigyelhetők rajtuk, például *Gerebice* > n. *Kerpicvíz*ə. A két szélsőséges integrációs lehetőség között persze számos más típus, illetve átmenetek is találhatók, melyek az alábbi alapesetekbe sorolhatók.

a) Az integráció során nem történik változás (l. fent).

b) A névhasználat során az integrátum az átvevő nyelv hangrendszeréhez alkalmazkodik. Az átadó és átvevő nyelvek fonológiai, illetve fonetikai különbségéből adódóan a megfeleléseknek több fajtája mutatható ki a névpárok között. A részletes felsorolás helyett példaként most csak egyet-egyet emelek ki átvevő nyelvenként. – A magyar névhasználók tipikus jegye például a mássalhangzó-torlódás feloldása: a szh. *Kruscsik* helynév a magyar használat során *Ruscsik* lesz, a szh. *Blata* pedig *Baláta.* – A németek által használt magyar eredetű nevek körében jellegzetes változás többek között a delabializáció (ném. *Títis* < m. *Töttös* településnévben és az *Irgehety* < *Ürge/hegy* dűlőnévben), de ugyanilyen gyakori a zárhangok zöngétlenülése és a magánhangzó-redukció is. – A szerbhorvátba bekerülő integrátumok körében szintén általános a magyar labiális *a* delabializációja, mint például a *Kànizsà* < m. *Kanizsa* visszakölcsönzött falurésznévben, és előfordul a palatális labiálisokat érintő hanghelyettesítés is, például *Szukit* < m. *Szőkéd* településnévben. Figyelemre méltó azonban, hogy a szerbhorvát névrendszerbe integrálódó elemek ezektől a változásoktól, illetve néhány szórványos, tipikusnak nem mondható módosulástól eltekintve általában teljesen megfelelnek az idegen nyelvi párjuk hangalakjának, vagyis (a vizsgált adatok alapján) a szerbhorvát nyelv integráló hatása kevésbé bizonyult erősnek, mint a magyar vagy a német hangrendszeré.

c) Az integráció egy másik típusát olyan neveken figyelhetjük meg, amelyeknek a névhasználat során az alaktani szerkezetük módosul, vagyis az átvett név az átvevő nyelv névrendszerének modelljéhez idomul, és morfémaértékű elemmel bővül. Ez a folyamat a magyar és a német névrendszerekbe integrálódó elemekre sokkal inkább jellemző, mint azokra, amelyek a szerbhorvát helynévrendszerbe épülnek be. A magyar és a német névrendszerekben a két nyelv alaktani, illetve szóalkotásbeli jellege miatt gyakran jönnek létre olyan alakulatok, amelyekben az átvett idegen név egy fajtajelölő közszóval egészül ki. Ilyen szerkezetet mutat a m. *Fartal/domb,* melynek előtagja a német *Pfarrer/tal* megfelelője, a német nevek között pedig például a *Köveskutə/printyə* hn. előtagjában az azonos jelentésű m. *Köveskút* hn. található. – A horvátok által használt német vagy magyar eredetű nevek morfológiai szerkezete egyetlen esetben sem módosult, a vizsgált névrendszerekbe alaki változtatás nélkül épültek be az idegen nevek.

d) A negyedik nagy csoport a két utóbbi keveredésével jött létre: azok a nevek alkotják, amelyeknek mind a hangalakjuk, mind a morfológiai szerkezetük változik, ide sorolható például a *Tiskës/kartə,* melynek előtagja a m. *Tüskés* hn.

5. Milyen következtetések, tanulságok adódnak az itt bemutatott tipológiából? A névintegrációnak morfológiai változásokkal járó altípusát a szakirodalom eddig is egyértelműen ítélte meg: az utolsó névadási mozzanat alapján ezeket az átvevő nyelvhez so-

roljuk, a névadók ebben az esetben megegyeznek a névhasználókkal. Mint ahogy a mai *Fartal/domb* vagy a *Nagy/liscse* helyneveket bizonyítottan magyar névhasználói tevékenységhez kötjük, ugyanígy a korai magyar földrajzi köznévvel vagy megkülönböztető jelzővel bővült alakulatokat is magyarnak kell tekintenünk, a Bars megyei nevek közül a *Kisszelepcsény,* a *Kistapolcsány* településnevek és a *Topolnyica-fő* forrásnév magyar névrészei magyar névhasználókra utalnak.

A névpárok vizsgálatából adódik továbbá, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül az integrátumok hangalaki változásai sem. Ugyanannak a denotátumnak két neve, a *Kis/bik* és a *Kis/bükk* magyar etnikum jelenlétére utal, a harmadik formát, a *Kis/pik*-et viszont (bár a magyar eredet még felismerhető), német névhasználói tevékenység alakította. Bars korai ómagyar kori nevei közül ez alapján magyar névhasználatot feltételezhetünk a korábban említetteken kívül például a *Borosztó*, *Garabla*, *Kelecsény*, *Tornaka* és a *Valkóc*[5] nevek esetében is, még akkor is, ha szláv származásuk a mai nyelvérzék számára is felismerhető.

A rendszerezés talán legszembetűnőbb tanulsága viszont az, hogy az általam elemzett névanyagban nem elhanyagolható arányban fordultak elő olyan nevek, amelyek névadói és névhasználói más-más etnikumhoz köthetők, de ennek az eltérésnek vagy egyáltalán nem volt a névformán látható jele, vagy pedig azt csak a nyelvjárási fonetikai átírás pontosságával volt képes megragadni a lejegyező. Ezt a tényt (főként az írásbeliség kialakulása utáni helyesírási bizonytalanságok ismeretében) szintén érdemes szem előtt tartani a település- és népességkutatások során.

Irodalom

BENKŐ LORÁND 1991. Maros- és Udvarhelyszék település- és népiségtörténetéhez. *Századok* 343–58.

BENKŐ LORÁND 1998a. Adalékok a bihari székelység történetéhez. In: UŐ.: *Név és történelem.* Budapest. 138–48.

BENKŐ LORÁND 1998b. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. *Névtani Értesítő* 18: 5–15.

BENKŐ LORÁND 2003a. Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez. In: UŐ.: *Beszélnek a múlt nevei.* Budapest. 108–23.

BENKŐ LORÁND 2003b. Vázlat a Pinka felső vízgyűjtőjének településtörténetéhez. In: UŐ.: *Beszélnek a múlt nevei*. Budapest. 124–32.

BMFN. = PESTI JÁNOS szerk. 1982. *Baranya megye földrajzi nevei*. Pécs.

CHRISTOPH, ERNST MICHAEL – EICHLER, ERNST – HENGST, KARLHEINZ – ŠRÁMEK, RUDOLF 1984. *Sprachhkontakt im Wortschatz – Dargestellt an Eigennamen*. Leipzig.

GERSTNER KÁROLY 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: *Név és társadalom.* Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. Budapest. 181–3.

KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest. 2: 365–472.

KNIEZSA ISTVÁN 1944. *A párhuzamos helynévadás*. Budapest.

KNIEZSA ISTVÁN 1960. A szlovák helynévtípusok kronológiája. In: *Névtudományi vizsgálatok.* Szerk. PAIS DEZSŐ – MIKESY SÁNDOR. Budapest. 19–26.

KRISTÓ GYULA 2000. Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 3–44.

[5] Első előfordulásaik: 1283: *Buruzto* (Gy. 1: 436); 1319: *Garabla* (Gy. 1: 486); 1209: *Chelecen* (Gy. 1: 450); 1300: *Tornoka* (Gy. 1: 453); 1275: *Wolkouch* (Gy. 1: 483).

KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Budapest.
MELICH JÁNOS 1925–29. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest.
MOÓR ELEMÉR 1936. *Westungarn im Mittelalter*. Szeged.
RÁCZ ANITA 2004. Népességtörténet és helynévkutatás. (A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz.) In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.

PÓCZOS RITA

RITA PÓCZOS, **Examining the ethnic structure of the population in the Age of the Arpads by means of historical linguistics**

The idea claiming that in the population history of a region we must suppose ethnic groups whose languages generated the place-names of the area is widely accepted both in international and in Hungarian onomastic literature. This diachronically acceptable theory in itself, however, hardly presents a basis if we try to find out about the ethnic structure of the era of the earliest Hungarian written records on the basis of contemporary (synchronic) names. Examining the phenomenon known as "name integration" (i.e. the linguistic adaptation of borrowed names) in foreign literature renders it possible to separate the former namers from the actual users of the names. Regarding its methodology, first it is more practical to observe name integrational processes between Hungarian and languages in contact with Hungarian in a synchronic corpus; this study presents some such tendencies using bi- or trilingual names of 20 settlements of present-day Baranya county.

NÉPNEVEK ÉS HELYNEVEK (TÉZISEK EGY KUTATÁSI PROGRAMHOZ)[1]

1. A népnevek a korai magyar történelem megismerésében igen fontos szerepet játszanak. A Kárpát-medencében való megtelepedés kérdése a régészeket, történészeket ma is foglalkoztatja, s a rendelkezésre álló források feldolgozása után még mára is számos probléma maradt tisztázatlanul. A témát kiváló nyelvészeink is vizsgálták: MELICH JÁNOS helyneveink megfejtésével kívánta felvázolni a Kárpát-medence honfoglalás kori etnikai állapotát (A honfoglaláskori Magyarország: MELICH 1925–9), KNIEZSA ISTVÁN pedig hasonló, de részben megújított módszerrel leginkább a magyar szállásterület megrajzolásával foglalkozott (Magyarország népei a XI.-ik században: KNIEZSA 1938). BENKŐ LORÁND főleg Anonymus gesztájának elemzése révén került kapcsolatba a témával (BENKŐ 1998 és 2002).

Az ómagyar kori településnevek vizsgálata az utóbbi időben fellendülni látszik: egyre több tanulmány vagy éppen egész kötet foglalkozik e korszak neveivel. 1998-tól három olyan kötet is megjelent, amely Árpád-kori vármegyék (Abaúj, Bars, Borsod, Bodrog, Győr) névanyagát dolgozta fel (TÓTH 2001, PÓCZOS 2001, BÉNYEI–PETHŐ 1998). E kutatások alapját a területiség adta: az összefüggő földrajzi területen született

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.

helynevek úgy tekinthetők, mint a magyar helynévrendszer „kicsinyített mása”: egyfajta modellnek fogható fel, amelynek alapján a névrendszer egészére vonatkozó általánosítások is megfogalmazhatók.

Nagyon fontosnak tartom azonban a korai magyar névkincs egy másik szempontú elemzését is. Az itt felvázolandó saját kutatásomhoz is két ilyen „más szempontú” alapmunka adta a kiinduló ötletet. Az egyik KÁZMÉR MIKLÓS „A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század” (1970), a másik pedig MEZŐ ANDRÁS „A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század)” (1996) című műve. Mindkét munka a helynevek egy csoportjának teljes monografikus feldolgozása. Az első annak a helynévcsoportnak a vizsgálatát végezte el, amelyben a *falu* földrajzi köznév, vagy annak valamely változata van jelen. A második munka szintén egy zárt névcsoportot dolgoz fel: a magyar nyelvterület minden olyan településnevét összegyűjtötte, elemezte, amelyet patrocíniumi névnek szokás nevezni. A két munka tehát célkitűzésében közös: a magyar helynévrendszer egy bizonyos névtípusának lehetőleg minden rendelkezésre álló adatát összegyűjteni, elemezni. Mindezt azért tartom igen fontosnak, mert a névtudományban bizonyos névfajtákra az idők során tett megállapításokat ma magától értetődően fogadjuk el. Újabban több kutató, BENKŐ LORÁND mellett a történész KRISTÓ GYULA azt hangsúlyozta, hogy alapos forrásfeltárással együtt szükséges lenne az eddigi kutatási eredményeket újabb vizsgálatok eredményével szembesíteni. Éppen ezért a jelenleg rendelkezésre álló összes forrás feldolgozásával a következőkben monografikus munkában szeretném megvizsgálni a népnévi eredetű településneveket. Az előadásban e munka tervét, a kutatás alappilléreit szeretném bemutatni.

1.1. A munka első lépéseként a rendelkezésemre álló oklevéltárak, okmánytárak és egyéb forráskiadványok – ezek között minden nagyobb megyei adatközlő munka – névanyagának összegyűjtését, egyetlen nagy adatbázisba rendezését fogom elvégezni. A településnévi adatokat a lehető legkorábbi időtől, a honfoglalástól szeretném összerendezni, megvizsgálni. Igen tág időhatárok kijelölésére van szükség ahhoz, hogy az általam nagyon fontosnak érzett olyan típusú elemzések elvégzése is lehetővé váljék, amelyek a névfunkció és a nyelvi megvalósulás problémáját vizsgálják: azt, hogy a népnevek milyen szerkezetű helynevekben vannak jelen eredetileg, s milyen változásokon mennek keresztül később. Az első kérdésre az eddigi kutatások alapján valójában már tudunk válaszolni: létrejöhet népnévből településnév minden nyelvi formáns nélkül, *-i* képzővel ellátva, illetve valamilyen földrajzi köznévi utótaggal, sőt népnév kétrészes nevek első, jelzői névrésze is lehet (ezek eredeti egyrészes nevekből született másodlagos alakulatok). Az *-i* képző jelenlétének vizsgálatát egy speciális szempontból is érdemes lehet elvégezni. BENKŐ több tanulmányában is felhívja a figyelmet arra, hogy bizonyos népnevek mellett rendszeresen megjelenik az *-i* képző *(Csehi, Tóti),* míg más népnevek településnévként e formánssal soha nem fordulnak elő *(*Maróti, *Székelyi, *Lengyeli, *Nándori)*. A jelenséget azzal okolja meg, hogy e képző kapcsolódásának lexikai, tőtani, hangtani függőségei keresztezik a kronológiai szempontokat (1998a: 71, 1998b: 119). A lehető legteljesebb összegyűjtött névanyag alapján ez az elképzelés is vizsgálható (igazolható) lehet.

Kutatóink nemigen foglalkoztak eddig azzal a kérdéssel, hogy megfigyelhető-e a névtípus sajátos típusváltása; például *Orosz* > *Oroszi*, *Besenyő* > *Besenyőtelek*[2] stb.? Van-e valamilyen e névcsoportot jellemző nyelvi-szerkezeti változás? Például ha az egyrészes nevek olyan típusváltáson mennek keresztül, amelynek során kétrészes nevekké válnak (márpedig ez az eddigi tapasztalatok alapján a magyar helynevek körében általános tendenciának tűnik), milyen arányban lesznek az új névalakulatok első vagy második névrészévé? Ha második névrészként folytatódik az eredeti egyrészes név élete (pl. *Olaszi* > Eng*olaszi*, *Besenyő* > Körös*besenyő, Böszörmény* > Nagy*böszörmény*[3] stb.), van-e jellegzetes szemantikai típusba tartozó első névrész-típus, illetve kizárhatóke például népnévi jelzők? S ugyanez fordítva is vizsgálandó: megfigyelhető-e népnévi eredetű első névrész után sajátos második névrészfajta (pl. *Székely* > Székely*telek*[4])? Márpedig mindezt csak akkor láthatjuk, ha a névtípus képviselőit alapos és kitartó kutatással összegyűjtjük.

Tudom persze, hogy a helynevek szakirodalmában jártas hallgatóságnak esetleg már mondandóm elejétől az jár a fejében, hogy miért akarom én ezeket a neveket összegyűjteni, amikor KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFŰ LÁSZLÓ ezt már 1973/74-ben megtette (KRISTÓ–MAKK–SZEKFŰ 1973–74). Újabb gyűjtésemet a következőkkel indoklom. A szerzők művüket – az előszóban leírtak szerint – maguk is a településtörténet és a névtudomány határterületén egyensúlyozónak tartották, ám szükségszerűen inkább a történészek szemével tekintettek a forrásokra, ezért a települések névadatainak teljes összegyűjtését nem tekintették feladatuknak. Több nagy jelentőségű történeti földrajzi, illetve helynévgyűjtő vállalkozásnak csak induló köteteit hasznosíthatták, s addig kiadatlan anyagot (PESTY FRIGYES kivételével) nem dolgoztak fel (l. i. m. 6). A névadatok száma ma ehhez a gyűjtéshez képest reményeim szerint jelentősen növelhető, hisz mára már napvilágot látott a GYÖRFFY-féle Árpád-kori történeti földrajz három újabb kötete, s a kiadatlan oklevelek számát is jóval csökkentette az Erdélyi Oklevéltár, illetve az Anjou-kori oklevéltár nagyszabású oklevélkiadási munkája, amely éppen Szegeden indult meg 1990-ben.

1.2. A korai helynévtípusok kapcsán újra meg újra felmerül a kronológia kérdése. Mai ismereteink szerint a népnévből alakult helynevek szerkezeti típusai között jelentős kronológiai különbségek mutatkoznak. A puszta népnévi és a népnévből képzéssel alakult helynevek jóval régebbiek, mint a kétrészesek. Összetett nevek bővítmény részében ugyanakkor az újabb korokban keletkezett településnevek esetében is gyakran előfordulnak népnevek.

A régebbi névtípus kialakulásának tekintetében kutatóink általában egyetértettek: a puszta népnévből alakult településnevek létrejöttét GYÖRFFY, MEZŐ egyaránt a 10. századra tették (vö. GYÖRFFY 1958: 60–87, MEZŐ–NÉMETH 1972: 116). KNIEZSA a 12–13.

[2] 1220/1550: *Vruz* (Gy. 1: 649) > 1282: *Vrusi* (J. 310), 1273/1392/1477: *Besenew*, t. (Gy. 1: 600) > 1319/1414/1581: *Besenyő Thelek* (AnjouOklt. 5: 193/488)

[3] [1291–4]: *Olozy*, v. (Gy. 1: 648) > [1291–4]: *Engolozy* (Gy. 1: 648), 1226/1550: *Beseneu* (Gy. 1: 600) > 1587: *Keoreos-Bessenyeő ~ Keres-Besseneő* (ComBih. 173), [1291–4]: *Buzurmen*, v. (Gy. 1: 606) > 1396: *Nagbezermen* (J. 210) ~ *Naghbe-zermen* (Cs. 1: 598)

[4] 1213/1550: *Scecul* (Gy. 1: 666) > [1291–4]: *Zekulteluk* (Gy. 1: 666)

század fordulójával tekintette lezártnak az ilyen nevek kialakulását, ám a névföldrajzi vonatkozásokat figyelembe véve az ország keleti részén a 13. század közepéig kitolta a típus kialakulásának végső időpontját (1943: 125). BÁRCZI GÉZA létrejöttüket a 13. századra tette (1958: 159), KRISTÓ pedig e nevek keletkezési korszakhatárának a 14. század végét gondolta (1976: 61, 64).

E kronológiai határok a magyar nyelvterület összes adatának ismeretében pontosíthatók lehetnek. Úgy vélem, a lehető legtöbb településnévi adat összegyűjtése után mindenképpen meg kell mutatkoznia, hogy melyik kronologizálási próbálkozás helyes (illetve helyesebb). Igen bőségesen adatolt, megfelelően tágan kijelölt kronológiai határok között ki kell rajzolódnia annak, hogy az egyes névtípusok (az egyrészes nevek és azok fajtái, illetve a kétrészes nevek és azok típusai) keletkezése mikorra tehető. Van-e e nevek–névtípusok kialakulásának jellegzetes ideje, vagy a népnevek mindig is részt vettek az új településnevek létrehozásának folyamatában? Ha ez utóbbi kérdésre igen a válasz (ahogyan azt az eddigi kutatások alapján várom), akkor azt is látni fogjuk, hogy milyen formában járultak hozzá a helynévkincs gyarapításához.

1.3. A következő kérdés tisztázása, tudniillik hogy etnikum-meghatározók-e a puszta népnévi eredetű településnevek, vagy másképpen megfogalmazva: biztosan idegen etnikumú volt-e az idegen népnévvel kapcsolatba hozható települések lakossága, inkább a történészek kompetenciája. Ha a válasz egyértelmű igen lenne, azonnal megoldódna korai történelmünk letelepedéssel kapcsolatos bizonytalanságainak jó része. KRISTÓ GYULA talán legutolsó munkájában az idegen etnikum jelenlétét vizsgálta a középkori Magyarországon (2003), s kutatásában természetesen a helynevek tanúságára is támaszkodott. De felhívta a figyelmet arra is, hogy „a nyelvészeti úton adódó kijelentés mindössze lehetőségről szólhat (nem kizárt, hogy az illető népcsoport valaha ténylegesen ott lakott)" (2003: 15). Korábban a magyar történeti és régészeti irodalom zöme minden népnévi nevet közvetlenül népnévből eredeztetett (vö. KRISTÓ 1976: 60). Ma már elfogadott álláspont, hogy nem feltétlenül kell és szabad minden népnévi alapú településnévvel így eljárni: elképzelhető, hogy a népnév előbb személynévvé vált, majd a személynévből született meg a helynév, általában a birtoklás kifejezésére (vö. BÁRCZI 1958: 159, illetve KISS 1997: 180, KRISTÓ–MAKK–SZEKFŰ 1973–74: 8).

Lehetőségeimhez mérten ezt a kérdést is körül fogom járni: a történeti kutatások eredményeinek figyelembevételével, a településtörténetek segítségül hívásával, ha nem is mindenütt, de reményeim szerint az esetek nagy többségében ki lehet majd deríteni a lakosok etnikai hovatartozását. E kérdés tisztázásában talán a fellelhető határjárások mikroneveinek etimológiai elemzése is segíthetne, s így a településnév valódi motivációjának feltárása is lehetővé válhatna. Ennek az elgondolásnak az az alapja, hogy a településen belüli helyek neve nagy valószínűséggel mindig az ottani lakosok nyelvén születik. A népességtörténet és a helynévkutatás általános kapcsolatát vizsgálva Bihar vármegye névanyagát felhasználva egy tanulmányban már próbálkoztam ilyen szempontú elemzési módszerrel, s ha ez nagyobb anyagon működhet, úgy gondolom, beválhat a népnévi alapú településnevek esetében is. Az említett tanulmányban pusztán a JAKÓ ZSIGMOND monográfiájában (1940), illetve a GYÖRFFY-féle történeti földrajzban szereplő mikronevek tanúságát tudtam figyelembe venni (RÁCZ 2004: 66, 77, 83, 84). Csupán egy példával szeretném megvilágítani a módszer jelentőségét. Biharban a településnevek alap-

ján a szláv népesség korai jelenléte bizonyítható, ám a mikronevek döntően magyar eredete a szlávság korai beolvadását mutatja (uo. 77). Az ilyen vizsgálatok eredménye bár nem biztos, hogy perdöntő jelentőségű, ám véleményem szerint mindenképpen adalékul szolgálhat annak eldöntéséhez, hogy a településnévbeli népnév valóban a lakosok népiségét mutatja, vagy névköltöztetés, esetleg személynévi áttétel eredménye. Problémát e módszer kapcsán az jelenthet, hogy igen kevés az ilyen szempontból hozzáférhető és feldolgozható határjárás. A lakosok népi hovatartozásának felismerése pedig fontos a nyelvész számára is, mert az adott településnév névadási motivációjára világít rá, ez pedig már a nyelv, a névrendszer ügye.

A személynévi áttétel kérdésével kapcsolatban pedig még egy megjegyzés: biztosabb talajon álló megállapítások megtételéhez igen sokat segíthetne az a „Nagy Személynévtár", amelyet már oly régen várnak a személy- és helynevekkel foglalkozó kutatók egyaránt!

2. Az előadás címében, s mindeddig magában az előadásban valóban csak a népnévi településnevek kérdéseiről szóltam. Ehhez azonban szorosan kapcsolódik egy másik névcsoportnak, a törzsnévi településnevek csoportjának problémája is: mennyire kapcsolható össze ez a két korai névtípus? A kérdés azért is látszik igen figyelemre méltónak, mert a *nép* és *törzs* fogalma, terminológiai meghatározása, a kettő közötti azonosság vagy különbözőség nem mindig látszik világosnak, s a nálam jóval avatottabb kutatók (akár nyelvészek, akár történészek) sincsenek feltétlenül azonos álláspontón egy-egy e témakört érintő ügyben. Jól mutatja ezt például, hogy MAKKAI LÁSZLÓ a törzsnévi helynevekhez sorolta a puszta népnévi helyneveket, így keletkezésüket kizárólag a 10. századra korlátozta (1947: 112). Kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így kerülhettek e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba, így nyerhettek 10. századi keletkezést.

A törzsnévi alapú településnevek kérdésével foglalkozó kutatóink közül természetesen azt is főleg a történészek vizsgálták, hogy milyen népelemek éltek az ilyen falvakban. Az eddigi kutatások alapján csupán az tűnik teljesen egyértelműen megállapíthatónak, hogy a törzsnévi falvak lakói a névadáskor az illető törzshöz tartoztak, a névadáskor a törzsnevek használatban voltak, s a településnevek olyan helyen találhatók, ahol nem voltak a törzsek eredeti szállásterületei, tehát törzsi szigetet alkottak valamilyen más etnikai környezetben, hiszen csak így érvényesülhetett a tulajdonnév legfontosabb, megkülönböztető szerepe (vö. GYÖRFFY 1977: 30).

2.1. A magyar törzsnevek és a törzsi helynevek vizsgálata azután indult útjára, hogy Konstantinos Porphyrogennetos „De administrando imperio" című, 950 tájára datálható munkájának magyar vonatkozású 38., 39. és 40. fejezetét Kéri Borgia Ferenc 1739-ben közzétette. Az itt felsorolt közismert törzsnevek a *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő, Kér* és *Keszi.*

A törzsnevek és helynevek kapcsolatának kutatása a 18. század végétől igen élénk, e kérdéskörrel számos munka foglalkozott. Az utóbbi időkben a népnevek kapcsán már említett KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ-munkában találjuk meg az összegyűjtött neveket (1973–74). A törzsnévi eredetű településnevek közel teljes számbavételét nagyjából két évtizede TÖRÖK SÁNDOR végezte el: 27 *Nyék*, 38 *Megyer*, 19 *Kürt*, 18 *Gyarmat*, 27 *Tar-*

ján, 24 *Jenő*, 51 *Kér*, 47 *Keszi* törzsi helynevet vett számba (1982). Arról azonban, hogy ez vagy más hasonló listák mennyire tekinthetők véglegesnek, GYÖRFFY GYÖRGY véleményével azonosulva nyilatkozhatunk: „a legújabb listák sem tekinthetők véglegesnek, mert történeti-földrajzi munkák során a múlt század dereka előtti forrásanyagból kerülnek újak elő, s egyesekről kiderül, hogy nem sorolhatók közéjük" (1997: 224). Ennek ellenére azonban talán nem lesz haszon nélkül való egy újabb gyűjtés eredményét vizsgálat alá vonni, bár napjainkra a magyar törzsnevek nyelvi szempontú kutatásában igazi újdonságot inkább az etimológiai vizsgálatuk jelent (l. BERTA 1997). Ilyen jellegű elemzésüket azonban én természetesen nem tekintem feladatomnak, hiszen a törzsnevek etimológiájának kérdése teljesen független azok helynévként való alkalmazásától.

2.2. A törzsnévi eredetű helynevek kialakulásának kronológiájával kapcsolatban MELICH mutatott rá arra, hogy azok a 10. század után nem keletkezhettek (1925–29: 360), s a lényeget tekintve ugyanezen a véleményen volt BÁRCZI is (1958: 157). A törzsnévi eredetű helynevek a településnevek azon csoportjába tartoznak, amelyeket kormeghatározó értékűnek tartunk. „A törzsnevekből tehát még abban az esetben is következtethetünk a magyarság 11. századi telepeire, ha a helynevet egyébként csak az újkorból tudjuk kimutatni." – vallotta KNIEZSA (1938: 371). A fenti vélekedések alapja végső soron az az általánosan elterjedt nézet, hogy a törzsnevek már a 11. század elején, az ősgeszta születése idejére feledésbe merültek, tehát belőlük helyneveknek még ez idő előtt kellett keletkezniük, amikor a környék lakossága még tudta e telepek lakóinak törzsi hovatartozását.

KRISTÓ GYULA az ómagyar kori, történeti helynevek típusainak és kronológiájának áttekintése közben a törzsi eredetű helynevek kronológiai kérdését is felülvizsgálta. Ő is megállapította, hogy e helyneveink számottevő része 11. századi (1976: 39), ugyanakkor nem látta indokoltnak, hogy keletkezésüket a 1. század elején (esetleg közepén) túl már kizártnak tekintsük (1976: 40). Azokról a KNIEZSA által felsorolt törzsnévi településnevekről azonban (1938: 371), amelyek jóval később, a 15–18. században bukkannak fel forrásainkban szinte a semmiből, azt vallja, hogy kialakulásuk hol személynévi közvetítés eredményének tartható, hol pedig névköltöztetés következményének gondolható. Ma talán KRISTÓ álláspontja is átgondolandó: az ilyen kései első adatolású településneveket igen alaposan, szinte mikrofilológiai pontossággal egyenként kell megvizsgálni ahhoz, hogy kronológiájukról biztonsággal tudjunk nyilatkozni. Általános megállapítások e sajátos csoportról ilyen elemzések nélkül, de nem lehetetlen, hogy azok után sem tehetők. Ez a problémakör másfelől abban a kérdésben is megerősít, hogy a törzsnévi eredetű településnevek sorsát napjainkig érdemes figyelemmel követni.

2.3. Az elemzés során külön figyelmet érdemel majd a törzsnévvel egyező alakú helynevek szerkezeti sajátossága: az eddigi kutatások azt sugallják (például a saját Bihar megyei vizsgálati eredményeim is), hogy zömmel egyrészes, minden formáns nélkül álló törzsnévi eredetű településnévvel fogok találkozni. Figyelemre méltók ugyanakkor a *Megyercs*, *Megyered*, *Megyere*, *Megyerő* típusú nevek[5], amelyek esetében a kutatók képző jelenlétét állapítják meg. Ezeknél a neveknél azt kell eldönteni, hogy a képző a

[5] 1247 u.: *Megerch* (FNESz.), 1247: *Megered* (Adatok 1: 33), 1330: *Megere* (Gy. 1: 724), 1483: *Megerew* (Adatok 1: 33)

törzsnévhez kapcsolódott-e településnevet hozva létre, vagy egy már létező településnévhez utólag járult hozzá.

Mindezek mellett érdekes lehet az is, hogy mennyire látszik majd jellemzőnek az egyrészes törzsnévi településnevekre a földrajzi köznévvel való kiegészülés folyamata (felbukkan-e majd egyáltalán ilyen adat), vagy inkább valamilyen jelzői első névrésszel válnak kétrészes nevekké, ahogyan például a bihari anyag is mutatja: *Megyer* > *Tékmegyer, Kér* > *Kecskéskér, Keszi* > *Répáskeszi* stb.[6] Összefoglalva: a törzsnévi helynevek alakilag valóban igen zárt névtípusnak tekinthetők-e, ahogyan azt általánosságban tartjuk róluk.

2.4. Témám szempontjából azonban a magyar törzsneveknél is talán érdekesebb a honfoglaló magyar törzsekhez csatlakozott három kabar törzs kérdése. Konstantinos híradásában ezek neveit nem sorolta fel, az Admonti évkönyvek 881-ben a *cum Covaris* összefoglaló névvel említi őket, de a törzsekről külön-külön a későbbi korokban egyetlen magyar vagy nyugati kútfő sem tesz említést. Érthető tehát, hogy e föl nem jegyzett, a honfoglalás előtt a kazárok ellen fellázadt magyarsághoz csatlakozó három kabar törzs nevének kiderítése is az érdeklődés középpontjába került. A kutatások során felmerült esetleges e neveket más nevekkel együtt ún. „vélt vagy pseudo törzsnevek"-ként szokás emlegetni.

NAGY GÉZA úgy találta, a csatlakozott három törzs összefoglaló neve lehetett a *kazár,* s a *Káliz*, *Kalán*, *Székely*, *Varsány* helynevekben vélte fellelni az ismeretlen törzsneveket (1910: 61). MELICH is foglalkozott a kérdéssel, s ő a *Ság* viszonylag gyakori településnévről teszi fel, hogy talán törzsnévi eredetű (1925–29: 366). KNIEZSA a *Varsány*, *Tárkány*, *Székely* neveket vélte idetartozóknak (1938: 371). RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ (1927: 464–5), NÉMETH GYULA (1931: 147), PAIS DEZSŐ (1939: 19–25) és MELICH JÁNOS (1940: 1–19) később még a *Berény* helynevet sorolta ebbe a csoportba. Az említett feltételezések mellett felmerült még a *Bercel*, *Berencs*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár* ~ *Eszlár*, *Örs* helynév is, mint amelyek esetleg az ismeretlen kabar törzsek neveivel lennének azonosak. Kérdés, hogy ezeket a településneveket valóban besorolhatjuk-e a népnévi településnevek sorába? Újabb névgyűjtésemtől, az adatok számának esetleges növelésétől ebben a témában nem azt várom, hogy egyértelműen bizonyítani vagy cáfolni tudom majd e nevek törzsnévi voltát. Ez eddig még senkinek nem sikerült. De ha az összegyűjtött nevek körében a népnevek kapcsán már említett vizsgálati szempontokat érvényesíteni lehet (kronológiai jellemzők, névszerkezeti vizsgálatok, típusváltás kérdésének stb. vizsgálata), talán közelebb juthatunk a kérdés megoldásához. Kideríthető lesz, hogy e nevek fentebb említett sajátosságaik szerint melyik névcsoporttal mutatnak nagyfokú hasonlóságot: a népnévi vagy a törzsnévi eredetűekkel-e. A sajátosságok közül jelentőségét tekintve kiemelhető az alaki tulajdonság: csupán alapalakjukban jelennek-e meg a helynevekben, mint eddigi tapasztalataink szerint a törzsnevek, vagy képzőt is kaphatnak, mint a népnévi eredetű településnevek?

3. A nyelvészeti és a történeti irodalomban egyaránt a legkényesebb kérdések egyike a székely-probléma. Anonymus 1200 körüli munkája után a rájuk vonatkozó 12–14.

[6] 1220/1550: *Megyer* (Gy. 1: 642) > 1273/1397/1477: *Teek Meger* (Gy. 1: 642), 1580: *Keer* (J. 278) > 1332: *Kechkesker* (J. 278), 1220/1550: *Qezy* (Gy. 1: 633) > 1468: *Repeskezy* (Cs. 1: 613)

századi történeti források, illetve oklevelek egy önálló népnévvel, saját hagyománytudattal rendelkező, katonáskodó, a magyarságtól területileg, közigazgatásilag elkülönülő, sajátos jogállású népességet rajzolnak meg. (A székelység eredetének kutatását egyik legújabban összefoglaló munka KORDÉ ZOLTÁN írása: KORDÉ 1993).

A kutatók a székelyekről ma is különbözőképpen vélekednek. Ezt mutatja például a székelység nevének etimológiai vizsgálata is (l. KRISTÓ 1996: 7–17), aminek azért van nagyobb jelentősége, mert az elnevezés eredetét néha a nép eredetével mossák össze. A problémával igen sokat foglalkozó BENKŐ, aki a hely- és személynévanyagra támaszkodva azt állapította meg, hogy a székely nép betelepülésekor magyar volt (2003: 85), éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a néveredetnek semmi köze a nép eredetéhez (vö. 1950: 110).

A történeti irodalomban a székely–kabar (kazár) azonosság gondolata is felvetődött. GYÖRFFY a kérdést a helynevek tanúságával kívánta megoldani, s ehhez a magyar törzsnevek tulajdonságait vette alapul. Végső következtetése, hogy a *Székely* helynevek elterjedése a törzsnevekétől eltér, ezért a székelyek nem tekinthetők a kabarok egyik törzsének, s az sem bizonyítható, hogy a kabarságot magyar nyelven székelynek nevezték volna (GYÖRFFY 1939/1990: 89–90, 92). KRISTÓ véleménye szerint a kabarok a csatlakozott segédnépek összefoglaló neve lehetett: a székelység a három kabar törzs egyike, vagy azok egyikének része volt (uo. 56).

Mindezek miatt azt gondolom, hogy tervezett monográfiámban e nép (?), népesség (?), néprész (?), törzs (?) helynévi megjelenésének vizsgálatát nem lehet megkerülni. A *Székely* településneveknél (csakúgy, mint a pseudo törzsneveknél) az alapos tipológiai vizsgálat segíthet annak eldöntésében, hogy a *székely* törzsnévnek vagy népnévnek tekinthető-e inkább.

4. Világosan látható, hogy az előadásban megfogalmazott kérdésekre a történettudomány és a névkutatás eredményeinek együttes felhasználásával kell és lehet majd válaszokat találnom. További munkámhoz szívesen fogadok minden megjegyzést és esetleges ötletet.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958[2]. *A magyar szókincs eredete*. Budapest.

BENKŐ LORÁND 1950. Adalékok a székelyek korai történetéhez. *Új Erdélyi Múzeum* 1. 109–22.

BENKŐ LORÁND 1998a. A szlávok népnevei Anonymusnál és ómagyar nyelvi hátterük. In: UŐ.: *Név és történelem*. Budapest. 58–75.

BENKŐ LORÁND 1998b. Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja. In: UŐ.: *Név és történelem*. Budapest. 111–20.

BENKŐ LORÁND 2002. *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 2003. A *székely* néprésznév ómagyar történetéhez. In: UŐ.: *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Budapest. 85–94.

BÉNYEI ÁGNES – PETHŐ GERGELY 1998. *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen.

BERTA ÁRPÁD 1997. Eltérő nézetek a magyar törzsnevek eredetéről. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 211–21.
GYÖRFFY GYÖRGY 1958. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig I. *Századok* 12–87.
GYÖRRFY GYÖRGY 1977. *István király és műve*. Budapest.
GYÖRFFY GYÖRGY 1939/1990. Besenyők és magyarok. In: UŐ.: *A magyarság keleti elemei*. Budapest. 94–192.
GYÖRFFY GYÖRGY 1997. A magyar törzsnevek és törzsi helynevek. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 221–35.
JAKÓ ZSIGMOND 1940. *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. Budapest.
KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. 13–19. század.* Budapest.
KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–87. (Újraközlése: KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba. 133–40.)
KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára*. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest. 2: 365–472.
KNIEZSA ISTVÁN 1943. *Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok* 1. Budapest.
KORDÉ ZOLTÁN 1993. A székely eredetkérdés az újabb kutatások tükrében. *Aetas* 3: 21–39.
KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis 55. Szeged.
KRISTÓ GYULA 1996. *A székelyek eredetéről*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged.
KRISTÓ GYULA 2003. *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Budapest.
KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC – SZEGFŰ LÁSZLÓ 1973–4. *Adatok „korai" helyneveink ismeretéhez* 1–2. Szeged.
MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Budapest.
MAKKAI LÁSZLÓ 1947. A Csallóköz településtörténeti vázlata. *Századok* 109–35.
MELICH JÁNOS 1925–29. *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest.
MELICH JÁNOS 1940. Brünn nevéről. *Magyar Nyelv* 1–19.
MEZŐ ANDRÁS – NÉMETH PÉTER 1972. *Szabolcs-Szatmár megye történeti-etimológiai helységnévtára*. Nyíregyháza.
NAGY GÉZA 1910. A magyar nemzetségek. *Turul* 18–32, 52–65.
NÉMETH GYULA 1931. Maklár. *Magyar Nyelv* 145–7.
PAIS DEZSŐ 1939. *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* MNyTK. 50. Budapest.
PÓCZOS RITA 2001. *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. Debrecen.
RÁCZ ANITA 2004. Népességtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–90.
RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ 1927. Bokor és bakony. *Magyar Nyelv* 561–71.
TÓTH VALÉRIA 2001. *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen.
TÖRÖK SÁNDOR 1982. Mi volt a neve a három kabar törzsnek? *Századok* 988–1059.

RÁCZ ANITA

ANITA RÁCZ, **Ethnic names and place-names (Main theses of a research program)**

Ethnic names play an important role in revealing early Hungarian history. Archeologists and historians even today are interested in the process of Hungarians' settling down in the Carpathian Basin, numerous questions of which are still unanswered. Recently many scholars have emphasized the need to thoroughly uncover the relevant sources and to contrast the achievements of the former and the latest research. By collecting data from several source publications the author of this paper plans to write a monograph in the future examining Old Hungarian settlement-names developed from ethnic names. This analysis will hopefully give answers to general questions that have been worrying experts for a long time: 1. Can we be sure that the inhabitants of the settlements whose names can be connected to foreign ethnic groups were of foreign origin? 2. Could names of settlements developed from ethnic names without a suffix reflect the nationality of the former inhabitants? 3. Could the etymology of microtoponyms in a settlement determine the ethnic group of the inhabitants? 4. When did names of settlements derived from ethnic names develop? 5. Did the scriveners (in the chancellery and in ecclesiastical bodies entrusted with notarial functions) translate the place-names into Hungarian? Apart from answering these questions, it is also important that we: examine the relationship between place-name functions and their realizations in the language, discover the structure of place-names that incorporate ethnic names, and describe the possible changes of these place-names. Another strongly connected problem is that of the names of settlements developed from tribal names of the Hungarian conquest period. This paper presents the outlines and the pillars of the research project.

A SZENTNÉVI ALAPTAGÚ HELYSÉGNEVEK KORRELÁCIÓS RENDSZERÉNEK ALAKULÁSA

1. A dolgozat tárgya, forrásai. – A dolgozat egy jellegzetes településnévi mikrorendszer, a patrocíniumi alaptagú helységnevek oppozícióinak sajátosságait, történeti alakulását vizsgálja. Az emberi tájékozódásban zavart okozó helységnévi homonímiák differenciáló jelző segítségével való megszüntetése kezdetektől fogva jelen van helynévadásunkban. Az azonos szentnévi helységnevek megkülönböztető jelzővel történő egyénítése révén keletkezett korrelációk diakrón szempontú elemzése megmutatja, hogyan alakult korszakról korszakra a differenciált nevek aránya, melyik időszakban milyen típusú egyénítő jelzőket kedveltek leginkább a névadók, hogyan épült ki lépésről lépésre a névtípust jellemző szembenállások mai gazdag rendszere.

A dolgozat első, nagyobbik felében (2. A korai szentnévi alaptagú differenciált helységnevek vizsgálata) a névtípust MEZŐ ANDRÁS monográfiája (MEZŐ 1996) alapján vizsgálom, ennek adattárából gyűjtöttem ki a megkülönböztető jelzővel egyénített névformákat, figyelembe véve a szerző e nevekhez fűzött megjegyzéseit. Ezt az elemzést egészíti ki a dolgozat második részében (3. Kitekintés a szentnévi alaptagú differenciált helységnevek későbbi történetére) a KISS LAJOS szótárának (FNESz.[4]) adatain alapuló rendszerezés. Az elemzés elméleti hátterét HOFFMANN ISTVÁN munkája (HOFFMANN 1993) biztosította.

2. A korai szentnévi alaptagú differenciált helységnevek vizsgálata. – MEZŐ ANDRÁS adattára magában foglalja a 11. és 15. század közötti időszakból adatolt összes templomcímből keletkezett helységnevet, így a kijelölt századokban lejegyzett valamennyi szentnévi alaptagú differenciált helységnév vizsgálatát lehetővé teszi, sőt, a korszakban született településnevek 15. század után bekövetkezett változásaira is utal. Itt kell megjegyezni, hogy ebben az esetben szükséges volt a „szentnévi alaptag" fogalmát némileg tágan értelmezni: a vizsgálandó nevek közé soroltam a köznévi utótagú jelzős patrocíniumi neveket is, ugyanis az adattár tanúsága szerint az idők folyamán egy-egy helység megjelölésében gyakran váltakozott az egyszerű védőszentnévi forma és annak köznévi utótaggal bővült változata a differenciált névformák esetében is (pl. 1320: *Zenthmiclos* > 1376: *Keresztuszenthmikloslaka*, 1428: *Zenthpetherfalwa* > 1497: *Ewryzenthpeter*, 1411: *Kerekbodogazzonfalua*, 1429: *Kerekbodugazzonfolua* > 1431: *Kerekbodogazzon* – MEZŐ i. m. 172, 188, 209).

2.1. Korai differenciált névformák térben és időben. – MEZŐ ANDRÁS 1390 templomcímből származó településnevet tart számon monográfiájában. Ebből 331 helységnevet jelzővel differenciált formában is adatol. Az országos átlagot tekintve elmondható tehát, hogy a partocíniumi helységnevek közel negyedét (23,81%) egyénítették jelzővel a névadók a századok folyamán. A megkülönböztetett névformák térbeli elhelyezkedése kapcsán (l. 1. táblázat) megállapíthatjuk, hogy az összes patrocíniumi névhez viszonyított arányuk a Dráván túli területen és Erdélyben az országos átlag fölött állt, míg a Dunántúlon és az Alföldön kissé, Észak-Magyarországon pedig jelentős mértékben az országos átlag alatt volt. Megjegyzendő azonban, hogy a Dráván túli differenciált nevek nagy többségében az egyénítő jelző funkciójában a település eredetibb, sokszor horvát megnevezése szerepel. Különösen gyakran találkozunk ezzel a jelenséggel Körös megyében, ahol a patrocíniumi helységnevek több mint fele (92 névből 49) ilyen módon egyénített. Körös megyét figyelmen kívül hagyva a differenciált szentnévi alaptagú helységneveknek az összes patrocíniumi névhez viszonyított aránya a Dráván túli területen (17,78%) sem érné el az országos átlagot.

MEZŐ ANDRÁS adatai alapján azt a következtetést vonja le, hogy a patrocíniumi helységnévadás divatja az 1250-től 1349-ig terjedő száz évben hatott legerősebben helynévadásunkban (MEZŐ i. m. 235), ebben az időszakban született az általa számba vett nevek több mint fele. Időrendi táblázatából (MEZŐ i. m. 233) az is kiderül, hogy a névtípusra az első adatok a 11. században jelentkeztek. Ha a szentnévi településnevek jelzővel történő egyénítésének időrendjét vizsgáljuk (l. 2. táblázat), azt tapasztalhatjuk, hogy az első megkülönböztetett névformák a 13. század második feléből adatolhatók, míg a legtöbb differenciált névforma (az összes ide sorolható név közel fele) a 15. században született. A legkorábbi, a 13. század második feléből származó 4 differenciált névforma közül 3 a Dunántúlról származik (1263: *Zakach sancti Dominici*, Somogy; 1289/1374: *Capulnamendzenth*, Baranya; 1299: *Gugmendzente*, Vas – MEZŐ i. m. 69, 215, 217), ahol a patrocíniumi helységnevek egyéb típusú településnevekkel összevetett gyakorisága a legnagyobb a 11–15. században (vö. MEZŐ i. m. 229).

A jelzőtlen szentnévi helységnév első magyar nyelvű említésének időpontja egybeeshet a névforma jelzővel egyénített változatának megjelenésével (pl. 1332: *Kerezthwr*, 1332/1332: *Nozkadkerestur*; 1566: *Bodogazzonfalwa*, *Also Boldogh Azzonij Falwa* –

MEZŐ i. m. 114, 209). A jelzőtlen alapnévi forma és a jelzős alak első lejegyzése között a legnagyobb időtávolságot *Vértszentgyörgy* esetében találjuk: ha a kétes hitelű forrás adata mégis pontos, az alapnév *(Zenthgywrg)* már 1215/1330-ban jelentkezik, míg a differenciált névforma *(Vérth-Szent-György)* 593 év elteltével, 1808-ban bukkan fel először (vö. MEZŐ i. m. 80). Jelentősebb idő, több mint 400 év telt el az alapnév első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között az alábbi esetekben: 1334: *Scenthelsebet* > 1773: *Sz. Eorsébeth infer.*, de *Felsewzenthersebeth* alak már 1501-ből; 1388: *Kerestur* > 1808: *Czin-szent-kereszt*, *Király-szent-kereszt*, *Motko-szent-kereszt*, *Sztranyán-szent-kereszt*; 1344: *Scenth Lazlou* > 1808: *Puszta-Szent-László*; 1274: *Scenmihal* > 1698: *Kis Szent Mihál* – MEZŐ i. m. 74, 115, 135, 165). Általánosságban mégis az állapítható meg, hogy a patrocíniumi helységnév első magyar nyelvű adatának és a név differenciált formájának megjelenése között eltelt idő századokban mérve fordítottan arányos a példák számával (l. 3. táblázat).

A vizsgált nevek kisebbik fele (146 példa) magyar nyelven rögtön differenciált formában jelentkezik (pl. 1350: *Almasscentgurg*, 1391: *Thabizenthmarton*, 1403: *Puztazenthmyhal*, 1403: *Zanthozenthmiklos*, 1455: *Tobalizenthpeter* – MEZŐ i. m. 79, 156, 164, 170, 186). 38 esetben van ugyan korábbi jelző nélküli adat latin nyelven, de nem egyértelmű, hogy ez már településnévként vagy még templomcímként rögzíti-e a szent nevét (pl. 1332–4: de *Sancto Georgio*, a későbbi *Csík[i]szentgyörgy*; 1332: de *Sancto Johanne*, a későbbi *Csittszentiván*; 1333: de *Sancto Michaele*, a későbbi *Csányiszentmihály*; 1333–4: de *Sancto Nicolao*, a későbbi *Fornaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 79, 96, 166, 170). 108 példánál a jelzőtlen alapnév nem adatolható sem latin, sem magyar nyelvű formában. MEZŐ ANDRÁS azonban figyelmeztet: „nem szabad arra gondolnunk, hogy a neveket már megalkotásuk pillanatában jelzővel látták el, hanem nyilván másodlagosan jutottak ezekhez hozzá, csak az adatolás elégtelensége miatt különülnek el az egyéb csoportoktól" (MEZŐ i. m. 240).

2.2. A korai differenciált névformák jelzőinek motivációs tényezői. – A MEZŐ-féle adattárból kigyűjtött differenciált nevek egyénítő jelzői mintegy 60%-ban a helység valamely más helyhez való viszonyára utalnak. A kategórián belül kiemelkedő a település pontos elhelyezkedését mutató megkülönböztető jelzők aránya. A legtöbb ide tartozó előtag valamely közeli településre vonatkozik. E kategória gazdagsága a további bontást is lehetővé teszi: a megkülönböztető jelző utalhat szomszédos településre (pl. *Szóládszenterzsébet*, *Németiszentmihály*, *Csehimindszent* – MEZŐ i. m. 73, 162, 217), nemegyszer mára már elpusztult helység nevét őrizve meg (pl. *Csittszentiván*, *Büdiszentmiklós*, *Szeglakiszentmiklós* – MEZŐ i. m. 96, 170, 174); utalhat arra a helységre, ahol a plébániatemplom állt (pl. *Bakvaszentpéter* – MEZŐ i. m. 186). Ide soroltam azokat az eseteket is, ahol a település eredeti (sok esetben horvát névadáson alapuló) neve vált a későbbi patrocíniumi név megkülönböztető elemévé (pl. *Ladányszentmiklós*, *Régenszenttamás*; *Dobrancszentkatalin*, *Gragyenaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 170, 196; 111, 171); valamint itt kaptak helyet az összevont helységek nevei is (pl. *Petrikeresztúr*, *Csámpaszentmiklós* – MEZŐ i. m. 118, 173). A település pontos elhelyezkedését a megkülönböztető jelző az esetek kisebb százalékában a közeli folyó (pl. *Okriszentgál*, *Pákaszentgyörgy*, *Tápiószentmárton* – MEZŐ i. m. 75, 83–4, 155) vagy a táj (pl. *Mezőszentgyörgy*, *Óriszentpéter* – MEZŐ i. m. 80, 188), ritkán a közigazgatási egység (pl.

Székiszentandrás, *Sepsiszentgyörgy* – MEZŐ i. m. 54, 80) nevével jelöli. Az azonos szentnévi helységnevek megkülönböztetésében a települések egymáshoz viszonyított térbeli helyzete adataink szerint nem játszik döntően fontos szerepet (pl. *Alsószentandrás*, *Belső-* és *Külsőszentiván*, *Felsőszentkirály* – MEZŐ i. m. 54–5, 95, 126).

A differenciált patrocíniumi helységnevek 22%-a a település valamely külső dologhoz való viszonyára utaló jelzővel egyénített. Megkülönböztető jelzőként különösen gyakori itt a település birtokosának neve (pl. *Hermánszentgyörgy*, *Martonszentiván(a)*, *Tobaliszentpéter* – MEZŐ i. m. 83, 96, 186), illetve a lakosok népi hovatartozásának megjelölése (pl. *Magyarkeresztúr*, *Oláhszentkirály*, *Besenyőszentmiklós* – MEZŐ i. m. 114, 127, 170). Sajátosak azok az esetek, melyekben a település templomának védőszentjéből keletkezett helységnév egyénítésére magának a templomépületnek valamely jellemző vonását használták fel a névadók (pl. *Egyházasszentgyörgy*, *Kőszentmárton*, *Kerékszenttamás* – MEZŐ i. m. 82, 156, 196). Ritkán utal a differenciáló jelző a települést jellemző növényzetre (pl. *Almásszentgyörgy*, *Káposztásszentmiklós* – MEZŐ i. m. 79, 172), birtokos intézményre (pl. *Keresztesszentmiklóslaka*, *Remeteszentpéter* – MEZŐ i. m. 172, 187), a lakosok társadalmi állására (pl. *Nemeskeresztúr* – MEZŐ i. m. 118).

A megkülönböztető jelző az esetek 10%-ában magának a településnek valamely jellegzetességére mutat rá. Adataink szerint a legjellemzőbb tulajdonság a település mérete (pl. *Nagyszentpál*, *Kisszentvid* – MEZŐ i. m. 180, 204), de jellemző jegy lehet a helység elpusztásodása is (pl. *Pusztaszentmárton*, *Pusztaszentpéter* – MEZŐ i. m. 153, 188).

A jelzővel egyénített partocíniumi helységnevek mintegy 7%-ában a differenciáló jelző ismeretlen vagy bizonytalan motivációjú.

2.3. A korai differenciált névformák változásai. – A 331 differenciált helységnévből 87 (26,28%) településnévben az először adatolt megkülönböztető jelző nem bizonyult állandónak. 65 esetben egyszer (pl. 1332/1332: *Nozkadkerestur* > 1567–9: *Mohy-Kerezthur*, 1408: *Apatizentmarton* > 1474: *Puzthazenthmarthon*, 1360: *Kys-Zent Miklos* > 1366: *Akachzenthmiklos* – MEZŐ i. m. 114, 153, 170), 18 esetben kétszer változik a névalak (pl. 1448: *Kyszenthgyurgh* > 1494: *Hodoszenth-gergh* > 1599: *Tott Szent Georgy*, ? 1496: *Belchyzenthmarthon* > 1554: *Szilvás-Szent-Márton* > 1564: *Dennazenthmarthon* – MEZŐ i. m. 82, 156), de arra is van példa, hogy a differenciált név háromszor (3 eset, pl. 1333: *Otrimmezend* > 1425: *Mentzenth* > 1554: *Dolnaminszend* > 1565: *Csonkaminszende* – MEZŐ i. m. 215) vagy négyszer (1 példa: 1371: *Remetezenthpetur* > 1381 u.: *Zentpeter* > 1390: *Stregenchy Zenthpeter* > 1410: *Senthpeterfalua*, *Senthpeter* > 1412: *Nemetizenthpeter* – MEZŐ i. m. 187–8) is megváltozik.

Az egyénített névforma megváltozása leggyakoribb a 15. század folyamán (38 példa), de több példával találkozhatunk a 14. és a 16. században (12 és 18 példa) is, sőt, az sem ritka (14 példa), hogy a változás több századon is keresztülhúzódik (pl. 1339: *Vizmelleky Zenthgyurgh* > 1495: *Zenthgergh* > 1504: *Wyzmellekyzenth Gewrgh*, 1345: *Puztascentmihal* > 1496: *Zenthmyhalfalwa* > 1503: *Pwzthazenth-Myhal* alias *Wzdyzenthmyhal* – MEZŐ i. m. 79, 161). 69 példánál a differenciált név megjelenése és a névforma (első) változása között eltelt idő kevesebb mint 100 év (pl. 1382: *Zentemreh inferior* > 1431: *Strighzenthemrich*, 1366: *Mortunzenthyuan(a)* > 1451: *Waydazenthywan*, 1343: *Bessenevzenthmiklos* > 1366: *Zentmyclos* – MEZŐ i. m. 90, 96, 170), 15

esetben 100 és 200 év közé esik (pl. 1488: *Kiskerezthwr* > 1629: *Szécskeresztur*, 1395: *Chonkazentmiklos* > 1571: *Orgonda Szenmiklós*, 1400: *Elyementhzenth* > 1564: *Myndzenth* – MEZŐ i. m. 118, 171, 216), s csak 3 alkalommal lépi át a 200 évet (pl. 1332/1332: *Nozkadkerestur* > 1567–9: *Mohy-Kerezthur* – MEZŐ i. m. 114). A két szélső pólust *Sajószentpéter* (a differenciáció évében meg is változik a névforma: 1409: *Sayozenthpeter* > 1409: *Zenthpeter* – MEZŐ i. m. 185) és *Balaszentpéter* (a névforma 394 év múltán változik meg: 1406: *Balazenthpeter* > 1800: *Szent-Péter* – MEZŐ i. m. 187) esete példázza.

A differenciált névalakok változásai könnyen tipizálhatók. A legtöbb esetben a megkülönböztető jelző időlegesen (16 példa) vagy véglegesen (39 példa) eltűnik a névformából (pl. 1355: *Zavasentdemetrus* > 1368: *Zenthdemeter* > 1381: *Zawazenthdemeter*, 1303 u.: *Ozdscentpet(ur)* > 1305: *Scentpetur* > 1329: *Ozdscenpetur*; 1335: *Borzascenthgyurgy* > 1421: *Zenthgywrgh*, 1458: *Chegezenthmyklos* > 1459: *Zenthmyklos* – MEZŐ i. m. 67, 186; 81, 172). Jelentősebb számban fordulnak elő azok az esetek is (17 példa), amelyekben a névforma eredeti differenciáló jelzőjét, közvetlenül vagy közvetve, felváltja egy másik megkülönböztető elem (pl. 1400: *Alzenthgeorgh* > 1520–2: *Chanadzenthgergh*, *Thythes Zenthgwrgh*, 1366: *Mortunzenthyuan(a)* > 1451: *Waydazenthywan*, 1408: *Apatizentmarton* > 1474: *Puzthazenthmarthon*; 1411: *Magyarkerestur* > 1440: *Kerezthwr* > 1478: *Reche-Kereszthur* – MEZŐ i. m. 79, 96, 153; 114). Kevesebb a példa arra, hogy a differenciált névforma időlegesen vagy véglegesen elveszítve alaptagját jelzőjére (ez néha a település eredeti, a patrocíniumi nevet megelőző elnevezése) rövidül (9 eset, pl. 1346: *Tyzhazscenmartun* > 1384: *Thyzhaz*, 1300: *Karachna* > 1395: *Karathnazentmiclos* > 1478: *Korothna* – MEZŐ i. m. 153, 174). Ritkán az is megesik, hogy a differenciáló jelző és a szentnévi alaptag a későbbiekben külön településnévként jelentkezik (3 eset, pl. 1330: *Borsoudzenthleurynch* > 1400: *Borsod*, *Zentleurench* – MEZŐ i. m. 144). Néhány differenciált név esetében a patrocíniumi alaptagú névforma elemei helyet cserélnek (2 eset, pl. 1415: *Redezenthmarthon* ~ 1415: *Zenthmartonredeye* – MEZŐ i. m. 154). Kivételes esetnek számít, ha a megkülönböztető jelző alakja módosul (1 példa: 1406: *Cyrugzenthpeter* > 1412: *Sygerzenthpeter* – MEZŐ i. m. 185).

3. Kitekintés a szentnévi alaptagú differenciált helységnevek későbbi történetére. – Ha a patrocíniumi helységnevek differenciáló jelzővel való egyénítésének történetét szeretnénk vázlatosan nyomon követni, 15. század utáni adatokra is szükségünk van. Többségében ilyen adatokat tartalmaz KISS LAJOS etimológiai szótára, amelynek ugyan nem célja egy-egy névtípus valamennyi példájának összegyűjtése, de a változások főbb tendenciái ezen a kisebb anyagon is jól nyomon követhetők. A FNESz.[4] adatai alapján megkísérelhetjük bemutatni, hogyan változott korszakról korszakra a jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnevek aránya az összes patrocíniumi névhez viszonyítva, valamint megvizsgáljuk azt is, hogy hogyan módosult a differenciáló jelzők típusainak megterheltsége a 15. századtól máig (l. 5. táblázat).

A patrocíniumi helységnevek jó része már a 15. századra kialakult, jelzővel egyénítve azonban csak kis hányaduk (10,87%) volt. A 16–17. századra a differenciált alakok aránya megkétszereződik (22,99%). Ugrásszerűen megnő a jelzős névformák gyakorisá-

ga a 18–19. században (66,48%), s ez az arány a hivatalos névadás helységneveket egyedítő törekvéseinek megfelelően tovább emelkedik a 20. században (83,02%). A szentnévi helységnevek jelzővel történő differenciálása, mint látjuk, korszakról korszakra egyre népszerűbb lett: valószínűsíthető, hogy az emberi látókörbe kerülő egyre nagyobb területek azonos helységneveinek megismerése vonhatta maga után az egyedítés gyakoribbá válását.

A patrocíniumi név első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt legrövidebb idő adataink szerint 6 év (1329: *Zentmiclos* > 1335: *Arunscentmiclos* – FNESz.[4], *Aranyosszentmiklós* a.), a leghosszabb idő pedig 646 év (1261: *Zenthmaria* > 1907: *Bodrogszentmária* – FNESz.[4], *Szentmáriafölde* a.) volt. A magyar nyelvű puszta szentnévi helységnév és a név jelzővel egyénített formájának megjelenése között jellegzetesen több évszázad telik el (l. 6. táblázat).

Megfigyelhetjük azt is, miként változott meg az egyes jelzőtípusok gyakorisága az évszázadok alatt. Míg a helység tulajdonságára, illetve a helység külső dologhoz való viszonyára utaló jelzők népszerűsége lényegében folyamatosan csökkent a századok során, a helység más helyhez való viszonyát mutató jelzők egyre nagyobb arányban jelentkeztek. Ez utóbbi kategórián belül a legtöbb jelző mindig is a település pontos elhelyezkedésére utalt, s a települések térbeli helyzete csak kis mértékben motiválta a megkülönböztetést. A település pontos elhelyezkedését mutató előtagok közül a 15. századig, mint ezt fent is láttuk, a közeli településre utaló jelzők voltak a legnépszerűbbek, e jelzőtípus megterheltsége azonban a 18–19. századra szinte a harmadára csökken, s a továbbiakban ott stagnál. A közeli folyó nevével egyénített szentnévi helységnevek aránya a 18–19. századig nő, majd a 20. században a jelzőtípus gyakorisága kis mértékben csökken. A település pontos elhelyezkedését korszakról korszakra egyre gyakrabban jelölik a névadók tájra vagy közigazgatási egységre utaló jelző segítségével.

A helység külső dologhoz való viszonyára vonatkozó jelzők közül minden korszakban a birtokosra, illetve a település lakosságára utaló előtagok voltak a legnépszerűbbek. A két jelzőtípus gyakoriságának változása a 4 korszak során egymással ellentétes képet mutat: az (egykori) birtokos neve megkülönböztető jelzőként a 18–19. századig egyre ritkábban jelentkezik, az utolsó időszakban azonban némileg nő e jelzőtípus aránya. Ezzel szemben a település lakosságára vonatkozó differenciáló jelzők részesedése a 18–19. századig egyre nagyobb, majd a 20. században enyhén visszaesik. Folyamatosan csökken korszakaink során a település jellegzetes épületére vonatkozó előtagok aránya. Az első korszak kivételével jelen vannak kis százalékban a jellemző növényzetre, illetve az egyéb külső dologra utaló jelzők is.

A differenciáló előtag a helység tulajdonságai közül leggyakrabban minden korszakban a település viszonylagos méretét jelzi, a jelzőtípus aránya azonban mintegy a felére csökken a 4 korszak során. A későbbi időszakokban ugyanakkor előkerülnek a település korára és egyéb jellegzetességeire utaló megkülönböztető elemek is.

Egyre csökkenő arányban vannak jelen az ismeretlen vagy bizonytalan motivációjú differenciáló jelzők. Az utolsó két korszakban néhány többszörösen megkülönböztetett névformával is találkozhatunk.

A differenciált patrocíniumi helységnévformák változásai a kevesebb adat miatt a FNESz.[4]-ben nehezebben vizsgálhatók. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy e

névformák módosulása, ha a korábbi századoknál kisebb mértékben is, de jelen volt a 15. század után is: a kigyűjtött adatok szerint a 314 jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnévből 52 változott meg az idők folyamán (16,56%).

A FNESz.[4] által számon tartott jelzővel egyénített patrocíniumi helységnevek térbeli elhelyezkedését tekintve elmondhatjuk, hogy a legtöbb ilyen névformával minden korszakunkban Erdélyben és a Dunántúlon találkozhatunk: az első két korszakban Erdélyben, az utóbbi két korszakban a Dunántúlon a legnagyobb az ide vonható nevek száma. A névtípus mennyiségét tekintve a régiók további sorrendje változatlan korszakaink során: Alföld, Észak-Magyarország, Dráván túl (l. 7. táblázat).

4. Összefoglalás. – Összegzésként megállapíthatjuk tehát, hogy az azonos patrocíniumi helységnevek jelzővel történő differenciálása az idők folyamán az emberi látókör szélesedésével egyre kiterjedtebb oppozíciós részrendszereket hoz létre. Az egyes századokban a névadók jól kimutathatóan más-más jelzőtípusokat kedveltek és használtak fel a megkülönböztetésre. Sok differenciált név megváltozik: a patrocíniumi alapnév más típusú jelzőt kap, vagy éppen megszűnik a névalak egyénítése. A szentnévi alaptagú helységnevek oppozíciós rendszerének vizsgálatából nagyobb hatókörű következtetések is adódhatnak: igazolható ugyanis, hogy az azonos alapnév-típus által összetartott korrelációk kapcsán megfigyelt jellegzetességek, tendenciák főbb vonásaikban érvényesek a helységnév-korrelációs rendszer egészének viszonylatában is.

Irodalom

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben. 11–15. század*. Budapest.

Mellékletek

	A patrocíniumi nevek száma	A jelzős szentnévi alaptagú nevek	
		száma	aránya
Országosan	1390	331	23,81%
Dráván túl	225	89	39,55%
Dunántúl	503	112	22,27%
Észak-Magyarország	159	18	11,32%
Alföld	321	65	20,25%
Erdély	182	47	25,82%

1. táblázat: A differenciált szentnévi helységnevek száma és aránya régiónként MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

	1250–1299	**1300–1349**	**1350–1399**	**1400–1449**	**1450–1499**	**1500–1549**	**1550–1599**	**1600–1649**	**1650–1699**	**1700–**	**Össz.**
Szentnévi alaptag	4	29	48	82	74	33	31	5	2	14	322
Szentnévi alaptag + *-falva*	0	1	1	2	2	0	1	0	0	0	7
Szentnévi alaptag + *-telke*	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szentnévi alaptag + *-laka*	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Összesen	**4**	**31**	**50**	**84**	**76**	**33**	**32**	**5**	**2**	**14**	**331**

2. táblázat: A megkülönböztető jelzővel egyénített szentnévi alaptagú helységnevek száma és típusa az első adat alapján MEZŐ ANDRÁS adattárában

Évek száma	0–99	100–199	200–299	300–399	400–499	500–599	Nincs adat	**Összesen**
Példák száma	106	49	22	3	4	1	146	**331**

3. táblázat: A patrocíniumi helységnév első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt idő MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

(A 4. és 5. táblázatot l. a következő lapokon. – A szerk.)

Évek száma	0–99	100–199	200–299	300–399	400–499	500–599	600–699	Nincs adat	**Összesen**
Példák száma	22	34	29	43	75	51	14	45	**313**

6. táblázat: A patrocíniumi helységnév első magyar nyelvű lejegyzése és a név jelzős változatának megjelenése között eltelt idő a FNESz.[4] adatai alapján

	15. sz.-ig	**16–17. sz.**	**18–19. sz.**	**20. sz.**
Dráván túl	1	1	4	5
Dunántúl	13	26	98	119
Észak-Magyarország	2	5	26	46
Alföld	7	13	35	50
Erdély	17	41	81	93
Összesen	**40**	**86**	**244**	**313**

7. táblázat: A differenciált szentnévi helységnevek száma régiónként a FNESz.[4] adatai alapján

A megkülönböztető névrész kifejezi	1200–1299	1300–1399	1400–1499	1500–1599	1600–1699	1700–1799	1800–1899	1900–1999	Össz.
1. A helység valamely tulajdonságát	**0**	**7**	**18**	**5**	**2**	**0**	**3**	**0**	**35**
1.1. méret	0	4	13	2	1	0	1	0	21
1.2. kor	0	0	0	0	1	0	0	0	1
1.3. egyéb	0	3	5	3	0	0	2	0	13
1.3.1. talaj	*0*	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*
1.3.2. térszínforma	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*
1.3.3. elpusztásodás	*0*	*1*	*4*	*2*	*0*	*0*	*2*	*0*	*9*
1.3.4. egyéb	*0*	*2*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*3*
2. A helység vmely külső dologhoz való viszonyát	**2**	**17**	**36**	**13**	**1**	**2**	**2**	**0**	**73**
2.1. növényzet	0	1	1	2	0	0	0	0	4
2.2. állat	0	0	0	0	0	0	0	0	0
2.3. építmény	1	2	7	1	0	0	1	0	12
2.4. birtokos	1	11	19	7	0	0	0	0	38
2.4.1. neve	*1*	*8*	*19*	*7*	*0*	*0*	*0*	*0*	*35*
2.4.2. rangja, intézmény	*0*	*3*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*3*
2.5. lakosok	0	3	5	3	1	2	1	0	15
2.5.1. nép	*0*	*3*	*5*	*1*	*1*	*2*	*1*	*0*	*13*
2.5.2. társadalmi állás	*0*	*0*	*0*	*2*	*0*	*0*	*0*	*0*	*2*
2.6. egyéb	0	0	4	0	0	0	0	0	4
2.6.1. vásár	*0*	*0*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*1*
2.6.2. bánya	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*
2.6.3. egyéb	*0*	*0*	*3*	*0*	*0*	*0*	*0*	*0*	*3*
3. A helység vmely más helyhez való viszonyát	**1**	**49**	**96**	**44**	**4**	**2**	**0**	**3**	**199**
3.1. pontos elhelyezkedés	1	44	85	41	4	1	0	0	176
3.1.1. folyó	*0*	*10*	*12*	*10*	*0*	*0*	*0*	*0*	*32*
3.1.2. közeli település	*1*	*28*	*64*	*27*	*4*	*0*	*0*	*0*	*124*
3.1.3. táj	*0*	*6*	*6*	*3*	*0*	*1*	*0*	*0*	*16*
3.1.4. közig. egység	*0*	*0*	*3*	*1*	*0*	*0*	*0*	*0*	*4*
3.2. térbeli helyzet	0	5	10	3	0	1	0	3	22
3.3. egyéb	0	0	1	0	0	0	0	0	1
4. Ismeretlen motiváció	**1**	**3**	**3**	**1**	**0**	**0**	**0**	**0**	**8**
5. Bizonytalan motiváció	**0**	**5**	**7**	**2**	**0**	**0**	**2**	**0**	**16**
Összesen	**4**	**81**	**160**	**65**	**7**	**4**	**7**	**3**	**331**

4. táblázat: A szentnévi alaptagú helységnevek differenciáló jelzőinek motivációs tényezői MEZŐ ANDRÁS adattára alapján

A megkülönböztető névrész kifejezi	15. sz.-ig		16–17. sz.		18–19. sz.		20. sz.	
	db	%	db	%	db	%	db	%
1. A helység vmely tulajdonságát	**3**	**7,50**	**8**	**9,30**	**20**	**8,20**	**18**	**5,75**
1.1. méret	3	100,00	7	87,50	11	55	10	55,55
1.2. kor	0		0		3	15	3	16,67
1.3. egyéb	0		1	12,50	6	30	5	27,78
1.3.1. talaj	*0*		*0*		*1*	*16,66*	*1*	*20,00*
1.3.2. térszínforma	*0*		*0*		*0*		*0*	
1.3.3. elpusztásodás	*0*		*1*	*100,00*	*5*	*83,34*	*4*	*80,00*
1.3.4. egyéb	*0*		*0*		*0*		*0*	
2. A helység vmely külső dologhoz való viszonyát	**12**	**30,00**	**21**	**24,42**	**52**	**21,31**	**48**	**15,33**
2.1. növényzet	0		2	9,52	3	5,77	3	6,25
2.2. állat	0		0		0		0	
2.3. építmény	2	16,67	1	4,76	1	1,92	0	
2.4. birtokos	7	58,33	8	38,09	17	32,69	17	35,42
2.4.1. neve	*7*	*100,00*	*8*	*100,00*	*14*	*83,35*	*14*	*83,35*
2.4.2. rangja, intézmény	*0*		*0*		*3*	*16,65*	*3*	*16,65*
2.5. lakosok	3	25,00	8	38,09	27	51,92	22	45,83
2.5.1. nép	*2*	*6,66*	*6*	*75,00*	*25*	*67,50*	*20*	*90,90*
2.5.2. foglalkozás	*1*	*3,34*	*1*	*12,5*	*1*	*16,25*	*1*	*4,55*
2.5.3. társadalmi állás	*0*		*1*	*12,5*	*1*	*16,25*	*1*	*4,55*
2.6. egyéb	0		2	9,52	4	7,69	6	12,50
2.6.1. vásár	*0*		*0*		*0*		*1*	*16,67*
2.6.2. bánya	*0*		*0*		*1*	*25,00*	*1*	*16,67*
2.6.3. egyéb	*0*		*2*	*100,00*	*3*	*75,00*	*4*	*66,66*
3. A helység vmely más helyhez való viszonyát	**18**	**45,00**	**50**	**58,14**	**158**	**64,75**	**230**	**73,48**
3.1. pontos elhelyezkedés	16	88,89	44	88,00	150	94,94	219	95,22
3.1.1. folyó	*4*	*25,00*	*17*	*38,64*	*67*	*44,66*	*81*	*36,99*
3.1.2. közeli település	*9*	*56,25*	*17*	*38,64*	*30*	*20,00*	*44*	*20,09*
3.1.3. táj	*2*	*12,50*	*7*	*15,90*	*34*	*22,67*	*53*	*24,20*
3.1.4. közigazgatási egység	*1*	*6,25*	*3*	*6,82*	*19*	*12,67*	*41*	*18,72*
3.2. térbeli helyzet	2	11,11	6	12,00	8	5,06	11	4,78
4. Ismeretlen motiváció	**2**	**5,00**	**1**	**1,16**	**0**		**0**	
5. Bizonytalan motiváció	**5**	**12,5**	**6**	**6,98**	**11**	**4,5**	**14**	**4,47**
6. Többszörös megkülönböztetés	**0**		**0**		**3**	**1,23**	**3**	**0,96**
Összesen	**40**	**100,00**	**86**	**100,00**	**244**	**100,00**	**313**	**100,00**

Szentnévi hn.-ek köznévi utótag nélkül	330	343	344	352
Szentnévi hn.-ek köznévi utótaggal	38	31	23	25
Szentnévi helységnevek összesen	**368**	**374**	**367**	**377**

5. táblázat: A szentnévi alaptagú helységnevek differenciáló jelzőinek motivációs tényezői a FNESz.[4] adatai alapján

BÖLCSKEI ANDREA

ANDREA BÖLCSKEI**, Changes in the correlation system of settlement-names derived from church names**

Since the 11th century in Hungary a few inhabited places have been named from the saint to whom the church of the settlement was dedicated. As a consequence settlements having churches, monasteries or other religious buildings dedicated to the same patron saint or to patron saints of the same name could get identical names, which made their localization difficult. To differentiate these identical place-names a distinctive addition (an affix referring to one particular characteristic of the settlement: e.g. its size, its age, its (former) owner, its inhabitants, a surrounding river, mountain or other place etc.) was added to them, a method popular in the naming process with respect to identical place-names of any type. Place-name correlations born in this way display many interesting linguistic and extralinguistic features, some of which are treated in this paper. It has been observed by the author that since the 13th century more and more identical place-names of church name origin have been differentiated with the help of distinctive additions, thus over the centuries up to now with the extension of people's scope of vision this system of place-name correlations has become more and more extended. These differentiated place-names have been particularly popular in Transdanubia, in Transylvania and beyond the river Dráva. The distinctive additions of the differentiated place-names can be divided into distinct semantic categories. The author examines the frequency of distinctive additions appeared until the 15th and in the later centuries, proving that in each period the distinctive additions used most frequently belonged to different semantic classes. Sometimes the distinctive additions of these place-names changed during the centuries: in most cases they were substituted by other differentiating elements, or they disappeared in the course of time.

KARSZTFÖLDRAJZI SZÓKINCSÜNK KÖZÉPKORI ELEMEI ÉS MEGJELENÉSÜK HELYNEVEINKBEN

A kelet-európai síkság felől érkező honfoglaló magyarság a Kárpátok övezte új haza megismeréséig nem karsztos tájakon élt, így nem is voltak önálló szavai a karsztjelenségek megjelölésére. A honfoglalás során és nyomán azután szembe találta magát karsztvidékeink sziklaüregeivel, víznyelőivel és a karsztos felszín egyéb jellemző terepidomaival. Ezek megjelölésére két lehetősége kínálkozott: megnevezhette őket meglévő szókincséből alkotott összetett szavakkal, vagy átvehette azok megjelölésére az itt talált népelemek által használt szavakat. Mint alább látni fogjuk, a honfoglaló magyarság élt mind a két lehetőséggel, és a karsztjelenségek megjelölésére a honfoglalás után így kialakult földrajzi közneveinket megőrizték számunkra – néhol már tulajdonnévvé rögzült alakban – középkori oklevelek, kéziratos kódexek és régi iratok, de még napjainkig is őrzik karsztvidékeink földrajzi nevei és népességének nyelvkincse.

Az egyes karsztjelenségek megjelölésére használt szavainknak a magyar nyelvben való legkorábbi megjelenését nehéz meghatározni. A föltűnő, ráadásul a pásztorok, vadászok és általában a hegyek erdőségeiben tevékenykedő emberek számára napjainkig is menedékül szolgáló barlangok, de még inkább a birtokhatárjelnek kiválóan alkalmas

barlangos sziklák kivételével (mely utóbbiaknak említése már az Árpád-kor óta előfordul okleveleinkben) az egyéb karsztjelenségekről csak véletlenszerűen történik egy-egy említés, bár e szavak a népnyelvben akár már évszázadokkal előbb is használatban lehettek.

Lyuk, kőlyuk, Lyukas-kő. – Vegyük sorra a legmarkánsabb karsztjelenségeket, közülük is elsőként a sziklaüreget, amelyet mai köznyelvünkben és szaknyelvünkben is *barlang*-nak nevezünk. A sziklaüregek megjelölésére kezdetben korábbi szókincsünkből alkotott összetett szavakat használt a magyarság, a *barlang* szó csak az Árpád-kor után fordul elő nyelvünkben egyértelműen 'sziklaüreg' jelentéssel.

Az 'üreg' vagy 'nyílás' jelentésű, finnugor vagy talán még az uráli korból származó, ősi magyar ***lyuk*** szavunk (TESz.) jelölhetett a középkorban önmagában is barlangot, de csak akkor, ha a szövegkörnyezetből kiderült, hogy a szóban forgó lyuk heggyel vagy kősziklával kapcsolatos, hisz különben lyuk sok más összefüggésben is előfordulhat. Lyuk lehet a földben, fában, az ember fogában, zsebén, harisnyáján vagy a cipője talpán és még megszámlálhatatlan egyéb helyen. De ha középkori őseink hegyoldalban tátongó sziklaüregekről beszéltek, akkor az 'üreg, nyílás' jelentésű *lyuk* szót a 'szikla' jelentésű és ugyancsak a finnugor korból származó, ősi magyar *kő* szóval (TESz.) kapcsolták össze és a sziklaüregeket ***kőlyuk*** földrajzi köznéven említették, egy-egy jellegzetes, üreges sziklát pedig ***Lyukas-kő*** vagy ***Likas-kő*** helynéven neveztek meg (DÉNES 1973, 1980a).

A birtokhatárokat rögzítő latin nyelvű oklevelekben már az Árpád-korban, 1296-ban megjelenik Ipolynyék határában egy *Lukaskű* nevű szikla *(lapis lwkaskwy)* (BAKÁCS 1971: 67, 97; GYÖRFFY 3: 224; DÉNES 2003), majd 1299-ben az erdélyi Fehér vármegye határán egy *Likaskő (Licaskew)* (GYÖRFFY 2: 129), azután 1328-ban és 1339-ben is egy-egy ízben említett *Likaskű*-nek *(likasku)* nevezett határjel, 1355-ben pedig ismét egy *Likaskű (likaskw)* nevű szikla (OklSz. 599), mely utóbbi valószínűleg a Kis-Kevély barlangos sziklájával azonosítható (DÉNES 1973). A *Lyukas-kő* vagy *Likas-kő* helynevek középkori okleveleinkben nagy valószínűséggel többnyire 'barlangos hegy, barlangos szikla' jelentésűek, mint ahogy napjainkban a *Likas-hegy*, *Lyukas-gerinc* (Bükk), *Likas-tető*, *Likas-havas* (Gyergyó) néven ismert hegyeink is (DÉNES 1973), amelyeknek barlangjai közismertek.

A 'barlang' jelentésű ***kőlyuk*** *(kőlyok)* szóval, földrajzi köznévvel az 1518 körül készült Peer-kódexben találkozunk (TESz.). De ez a 'barlang' jelentésű ősi magyar szavunk nemcsak középkori iratokban fordul elő, hanem a magyar nyelvterület számos vidékének, különösen Észak-Magyarországnak és a Székelyföldnek élő tájnyelvében (DÉNES 1975a; ÚMTsz.) és mai földrajzi neveinkben a Mecsek-hegységtől a Bakonyon és Vértesen át a Bükk-fennsíkig szerte az országban.

A *kőlyuk – Lyukas kő* szópárral, illetve ez utóbbi 'barlangos szikla' jelentésével azért is foglalkoznom kell, mert a 'barlang' jelentésű *kőlyuk* földrajzi köznevünk sem az értelmező, sem a történeti etimológiai szótárunkban nem szerepel, csak a régi nyelvtörténeti (NySz.) és új magyar tájszótárunk említi (ÚMTsz. 3: 538). A középkori okleveleken határjelként szereplő *lyukas kövek*-ről pedig SZABÓ ISTVÁN történészprofesszor 1969-ben úgy írt, hogy e nevek alatt minden bizonnyal határhalmokban, földhányásokban elhelyezett malomkövet kell sejtenünk (SZABÓ 1969: 114). Annak lehetőségét, hogy

a középkorban egyes határhalmok földhányásába netán malomkövet helyeztek el, nem zárom ki, de azt terepi kutatásaim alapján bizton állíthatom, hogy általam a helyszínen azonosított több középkori és mai *Likas-kő* hegy vagy kőoldal földrajzi neve üreges, barlangos sziklát, a *Kőlyuk* helynév pedig barlangot jelöl (DÉNES 1973).

Esetenként barlangot jelölhet meg a róka, a borz, illetve a vadmacska tanyahelyét jelentő és középkori oklevelekben előforduló számos *Ravaszlyuk* (OklSz.), *Borzlyuk* (OklSz.), illetve *Macskalyuk*, sőt *Macskakő* említések némelyike is (OklSz.), mint ahogy ma is ismerünk *Ravaszlyuk* nevű víznyelőbarlangot Aggtelek határában (a Baradla-barlang egyik víznyelője), *Borzlyuk* nevű barlangot az Alsó-hegyen, Szádvár tövében, *Macska-barlangot* a Pilis-hegységben és *Macskalyuk* nevű víznyelőbarlangot Szögliget határában.

Odú, kőodú, Odvas-kő, Odvas. – A finnugor korból származó ősi örökség az 'üreg' jelentésű ***odú*** szavunk is (TESz.), bár jelentése szűkebb a *lyuk* szavunkénál, mégsem csupán a sziklaüreget jelöli, hiszen odú lehet egy öreg fa oldalában, lehet odvas fogunk és beszélünk a kemence odváról is. Ezért a *lyuk* szóhoz hasonlóan, az *odú* esetében is, ha sziklába mélyül az üreg, azt a *kőodú* földrajzi köznévvel, egy-egy jellegzetes, üreges sziklát pedig az *Odvas-kő* vagy egyszerűen *Odvas* helynéven nevezik meg a középkori iratok (DÉNES 1973).

A kétségtelenül 'barlangos hegy, üreges szikla' jelentésű ***Odvas-kő*** szavunk, illetve helynevünk első említését a bakonybéli Benedek-rendi apátság 1037. évi keltezésű alapítólevelében találjuk *Oduoskw* alakban (TESz.; DÉNES 1973; FNESz.). Történészek megállapították ugyan, hogy az alapítólevél máig fennmaradt másolata egy 1230 körül hamisított oklevélről készült, de föltehető, hogy az *Oduoskw* név a Szent István király által kiadott 1037. évi eredeti (de fönn nem maradt) oklevélben is szerepelt. De akármelyik évet vesszük is figyelembe, az *Odvas-kő* mindenképp a legrégibb, írásban fennmaradt, kétségtelen barlangnevünk. Az oklevélben szereplő sziklának egyébként ma is *Odvas-kő* a neve, és oldalában valóban tágas barlang szája tátong.

Egy 1499. és egy 1507. évi oklevél is említi a Hunyad megyei ***Odvas*** *(Odwas)* falucskát (CSÁNKI 1913: 116–7). A 20. sz. eleji magyar katonai térképeken *Ogres* néven szereplő és Erdőhát (román neve Dumbrava) községhez tartozó, ma is létező, mindössze néhány házból álló kis hegyi település (román neve Gaunoasa) határában, a sűrű bozót közt sikerült fölkutatnom egy vízmosás fölött átívelő, tágas átjáró barlangot, azt az *odvas követ*, amelyről a falucska középkori nevét kaphatta (DÉNES 2004).

A 'barlang' jelentésű ***kőodú*** szavunk, földrajzi köznevünk az 1516–1519 közt készült Jordánszky-kódexben így szerepel: *az kewnek odwa*, az 1525–1531 közt készült Teleki-kódexben pedig *kew odw* alakban (TESz.). A *kőodú* és az *Odvas-kő* tehát a *kőlyuk* és *Lyukas-kő*-höz hasonló névpárt alkot.

Mint említettem, mind az *odú*, mind a *lyuk*, mind pedig a *kő* szavunk magyar nyelvünk ősi öröksége a finnugor korból.

Pest, kőpest, Pestes, Pest-kő > Pes-kő, Pest-hegy, Monohpest. – A honfoglaló magyarok – mint már említettem – nemcsak saját szókincsük elemeiből alkotott összetett szavakkal nevezték meg az itt megismert sziklaüregeket, hanem a Kárpát-medencében

talált népesség 'barlang' jelentésű szavát is átvették. A Duna-kanyar nyugati oldalától kelet felé, az Északi-középhegység vonulatai közt, különösen a későbbi Borsod, Gömör és Torna megyék területén, valamint Erdélyben a magyar honfoglalás idején élt és bolgár jellegű déli szláv nyelvet beszélő népelemektől vette át a magyarság a 'sziklaüreg', valamint 'kemence' jelentésű ***pest*** köznevet, amelyet éppen kettős jelentése miatt többnyire jelzői előtaggal használtak. Ha mészégető kemencét kívántak jelölni e szóval, akkor *mészpest*-ről írtak, ha sziklaüreget akartak megjelölni, akkor *kőpest*, ha barlangos sziklát neveztek meg, akkor *Pest-kő* vagy *Pest-hegy* szerepel a régi iratokban (DÉNES 1964, 1973, 1975a, 1978, 1983, 1991, 1996, 1997a stb.). Egy 1266. évi Árpád-kori oklevelünk a *Monohpest* szikláját *(rupes Munuhpest)* említi, a név előtagjában a görög eredetű, de elődeink által a latinból átvett és 'remete, szerzetes barát' jelentésű *monachus*-ból alakult régi *monah ~ monoh* (TESz.), utótagjában pedig a 'barlang' jelentésű régi *pest* szavunkat (DÉNES 1975a) ismerhetjük föl, a *Monahpest* Árpád-kori földrajzi név jelentése tehát 'Remetebarlang' (DÉNES 1975b, 1983, 1991, 1997a, 1997b), ez a barlangnév pedig mai helynévanyagunkban is gyakori.

Legrégibb ***Pest-hegy***-ünk a Sziklakápolnaként ismert tágas barlangjáról nevezetes mai Gellért-hegy (DÉNES 1964, 1980b, 1983, 2001), róla nevezték *Pest-rév*-nek (1148: *portus Pest*) a lábánál kialakult ősi dunai átkelőhelyet, melynek mindkét oldali kikötőhelye mellett fejlődött ki a révről *Pest*-nek nevezett település, tehát mai fővárosunk magva (PAIS 1954). A keleti oldalon akkor még víz folyhatott abban az ősi kis Duna-ágban, amely valaha a mai Nagykörút helyén húzódott. Így a mai Pest város őse a Duna főága és a Nagykörút helyén volt mellékág által közrefogott szigeten, a révfőnél alakult ki. Ezt a szigetet említhette egy 1061. évi oklevél *Pest szigete* néven (GYÖRFFY 1973: 269). Nevét a sziget talán a településről vagy a révről, de végső soron a Pest-hegyről, illetve barlangjáról kaphatta. Ez az 1061. évi adat a 'barlang' jelentésű *pest* szavunk első okleveles említése. De a Hegyalján, Erdőbénye és Tállya határán emelkedik a ma is e néven ismert *Pest-hegy*, amelynek oldalában nyílik a hegynek nevet adó *Arany-barlang* sziklaürege (DÉNES 1996).

Az 'odvas-kő' jelentésű ***Pest-kő*** helynevünk először egy 1391. évi latin nyelvű oklevélben szerepel *Pestkw* és *Pesthkw* alakban. Ez az említés az oklevél szövegéből kitűnően a mai gerecsei ***Pes-kő***-re vonatkozik, amelynek oldalában nyíló tágas barlang közismert (DÉNES 1973; FNESz.). De nemcsak a gerecsei meg az ugyancsak közismert bükki *Pes-kő* barlangos hegy, hanem az általam megkutatott tarnaleleszi és beretkei *Pes-kő*, meg a kőrösi *Pest-kő* – tehát valamennyi eddig megismert *Pest-kő* és *Pes-kő* – de a hegyaljai *Pest-hegy* oldalában is megtaláljuk a névadó sziklaüreget (DÉNES 1975a, 1983, 1984, 1989, 1996).

Erdélyben az 'odvas-kő, üreges szikla' megjelölésére a középkorban inkább a ***Pestes*** helynevet használták. A Hunyad megyei Nándor falu határában emelkedik az a tágas barlangot magában foglaló szikla, amelynek lábánál futó vízfolyást *Pestes-patak (rivulus Pestus)* néven említi egy 1330. évi oklevél (GYÖRFFY 2: 298). A patak minden bizonnyal a *pestes*, vagyis 'barlangos' szikláról kapta nevét. A Pestes-patak mentén alakult ki aztán elsőként a patakról elnevezett *Felpestes* vagy *Nagypestes* (1330), utóbb az *Alpestes* (1302) település is (DÉNES 2004). A 'barlang' jelentésű *pest* szavunkból vezethető le több más középkori oklevélben szereplő erdélyi *Pestes* földrajzi nevünk is.

A ‘sziklaüreg’ jelentésű ***kőpest*** szavunk először egy 1340. évi oklevélben helynévként fordul elő, de KNIEZSA ISTVÁN megállapítása szerint ez az okleveles hely ma már nem azonosítható (1963: 31). Jómagam a latin nyelvű oklevél szövegének elemzése alapján folytatott terepbejárásaim során megállapítottam, hogy az oklevélben szereplő *mons Kwpesth*, azaz *Kőpest-hegy* a bajnai Őr-heggyel, a helynévben szereplő *Kőpest* pedig a hegy Öreg-lyuk nevű tágas barlangjával azonos (DÉNES 1997a, 1999a). De nemcsak ez az egy, hanem valamennyi régi és mai *Kőpest* helynevünk kétségtelenül ‘sziklaüreg, barlang’ jelentésű (DÉNES 1978, 1983, 1997a, 1999a, 1999b).

Mint látjuk, a *kőpest* és a *Pest-kő* a *kőlyuk* és *Lyukas-kő*-höz meg a *kőodú* és *Odvas-kő*-höz hasonló névpárt alkot.

Barlang. – Ezen földrajzi köznevünk is szláv eredetű, jelentései: ‘tanyahely, búvóhely, vadállat vacka, odúja, medve téli tanyája, sziklabarlang’ (KNIEZSA 1955: 83–4; TESz.). Már egy 1082. évi oklevél említ egy *Burlog* nevű falut, de hogy ez a név a *barlang* szavunkból származna nincs tisztázva; hasonlóképp tisztázatlan eredetű egy 1248. évi oklevelünkben szereplő *Borlogv* és egy 1313. évi *Borlog* helynév is (TESz.). Egy 1357. évi oklevélben említett *spelunca Bohomil porloga* helynév már bizonyosan barlangot jelölt, és az ugyancsak 1357. évi *Borloghyg* is barlangos hegy helyneve lehet (OklSz.). Vitathatatlan adatot az 1395 körül készült Besztercei Szójegyzékben találunk, amely a ‘sziklaüreg’ jelentésű latin *antrum* szó magyar megfelelőjeként a *barlag* szót tünteti föl (TESz.).

Omboly > zsomboly. – A Gömör–Tornai-karsztvidék fennsíkjain a függőlegesen a mélybe nyúló szakadék-barlangokat, néhány falu határában a víznyelőket és egy-két helyen vizenyős területet jelölő *omboly > zomboly ~ zsomboly ~ zombor* ma is élő tájszavunkat (ÚMTsz. 4: 192) valószínűleg ugyanazoktól a bolgár jellegű déli szláv nyelvet beszélő, honfoglalás kori népelemektől vehette át a magyarság, akiktől *pest* szavunkat is, éspedig a honfoglalás idején, illetve azt követően. A szó őse az ószlávban eredetileg ’víz, vizenyős hely’, utóbb ’mélyedés, gödör, amelyben a víz összegyűlik, elnyelődik’ jelentésű volt (DÉNES 1979, 1983; KISS 1987; FNESz. 2: 809). Első írott előfordulását egy 1295. évi oklevélben szereplő határjárásban fedeztem föl, amely a ma Varbóc községhez tartozó középkori Lázó falu Telekes-völgy felőli határán említ „két gödröt, melyeket *omb*-oknak neveznek” *(duas foveas vmbes vocatas)* (DÉNES 1979). Egy az 1560–1580 közötti években készült régi irat Pelsőc határában említi a *Berzétei híd felé az Omboly*-t (ILA 1946: 179). Az *omboly > zomboly ~ zsomboly ~ zombor* szavunk ma nemcsak a gömöri és tornai tájnyelvben él, hanem számos régi és újabb földrajzi nevünkben is, továbbá *zsomboly* alakja mára már meghonosodott a földrajzi szaknyelvben, a szakirodalomban és a tankönyvekben is.

Töbör. – Ugyancsak szláv eredetű a ‘gödör, karsztos mélyedés’ jelentésű *töbör ~ teber* szavunk is. Valószínűleg ugyanazoktól a déli szláv népelemektől vehettük át ezt a földrajzi köznevet is a középkorban, akiktől *pest* és *omboly* szavunkat. Minthogy azonban a töbrök a karsztos felszíneken, fennsíkokon rendszerint nagy számban fordulnak elő, ezért a köztük húzódó birtokhatárok egyértelmű megjelölésére kevéssé

alkalmasak, nyilván ezért nem fedezhettük föl eddig középkori okleveleinkben *töbör* szavunk előfordulását. Legkorábbi említésére egy 1599. évi iratban találtam rá, amely a Gömör megyei Jólész községben élő Keszel vagy Kesely jobbágycsalád földjeit írta össze, köztük szerepel egy föld, mely *a hegyen valo, Kezel Toborinak hyak* (ILA 1944: 455). Ezt a helynevet ma így mondanánk: *Keszel töbre*. A *töbör ~ teber* szavunk tájszóként ma is él a Gömör–Tornai-karszt és a Bükk-hegység vidékén, valamint számos régi és újabb földrajzi névben, de meghonosodott a földrajzi szaknyelvben, irodalomban, s a tankönyvekben is.

Összegzésként elmondható, hogy magyar karsztföldrajzi szókincsünknek a köznyelvben, a tájnyelvben, a szaknyelvben és a helynevekben ma is élő középkori elemei: a *lyuk*, az *odú*, a *pest*, a *barlang*, az *omboly* és a *töbör* szavak, továbbá az összetételek révén kialakult *kőodú* és *Odvas-kő*, *kőlyuk* és *Lyukas-kő*, valamint a *kőpest* és *Pest-kő* szópárok, illetve helynévpárok, meg az előbb említett alapszavak egyéb összetételei, módosulatai, származékai és ragozott alakjai.

Ördög* és *pokol*, *ördöglyuk* és *Bába-lyuk. – Míg az előzőkben tárgyalt *kőlyuk* és *Lyukas-kő*, *kőodú* és *Odvas-kő,* meg a *kőpest* és *Pest-kő* földrajzi közneveink, illetve helyneveink általában 'barlang' jelentésűek, valamint az *omboly*, *zomboly*, *zsomboly*, *zombor* földrajzi köznevek, esetenként helynevek általában 'víznyelő' vagy 'függőlegesen mélybenyúló barlang' jelentésűek, addig az alább tárgyalandó földrajzi nevek csak utalhatnak barlangra, és csak egyes esetekben, de nem föltétlenül 'barlang; víznyelő' jelentésűek.

Pokol szavunk eredeti, egyházi jelentésében a túlvilági örök kárhozat helye, amely azonban a népi képzeletben mélyen a föld alatt lévő, örökké sötét üreg képéhez kapcsolódik. Így nem véletlen, hogy a hegyek sziklái közt nyíló és a sötét mélységbe vesző barlangszájakat a nép a pokol kapujának vélte, és így a *pokol* szó másodlagos jelentése az 'üreg, barlang' lett (TESz.). A Magyar Oklevél-szótár is számon tartja a *pokol* szó 'barlang' jelentését és idéz egy 1234-ben kelt oklevélből, amely szerint a nép egy bizonyos üreget *(quandam cauernam) poklos verem*-nek nevez (OklSz.). Közismert, hogy midőn 1411-ben Tari Lőrinc, Zsigmond királyunk pohárnokmestere Írországba zarándokolt, hogy ott Szent Patrik barlangjában imádkozzon, erről a korabeliek és utóbb Tinódi Lantos Sebestyén is mint Tar Lőrinc *pokol*járásáról írtak, illetve beszéltek.

Ördög szavunk gyakran szerepel földrajzi neveinkben barlanggal kapcsolatban, úgy is, mint az ördög birodalmának, a pokolnak bejárata. Az alvilág urának emberfeletti hatalmával a patak útjába emelt és azt kerülőre kényszerítő szikla is lehet ördögi mű helyneveinkben, különösen akkor, ha tágas barlangszáj (a pokol kapuja) is ott tátong a hegy oldalában, mint a Telekes-völgyi *Ördög gátja (Urdunggata)* esetében, amelyet már egy 1298. évi oklevél is említ. *Ördög-gát*-nak nevezi ma is a környék népe, a barlangot pedig *Ördög-gát-barlang*-nak, és e néven tüntetik fel a térképek is (DÉNES 1998: 280).

Ördöglyuk helynevek számos középkori oklevélben és egyéb régi iratokban gyakran előfordulnak országszerte, a Dunántúltól a Felvidéken át a Székelyföldig, és közismertek napjainkban is. Ezek egy része függőlegesen a mélybe szakadó barlang nyílása vagy karsztos víznyelő, amelyben valóban ördöngös módon tűnnek el a beléfolyó vizek.

De *Ördöglyuk* helynév előfordul szűk, sötét völgyek megjelölésére, sőt több helyütt, például Baranya megyében 1466-tól számos oklevélben településnévként is. *Ördöglyuk* szavunk nemcsak helynév, hanem 'barlang' jelentésű földrajzi köznév is. KADIĆ OTTOKÁR „A barlangok elnevezéséről" című dolgozatában így ír róla: „*Ördöglyuk* vagy *zsomboly*. Kisebb vagy nagyobb nyílású üreg, mely főleg függőlegesen lefelé terjed... A nép az ilyen típusú barlangokat leggyakrabban *ördöglyuknak*, egyes vidéken pedig *zsombolynak* nevezi" (KADIĆ 1913). A Magyar Tudományos Akadémia Magyar Nyelvi Bizottsága kiadásában megjelent „A földrajzi nevek helyesírása" című kötet (1998) „A kötőjellel kapcsolandó gyakoribb földrajzi köznevek jegyzéke" cím alatti fölsorolásban szerepelteti az *ördöglyuk* és az *ördöglik* szavakat. – Hogy egy víznyelőbarlangot miért nevez *ördöglyuk*-nak a nép, azt az imolai falusi bíró 1864-ben, a Tudományos Akadémia PESTY FRIGYES által szervezett helynévgyűjtése kapcsán megküldött jelentésében így fogalmazta meg: „A Tóberke-völgy fenekén van egy gödör melly *ördöglyuknak* neveztetik, ezen gödör áll kövekbül, melly gödör a körülötte lévő tájrúl zápor vagy hóbúl levő vizet azonnal elnyeli, ezért nevezik *ördöglyuknak*."

Bába szavunk alapjelentése 'vénasszony', ebből alakulhatott ki a 'tapasztalt, a gyermeket világra segítő, idős asszony', a 'szülésznő' jelentés, az 'orvosolni is tudó javasasszony', de az 'ártani is tudó, ördöggel cimboráló, ördöngös *boszorkány' (vasorrú bába, boszorkánybába, ördögbába)* jelentés is (ÚMTsz.). Hogy helynevekben a *bába* szó az *ördög* szinonimája lehet, azt már egy 1446. évi oklevél szövege is példázza, amely egy kis völgyet így említ: *Bábavölgye*, más néven *Ördögmaróvölgye* (*Babawelge alio nomine Erdegmarowelge*) (OklSz.).

Bába-lyuk Aggtelek határában egy víznyelő neve, régi népi elnevezés, VASS IMRE is említi (1831); a víznyelő körül elterülő földeknek *Bába határa* neve már egy 1694. évi oklevélben is szerepel (ILA 1944: 11). Aggteleken egy a vizeket ördöngös módon elnyelő sziklatoroknak a neve *Bába-lyuk*; hasonlóképp a közeli Alsó-hegyen egy felszíni lefolyással nem rendelkező völgynek, melyben a hegyoldalakból lefutó vizeket négy víznyelő torka is ördöngös módon elnyeli, *Bába-völgy* a neve, szintén régi népi elnevezés, Bódvaszilas község 1851. évi kataszteri határleírásában is olvashatjuk (DÉNES 1993).

Irodalom

BAKÁCS ISTVÁN 1971. *Hont vármegye Mohács előtt*. Budapest.

DÉNES GYÖRGY 1964. Budapest – Barlangváros. *Magyar Ifjúság* 21. sz.

DÉNES GYÖRGY 1973. Középkori magyar barlangnevek. *Karszt és Barlang* 5–6.

DÉNES GYÖRGY 1975a. A Peskő hegynév és a tarnaleleszi Peskő barlangjai. *Karszt és Barlang* 25–8.

DÉNES GYÖRGY 1975b. A Munuhpest felfedezése. *Turista*. máj.: 48.

DÉNES GYÖRGY 1978. A csíkszentdomokosi Kőpest. *Karszt és Barlang* 35–38.

DÉNES GYÖRGY 1979. Mi a zsomboly és honnan ered ez a szó? In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve*. Budapest. 177–84.

DÉNES GYÖRGY 1980a. Kőlyuk, pest, barlang. Kutatás barlangnevek nyomában. In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve*. Budapest. 99–102.

DÉNES GYÖRGY 1980b. Pest névadója – a Gellért-hegy barlangja. *Élet és Tudomány* 6: 171–3.

DÉNES GYÖRGY 1983. Wörter bulgarisch-slawischen Ursprungs für „Höhle" in der Ungarischen Sprache. In: *European Regional Conference on Speleology. Sofia–Bulgaria, 1980. Proceedings.* Sofia. 1: 204–5.
DÉNES GYÖRGY 1984. A Beretkei-karszt barlangnevei és egyéb helynevei. *Karszt és Barlang* 77–86.
DÉNES GYÖRGY 1989. Újabb Pest-kő a Gömöri-karsztban. In: *A KPVDSZ Vörös Meteor Természetbarát Egyesület Évkönyve* 93–6.
DÉNES GYÖRGY 1991. Földtudományi módszerek szerepe a földrajzi nevek névtudományi kutatásában. *Névtani Értesítő* 13: 58–60.
DÉNES GYÖRGY 1996. A Pest-hegyi Arany-barlang. In: *Tanulmányok a 6. Nemzetközi Pszeudokarszt Szimpóziumról. Galyatető, 1996. szept. 19–22.* Isztimér. 117–35.
DÉNES GYÖRGY 1997a. Erwähnung von Höhlen in mittelalterlichen ungarischen Urkunden. *Acta Carstologica* 2*:* 35–9. Ljubljana.
DÉNES GYÖRGY 1997b. A *Munuhpest* sziklája és a *pest* köznév jelentése hegyek, sziklák nevében. In: *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. Miskolc–Budapest. 284–8.
DÉNES GYÖRGY 1998. A Torna megyei Galyaság középkori történeti földrajza. In: *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza. 273–87.
DÉNES GYÖRGY 1999a. Középkori Kőpest-hegy és barlangja a Gerecsében. *Barlangkutatók Szakmai Találkozója 1999. nov. 5–7. Tatabánya. Összefoglalások.* Tatabánya. 2–3.
DÉNES GYÖRGY 1999b. Kőpes(t) helynév Borsodnádasd határában. *Névtani Értesítő* 21: 107–12.
DÉNES GYÖRGY 2001. A Gellért-hegy karsztja és barlangjai. *Karsztfejlődés* 6. Szombathely. 133–41.
DÉNES GYÖRGY 2003. Középkori oklevelekben említett sziklaüregek az Ipolytól északra húzódó hegyek közt. *Gömörország* 2: 4–7.
DÉNES GYÖRGY 2004. A Hunyad megyei Pestes és Odvas barlangjai. *Karsztfejlődés.* Szombathely. 9: 279–89.
GYÖRFFY GYÖRGY 1973. Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. 1: 217–349.
ILA BÁLINT 1944/1946. *Gömör megye* 2, 3. Budapest.
KADIĆ OTTOKÁR 1913. A barlangok elnevezéséről. *Barlangkutatás* 4: 163–6.
KISS LAJOS 1987. Földrajzinév- és szófejtő vizsgálatok. *Magyar Nyelv* 342–5.
KNIEZSA ISTVÁN 1955. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Budapest.
KNIEZSA ISTVÁN 1963. Charakteristik der slawischsen Ortsnamen in Ungarn. *Studia Slavica* 9: 27–44.
PAIS DEZSŐ 1954. Budapest. kialakulásának kezdetei. *Magyar Nyelv* 506–13.
SZABÓ ISTVÁN 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest.
VASS IMRE 1831. *Az Agteleki Barlang leírása*... Pest.

DÉNES GYÖRGY

GYÖRGY DÉNES, **Medieval elements of Hungarian karstgeographic word stock and their appearance in place-names**

The conquering Hungarians arriving from the Plains of Eastern Europe had not lived in karstic areas before, thus they had no inherited vocabulary to refer to karstic phenomena. In their new homeland surrounded by the Carpathians, however, they found karstic cavities, gullies and other characteristic landmarks of dolomitic landscape. They named them either by forming compound words from the items of their existing vocabulary or by borrowing words from Slavic peoples living here. Some of these words are still used in today's standard Hungarian. Other words have been preserved in place-names up until now.

VÍZNEVEKBŐL METONIMIKUSAN KELETKEZETT MAGYAR TELEPÜLÉSNEVEK

1. A magyar helynevek keletkezési módjait, a szerkezetük névrészeit alkotó lexikális elemeket, azoknak a névszerkezetekben elfoglalt helyzetét, az ott betöltött funkciójukat, a másik névrészhez való viszonyukat egyetlen jelenségkomplexumként tekintve kutatóink arra a következtetésre jutottak, hogy a közszavak mellett a nyelvünkben már meglévő tulajdonnevek (közöttük a helynevek, így a víznevek) is részt vesznek mindenféle névkeletkezési folyamatban. Részt vehetnek a szintagmatikus, a morfematikai szerkesztésekben, a jelentésbeli névalkotásokban és a szerkezeti változásokban. A helynévfajták közül mindegyik kategória elemei (tehát a víz-, vízkörnyéki, domborzati, táj-, tájrész-, a határ-, a lakotthely- és az építménynevek) képviseltetik magukat a névalkotó lexémák között. Állhatnak a velük formált helyneveknek mint változási következményeknek a részeként önmagukban, egyrészes nevet alkotva, valamint a kétrészesek elő- és utótagjaként egyaránt. Névrészi funkciójuk szerint pedig vagy a névegész jelölte denotátumnak az általuk egyedített objektumhoz való lokális viszonyát – elsősorban a közelségét, mellettiségét stb., vagyis valamiféle sajátosságát (S) – fejezik ki, vagy pedig – talán még gyakrabban – csupán megnevezik azt (M). Ritkábban bizonyos helységek utcaneveiben emlékeztető szerepük is lehet (N). Az utóbbitól eltekintve az egyes helynevek névrészeinek a száma és funkciókombinációi szerint hatféle szerkezetben jelentkezhetnek bármiféle helynevek is: S, M, S + F, M + F, S + M és M + M (vö. HOFFMANN 1993).

A névtudományban tehát közismert jelenség a helynevek felhasználása újabb, azonos kategóriájú nevek létrehozásában. Utalásszerűen, illusztrálásképpen, csekélyebb példaanyag közreadásával a helynévelemzők jó része foglalkozott már e kérdéssel (vö. BÍRÓ 1999; HOFFMANN 1993; TÓTH 1999 stb.), de ennek az egyetlen helynévfajtának csupán erre az egyetlen névalkotási módjára (a metonímiára) tekintettel, teljes alaposságú vizsgálatára még nem kerített sort a magyar kutatók közül senki. Dolgozatomban ezért is foglalkozom a fenti funkcionális szerkezeti lehetőségek közül az elsővel. Azzal, amelyben egy bizonyos helynévfajta tagjai, a víznevek újabb objektumtípus elemeinek, a településeknek a neveiként jelentkeznek. Az új helyzetükben mindenkor S funkciót töltenek be.

E dolgozat tárgya tehát a magyar településnevek egy csoportja, a Kárpát-medence földrajzi nevei közül azoké, amelyeket nagy valószínűséggel elődeink alkottak vizek neveinek átvitelével; témája pedig a vizek neveinek (mint a jelentésváltozásban, vagyis az eltérő típusú objektumok neveinek keletkezési folyamatában kizárólagosan részt vevő elemeknek) a szerepe helységneveink alkotásában, másképpen szólva a víznevekből metonimikusan történő magyar helységnévadás.

2. A víznév → településnévi metonímiának mint nyelvi változási jelenségnek az okait keresve e helyen elegendő arra a köztudott történelmi ismeretünkre utalni, hogy őseink szálláshelyet választó vagy megtelepülő kisközösségei mindig keresték a vizek

közelségét, elsősorban azok mellett telepedtek meg. Az élet és a lakás helye valójában szorosan összetartozott, mondhatni azonos volt. A víz és a lakóhely szoros összetartozását magától értetődő módon, igen egyszerűen a nevekkel is jelezték, a puszta víznéveket metonimikusan felhasználták a lakotthely-nevekben.

A téma valójában többféle részkérdés tisztázását kívánja. Lexikális szempontból: a magyar víznevek közül ki kell(ene) válogatni azokat, amelyek minden alaki változás nélkül településnevekké lettek. Másképp elindulva: az utóbbi alkategória egyrészes tagjai közül azokat, amelyek az előző altípus bizonyos elemeivel amiatt mutatnak alaki egyezést, mivel azok közvetlen változási következményeinek számítanak. Tehát nem valamiféle véletlen alaki egybeesés példáit vizsgáljuk, hanem keletkezéstörténeti szempontból a víznév → településnév irányú metonímiáéit. Az ilyen módon keletkezett településneveket funkcionális szempontból az jellemzi, hogy bennük egyetlen szemantikai jegy található, a névalkotás előzményének számító víznév jelölte denotátumhoz való viszonyítás, az adott vízi képződményhez való közelségre, mellettiségére, mint a lakott helynek a jellegzetes sajátosságára (S) való utalás. Így mind lexikális, mind funkcionális-szemantikai szempontból egyrészeseknek számítanak.

A vizsgálatba bevonandó településnevek tehát több szempontból is meglehetősen egyöntetű kategóriát képeznek. Eredetüket tekintve a vízmellettiség motivációján alapuló (tulajdonnévi, helynévi) víznévi előzményűek; jelentésbeli névalkotással, egységesen metonímiával keletkeztek; leíró szemlélettel egyrészeseknek számítanak, bennük csupán az ún. sajátosság funkció tükröződik, egyetlen főtagjuk arra utal, hogy a víznévi előzmény jelölte vízi képződmény mellett helyezkedik el az emberi lakóhely. A névadás alapjául szolgáló szó minden esetben valamiféle víznév. Jelentésbeli kapcsolatukat tekintve pedig az előzmény a következménnyel rövidebb-hosszabb ideig poliszemantikus viszonyú.

Az elemzés az előbbiekből következően (is) elsősorban a következő főbb kérdésekre keresi a választ. – 1. A tárgyalandó településnevek csoportja megközelítően mekkora hányadát teszi ki a teljes magyar településnév-állománynak? – 2. A vízfajták alcsoportjai: a vízfolyások, az állóvizek, a vízrészek és a vízvételi helyek (források, kutak), valamint a mocsaras helyek egyaránt és hasonló mértékben szolgáltak-e motiváló tényezőként a településnév-adásban? – 3. Vajon a magyar nyelvterület egészén, általánosan jellemző volt ez a névalkotás, vagy vannak efféle alakokat nagyobb sűrűséggel, illetőleg ilyen típusú helységnevet egyáltalán nem őrző régiói? Szóródásuk függ-e azoknak a természeti-földrajzi jellegzetességeitől? – 4. Lehet-e korszakokhoz kötni, ha igen, melyekhez, vagy az Árpád-kortól folyamatosan létrejöttek efféle nevek? – 5. Dominálnak-e az ősi vagy a szintén igen régi idegen, ismeretlen, bizonytalan eredetű (már elsődleges szerepükben is egyrészes) víznevek a magyarságnak e településnév-alkotásában? Vagy inkább az újabb, belső keletkezésű, kétrészes víznevek szolgáltak több olyanféle név alapjául? – 6. Az utóbbiak közül miféle alaprészűek (*ér, fok, patak; tó; fő, tő; kút* stb.) az elterjedtebbek? – 7. Ezek milyen grammatikai (szintaktikai) szerkesztési szabályok szerint kapcsolódnak előtagjaikhoz? Mennyire jellemző közöttük a birtokos jelzős viszonyok jelöltsége?

3. Vizsgálatom forrásául és a nevek minősítéseihez segítségül a 20. századi magyar helynévtáraink kiemelkedő tagját, KISS LAJOSnak a „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-t (FNESz.[4]) választottam. Bár nyilvánvaló, hogy ez a szótár korántsem öleli fel az összes magyar, illetőleg magyar névadású településnevet, mégis úgy véltem, hogy valamilyen mértékben esetlegességével is reprezentálja azt, s mintavételnek elfogadható. A teljesség megközelítéséhez utalhatunk itt MEZŐ ANDRÁS adatárára. Ő a történelmi és a mai Magyarország településneveit saját szempontjai szerint kutatva 12 000-nél több helység nevéről tesz említést (vö. MEZŐ 1999: 5).

Ha e számot tekintjük a megközelítő teljességnek, és ehhez viszonyítunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a FNESz.-ben talált víznévi előzményű helységneveink ennek mintegy a 7,55%-át teszik ki, mely szám szerint 906 névegyedet jelent. Ebből az is következik, hogy ha a teljes magyar településnév-állományt vetnénk alá tüzetes etimológiai vizsgálatnak, ennél az aránynál lényegesen magasabbat kapnánk eredményül, vagyis a számszerű mutatók azonnal jelzik számunkra, hogy a víznév → településnévi metonímia egyáltalán nem elhanyagolható névalkotási folyamat a magyar helységnevek keletkezési módjai között. Sőt, a szintaktikai szerkesztés mögött a gyakorisági sorban igencsak elöl helyezkedne el.

A víznévfajták kategóriáján belül az egyes altípusokat elkülönítve azt tapasztaljuk – s ez a FNESz. ide sorolható településnevei között világosan kitűnik –, hogy az egyéb, tehát az állóvíznevek, vízrészek (például a folyók forrása és torkolata), a vízvételi helyek és a mocsaras területek nevei együttesen (326) sem közelítik meg a folyóvíznéviek (580) mennyiségét. E tény többféle külső tényezőre is utal: eleink szívesen választották a vízfolyások közvetlen környékét lakóhelyül, s erre életmódjuk miatt rá is voltak utalva, de azt is megmutatja, hogy a terület egésze vagy valamely része mennyire gazdag volt a csak szűkebb beszélőközösségek által ismert, a lokálisan jelentős folyóvizekben. A 906 településnév víznévi előzményei alcsoportonként a következőképpen oszlanak meg: folyóvizekéből 580, állóvizekéből 64, vízrészekéből 106, vízvételi helyekéből (kutak, források) 96 és mocsaras helyekéből 60 magyar helységnév származik.

Ha a hajdani magyar nyelvterületen, illetőleg a történelmi Magyarország egészén belül e metonimikus névalkotás eloszlását tekintjük, kiderül (a folyóvíznévi előzményűeket zárójelben közlöm), hogy a 906 (580) településnévből 333 (243) (36,75%) a keleti régióra esik. Ehhez hozzáadva a 10 (5) délkeleti és a 109 (86) északkeleti névegyedet: 452 (333), a teljes állománynak majdnem a felét teszik ki (49,88%). A táj természeti földrajzából adódóan is jelentős számmal: 194 (127) és számaránnyal (21,41%) képviselteti magát az északi régió; hozzáadva az északnyugatinak az elemeit: 17 (12) is, különösen: 211 (139) (23,28%). Ezekhez képest a terület nyugati oldalán jóval szerényebb mértékben mutatkozik meg a jelenség, 96 (56) taggal (10,59%). Délen pedig ennek csak mintegy kétharmada van, 65 (26), azaz 7,17%. Végül a mai Magyarország középső vidékein – a Közép-Dunántúlon: 39 (9), a Duna és a Tisza középső szakaszai környékén: 43 (16) – pedig együttesen csupán 82 (25) azaz 9,05%. A víznév → településnévi metonímia területi elterjedtségéről tehát a fenti adatok alapján azt mondhatjuk, hogy az egyes régiók természetföldrajzi jellegzetességei jelentősen meghatározták a sűrűségüket. Természetesen más tényezők is közrejátszottak a kialakulásukban, de azok alaposabb felderítéséhez további vizsgálatokra lenne szükség.

A FNESz. alapján kitűnik a szemügyre vett helynévi metonímiák valószínűsíthető kora is. Történelmünk ismert eseményeinek, őseinknek a Kárpát-medencében való elhelyezkedésének, majd az évszázadok folyamán újabbnál újabb települések létrehozásának a következményeit szépen mutatják a folyóvíznévi előzményű helyneveink is. A legerősebb hullámban egyértelműen a honfoglalást követően az Árpád-ház kora, a korai ómagyar kor idején keletkeztek effélék (is), szám szerint 504 (336), azaz 55,62%. E névalkotás még erős intenzitással tovább folytatódott a kései ómagyar korban is, KISS LAJOS 271 (195) névegyedet adatolt ebből az időszakból (29,91%). A közép- és az újmagyar korból egymáshoz közeli számadatúakat dokumentált: 45-öt (22) (4,96%), illetőleg 86-ot (27) (9,49%). Hozzátehetjük azonban, feltehetően kevéssé tévedünk, amikor arra gondolunk – a mesterséges, hivatalos névadás termékeit is alaposabban megvizsgálva –, hogy ezek az arányok jelentősen módosulnának majd.

Biztos, évszámhoz kötött történeti források hiányában, közvetve maguk a fennmaradt településnevek is utalnak a keletkezésük viszonyított idejére. Vagyis az előző korszak szerinti tagolódásnak megfelelően mutatják a névadás idejét a névszerkezetek is. Az egész kategórián belül nagy többségben vannak ugyanis az egyszerű, egyrészes (s ezáltal régebbi) víznevekből származó településnevek, 573 (423), azaz 63,13% tűnik elő a FNESz. alapján. Velük szemben a kétrészesek csoportja csak 333 (157) tagot számlál (36,86%). Az utóbbin belül jellemző lehet, hogy a jelölt birtokos jelzősök kis alkategóriáját mindössze 41 (32) előfordulás teszi ki.

4.1. A településnevek előzményéül szolgáló víznevеket eredetük s egyúttal szerkezetük szerint aprólékosabban megvizsgálva, a következő képet kapjuk. Jelentős mennyiségük és arányuk elsődleges jelentésében is egyrészes volt (575; 63,46%).

4.1.1. Az eredeti egyrészesek tekintélyes hányadát az idegen eredetűek adják: 247-ről (210) feltételezhető, hogy idegen eredetű víznévként (M) került a nyelvünkbe. Közöttük is túlnyomó többségben vannak a szláv eredetűek, 215 (185) településnevünk lett (elsősorban a honfoglalást követően) szláv nyelvi előzményből. (A Kárpát-medence különböző vidékén előforduló, a magyarság számára azonos alakú, M funkciójú víznevekből akár több magyar településnév is származhatott.) A példákat az ismertebb nevek közül válogatva, szláv eredetű víznevek: a *Beszterce* (5), *Bisztra, Boldva, Csarnó* (2), *Cserna* (3), *Csorna, Ilosva* (2), *Jolsva, Kalota* (2), *Kemence* (2), *Kerca, Kovászna, Lendva* (2), *Litva* (2), *Losonc, Lőcse, Nyitra, Olsva* (4), *Paróca, Poprád, Pölöske, Rosztoka, Szalatna, Szaplonca, Szaporca, Sztregova, Szuha* (4), *Tapolca* (4), *Tarna* (2), *Torockó, Túr* (4), *Verbőc, Zolna, Zsikva; Balaton, Berence, Bezdán, Blatnica, Borodnó, Kálló, Kálna, Kálnok* (2), *Kolomija, Rajecteplic, Rásztó, Rásztok, Ricse, Ruttka, Savnik, Slatnik, Szalapa, Szalatnya, Szalonna, Szernye* (2), *Szinevér, Tapolca* (2), *Tinnye, Vadna, Vidrány, Zalán, Zaláta* stb. Ezek döntő hányada (156) már az ómagyar korban felbukkant helységnévként forrásainkban. Területileg tekintve északi és északnyugati 88, északkeleti-keleti 86, nyugati 20, déli 14, az ország középső vidékéről való 7 szláv víznévi előzményű településnevünk.

Más idegen nyelvekből jóval kevesebb olyan víznevünk származik, amely át is ment metonimikus változáson. A FNESz. szerint közvetve török az előzménye 12, folyónévből lett ómagyar kori s két kivétellel az északi régióban adatolt helység-

nevünknek: *Batár, Karcsa* (9), *Okor, Selegd.* Román eredetű víznevek a népeink érintkezése helyszínének megfelelően csupán a keleti régióban és időben is később, (többségük) a kései ómagyar korban válhattak magyar településnevekké. Szám szerint sem sok, mindössze 11: *Csernisova, Csóra, Ponor, Rusor, Vále, Valealunga, Cernavoda; Rosztócs, Toplica* (2), *Vád.* Ezzel szemben a német eredetű víznevek, bár még ritkábban szolgáltak ómagyar kori helységneveink alapjául: 8 (5), területileg szétszórtan (északon, keleten és nyugaton) jelentkeznek: *Illembák, Korompa, Lakompak, Limpak, Vidombák; Cód, Kálbor, Rámóc.* Közvetve olasz eredetű a történeti Magyarország egykori *Fiume* városának a neve.

4.1.2. A FNESz. alapján nem kevés: 23 az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű víznevek száma, amelyek a fentieken kívül közvetlenül alapul szolgáltak (döntően korai) ómagyar kori magyar településnevek létrejöttéhez. Négy kivétellel északi-keleti régióbeli helységeket neveznek meg: *Argyas, Báta, Bózsva* (2), *Cászma, Gönyű, Huszt, Ida* (2), *Jára, Kolbásza, Laborc, Moravica, Orosztony, Parác, Perint, Rahó, Szeben* (2), *Tolcsva, Visó* (2), *Zazár.*

4.1.3. Az egyszerű, egyrészes víznévi előzmények másik csoportját a jelentésbeli névalkotásúak: 91 (49) név teszi ki. Egyik jellegzetes alcsoportjuk a jelentéshasadásúaké: 66 (27), amelyek vízrajzi köznevekre mennek vissza, így F szerkezeti felépítésűek voltak. Jellemző lehet egyrészt, hogy mely efféle köznevek mentek át jelentéshasadáson, majd további metonímián, és melyik milyen gyakran. A listájuk a következő: *Ág, Arak, Ásvány, Aszód, Cserged, Csörög, Csurgó, Erek, Folyás, Hajós, Jód, Jószás, Kengyel, Patak* (4), *Séd* (2), *Suhatag, Szék, Szekcső* (2), *Szurdok* (3), *Tekerő; Ásvány, Balkány, Csurgó, Fenék, Fok* (2), *Gagy, Gyócs, Hany, Hévíz* (3), *Imola, Kéty* (3), *Könyök, Köpec, Kút, Lapáncsa, Macsola, Mocsolya* (2), *Ököritó, Örvény, Sár, Szarv, Szék* (9), *Szomoga*, *Úsztató, Zsombó.*

A csoport tagjai igen korai keletkezésűek, hét kivételével ómagyar koriak. Térbeli, szóföldrajzi eloszlásuk is jellemző lehet: északi (10) a *Patak, Sid; Gagy, Imola, Kéty* (2), *Könyök, Kuti, Szék* (2); északkeleti (8) az *Ásvány, Erek, Patak; Balkány, Macsola, Mocsolya, Ököritó, Szomoga;* keleti (21) a *Cserged, Folyás, Jód, Jószás, Patak* (2), *Suhatag, Szurdok* (3), *Tekerő; Hévíz* (2), *Köpec, Mocsolya, Sár, Szék* (4), *Úsztató;* déli (9) az *Ág, Szekcső* (2); *Hévíz, Lapáncsa, Szék, Kéty, Szék, Zsombó;* nyugati (7) az *Arak, Csurgó, Séd, Szék; Ásvány, Fok, Szarv;* középső vidéki (11) az *Aszód, Csörög, Hajós, Kengyel; Csurgó, Fenék, Fok, Gyócs, Hany, Örvény, Szék.*

Más egyrészes víznévi előzményű településnevek metonímiával (növény-, állatnévből stb.) keletkeztek: 25 (22). Szintén igen koraiak: mindegyik ómagyar kori, közülük 18 korai ómagyar kori. Az egész alcsoportnak egy híján a fele a keleti nyelvterületről való. A következők tartoznak ide: *Ajta* (3), *Budak, Daróc, Eger, Gagy, Gerjen, Gerlice, Hanva, Ják, Kajanel, Kerc, Reketye, Szilva* (2), *Szőcs, Ürög, Vécke, Velemér, Vörösalma, Zebecke; Duzzogó, Füred, Keserű.*

4.1.4. A teljes állományon belül is igen jelentős a morfematikai úton: 170 (112), s azon belül pontosabban a névképzéssel alkotott egyrészes víznévi előzményű településnevek száma is. Az efféle nevekben a közszói lexéma a víznek valamely sajátosságára utal (S). Különös produktivitást mutat *-s* képzőnk: 103 (71). A vele alkotott derivátumok minősítése azonban nem egyértelmű, hiszen sok adatban feltételezhető, hogy elsődlege-

sen nem helynevet, hanem csak földrajzi köznevet képzett, s akkor az adatok a jelentéshasadás esetei közé tartoznak, másrészt pedig az efféle formák lehetnek valamiféle korábbi szerkezeti változás maradványai is. A kétes bizonyíthatóság ellenére egységesen kezeltem őket, hiszen végül is a településnevek szempontjából kisebb a jelentősége az előzmények névalkotási módjának, mint a szerkezeti felépítésének. Ha a csoport egyes tagjainak az előfordulásait tekintjük, szembeötlő némelyeknek a feltűnő gyakorisága: *Agyagos, Almás* (4), *Aranyos, Árkos, Békés, Bózes, Csávás, Egres* (2), *Fenes* (4), *Füves, Füzes* (4), *Gyékényes* (3)*, Gyepes, Gyöngyös* (2), *Gyümölcsénes, Hagymás, Hidas, Hódos* (5), *Kapus, Kígyós, Kincses* (2)*, Komlós* (3), *Kovás, Kökényes, Köszvényes, Kürtös, Lápos* (2), *Medves* (3), *Ostoros, Piskárkos, Rákos* (11), *Rékas* (2), *Solymos* (2), *Székás* (2), *Székes* (3), *Vargyas, Vermes; Békás, Fenyéres, Gyopáros, Halas, Kondoros, Köblös* (2), *Kutas* (5), *Mosdós, Nádas* (3), *Nyíres, Örményes* (5), *Örvényes, Sáros* (3), *Sulymos.*

Igen korai alakulásúak, hiszen nyolc kivétellel mind ómagyar kori. Területileg a keleti régióinkhoz köthető az *-s* képzősöknek több mint a fele (55), északi-északkeleti 19, nyugati pedig 11, s mindössze 18 efféle jut az egyéb területekre. Viszonylag elterjedtnek minősülnek a *-d* képzőt őrző víznévből lett helységneveink is. 48 (26) effélét tartalmaz forrásunk: *Diód, Disznód, Érd, Fejérd, Füzesd, Gyógy* (2), *Havad, Hollód, Homoród, Korond, Mohnyád, Nyárád* (3), *Rákosd* (2), *Sárad* (2), *Ürögd* (2), *Vajasd; Fertőd, Mocsolád* (2), *Nádasd* (13), *Nyárasd, Örvénd, Sárd* (5), *Sárosd, Szarvad* (2).

Döntő hányaduk szintén a keleti magyar nyelvterületről való (25), keletkezési idejük szerint pedig ugyancsak meghatározók az ómagyar koriak (40). Az egyéb képzőt őrző származékok együttese: 19 (13), csupán mintegy a kilencedét teszik ki a csoport összességének: *Csönge, Csörgő, Zúgó; Árki, Egri, Ercsi, Horhi, Oroszi, Ráksi, Sári; Batarcs, Hangony, Egregy; Kúti, Sári* (2); *Sárok; Nádaska; Szalatnak.*

A tárgyalt, metonimikus keletkezésű helységnevek vizsgálatakor a képzőt tartalmazó egyrészes víznévi előzményeinek az áttekintéséhez megjegyzésként mindenképpen idekívánkozik, hogy a FNESz. a példák tömegében tartalmaz még az előző sorokban számba vett képzős formákat, de magyarázatukban nem utal víznévi előzményre. Vagyis igen-igen sok olyan magyar helységnév létezett és létezik, amelyek *-s* képzőt őriznek, de KISS LAJOS sem talált arra adatokat, hogy azok eredetileg vízi képződményre vonatkozhattak volna. Pedig a korai keletkezésű, növénynévi alapszavúakról ugyancsak elképzelhető lenne, ahogy a képzősök csoportjában jó részük elsődlegesen víznév is volt. Olyanokra gondolhatunk, mint az *Almás, Egres, Füzes, Kígyós, Meggyes, Mogyorós, Nádas(d), Nyáras(d), Nyíres(d), Rákos, Sásd, Somos, Szilas, Szilvás.*

A képzettek után itt említhetjük a birtokos személyjel szilárdulását mutató egyetlen alakot: ez az *Arka.*

4.1.5. A metonimikusan településnévvé vált egyrészes víznevek utolsó kis csoportját az a 25 (17) név jelenti, amelyek korábban valamiféle szerkezeti változás (ellipszis, deetimologizáció stb.) eredményeként jelölték az egyes denotátumokat, S vagy M funkcionális szerkezettel. Többségük a keleti magyar nyelvterületről (14) került ki s ómagyar kori (22): *Agadics, Csaroda, Ebes, Füred, Kegyek, Küsmöd, Nyírád, Patak, Poklos, Raks, Ráksa, Rednek, Sé, Sebes* (5), *Szágy, Szákos, Szarva* (2), *Székás, Viszák, Zarany.*

Összegezésképpen az egyrészes víznévi előzményt tartalmazó magyar településnevekről azt mondhatjuk, hogy keletkezési idejük jórészt az ómagyar korra tehető, a ma-

gyarság megtelepedésének és korai széttelepítésének a korára. Arra az időszakra, amikor még több vidéken közvetlenül egymás mellett, sőt azonos lakóhelyen éltek más nyelvű népekkel, és amikor még a beszélőközösségek tagjainak a viszonylagos szűk körű térbeli mozgása, tájékozódása következtében nem volt szükség a poliszémia vagy a névazonosság megszüntetésére, a neveknek a jelzőkkel való differenciálására.

4.2. A kétrészes víznévi előzmények szerkezetére jellemző, hogy névrészei leginkább minőségjelzős, ritkábban birtokos jelzős viszonyúak, S + F funkcionális struktúrájúak, s csak elvétve S + M összetételűek. Névalkotási módjukat tekintve pedig többnyire szintaktikai szerkesztésűek, csak jóval kevesebb példa jelentkezik valamiféle szerkezeti változás eredményeként. A figyelembe vehető szempontok közül számunkra most az előzmény víznevek alaprészei lehetnek érdekesek, hiszen ezeknek a megvizsgálásával az is kiderülhet, hogy mely vízrajzi közneveinkkel melyik vidéken alkottak elsősorban folyóneveket.

A folyamatban részt vevő szintaktikai szerkesztésű, S + F, S + M struktúrájú víznevekből alkotott 313 (137) (33,88%) településnévnek a korát nézve arra is fény derül, hogy – az egyrészesekkel ellentétben – a későbbi korokban is számottevő a kategória gyarapodása. Korai ómagyar kori adatolású közülük 140, kései ómagyar 92, középmagyar 18, újmagyar kori 63. Területi elterjedés szerint: keleti-délkeleti 119, északi-északkeleti 88, nyugati-északnyugati 42, középső régióbeli 46, déli 18.

A csoportba tartozó víznevek alaptagjai a vízrajzi közneveknek meglehetősen szűk köréből kerülnek ki, de sok tanulsággal járhat az egyes elemek megterhelésének a számbavétele.

4.2.1. A vízfolyást jelentő földrajzi köznevek közül jelentősen kimagaslik elterjedtségével a *patak* (62; 47,32%): *Agyagospataka, Apokapataka, Aranyospatak, Aranypatak, Árapatak, Asszonypataka, Aszúpatak, Bábapataka* (2), *Bánpataka, Bélapataka, Bozpataka, Dabrapatak* (2), *Dánpataka, Disznópataka, Előpatak, Farkaspataka, Fehérpatak, Feketepatak* (4), *Gonoszpatak, Gyurkapataka, Hárspatak, Idecspataka, Jópatak, Kabalapataka, Kelénpatak, Ketelpataka, Kökénypatak, Kőpatak, Kőröspatak, Kurtapatak, Lapispatak, Lapupatak, Lóznapataka, Málnapatak, Megyepataka, Mezőpatak, Miglészpataka, Olajpatak, Poklospatak, Pokolpatak, Rónapatak, Sárospatak, Sárpatak* (2), *Sóspatak, Szállláspatak* (2), *Szappanpataka, Szárazpatak, Szobapataka, Tamáspataka, Turonpataka, Varjúpataka, Vaspatak.* Jellemző azonban, hogy *-patak* elemet tartalmazó helységnév a FNESz. szerint a déli, délkeleti és a közbülső régiókban egyáltalán nincs. Szembetűnő a vizsgálatba vont helynevek szerkezetében, hogy az előbbi *-patak*-ot kivéve minden egyéb vízrajzi köznevet megelőz alaprészként az *-aszó* (23): *Barkaszó, Berekaszó* (2), *Farkasaszó, Hosszúaszó* (5), *Inéaszó, Jóaszó, Keveaszó, Kovaaszó, Lóaszó, Marosaszó, Megyaszó, Nyáraszó, Szarakaszó, Szárazaszó, Szarvaszó, Szikaszó, Tipászó, Váraszó.*

Bár harmadik a sorban az *-ér,* viszont a FNESz. adatai között igen csekély számú településnévben szerepel (12), és többnyire csak a középső régióinkban vagy azokhoz közel: *Feketeér, Füzesér, Gátér, Kenyeri, Kisér, Kölesér, Medesér, Mencsér, Nádasér* (2), *Nagyér, Tórógyér.* Az *ér* köznévvel ellentétben a *víz* egy kivétellel csupán a hajdani magyar nyelvterület keleti felében jelentkezik helységnevek elemeként (9): *Borbátvize,*

Fehérvizi, Feketevíz, Hidegvíz, Hosszúvíz, Malomvíz, Szépvíz, Városvize, Várvíz. Hasonló tapasztalható a régi *jó* 'vízfolyás' jelentésű szavunkkal, csak az északkeleti-keleti területeken maradt fenn néhány helységnév elemeként (8): *Disznajó, Disznójó, Meregjó, Sajó* (4), *Székelyjó*. Az *ág* pedig (7), bár még ritkábban, de a délkeleti és (főként) a keleti (5) régiókban bukkan itt-ott elő: *Aranyág* (2), *Fintóág, Nagyág, Okorág, Visszaág, Viszák*. Egyéb vízrajzi köznevek csak elvétve maradtak fenn magyar településnevek elemeként (10), területileg is elszórtan. Így az *árok* (1): *Malomárka;* a *derék* (1): *Károlyderék;* a *gödör* (1): *Malomgödör;* a régi *med* 'időnként kiszáradó ér' (2): *Kismed, Homokmégy;* a *sár* (1): *Lapsár;* a *séd* (2): *Hidegséd, Nyírsid;* a *szék* (1): *Bábaszéki* nevekben.

Folyóvíznévi alapréssel alkotott másodlagos víznevekből (S + M) alig-alig származott magyar településnév (6), és egy kivételével mindegyik a keleti régióból való: *Aszúalmás, Csabarákosa, Kissebes; Hévszamos, Hidegszamos, Melegszamos.*

4.2.2. Az állóvizek a vízfolyásokhoz képest jóval ritkábban motiválták a helységnevek adását, ezt mutatják az azok közneveivel szerkesztett s később településnévvé vált formák is. Csupán 37 effélére van bizonyíték a FNESz.-ben. A régebbiek közül viszonylag gyakori a *tó* (15): *Árpástó, Békató, Fehértó* (5), *Feketető, Halastó, Haraszttó, Kajántó, Pirtó, Sóstó, Töltéstava, Vöröstó;* az újabbak közül pedig a *fürdő* (16): *Berekfürdő, Biharfüred, Buziásfürdő, Félixfürdő, Herkulesfürdő, Káptalanfüred, Kolopfürdő, Lobogófürdő, Mátrafüred, Pétfürdő, Püspökfürdő, Rajecfürdő, Stubnyafürdő, Szejkefürdő, Tarcsafürdő, Tátrafüred.* Ezeken kívül csak két köznév *(fenék, szék)* és csak elvétve (4) jelentkezik ebben a helyzetben: *Bábaszék, Fejérszék, Kakasszék; Dobfenek*. Két alak a víznévi előzmény alaptagjaként tulajdonnevet (folyónevet, M funkcióban) őriz: *Hóduna, Holtmaros.*

4.2.3. A vízrészek közül elsősorban bizonyos vízfolyások kezdetei és torkolatai szolgáltak indítékul a települések névadásában (65). Azok neveiben utótagként legtöbb névben a *fő (~ fej)* maradt meg (30): *Aszófő, Borfő, Delnefő, Fűzfő, Garamfő, Gyöngyösfő, Gyűrűfű, Hangonyfő, Hernádfő, Hetyefő, Jófű, Jósvafő, Kaposfő, Kincsesfő, Körösfő* (2), *Lápafő, Nádfő, Orfű, Pinkafő, Pölöskefő, Répcefő, Sárfő* (3), *Szalafő, Szuhafő, Teplafő, Tófej, Tófű.* Ritkábban a *tő* (19): *Ároktő, Csarnatő, Csölösztő, Egrestő, Foktő, Füzítő, Fűztű, Havadtő, Honctő, Kiszető, Lapujtő, Lekencető, Marcaltő, Nántű, Nyárádtő, Süttő, Szilágytő, Szőcstő, Vésztő.* Egyéb köznevek csak elvétve mutatkoznak ebben a szerepben: *ág* 2, *alja* 1, *fok* 4, *forduló* 1, *hévíz* 1, *kelet* 1, *kút* 3, *szád* 1, *szárm* 1, *vékony* 1; következő helynevekben: *Budafok, Drávafok, Siófok, Vindornyafok; Aranykút, Bánkút, Bodonkút; Aranyág, Egerág; Árokalja; Bodzaforduló; Vízkelet; Sövényszád; Szészárma; Túrvékonya.*

4.2.4. A vízvételi helyek nevei közül, és egyáltalán mindenfajta víznév közül magasan kiemelkedik előfordulási számával a *kút* (66), amely ismételten igazolja az ivóvíznek a kiemelkedő fontosságát az emberi élet szempontjából. Ilyen utótagú víznéveket őrző településnevek: a *Bácskuta, Báránykút, Borkút* (2), *Büdöskút, Csékút, Cserkút, Fallóskút, Fehérkút, Feketekút, Forgácskút, Forráskút, Fűzkút, Gyálakuta, Gyertyánkút* (2), *Gyulakuta, Háromkút, Hárskút, Hercegkút, Hidegkút* (6), *Horvátkút, Iharkút, Jókút, Kadarkút, Kardoskút, Köbölkút* (2), *Kőkút* (2), *Köveskút* (2), *Lókút, Mélykút, Nádkút, Orkuta, Ördögkút, Örménykút, Padragkút, Pénzeskút, Savanyúkút, Setétkút, Síkfőkút,*

Sókút, Somkút (2), *Sóskút* (2), *Sörkút, Sövénykút, Szamárkút, Széleskút* (2), *Szélkút, Szentkút* (2), *Tavankút, Úrkút, Vajdakuta, Vaskút* (2). Egyéb köznévi utótagúak elvétve bukkannak elő: a *fő* négy, a *csordakút* egy és a *forrás* is egy névben: *Borfő, Kútfej, Tapolcafő, Tarcafő; Csordakút; Ágnesforrás.* Összesen tehát 72 névben.

4.2.5. A mocsaras helyek kétrészes nevei csak elvétve váltak településnévvé (2), *sár* és *szék* alaptaggal: *Borszék, Soroksár.*

4.2.6. Bizonyos kétrészes víznéveken végbemehetett valamiféle szerkezeti változás (redukció, bővülés stb.), és csak azt követően történt meg a névátvitel. Mivel e folyamatot igen nehéz teljes bizonyossággal igazolni, épp ezért a fentebb jelölt birtokos jelzősként látott formák egy részéről is elképzelhető, hogy nem oda, hanem ebbe az alcsoportba tartoznak. A FNESz. szerint leginkább ide sorolható helységneveink (34): *Szárazalmás; Berekszó* (2)*, Hosszúszó, Inaszó, Jászó, Kajászó, Kovászó, Laszó, Nyárszó, Szarakszó, Szárszó, Szikszó; Lózna, Meregyó, Laksár; Agyagospatak, Aranypataka, Balpataka, Bánpatak, Farkaspatak, Idecspatak, Szúpatak, Tamáspatak, Varjúpatak, Zalapataka; Bábaszék; Borbátvíz, Fehérvíz, Városvíz* (2); *Asziágy, Hottó, Kecskemét.*

5. A „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-ban előforduló víznévi előzményű településneveink vizsgálata és rendszerezése után megállapíthatjuk, hogy azok mennyiségüket és számarányaikat tekintve is jelentős részét képezik a magyar helységnévállománynak. Tanulmányozásuk a névtudományon túlmutató eredményekkel jár, a nyelv- és névtudomány számára pedig többféle tanulsággal szolgál. A kategóriába tartozó adataink ismételten igazolják, hogy elődeink bizonyos metonimikus helynevek alkotásakor elsősorban a vonalszerű és pontszerű objektumoknak a (többnyire egy-, de nemritkán kétrészes) helyneveit használták fel az egyik sajátosság (külső tényező): a mellettiség, rajta létel érzékeltetésére. Mind a funkció fontossága, mind az információtartalom gazdagsága miatt – általában is, és a metonimikus névalkotáson, valamint az azok következményeként kialakuló poliszemantikus névkapcsolatokon belül is – ez az alkategória a magyar településnevek fontos részrendszerének számít. Maga e jelentésbeli névalkotási folyamat pedig az eredményeként keletkező nevekkel nyelvünk gazdaságosságára való törekvésének nemcsak módja, de szemléletes bizonyítéka is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958[2]. *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
BENKŐ LORÁND 1947. Víz- és helységneveink viszonyához. *Magyar Nyelv* 259–63.
BÍRÓ FERENC 1999. Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére. *Névtani Értesítő* 21: 36–42.
BÍRÓ FERENC 2002. *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger.
CZEGLÉDI KATALIN 1999. Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. In: *Poliszémia, homonímia.* Szerk. GECSŐ TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 2. Budapest. 43–53.
HAJDÚ MIHÁLY 1999. A tulajdonnevek egyalakúsága. In: *Poliszémia, homonímia*. Szerk. GECSŐ TAMÁS. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 2. Budapest. 85–90.
HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján).* Budapest.
KIEFER FERENC 2001. *Jelentéselmélet*. Budapest.

KISS LAJOS 1996. A Kárpát-medence régi helynevei. *Magyar Nyelvőr* 440–50.
KISS LAJOS 1997. Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ – VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest. 177–85.
MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás*. Budapest.
MEZŐ ANDRÁS 1999. *Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz*. Nyíregyháza.
PAPP ISTVÁN 1963. A szóalkotás problémái. *Magyar Nyelvjárások* 9: 3–31.
SZENDE TAMÁS 1996. A *jelentés alapvonalai*. Budapest.
TÓTH VALÉRIA 1999. Helynevek a helynevekben. *Magyar Nyelvjárások* 435–42.

BÍRÓ FERENC

FERENC BÍRÓ, **Hungarian names of settlements developed from hydronyms via metonymy**

The Hungarian names of settlements in the Carpathian Basin involved in this analysis form a homogeneous group from several aspects. They have all originated from hydronyms and they have all been produced via metonymy by a process called "change in denotation". In the synchrony, they all consist of a single name-constituent both from lexical and from semantic-functional considerations. Their only constituent refers to the fact that the inhabited place can be found next to the body of water whose name has been transferred to the settlement. Thus, these names display only a single name-function, that is "a characteristic feature of the place". In each case one can describe the semantic relationship between the hydronym and the name of settlement developed from it as polisemantic. The study suggests that, in this process of place-name formation, names of (branches of) rivers and streams played a more important role than names of still waters and other sources of water. Two types of hydronyms were used more often in this naming process: the old hydronyms of foreign origin and Hungarian hydronyms of two constituents (especially the ones with the basic constituent *-patak* 'stream', *-aszó* 'a dried river-bed', *-fő* 'river-head', *-tő* 'the mouth of a river', *-kút* 'well'). The author describes the chronology and the geography of the hydronymic village-names as well.

A BUKOVINAI ISTENSEGÍTS HELYNEVEI

Istensegíts egyike volt a 18. század második felében Bukovinában alapított magyar falvaknak. Az alapítók azok közül a székelyek közül kerültek ki, akik az 1764-es madéfalvi vérengzés után Moldvába menekültek, majd valamivel később Bukovinában telepedhettek le. Itt alapították a *Fogadjisten* (1776), *Istensegíts* (1777), *Hadikfalva* (1785), *Józseffalva* (1786) és *Andrásfalva* (1786) nevű falvakat. (Az öt falu mellett ismeretes még egy *Laudonfalva* nevű település is, amely 1790 előtt létesült Szeret városa mellett, nevét Báró Laudon osztrák táborszernagyról kapta; illetve *Boldogfalva* és *Magyarfalva* nevű telepekről is beszámoltak, a 19. század közepére azonban már csak öt faluról tudunk [FOKI–SOLYMÁR–SZŐTS 2000: 16, 28, 30]). Hadikfalva és Andrásfalva Hadik Andrásról kapta a nevét, aki Erdély gubernátoraként segítette elő e falvak létrehozását, Józseffalvát pedig II. József császár után nevezték el. Az *Istensegíts* elnevezésről GÁSPÁR SIMON ANTAL, a falu egykori lakosa a következőképpen számol be: „Szépapá-

ink az újonnan épült falunak Szép nevet adtak ami az ő kálváriás útjikon imádság vót. Evel a fohászval kezdték a falut építeni Istensegíts." (GÁSPÁR SIMON 1986: 8). Hasonló lehetett a fogadjisteniek motivációja is falujuk elnevezésekor. A bukovinai székely falvakból a 19. század végétől az Al-Dunához, a mai Románia területére és az amerikai kontinensre is vándoroltak. 1941-ben a bukovinai falvakból az akkori magyar kormány Bácskába telepítette őket, ahonnan később el kellett menekülniük. 1945-től élnek a mai Magyarország területén, több településen elszórtan (FOKI–SOLYMÁR–SZŐTS 2000: 9).

A falvak alapításakor Bukovina gyéren lakott terület volt, de az új magyar telepek helyén vagy közelében korábban elpusztult településekről is tudtak (SÁNTHA 1942: 33–4; SEBESTYÉN 1989: 8, 23; FOKI–SOLYMÁR–SZŐTS 2000: 15–6). GÁSPÁR SIMON ANTAL számol be arról, hogy Istensegíts esetében például fennmaradt a település korábbi elnevezése: „Azomba a körül levő más nemzetek nem tudták ezt a szép szót [Istensegíts] kimondani, azétt a régi le rombolt falu nevit Czibujt mondták s igy Czibénnek hitták. Ez a falu név elterjedt, hogy később még a testvér kösségek nagy része es így nevezte" (GÁSPÁR SIMON 1986: 8). Istensegíts korábbi lakóira utalhat a *Csonka templom* nevű mezőrész vagy határrész (a falutól délnyugatra az *Alsó mezőn* volt), ahol egy szászok által épített templomot feltételeztek; ezt a tatárok rombolták le (SEBESTYÉN 1989: 23, 180). GÁSPÁR SIMON ANTAL egy másik templomról is tudott: „A vasút állomástól északra a vasút keleti oldalán van a »nagyrész«, a »czibuj patakjánál« a »beszérika« (az oláhoktól vették átol ezt a nevet met ott település előtt templom vót.) A tatárok rombolták le" (GÁSPÁR SIMON 1986: 8). A *biserică* román szó, jelentése: 'templom, egyház, egyházközösség, parókia' (BAKOS 1961: 322).

A kitelepülés után többen is gyűjteni kezdték az otthagyott falvakra vonatkozó ismeretanyagot, ezért a helynevek felbukkannak az önéletírásokban (például GÁSPÁR SIMON ANTAL vagy LŐRINCZ IMRE írásaiban), a bukovinai székelyek népmeséinek gyűjteményeiben, illetve SEBESTYÉN ÁDÁM munkájában, melyben a népcsoportra vonatkozó ismereteket írta le. (Itt látható BRENGYÁN [HADIKFALVI] ISTVÁN térképe Istensegítsről.) Dolgozatomban ezeket az adatokat rendszereztem, illetve kiegészítettem, ahol lehetséges. (A felhasznált forrásokat l. a tanulmányt követően; ezekre rövidítéseikkel és lapszámmal utalok.) Nem változtattam meg a nyelvjárási alakokat, például *Ódal, Cigán kút, Ösveny, Temetőn fejel, Kopac-hegy.*

Falurész-nevek

1. A név kifejezi a hely méretét, de ebben az esetben a hely része is valaminek: *Nagyfalu-főutca* – „Az első telepesek itt építették meg házaikat, és itt volt a templom is" (S. Á. 1989: 179).

2. A hely valaminek a része, de a név egyben viszonyított helyzetét is kifejezi: *Alszeg* – „A falu alsó része" (S. Á. 179). *Szeg*: ék alakú (föld)kiszögellés, szöglet (TESz.). *Felszeg* – „A falu felső része" (S. Á. 179).

3. Irány megjelölése: *Zsitár kalibán alol* – „Itt volt a falu alsó vége. 1920 után kezdtek ide is házakat építeni" (S. Á. 179). BRENGYÁN (HADIKFALVI) ISTVÁN térképe szerint utca neve is volt (22). *Zsitár* < román *jitar* 'csősz, mezőőr' (BAKOS 1991: 387).

4. A név kifejezi a hely korát: *Újfalu* – „A később épült Újfalu nevű részt, mivel első lakosa Urkon András volt, akit Szakának is hívtak, Szakfalvának nevezték el" (S. Á. 23).

5. Egyéb: *Liváda* – A román *livada* szó jelentése 'gyümölcsös(kert), rét, kaszáló' (BAKOS 1991: 409). Gyümölcsösként nevezi meg a helyet GÁSPÁR SIMON ANTAL (1986: 5) és SEBESTYÉN ÁDÁM (illetve adatközlője) is (1989: 179). *Szőts Anti livádája* – (G. S. A. 31). *Burduzsén (Burdozsén)* – Hegyes és kieső falurész az állomástól keletre, kifelé. Itt azok települtek le, akik nem mentek robotmunkába (S. Á. 179; G. S. A. 6).

Temetők

1. A név kifejezi a hely korát: *Régi temető* – A *Temető útja* északi felén van a régi temető (G. S. A. 7). *Új temető* – „A régi temetővel szembe van az új temető amit az egyház a Barabás nemzetségtől vett meg temetőnek. 1933-ba újra kellett új temetőt kellett nyitani" (G. S. A. 7). *Legújabb temető* – (G. S. A. térkép).

2. A név kifejezi a hely valamely funkcióját, működését: *Kolerás temető* (*Kollerás temető*) – „A hegy [Kopac-hegy] aljába van a kollerás temető. 1831 be sokan meghaltak a kollerába, s azokat nem temették a temetőbe, hanem a nyomáson/legelőn kerítettek bé sánczval egy darab hejet s oda temették akik kollerába haltak meg. Gyermek koromba emlékszem még meg vót a kereszt s a sírhalmok es látszottak de az útobbi űdőben egészen eltűnt minden jel" (G. S. A. 5).

3. Egyéb funkció: *Kutyatemető (Kutya temető)* – A *Csonka templom*-tól északnyugatra volt (G. S. A. térkép).

Utcanevek, utcarész-nevek

Az utcanevek között előfordulhat, hogy némelyik kétszer is szerepel, mivel például a *Vízi utcá*-kat SEBESTYÉN ÁDÁM (vagy adatközlője) egyes, illetve kettes számmal különböztette meg, míg GÁSPÁR SIMON ANTAL *Felső* és *Alsó vízi utca*-ként. Ebben az esetben azt tartottam jó megoldásnak, ha mindkét megnevezést feltüntetem. Egy másik lehetőség az, amikor az utcákat bizonyos lakóik alapján tartják nyilván. GÁSPÁR SIMON ANTAL mutatja be így a falu több utcáját, tehát így közlöm én is.

1. Az utca pontos elhelyezkedése a környezetében: *Fő út, Nagy falu köze útja* – (L. a *Nagyfalu – főutca* meghatározást is a Falurész-nevek 1. pontjánál.) „A fő út „nagy falu köze" (G. S. A. 6).

2. Irány megjelölése: *Első újfalu* – „Később épült utcarész" (S. Á. 179). BRENGYÁN (HADIKFALVI) ISTVÁN térképe szerint ez azonos a malom felőli *Új falu út*-tal (22). *Hátsó újfalu* – „Temető felőli utcarész" (S. Á. 179). BRENGYÁN térképe szerint ez azonos a temető felőli *Új falu út*-tal (22). *Új falu út* – „A temető felől" (G. S. A. 6). *Új falu út* – „A malom felől" (G. S. A. 6). *Nagyhídon fejel* – „1900 után épült utcarész" (S. Á. 179). *Alsó vízi utca* – Párhuzamos a *Felső vízi utcá*-val (G. S. A. térkép). *Felső vízi utca* – A *Porond* nevű falurész déli részén volt (G. S. A. térkép). *Vízi utca 1., Vízi utca 2.* – „A Szucsáva vizére vezető utcarészek" (S. Á. 179). *Felszegi út – Felszeg*-ben található (G. S. A. térkép). *Márdzsinai út* – A *Márdzsina* nevű román falu felé vezető út Istensegítsen (L. I. népm. 401, 471). *Márdzsina* talán azonos a *Rădăuți*-tól nyugatra fekvő *Marginea* községgel. *Radautz felé vezető út* – (Rădăuți). A *Porond* nevű falurész északi részén található (G. S. A. térkép). *Granicesti felé vezető út* – (Grăniceşti). A falu

északi részén volt, a *Rădăuți* felé vezető út keleti része (B. (H.) I. 22). *Krincsest felé vezető út* – A falu keleti felén volt (G. S. A. térkép). „A Krincsestbe vezető út Cibujon ment keresztül" (S. Á. 180). Fogadjisten *Fő út*jának egyik fele egy *Krincses* nevű település felé mutat (SEBESTYÉN 1989: 20). *Temető utca* – „A temető felé vezető utcarész" (S. Á. 179). *Malom útja* – „A malom felé vezető kis utca" (S. Á. 179). „Az újfalutol egy kicsit kanyarodik az út a malom felé. Az a „malom útja"." (G. S. A. 8). *Mezei út* – A vasúttal párhuzamosan halad, a *Vénice- patak*ra merőlegesen (G. S. A. térkép). *Liváda útja* – Az *Alsó falu* végén kelet felé tart (G. S. A. 7). *Erdő útja* – „Biró Jóskánál ágazik el az út újra, a kelet felé menő út az Erdő útja" (G. S. A. 7).

3. Az utcát az ott lakó ember(ek)ről nevezték el: *Gyenge Nyőrinn* (?) *utcája* – A keresztnév valószínűleg elírás. Az utca „az állomástól északra nyúlt a nyomásig" (G. S. A. 6). *Makrai András utcája* – „Ugyancsak az állomástól a taploczán át menve egy út nyúlik a hegy felé. Kétszáz meterre ez az út kétfelé ágazik az egyik a Makrai András útczája, a másik a György Istán Jóska uczczája" (G. S. A. 6). *György Istán Jóska utcája* – (L. az előző meghatározást.) *Kovács Gergé utcája* – A *György Istán Jóska utcájá*-ból indul ki, ez „egy kutya szoritó uczcza" (G. S. A. 6). (A *kutyaszorító utca* elnevezés a mai köznyelvi *zsákutcá*-nak felelhet meg. Hadikfalván is volt ilyen utca, ennek meghatározása a következő: „Az utca legvégén egy nagy ház állt. Kijutni belőle csak a bejáratnál lehetett"; S. Á. 182). *Both Pál utcája* – Áthalad a *Susurák* (*Susorák*) *patak*on kelet felé (G. S. A. 6). *Both Antika utcája – Both Pál utcája* kétfelé ágazik, az egyik *Both Antika utcája*, a másik *Küs Feri s a Biró Jóska utcája* (G. S. A. 6). *Küs Feri s a Biró Jóska utcája* – (L. az előző meghatározást.) *Varga István útja* – A *Burduzsén* nevű falurész déli részén volt (G. S. A. térkép). *Csürke útja/utcája* – „Biró Jóskánál újra el agazik az út az egyik menyen keletre ez az erdő útja a másik menyen délre ez a Csürke uczczája. A Csürke útja három száz lépés s ott vége az útnak" (G. S. A. 7). *Pap utcája* – „a templomval szembe levő plebánia mellett, a „pap úczczája" az új faluig" (G. S. A. 8).

4. Nevezetes épület lehetett az elnevezés alapja: *Templom utca* – „a temető felől való út a nagyfalui útig templom uczcza" (G. S. A. 8).

5. Az utca jellegzetes vonását nevezi meg az előtag: *Kereszt út* – „A két új falut a falu derekán kereszt út köti essze … a fő úttól tovább halad a kereszt út" (G. S. A. 8).

6. Az utca alakjára, minőségére utal a név: *Ösveny (gyalogút)* – A *Csonka templom* nevű mezőrésztől északra volt (G. S. A. térkép).

7. Egyéb: *Lapos nyák útja – Felszeg*ben volt. Feltehetőleg a bukovinai magyar falvak közelében fekvő *Lapusna* nevű román helységre utal a név (L. I. népm. 390, 470). *Kupás út* – A vasúton kívül volt, keletre (G. S. A. térkép). A *kupa* szó jelentése 'dongácskákból összeállított nyeles lisztmérő edény' is lehet (SEBESTYÉN 1981: 388), 'mélyedés, kátyú, gödör' (MTsz.), illetve 'kisebb talajmélyedés' is (FNESz[4].).

Építménynevek

Szent Anna Kápolna – „Szent Anna napján mise után a nép körmenetvel ment, a falutól kb. 4 km.re levő Szőts Anti livádájába, az út mellett épitett Szent Anna kápolnához" (G. S. A. 31). *Szőts Anti Malma* – (G. S. A. 5). *Iskola* – (G. S. A. térkép; B. (H.) I. 22). *Templom* – (G. S. A. térkép; B. (H.) I. 22). *Vasútállomás* – (G. S. A. térkép).

Tájnevek

1. A név kifejezi a hely hasznosítási módját: *Kopac-hegy* – „Az alsó erdőnek volt a legmagasabb csúcsteteje” (S. Á. 180). „A falu mellett húzodó hegy »kopaczhegy«, településkor erdő vót, abbol épitkeztek szépapáink… Az erdő jóva része szilfa, s cserefa, de vót fenyőfa es. Most nincs egyetlen fa se. Most »nyomás« (legelő). De neve megmaradt erdőnek. »Felső erdő« s »alsóerdő« (G. S. A. 4). *Legelő* – GÁSPÁR SIMON ANTAL térképe a *Felső-erdő*-től délre jelöli. *Szántó* – Az *Ódal* dűlőtől délre, illetve a *Vénice-patak*-tól északra is volt (G. S. A. térkép). *Bikarészek* – „Pelesénbe voltak. A bikarészt az kapta meg, aki bikát tartott. Itt volt annak a földje is, aki a falu bikáját tartotta” (S. Á. 179). *Kertek* – (G. S. A. térkép).

2. A hely valaminek a része: *Alsó-erdő* – (L. a *Kopac-hegy* meghatározást is a Tájnevek 1. pontjánál.) „Valamikor erdő volt a Wolánsky [Wolánsky József lengyel származású földbirtokos volt; l. SEBESTYÉN 1989: 33] idejében, és kiirtották, s így lett legelő” (S. Á. 179). *Felső erdő* – „Legelőrészek [az Alsó-erdővel együtt] az állomástól felfelé. A susorák patakja választotta ketté” (S. Á. 180). *Kertvége* – (L. a *Temetőn fejel* meghatározását is a Tájnevek 4. pontjánál.) „A mi földjeink túlnyomó része a Kertvégen volt, az a mező nagyon közél volt a faluhoz, közvetlen a vasút választotta el a falutól” (L. I. öné. 65). *Liváda gödre* – (L. a *Liváda* meghatározását is a Falurész-nevek 5. pontjánál.) „A Liváda mellett az alsó erdő részén levő mélyedés” (S. Á. 180). *Puszta liváda* – „Onnat [Kolerás temető] délkeletnek haladva el érjük a puszta livádát, oztán a kicsi erdőt, s a livádát” (G. S. A. 5). *Túlsó pelesén* – „Közvetlenül a nagyút (az országút) mellett végig nyúló dűlő” (S. Á. 181). Mezőként is említik: „Túlsópelesén volt a mezőnek a neve” (L. I. öné. 15). „Ez a föld az országúthoz közel volt, és némelykor autó is közlekedett rajta. Ez az országút Csernavic és Szucsáva várost kötötte össze” (L. I. öné. 64). *Ódal* – „Az „alsó mezőn a vasút keleti felin kezdődik a mező dombos része. »Ódal«, s »gyilén.” (G. S. A. 3). LŐRINCZ IMRE egy tavat is említ itt: „elmentünk az Oldalra, az volt a mező neve, és egy tó mellé húzódtunk meg” (L. I. öné. 41).

3. A név a hely méretére utal: *Kicsi erdő* – (L. a *Puszta liváda* meghatározását is a Tájnevek 2. pontjánál.) „A livádánál ott kezdődtek az oldalföldek” (S. Á. 180). *Nagynyíl* – „Kaszáló rész” (S. Á. 180). A *nyíl* jelentése lehet: ’sorshúzás útján osztályrészül jutott földdarab vagy erdőrész’ (MTsz.). KISS LAJOS említi a *Nyilas* határrész meghatározásánál, hogy a *nyilas* „a közös szántóföldekből nyíl szerinti osztással (nyílhúzással, nyílvetéssel) egy-egy gazdára jutó földdarab, osztályrész” (FNESz.[4]). *Kicsinyíl* – (L. az előző meghatározást.) *Nagyrész* – „A vasút állomástól északra a vasút keleti oldalán van a »nagyrész«” (G. S. A. 8).

4. A név a hely irányára utal: *Alsó mező* – „A falutól délre szép sik mező terül el, »alsó mező«, erőst jó termő fődek” (G. S. A. 3). SEBESTYÉN ÁDÁM meghatározásában: „A falu déli részén a legelső s a legutolsó mező” (S. Á. 179). *Kerek-erdő alja* – „A cseretető alsó részén levő dűlőrész” (S. Á. 180). „A vasuton küjel - /keletre/ odalas, dómbos, szántok, s kaszálok húzódnak. »Csipkés«, »Czibuj«, »Kupás útnál«, »kerek erdő alja« (G. S. A. 4). *Cserniknél* – „Az alsó falu végin levő határ rész »Cserniknél« (vasuti bakter), »kicsi híd«” (G. S. A. 7). *Temetőn fejel* – „az út északi felin a régi temető azon túl észak felé szántok vannak, a »temetőn fejel« a vénicze patakig s onnat a házokig »kertvége«” (G. S. A. 7). *Kicsi hídnál* – (L. a *Cserniknél* meghatározását is.) „Gátisnál

lejjebb, ott szoktak leginkább hagymát termelni" (S. Á. 180). *Küpüs kúnál dűlő* – „a kicsi hidtól lefelé a küpűs kútnál düllő" (G. S. A. 8). A *küpü* szó jelentése lehet 'méhkaptár, méhkas' (SEBESTYÉN 1986: 469), de például Hadikfalva helyneveinél olvasható egy *Küpüskútláb* nevű dűlő, ennek meghatározása a következő: „A dűlőben több igen jó ivó forrás tört fel, amelyeket küpüszerű favédőkkel vettek körül" (SEBESTYÉN 1989: 184). Elképzelhető, hogy az istensegítsiek is emiatt nevezték *küpüs*-nek a kutat. *Gátisnál* – „Régen Gátis volt a bakter, a bakterházban lakott, s így Gátis néven maradt ez a rész" (S. Á. 180). *Kupás útnál* – (L. a *Kupás út* meghatározását is az Utcanevek 6. pontjánál és G. S. A. 4) *Hadiki határnál* – Hadikfalva nevének rövidítéséből (G. S. A. 4).

5. A hely eredete, kialakulása: *Tancsi Keresztfájánál* – „Tancsi Moldvából idekerült csángó magyar volt. A Liváda közelében keresztfát állított fel. Mivel az erre vezető úton 3-4 ház állt és Tancsi is itt lakott, róla kapta a dűlő a nevét" (S. Á. 181). *Kajtár András Gödre* – „Kajtár Andrásnak voltak ott a földjei Cibuj felső részén" (S. Á. 180). *Cigán kútnál* – „Az alsó mezőnek a keleti részén a vasút mellett vezető úton, ott kutat ástak. Egy cigán ásta a kutat, és így maradt a Cigánkút dűlőnév" (S. Á. 180). *Cibuj (Cibúj)* – „A Krincsestbe vezető út Cibujon ment keresztül. Volt egy román, akit Cibujnak hívtak, és a legtöbb földje neki valamikor ott volt. S így lett a dűlő neve Cibuj" (S. Á. 180).

6. A név az ott található növényzetre utal: *Csipkés* – „Rendszerint nagy csipkék termettek ezen a helyen" (S. Á. 180). *Füzes* – „A Szucsáva vize mentén a falu hosszában volt" (S. Á. 180). Az adatközlők nem utalnak rá, de a hely vízparti fekvése miatt is valószínű, hogy a terület az ott található növényzetről kapta a nevét.

7. A név a hellyel kapcsolatos eseményre utal: *Cserés* – SEBESTYÉN ÁDÁM adatai szerint itt „valamikor földeket cseréltek, s így cserésnek maradt a neve" (S. Á. 180), tehát az adatközlő tudomása szerint nem a cserefákkal benőtt területre utal a szó.

8. A név az ott levő építményre utal: *Csonka templom* – „Mezőrész az alsó mezőn a falu közelében délnyugatra a Szucsáva vize felé. Nem szántották ezt a helyet, mert köves. Ezen a helyen a szászok temploma állhatott, amelyet a tatárok pusztítottak el" (S. Á. 180). „A falutól dél nyugatra az alsó mezőn vót a csonka templom. Azt a határ részt amig ott vótunk igy hittuk" (G. S. A. 9). *Beszérika* – (L. a *Nagyrész* meghatározást a Tájnevek 3. pontjánál és a bevezetőt.)

9. Egyéb: Ide azok a nevek kerültek, amelyeknek több jelentése is lehet, vagy általam ismeretlen a jelentésük. *Csere-tető* – „Veszélyes hegyes rész. Itt lefeküdni, pihenni nem volt tanácsos. A néphit szerint kincses hely volt, és boszorkányok őrizték" (S. Á. 180). Az adatközlők nem utalnak rá, hogy cserfával (cserefával) benőtt területről lenne szó, ezért nem tudni, hogy a terület a növényzetről, cserélés kapcsán, esetleg családnév után kapta-e a nevét. A bukovinai székelyek a növényt *cserefa*-ként illetve *cserfa*-ként is ismerik (SEBESTYÉN 1983: 334; PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 15). *Pelesén* – SEBESTYÉN ÁDÁM meghatározása szerint: „Gyümölcsös a falu felső végén. Az első telepesek szőlőskertje. A dűlő végén, az út mentén egy kis kápolna áll, melyet a Szőcsök építettek Szent Anna tiszteletére. Itt volt a falu Anna napi búcsújárása" (S. Á. 180–1). Mezőként nevezi meg LŐRINCZ IMRE: „Onnat [Túlsópelesén] nem messze volt egy úgynevezett Pelesén nevű mező, ahol egy kápolna volt, Szent Anna-kápolna" (L. I. öné. 15). Mivel Istensegíts és Hadikfalva szomszédos falvak voltak, ezért egyes mezőik illetve dűlőik is határosak voltak egymással. Hadikfalva helyneveinek gyűjtésekor Pál Lőrincné Salamon

Erzsébet (hadikfalvi születésű) adatközlőmtől is hallottam *Pelesén*-ről: „Vótak *Pelesé-nyek*, annak ugy monták *Pelesények*, az Istensegítsi vot". *Harájic* – „Dűlő rész túl a nagy úton Csernovic és Krincsest felé" (S. Á. 180). LŐRINCZ IMRE így mutatja be: „A következő napokban elmentünk Harájicra szántani, ami a községtől 10 kilométerre volt. Nekünk nem volt ott földünk, csak Fábián bácsinak. Kicsinyíl a mező neve. Nagynyíl meg Cserés, ezek a mezők voltak a legtávolabb a községtől" (L. I. öné. 65). Józseffalván és Andrásfalván is volt ilyen nevű terület, az előbbié a *Mezők, kaszálók*, az utóbbié a *Dűlők* címszó alá került (SEBESTYÉN 1989: 186, 189). *Gyilén* – „A keleti rész a falu fölött egészen a Gátisig" (S. Á. 180). „Gyilén düllő a liváda útig nyúlt" (G. S. A. 8). *Téglavető* – „Az »alsó mező« egy része »czigán kút«, s »csonka templom«, s »tégla vető«." (G. S. A. 3). *Fecskefarok* – „A Gátis és a vasút közelében van" (S. Á. 180). Az adatközlő nem utal rá, hogy mi alapján kapta a terület a nevét. *Fiskus dűlő* – SEBESTYÉN ÁDÁMNÁL *Friskus*. „Ammelett [Alsó és Felső porond] húzodik egy düllő »fiskus« (G. S. A. 3). Andrásfalva helyneveinél is szerepel egy *Fiskus* dűlőnév, de ott sem szerepel magyarázat a név mellett (SEBESTYÉN 1989: 188). *Lunka* – „A Szucsáva vizével párhuzamosan végig húzódó dűlő rész" (S. Á. 180). „A falutól nyugatra s a szucsáva vize terin levő jó termékeny fődek »lunka«." (G. S. A. 3). A bukovinai székelyek a *lunka* szót 'legelő' értelemben is használták (SEBESTYÉN 1986: 470). A szó román eredetű, jelentése 'lanka, rét, árterület, völgyfenék, berek' (BAKOS 1991: 416; FNESz.[4] 2: 55). *Porond* – „Az a rész volt, amit a víz elárasztott" (S. Á. 181). „A viz [Szucsáva] mellet füzes húzodik végig, s az »alsó porond« s »felső porond« lúd, s bárány legelő" (G. S. A. 3). Andrásfalván is libalegelő neve volt (SEBESTYÉN 1989: 189), Hadikfalván pedig volt egy *Porond utca* a *Szucsáva* és a vasút mentén (SEBESTYÉN 1989: 183). A bukovinai székelyeknél a *porond* szónak 'lapos kövekből épült zátony a folyóvízben' jelentése is volt (SEBESTYÉN 1986: 474). A *Maros* jobb partján is van egy *Porond* nevű határrész, ennek nevét a magyar *porond* 'homok, zátony' jelentésű főnévből származtatják, illetve a „Maros vidékén a folyó kanyarainak belső felén lerakódott homokot nevezik így" (FNESz.[4]). SZINNYEI Háromszék megyei adatai szerint a *porond* 'vízmosásos, kövecses, száraz, puszta hely'-et jelent (MTsz.). *Serbóc* – „Románok osztotta föld. 1922-23-ban kapták meg a nincstelenek. Wolánsky birtoka volt" (S. Á. 181). Más meghatározás szerint „a Wolánszky uraság birtokának székhelye" (SEBESTYÉN 1986: 475).

Mezei kutak nevei

Cigán kút – (L. a *Cigán kútnál* dűlőnév meghatározását a Tájnevek 5. pontjánál.) *Küpüs kút* – „A kert végén volt a Venice patakjánál" (S. Á. 181). „Gyilén düllő a liváda útig nyúlt a kicsi hidtól lefelé a küpüs kútnál düllő" (G. S. A. 8). *Küpüs kút* – „A kicsinyilaknál volt" (S. Á. 181). **Birtoklást kifejező kútnevek:** *Győrfi kútja* – „A Nagynyílba volt és Győrfi Jóska ásatta" (S. Á. 181). *Szabistán Ferenc kútja* – „Nagynyíli út mellett" (S. Á. 181). *Bíró Pista kútja* – „Alsómezőn" (S. Á. 181).

Víznevek

Folyónév: *Szucsáva* – „Folyó, aminek mellékrészeit kenderáztatásra használták. De lóúsztatásra, fürdőzésre is tiszta vize miatt igen alkalmas volt. Sok hal és rák volt benne. A legtöbb ember, aki szerette a halászatot itt kereste meg a mindennapi kenyerét" (S. Á. 181).

A *Szucsáva* (*Suceava*) folyónevet szlávos képzésmódúnak tartják, eredete vagy ukrán, jelentése akkor 'szivárog, nedvet ereszt, folyik'; vagy román, jelentése így a fekete bodzával lehet összefüggésben (FNESz.[4]).

Pataknevek: *Taploca-patak* – (L. a *Susorák/Susurák patakja* meghatározást is.) „A falu felső részén kiszáradt iszapos álló vízpocsolya. A Szucsáva áradásakor szokott a víz átömleni bele" (S. Á. 181). LŐRINCZ IMRE így számol be a patakról: „Ez a patak két nevet viselt. A Susorák a felső erdőbe eredt, amíg befolyt a vasútig, addig Susorák patak volt. A vasúttól kezdve, jobban mondva, a híd után, ahogy a vasút átment rajta, egy hatalmas kanyart kapott, és onnantól, amíg a Szucsávába bele nem folyt, Taploca pataknak nevezték" (L. I. öné. 44). MURÁDIN LÁSZLÓ *Csíktaplocá*-val kapcsolatban jegyzi meg, hogy a „*Taplocza* helységnév egy szláv eredetű magyar népi taploca 'hévízű forrás, sáros tócsa' jelentésű közszóból ered" (MURÁDIN 2003: 152). *Liváda-patak* – Az *Ódal* nevű dűlőtől északra volt (G. S. A. térkép). *Gëza* – Vízfolyás neve Istensegíts határában (L. I. népm. 371, 466). *Cibúj pataka* – „Ott voltak a legjobb iható forrás vizek" (S. Á. 181). *Halastó patakja* – „A harájicon volt" (S. Á. 181). GÁSPÁR SIMON ANTAL meghatározása szerint: „a vasuton küjel - (keletre) volt a Halastó és a Halastó patakja is" (G. S. A. 4). *Susorák* (*Susurák*) *patakja* – „A felső és az alsó erdőt választotta szét" (S. Á. 181). GÁSPÁR SIMON ANTAL további információkat is közöl: „A két erdő között ered a susurák-patak, a mejből a falun belől (nyúgatra) taplocza lesz, s bele fój a malom gellába... A susurák pataknál emelkedett a kopaczhegy" (G. S. A. 4–5). A román *susurą* szó jelentése 'csobog, csörgedez, susog, zizeg' (BAKOS 1991: 726), talán ebből származik a patak neve. *Vénice patakja* – „A Csürke útja három száz lépés s ott vége az útnak. Ott kezdödik a „vénicze" patakja a falu felé nyugatnak a vasútig s ott a vasút sánczába el enyészik" (G. S. A. 7). „Wolánsky idejében itt egy nagy pálinka főzde volt, s a főzde pontosan a küpüs kútnál volt megépítve. A patak vizében mosták tisztára a főzdéhez használt kellékeket" (S. Á. 181). Józseffalva helynevei között található egy *Vénice hegye* nevű terület, a névmagyarázat itt a következő: „A felső végében pálinkafőzde állt. Innen kaphatta a nevét. (Velnice – főzde)" (SEBESTYÉN 1989: 186). A román *vęlniță* szó jelentése 'pálinkafőzde, szeszfőzde' (BAKOS 1991: 805).

Tónevek: *Halastó* – (L. a *Halastó patakja* meghatározását.) *Tengerszem* – „A Kajtár András gödre és a Cibuj patakja között levő feneketlen tó" (S. Á. 181).

Egyéb: *Gella* (vagy *Malom gella*) – „Kiágazó rész a Szucsáva vizéből a malom és a ványoló részére, de egyben fürdőhely is" (S. Á. 181). GÁSPÁR SIMON ANTAL meghatározása szerint a *Malom-Gella* malomárok, és a *Taploca-patak* folyik bele a *Malom-Gellá*ba Szőts Anti malmánál (G. S. A. 4–5). A jugoszláviai székelyek tájszavainak jegyzékében előfordul egy *gerla* alak, melynek 'patak', illetve 'csatorna' a jelentése (1980: 29), PENAVIN OLGA ezt a szót a román *gîrlă* 'patak, csatorna' jelentésű szóval azonosítja (1980: 639). Hadikfalván is volt egy *Gerla* nevű terület, amely a *Csobot Malom* és *Króft malma* között, a *Szucsáva folyó*-val párhuzamosan haladt (SEBESTYÉN 1989: 36). Megjegyzem, hogy ismeretes egy magyarországi *Gella-patak*, amely *Bakonybél*-nél bal felől a *Gerencé*be ömlik (FNESz.[4]). *Komasziget* – „A Szucsáva falu közelében levő részén a folyónak egy kétfelé ágazó része volt" (S. Á. 181). Lőrincz Imre beszámolója szerint nevét 1917-ben kapta, amikor a magyar és az orosz katonák között fegyverszünet volt, és ezen a területen barátkoztak egymással (S. Á. 181–2).

Ványoló – (L. a *Gella* meghatározást is.) A *ványol* szó jelentése 'gyapjúszövetet tömörít, kallóz vagy bőrt feldolgozáskor mechanikai gyúrással puhít' (ÉKsz.).

A név a víz folyását nevezi meg: *Súgó* – A *Szucsáva* egyik része, gyorsan folyó szakasz volt (S. Á. 181). A bukovinai székely népmesékben is felbukkan a *súgó víz*, jelentése 'sebes folyású, erős sodrású víz' (L. I. népm. 400, 475). SZINNYEI JÓZSEF székelyföldi adatai szerint a *suga, sugó, súgó* 'sekély, de sebes folyású hely a folyóban' (MTsz.). *Álován* – „Álló víz" (S. Á. 181). *Állovány* alakban a szó jelentése lehet: 'víz mélye' (MTsz.), vagy 'állóvíz' (ÚMTsz. 1992: 202). *Sürülő vagy Gübe* – „Ide nem lehetett bele menni, mert könnyen bele lehetett fulladni" (S. Á. 181). A bukovinai székelyek nyelvjárásában a *sirül* vagy *serül* szó 'forog, fordul' jelentésben használatos (SEBESTYÉN 1983: 346; 1986: 475; PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 72), a *serülő* főnévnek 'kanyar' jelentése van (PENAVIN–MATIJEVICS 1980: 71). SZINNYEI JÓZSEF székelyföldi adata a *sürülködik* szó, jelentése 'összeszorul, tömörül' (MTsz.). A LŐRINCZ IMRE által elmondott mesében a *gübe* az a hely a Szucsáva folyóban, ahol a legmélyebb a víz (L. I. népm. 370). A népmesék után található szójegyzékben a *güb* szó jelentése 'a vízmederben levő gödör, mélyedés' (SEBESTYÉN 1986: 466). A *gübe* szó a PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS által összeállított „Székely szójegyzék"-ben is szerepel, jelentése 'mélyedés, gödröcske, a féltojás haja' (1980: 30). Az ÚMTsz. adatai szerint a *gübe* szónak 'mély víz' illetve 'nagy állóvíz' jelentése is van (Csík megyei, illetve gyimesbükki adatok).

Források

B. (H.) I. = BRENGYÁN (HADIKFALVI) ISTVÁN 1989. In: *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Szerk. SEBESTYÉN ÁDÁM. Szekszárd.
G. S. A. = GÁSPÁR SIMON ANTAL 1986. *Az én szülőföldem, a bukovinai Istensegíts.* Budapest.
L. I. népm. = LŐRINCZ IMRE (népmeséi) 1986. In: *Bukovinai székely népmesék* 4. Szerk. SEBESTYÉN ÁDÁM. 365–407.
L. I. öné. = LŐRINCZ IMRE (önéletírása) 1986. *A bukovinai Istensegítstől a völgységi Majosig.* Budapest.
S. Á. = SEBESTYÉN ÁDÁM 1989. *A bukovinai székelység tegnap és ma.* Szekszárd.

Irodalom

BAKOS FERENC 1961. *Román–magyar szótár*. Budapest.
BAKOS FERENC 1991. *Román–magyar kéziszótár*. Budapest.
FOKI IBOLYA – SOLYMÁR IMRE – SZŐTS ZOLTÁN 2000. *Források a bukovinai székelyek történetének tanulmányozásához*. Szekszárd.
HOFFMANN ISTVÁN 1993. A helynevek szerkezeti elemzése. *Magyar Nyelvjárások* 11–44.
MURÁDIN LÁSZLÓ 2003. *Utak és nevek.* Budapest.
PENAVIN OLGA – MATIJEVICS LAJOS 1980. *Székely szójegyzék*. Újvidék.
PENAVIN OLGA 1980. *Román jövevényszavak a jugoszláviai székelyek nyelvében.* NytudÉrt. 104. Budapest.
SÁNTHA ALAJOS 1942. *Bukovinai magyarok*. Kolozsvár.
SEBESTYÉN ÁDÁM 1986. *Bukovinai székely népmesék* 4. Szekszárd.

PÁL HELÉN

HELÉN PÁL, **Place-names of village Istensegíts**

Istensegíts was a Hungarian settlement in Bukovina (Rumania) between 1777 and 1941. Most of its former inhabitants now live in Hungary and in many other places around the world. The author groups the place-names of the former village according to the following system: names of parts of the village, names of cemeteries, names of streets and street parts, names of buildings, regional names, names of wells in the field, and names of bodies of water. As the Székelys of Bukovina had been surrounded by a foreign language for a long period of time, not only their dialect, but also their place-names had been affected by the Rumanian language. As a result, most categories mentioned above contain words of Rumanian origin. The place-names also demonstrate dialectal features, made evident in the article by the phonetic recordings of the names.

AKLI HELYNEVEI

Akli (Klinove, ma Okli) az egykori Ugocsa vármegye délnyugati mocsaras részére települt falu. Nevének előfordulási alakjai: *Okly*, *Akly* (SZABÓ 1937: 271–5, l. még CSÁNKI 1: 431). Népi neve: *Öregakli*. (Az *Öreg*- előtag a település régmúltjára utal a többi *Akli*-tagú településsel szemben; a szomszédos Újakli és Aklihegy [ill. Gyula] valószínűleg – l. alább a Gyula irányában való „törést" – e község területéből szakadtak ki.)

LIZANEC PÉTER a kárpátaljai települések történelmi nevének visszaállítása kapcsán szól Akliról. Annak illusztrálására említi, hogy mennyire nem fedi több esetben a valóságot némely község hivatalos neve. „1323-ban *Okly*, 1396-ban *Akli*, 1564-ben *Akly*, az 1773, 1806, 1910-es évekből datálható okmányokban *Akli* a község neve. 1946 óta viszont *Klinove* a falu neve. Pedig az *Akli* név szláv eredetű, jelentése: körülkerített hely. Jelenleg mégis más nevet visel, melynek semmi köze sincs az eredetihez" (LIZANEC 1991: 412). Mára (2002-től) a település hivatalos (ukrán) kiírása az *Окли*, amelyben a magyar elnevezés lelhető fel, így már fedi a – történelmi – valóságot. A településnév eredetét SZABÓ ISTVÁN az EtSz.-ben feltüntetett *akol* főnév származékának tekinti. Az *akol* alakjai: *akol*, *akla*, *akli* (EtSz.). KISS LAJOS az *Aklipuszta* szócikkben szól a településnévben fellelhető *Akli* előtagról: „a magyar *akol* '*karám*, *ól*' fn.-vel, illetőleg annak *-i* képzős származékával azonos. Felmerült az a gondolat is, hogy a hn.-i használatú *akol*-nak nem 'karám, ól', hanem 'kerek erdő'-féle az értelme" (FNESz.[4]).

1323-ban tűnik fel először írásos említésben, előbb semmi nyoma, mintha a falu az előző században keletkezett volna (SZABÓ 1937: 271–5). Körülbelül egy századig az Akly család birtoka, majd kihalta után másoké, s végül a Gyulay családé. Lakossága mindvégig színmagyar. A község népének elszigeteltsége leginkább északkeleti határa, a később mellé települt Gyula irányában törik meg. Ez azzal magyarázható, hogy a 14. század közepe táján keletkezett Gyula határának egy része Akliéból szakadt ki, amire az Akli és Feketeardó között 1337-es megvont határ leírásából lehet következtetni (uo.).

A 2002-es népszámlálás adatai szerint a falu lakossága körülbelül 365 fő. Nagy többségben református felekezetű, csak református temploma van. Nevetlenfalu köz-

igazgatási központja. A lakosság főleg mezőgazdasági munkával foglalkozott, illetve foglalkozik. A település határa sík terület.

Előző munkámban Aklihegy helyneveit vizsgáltam meg, amely összefüggést mutat e falu múltjával (KOCÁN 2004: 101–5). PESTY FRIGYES anyagában Aklinál jelentkeznek a ma Aklihegyhez tartozó földrajzi nevek (l. uo.).

Alább *-gal jelölöm az összegyűjtött történeti neveket. A helynév után álló kis szám (pl. *Kút*[1, 2]) az azonos alakú előfordulásra (megnevezésre) utal a névanyagban. Legjobb adatközlőim a kutatópontról: Bocskor Áron (1921), elemit végzett, kőműves és ács, nyugdíjas; Bocskor Gusztáv (1913), elemit végzett, ácsmester, nyugdíjas; Kádár Ilona (1917), 6 osztály, nyugdíjas.

1. Belterületi nevek

1.1. Utcanevek

Négy utca van a községben: *Kossuth utca*, *Puskin utca*, *Gorkij utca*, *Klub utca*. Ebből három személynévi eredetű, erőteljesen tükröződik a hivatalos névadásban az emlékállítás, mivel teljesen motiválatlanok a nevek. Történelmi magyar személynévből alakult: *Kossuth utca*. Orosz írók, költők személynevéből: *Puskin utca*, *Gorkij utca*. Egyéb motiváció: *Klub utca* (ezzel az utcával átellenben lévő útszakaszban található a *Klub,* művelődési ház, talán ez szolgált a motiváció alapjául). A *Kossuth utca* egykori népi neve a **Sikátor*, mivel amolyan zsákutca volt, csak a földekre vezetett. A *Puskin* és *Gorkij utca* esetében is ismeretes népi elnevezés: **Hegyesi út* és a **Fő utca*. Irányjelölő szerepet töltött be a **Hegyesi út* (~ *Puskin utca*), ezzel szemben a **Fő utca* az elhelyezkedésről tanúskodik, mivel ez volt egykor a község első számú közlekedési útvonala.

1.2. Építménynevek

a) Középületek nevei: **Iskola*[1, 2], *Bolt*, *Harangláb*, **Régi harangláb*, *Templom*, *Klub*, *Orvosi rendelő*, *Könyvtár*, *Új iskola*, *Imaház*, **Kovácsműhely*[1], *Buszmegálló.*

b) Gazdasági célú építmények neve: gazdasági létesítmények: **Csűröskert, Pajta;* tanyaközpont: **Glükk-tanya;* a **Glükk-tanya* résznevei (hozzátartozó területek): **Nyolcasház, *Mesterház, *Kovácsműhely*[2]*, *Kerékgyártó, *Keces, *Cselédház, *Benzines, *Jégverem, *Lóistálló, *Pince, *Nagy-kert, *Zsidótemplom, *Urasági út.*

c) Egykori társadalmi berendezkedésre utaló épületnév: **Bányász-kastély* ~ **Glükk-kastély.*

d) Kocsmák nevei: **Kocsma.*

1.3. Közösségi célú terület

Temető.

2. Külterületi nevek

2.1. Természeti nevek

a) Külső formájuk szerint: **Lapos-kaszáló.*

b) Helyzet, fekvés szerint (helyzetviszonyító nevek): **Temető alja, Halmi-lapos, Dabolci-tábla (*Dabolci-tábla), *Felsőmocsár.*

c) Természeti viszonyok szerint elnevezett tájrészek: növényzetéről: **Récés* (’repcés’)*, Éger;* állatvilágáról: **Limbuc, *Nadályos;* a talaj minőségéről: **Mocsár, Éger;* színéről: **Feketeéger;* egyéb: *Drenázs* (*дренаж* ’alagcső’)*, *Goda.*

2.2. Műveltségi nevek

a) Pásztorkodással és állattenyésztéssel kapcsolatos nevek: **Legelő, *Hegyesi legelő*[1, 2].

b) Földművelés, erdőirtás: **Boskert, Harmadik forduló (*Harmadik forduló), *Kissűrű.*

c) Építménynevek: létesítménynevek: **Téglaégető*[1, 2]*;* egykori társadalmi berendezkedésre utaló nevek: **Kávás-vár;* hídnevek: **Halmi hídja, Kanális-híd ~ Híd, *Feketeéger hídja;* utak nevei: **Dabolci út, *Akácsor;* tanyanevek: **Tanya ~ *Kolhoztanya.*

d) Bányászattal kapcsolatos nevek: *Homokgödör.*

e) Elkerített helyek nevei: *Határ.*

f) Birtoklástörténeti nevek: *Paptag, *Tanítótag, *Kencsán laposa.*

3. Víznevek

Akli területén a vízelvezető csatornák általános megnevezése a *kanális*: *Kanális,* egy esetben külön minősítéssel: *Csonka kanális* alakban. Két kútnév ismeretes: *Kút*[1, 2].

A külterületi nevek körében a természeti és műveltségi nevek alkategóriái jelentkeznek, eseménynevet nem találunk (a csoportosításra l. KÁLMÁN 1973: 173–4). Megfigyelhető a külterületi szántók esetében, hogy az egykor több kisebb parcellából álló földet egy nagyobb területbe egyesítettek, ma egységesen egy névvel jelölik, ahogy például a mai *Dabolci-tábla* magába foglalja az egykor, a 60-as évekig csupán vele szomszédos **Limbuc*, **Kencsán laposa*, **Récés* területeket. Hasonló „beolvadás" figyelhető meg a *Paptag (*Tanítótag, *Temető alja)*, *Harmadik forduló (*Goda, *Legelő)* esetében is. Ma a településen a „kiemelkedett" nevek vannak közhasználatban (pl. *Dabolci-tábla* stb.). A régebbi elnevezések feledésbe merülnek, néha az idősebb emberek még említik e helyneveket is, a középkorúak még hallomásból ismerik, de lokalizálni nem tudják.

Irodalom

KÁLMÁN BÉLA 1973. *A nevek világa*. Budapest.
KOCÁN BÉLA 2004. Aklihegy helynevei. In: *Névtani Értesítő* 26: 101–5.
LIZANEC PÉTER 1991. Kárpátalja helységnevei. In: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KISS JENŐ. Budapest. 409–14.
SZABÓ ISTVÁN 1937. *Ugocsa megye*. Budapest.

KOCÁN BÉLA

BÉLA KOCÁN, **Place-names of village Akli**

The present paper groups the toponyms of Akli, a small village in Sub-Carpathia (Ukraine), which once belonged to the former Ugocsa county. The author makes use of a traditional onomastic classification of field-names. The study discusses the place-names of both the inner and the peripheral areas emphasizing two features: the presence of the tendency to devote street-names to the memory of famous people, and the regular occurrence of the trend of fusion/simplification regarding field-names.

AZ *UTCA*, A *MAHALLE*, A *FERTÁLY (NEGYED),* A *TIZED*, VALAMINT A *JÁRÁS* TELEPÜLÉSRÉSZEK JELENTÉSE, EGYMÁSHOZ VALÓ VISZONYA ÉS HELYMEGHATÁROZÓ SZEREPE A TÖRTÉNETI FORRÁSOKBAN (15–20. SZÁZAD)

Napjainkban a települések belterületén található lakóházak vagy telkek pontos helyét a városrész, utca és házszám alapján tudjuk meghatározni. Ezek az információkat hordozó elemek hosszú idő alatt kerültek egymással szinkronba, és így lényegesen könnyebbé vált a népesség összeírása, az adók behajtása, a katonai sorozás és más fontos közigazgatási feladatok elvégzése.

Utca. – *Utca* szavunknak a 16–19. században más jelentése is volt, mint a 20. századi köznyelvben. Szeged 1522. évi tizedlajstromában az *utca* nem mai értelemben vett közlekedési területet jelöl, hanem lakónegyedet, háztömböt. Ezek a topográfiai egységek több portát egyesítő lakónegyedek voltak, amelyek magukba foglalták a belső közlekedési sávokat, és amelyeket szélesebb vagy keskenyebb, névtelen közlekedési vonalak választottak el egymástól (KRISTÓ 1983: 490–2). „Más felfogás szerint megmagyarázhatatlan, hogyan lehet egy telek három égtáj (észak, kelet, dél) felé eső hét szomszédja ugyanabban az »*utcában*«. (Nyugatra a város árka húzódik) Márpedig *Sárszegi István Nagy utcai házának* elzálogosításakor ezt tapasztaltuk." (KRISTÓ itt az OL.D1 106083/774 sz. forrásra hivatkozik, l. még ÉRSZEGI 1982: 13–51.)

Debrecenben a *Cegléd*, *Csapó*, *Hatvan*, *Mester*, *Péterfia*, *Varga*, *Piac utcák*-nak 1898-ig két jelentése volt: 1. 'maga az utca, a két házsorral szegélyezett, gyalogos és járműves forgalomra egyaránt alkalmas sáv'; 2. 'az utca és a hozzá csatlakozó, vele szomszédos utcák egész „szeri", utcaszer, városrész'. A második jelentés 1898 után fokozatosan elhalt (É. KISS 1970: 74–8). Az adókivetés szempontjából megkülönböztettek *legfelső, középső* és *legalsó utcaszer*-t. A legtöbb terhet a legfelső utcaszer viselte (NÁBRÁDI 1984: 24).

Az utca Debrecenben valóságos települési, önkormányzati, gazdasági és szervezeti egységként működött. Némelyik utcacsoportnak saját vásártartási joga volt. Például 1466-ban Debrecen földesura, Szilágyi Erzsébet a Mester utcának adott egy alkalommal Remete Pál napján (január 10.) tartandó vásárra jogot (l. SZENDREY 1984: 223). Ezzel a megállapítással kapcsolatban felvetődik a kérdés, hogy a 15. század közepére a Debrecent alkotó települések még nem forrtak szilárd egységbe, s talán csak egy régi falurész nyert ekkor önálló vásártartási jogot (vö. SZENDREY i. h.).

A települések morfológiai képe is befolyásolta az utcák kialakulását. A halmaztelepülésű óriásfalvakban a 19. század közepén alakították ki hatóságilag a mai értelemben vett utcákat, miután elrendelték a lakóházak bekerítését (vö. GYÖRFFY 1943). A szalagtelkes utcás falvakban, melyek az egész középkori Magyarország falvainak 60-80%-át tették ki, az utcák már a 13–14. századtól megtalálhatók (l. SZABÓ 1969: 139).

Debrecenben a 16. század elején az utcák legfontosabb népi tisztségviselője az utcabíró, majd 1551-től az utcakapitány. Munkáját legtöbbször a tizedes segítette (ZOLTAI

1939). Ugyanezek a tisztségviselők találhatók Nagykőrösön, Kecskeméten és Nagyváradon is (GALGÓCZY 1896: 154–6; IVÁNYOSI-SZABÓ 1987–89: 69–118, 207–90; LAKOS 1904: 165, 172, 183). Szatmárban az utcakapitány mellett feltételezhetően a tizedesnek megfelelő dékán tevékenykedett (l. CSIZMADIA 1983: 54). Hódmezővásárhelyen az 1770-es években az utcák vezetői az utcakapitány és az utcabíró, az utcánál kisebb egységeknél pedig 1780-tól a harminc- és az ötvenházgazda (TÁRKÁNY SZŰCS 1961: 91–2). Győrben 1772 előtt az utca rendészeti feladatait a tizedes és a hadnagy látta el, Széken pedig az utca első embere az utcagazda, akinek a munkáját az utca jegyzője segítette (CSIZMADIA 1983: 45–73).

Mahalle. – A török hódoltság területén található településeken terjedt el a 16–17. században a *mahalle* elnevezés. *A mahalle* alatt a törökök egy-két utcából álló házcsoportot értettek. A szó mai jelentése ‘város, ill. lakónegyed’(l. KÁLDY-NAGY 1977: 41).

Nagykőrösön az 1546., és 1559. évi török adóösszeírásokban a következő utcákat találjuk: *Nagy utca mahalle*, *Kápolna ucca mahalle*, *Ujfalva ucca mahalle* (KÁLDY-NAGY 1971). Kalocsán az 1560-as török adóösszeírásban az utcák nevei (VASS 1980: 84): *Nagy utca városnegyed (Mahalle-i Nagy ucsa), Kis utca városnegyed (Mahalle-i Kis ucsa)*. Cegléden az 1546-*os* összeírás a következő elnevezéseket őrizte meg: *Szentmiklós ucca mahalle*, *Nagy ucca mahalle* (KÁLDY-NAGY 1983: 164). Békés 1567. évi majd 1579-es adóösszeírásai az alábbi elnevezéseket tüntetik fel: 1567: *Malom ucca városnegyed*, *Forrószeg ucca városnegyed*, *Bánhíd ucca* városnegyed; 1579: *Malom ucca városnegyed*, *Forrószeg ucca városnegyed*, *Kastélszeg városnegyed*, *Bánhíd városnegyed* (KÁLDY-NAGY 1982: 150–61).

Az itt közölt adatokból arra következtethetünk, hogy az *utca* és a *mahalle,* vagy a *mahalle* mai jelentése, a ‘városnegyed’ együttesen töltötték be a helymegjelölő funkciót. Ha Békés 1567. és 1579. évi, az imént idézett adóösszeírásaiban szereplő elnevezéseket összehasonlítjuk, akkor észrevehetjük, hogy mindkét összeírásban a *mahalle* helyett *városnegyed* szerepel. Az 1567-es *Bánhíd ucca városnegyed* adatból 1579-ben hiányzik az *ucca* névelem (l. *Bánhíd városnegyed*). Kalocsa 1560-as adóösszeírásában ugyananná az adatnál a *mahalle* és *városnegyed* névelemek váltakoznak, sőt az elnevezés elemeinek sorrendje is eltér (l. *Nagy utca városnegyed*/*Mahalle-i Nagy ucsa*).

A török adóösszeírások magyar fordításai alapján sajnos nem lehet egyértelművé tenni, hogy a török összeírók mit értettek az *utca* fogalma alatt. „A nagyobb városokat, mint például Gyula városát is »*mahallé*-nként«, *városnegyedenként*, helyesebben *utcánként* írták össze. 1579-ben azonban, amikor már három dzsámi és három mecset volt Gyulán, ezek környékére már inkább illett a török városok topográfiai megjelölése a *mahalle*, azaz *városnegyed* (így például *Iszhak bég szent dzsámija városnegyed*)” (vö. KÁLDY-NAGY 1982: 15).

A fentiekből következik, hogy a török kor különböző szakaszaiban a fogalom alatt mást érthettek. Elképzelhető az a feltevés is, hogy a magyar ’utca’ fogalmat csupán átvették, de a saját helymegjelölő rendszerükben nem töltött be külön funkciót. Helyette az egyértelmű helymegjelölésre a *mahallé*-t alkalmazhatták. Nem tudunk válaszolni arra a kérdésre sem, hogy milyen viszony volt az *utca* és a *mahalle* között, és hogyan alakították ki a ‘házcsoport’ jelentésű közigazgatási egységeket.

Fertály. – A német eredetű *fertály* szavunk jelentései: ‘falu v. városnegyed, kerület, rész’ (ÉrtSz.). A 15–19. század között olyan dunántúli, felföldi és erdélyi településeken találkozunk ezzel a településrész-névvel, ahol a német nyelvű lakosság jelenléte a középkortól vagy későbbről bizonyítható. A legrégibb adataink 1424-ből Sopronból származnak, Bécsben jóval később, 1526-ban rendeli el I. Ferdinánd a város fertályokra osztását (CSIZMADIA 1942b: 4–20).

A tized- és fertályfelosztás váltására került sor például Győrben: 1772 előtt a közigazgatási feladatokat a hadnagyok és tizedesek, 1772 után pedig a fertálymesterek látták el. A változás azzal magyarázható, hogy a 18. században a városba nagy számban költöztek be németek (CSIZMADIA 1983: 50–4). Kolozsváron a tized- és fertályrendszer sajátos ötvözetét figyelhetjük meg. A 16. században az Óvárost öt városnegyed alkotta. 1696-ban Kolozsvár 11 tizedből állt (CSIZMADIA 1942a). A német városjog elvei alapján a fertályokat tizenkettedekre osztották fel. Ez valósult meg például Lőcsén és Besztercebányán (CSIZMADIA 1942b: 9).

A fertályok ‘negyedek’ száma a 16–20. század között időszakonként és városonként is változott. Kolozsváron a 16. században az Óváros 5 városnegyedéről tudunk. 1740 táján számuk elérte a tízet (CSIZMADIA 1942b: 10). Egerben a 17. század végén a város négy negyedre tagolódott, 1716-ban hatra, 1716–1823 között tizenkettőre, 1938-ban pedig a negyedek száma tizennégyre emelkedett (BREZNAY 1939). A negyedek élén a (ném.) Viertelmeister ‘fertálymester’ állt. Kassán egy 1566-os választási jegyzőkönyv szerint a (ném.) Viertelherr töltötte be ezt a posztot (CSIZMADIA 1942b: 14).

Egerben a 18. század legelején a negyedet a decurio, decurionus ‘tizedes’, 1736-tól a fertálymester (BREZNAY 1939), Kolozsváron pedig a negyedkapitány (CSIZMADIA 1942a) vezette; a tizenkettedek (ném. Zwölftel) irányítását a Rottmeister (m. ‘káplár’) látta el (CSIZMADIA 1942b: 4–20). Ha a források adatait tájegységenként és városonként tekintjük át, a fertálymesteri intézményre utalásokat a Dunántúlon Győrben (1722 u.) és Sopronban (1424); az Északi-középhegységben Egerben (17. sz. vége), Gyöngyösön (1659–1848, l. KOVÁCS 1984); Erdélyben Kolozsváron (1596); a Felvidéken Besztercebányán (16. sz.), Kassán (1566), Lőcsén (16. sz.) találtunk.

Tized. – A *tized* értelmezése, nagysága, száma koronként és településenként változott. Mezőberényben például a hivatalos összeírók a népibb *vég, gát* szinonimájának tekintették (MOLNÁR 1973: 160–1). Biharnagybajomban a természeti viszonyok figyelembevételével ‘egy-egy porongon (kiemelkedő vízöntéses területen, szigeten) álló házcsoport’-ot értettek alatta (SZŰCS 1934: 10–2). A *belső tized* és a *külső tized* között időbeli elkülönülést láttak. Nagykőrösön a 18. században, Polgáron pedig a 19. században a *járás* és a *tized* fogalma keveredett (vö. ERDÉLYI 1985: 7; BENCSIK 1974: 275). Egy 1678-as kecskeméti tanácsi jegyzőkönyvben bővebb terület és funkció meghatározás nélkül *járásról* is szó esett, amely több „tized allya” népet foglalt magába (IVÁNYOSI-SZABÓ i. h.).

Debrecenben a 16. századtól az utcák tizedekre tagolódtak. 1607-ben egy tizedre átlagosan 53-54 ház esett, de a 17. században előfordult 40-60 házas tized is (SÁPI 1978). Hódmezővásárhelyen az 1770-es évektől a tizedek jelentették a nagyobb, az utcák a kisebb egységeket. Az 1780-as évektől az utcák további, még kisebb részei a *harminc-*

és az *ötvenház* (TÁRKÁNY SZŰCS 1961: 91–2). Széken az utca két tizedre oszlott és a tized elsősorban 'közmunka-szervezési keret'-et jelentett; a tizedes szolgálatszerben osztotta be a tizedbelieket közmunkára (KÓS 1980).

A tizedek nagyságát valószínűleg a tizedben lakók anyagi helyzete, gazdasági ereje határozhatta meg. Számukat a nyugalmasabb vagy nehezebb körülmények (háború, tűzvész, járvány) is befolyásolhatták. 1607-ben Debrecen tizedeinek számát 32-34-re becsülhetjük, 1661-ben viszont a tizedek száma csupán 21 (SZENDREY 1984: 131–311; ZOLTAI 1939; NÁBRÁDI 1984: 24).

Tulajdonosi és katonai szempontok is akadályozhatták a tizedek számának megállapítását. Szolnokon 1848 előtt még négy tized alkotta a várost, 1864-ben a belterület már hét tizedből állt. A nyolcadik tizednek tekinthető Téglaház vagy Szent János városrész ekkor még a kincstár tulajdona volt, és csak később került a város birtokába. 1864-ben az ún. Vár, az 1785-ben lebontott törökkori földvár területe és a Kamaraváros katonai és kincstári jellegük miatt nem voltak összeírhatók (CSEH 1993: 6).

Makón 1836-ban 50 tizedről is történik említés (SZIRBIK 1926). Békéscsabát 1798-ban még négy tizedre osztották. A 19. században új városrész kialakításával a tizedek száma ötre emelkedett (BELLON 1993: 115–6).

Debrecenben az utcákat alkotó tizedek élén a tízházgazda (SÁPI i. h.), Kolozsváron és Széken a tizedes áll (CSIZMADIA 1942a; KÓS 1980). Kecskeméten és Kiskunhalason (IVÁNYOSI-SZABÓ i. h.; BÁNKINÉ 1987: 142–6) a tizedek vezetését a tizedbíró látta el. Hódmezővásárhelyen a 18. század végén az utcák kisebb egységeinek élén a harmincházgazda és az ötvenházgazda található (TÁRKÁNY SZŰCS i. h.). 1788-ban Békés vármegye elrendelte, hogy a helységek minden tizedében policiakomissariust, azaz rendőrbiztost kell foglalkoztatni. A rendelet szerint a rendőrbiztos rendfenntartó munkáját az utcánkénti utcakapitánynak és a tízházanként választandó tízházgazdának kellett segíteni (IMPLOM 1971: 286).

Tájegységekre és városokra bontva a tizedek nyomai forrásaimban a következő településeken mutathatók ki: az Alföldön Békéscsabán (1798), Debrecenben (1607), Hódmezővásárhelyen (1770), Jászberényben (1834), Kecskeméten (1678), Kiskunfélegyházán (1850), Kiskunhalason (1797), Kisújszálláson (1781) Makón (1836), Mezőberényben (1816), Nagykőrösön (1796–97), Orosházán (1819), Polgáron (19. sz.), Szentesen (1778), Szolnokon (1848 előtt); a Dunántúlon Győrben (1772 előtt); az Északi-középhegységben Egerben (18. sz. eleje); Erdélyben Kolozsváron (1596), Nagyváradon (18. sz.), Széken (19. sz.).

Járás. – Debrecenben az 1552-ben létező két *járás* kerületféle egységet jelentett, amelynek mint területi keretnek a szenátorok jelölésében, választásában volt szerepe (ZOLTAI 1939). A 18–19. század fordulóján szűnik meg (NÁBRÁDI 1984: 25). Kecskeméten egy 1678-as tanácsi jegyzőkönyv szerint a járás több „tized allya" népet foglal magába (IVÁNYOSI-SZABÓ i. h.). Nagykőrösön az 1796–97-es adókönyvben a *tized* és a *járás* fogalma keveredik. 1880-ig a város belterületét négy járásra osztották fel.

E néhány adat alapján arra következtethetünk, hogy a *járás* a *tized*-nél nagyobb közigazgatási egység lehetett. A járások pontos leírását GALGÓCZY KÁROLY végezte el a 19. század végén Nagykőrösön. A leírásból kiderül, hogy több utca tartozott a város

járásaihoz. Nagyságukra a házszámozás alapján következtethetünk. 1880 előtt a sorszámozás szerint a város 1. járásában 797, a 2.-ban 1043, a 3.-ban 511, a 4.-ben pedig 644 ház lehetett (ERDÉLYI 1985: 13; GALGÓCZY 1896).

Következtetések. – A részleges önállósággal rendelkező településrészek: *fertály*, *tized*, *járás* a 15–20. századból, az *utca* 'két sor házzal szegélyezett közlekedési sáv' jelentésben a 13–14. század fordulójától, 'több utcából álló településrész' jelentésben a 15. századtól, a *mahalle* pedig a 16–17. századból adatolható forrásaim alapján.

A *mahallé*-t a török adminisztráció hozta létre és csupán a hódoltsági terület településein terjedt el. A fertályrendszer német közvetítéssel vert gyökeret, és olyan településeken található meg, ahol a német nyelvű lakosság jelenléte kimutatható. A magyar népi közigazgatás alapegységei egy-egy településen együtt éltek; Debrecenben például az *utca*, *járás* és a *tized*, másutt pedig az *utca* és a *tized*. A magyar elemek megtalálhatók a török eredetű *mahalle*-val például Nagykőrösön (l. 1546, 1559: *Nagy ucca mahalle* (KÁLDY-NAGY 1971) vagy a német eredetű *fertály*-lyal is, például Kolozsváron (l. 1558: *Racio Repularum Monostor Wczay ferthal*; SzT.). Az Alföldön a *tizedek*-re a 17. századtól találtunk adatokat, mert a török uralom alatt a *mahalle* közigazgatási egységet használták a hivatalos szervek. A tizedrendszer a török uralom után újra megszilárdult.

A hivatalos utcanevek kialakulása előtt sok helyen a településrészek töltötték be a tájékozódási funkciót. Maroslelén 1831-ben a falu lakói a falurésznevek segítségével tájékozódtak (INCZEFI 1970: 131). Sárospatakon a 16. századtól az adott ingatlan meghatározása településrészek alapján történt. Például 1604-ben: „attam el, az *Also-Hostatt*beli Hazamott" (ROMÁN 1965: 10). Jászberényben a 19. századi hivatalos iratokban az ingatlan helyének megjelölésekor szintén a településrész nevét használták. Például 1834-ben: „1-ör Vagyon az *első Tized* elején egy házam" (CZÉGÉNY 2001: 197). Kiskunfélegyházán a hivatalos utcanévadás után (1850) politikai tüntetésként továbbra is tizeddel jelölték a lakóhelyet, az utcanevet pedig nem használták. Például 1850 után: *IV. tized*, *1320. szám*. (FEKETE 1974: 37). Kecskeméten még ma is nyilvántartanak csak városrésszel és házszámmal megjelölt épületeket; a városi múzeum címe például *Bethlenváros 75.* (BÚZÁS 1990: 7–9).

A fenti példák jól szemléltetik, hogy a településrészeknek a tájékozódásban sokszor fontosabb szerepe volt, mint az utcáknak. Bár voltak olyan települések, mint például Óföldeák, ahol a település olyan kicsi volt, hogy benne településrész-elnevezés ki sem alakulhatott (INCZEFI 1970: 34).

Irodalom

BÁNKINÉ MOLNÁR ERZSÉBET 1987. A Jászkun Kerület helységeinek közigazgatási szervezete 1745–1848. *Cumania* 10: 142–6.

BELLON TIBOR 1993. A település. In: *Békéscsaba néprajza.* Szerk. GRIN IGOR – KRUPA ANDRÁS. Békéscsaba. 115–6.

BENCSIK JÁNOS 1974. A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: *Polgár története*. Szerk. BENCSIK JÁNOS. Polgár.

BREZNAY IMRE 1939. *Az egri fertálymesterségről*. Eger.

BÚZÁS MARGIT 1990. *Kecskemét utcanevei.* MND. 91. Budapest.
CZÉGÉNY ISTVÁNNÉ 2001. *Jászberényi végrendeletek a 18–19. századból*. Szolnok.
CSEH GÉZA 1993. *Szolnok város utcanevei*. Szolnok.
CSIZMADIA ANDOR 1942a. *Tizedesek a régi Kolozsváron*. Kolozsvár.
CSIZMADIA ANDOR 1942b. Tizedesek és fertálymesterek. *Dunántúli Szemle* 1–2: 4–20.
CSIZMADIA ANDOR 1983. Népi közigazgatásunk tizedesi és fertálymesteri intézménye. In: *Győri tanulmányok* 5.
ERDÉLYI ERZSÉBET 1985. *Nagykőrös utcaneveinek története 1850 és 1982 között*. MND. 56. Budapest.
ÉRSZEGI GÉZA 1982. Adatok Szeged középkori történetéhez. In: *Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 6: 13–51.
FEKETE JÁNOS 1974. *Kiskunfélegyháza településfejlődése és utcaneveinek története*. Kiskunfélegyháza.
GALGÓCZY KÁROLY 1896. *Nagy-Kőrös város monographiája*. Budapest.
GYÖRFFY ISTVÁN 1943. *Magyar falu – magyar ház*. Budapest.
IMPLOM JÓZSEF 1971. *Olvasókönyv Békés megye történetéhez 2. 1695–1848.* Békéscsaba.
INCZEFI GÉZA 1970. *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest.
IVÁNYOSI-SZABÓ TIBOR 1987–89. Kecskeméti statutumok 1–2. *Cumania* 69–118; 207–90.
KÁLDY-NAGY GYULA 1971. *Kanuni devri Budin tahrir defteri 1546–1552*. Ankara.
KÁLDY-NAGY GYULA 1977. *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest.
KÁLDY-NAGY GYULA 1982. *A Gyulai szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Békéscsaba.
KÁLDY-NAGY GYULA 1983. *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírása*. Budapest.
É. KISS SÁNDOR 1970. *Debreceni „derék" utcák.* NytudÉrt. 70. Budapest. 74–8.
KÓS KÁROLY 1980. Eredmények és feladatok a romániai magyar népi építészet kutatásában. *Aluta* 195–215.
KOVÁCS BÉLA szerk. 1984. *Válogatás két évszázad városi határozataiból*. Eger.
KRISTÓ GYULA szerk. 1983. *Szeged története* 1. Szeged.
LAKOS LAJOS 1904. *Nagyvárad múltja és jelenéből*. Nagyvárad.
MOLNÁR AMBRUS 1973. A belterület története és helynevei. In: *Mezőberény története* 2. Szerk. SZABÓ FERENC. Mezőberény.
NÁBRÁDI MIHÁLY szerk. 1984. *Debrecen utcanevei*. Debrecen.
ROMÁN JÁNOS 1965. *Források Sárospatak település- és építéstörténetéhez a XVI–XVIII. századi mezővárosok protokollumában*. Sárospatak.
SÁPI LAJOS 1978. Utcakapitányságok területi felosztása Debrecenben a XVI–XIX. században. In: *Déri Múzeum Évkönyve 1977.* Debrecen.
SZABÓ ISTVÁN 1969. *A középkori magyar falu*. Budapest.
SZENDREY ISTVÁN szerk. 1984. *Debrecen története 1693-ig* 1. Debrecen.
SZIRBIK MIKLÓS 1926. *Makó városának közönséges és az abban lévő reformata ekklésiának különös leírása 1835–36*. Makó.
SZŰCS SÁNDOR 1934. *Biharnagybajom határának régi vízrajza s a község kialakulása*. Debrecen.
TÁRKÁNY SZŰCS ERNŐ 1961. *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest.
VASS ELŐD 1980. *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa.
ZOLTAI LAJOS 1939. Debreceni utcakapitányok, tizedesek és tízházgazdák. *Debreceni Szemle* 3: 101–13.

VINCZE LÁSZLÓ

LÁSZLÓ VINCZE, **The meaning, the interconnections and the localizing function of words denoting a part of a settlement *(utca*, *mahalle*, *fertály*, *negyed, tized*, *járás)* in historical sources**

This paper explores the meaning of words denoting a part of a settlement (*utca* 'street', *mahalle* 'quarter', *fertály* 'quarter', *tized* 'quarter', *járás* <an administrative unit>) from the 15th century until now on the basis of the relevant literature. The study discusses the semantic interconnections of these words, and describes their localizing function. An overview is presented here on what positions (e.g. *tizedes*, *utcakapitány*) could be held in the administration of these quarters since the 15th century. The author draws his conclusions using the names of 33 settlements of 5 regions of former Hungary (the Great Plain, Transdanubia, Transylvania, the Northern mountain ranges, the Hungarian Uplands).

HELY- ÉS SZEMÉLYNÉVI NEOLOGIZMUSOK A FELVIDÉKEN TRIANON UTÁN

1. A trianoni békeszerződéssel a Felvidéket elcsatolták Magyarországtól. Az ottani magyarság egyik napról a másikra merőben új helyzettel szembesült, hiszen kisebbségi létbe kényszerült, s anyanyelve a hatalomváltást követően egyre erőteljesebb „csehszlovák" államnyelvi hatásoknak lett kitéve.

Az államváltás után a magyar és a szlovák nyelv alá- és fölérendeltségi viszonya is megváltozott. A magyar nyelv korábban a Dunától északra eső területeken lényegileg megszakítatlan tömböt alkotott (vö. LANSTYÁK 2000: 32). Peremhelyzete ellenére is szerves folytatása volt a magyarországi nyelvterületnek. Ez az új politikai határok meghúzását követően sem változott.

1. ábra: A magyar nyelvterület 1920–1922 között Szlovákia mai területére kivetítve (Forrás*:* DURAY MIKLÓS – KVARDA JÓZSEF 1995: 220)

A 19. század végi és a 20. század eleji népszámlálások viszonylag nagy számban regisztráltak magyar ajkú népességet a magyar–szlovák nyelvhatártól északra fekvő területeken. Ennek megfelelően a nyelvi érintkezés a két népcsoport között egyszerre volt marginális és intraregionális. Marginális volt lényegileg a nyugat–kelet irányú magyar–szlovák nyelvhatár mentén, intraregionális Felső-Magyarország nagyon sok régiójában. Különösen igaz ez a Felvidék nagyobb településeire (POPÉLY 1991: 18–20).

A szlovák és a magyar etnikum közötti nyelvi–kulturális érintkezésnek évszázados hagyományai voltak (LANSTYÁK 2000: 33; POPÉLY 1991: 19; VÖRÖS 2004: 66). A nyelvhatár mentén számos olyan kistérségről és településről tudunk, ahol a lakosság egy része mindkét nyelvet jól beszélte, sőt nyelvileg és kulturálisan is kettős kötődésű volt. Tény azonban, hogy Trianon előtt a két nyelv egymáshoz viszonyított státusza a békekötés után kialakult új helyzettől jelentősen különbözött. A szlovákság 1918 után a volt felső-magyarországi térségben őshonos (autochton) kisebbségből többséggé lett, ezzel párhuzamosan az ottrekedt magyarság elveszítette többségi pozícióját. Őshonos kisebbséggé vált. A változások az egész felső-magyarországi nyelvterületet érintették. Leginkább a kompakt magyar nyelvterület nyelvi viszonyait rendezték át. A korábbi magyar államnyelvűséget a nyelvhasználat bizonyos színterein eleinte magyar–szlovák kétnyelvűség, majd később szlovák egynyelvűség váltotta fel.

A kétnyelvűsödés, illetőleg az egyes nyelvhasználati színtereken kényszerűen bekövetkező kódváltások idővel a magyar nyelvhasználatban számtalan kontaktusjelenség felbukkanását eredményezték. Jelen tanulmányban a tulajdonnevekhez köthető kódváltás két fajtája közül a bázistartó változattal kapcsolatos jelenségekről fogok szót ejteni. Ez utóbbinak az a fő jellemzője, hogy az adott kommunikációs helyzetben a vendégnyelvből vett (többnyire) szóértékű elemek és/vagy szerkezetek kerülnek át a bázisnyelvi közlésbe. Leggyakoribbnak az ún. helyzeti kódváltás tekinthető (vö. LANSTYÁK 2000: 159), amikor a kódváltást a beszédhelyzet tényezőinek megváltozásával magyarázzuk. LANSTYÁK a kódváltás leggyakoribb indítékai között a következőket említi: hiány/lapszus, felidézés, idézés, hitelesítés (vö. LANSTYÁK 2000: 161). Nyilvánvaló, hogy a személynevek, valamint a mikro- és makrotoponimák használatakor az említett jelenségekkel különféle nyelvhasználati színtereken találkozhatunk. Hogy mikor melyikkel, az többnyire a beszédhelyzet függvénye (vö. SÁNDOR 2002).

Munkámban arról is szólnom kellene, mikor és hogyan zajlottak le azok a változások, amelyek a kontaktusjelenségek útján a felvidéki magyarság nyelvében szlovák eredetű neologizmusok tömeges felbukkanását eredményezték. A folyamatot a maga összetettségében nem könnyű utólagosan rekonstruálni. Ennek több oka van. Közülük most csak ötöt emelek ki.

1. Az egyik, hogy az egyes régiókat, társadalmi rétegeket, nemzedékeket stb. másmás módon érintette a kétnyelvűség. Köztudott dolog, hogy az értelmiségi lét, az állami hivatalban betöltött pozíció, a kétnyelvű környezet, a társadalmi mobilitás stb. szinte minden esetben kikényszeríti az államnyelv elsajátítását. Az is ismert tény, hogy a két világháború között a férfiak társadalmi mobilitásuk folytán gyakrabban kerültek a kompakt magyar nyelvterületről is idegen nyelvű környezetbe (felsőfokú iskola, hivatal, katonaság stb.), mint a másik nemhez tartozók. Ezért a nőkhöz viszonyítva minden bizonnyal több volt közöttük a magyar–(cseh)szlovák kétnyelvű személy. A második világháború

után a kisebbségi helyzetben élő nők társadalmi szerepe is alapvetően átértékelődött, amely mobilitásukra is jelentős hatással volt. Ez kétnyelvűsödésüket is felgyorsította.

2. A kétnyelvűsödési folyamat rekonstruálásának másik fő akadálya, hogy nem áll rendelkezésünkre kellő minőségű korpusz a változás nyomon követésére, s ami van, az is csak a nyelvhasználat írott változatára vonatkozik. Hiányoznak azok a mikrokutatások, amelyek segítenék az ez irányú kutatásokat.

3. A kétnyelvűsödéssel kapcsolatos nehézségek közül harmadikként említjük, hogy ma sem rendelkezünk egzakt, empirikus adatokkal arról, milyen szintű szlovák nyelvtudással rendelkeznek a magukat kétnyelvűnek valló szlovákiai magyarok. Ezzel kapcsolatban csupán az önbevallás módszerére hagyatkozhatunk (LANSTYÁK 2000: 142).

4. A negyedik ok, hogy Trianon után egyes hely- és személynévi eredetű kontaktusjelenségek nem a kétnyelvűség spontán következményeként jelentek meg a magyar nyelvhasználatban, hanem mintegy külső kényszer hatására. Ezek többnyire csak az írott nyelvhasználatban vertek gyökeret. A szóbeliségben való megjelenésükről és beépülésük miként-jéről utólagosan nem tudunk árnyalt képet rajzolni. Rájuk vonatkozóan csupán a szinkrón (élőnyelvi) tények megfigyeléséből tudunk hipotetikus következtetéseket levonni.

5. Bizonyos esetekben nehéz meghúzni a határt a magyar közlésben kódváltásként jelentkező vendégelemek és a tényleges kölcsönzések között.

Jelen tanulmányomban – kutatásaimhoz kapcsolódóan – a téma szempontjából eddig kevésbé vizsgált anyakönyvi forrásokat is felhasználtam. A mikrotoponimákkal kapcsolatos megfigyeléseimet részben kataszteri térképekre, részben élőnyelvi gyűjtésekre, illetőleg a vonatkozó szakirodalomban elszórtan fellelhető megállapításokra alapozom. Az említetteket vetem össze az 1990-es évek közepétől napjainkig szerzett empirikus, élőnyelvi tapasztalataimmal. Munkámat nagyban segítette LANSTYÁK ISTVÁN monográfiája, amelyben a szerző a személynevek és helynevek használatát is röviden érinti (LANSTYÁK 2000: 172–6). Megállapításaival alapvetően egyetértek. Ezek ismétlésszerű összefoglalásától most kényszerűen eltekintek.

Magával a neologizmusnak a definiálásával kellő idő és tér hiányában nem kívánok foglalkozni. Ugyanakkor fontosnak tartom megállapítani, hogy a szakirodalomban ennek a terminus technikusnak máig nincs egységes fogalomértelmezése. Magam alapvetően „A mai magyar nyelv" című egyetemi jegyzet (vö. FÁBIÁN 1976: 483), illetőleg a MINYA KÁROLY által is idézett SZATHMÁRI-féle definíció szellemében kívánok foglalkozni a címben megjelölt témával (SZATHMÁRI 1961: 487; MINYA 2003: 13). Ennek megfelelően a nyelvi repertoárt gazdagító „szavak, kifejezések, jelentésárnyalatok, nyelvi formák" mindegyikét neologizmusnak tekintem (SZATHMÁRI 1961: 487), ha azok a nyelvhasználatban állandósultak. Természetesen tisztában vagyok azzal a nehézséggel, hogy esetenként gondot jelent meghúzni a határt az alkalmi(bb)nak számító, kódváltásból fakadó kontaktusjelenség és kölcsönszó/kölcsönzés között. Erre a tényre LANSTYÁK is felhívja a figyelmet, amikor így fogalmaz: a hely- és személynevek „esetében a határvonal a tényleges kölcsönszavak és a magyar beszédbe kódváltásként bekerülő vendégszavak közt sok esetben bizonytalan" (LANSTYÁK 2002: 96). Ha a neologizmus fogalmát tágabban értelmezzük, akkor megítélésem szerint a kontaktusjelenségek is a neologizmusok közé sorolhatók. Ha azonban szűkebben, akkor csak azok a kölcsönszók/kölcsön-

zések tartoznak ide, amelyek már a szlovákiai magyar nyelvváltozatban gyökeret vertek. Jelen munkában magam ez utóbbinak, tehát a szűkebb értelmezésnek megfelelően beszélek hely- és személynévi neologizmusokról.

Tanulmányom további részében a következő kérdéseket tárgyalom: a) Melyek azok a változások, amelyek megteremtik a feltételét a szóban forgó neologizmusok létrejöttének? b) Megvizsgálom azokat a hely- és személynévtípusokat, amelyek Trianon után a felvidéki magyar nyelvhasználatban neologizmusokként jelentkeznek. A személyneveken belül külön szólok a keresztnevekről, a családnevekről, az autográf aláírásokban fellelhető névalakulatokról, valamint a női és asszonynevekről. A helyneveken belül érintem a településneveket és a mikrotoponimákat.

2. Szlovák hatások már Trianon előtt is érték a magyar nyelvet. A nyelvi átvételek között hely- és személynevek is akad(hat)tak szép számmal. Ezek tömegesebb elterjedéséről azonban nem beszélhetünk. Jó részük csak a kétnyelvű területek magyar nyelvhasználatában kapott szerepet. Nyilvánvaló az is, hogy a 19. század végén felgyorsuló szlovák > magyar irányú asszimilációs folyamat által érintett felvidéki népesség nyelvhasználata sem volt mentes szlovák eredetű hely- és személynévi neologizmusoktól. A nyelvhatár kétnyelvű és kettős kulturális kötődésű lakosságának nyelvhasználatával kapcsolatban sem lehet megalapozatlan az a feltételezésünk, hogy az említettek magyar nyelvű megnyilatkozásaiba számtalan szlovák megnevezés vegyülhetett, közöttük tulajdonnevek is. Ezek azonban minden bizonnyal a peremhelyzetű magyarság regionalizmusai maradtak, s az ily módon létrejött hely- és személynévi neologizmusokat még a felső-magyarországi magyar beszélőközösség nagy része sem ismerhette.

Trianon után e téren is jelentős fordulat következett be. A változásban az újonnan berendezkedő hatalomnak is jelentős szerepe volt, amely a nyelvi asszimiláció egyik lehetséges útját abban látta, hogy a hatóságok a magyarlakta területeken hivatalosan államnyelvűsítik a hely- és személyneveket.

A magyar lakosság személynévanyagának kérdését viszonylag egyszerűen sikerült „rendezni". 1922 januárjától az állami anyakönyvi bejegyzésekben a magyar keresztneveket szinte egyik napról a másikra „csehszlovák" metanyelvi párokkal váltják fel (vö. VÖRÖS 1999b, 2003a). Ezzel párhuzamosan a hivatalos okmányokban a családneveket is elkezdik mellékjelezni (vö. VÖRÖS 1999b, 2004b: 308). A hatóságok a női nevek *-ová*-zását is az említett időpontban kezdik meg (vö. VÖRÖS 2004b: 309). Az anyakönyvek tanulmányozásakor külön figyelmet szenteltem a bejelentők autográf aláírásainak. Ezek alapján egyértelművé vált, hogy a bejelentők döntő többsége a „csehszlovák" szabályok szerint vezetett rovatok mellett az aláírásoknak fenntartott rovatokat magyaros aláírással hitelesítette. Tették ezt akkor is, ha a családnevek hivatalos alakjukban mellékjelezve voltak, a keresztnevek szlovák metanyelvi párjukkal lettek feltüntetve, s az anya és apa családneve és keresztneve a magyarétól eltérő ún. latinos sorrendben volt bejegyezve, a női neveken pedig ott volt az *-ová*. Ettől eltérő esetekkel csak akkor találkozhattam, ha a bejelentő „csehszlovák" volt, vagy magyar ugyan, de valamilyen állami hivatalt töltött be: községi elöljáró, postamester, postai kézbesítő, csendőr stb. (vö. VÖRÖS 2004b: 233–4). Ez a tény arra enged következtetni, hogy a „csehszlovák"-os névhasználati módoknak nem sikerült széles körben elterjedniük.

1938 végén a felvidéki területek visszacsatolásakor a személy- és helynévhasználatban is „helyreáll" a Trianon előtti magyar gyakorlat. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az I. világháború vége és a visszacsatolás között mindössze 20 év telt még csak el. Nincs egy nemzedékváltásnyi idő sem. Éppen ezért a kompakt magyar nyelvterületen a balansz kétnyelvűség kialakulásának kevés volt az esélye. Az zömében csak a nyelvhatár lakosságának egy részére korlátozód(hat)ott. A magyar–szlovák bilingvis egyének többsége minden bizonnyal magyardomináns kétnyelvű lehetett. Iskolai hátterük pedig többnyire ugyancsak magyar volt. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy a csehszlovák hatóságok a közoktatásban az 1938-as visszacsatolás előtt még nem számolták föl a kiterjedt magyar iskolahálózatot. Erre majd csak az 1945–48 közötti jogfosztottság éveiben került sor. A két háború között „mindössze" a közoktatás elsorvasztása vette kezdetét, valamint a felsőfokú magyar nyelvű képzés szűnt meg létezni (vö. DOLNÍK 1997: 438; LÁSZLÓ 1998: 96, 2000: 3–7; POPÉLY 1998: 13–5).

A településnevek átkeresztelésének első lépéseként értékelhetjük az 1919-es népösszeírás és az 1921-es népszámlálás statisztikai kiadványait. Ezekben, ahol lehet, a magyar településnév előtt annak ún. „csehszlovák" nevét is feltüntetik. Természetesen ekkor még nem minden, Magyarországtól elcsatolt településnek volt „csehszlovák" neve. Igaz ugyan, hogy 1920-ban a prágai parlament elfogadja a helységnevek használatával kapcsolatos törvényt (266/1920. sz. törvény), s ennek végrehajtásaként 1921-ben kormányhatározat szabályozza a kérdést (324/1921-es kormányrendelet). Tény azonban, hogy a belügyminiszter a kisebbségek által lakott településeknek saját nevüket is jóváhagyhatta (354/1923-as rendelet). Erre akkor kerülhetett sor, ha a település lakosságának legalább 20%-a magyar volt, s az adott községnek nem volt „csehszlovák" nyelvű neve (vö. SZABÓMIHÁLY 1998: 135; VÖRÖS 2004c). A belügyminiszter 1923-ban közzétett rendelete természetesen a „csehszlovák" neveknek adott elsőbbséget. A településnevek „csehszlovákosításának" fő elvei a következők voltak: ha a települést korábbi forrásokban fellelték szláv elnevezéssel, akkor azt tették hivatalos formává. Máskor a magyar nevet tükörfordítással adták vissza. Ezek egy része azonban a magyarban eredetileg összetett szó volt. Ilyenkor gyakorta hoztak létre hibrid kalkokat (pl. *Maďarský Bél* < *Magyar-Bél*, *Cilizský Nárad* < *Csiliz-Nyárad*, *Veľký Meder* < *Nagy-Megyer* stb.). Ezt a módszert alkalmazták akkor is, ha az összetett szóból alakult magyar településnév egyik tagja archaikus elemet tartalmazott, vagy egyéb ok miatt volt lefordíthatatlan. Nagyon sok településnek egyezett a „csehszlovák" és magyar elnevezése. Ilyenkor gyakorta a transzkripció eszközéhez folyamodtak (vö. SZABÓMIHÁLY 1998: 135), s a „csehszlovákos" írásképpel adtak a névnek szlávos jelleget (mellékjelezés, magánhangzók rövidségének-hosszúságának megváltoztatása stb.).

Magam a Trianon utáni csehszlovák anyakönyvekben vizsgálódva jelentős különbséget tapasztaltam a településnevek feljegyzésében a kompakt magyar nyelvterületen és a magyar–szlovák nyelvhatáron fekvő Nyitra-vidéken (vö. VÖRÖS 2004b: 117). A Nyitrához 17 km-re fekvő Nagycétényben már 1922-től alkalmazzák az 1921-es kormányrendelet elveit. Igaz, az anyakönyvi körzethez tartozó településnevek írásképe sok ingadozást mutat. A körzet központjának számító Nagycétény ma használatos névalakja is csak 1928-tól járatos. Érdekességként említhető, hogy például a településnév az anyakönyvi kerület megnevezésében egészen 1927 végéig magyarul olvasható *(Nagycétényi*

Anyakönyvi Kerület), s csak 1928-tól „csehszlovákul": *ŠTÁTNY MATRIČNÝ ÚRAD * VO VEĽKOM CETÍNE* (azaz: *ÁLLAMI ANYAKÖNYVI HIVATAL * NAGYCÉTÉNYBEN*) (vö. VÖRÖS 2004b: 115). A két csallóközi kutatópontom egyikén – Diósförgepatonyban – viszont 1927 végéig hivatalosan is a korábbi magyar településnevet használják. Csak 1928 elejétől bukkan fel a belügyminiszteri rendeletben meghatározott részfordításos forma *(Orechová Potôň)*. A csilizközi kutatópont, *Balony* nevét egyszerűen csak átírják *Baloň*-ra (vö. VÖRÖS 2004b: 118). Ez utóbbi névalak 1922-ben bukkan fel először az anyakönyvekben. Az anyakönyvek pecsétnyomóiban is jelentős eltérés figyelhető meg a csallóközi és Nyitra-vidéki gyakorlat összevetésekor. Amint már fentebb említettem, Nagycétényben 1927-től egynyelvűsödik a pecsétnyomó felirata, s ezzel együtt értelemszerűen a magyar településnév is eltűnik a hivatal megnevezésből. A Csallóközben egészen 1934-ig használnak szlovák–magyar kétnyelvű pecsétnyomót. Ez azt eredményezi, hogy a kétnyelvű pecsétben az anyakönyvi kerület székhelyének neve is megőrződik magyarul (vö. VÖRÖS 2004b: 116).

Az 1948-as csehszlovák településnév-reformig néhány olyan községnévvel is találkozhatunk, amelynek a hatóság meghagyta a magyar nevét (pl. *Illésháza, Tallós, Vízkelet* stb.). Ezenkívül voltak olyan magyar ajkú települések, ahol az eredeti magyar nevet a dolog természetéből fakadóan a transzkripció sem érintette (pl. *Baka, Ekel* stb.). 1948-ban alapvető fordulat következett be. A 964/1948-as rendelet nyomán megjelent a „Malý soznam obcí na Slovensku", amely az összes, addig még megmaradt magyar településnevet végleg eltüntette: egynyelvű szlovákra változtatva őket. Ennek során alapvetően szakítottak a korábban eléggé általánosnak mondható tükörfordításos gyakorlattal. A régtől adatolható magyar nevek egy részét mesterségesen megalkotott nevekkel váltották fel. Az is előfordult, hogy olyan jeles szlovák személyiségnek állítottak emléket a helynévben, akinek semmiféle kötődése nem volt az adott településhez (pl. *Párkány > Štúrovo, Gúta > Kolárovo* stb.).

Az 1923-as belügyminiszteri rendelet értelemszerűen csak a településnevek hivatalos használatát szabályozta. Nem tért ki az egyéb földrajzi nevekre: az utcanevekre, a településekhez tartozó majorokra, határrészekre stb. A magyar ajkú településekről a két világháború között készült fényképek, képeslapok egy részén jól kivehetők az egyéb magyar feliratok mellett az utcanevek is. 1945-ig az anyakönyvekben a majorok, a településrészek nevét is magyarul találhatjuk (vö. VÖRÖS 2004b: 118).

A magyar közigazgatástól megörökölt kataszteri térképek a két világháború között érintetlenek maradtak. Ez az állapot a II. világháború utáni kollektivizálásig tartott. A szövetkezetesítés ott is jó alkalmat teremtett a kataszteri térképek államnyelvűsítésére, ahol a magyar ajkú lakosság változatlanul anyanyelvén nevezte meg az egyes lokuszokat. Az ún. „Evidenčné mapy" azonban – a közhiedelemmel ellenétében – nem mindenütt államnyelvűsített. Igaz ugyan, hogy egyes magyar településeken minden mikrotoponimát áttett szlovákra. Másutt viszont a magyar megnevezés mellett a szlovák változatot is feltüntette. Kisebb lélekszámú falvakban ritka kivételként előfordult, hogy az új térképekre a lakosság nyelvhasználatához igazodó névformákat (is) teljes egészében átvezették. 1972-ben új kataszteri térképeket, az ún. „Základné mapy"-kat ('alaptérkép') vezettek be. Ezek szinte kivétel nélkül egy nyelven (szlovákul) tüntetik fel a helyneveket.

Az 1948. februári kommunista hatalomátvétel után több mint három évet kellett várni a közterületi feliratokkal kapcsolatos kormányhatározatra. 1952. július 1-jétől ismét engedélyezték a kisebbségek által lakott területeken a településnevek és az utcanevek anyanyelvű megjelölését. A településneveket azonban változatlanul csak szlovákul jelölték, s az utcaneveket is csupán a Dunaszerdahelyi járásban tüntették fel magyarul is (ott sem mindenütt).

A kisebbségek körében járatos személynevek anyakönyvi bejegyzését ugyancsak az 1950-es években szabályozták. Más kérdés, hogy az erre vonatkozó dokumentumok egy része nem vált publikussá, illetőleg hiányoztak a végrehajtási szabályok. Ekkorra azonban olyan, az anyaországitól eltérő személynév-használati jelenségek kezdtek gyökeret verni a felvidéki magyarság körében, amelyeket bízvást tekinthetünk szlovák nyelvi hatás következményének. Egyik ilyen jelenség, hogy az asszonynevekről autográf aláírásokban is elmarad a *-né* képző. Helyette egyre általánosabbá válik az a gyakorlat, hogy a férjes asszony felveszi házastársa családnevét, s ahhoz illeszti saját keresztnevét (vö. VÖRÖS 2003c). Természetesen érdemes lenne nyomon követni a latinos névsorrend és az *-ová* használatának aláírásokban való terjedését is, ám itt megfelelő támpontok híján szinte lehetetlen elkülöníteni a belső meggyőződés következtében jelentkező eseteket azoktól, amelyek a jogfosztottság éveinek élményéből táplálkozó külső kényszerre vezethetők vissza. Tény azonban, hogy a hontalanság és jogfosztottság három évében sokszor a kevésbé iskolázott személyek aláírásai is teljesen igazodnak a szlovák írásmódhoz (csalánév mellékjelezése, keresztnév szlovák metanyelvi párjának használata, latinos névsorrend, női nevek *-ová*-zása, *-né* képző elhagyása az asszonynevekről). A *-né* képző elhagyása és a férj családnevének felvétele azért érdemel figyelmet, mert a korabeli anyaországi gyakorlatban az említett forma ekkor még ritkának számított. Az 1950-es évektől az is jól megfigyelhető, hogy a kommunista hatalomátvétel után már csak alig felerészben áll vissza az anyakönyvek autográf aláírásaiban a korábbi magyaros névhasználati gyakorlat. A jelzett időponttól egyazon személytől származó aláírásokban is egyre több az ingadozás. Az 1960-as évek elejére pedig egyértelműen megszaporodnak minden kutatópontomon a szlovákos aláírások (vö. VÖRÖS 2004b: 227–58). Vagyis a váltás a II. világháború utáni időszakban következik be. Hogy a jelenséget megfelelően tudjam értékelni, azt is igyekeztem kideríteni, hogy a hivatali érintkezés kutatópontjaimon az anyakönyvezés során milyen nyelven folyhatott. Minden ez ügyben megkérdezett balonyi, diósfögepatonyi, nagycétényi adatközlőm egybehangzóan állította, hogy alapvetően magyarul, hiszen a hivatalnokok az anyakönyvi kerületek központjának számító helyeken személyesen ismerték a bejelentőket. Mondhatnánk azt is, hogy ügyfél és hivatalnok földiek voltak. Csupán a kiscétényi bejelentők esetében voltak bizonytalanok az adatközlők: magyarul vagy szlovákul folyt-e a társalgás a hivatalos eljárás során. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Zobor-vidéki Nagycétény és a két csallóközi kutatópont aláírásai sok esetben jelentős különbséget mutattak. A nyelvhatár közelsége e téren is léptéknyivel több szlovákos jelenséget produkált, mint a kompakt magyar nyelvterület. Erre vonatkozóan jelen tanulmányban az adatokat nem kívánom ismertetni, csupán ismételten a már hivatkozott forrás megfelelő helyére utalok (vö. VÖRÖS 2004b: 227–58).

A korábbi szakirodalomban a felvidéki magyar személynevekkel kapcsolatban kevésbé kapott figyelmet az egynél több keresztnév kérdésköre. Köztudott dolog, hogy a magyarság körében a 18. század végén már élt a két, esetenként három vagy annál több keresztnév adásának szokása (HAJDÚ 2003: 583). 1922 után az általam vizsgált csehszlovák anyakönyvek mindegyikéből eltűntek az ilyen nevek. 1938 és 1945 között a korábbi magyarországi gyakorlat szerinti többes keresztnévadás szokása már nem állt vissza arra a szintre, mint ami 1922 előtt tapasztalható. A mai szlovákiai magyar keresztnévadásból pedig szinte teljességgel hiányoznak a kettős (többes) keresztnevek. Nyilván olyan jelenségről van szó, amelyről nehéz ítéletet alkotni, hiszen manapság Magyarországon sem kap minden gyerek több keresztnevet, sőt az újszülötteknek régebben is csak egy részét anyakönyvezték ebben a formában. Tény azonban, hogy az I. és II. világháború után a szlovákiai magyarban általános jelenség a második keresztnév elmaradása. Ez egyértelműen a hatósági tiltásra vezethető vissza, de a hiányt közösségi szinten bátran tekinthetjük „csehszlovák" államnyelvi hatásnak. Napjainkra a korábbi törvényi tiltást liberálisabb gyakorlat váltotta fel. A 300/1993-as névtörvény 2. §-a legfeljebb három keresztnév bejegyzését engedi. Hangsúlyozni kell, hogy engedi. A közelmúltra vonatkozó kutatásaim alapján bátran állíthatom, hogy manapság a szlovákiai magyarság körében alig akadnak államilag bejegyzett többes keresztnevek. (Az egyházi anyakönyvekben fellelhető többes keresztnevek kérdését itt nem tárgyalom, mert azok a katolikusoknál nem mindig a szülők szándékát tükrözik. Az ottani többes keresztnevek egy része más, jelen tanulmányban ki nem fejthető okokkal magyarázható.)

A ragadványnévanyagban is kimutathatók szlovák nyelvi kölcsönzések. Ezek némelyike öröklődik: az adott településen több egymást követő generáció tagjaira is használatos. Az adatok hallgatóim dolgozatából származnak. Nagycétényben BALÁZSY CSILLA (BALÁZSYOVÁ 2004: 54–6), Pereden pedig BALOG ANDREA (BALOGHOVÁ 2004: 77–8) végzett kutatásokat. Nagycétényből: *Bócsik Laf-laf* (< szlk. *bôčik* 'oldalas'), *Bratyi* (< szlk. *brat* 'fivér'), *Bujna* (< szlk. *bujný* 'dús') *Drevo* (< szlk. *drevo* 'fa'), *Gyeszaty* (< szlk. *desať* 'tíz'), *Kocúr* (< szlk. *kocúr* 'kandúr'), *Kollár* (< szlk. *kolár* 'bognár'), *Krútyi* (< szlk. *krútiť* 'forgat'), *Kukajsza* (< szlk. *kukať sa* 'néz'), *Lúcska* (< szlk. *lúčka* 'rétecske'), *Múcsko* (< szlk. *múčka* 'lisztecske, liszt'), *Nyebo* (< szlk. *nebo* 'ég'), *Obor* (< szlk. *obor* 'óriás'), *Pátricska* (< szlk. *pátričky* 'rózsafüzér, olvasó'), *Pernyicky* (< szlk. *perník* 'mézeskalács'), *Pogyszem* Josko (< szlk. *Poď* sem! 'Gyere ide!'), *Práca* Jenő (< szlk. *práca* 'munka'), *Slahi* (< szlk. *šlahať* 'verdes, csapkod', vagy *Šlahačka* 'egy bizonyos tejszín'), *Sumenka* (< szlk. *Šumenka* 'egy bizonyos pezsgős italpor'), *Szipina* (< szlk. *sypať* 'szór, hint, önt'), *Szkoro* (< szlk. *skoro* mint határozószó 'nemsokára, hamarosan, korán, gyorsan', mint módosítószó: 'csaknem, majdnem, szinte'), *Szokol* (< szlk. *sokol* 'sólyom'), *Szuchí* (< szlk. *suchý* 'száraz'), *Tyiko* (< szlk. *ticho* 'csend'), *Úchil* (< szlk. *úchylka* 'elhajlás', vagy *úchylkár* 'elhajló'), *Szmatana* (< szlk. *smotana* 'tejföl'), *Zubaj* (< szlk. *zub* 'fog'). Peredről: *Csëszt* (< szlk. *česť* 'becsület'), *Csëszpráci* (< szlk. *Česť práci*! 'Becsület a munkának!'), *Chriba* (< szlk. *ryba* 'hal'), *Dobrë Ati* (< szlk. *dobre* 'jó, jól'), *Doraszt* (< szlk. *dorast* 'ifjúság' *Doszka* (< szlk. *doska* 'deszka'), *Gyëdo* (< szlk. *dedo* 'apó, öregember'), *Klëba Öcsi* (< szlk. *chlieb*, *chleba* 'kënyér'), *Kominár* (< szlk. *kominár* 'kéményseprő'), *Potom* (< szlk. *potom* 'azután, később'), *Koza Lipi* (< szlk. *koza* 'kecske'), *Lëtëc* (< szlk. *letec* 'pilóta'), *Satyi* (< szlk. *šaty* 'ruha').

A kutatópontokról tudnunk kell, hogy mindkettő a nyelvhatár közelében található. Nagycétény azonban a Nyitra-vidéken nyelvszigethelyzetű, szlovák településekkel körbevett község, Pered pedig Vágsellyétől délre, magyar települések által övezett falu a kompakt magyar nyelvterület peremén. A közölt adatok mennyiségével azt is szerettem volna érzékeltetni, hogy az eltérő tényezők minden bizonnyal a kölcsönzések mértékével is összefüggnek. Feltétlenül utalnunk kell SÁNDOR ANNA személynevekkel kapcsolatos koloni kutatásaira. Publikált adatainak ismertetésétől itt bízvást eltekinthetünk. Elegendőnek tűnik utalni rájuk (SÁNDOR 1997: 187–94; 2000: 120–4, 142). Bár a felhasznált források egyike sem foglalkozik a stílusminősítésekkel, mégis megállapíthatjuk, hogy a ragadványnevek e rétegének egy része ironikus vagy éppen pejoratív tartalmú.

A becenevek területén megfigyelhető kölcsönzésekkel kapcsolatban célzott empirikus kutatások hiányában csak közvetett adatokra hagyatkozhatom. Tény azonban, hogy a nyitrai hallgatóim által végzett kereszt- és ragadványnévgyűjtésekben kivétel nélkül találkozni becenévi eredetű szlovák > magyar irányú kölcsönzésnek számító becenevekkel is, történjen a kutatás a kompakt magyar nyelvterületen, esetleg etnikailag vegyes területen és/vagy közegben. Az alábbiakban ízelítőül BALÁZSY CSILLA (BALÁZSYOVÁ 2004: 54–6) és HLAVIČKA ILDIKÓ (HLAVIČKOVÁ 2004: 61) kéziratából idézek néhány példát. Ezek mindegyike magyar közegben magyar névviselőre használatos. Az első dolgozat a település egészén vizsgálódott, a második érsekújvári alapiskolások körében végzett gyűjtésen alapul. BALÁZSY CSILLA: *Marka (< Mária), Blazsko (< Blažej), Janocso (< Jan); Marinka (< Mária);* HLAVIČKA ILDIKÓ: *Aďa (< Adriána), Daduljenko (< Dávid), Franto (< Ferenc), Petyko (< Péter).* Megjegyzendő, hogy HAJDÚ MIHÁLY a *Petykó* becenévben magyar palatalizációs fejleményt lát. Csupán a *Petya* (< *Pety-* + *-a*) kapcsán jegyzi meg, hogy az az oroszból való átvételnek tekinthető (HAJDÚ 2003: 721). A HLAVIČKOVÁ ILDIKÓtól vett adat nem palóc területről származik. Éppen ezért vélek benne szlovák nyelvi hatásra visszavezethető kölcsönzést felismerni. Ide kívánkozik az a tény is, hogy felsőbb évfolyamos magyar iskolások körében számottevően növekszik a szlovák kölcsönzésre visszavezetető bece- és ragadványnevek száma. Ezek a kölcsönelemek egyértelműen oki összefüggésbe hozhatók az adott generáció kétnyelvűsödésének folyamatával.

A szlovák > magyar irányú bece- és ragadványnév-kölcsönzések kapcsán arra is utalnunk kell, hogy ezek az elemek nem mindig öröklődnek. Így tulajdonképpen azt is mondhatnánk, hogy olyan neologizmusok, amelyeknek viszonylag rövid a nyelvi élete. Ebből a megfontolásból látszólag az következik, hogy a címben megjelölt téma szempontjából nyilvántartásuk sem szükséges. Ez a megállapítás az egyes kölcsönelemekre valóban igaz, ám nem feledkezhetünk meg arról, hogy manapság már a közösségi névanyagnak egy sajátos rétegét alkotják. A használatból kikopó szlovák névkölcsönzések pedig időről időre újratermelődnek. Ilyen értelemben a névanyag egészét tekintve sajátos, újfajta rétegről van szó az adott közösség bece- és ragadványnév-állományában.

Itt kell felhívnunk a figyelmet egy olyan tényre, amelyre fentebb már léptennyomon utaltunk. Nevezetesen arra, hogy Trianon után a szlovákiai magyarság anyanyelvi és államnyelvi kontextusban való megnyilatkozási között a névviselés és névhasználat tekintetében is megbomlik az összhang. Mire is utalok ezzel a megállapítással? Arra, hogy például a felvidéki magyarok döntő többségének két keresztneve van. Egy,

amelyet hivatalosan használ: többnyire szlovákul, de néha bázistartó kódváltásként magyarul is (például az önkormányzathoz hivatalosan benyújtott kérvény, ahol a névnek elvileg magyar nyelvű szövegben is egyezni kell a személyi okmányokban feltüntetett alakkal); s egy másik, amely anyanyelvi környezetben járatos. Így jönnek létre egyazon személy esetében az *Alžbeta – Erzsébet, Helena – Ilona, Jozef – József, Vojtech – Béla* típusú kettősségek. Kivételnek számítanak ez alól azok, akiket *Ildikó*, *Csilla*, *Csaba*, *Zsolt* stb. vagy *Anna*, *Mária*, *Dániel*, *Erik*-féle stb. névvel anyakönyveztek. Az *Ildikó*, *Csilla*, *Csaba*, *Zsolt* stb. típusúak azért, mert a keresztnévnek nincs szlovák párja, az *Anna*, *Mária*, *Dániel*, *Erik* stb. csoportba tartozók azért, mert szlovák–magyar viszonylatban ún. neutrális nevek.

A kényszerűen csehszlovákosított családnevek használatáról a kettős használatra vonatkozó állítás már nem terjeszthető ki egyértelműen, mert írásban zömmel az állami anyakönyvi formához igazodnak. Tehát azoknak, akiknek a csehszlovák érában valamelyik felmenője családnevét például *Földes*-ről *Földeš*-re, *Kocsis*-ról *Kočiš*-ra stb. átírták, azok a név hivatalos lejegyzésekor általában megtartják az anyakönyvbe bejegyzett formát. Természetesen előfordul az is, hogy például egy *Földes* nevű személy a diplomamunka előlapján mellékjellel tünteti fel a nevét *(Földeš)*, de az autográf aláírásában már mellékjel nélkül találjuk a családnevet.

Itt kell szót ejtenünk arról is, hogy az 1920-as években bekövetkező változások bizonyos mértékű népességmozgásokkal is jártak. A magyar vagy magyar jellegű településekre beköltöző hivatalnokok keresztnévanyagát értelemszerűen a magyar lakosság is használja. A dolog természetéből fakadóan nem fordítják le, hanem átveszik őket. Említőnévként akkor is ezt a kódot használják, ha nyelvileg homogén, illetőleg heterogén csoporton belül folyik a kommunikáció. Jelen helyzetben homogénnak tekinthető a csoport, ha a) csak magyarul beszélők; b) magyardomináns szlovák–magyar kétnyelvűek és csak magyarul beszélő egynyelvűek vesznek részt az interakcióban. Heterogénnak tekinthető a csoport, ha a) csak magyarul beszélők és szlovákdomináns szlovák–magyar kétnyelvűek; b) magyardomináns, valamint szlovákdomináns magyar–szlovák kétnyelvűek, illetőleg erősebb és gyöngébb identitású szlovákul tudó magyarok és magyarul tudó szlovákok hozzák létre az interakciós helyzetet. Ezek már valóban neologizmusokként jelentkeznek. Azt is mondhatnánk: a „csehszlovák" személy új denotátumként új megnevezést hoz magával. Ugyanezt állíthatjuk a helyi és országos politikában szerepet játszó szlovák személyek nevéről. Nyilvánvaló, hogy ezek egy része nemcsak az írott nyelvben (például a sajtóban), hanem a beszélt nyelvben is részévé válik a (mai) magyar nyelvhasználatnak. Máig szabály, hogy a szlovákiai magyarság a cseh és szlovák identitású személyek nevét anyanyelvén is abban a formában használja, ahogy az a forrásnyelvben járatos (vö. LANSTYÁK 2000: 172).

A magyar nyelvterületre több hullámban beköltöző/beköltöztetett cseh és szlovák népesség családnévanyagát is magával hozta. Ezek is neologizmusokként jelennek meg a magyar nyelvhasználatban. Érdekes adalékként jegyzem meg, hogy a nyugat-szlovákiai régióban található négy kutatópontom családnévanyagát vizsgálva arra a megállapításra jutottam, hogy a 19. század végétől napjainkig a különböző népességmozgások ellenére is viszonylagos állandóságot mutatott a szláv és magyar családnévanyag aránya, de a peremhelyzetű Csallóközben is magasabb részesedést mutattak a szláv eredetű családne-

vek (11% fölött), mint amit általában az anyaországi településeken végzett kutatások kimutatnak (vö. VÖRÖS 2004b: 302). A nyelvhatárnak számító Nyitra-vidéken pedig 40% fölött részesedtek a szláv eredetű családnevek (vö. VÖRÖS 2004b: 303).

A magyarok által (is) lakott települések neve a keresztnevekhez hasonló kettősséget mutat (vö. LANSTYÁK 2000: 172–4). A szlovákiai magyarok a Felvidék nagyobb településeit anyanyelvükön általában magyar változatban említik. Kivételnek számít talán *Túrócszentmárton* s elvétve *Rózsahegy*, amelyek a szlovákból kölcsönzött *Martin*, illetőleg *Ruzsomberok (Ružomberok)* alakban használatosak. Ezzel a kérdéssel jelen tanulmányomban részletesebben nem kívánok foglalkozni.

A magyarok által (is) lakott felvidéki településeken az utcanevek és egyéb mikrotoponimák általában anyanyelvi alakban használatosak. Ezt a gyakorlatot erősítik a kétnyelvű feliratok. Kivétel természetesen itt is említhető. Magyar nyelvű hivatalos beadványban a lakcím megjelölésekor szükségszerűen kódváltás történik. A magyarok által lakott településeken a kétnyelvű utcanév-feliratok megléte ellenére is előfordulhat, hogy kódváltásra kényszerülnek a beszélők. Ennek illusztrálására álljon itt legutóbbi révkomáromi élőnyelvi példám. Az újságárus pavilonnál magyar nyelvű személy érdeklődik a magyar ajkú trafikosnál, merre találja az általa keresett városszéli utcát, amely kevéssé ismert helynek számít. A helyzet jobb megértéséhez tudni kell, hogy Révkomáromban manapság kétnyelvű feliratok jelzik az utcákat: fölül szlovákul, alatta magyarul találjuk a közterület megnevezését.

– Jó napot! Nem tudná megmondani, merre találom az *Öntöde utcá*-t?
– Pillanat. (A trafikos előkeresi a térképet, amely „természetesen" egynyelvű szlovák.) … Milyen utcát mondott?
– *Öntöde utcá*-t. … (A trafikos lázasan keres a térképen.) Nincs rajta a térképen?
– Kis türelmet!
– *Zlievarenyszká*-t tessék keresni! (*zlievareň* 'öntöde')
– Ja, nézze csak! Az itt van az erődnél.

Ugyancsak tapasztalatból tudom, hogy Nyitrán a városrészeket és utcaneveket is kódváltással nevezik meg az ott élő és dolgozó magyarok. Arra a kérdésre, hogy hol lakik, hol dolgozik stb. valaki, természetes a válasz, hogy a *Chrenová*-n, *Farská*-n, *Fraňa Mojtu*-n, *Klokočiná*-n; *Piaristická*-n, *Štefániková*-n. Ezek a dolog lényegéből fakadóan olyan kölcsönzések, amelyek a magyarban neologizmusoknak tekinthetők.

3. Tanulmányom utolsó részében azt vizsgálom, milyen típusai vannak a szlovák eredetű neologizmusoknak. Az egyes csoportokat főként személynévi anyaggal illusztrálom, mivel a témával foglalkozó szerzők ezekkel mint lexikai neologizmusokkal meglehetősen mostohán bántak. Ettől a gyakorlattól csak a közvetlen névkölcsönzések bemutatásakor térek el.

A szlovákiai magyarok anyanyelvű megnyilatkozásaiban a hely- és személynévi kontaktusjelenségeknek több csoportját is megfigyelhetjük. Ezek a következők: közvetlen névkölcsönzések, alaki kölcsönzések, jelentésbeli kölcsönszók, alaktani kölcsönzések, szórend, pragmatikai kölcsönzés (diskurzus) (vö. LANSTYÁK 2002: 8, 10; 2003: 94–105; SZABÓMIHÁLY 1998: 154–5). Magával a névkölcsönzéssel kapcsolatos elméleti

fejtegetésekre, annak sajátos terminológiai problémáira, specifikus felvidéki szempontjaira csak utalok, amikor az egyes típusokat példák segítségével bemutatom. Részletes taglalásukra azonban nem vállalkozom. Ezekről a kérdésekről LANSTYÁK ISTVÁN tanulmányában olvashatunk (LANSTYÁK 2002b, 2003).

3.1. Közvetlen kölcsönzéseknek azokat a neveket tekintem, amelyek mind a szlovákban (SzSz), mind a szlovákiai magyarban (SzM) megvannak, de hiányoznak az anyaországi (MM) szókincsből (LANSTYÁK 2003: 8). Fentebb ezekre már több példát is idéztem, de majd mindegyiknél jeleztem, hogy besorolásuk beszédhelyzettől függően történik az alkalminak tekinthető kontaktusjelenségek vagy a szűkebben értelmezett, névkölcsönzésnek tekinthető neologizmusok közé. Például: magyar nyelvterületen kívüli nagy településnevek: *Martin, Ružomberok;* magyarlakta településnevek: *Doľný Štál, Orechová Pôtoň, Veľký Cetín;* magyar nyelvterületen kívüli kisebb településnevek: *Čičmany, Prečín;* magyar nyelvterületen kívüli települések mikrotoponimái: *Chrenová*, *Farská*, *Fraňa Mojtu, Klokočina; Piaristická*, *Štefánikova;* szlovák ajkú személyek családneve: *Bujna, Chovanček, Vrba, Vrabec;* szlovák ajkú személyek keresztneve: *Alžbeta, Martina, Blažej, Juraj*.

3.2. Azokat a névalakulatokat, amelyeknek a hangalakja a szlovákban (SzSz) és az anyaországi magyarban (MM) hasonló, de mégis némi különbséget mutatnak, jelentésszerkezetük pedig hasonló vagy azonos, és szlovákos alakjukban (is) használatosak a szlovákiai magyarban, azokat a továbbiakban alaki kölcsönzéseknek (vö. LANSTYÁK 2002: 8) minősítem, például: *Alica* (SzM) 'Alíz', vö. *Alica* (SzSz), de *Alíz* (MM); *Adela* (SzM) 'Adél', vö. *Adela* (SzSz), de *Adél* (MM); *Alena* (SzM) 'Heléna ~ Ilona', vö. *Alena* (SzSz), de *Ilona ~ Heléna* (MM); *Lucia* (SzM) 'Luca', vö. *Lucia* (SzSz), de *Luca* (MM); stb.

A keresztnevek közül alaki kölcsönzéseknek tekinthetjük a szlovák–magyar metanyelvi párok közül azokat, amelyeket korábbi munkáimban közeli névpárokként említettem. Mikor tekinthető alaki kölcsönzésnek az ilyen nevek? Akkor, ha magyar nyelvű kontextusban használják őket. Ilyen például a magyar nyelven megírt diploma, amelyben a szerző szlovák formában adja meg a nevét. Ugyanilyen jelenségnek fogható fel a magyar nyelven megírt konzulensi, opponensi vélemény, a különféle hivataloknak benyújtott kérvények és egyéb hivatalos iratok, ahol a személynév feltüntetésekor mindig kódváltás történik. Ezáltal magyar–szlovák vegyes kódú szöveg jön létre. LANSTYÁK férfineveket is említ az alaki kölcsönzés példái között (LANSTYÁK 2002: 8), de megítélésem szerint ebben a nem túl nagy számú csoportban arányait tekintve több a női, mint a férfinév. Más kérdés, hogy bázistartó kódváltáskor a szlovák–magyar viszonylatban alakilag rokon névpárok kontaktusjelenségként gyakorta felbukkanhatnak. Például: *Agneša* (SzM) 'Ágnes', vö. *Agneša* (SzSz), de *Ágnes* (MM) (Az *Agneša* a szlovákban *Agnesa* is lehet, de ezzel a névvariánssal csak ritkán találkoztam.); *Kristína* (e. *krisztína*) (SzM) 'Krisztina', vö. *Kristína* (SzSz), de *Kisztina* (MM); *Zsaneta* (SzM) 'Zsanett', vö. *Žaneta* (SzSz), de *Zsanett* (MM); *Marian* (SzM) 'Marián', vö. *Marian* (SzSz), de *Marián* (MM); *Marek* (SzM) 'Márk', vö. *Marek* (SzSz), de *Márk* (MM); *Vincent* (SzM) 'Vince', vö. *Vincent* (SzSz), de *Vince* (MM); stb. Ilyenkor elvileg egyenlő arányban találkozhatunk férfi-, illetőleg nőnevekkel. Ezek azonban még nem (mindig) tekinthetők szűkebben értelmezett neologizmusoknak.

3.3. A jelentésbeli kölcsönzések olyan idegen nyelvi hatásra visszavezethető lexikai elemek, amelyek alapjelentése a szlovákiai magyarban idegen nyelvi hatásra – jelen esetben szlovák hatásra – egy vagy több poliszémikus jelentéssel bővül (LANSTYÁK 2002: 8). Véleményem szerint ilyennek tekinthetők az utólag mesterségesen párosított nevek: *Béla* (SzM) 'Béla ~ Vojtech ~ Belo', vö. *Vojtech* (SzSz) ~ R. szlk. *Belo* (SzSz), de *Béla* (MM); *Gyöngyvér* (SzM) 'Gyöngyvér ~ Perla', vö. *Perla* (SzSz), de *Gyöngyvér* (MM); *Gyula* (SzM) 'Gyula ~ Július', vö. *Július* (SzSz), de *Gyula* (MM); *Jenő* (SzM) 'Jenő ~ Eugen', vö. *Eugen* (SzSz), de *Jenő* (MM); stb. Meglátásom szerint ugyancsak itt említhetők azok a nevek, amelyek több névvel is párosíthatóak, de a szlovákiai magyarban alapvetően a szokásjog alapján ezek közül egynek feleltetik meg őket. Például: *Aranka* (SzM) 'Aranka ~ Aurélia', vö. *Zlatica* (SzSz), de *Aranka* (MM); *Győző* (SzM) 'Győző ~ Viktor', vö. *Viktor* (SzSz), de *Győző* (MM); *Ilona* (SzM) 'Ilona ~ Heléna', vö. *Helena* (SzSz), de *Ilona* (MM); *Margit* (SzM) 'Margit ~ Margaréta', vö. *Margita* (SzSz), de *Margit* (MM); *Teréz* (SzM) 'Teréz ~ Terézia', vö. *Terézia* (SzSz), de *Teréz* (MM); stb.

3.4. Alaktani kölcsönzésnek tekintem a szlovákiai magyarban azokat az eseteket, amikor a névalakban a magyar etimonú névhez szlovák névképző járul. Névtani szempontból tulajdonképpen csak a birtokos képzőket tekintjük kimondottan névképzőnek (HAJDÚ 2003: 810–1). A mai szlovákban ilyennek tekinthető az *-ová*. Az *-ová* végződésű nevek azonban csak akkor számítanak alaktani kölcsönzésnek, ha használatukkor bázistartó kódváltás történik. A magyar nevek *-ová*-zásának négy változatával számolhatunk: a) latin névsorrenddel magyar keresztnév és *-ová*-zott családnév: *Csilla Béresová, Ildikó Nagyová, Enikő Forrová*; *Béresová Csilla, Nagyová Ildikó*; b) magyaros névsorrenddel *-ová*-zott családnév és magyar keresztnév: *Forrová Enikő*; c) latin névsorrenddel és magyar metanyelvi párral feltüntetett keresztnév és *-ová*-zott családnév: *Erzsébet Forróová, Ilona Violaová*; d) magyaros névsorrenddel *-ová*-zott családnév és magyar metanyelvi párral feltüntetett keresztnév: *Forróová Erzsébet, Violaová Ilona*.

A neutrális női keresztneveket tartalmazó névegyüttesekről külső szemlélődőnek végképp nehéz eldönteni, hogy melyik kategóriába sorolandók, ezért ezeket nem is említettem az előbbi példákban (pl. *Anna Baloghová, Nagyová Mária* stb.), pedig egy részük minden bizonnyal itt kaphatna helyet.

Itt kell említést tennünk a *Presinszky* > *Presinszká, Kosznovszky* > *Kosznovszká* típusú vegyeskódúság jelenségéről, amely időről időre szlovákiai magyar női neveken is fel-felbukkan. Erről a jelenségről mint alaktani kölcsönzésről csupán akkor beszélhetünk, ha magyar nőnek *-ský* végű, szláv eredetű családneve van, s a beszélő magyarul is használja a nőnemű végződést. Ilyenkor a szlovák nyelvi minta hatására történik a helynévképző megfelelő nembeli alakváltozatának *(-ská)* használata. A jelenség oka a nyelvtani nem hangsúlyozásában keresendő, bár bázistartó kódváltáskor a helyzet megítélését némileg az a tény is bonyolítja, hogy ilyenkor a nyelvhasználó minden bizonnyal a hivatalos, anyakönyvezett névformát akarja követni. (Itt kívánom megjegyezni, hogy a régebbi állami anyakönyvekben ezt a formát csak az anya nevének feltüntetésekor lelhetjük meg, mivel az újszülöttnek szánt rovatban csak a keresztnév szerepel. Ugyanakkor az anyakönyvi kivonatban a családnévnek szánt rovat már a szóban forgó névtípust is tartalmazhatja.) Ez utóbbi vegyeskódú kölcsönzési típus többnyire az írott nyelvhasználat kódváltásaként figyelhető meg.

Egészen érdekes alaktani kölcsönzések azok az *-a, -ó* végződésű magyar családnevek, amelyekről *-ová*-zásukkor bázistartó kódváltáskor szlovák mintára elmarad az *-a, -ó*. Magam ezeket is idetartozónak gondolom, hiszen a szlovák az *-ová* előtt éppen azért ejti ki a magyar neveken is a kérdéses hangokat, mert nembeli végződéseknek érzi őket. Fölöslegesnek találja a nyelvtani nem kétszeres jelölését a *Bakó, Viola, Varga*-féle családneveken (vö. VÖRÖS 2003: 628–9). Ezért végzi el a törlés műveletét, miközben az *-a, -ó* a kérdéses neveken nem a nyelvtani nemre utalás szerepét látja el, hiszen a magyarban ilyen kategória nincs is. (Megjegyzendő, hogy a szlovákban a néven található semleges nemű végződés természetesen mindig rövid. A magyar etimonú nevet is a vonatkozó morfofonetikai szabály alapján mindig rövid *o*-val ejtik és írják. A palóc nyelvterületen is megfigyelhető a szóvégi magyar *ó*-k rövidülése, például *Balko, Bako; Fero, Jozso*.)

Szlovákiában manapság is nagyon sok magyar ajkú nő visel *Baková, Violová, Vargová* alakú családnevet. A Trianon utáni anyakönyvekben a jelenség kutatópontjaimon 1925 tájékán bukkan föl először, s máig nyomon követhető. Napjaink Szlovákiájában természetesen minden magyar nemzetiségű családnak törvény adta joga eldönteni, hogy az *-a, -ó* végű családneveket miként kéri anyakönyveztetni. A *Bakó, Viola, Varga* típusú nevek tehát: *Baková, Violová, Vargová* vagy *Bakóová-*, *Violaová-, Vargaová*-féle alakban jegyeztethetők be. Ennek megfelelően használatuk is kettőséget mutat. Az első csoportban bázistartó kódváltáskor tehát kétszeres szlovákos jeggyel találkozhatunk.

3.5. Szórendi kölcsönzésnek a családnév és keresztnév latinos sorrendű használatának magyar beszédhelyzetben való megjelenését tekintem. Amint fentebb más csoportoknál láttuk, a jelenségről bizonyos helyzetekben nehéz eldönteni, hogy alkalmi vagy állandósult jelenséggel van-e dolgunk. Latin névsorrenddel magyar keresztnév és családnév: *Enikő Horváth, Anikó Varga, Emese Szabó, Gyöngyi Fükő, Tünde Fazekas; Ákos Neszméri, Attila Gál, Csaba Benkő, Szabolcs Kiss, Zsolt Nyitrai*; latin névsorrenddel magyar keresztnév és *-ová*-zott családnév: *Csilla Béresová, Ildikó Nagyová, Enikő Forrová*; *Béresová Csilla, Nagyová Ildikó*.

Megjegyzendő, hogy technikai okokból bizonyos helyzetekben a szlovákban is találkozhatunk a magyarossal egyező névsorrenddel. Erről a jelenségcsoportról tehát csak akkor mondhatjuk, hogy szlovák hatást mutató kölcsönzés, ha a név a magyar közlésben bázistartóként jelenik meg. Ez utóbbi esettel pedig számtalan helyzetben találkozhatunk. Ilyennek mondhatjuk például azt a kontextust, amikor az egyetemen benyújtott diplomamunka magyarul íródik, a cím, a köszönetnyilvánítás, a becsületbeli nyilatkozat csak magyarul található a dolgozatban, de az aláírás a fentebb felsoroltak valamelyik típusával egyezik.

3.6. A kölcsönzések kapcsán zárásként a személynevekkel összefüggésbe hozható, pragmatikai síkon (diskurzus) jelentkező kontaktushatásokról is szót kell ejtenünk. Erről LANSTYÁK fentebb hivatkozott tanulmányában ugyancsak olvashatunk (LANSTYÁK 2002: 104–5).

Nyitrai környezetemben magam is felfigyeltem arra, hogy az idősebb magyar kollégák egymás nevét említve gyakorta használnak puszta családnevet akkor is, ha mindez nem bántó éllel történik: „Hívd fel este *Cselényi*-t!”, „Szóljatok *Révész*-nek is!”, „*Szeberényi* még nem érkezett meg?”. Az ötven év alattiaknál udvarias említéskor mindez családnév + becenév együttesével vagy csak puszta keresztnévvel, esetleg becenévvel

járatos: „Hívd fel este *Presinszky Karcsi*-t!", „*Bauko Jani*-nak is szóljatok!"; „Hívd fel este *Karcsi*-t!", „*János*-nak is szóljatok!". Az idősebbeknél megfigyelt jelenséget magam is szlovák nyelvi hatást tükröző pragmatikai kölcsönzésnek tekintem, hiszen a szlovákban ez a forma udvarias említésnek számít.

A nők említésekor is életkori különbségek szerinti tagozódást figyeltem meg. Az idősebb magyar kollégák egymást – különösen akkor, ha az illető nem férjezett és/vagy a keresztnevét sem ismerik – gyakorta családnév + *-ová* alakban *(Gazsiová, Nagyhová, Végová)* említik (vö. LANSTYÁK 2002: 104). A fiatalabb magyar generációkban csupán a szlovák iskolai háttérrel rendelkezők élnek ezzel a változóval, s közülük is főleg azok, akik az egyetemen szlovák munkahelyi környezetben dolgoznak. Férjes asszonyoknál váltakozva használatos családnév + *-ová* vagy családnév + *-né* képzős formában (*Nagyová ~ Nagyné, Vassová ~ Vassné* stb.). Alapvetően ehhez a formához is idősebb kollégák folyamodnak. Okaként már ARANY A. LÁSZLÓ is a (nyelvtani) nemre való utalás kényszerét említette (vö. ARANY: 1939–1940/1998: 19). Nyitrai magyar diákjaim magyar tanáraikat alapvetően a magyarországi udvariassági formáknak megfelelően szólítják és említik, szlovák tanáraikat magyarul is szlovák nyelvi mintákhoz igazodva („Voltam *Bujná*-nál", „*Kučirek* nem volt bent?", „*Bujnová* holnap is vizsgáztat"). A magyarországi változatban (MM) ehhez a módhoz bizalmas közlésben folyamodnak a diákok. A szlovákiai magyarban (SzM) semlegesként és bizalmasként egyaránt járatos. Itt tehát minden bizonnyal szlovák (SzSz) hatás feltételezhető.

4. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Trianon óta a magyar nyelv felvidéki változatát számtalan olyan szlovák nyelvi hatás érte, amely a kontaktusjelenségek révén közösségi szinten is életképesnek bizonyuló hely- és személynévi neologizmusok sokaságát eredményezte. Ezek teljes körű számbavétele elsősorban a névtani munkák feladata lenne, hogy a nyelvtudomány más területei is kamatoztathassanak az eredményekből. Jelen tanulmányt – ötletadóként – csupán az első lépések egyikének szántam, hiszen a téma alaposabb kifejtését csak a szükséges mikro- és makrokutatások pótlásával látom megvalósíthatónak.

Irodalom

ARANY A. LÁSZLÓ 1939–40/1998. A kétnyelvűség jelenségeinek pszichológiai alapjai. In: *Tanulmányok a magyar–szlovák kétnyelvűségről*. Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN – SIMON SZABOLCS. Pozsony. 7–31.

BALÁZSYOVÁ, CSILLA 2004. *Nagycétény község ragadványneveinek rendszere.* Kézirat.

BALOGHOVÁ ANDREA 2004. *Pered község ragadványneveinek rendszere.* Kézirat.

DOLNÍK ERZSÉBET 1997. Sorsunk – iskoláink. A magyar anyanyelvű oktatás Szlovákiában. *Magyar Tudomány* 438–48.

DURAY MIKLÓS – KVARDA JÓZSEF 1995. Közigazgatás Csehszlovákiában napjainkig. In: *Az önkormányzat az önrendelkezés alapja*. Komárom.

FÁBIÁN PÁL 1976. A szókészlet. In: *A mai magyar nyelv*. Szerk. RÁCZ ENDRE. Budapest. 459–99.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest.

HLAVIČKOVÁ, ILDIKÓ 2004. *Skúmanie krstných mien v Nových Zámkoch (Keresztnevek vizsgálata Érsekújvárban).* Kézirat.

KISS JENŐ 2003. A magyar nyelvtörténet korszakolása. *Magyar Nyelv* 385–93.
LANSTYÁK ISTVÁN 2000. *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony.
LANSTYÁK ISTVÁN 2002. A magyar nyelv szlovákiai változatainak jellemzői. In: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában.* Szerk. LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA. Pozsony. 84–108.
LANSTYÁK ISTVÁN 2003. *Szókészleti kontaktusjelenségek a magyar nyelv szlovákiai változataiban.* Kézirat.
LANSTYÁK ISTVÁN – SZABÓMIHÁLY GIZELLA 2002. *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. *Tanulmányok és dokumentumok.* Pozsony.
LÁSZLÓ BÉLA 1998. A (cseh)szlovákiai oktatásügy szerkezete, valamint közigazgatási és jogi keretei 1945 után. In: *A csehszlovákiai magyar művelődés 1918–1998*. Szerk. FILEP TAMÁS GUSZTÁV – TÓTH LÁSZLÓ. Budapest. 94–167.
LÁSZLÓ BÉLA 2000. A szlovákiai oktatásügy a kilencvenes években. *Fórum* 3–29.
MINYA KÁROLY 2003. *Mai magyar nyelvújítás*. Budapest.
POPÉLY GYULA 1991. *Népfogyatkozás*. *(A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében 1918–1945.)* Pozsony.
POPÉLY GYULA 1998. A magyar iskolaügy kálváriája (Cseh)Szlovákiában 1918–1945. In: *A (cseh-) szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. 2. (Oktatásügy, közművelődés, sajtó) Szerk. FILEP TAMÁS GUSZTÁV – TÓTH LÁSZLÓ. Budapest. 5–93.
PUSZTAI FERENC 2000. A 20. század műveltségváltásai és nyelvi változásai. *Magyar Nyelv* 385–91.
SÁNDOR ANNA 1997. Kolon ragadványnevei. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. Budapest–Miskolc. 187–94.
SÁNDOR ANNA 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony.
SÁNDOR ANNA 2003. *Az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai*. Kézirat.
SZABÓMIHÁLY GIZELLA 1998. A nyelvhasználat törvényi szabályozása és a szlovákiai magyar nyelvváltozatok jellemzői „csehszlovák"iában 1918–1998 között. In: *A csehszlovákiai magyar művelődés 1918–1998.* Szerk. FILEP TAMÁS GUSZTÁV – TÓTH LÁSZLÓ. 122–65.
SZATHMÁRI ISTVÁN 1961. *A magyar stilisztika útja*. Budapest.
TÖRÖK TAMÁS 2002. *Zoboralja földrajzi nevei a történeti térképek tükrében*. Budapest.
VÖRÖS FERENC 1999a. Die „kollektiven Techniken der Namensgebung" der ungarischen Minderheit in der Slowakei im Gegensatz zu den Assimilationsbestrebungen der Obrigkeit In den Orten Zselíz (Želiezovce), Diósförgepatony (Orechová Potôň) und Nagycétény (Veľký Cetín). In: *Culture of the Time of Transformation. II International Congress. The Cultural Identity of the Central-Eastern Europe.* Poznań. 373–83.
VÖRÖS FERENC 1999b. Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához 1918-tól napjainkig. *Névtani Értesítő* 21: 204–12.
VÖRÖS FERENC 2003a. Felvidéki magyar neveink sorsa a 20. században. *Szőrös Kő (Nyelvész különszáma)* 1: 24–40.
VÖRÖS FERENC 2003b. Adalékok a magyar nevek -ovázásához. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA. Budapest. 628–33.
VÖRÖS FERENC 2003c. Családnevek az idő dimenziójában Nyugat-Szlovákiában. *Fórum* 3: 85–100.
VÖRÖS FERENC 2004a. Családnevek etnikai és felekezeti szempontú vizsgálata. In: *Studia artis grammaticae et litterarum*. Szerk. SÁNDOR ANNA – VÖRÖS FERENC. Nyitra. 47–73.
VÖRÖS FERENC 2004b. *Családnévkutatások Szlovákiában*. Pozsony.
VÖRÖS FERENC 2004c. Névpolitika a Felvidéken. Nyelvpolitika a Kárpát-medencében. In: *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője* 1. Szerk. BALÁZS GÉZA. Budapest. 367–81.

VÖRÖS FERENC 2004d. Nyelvcsere – névcsere a Zobor-vidéken. In: *Nyelvvesztés, nyelvjárásvesztés, nyelvcsere.* Szerk. P. LAKATOS ILONA – T. KÁROLYI MARGIT. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányához 29. Budapest. 247–55.
VÖRÖS OTTÓ 2004. A határon túli névkutatás és hozadéka a nyelvi tervezésben. In: *Magyar Névtani Kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.* Szerk. FARKAS FERENC. Budapest. 135–8.

VÖRÖS FERENC

FERENC VÖRÖS, **Neologisms of place- and personal names in the Uplands (Slovakia) after the Treaty of Trianon (1920)**

The region known as the Uplands (Felvidék) was disannexed from Hungary by the Treaty of Trianon in 1920. Becoming an ethnic minority, the Hungarians of this region had to face a completely new situation; their language was exposed to the increasing influence of the (Czecho-) Slovakian official language. Initial bilingualism was quickly substituted by monolingualism of the official language, in many spheres of life. The authorities of the period renamed the settlements, Slovakianized the microtoponyms, and registered the personal names according to the norms of the official language. As a result, the grammatical structure of the names changed. – Within the new circumstances, which were completely different from the ethnic and linguistic situation before Trianon, new and previously rarely used linguistic structures were adopted into the local Hungarian language use. At first the appearance of these neologisms could be ascribed to language contact. Later many of them became an integral part of the language variety used by the Hungarians living in the Uplands. The process described above took place both in its speed and in its intensity within the passing of some generations. – The first part of the study explains why the above mentioned name-structures, characteristic of the official language, have been spreading in the local Hungarian language use since 1920. In the second part, the author classifies these neologisms due to the language contact situation. With respect to the most important types of usage, the author clarifies whether these name forms are occasional borrowings or they are stable neologisms in the local Hungarian language today.

BUDAPESTI KÁVÉHÁZNEVEK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IDŐSZAKÁNAK VÉGÉIG

1. A dolgozatban az I. világháború kitörése és az 1919-es kommün vége közti periódus üzletneveit vizsgáljuk, amely időszakban ugyan az újonnan adott nevek száma nem nagy, de egyes típusainak gyakorisága alapján ezen évek névadási gyakorlata eltér a világháborút megelőző és a Tanácsköztársaságot követő időszakától.[1]

[1] Az I. világháborút közvetlenül megelőző időszak kávéházneveinek legfontosabb forrásai: *Budapesti Czím- és Lakásjegyzék.* 1914. Franklin Társulat, Bp., é. n. és *Magyarországi Szállodák, Vendéglők és Kávéházak Címtára.* 1914. K. n., Bp., é. n. A világháború kitörését követő periódusból az 1920-as évek legelejéig sajnos csak két szakmai címjegyzék lelhető fel, így ezen évekből ezek jelentik a legfontosabb névforrásokat: *A Budapesti Állami Távbeszélő Előfizetőinek Foglalkozások Szerint Összeállított Szaknévsora.* [1914. dec.] Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Rt., Bp., é. n. és

A kávéházneveket két elemre lehet bontani: egy, az intézmény fajtáját megjelölő köznévi alaptagra és egy megkülönböztető funkciójú elemre. Az előbbiek használatát jogi előírás szabályozta: a még a vizsgált korszakunk előtt született 802/1907 számú törvényhatósági szabályrendelet értelmében a kávéházakat a tulajdonos nevét vagy cégét feltüntető táblán kívül a *kávéház* felirattal is el kellett látni (vö. HAVAS 2002: 17). Ugyanakkor a világháborút megelőző évekhez hasonlóan (vö. HAVAS 2002: 18) ekkor szintén üzemelt néhány *nagykávéház* köznévi alaptagú üzlet is Budapesten (pl. *Berlin, Terézvárosi, Terminus*), s ennek francia megfelelőjére ekkor is találunk példát *(Grand Café Bánffy).* Az 1910-es évek elején felbukkant három *bár* megjelölésű kávéház közül egy *(Moulin Rouge)* a jogszabály ellenére még a világháború alatt is működött a fővárosban.

Az alábbiakban az I. világháborútól 1919-ig tartó időszak neveinek megkülönböztető elemeit taglaljuk két periódust elkülönítve: a világháborús éveket, valamit a népköztársaság, illetve a Tanácsköztársaság rövid szakaszát.

2.1. Az első világháború kitörését követő hónapokban megnőtt a kávéházak forgalma, az emberek itt beszélték meg a háborús híreket, több helyen a harctéri jelentéseket is kifüggesztették. Azonban a háborús vereségek, a kiábrándulás, az árdrágulás következtében visszaesett a forgalom, mind a törzsvendégek, mind a személyzet tagjai közül sokan bevonultak – ezt követően kezdtek el nagyobb számban nőket alkalmazni a kávéházakban –, előbbre hozták a zárórát is. A háború alatt sok kávéház tönkrement, főként a kisebbek, csak a pályaudvarok melletti zenés üzleteknek volt nagyobb forgalma. Egy idő után eltűnt a tej, a cukor, a dohány stb. a kávéházakból, pótanyagokkal főztek, s idővel a kávéházi fémtárgyak egy részét is be kellett szolgáltatni. A világítás és a fűtés biztosítása is nehézségekkel járt (BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935. 2: 1261–8, GUNDEL–HARMATH 1979: 33).

Ugyan J. SOLTÉSZ KATALIN (1992) a 20. század politikai rendszerváltozásaihoz kapcsolódó jelentősebb névváltoztatási hullámok, illetve a múlt század nagyobb névadási korszakai között nem említette az I. világháború időszakát, de a háború kitörése nemcsak a kávéházakra, hanem a kávéháznév-adási gyakorlatra is hatással volt, ha nem is olyan nagy mértékben, mint az előbbiekre. A belvárosi *Szerb* kávéházról, BALLA VILMOS (1927: 87) ezt írja feltehetően némi költői túlzással: „A háború kitörése napján, ugyanabban a történelmi percben, amikor Giesl báró elutazott Belgrádból, a pesti kávés levétette ősi cégérét és sokan ez intézkedés révén tudták meg, hogy vége a boldog korszaknak. Néhány nappal később új firmát tettek ki: »A koronához«.” Ha a Monarchia

Budapesti Czím- és Lakásjegyzék. 1916. Franklin Társulat, Bp., é. n. (a továbbiakban: BpCz.). Ezeken kívül a kávés- és vendéglátó-ipari szaksajtó alábbi kiadványai évfolyamainak szórványos adataira voltunk kénytelenek támaszkodni a kávéháznevek gyűjtése során: *Az Értesítő* 1914–16; *Az Újkor* 1914–19; *Budapesti Szállodások, Vendéglősök és Kocsmárosok Ipartársulatának Értesítője* 1914–18; *Fogadó* 1914–19; *Magyar Vendéglős* 1919; *Magyar Vendéglős- és Kávés-Ipar* 1914–19; *Vendéglősök Lapja* 1914–19. Néhány a korszakban keletkezett, azonban az 1920-as évek elején megjelent címjegyzékekben már nem szereplő kávéháznév még fellelhető az 1920-as budapesti telefonkönyvben, amely azonban csak betűrendes részt tartalmaz: *A Budapesti és a Környékbeli Magyar Kir. Távbeszélő-hálózatok Előfizetőinek és Nyilvános Állomásainak Betűrendes Névsora.* 1920. máj. K. n., Bp., 1920.

belgrádi követe, Wladimir Giesl báró távozását, Ausztria–Magyarország és Szerbia diplomáciai kapcsolatainak megszakítását nem is követte ilyen gyorsan névváltoztatás – bár például a balassagyarmati önkormányzat már az 1914. szeptember 12-i közgyűlésén döntött a település *Szerb* utcanevének megváltoztatásáról, noha ezt végül nem hajtották vége (KMETTY 1980: 58) –, az tudható, hogy a mozgósítás első napjaiban a francia és angol vonatkozású üzletfeliratokat vászonnal vagy papírral takarták le (Fogadó 1914. szept. 1: 1).

1914 augusztusában mozgalom indult a kávés-ipartársulatban a francia és angol nevek megváltoztatásáért (BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935. 2: 1264). IHÁSZ GYÖRGY, a Vendéglősök Lapjának felelős szerkesztője szeptember 5-én felhívó vezércikket tett közzé lapjában: „Magyarságunkkal, a nemzeti törekvésekért való buzgalmunkkal mindenképpen tüntetnünk kell s nem szabad engednünk, hogy legyen bármily jelentéktelen terület, ahol a nemzeti érzületnek hiánya, foltja lehessen... Éppen a jellegről akarunk szólni, arról, hogy vendéglőink címükben megfelelő jelleg[g]el bírjanak. Hogy a jellegzetességre való törekvés mindenben a nemzeti vonatkozásokat keresse, ez nemcsak a mai idők következménye, nemcsak hazafiúi kötelesség, hanem üzleti érdek is az idegenforgalomra való tekintetből.” (Vendéglősök Lapja 1914. szept. 5: 1).

Különösen a Fogadó című szakmai lap állt a névváltoztatás, -magyarosítás szolgálatába, amely miután úgy látta, hogy névváltoztatási felhívásának nem lett kellő mértékű hatása, társulati úton is felkérte a kávésokat, hogy „tegyék meg, amire a jelen viszonyok minden önérzetes és hazafias honpolgárt kötelezneknek”. Kérte a kávés-ipartársulat elnökét, szólítsa fel tagjait, „akiknek üzlete fölött még ma is ízléstelen, idegen címek éktelenkednek” (1914. nov. 15: 1). 1915. február közepétől hosszú ideig minden számban feltűnő helyen közölte a lap az alábbi szöveget: „Fogadót, vendéglőt, vagy kávéházat ha létesítünk (nyitunk), csak magyaros hangzású címmel lássuk el, vagy a saját nevünk »címén« vezessük” (1915. febr. 15: 4).

Németországban az I. világháború alatt sok francia és angol kávéház-, illetve szállodanevet hazafias elnevezéssel váltottak fel, a berlini *Piccadilly* kávéházból például *Vaterland* lett – egyébiránt az 1870–71-es porosz–francia háború is hasonló változást eredményezett a francia nevekhez fűződő attitűdben (HEISE 1988: 98). Többször foglalkozott a Fogadó a berlini rendőrfőkapitány, Jagow intézkedéseivel is, aki rendeletet adott ki az idegen vendéglő- és kávéháznevek megszüntetése tárgyában: még a *grand* jelzőt sem engedték használni az elnevezések fajtamegjelölő eleme előtt, a *café*-kból pedig *Kaffee*-k lettek. A berlini példát később Bécs is követte (Fogadó 1915. máj. 1: 1, júl. 1: 1, szept. 1: 2–3, 1916. febr. 1: 2–3). A lap, hasonló budapesti szabályozást remélve, Jagow intézkedéseit figyelmébe ajánlotta a budapesti rendőrfőkapitánynak is, aki pedig „nemrégen a mozik föliratait s az idegenül gajdácsoló »bretliket« magyarosította meg” (Fogadó, 1915. máj. 1: 1).

2.2. Azonban az újság által várt hatósági rendelkezés nem született meg, s a szorgalmazott névváltoztatási kezdeményezéshez is csak csekélyebb mértékben csatlakoztak az üzlettulajdonosok. A világháború kitörése előtti kávéháznév-állománynak végül 12%-a változott meg a korszakban, az előző periódusból örökölt 341 névből 41. (Viszont e 341 név közül csak 218-at találunk meg a világháborút követően is, ami a névcserék mellett főként annak következménye, hogy a háborús évek alatt, mint már említettük, számos

kávéház megszűnt.) E névváltásokra nagyrészt (36) nem sokkal a háború kitörését követően, 1914–15-ben került sor. A változások egy része valóban az angol és francia neveket érintette, csakúgy, mint a korszak mozinevei esetében (HAVAS 1997: 583). Az *Ostende* kávéháznévből *Berlin,* a *Français*-ból *Ausztria, a Mentone*-ból *Habsburg* lett, a *Boulevard*-ból pedig *Vilmos császár;* a *Belmont* és a *Chapeau rouge* kávéház neve szintén megváltozott. A háborúban ugyancsak ellenség Angliára vonatkozó *Windsor Germaniá*-ra, a *Piccadilly* pedig *Fővárosi*-ra cserélődött. Ugyanakkor nem kapott új nevet például a *Bellevue,* az *Esplanade,* a *Moulin Rouge,* a *Páris,* az *Angol,* a *Britannia,* a *London,* a *Splendid* stb. kávéház.

Mint az eddigi példákból is látszik, a politikai indítékú névváltoztatás nem feltétlenül jelentett egyben névmagyarosítást is, sok esetben az angol, francia neveket a háborús szövetségesekre vonatkozó elnevezések váltották fel csupán. Az előbbiek mellett 1914–15-ben kávéházat neveztek el a fővárosban a monarchia uralkodójáról is *(Ferencz József)*, s később *Hindenburg* neve is felkerült két portálra. A politikai szövetségesek egyébiránt ekkor nemcsak a kávéház-, hanem az utcanevekben is megjelentek: a Kiskörút egyes szakaszait 1914–15-ben *Vilmos császár, Mehmed szultán* és *Ferdinánd bolgár cár út*-nak nevezték el (HOLLÓ 1996: 229), s az ország más településein is adtak ekkor ilyen jellegű közterületi neveket (EPERJESSY 1937: 22), de a német császár nevét például mozi és étterem is felvette ekkor Budapesten. (Egyébiránt az eddig említett új kávéháznevek mindegyike eltűnt az üzlet megszűnése vagy névváltoztatás révén legkésőbb az 1920-as évek közepéig, a *Berlin* és az *Ausztria* kávéház például korábbi nevét kapta vissza.)

Találunk ugyanakkor néhány névmagyarosítást is – az I. világháború alatt nagyrészt hasonló jellegű névváltoztatási folyamat figyelhető meg a moziknál, amelyek esetében azonban a háborút megelőző periódus neveinek 17%-át változtatták meg (HAVAS 1997: 583) –, a korábban említett *Szerb > Korona* mellett ilyen az *Arco > Hazai,* az *India > Hazám* és a *Niagara > Zuhogó* is. Mindazonáltal a névcserék jelentős része nem hozható összefüggésbe az aktuális politikai eseményekkel: *Dobó > Damjanich, Ulits > Duna Korzó* stb.

2.3. Az alábbiakban funkcionális-szemantikai szempontból áttekintjük a korszak új kávéházneveinek megkülönböztető elemeit alkotó névrészek típusait, illetve a funkcionális névrészek fajtáinak gyakoriságát összevetjük a századfordulótól az I. világháborúig tartó időszak számottevőbb névrésztípusainak megterheltségével. (A századelő kávéháznévrészeinek ilyen jellegű vizsgálatát l.: HAVAS 2002: 19–36, ennek adataira a továbbiakban már külön nem hivatkozunk.) Névrész alatt a név minden olyan egységét értjük, amely a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez a névalkotás helyzetében. (A névkeletkezés vonatkozásában ezt l. HOFFMANN 1993: 43.) Egyébiránt az I. világháború alatt egyetlen kávéház sem kapott olyan megkülönböztető elemet új elnevezésként, amely funkcionális-szemantikai szempontból több részre lenne bontható, így nincs eltérés a tekintetben, hogy a nevek megkülönböztető elemeit vagy az azokban foglalt névrészeket vizsgáljuk, csak a korszak összes neve tekintetében mutatkozik számszerű különbség.

A névrészeknek két nagyobb csoportját különítjük el, a motiváltakat, amelyeknél a funkció kapcsolatban van a megnevezettel (a további alcsoportokat e viszony jellege

szerint különítjük el), és a motiválatlanokat, amelyeknél a funkció nincs kapcsolatban a denotátummal. E megjelöléseket csupán egyszerűség kedvéért használjuk, ugyanis minden név motivált valamilyen formában, hiszen például a mindenkori névadás a már meglévő névrendszerekhez való igazodáson alapul, s a nevek alapjául a nyelv meglévő szókészlete és morfémaállománya szolgál (HOFFMANN 1993: 21–2, 1999; J. SOLTÉSZ 1979: 25). Ráadásul az elnevező a megnevezés alapjául alkalmas jegyek közül szabadon választhat, vagyis a motivált nevek szintén önkényesek (J. SOLTÉSZ 1979: 25).

2.4. Ha összehasonlítjuk a korszak új névrészeit (56) a világháború előttiekkel (956), azt tapasztalhatjuk, hogy megváltozott a motivált és a motiválatlan névrészek aránya. Az időszak mozineveihez hasonlóan (HAVAS 1997: 583) a kávéház-elnevezések között is arányiban több motiválatlan és kevesebb motivált névrészt találunk a világháborút megelőző időszakhoz képest.

2.4.1. A motivált névrészek megterheltsége 7,2%-os csökkenésének (57,2%, ill. 50%) oka kisebb részben az, hogy ekkor nem adtak olyan új nevet, amelynek funkciója pusztán az intézménytípus meghatározása, a intézmény fajtájának (kávéház) megnevezése, mint ahogy olyat sem, amely az üzlet valamely tulajdonságát, jellegzetességét kifejezi ki. Azonban főként a tulajdonosra, bérlőre vonatkozó névrészek arányának 5,3%-os mérséklődése húzódik meg a motivált névrészek arányának csökkenése mögött (23,2%, ill. 17,9%). Tulajdonosról, bérlőről ekkor névátvitellel elnevezett kávéházak (10) például: *Berger* (< Berger Szilárd Lajos [BpCz. – 1053]),[2] *Lissauer* (< Lissauer Henrik [BpCz. 1932]), *Riesz* (< Riesz János [BpCz. 1055]), *Rizmayer* < (Rizmayer Lipót [BpCz. 1055]), *Újszászi* < (Újszászi József [BpCz. 1055]).

A motivált névrészek másik nagy csoportját a lokalizáló névrészek alkotják (16), melyek ugyanolyan arányban képviseltetik magukat, mint a világháborút megelőző periódusban (28,6%). Többségük ekkor is arra a közterületre utal, amelyen vagy amely közelében a kávéház található: *Károly* (a Károly körút közelében), *Körönd* (a Körönd, ma Kodály körönd mellett), *Vilmos császár* (a Vilmos császár, ma Bajcsy-Zsilinszky úton), *Nefelejts* (a Nefelejcs utcában), *Damjanich* (a Damjanich utcában) stb., s nem hivatalos közterületi elnevezésre is: *Duna Korzó* (a Vigadó téren) stb. – A helymegjelölő elnevezések második nagyobb csoportja most is egy közeli vagy annak az épületnek a megjelölésével látja el a lokalizáló funkciót, amelyen belül a kávéház található: *Északi fűtőházhoz* (a Rákosrendező pályaudvarnál lévő északi fűtőház [BpCz. 176, 404] közelében), *Versenytér* (a Kerepesi úti lóversenytérnél), *Vasút* (a Rákosrendező pályaudvarnál), *Nemzeti Orfeum* (a mai Madách Színház helyén állt Nemzeti – a világháború előtt és után Royal – Orfeumban) stb. A Váci úti *Ferdinánd* kávéház neve egyszerre utal a vele szemközt lévő Ferdinánd hídra és a Váci út kiszélesedésénél lévő Ferdinánd (ma Lehel) térre.

2.4.2. A motiválatlan új névrészek közül szinte teljesen eltűntek a világháborús évek alatt (7,1% ill. 1,8%) az ún. konvencionális funkciójúak (HOFFMANN 1993. 50), amelyeknél a névadás mögött az húzódik meg, hogy igazodjanak az adott denotátumfajtára jellemző hagyományos névtípusokhoz. Cégérnévszerű elnevezést nem adtak ekkor, s csak egy darab ún. nemzetközi vándornevet *(Imperial)* találunk – részben

[2] BpCz. = Budapesti Czím- és Lakásjegyzék. 1916. Franklin Társulat, Bp., é. n.

ezen utóbbi típusú neveket hívják egyes kutatók „presztízsszóknak" a márkanevekkel kapcsolatban (OTTO 1993: 322; RAENTO–DOUGLASS 2001: 13, 32–3) –, pedig az ilyen elnevezések még ma is közkedvelt cég-, illetve intézménynevek (vö. pl. RAENTO–DOUGLASS 2001: 5–6, WILHELM 1988: 66).

A motiválatlan névrészek arányának nagymértékű, 13,2%-os növekedése (36,8%, ill. 50%) annak eredménye, hogy az emlékeztető funkciójúak (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 124–8) megterheltsége jelentősen, 18,7%-kal nőtt (27,7%, ill. 46,4%). Különösen a külföldi vonatkozású emlékeztető névrészek aránya változott meg a világháborút megelőző korszakhoz (11,9%) képest, amelyek most a teljes új névrészanyag csaknem egynegyedét teszik ki (23,2%). Ez főként annak volt a következménye, hogy, mint láttuk korábban, 1914–15-ben több kávéház kapott olyan elnevezést, amely a politikai szövetséges országok valamelyikéhez (Ausztria, Németország) volt köthető – bár ezek egy része szintén az ebbe a csoportba tartozó, csak éppen angol és francia vonatkozású neveket váltotta fel –, de más országokra utaló névrészek is előfordultak. Találunk e névrészcsoportban személyneveket (7,1%): *Ferencz József, Habsburg, Hindenburg* (2), illetve földrajzi neveket (16,1%): *Amerika, Ausztria, Berlin, Bréma, Germania, Lussin-Piccoló* stb. Ez utóbbi névtípus a múlt század második felének eszpresszóneveinél is megtalálható (POSGAY 1997: 591, J. SOLTÉSZ 1981: 408), de általában elmondható, hogy a szórakoztató- és a vendéglátóipar területén mind a mai napig igen közkedvelt ez a névadási gyakorlat, különösen a romantikusnak, egzotikusnak számító helyek, többek között a francia és olasz Riviéra települései népszerű névadók (vö. pl. OTTO 1993: 321–2; RAENTO–DOUGLASS 2001: 5–6, 9–10; WILHELM 1988: 66).

A nemzeti értékeket megnevező emlékeztető névrészek is jelentősebb, 6,8%-kal nagyobb arányban fordulnak elő e korszakban a világháborút megelőzőhöz képest az új névrészek között (12,8, ill. 19,6%), tehát valamilyen foganatja lett a szakmabeli névmagyarosítási kezdeményezésnek, bár gyakoriságuk még így is meglehetősen elmarad a korabeli ugyanilyen új moziknevekhez (30,8%) mérten (HAVAS 1997: 583). E csoporton belül is találunk személyneveket: *Báthory, Dankó,* és a századelő korszakához hasonlóan ismét neveztek el kávéházat az egykori és későbbi miniszterelnök-pénzügyminiszterről *(Wekerle);* földrajzi neveket: *Bácskai, Hungária, Nándorfehérvár*. Egy kávéház is névadóvá vált: a reformkori magyar történelemben szerepet játszó, de 1911-ben lebontott híres *Pilvax* nevét is felvette egy új belvárosi kávéház, amelynek a korábbi üzlet egykori névadójához, Pillvax Károlyhoz természetesen már nem volt köze – a *Pilvax köz,* amelynek sarkán még jelenleg is megtalálható ez az üzlet, csak ezt követően, 1923-ban kapta nevét, (l. RÁDAY szerk. 2004: 404). Ezeken kívül egyéb magyar vonatkozású emlékeztető neveket, nemzeti jelleget hangsúlyozó, nemzeti szimbólumoknak emléket állító névrészeket is találunk: *Hazai, Hazám, Korona* (2).

Néhány az eddigi csoportokba be nem sorolható név is előfordul az emlékeztető szerepű névrészek között: *Népszava, Zuhogó*.

Tehát a világháború alatt keletkezett új kávéháznevek alapján is az figyelhető meg, mint a mozik esetében: egy olyan időszak, amelyben a névadási gyakorlatot befolyásoló politikai esemény lép fel, azt eredményezi, hogy megnő a motiválatlan, az emlékállító funkciójú nevek aránya a motivált nevek ellenében.

2.5. Hasonló tendencia mutatkozik, ha a világháborús periódusnak nemcsak az új, hanem az összes névrészét nézzük (373; 363 név), tehát azokat is, amelyet még az előző időszakban adtak, csak érthető módon kisebb mértékű a változás a háborút megelőző periódushoz képest (itt nem vettük figyelembe a korszak elején, 1914–15-ben megváltozott nevek névrészeit). Ha nem is számottevően (2%), de csökkent a motivált névrészek aránya (57,2%, ill. 55,2%), míg a nem motiváltaké 4,2%-kal nőtt (36,8%, ill. 41%).

A motivált névrészeken belül a kor összes névrészét tekintve is a tulajdonosra, bérlőre vonatkozók arányának (14,7%) mérséklődése figyelhető meg a századelő időszakához mérten (23,2%), ugyanakkor a lokalizáló névrészek gyakoribbak lettek (28,6%, ill. 35,1%), ellentétben az új névrészeknél tapasztaltakkal, vagyis az előző periódusból sok helymegjelölő névrész hagyományozódott át erre a korszakra, aminek révén a lokalizáló névrészek száma (131) már több mint kétszerese lett ekkor a tulajdonosról, bérlőről kölcsönzötteknek.

A motiválatlan névrészeket nézve is a korszak új névrészeinél megfigyelhetőhöz hasonló változás vehető észre, ha ez kisebb mértékű is: 3,9%-kal nőtt az emlékeztető funkciójúak aránya (27,7%, ill. 31,6%), ezen belül a külföldi vonatkozásúaké jobban (11,9%, ill. 13,7%), mint a nemzeti értékekre utalóké (12,8%, ill. 13,9%), vagyis úgy, ahogy az új névrészeknél.

2.6. A korszakban az új kávéháznevek közül mindössze három fordul elő kétszer *(Hindenburg, Hungária, Korona),* így egy új elnevezésre 1,06 előfordulás jut. Ha a periódus összes elnevezését vesszük figyelembe, akkor ennek a névmegterheltségi mutatónak az értéke 1,09, mely szintén kisebb a világháború előtti időszakbelinél: 1,27 (HAVAS 2002: 37). 333 különböző név található a 363 kávéház-elnevezés között; a leggyakoribb nevek: *Casino, Hungária, Otthon* (4), a 3 *Korona, Központi* és *Vigadó* (3–3) kávéház mellett pedig 15 további név 2–2 alkalommal szerepel a korpuszban. A *Vigadó* kivételével az előbb említett nevek mindegyike megtalálható a világháború előtti korszak leggyakoribb elnevezései között is, tehát e tekintetben nem történt lényegesebb változás a névanyagban. Az előbb említett azonos nevek mindegyikét egy időben, legalábbis részben egy időben hordta kávéház portálján Budapesten, vagyis a névazonosság elkerülése nem volt feltétlen szempont, bár az egy névre jutó előfordulás alacsony értéke azt jelzi, hogy törekedhettek erre.

2.7. A korszak összes nevének kevéssel több, mint negyedét idegen köz- és melléknevek, illetve nem magyar vonatkozású tulajdonnevek teszik ki. Ez megegyezik a világháború előtti periódusbeli aránnyal (vö. HAVAS 2002: 37), ugyanakkor az ezen időszak új elnevezései között ez az érték valamivel magasabb, közel 30% (meghaladva a világháborús évek ilyen új mozineveinek kevesebb mint 25%-os arányát; vö. HAVAS 1997: 583), ami főként a tulajdonnévi eredetű, a névátvitellel keletkezett kávéháznevek viszonylag nagy számából adódik.

3. Mint korábban említettük, az 1917–20 közötti időszakból nem állnak rendelkezésünkre teljes kávéházcímjegyzékek, így ezen évekre vonatkozóan nagyrészt csak a kávésipari szaksajtó szórványos adataira voltunk kénytelenek támaszkodni. Így azt sem tudjuk pontosan, hogy az 1919–20-ból adatolt három *Köztársaság* nevű kávéház pontosan mikor kapta elnevezését, de nagy valószínűséggel az polgári demokratikus forrada-

lom után, a népköztársaság és/vagy a Tanácsköztársaság ideje alatt. 1920 közepét követően már egyikükre sincs adatunk, az üzletek megszűntek, illetve az egyiknek a neve *Szeged*-re változott. (*Köztársaság* közterületi elnevezéssel először a polgári demokratikus kormányzás ideje alatt találkozhatunk Budapesten, 1918 novemberében az *Országház,* ma *Kossuth Lajos ter*-et keresztelte így át a Fővárosi Közmunkák Tanácsa, noha Krúdy Gyula még a *Népszava* nevet javasolta az utcanévbizottságában; vö. TAKÁCS 1985: 299, 313.)

Az 1919-es kommün alatt a kávéházak némelyikében a Tanácsköztársaság politikai irodái működtek, a nagyobbakat államosították, az Árvizsgáló Bizottság pedig szabott árú menürendszert rendelt el. A burzsoázia fellegvárának tartott kávéházak nagyrészt számmal ellátott étkezőhelyekként üzemeltek csupán (BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935. 2: 1268–9, GUNDEL–HARMATH 1979: 33). E névpótló jelzetekről nincsenek adataink, de például az Oktogonnál lévő *Kovács* kávéház (plakátokkal teleragasztott ablakokkal) a „213. számú étkezőhelyként" működött (BEVILAQUA BORSODY–MAZSÁRY 1935. I/2: 480–1. lapok közötti 1. fénykép).

Irodalom

BALLA VILMOS 1927[2]. *A kávéforrás.* Budapest.

BEVILAQUA BORSODY BÉLA – MAZSÁRY BÉLA 1935. *Pest-budai kávéházak. Kávé és kávémesterség 1538–1935.* 1–2. Budapest.

EPERJESSY KÁLMÁN 1937. *Várostörténet az utcanevekben.* Különlenyomat a Domanovszky-emlékkönyvből. Budapest.

GUNDEL IMRE – HARMATH JUDIT 1979. *A vendéglátás emlékei.* Budapest.

HAVAS PÉTER 1997. Száz év budapesti mozinévdivatja. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* 1–2. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. Budapest–Miskolc. 2: 581–9.

HAVAS PÉTER 2002. Budapesti kávéháznevek funkcionális-szemantikai vizsgálata a XIX–XX. század fordulójától az első világháborúig. *Névtani Értesítő* 24: 15–41.

HEISE, ULLA 1988. *Histoire du café et des cafés les plus célèbres.* Paris.

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.

HOLLÓ SZILVIA ANDREA 1996. Hősök és mondák az utcanévadásban. In: *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei.* SZERK. HOFER TAMÁS. Budapest. 222–50.

KMETTY KÁLMÁN 1980. *Balassagyarmat utcanevei.* Balassagyarmat.

OTTO, STEPHAN 1993. Die Namen der Filmtheater im Verleihbezirk Frankfurt. *Muttersprache* 316–23.

POSGAY ILDIKÓ 1997. Búcsú a pesti presszóktól. In: *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* 1–2. Szerk. B. GERGELY PIROSKA – HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK. 209. Budapest–Miskolc. 2: 589–92.

RÁDAY MIHÁLY szerk. 2004. *Budapest teljes utcanévlexikona.* h. n. [Budapest.] é. n.

RAENTO, PAULIINA – DOUGLAS, WILLIAM A. 2001. The Naming of Gaming. *Names* 49: 1–35.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1981. Az intézménynevek megkülönböztető (egyedítő) elemének típusairól. *Magyar Nyelvőr* 407–13.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1992. Rendszerváltozás és utcanévváltozás. In: *Tulajdonnév-használatunk.* Szerk. FARKAS FERENC. MND. 100. Budapest. 15–21.

TAKÁCS RÓZSA 1985. A fővárosi utcanévadás elveinek és gyakorlatának alakulása napjainkig. In: *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84.* Szerk. GÁRPÁR FERENC – RAINER M. JÁNOS et al. Budapest. 293–315.

WILHELM, ALBERT A. 1988. Pretty Is as Pretty Says: The Rhetoric of Beauty Salon Names. *Names* 61–8.

HAVAS PÉTER

PÉTER HAVAS, **Names of cafés in Budapest in the current of history: 1914–1919**

The author first describes the process of changing the names of cafés in 1914–15, in which many names referring to France and England were substituted by names referring to the countries of the Allies. The author also gives the functional-semantic classification of the new names emerged in the years of the First World War, comparing the frequency of their types with the frequency of name types in the previous period between the turn of the century and the First World War. The most important change: regarding the new names, the proportion of unmotivated names to motivated ones increased: almost half of the new names in the period are of a reminding function. Comparing the complete name stock (old + new names) of the years of the war with that of the previous period one can observe to a lesser degree a similar tendency of change. The author examines the frequency of the new names. Finally, the naming practices of the Republic and those of the Commune (1918–19) are treated. From this period only few names are known, but they are very characteristic of the era.

VESZPRÉM MEGYEI ÜZLETNEVEK FUNKCIONÁLIS-SZEMANTIKAI VIZSGÁLATA

Dolgozatomban Veszprém megyében található üzletek neveinek a vizsgálatát végeztem el. A nevek rendszerezéséhez HOFFMANN ISTVÁN modelljét vettem alapul. Munkájában (HOFFMANN 1993) egy olyan elemzési keretet ad, amellyel a helynevek szinkron rendszere és keletkezéstörténete is vizsgálható. A leíró szempontú elemzés részei a funkcionális-szemantikai, a lexikális-morfológiai és a szintagmatikus elemzés. Ezek közül az első, tehát funkcionális-szemantikai szempont szerinti vizsgálatot végeztem el az üzletneveken. A helynévfajták osztályai között a 7. az építménynevek csoportja (1993: 37), ezen belül említi a lakóházneveket, középületek neveit, gazdasági célú építmények neveit, a kocsmák, csárdák neveit stb. Ez utóbbiról már született elemzés KIS TAMÁS tollából (1999, 1995, 1993), ezenkívül említést kell tennem HAVAS PÉTERnek a kávéháznevekről megjelent tanulmányáról (2002). Viszont üzletnevekkel kapcsolatos hasonló vizsgálatot tudomásom szerint még nem végeztek, nem számítva egy korábban született munkát, BÍRÓ ÁGNES cikkét (1985: 236–46). Tehát – több-kevesebb sikerrel – megpróbáltam az eredetileg a helynevek elemzésére szánt modellt alkalmazni vizsgálatomban.

A nevek forrásául a 2004-es „Veszprém megyei Arany Oldalak” című kiadvány szolgált, ebben összesen 501 üzletnevet találtam. Ezeket csoportosítottam, rendszereztem a fenti szempont szerint. Az írásmódon nem változtattam, meghagytam a telefonkönyvben szereplő formát.

A névrészek kérdése

Először meghatároztam, hogy az egyes nevek hány névrészből állnak. „Funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez” (HOFFMANN 1993: 43). Míg a magyar helynevek általában egy- vagy kétrészesek, csak elvétve lehet találni háromrészes nevet, az üzletnevek körében nem ritka a három- vagy annál több részes név sem.

1. Az egyrészes nevek száma elenyésző, mindössze 11 név (2,2%) sorolható ide, mint például *Bolt, Diszkont, Kemikál, Pannon GSM*. Még két esetben kérdéses az elnevezés hovatartozása: egy- és kétrészes névként is felfoghatók *(Total-Car, Bútorász)*.

2. A kétrészes nevek száma 168 (33,5%). Az ide tartozó nevek közel fele – 78 elnevezés (a kétrészes nevek 46,4%-a, az összes név 15,5%-a) – csupán a bolt fajtáját, típusát határozza meg: például *Virágüzlet, Hangszerbolt, Bútorbolt* ’olyan elárusítóhely (1), ahol virágot/hangszert/bútort lehet vásárolni (2)’. A többi név általában az áru fajtájának megnevezésén kívül tartalmaz egy egyéb elemet is: például *Ditke Ajándék.* Nézzük meg a következő példát: *Vasvári Optika:* ’Vasvári Csaba tulajdonában lévő (1) optikai cikkeket árusító üzlet (2)’. Felmerül az a probléma, hogy ha például egy *Optika* nevű üzlet egyrészes név, akkor nem kellene-e a *Virágbolt*-féle neveket is az egyrészesek közé sorolni?

3. A háromrészes nevek száma 199 (39,7%). Például *Tési-Dombi Húsbolt:* ’a Tési-dombon vagy a közelében álló (1) üzlethelyiség (2), ahol húst árulnak (3)’. Ebből a névből is látszik, hogy a névrészek számát nem feltétlenül határozza meg a lexémák száma.

4. A fennmaradó 123 név (24,5%) négyrészes vagy négynél is több részből áll. Sok üzletnév többféle áru vagy szolgáltatás nevét tartalmazza, ezek egymással mellérendelő viszonyban állnak; például *Florentin Virág-Ajándék Üzlet*, *Villker Barkács Szerelvény és Villanyszerelési Anyagkereskedés.*

Szólnom kell még az alaprészről. Alaprészként a következő szavak fordulnak elő (bár nem minden esetben utótagként): *üzlet, bolt, áruház, kereskedés, kereskedelem, arzenál, center, stúdió, szerviz, diszkont, box, üzletház, centrum, szalon, butik, shop, bemutatóterem*. Ezek gyakran összekapcsolódnak az áru nevével (pl. *festékbolt*), vagy a üzlet speciális voltára utaló szóval (pl. *márkakereskedés*). Viszonylag nagy számban vannak olyan nevek, amelyekben alaprészként maga az áru megnevezése áll, mintegy magába olvasztva a ’bolt’ jelentést is, a jelentéstapadás jelenségére emlékeztetve. A következő szavakkal találkoztam ebben a pozícióban: *ajándék, ékszer, csemege, ruházat, nyomtatvány, porcelán, rövidáru, motor, alkatrészek, lakberendezés, lakásfelszerelés, lakásdekor, írószer, bútor, divatáru, textil, édesség, hús*; ezeken kívül az *elektronika*, a *divat* és a *módi* szóval (pl. *Amigó Édesség- Ajándék, Fodor Bútor, Maya Textil, Molett Módi).* Két esetben találkoztam idegen névsorrenddel *(Autósbolt Reflex, Cipőbolt Siesta)*, ezek a funkcionális osztályozásnál nem okoztak gondot.

Funkcionális-szemantikai elemzés

„A funkcionális-szemantikai elemzés azoknak a modellfajtáknak … a számbavételét jelenti, amelyek a névadás szemléleti alapjául szolgálhatnak" (HOFFMANN 1993: 30). Az elemzésem során két problémával találtam magam szembe. Az üzletnevek 64,2%-a háromrészes vagy ennél több részből áll, és ezeknek a neveknek az elemzését, értékelését valahogyan meg kellett oldanom. Másrészt e nevek mind mesterséges és új keletű nevek, ezért sok esetben nem tudtam rá alkalmazni a HOFFMANN-féle modellt, új kategóriákat kellett beillesztenem a rendszerbe.

A névadási motiváció szerinti csoportosítást a következőképpen oldottam meg. Az egynél több részből álló nevek esetén csak a bővítményrész funkcióját vizsgáltam, de még ekkor is a három- és a többrészes nevekben kettő vagy több névrész várt besorolásra. Ez azért okozott gondot, mert így az egyes funkcionális kategóriákba való tartozás problémássá vált, hiszen nem akartam ezeket a neveket „szétszedni". Mivel minden egyes üzletnév (az egy- és kétrészesek is) tartalmazza az ott kapható áru(k) nevét vagy egy 'bolt, üzlet, elárusítóhely' jelentésű elemet vagy mind a kettőt valamilyen formában, ezért ezekkel a névrészfunkciókkal a továbbiakban nem foglalkoztam, hiszen ez mindegyik elnevezésben közös. (A pontosság kedvéért meg kell említenem, hogy az összes név közül 409-ben, azaz 81,6%-ban szerepel az üzlet fajtájának a megnevezése, 86 névben, azaz 17,2%-ban ezt a funkciót az áru megnevezése tölti be, a maradék 6 név, azaz 1,2% pedig ilyen szempontból értelmezhetetlen *(Lakamoto, Mazda Automodern, Benetton Sportsystem, Luxor Plus, Szőnyegvilág, Konyhavarázs).* Az összes üzletnév közül 342 (68,2%) tartalmazza az áru vagy az áru márkájának a nevét.

Tehát együtt vizsgáltam minden olyan nevet, amelyik az üzlet fajtáján kívül – az áru megnevezésén és a 'bolt, üzlet' jelentésű szavakon kívül – legfeljebb egy bővítményrészt tartalmaz, összesen 480 nevet (95,8%). Például a kétrészes *Bútorbolt* „az üzletben kapható áru"; a szintén kétrészes *Vasvári Optika* „az üzlet tulajdonosa" kategóriába került. A már említett háromrészes *Tési-Dombi Húsbolt* elnevezés esetében pedig a *Tési-Dombi* névrésszel foglalkoztam, és „az üzlet viszonya más helyhez" funkció alá soroltam be. Négy- vagy ennél több részes nevek is kerülhettek ide. Például a *Kuszi Kerékpárszaküzlet és szerviz* „az üzlet tulajdonosa" osztályba került, mivel a többi névrész a kapható árut *(kerékpár)*, illetve magát a boltot és a fajtáját *(szaküzlet, szerviz)* nevezi meg.

Külön vizsgáltam azokat a neveket, amelyek a fent említett két elemen kívül két bővítményrészt tartalmaznak, ezeknek a neveknek a száma 21 (4,2%). Például a *Tikkurila Finn Festékbolt* elnevezést egyrészt az áru származási helye, másrészt az áru márkaneve ihlette; a *Dózsavárosi Kisáruház* megnevezi az áruház méretét, illetve a városrészt, ahol található.

Az elemzési módszerem vitatható, de a többrészes nevek elemzése még megoldatlan probléma, dolgozatomban csupán kísérletet tettem erre. Úgy vélem, hogy azért valamennyire reális képet ad az üzletnevek névadási motívumairól.

A motiváció alapján való csoportosításkor figyelembe vettem HOFFMANN (1993: 45–6) és MEZŐ ANDRÁS (1982: 203–8) rendszerét. A nevek alapvetően két nagy csoportra oszlanak: az egyikben a funkció kapcsolatban áll a denotátummal, a név és a jelölt

között lényegi kapcsolat áll fenn, a másikban nem. Motiválatlan neveknek ez utóbbiakat sem nevezhetjük, mivel „minden névadási aktus szemantikailag tudatos. Ebből a szempontból abszolút motiválatlan név nincs. A természetes névadásban túlnyomórészt a denotátumok sajátosságai fejeződnek ki, a mesterséges névadásban viszont jóval több olyan megnevezés keletkezik, amelynek létrejöttében inkább csak a használatos névmodellekhez való alkalmazkodás igénye játszik szerepet" (HOFFMANN 1993: 43). Igaz ez az állítás a mesterséges névadással létrejött üzletnevekre is? Erre is választ adhat a jelen dolgozat.

I. Az üzlet fajtáján kívül legfeljebb egy megkülönböztető elemet tartalmaz

1. Megjelöli az üzlet fajtáját. – Az egyrészes nevek közül ide sorolható 8 elnevezés: *Bolt* (2), *Áruház*, *ABC* (4), *Diszkont*. Azokon a helyeken fordulhat elő ez a fajta elnevezés, ahol az adott üzletfajtából csak egy van (Zircen például ez az egyetlen áruház, ahogy Kispiriten is valószínűleg ez az egy bolt van). Vannak olyan többrészes nevek is, amelyekben a bővítményrész is, és az alaprész is az üzlet fajtáját nevezi meg: *Shop Autósbolt, ABC áruház* (7). Összesen tehát 16 (3,3%) név tartozik ebbe a csoportba.

2. Az üzlet valamely sajátosságát fejezi ki. – Ezt a funkcionális csoportot három alosztályra osztottam, a három alosztály tagjainak száma 339, ami az összes névnek körülbelül a kétharmada (67,7%). A három csoport tagjait az köti össze, hogy mindegyikben belső motivációról beszélhetünk.

2.1. Az üzlet tulajdonsága. – A motiváció belső és közvetlen. Kevésbé jellemzőek a helyneveknél szokásos, gyakori kategóriák, mint a szín, méret, alak, anyag, funkció. Viszont ebbe a csoportba tartozónak gondolom azokat a neveket, amelyeknek a névadását az üzletben kapható áru motiválta.

2.1.1. Az üzletben kapható áru. – Mint már említettem, az összes üzletnév közül 342 (68,2%) tartalmazza az áru vagy az áru márkájának a nevét. E pont alatt csak azokat a neveket tárgyalom, amelyekben a 'bolt, üzlet' jelentésű szóhoz valamilyen árut megnevező bővítményrész tartozik. Ilyen nevet 129-et (26,9%) találtam. Ebből 38 névben (az összes név 7,9%-a, a kizárólag árunév által motivált nevek 29,4%-a) az áru márkaneve szerepel: *Adidas Márkabolt, Londa Szalon*. A többi 91 név (18,9%) magát az árut nevezi meg (pl. *Kerékpárcenter*), ebből néhány név többet is, ezek egymással mellérendelő viszonyban állnak (pl. *Díszállat és Állateledel Üzlet, Autós-Motoros Bolt*).

2.1.2. Az üzlet mérete. – Ritkán motiválja a névadást. Mindössze 4 (0,8%) üzletnevet találtam, ami ebbe a csoportba tartozik: *Kisáruház, Mini ABC, Kis Vegyes ABC, Grand Autóalkatrész Áruház*.

2.1.3 Az üzlet színe. – Talán 3 név (0,6%) sorolható ide: *Lila ABC, Zebra ABC, Kék Pont ABC* (?).

2.2. Az üzlet viszonya valamely külső dologhoz. – A motiváció szintén belső, de közvetett. Ezen az osztályon belül a legnagyobb számú csoportot azok a nevek képezik, amelyek valamilyen módon az árura utalnak, illetve amelyek a tulajdonos nevét viselik.

2.2.1. Az üzlet tulajdonosa, bérlője. – A nevek legnagyobb részében csak a vezetéknév szerepel, de lehet példákat találni a teljes nevet vagy a keresztnevet tartalmazó üzletnévre is. Összesen 48 nevet (10%) találtam, amelyben a tulajdonos neve motiválta a névadást.

39 névben (ez az összes név 8,1%-a, ennek a csoportnak pedig a 81,2%-a) a tulajdonos vezetéknevét találjuk (pl. *Szokoly Antikvárium*). Egy esetben csak a társtulajdonosok vezetéknevének kezdőbetűi szerepelnek a névben: a *D & D Stúdió elnevezés* a *Drexler* és *Dabosi* neveket rejti. – 3 név tartalmazza a teljes nevet*: Szabó János óra- és ékszerkereskedés, Bíró László Ajándékbolt, Molnár Gábor Könyvesbolt*. – Az üzletnevek közül 6-ban a keresztnév, illetve a becenév és a ragadványnév biztos, hogy a tulajdonosra utal: *Gabi Cipőbolt; Ica és Manyi Női Fodrászüzlet; Olga és Társa Munkaruha Szaküzlet, Öcsi és Társai Munkaruházati, Munkavédelmi Szaküzlet; Tücsi Vegyesboltja; 'Edina és Társa' Illatszer és Vegyiáru üzlet.* Még sok személynevet tartalmazó üzletnév van, de ezekről nem tudtam bizonyosan megállapítani, hogy a tulajdonosra utalnak-e, a névadás indítékai között más okok is felmerülhetnek, ezért ezeket a neveket a többféleképpen elemezhető nevek osztályába soroltam.

2.2.2. A megcélzott vásárlóközönség. – Néhány üzlet a nevével azt jelzi, hogy a tulajdonos kinek szánja áruját, kiket akar becsalogatni a boltjába. 17 név (3,5%) esetében ez a névadás indítéka: például *Mami kereskedés* (bababolt), *Molett Módi, Kertbarátok Áruháza.*

2.2.3. Az ott levő növényzet. – Úgy tűnik, a környék növényzete, állatvilága nem jelentős tényező az üzletek névadásában. Tulajdonképpen nem is kell ezen csodálkozni, hiszen vannak fontosabb információk, amit érdemes egy boltról tudni, mint a környezete vagy akár a színe, alakja, mérete stb. Egyetlen nevet találtam (0,2%), amely a mellette növő fákról kapta a nevét, ez a *Gesztenyés Élelmiszer Bolt.*

2.2.4. Az árura vagy a szolgáltatásra utaló nevek. – Ezt a kategóriát sok alosztályra kellett felosztanom, mivel igen sok olyan névrész van, ami ugyan nem nevezi meg közvetlenül az illető árut, de utal valamilyen tulajdonságára (minőségére, árára, származási helyére), vagy felidézi az árut azáltal, hogy egy jelentésmezőbe tartozik vele. Ez utóbbiakat neveztem el az egyszerűség kedvéért „asszociatív" neveknek.

2.2.4.1. Asszociatív nevek. – Ez a legnépesebb csoport, kedvelt módja az üzletnévadásnak. Nem volt könnyű eldönteni, hogy melyik név tartozzék ide és melyik ne, mert sok esetben nehéz volt meghúzni a határt, hogy melyik szó az, amelyik még nem áll túl távol jelentését tekintve a kérdéses szótól. Néhány esettel bizonyára vitatkozni is lehet. Összesen 82 nevet (17%) soroltam ide.

Egy kisebb csoportra az jellemző, hogy a bővítményrészben nem magyarul szerepel az áru neve: leggyakrabban görögül vagy latinul *(Agrocenter Gazdabolt, Libro Könyvesbolt, Saxum Márvány és Gránit Kereskedés)* vagy egyéb (angol, német) nyelven *(Bike Kerékpárszaküzlet és szerviz, Glassy Autóüveg Kereskedés, Prezent Ajándék Rövidáru).* 11 név tartozik a csoportba (az összes név 2,3%-a, az asszociatív nevek 13,4%-a). Sorolhattam volna ezeket a 2.1.1. (Az üzletben kapható áru) csoportba is. Miért nem tettem ezt mégsem? Az a jellemző ezekre a nevekre – amint ez a felsorolásból is látszik –, hogy az idegen nyelvű megnevezés után magyarul is szerepel az áru neve. (Gondolom azért, hogy az is megértse, aki nem tud ezeken az idegen nyelveken.) Tehát ezekben az üzletnevekben az idegen nyelvű árumegnevezésnek nem az a funkciója, mint a 2.1.1.-es csoportban a magyar elnevezésnek, hanem inkább valamiféle hangulatébresztés, figyelemfelkeltés.

Bizonyos üzletnevek egy árut neveznek meg a sok közül, általában nem is a legjellemzőbbet, inkább egy jól hangzót, tetszetőst. Különösen jellemző ez a virágboltok neveire; például *Irisz Virágüzlet, Árvácska Virágüzlet, Fekete Tulipán Virágszalon*. De másféle boltok neveiben is előfordul; például *Téka Bútorház, Vérontó Pimpó Gyógynövény Üzletház, Filter Dohányáru Szaküzlet*. 12 név jött létre hasonló módon (az összes név 2,5%-a, az asszociatív nevek 14,6%-a).

Egyéb asszociatív nevek is találhatók: A többi névben az üzlet fajtája és a név bővítményrésze között a legkülönfélébb összefüggések figyelhetők meg. Például a fürdőszoba-felszereléseket árusító boltok neveiben vízzel kapcsolatos szó szerepel: *Óceán Szerelvényáruház, Niagara Fürdőszobacenter, Adria Fürdőszoba Szalon, Laguna Fürdőszoba Szalon*. Fodrászüzletek neveiben a következő szavak fordulnak elő: *frufru, tupír, séró*; autósboltok neveiben: *index, reflex, rally, gokart*; papírboltok elnevezéseiben: *fecni, íródeák, irka-firka, irka;* hangszerboltok neveiben: *triola, tutto, zenebona;* stb. Ötletesnek találom például a *Hétmérföldes Cipőbolt* vagy az *Aladin Padlószőnyeg- és Szőnyegbolt* neveket (kár, hogy egy *d*-vel írták). 59 név sorolható ide (az összes név 12,3%-a, az asszociatív nevek 71,9%-a).

2.2.4.2. Az áru származására utaló nevek. – 5 név (1%) tartozik ide: *Holland Bútor, Erdélyi Bútorház, Ajka Kristály Üzlet, Ázsia Ruházati Diszkont* (2).

2.2.4.3. Az áru minőségére utaló nevek. – Legalábbis az üzletben kínált áruk remélt minőségére utal 7 név (1,45%): *Perfect Divatáru Üzlet, Fincsi Húsbolt* (a név írásmódja felveti a kérdést, hogy tulajdonképpen mi is az, ami „fincsi”?), *Jó-Mi?! Papír-Nyomtatványbolt, Nívó Lakásfelszerelés Bolt, Primatex Munkaruha* (a *-tex* gondolom a *textil* szóból eredeztethető), *Prima-Door Ajtószalon, Luxor Plus* (?).

2.2.4.4. Az áru árára utaló nevek. – Mindössze 2 idetartozó nevet (0,4%) találtam: *Forintos Bolt* és *Akció Center*.

2.2.5. Az üzletre utaló nevek. – Összesen 12 név (2,5%) tartozik ide.

2.2.5.1. Üzlethálózat tagja. – A 9 (1,9%) bolt annak az országos üzlethálózatnak a nevét viseli, amelyiknek a tagja: például *Domus Áruház, Pannonker Élelmiszerbolt*.

2.2.5.2. Az üzlet hangulatára utaló név. – A tulajdonos által óhajtott hangulatra, a bolt vélt jellegére, esetleg közkedveltségére utal 3 név (0,6%): *Favorit Ajándék Lakáskultúra Szaküzlet, Happy Box, Virágkuckó Virágbolt.*

2.3. Helymegjelölő elnevezések. – Összesen 29 név (6%) fejezi ki az üzletnek egy más helyhez való viszonyát vagy pontos elhelyezkedését. A lokalizáció pontossága szerint csoportosítottam a neveket, aszerint, hogy a várost, a városrészt, az utcát esetleg az épületet nevezik-e meg, ahol vagy aminek a közelében elhelyezkednek. A motiváció belső és közvetett.

2.3.1. Település. – 5 névben (az összes név 1%-a, e csoport neveinek 17,2%-a) szerepel a település neve. A nevek kifejezhetik azt, hogy az adott településen az ilyen jellegű boltok közül a megnevezett a legjelentősebb: *Veszprémi Papírbolt, Pápai Könyvesház, Füred Áruház*. Két elnevezésben olyan településnek a neve szerepel, amely közigazgatásilag nem önálló, és ilyen módon különböztetik meg az anyatelepülés boltjaitól: *Fövenyes ABC, Arácsi ABC.*

2.3.2. Városrész. – 9 név (az összes név 1,9%-a, e csoport neveinek 31%-a) a város egyik részét nevezi meg. Kedvelt a *belvárosi* bővítményrész, az is igaz, hogy általában a belvárosban van az üzletek többsége, ennyiben kevésbé informatívak ezek a nevek Másrészt a *belvárosi* jelző arra is utalhat, hogy az üzlet előkelő, elegáns: *Belvárosi Üzletház, Belvárosi Bútor Bemutatóterem, Belvárosi Ruhaszalon, Belvárosi Ékszerüzlet, Belvárosi Ékszerüzlet.* A *Jutas ABC* és a *Kilián ABC* az azonos nevű lakótelepen van. Egyéb nevek: *Tési-Dombi Húsbolt*, *Tókerti ABC Áruház.*

2.3.3. Utca. – Kizárólag élelmiszerboltokat neveztek el az utcáról, ahol állnak. 9 név tartozik ide (az összes név 1,9%-a, e csoport neveinek 31%-a): *Egry ABC, Óváros Könyvesbolt* (a veszprémi Óváros téren), *Dióssy úti ABC, Kiskőrösi ABC, Május 1. téri Élelmiszerüzlet, Móra ABC*.

2.3.4. Épület vagy egyéb terület mellett vagy benne/rajta. – 6 név tartozik ebbe a csoportba (az összes név 1,25%-a, ennek a csoportnak a 20,7%-a). A *Csarnok ABC* és a *Skála-Ékszer* nevű üzletek a megnevezett épületben vannak, az *Árkád Optika* és az *Árkád Háztartási és Festékbolt* árkádos épületek aljában, a *Camping ABC* a balatonfüredi kemping területén, a *Park ABC* pedig egy park területén.

2.	**Az üzlet valamely sajátossága**	**darab**	**százalék**
2.1.	**Az üzlet tulajdonsága**	**136**	**28,3%**
2.1.1.	Az üzletben kapható áru	129	26,9%
2.1.2.	Az üzlet mérete	4	0,8%
2.1.3.	Az üzlet színe	3	0,6%
2.2.	**Az üzlet viszonya valamely külső dologhoz**	**174**	**34,7%**
2.2.1.	Az üzlet tulajdonosa, bérlője	48	10%
2.2.2.	A megcélzott vásárlóközönség	17	3,5%
2.2.3.	Növényzet	1	0,2%
2.3.	**Helymegjelölő elnevezések**	**29**	**6%**
2.3.1.	A település	5	1%
2.3.2.	Városrész	9	1,9%
2.3.3.	Utca	9	1,9%
2.4.	**Az árura utaló nevek**	**96**	**20%**
2.4.1.	Asszociatív nevek	82	17%
2.4.2.	Az áru származási helyére utaló név	5	1%
2.4.3.	Az áru minősége	7	1,45%
2.4.4.	Az áru árára utaló név	2	0,4%
2.5.	**Az üzletre utaló nevek**	**12**	**2,5%**
2.5.1.	Üzlethálózat tagja	9	1,9%
2.5.2.	Az üzlet hangulata	3	0,6%
Összesen:		**339**	**67,7%**

1. táblázat

3. A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal. – A különböző alcsoportok tagjaiban az a közös, hogy mindegyikben külső a motiváció.

3.1. Emlékeztető funkció. – Az emlékeztető funkciójú nevekhez soroltam azokat, amelyekben valamilyen híres személy vagy egy nevezetes épület, hely neve szerepel. 6 ilyen nevet találtam (1,25%). Kettő személyre utal: az *Edison Elektric Műszaki Szaküzlet* név esetében világos az üzlet rendeltetése és a személy közötti összefüggés; az *Elvis Élelmiszerbolt* esetében ez már nem mondható el. A másik négy bővítményrész a település, a környék valamely nevezetességét nevezi meg: *Vár Áruház* (Veszprémben), *Palotavár Áruház* (Várpalotán), *Balaton ABC* (Balatonkenesén), *Balatoni Comp* (Veszrémben).

3.2. Konvencionális funkció. – „A konvencionális funkció azt jelenti, hogy a névadási gyakorlatban kialakult hagyománya van annak, hogy milyen szemantikai mezőkből választhatunk helynevekbe emelhető szavakat" (HOFFMANN 1993: 50). Meglehetősen tág ez a meghatározás, nagyon sok minden beleférhet. Másrészt pontosabban kellene tudni, hogy milyen hagyományai voltak az üzletnévadásnak. Például tárgyalhatnám itt a növénynevet tartalmazó üzletneveket is, de mivel ezek mind virágbolt nevében szerepelnek, ezért egy másik, az áru jelentésmezejébe tartozó, ún. asszociatív nevek csoportjában szólok róluk. A főleg női keresztneveket tartalmazó nevek szintén helyet kaphatnának ebben a csoportban is (l. még 2.2.1.) – ezeket pedig a többféleképpen kategorizálható nevek között tárgyalom. – Összesen 24 nevet (5%) említek meg.

3.2.1. Mitológiai és mesebeli alakok neveit tartalmazó üzletnevek. – Kedvelt, jellemző intézménynévi elnevezések voltak kávéházak és mozik neveként is a 20. század elején és még korábban (HAVAS 2002: 30). Néhány példa napjaink üzletnevei között is akad erre a típusra, szám szerint 8 (1,6%). Némelyiknél nem teljesen véletlenszerű a névválasztás, hanem utal is a név a bolt fajtájára: például *Nimród Húsbolt, Nimfa-Studió* (szépségszalon), *Aphrodete (?) Ékszerüzlet*. Egyéb nevek: *Sellő ABC, Szfinx Cipőüzlet, Főnix Ékszerbolt, Thália Optika, Saturnus Autócenter*.

3.2.2. Állatok, természeti jelenségek. – Az idetartozó 16 név (3,3%) erősen emlékeztet a mesterséges névadással létrejött utcanevekre: például *Napfény ABC, Hangya ABC, Szivárvány Stúdió*. A *Sirály* és *Hattyú* névrészt tartalmazó boltok – megfigyelésem szerint – mind Balaton-parti településen vannak.

3.	**A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal**	**darab**	**százalék**
3.1.	**Emlékeztető funkció**	**6**	**1,25%**
3.2.	**Konvencionális funkció**	**24**	**5%**
3.2.1.	Mitológiai és mesebeli alakok	8	1,6%
3.2.2.	Állatok, természeti jelenségek	16	3,3,%
Összesen:		**30**	**6%**

2. táblázat

4. Többféleképpen elemezhető nevek. – Két nagyobb csoportra osztható ez az osztály. Az egyikbe a keresztneveket tartalmazó üzletnevek, a másikba a többértelmű, játékos nevek tartoznak. Ez összesen 46 név (9,6%).

4.1. Keresztnevet tartalmazó üzletnevek. – Az üzletnévben szereplő keresztnévnek többféle funkciója lehet. Az a 39 elnevezés (az összes név 8,1%-a, e csoport 84,7%-a) került a többféleképpen elemezhető nevek közé, amelyeknek nem sikerült kideríteném a névadási indítékát. Az üzletnévben szereplő keresztnév utalhat a bolt tulajdonosára, üzemeltetőjére; a bolt tulajdonosának, bérlőjének valamely családtagjára, egy szeretett személyre; de lehet kitalált név is, amennyiben nem vonatkozik egy meghatározott személyre.

A más nyelvekből kölcsönzött, nem a magyar helyesírásnak megfelelő alakban szereplő nevek esetében valószínűbb, hogy kitalált névről van szó, mint például *Doris Divat, Charlie'S Férfidivat, Roberto Kerékpárüzlet. A Willy Villamossági Szaküzlet* elnevezésben a két szó egybecsengése is motiválhatta a névadást. Elképzelhetőnek tartom, hogy például az *Olga Szőrme Szalon* elnevezésbe az *Olga* keresztnév északi volta miatt került. – A keresztnevek között becenevek is találhatók: *Marci ABC, Vali Vegyesbolt, Andi ABC, Zsu ABC, Toma Divat*.

4.2. Többértelmű nevek. – Főként játékos vagy annak szánt nevek (7, az összes név 1,45%-a, e csoport 15,3%-a) kaptak helyet ebben a csoportban. Ezek a nevek szándékoltan kétértelműek, többféleképpen is értelmezhetők és tagolhatók, ilyen megnevezések a következők: *Ab-Lak Stúdió, Csavar-Ba-Zár, Toptika Szaküzlet, L-Nefelejcs Virágbolt, Total-Car, Bútorász, Szandi cipőbolt*.

4.	**Többféleképpen elemezhető nevek**	**darab**	**százalék**
4.1.	Keresztneveket tartalmazók	39	8,1
4.2.	Többértelmű nevek	7	1,45
Összesen		**46**	**9,6**

3. táblázat

5. Kategorizálhatatlan nevek. – 49 nevet (10,2%) egy csoportba sem tudtam besorolni. Bizonyos nevek lexikailag azonosíthatatlanok (pl. *Tiber Barkácsbolt, Hi-Gem Optika*); másokban ugyan tudtam a szavakat értelmezni, de a névadás motivációja nem világos, megfejthetetlen (pl. *Alfa Autósbolt, Zenit ABC, Gold Üzletház*). Egyes nevek még ellentmondásosak is: például a *hobo* 'a csavargó-vándorló életmódot folytató személy' jelentésű szó egy tapétabolt neveként *(Hobo Tapéta és Festékbolt)*.

II. Az üzlet fajtáján kívül két megkülönböztető elemet tartalmazó nevek

Funkcionális-szemantikai megközelítés alapján 21 név (4,2%) tartalmaz két meghatározásra váró részt. Rendkívül vegyes motivációjúak ezek a nevek, és nincsen jellemző párosítása a különböző névadási indítékoknak. Például 2 névben az áru márkájának a neve és származási helye szerepel: *Tikkurila Finn Festékbolt, Yamaha Német Motorcenter*. Előfordul az üzlet mérete és a tulajdonosa egy névben *(Horváth Mini ABC)*, illetve az üzlet mérete és helye *(Dózsavárosi Kisáruház)* stb.

Összegzés

A funkcionális-szemantikai elemzés eredményeképpen megállapítható, hogy jóval több a belső motiváció által létrejött elnevezés, mint a külső motiváció által. Magas a száma azoknak az üzleteknek, amelyeknek a nevében csak az üzlet fajtája és/vagy az ott kapható áru neve szerepel, tehát amelyeknek tulajdonképpen nincsen „igazi" nevük. Igen kedvelt névadási mód az, amikor olyan szót választanak az üzlet nevéül, ami felidézi az ott kapható árut azáltal, hogy egy jelentésmezőbe tartozik vele. A másik gyakori típus a tulajdonos, bérlő nevének a szerepeltetése az üzlet elnevezésében. Viszonylag magas a kategorizálhatatlan nevek aránya, ez talán csökkenthető lenne több utánjárással.

Érdemes lenne az üzletneveket lexikális elemzésnek is alávetni, például az idegen nyelvi elemeket, arányukat megvizsgálni. Másrészt jó volna foglalkozni az alap- és a bővítményrész nyelvtani viszonyával. Alaposabb elemzés nélkül is látható, hogy feltűnően sok a többrészes név, gyakori a mellérendelés, sokszor nehezen megállapítható a tagok közötti viszony stb. – Érdemes lenne egy korábbi – mondjuk 100 évvel ezelőtti – korpusszal összevetni az itt közölt anyagot.

		db	százalék
I. Az üzlet fajtáján kívül legfeljebb egy megkülönböztető elemet tartalmaz		**480**	**95,8**
1.	Megjelelöli az üzlet fajtáját	16	3,3
2.	Az üzlet valamely sajátossága	339	67,7
3.	A funkció nem áll kapcsolatban a denotátummal	30	6,0
4.	Többféleképpen elemezhető nevek	46	9,6
5.	Kategorizálhatatlan nevek	49	10,2
II. Az üzlet fajtáján kívül két megkülönböztető elemet tartalmazó nevek		**21**	**4,2**

4. táblázat

Irodalom

BÍRÓ ÁGNES 1985. A Lurkó-tól a Gigoló-ig. Az üzletelnevezésekről. In: *Nyelvi divatok.* Szerk. BÍRÓ ÁGNES – TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Budapest. 236–46.

HAVAS PÉTER 2002. Budapesti kávéháznevek funkcionális-szemantikai vizsgálata a XIX–XX. század fordulójától az első világháborúig. *Névtani Értesítő* 24: 15–41.

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *A helynevek nyelvi elemzése.* Debrecen.

HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 207–16.

KIS TAMÁS 1993. Gugyori és Kutyakaparó I. (Egy alföldi csárdanévtípusról). *Névtani Értesítő* 15: 80–5.

KIS TAMÁS 1995. Gugyori és Kutyakaparó II. (Egy alföldi csárdanévtípusról). *Névtani Értesítő* 16: 19–27.

KIS TAMÁS 1999. A kocsma- és csárdanevek keletkezésének típusai. *Névtani Értesítő* 21: 323–30.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás.* Budapest.

PELCZÉDER KATALIN

KATALIN PELCZÉDER, **Functional-semantic analysis of store-names in Veszprém county**

This paper analyses store-names, a special type of proper name studied less frequently in the literature. The classification presented here is based on István Hoffmann's model of place-name analysis, which the author adapts to the examination of store-names in Veszprém county. The author first identifies the name-components and then classifies them according to their motivation. The analysis raises two problems: on the one hand, some store-names consist of three or more name-components, on the other hand, the names are all artificial and relatively new. In order to solve these problems it was necessary to insert new categories into Hoffmann's model. The study concludes that the majority of the names have been formed via intrinsic motivation. A great many store-names are made up of words referring to the business form and/or the goods available: these are not "real" names. Other store-names evoke the name of goods available in the shop by a word belonging to the semantic field of the product on sale. Store-names often incorporate the name of the owner or that of the tenant.

APÁCASÓHAJ, HANGYABOLY ÉS EGYÉB SÜTEMÉNYNEVEK

A címben szereplő két név, bármilyen hihetetlen, valóban süteményekhez tartozik. Amikor először találkoztam velük, azonnal megjelent szemeim előtt a meglehetősen groteszk helyzet, amint a tálcával körbejárva így kínálgatom vendégeimet: „Vegyenek egy kis apácasóhajt! Kóstolják meg a hangyabolyt!" A kép hatására feltámadt vadászösztönnel végiglapoztam három szakácskönyvet, hátha találok még hasonlóan furcsa neveket. Keresgélésemet (az édesszájúak szerencséjére) nem koronázta siker, az összegyűjtött sütemény- és desszertelnevezések azonban olyan változatos képet mutatnak, hogy érdemes őket közelebbről is szemügyre venni.

Vizsgálódásaimat öt gyűjtemény alapján végeztem: az első DOBOS C. JÓZSEFnek, a dobostorta megalkotójának 1881-es „Magyar–francia szakácskönyv"-e, a második az 1869-es születésű, erdélyi származású írónőnek, TUTSEK ANNÁnak a munkája (Katóka szakácskönyve; az 1913-as kiadás 1987-es változatlan utánnyomása), a harmadik a 20. század első feléből való „Kincses receptkönyv" (évszám nélkül, a 30-as évek elején jelenhetett meg VÁNCZA JÓZSEF receptjeivel). A negyedik egy hozzánk időben közelebbi kiadvány, a LEJTÉNYI–WALDHAUSER páros 1990-es „Rongyosrétes"-e, az ötödik pedig PELLE JÓZSEFNÉ „Csemegék könyve" című munkája. Ez a könyv is évszám nélkül jelent meg, de azt lehet tudni, hogy nagyjából az előzővel egy időből származik. Ahogyan az várható is volt, sok finomság egyszerre több könyvben és valószínűleg az ország sok receptgyűjteményében is megtalálható (zserbó, nőiszeszély stb.). A lényeg nem is az, hogy minél több és különlegesebb nevet gyűjtsünk össze, hanem hogy e lista alapján kirajzolódjék előttünk a süteménynevek rendszere, a névadás motivációja. Erre a célra bármely, találomra elővett szakácskönyv megfelelne. Mégis, igyekeztem úgy választani, hogy ne csak kortárs kiadványok szerepeljenek a listán, így azt is megfigyelhetjük, tör-

tént-e változás az 1881 óta eltelt több mint 120 év alatt a névadás motivációjában. A követhetőség kedvéért a továbbiakban minden név mellett zárójelben megjelölöm, hogy melyik szakácskönyben találhatóak (DJ.: DOBOS C. JÓZSEF; KR.: Kincses receptkönyv; TA.: TUTSEK ANNA, LW.: LEJTÉNYI–WALDHAUSER, PJ.: PELLE JÓZSEFNÉ). A neveket az eredeti helyesírással közlöm, hiszen ahogyan már Bogár Edit is megállapította ételnevekről szóló cikkében, az írásmódnak e nevek körében különös jelentősége lehet (G. BOGÁR 2004: 194). A szerző példának hozza fel a *diák* előtagú neveket. Ezek némelyikében – bár egyértelműen ugyanarról az ételről van szó – *Deák-* szerepel, ezért nem lehet eldönteni, hogy a név Deák Ferenc tiszteletére született, vagy a foglalkozásnév szerepel benne. A nevek írása azt tükrözi, hogy a gyűjtemény összeállítói épp melyiket tartották valószínűbbnek (ha egyáltalán felmerült bennük a kérdés). Hasonló esetek az én gyűjtésemben is előfordulnak, ezekről l. később.

Grammatikai szempont

1. A desszertnevek nagy része **jelzős szintagma**. Leggyakoribb a minőségjelzős (*kakaós szalámi* [LW.], *győri kuglóf* [LW.], *rózsaszin-torta* [TA.], *római szelet* [PJ.], *olcsó házitorta* [KR.] stb.). Birtokos jelzős valamivel ritkábban fordul elő (*apostolok lepénye* [DJ.], *Matyisné tésztája* [LW.], *Bogdáné rétese* [LW.], *Toncsi néni pitéje* [LW.], *mama kedvence* [PJ.], *nagymama tésztája* [PJ.]), mennyiségjelzős pedig egyáltalán nem.

2. A DOBOS-féle könyvben még viszonylag nagy számban, később egyre ritkábban fordulnak elő **határozós szintagmák**: *laska-pudding Pálffy módon* (DJ.), *csíkos pudding darából* (DJ.), *hideg ananász-pudding királynői módon* (DJ.), *rizs-pudding svéd módon* (DJ.), *barack rizzsel à la Condé* (DJ.), *timbale körtéből à la Kaunitz* (DJ.), *ananász pongyolában* (LW.), *körte pongyolában* (PJ.), *szerecsen fehér köntösben* (TA.), *vargabéles súrlott grádics módra* (LW.), *négerbaba pudingból* (PJ.).

3. Az **összetételekben** éppen a szókapcsolatok közt kevésbé jellemző birtokviszony a leggyakoribb, tulajdonnévi és köznévi előtaggal egyaránt (tn.: *Nelson-torta* [DJ.], *Nimródtáskák* [KR.], *Stefánia-torta* [TA.], *Rákóczi-fánk* [LW.]; kn.: *herczegnő kenyérkék* [DJ.], *huszárcsók* [LW.], *csacsifül* [LW.], *tótkalap* [PJ.], *ördögpirula* [PJ.] stb.). Jóval kevesebb viszont a minőségjelzős viszony (*angol-krém* [TA.], *csodatorta* [LW.], *rongyosrétes* [LW.], *szerelmeslevél* [PJ.] stb.). Nem nagy arányban, de azért előfordul a tárgyi alárendelés (*legényhódító* [KR.], *legényfogó* [LW.], *vendégmarasztaló* [LW.]) és a jelentéssűrítő összetétel is (*zárdakifli* [KR.], *szegénytorta* [LW.], *hólabda* [TA.], *boszorkány-krém* [TA.], *pehelytorta* [PJ.]), mellérendelés pedig csak mutatóba akad (*széna-szalma* [TA.], *ripsz-ropsz* [PJ.]).

3. A jelzett szavak és az utótagok között nem kevés a **kicsinyítő képzős** alak (*almakosárkák* [PJ.], *erdélyi kiflicskék* [TA.] stb.), olyan, nem összetett nevet azonban, amely jelző nélkül áll és kicsinyítő képzővel van ellátva, mindössze négyet találtam: *komteszka* (KR.), *egérke* (PJ.), *párnácska* (PJ.) és *mákoska* (PJ.).

4. Két esetben **teljes mondat** a sütemény neve: *„nincs jobb nálam”* (KR.) és *„mindenki szereti”* (KR.), és ide sorolható a mindenhol megjelenő latin *non plus ultra* is.

Szemantikai szempont

I. Metaforikus névadás

1. A süteménynevek alaptípusában a jelzett szó vagy az utótag a desszert fajtáját (*lepény*, *bukta* stb.), a jelző vagy jelzői előtag pedig a legfőbb jellemzőjét, általában a domináns ízesítőt, tölteléket emeli ki (*csokoládés*, *túrós* stb.). Az előbbiek általában a tészta **formájára** utaló, valamilyen tárgyhoz való hasonlóságon alapuló elnevezések: *kocka*, *golyó*, *táska* stb. Ezek a nevek már annyira megszokottá váltak, hogy használatukkor fel sem tűnik metaforikusságuk. Ezt az is elősegíti, hogy számtalan ízesítésű variációjukat ismerjük. Sokkal feltűnőbb azonban a metafora azoknak a tésztáknak az esetében, amelyek kevésbé elterjedtek, nincs sokféle változatuk, ezért nevük alkalmibbnak tűnik: *(szerelmi) gödröcskék* (DJ.), *(szerelmes)levél* (KR.), *(mogyorós) fészek* (KR.), *(mákos)csomag* (KR.), *(diós)kürt* (KR.), *párnacsücsök* (LW.), *párnácska* (PJ.), *vánkoscsúcs* (LW.), *(habos) hajó* (LW.), *vakarcs* (LW.), *(hó)labda* (TA.), *(csokoládé-) süveg* (TA.), *nadrágkötő* (LW.), *hangyaboly* (LW.), *(vajas) ívek* (LW.), *szerelmeslevél* (PJ.), *(sárga) patkó* (PJ.), *(ördög)pirula* (PJ.), *tótkalap* (PJ.), *kocsikerék* (PJ.), *fatörzs* (LW.). E példák közül ki kell emelnünk a *hódocská-t* (LW.): a diós, omlós tésztát hold alakúra kell kiszaggatni, a név tehát nem az állatra, hanem az égitest stilizált formájára utal. A nyelvtörténetben vagy nyelvjárásokban járatlanok számára a metaforikus indíték itt elhomályosul a szó régies alakja miatt.

Jóval kevesebb esetben forul elő az, hogy az alakot a jelző vagy jelzői előtag (is) jelzi: *forgácsfánk* (LW.), *kócos kifli* (LW.), *rózsafánk* (LW., PJ.), *Boglyas Kata* (LW.), *kürtőskalács* (LW.). Az első névben az előtag arra utal, hogy a tésztát négyszögletűre vágják, középen felhasítják és az egyik csücskét az így keletkezett lyukon áthúzzák, mielőtt a forró olajban kisütnék. Ettől a fánk úgy néz ki, mint a fáról frissen legyalult, összeköndörödött forgács. A kifli attól kelt kócos hatást, hogy sütés előtt vagdalt mogyoróba hengergetik. A rózsafánk kinyújtott tésztáját föltekerik, mint a palacsintát, majd 3 centis darabokra aprítják, és úgy helyezik el a sütőben, hogy látszódjon a „tekercselés" stilizált rózsaformája. A negyedik sütemény tetejére a tészta maradékát reszelik rá, ettől lesz olyan, mint egy kócos, boglyas fej.

Az alaki hasonlóság egyik alesete, amikor egy sós étel nevét átviszik egy sütemény nevébe: *gesztenye-kolbászok chokoládéval* (DJ.), *édes szalámi* (PJ.), *almakolbász* (LW.), *csokoládészalámi* (LW.), *kakaós szalámi* (LW.), *édes sonka* (TA.).

2. Gyakori, hogy a nevek előtagja, ritkábban utótagja, esetenként pedig a teljes név **állatnév**. Az utóbbira példa az *egérke* (PJ.) és a *pillangó* (PJ.). Az előbbi kicsi, pufók (egér)alakra szaggatott, majd kisütött kelesztett tészta. Az utóbbit úgy készítik, hogy két, félhold alakúra formált tésztát a külső ívüknél összeragasztanak, hogy megkapják a pillangó két szárnyát, s a metszetükre egy diógerezdet nyomnak. Az összetett nevek szintén alaki hasonlóságon alapulnak: a legtöbb esetben az állat valamely testrészére (*macskanyelv* [TA.], *csacsifül* [LW.], *ökörszem* [PJ.]) vagy „lakóhelyére" (*darázsfészek* [LW.], *hangyaboly* [LW.]), ritkábban pedig magára az állatra (*sündisznó tészta – mandulával szurkálva* [DJ.], *rizssüni* [PJ.]) emlékeztetnek. A *macskanyelv* ujjnyi vastagra vágott piskóta, amelyet úgy sütnek meg, hogy csak a karimája barnuljon meg, a közepe

világos maradjon. A *csacsifül* pogácsaszaggatóval feldarabolt édes tészta, amelynek a közepébe diót és lekvárt tesznek, majd a tésztát ráhajtják olyan alakúra, mint a csacsi füle. A *rizssüni* csokoládés tejberizsből gyúrt gombóc, amit vágott mandulával tűzdelnek meg, kivéve a süni fejének kiképezett keskenyebb részt az egyik végén. A DOBOS-féle *süni* alakja is hasonló, csak az alapja nem rizs, hanem tészta. Az *ökörszem* félbevágott, párolt sárgabarack, amelybe a szem fehérjét utánzandó cukrozott tejszínhabot töltenek. (A könyvben nem szerepel a jóval ismertebb, azonos nevű sütemény, amelynek linzer alapú, kerekre szaggatott tésztájára tojáshabot tornyoznak kör alakban, a közepébe pedig lekvárt tesznek. A két denotátumnak semmi köze sincs egymáshoz, a homonimiát az édességek hasonló alakja által keltett képzet okozhatta.) A *darázsfészek* az alakjáról kapta a nevét, a *hangyaboly* pedig arról, hogy a tálba púpozott piskótára krémet öntenek, majd az egészet csokireszelékkel szórják meg, ezek lesznek a „hangyák".

Az is előfordul azonban, hogy semmi hasonlóságot nem lehet kimutatni, a névadás indítéka teljesen homályban marad (*lúdlábtorta* [LW.], *őztorta* [LW.] – mindkettő csokoládés, átlagos tortaformával, *madártej* [LW.]).

3. Nem ritka a **színre, mintára** utalás sem: az *indián fánk*-nak (TA.), a *szerecsenfánk*-nak (PJ.), az *ördögpirulá*-nak (PJ.) és a *négerfog*-nak (LW.) a bevonata csokoládés (az utóbbinak a belseje is barna), a *négersütemény*-nek (LW.) és a *szerecsen fehér köntösben* nevű édességnek (TA.) pedig a tésztájába tesznek csokoládét (és az utóbbit fehér mázzal, vaníliás cukros tejszínhabbal vonják be). A *négerbaba pudingból* (PJ.) nevű desszertet, ahogy a neve is mutatja, csokoládépudingból készítik, s miután megdermedt, babafejet formálnak belőle. A *dominó-szelet*-et (TA.) dominó alakúra vágják, s a tetejére egy papírtölcsér segítségével csokoládéból pontokat nyomnak. Az *aranygaluská*-t (PJ.) aranysárgára kell sütni. A *márványtésztá*-nak (LW.) és a *márványos kuglóf*-nak (PJ.) a tésztája igen hasonló: egyik része barna, a másik pedig világos, és a kettőt vegyesen öntik vagy rakják egymásra, hogy elkeveredjenek, és olyan hatást keltsenek, mint a márvány színe. A *havas kifli* (LW.) tetejét tojásfehérjével kenik meg, és sütés után porcukorral is megszórják, hogy olyan legyen, mintha hó lepte volna be.

4. Előfordul, hogy a név a sütemény **könnyűségére** utal: *apácafingotska* (LW.), *apácasóhaj* (LW.), *pehelytorta* (PJ.), *felhőszelet* (LW.), *habcsók* (LW.) és általában a *csók* utótagú nevek. (A *felhőszelet* piskótatésztából készül, ezért soroltam ide, de lehetséges, hogy a szín és az alak kategóriájába is beilleszthető, összekeveredő tarka tésztája és félholdszerű alakja ugyanis ezeket a képzettársításokat is lehetővé teszik.)

Az első sütemény régies írásmódjával (más nevekben is elő-előtűnő archaizáló hajlamuk mellett) a közzétevők valószínűleg távolságtartásukat akarták hangsúlyozni, jelezvén, hogy az ízléstelen és nem különösebben étvágygerjesztő név nem tőlük származik, hanem régi találmány.

5. Az **elkészítés módja** szintén lehet a megnevezés alapja. A *széna-szalmá*-t (TA.) kétféle metéltből készítik: az egyiket megfőzik, a másikat pedig olajon pirosra sütik, majd a kettőt egymásra téve az egészet leöntik borsodóval. A *vargabéles súrlott grádics módra* (LW.) neve a kétféle tésztára és annak lépcsőzetes elhelyezésére utal: két réteg rétestésztára egy réteg gyúrt tésztát fektetnek, erre jön a töltelék, majd újra a gyúrt tészta, végül a rétestészta újabb rétegei következnek. Minden lapot megkennek olvasztott vajjal, valószínűleg ez váltotta ki a lépcső súrolásának a képzetét.

6. A háziasszonyok számára természetesen az sem mellékes, hogy mennyit kell költeniük egy süteményre, ezért nem véletlen, hogy sok név a finomság **árára, olcsóságára** utal: a *hadi kávétorta* (LW.), *hadikeksz* (LW.), *hadilinzer* (LW.) és *hadiporhanyós* (LW.) előtagja (illetve jelzője) arra a helyzetre utal, amikor a háború miatt megemelkedett árak és az élelmiszerhiány következtében a háziasszonyoknak meg kellett elégedniük a legolcsóbb, beszerezhető hozzávalókkal. A *kódistorta* (LW.) és a *szegénytorta* (LW.) előtagja szintén azt sugallja, hogy a sütemények a legcsekélyebb anyagi ráfordítással is elkészíthetők, hiszen még a koldusok és a szegények is megengedhetik maguknak. Az előbbieknél is ötletesebb a *szegény lovag* (LW.) elnevezés, amely amellett, hogy jelzi az étel alacsony árát (mindössze 4 szikkadt zsömlére, 1 dl tejre, 2 tojásra, olajra, sóra és zsömlemorzsára van hozzá szükségünk), irodalmi emlékeket is idéz, gondoljunk akár Don Quijotéra vagy a népmesék, mondák hőseire.

7. A névadók időnként azzal is igyekszenek kedvet csinálni specialitásukhoz, hogy már a sütemény nevében jelzik **finomságukat**: *csodatészta* (LW.), *diós csoda* (LW.), *boszorkány-krém* (TA.) (feltéve, ha az elnevezés alapja a boszorkányos finomság vagy a fogyasztójára gyakorolt varázslatos hatás volt).

II. Metonimikus névadás

1. Nemcsak a sütemények, hanem általában az ételnevek között is gyakori a **helynévi jelzővel** ellátott típus: *berlini pudding* (DJ.), *bécsi laska* (DJ.), *kassai szelet* (KR.), *szabolcsi lepény* (KR.), *szepesi mogyorósszelet* (KR.), *balatoni tészta* (LW.), *bécsi kuglóf* (LW.), *londoni sütemény* (TA.), *linci szelet* (TA.), *brassói torta* (LW.), *berlini szelet* (PJ.), *szatmári lepény* (PJ.), *tiroli almás rétes* (PJ.), *budai szelet* (PJ.), *bácskai lakodalmas kalács* (PJ.) stb. Ha ezek országszerte ismertekké válnak, könnyen végbemegy bennük a jelentéstapadás, ahogy azt régről ismert példák mutatják: *isler*, *linzer*, *nápolyi* stb.

2. Az előzőhöz hasonlóan nagy csoportot alkotnak a – szintén a készítés helyére utaló – **népnévi előtagú vagy jelzőjű** süteménynevek: *angol pudding* (DJ.), *arab kávétorta* (KR.), *orosz teasütemény* (KR.), *angol-krém* (TA.), *spanyoltészta* (LW.), *spanyol habtorta* (LW.), *orosz-torta* (TA.), *olasz rétes* (TA.), *francia dió-torta* (TA.), *angol sütemény* (TA.), *török lepény* (TA.), *orosz tea-krém* (TA.), *belga almakenyér* (LW.), *csehszlovák krémes* (LW.), *skót krémes* (LW.) stb. Ma már az *orosz krémtorta* (LW.) is ide sorolható, mivel a névadás motivációja elhomályosult, ma már kevesen tudják, hogy valójában megálmodójáról (Oroszi) kapta nevét. Sőt, mára már nem is a *torta*, hanem a *krém* jelzője lett az *orosz*, ezt mutatja az oroszkrém ízű fagylalt megjelenése (G. BOGÁR 2004: 200).

3. Igen elterjedt típusa a megnevezésnek a **keresztnévi előtagú összetétel**: *Lili-kifli* (KR.), *Mariska-kifli* (TA.), *Bözsi-szelet* (LW.), *Lili-porhanyós* (LW.), *Lizi perec* (LW.), *Ibi-torta* (LW.), *Mici-torta* (LW.), *Zsuzsi-kifli* (LW.), *Marika tálastészta* (LW.), *Iréntészta* (LW.), *Pali-torta* (LW.), *Ibolykocsonya* (LW.), *Margaréta-szelet* (PJ.) stb. Az első, ami szembetűnik ezekben a nevekben, hogy az előtag többségében becézett alakban szerepel. Az is feltűnő, hogy női nevek sokkal nagyobb arányban fordulnak elő bennük, mint férfinevek (ez utóbbiból mindössze hármat találtam). Hogy mi a keresztnév kiválasztásának motivációja, azt a legtöbb esetben nem tudni. Lehet, hogy a süteményt megálmodója önmagáról, esetleg valamelyik családtagjáról, barátjáról, ismerőséről nevezte

el, akit különösen kedvelt, vagy akinek a finomságot készítette. Az is előfordul, hogy a névadók híres emberek (*Napóleon-torta* [TA.], *Stefánia-torta* [TA.]). Ilyenkor is kétféle indíték lehet: a süteménynek vagy tiszteletből adták az ő nevüket, vagy külön nekik készítették őket.

Ennek a névadásnak egy altípusába tartozik a **puszta keresztnévből** lett süteménynév: *charlotte*, *paulette*, *crépe-suzette*. Ezek, amint a példák is mutatják, többségükben francia eredetűek, s mára már számtalan ízesítésű változatuk alakult ki. (Ezek szinte minden szakácskönyvben előfordulnak.)

4. Az előző típusnál némileg ritkább a hasonló motivációjú, de **családnévi előtagú összetétel** (vagy ilyen jelzős, határozós szintagma): *rizs-pudding à la Trautmannsdorf* (DJ.), *Tajti-féle omlós tészta* (LW.), *Kugler-féle linzerfánk* (LW.), *Pischinger-torta* (TA.), *Malakoff-torta* (PJ.), *Gundel-palacsinta* (PJ.), *Sacher-torta* (LW.), *Zeuner-szelet* (LW.) stb. Ezek esetében szintén előfordul, hogy ha széles körben ismertté válnak, tulajdonnévi előtagjuk köznevesül, ezt jelzi az eltérő írásmód is: *Gerbeaud-szelet* (LW.) > *zserbószelet* (PJ.), *Dobos-torta* (TA.) > *dobostorta* (PJ.). Ebben a típusban gyakrabban jelennek meg híresség nevei: *timbale Pompadour módon* (DJ.), *Kossuth-torta* (TA.), *Rákóczi-fánk* (LW.), *Radeczky-gesztenyetorta* (LW.), *Metternich-szelet* (LW.), *Bocskay-szelet* (LW.), *Breton-szelet* (LW.). (Az utóbbi név írásmódja alapján arra kell gondolnunk, hogy a sütemény a szürrealista költőről kapta a nevét, de az sem lehetetlen, hogy valójában népnévi eredetű.)

5. Az előző két, személyneves típus mellett csak elvétve fordul elő a teljes, **kételemű név**: *Kiss Kati-szelet* (LW.), *rigójancsi* (LW., PJ.), *Boglyas Kata* (LW.), *Részeges Liza* (LW.). Ezek közül valószínűleg egyedül a másodikat tarthatjuk valódi személynévi eredetűnek. A sütemény a híres prímás becézett nevét kapta, de mára már annyira ismertté vált az egész országban, hogy ez az eredet kezd elhomályosulni, ahogyan ezt a mindkét könyvben követett írásmód is mutatja. Az első édesség nevének származását ezzel szemben homály fedi: lehetséges, hogy kitalálójáról kapta, vagy talán arról, akinek először kedveskedtek vele. Mivel azonban gyakori, hogy egy süteménynév a különböző szakácskönyvekbe eltérő írásmóddal kerül be, felmerülhet bennünk a gyanú, hogy a név valójában az erdélyi *Kiskati* becenévvel függ össze (SZABÓ T. 1970: 324, B. GERGELY 2004). Ebben az esetben a nevet nem ide, hanem a 3. csoportba kell sorolnunk. Az utolsó két név szintén csak látszólag tartozik ebbe a kategóriába, hiszen „családnévi" elemük valójában a sütemény alakjára *(Boglyas Kata)*, illetve ízesítésére utal (a *Részeges Liza* tésztájába rumot tesznek, sülés után pedig cukros fehérborral itatják át).

6. Szintén ritka az **egyelemű névből** létrejött édességnév: *Nimródtáskák* (KR.), *Hyppolit-sütemény* [LW.]. Az előbbi esetben maga a szakácskönyv segít a névadási motiváció megfejtésében, a cím mellett ugyanis jelzi, hogy a sütemény kiváló kirándulásra és vadászatra. Az utóbbi név nyilvánvalóan a híres filmnek köszönhető.

7. Jelentős nagyságú kategóriát képeznek a **társadalmi szerepre utaló előtaggal alkotott összetételek és szintagmák**. Ezeknek a motivációja az előzőekhez hasonlóan az lehet, hogy az adott csoportba tartozók számára készítették a süteményt, vagy az ő kedvencük volt. Ilyenek a foglalkozásnevek (*politikus szelet* [KR.], *vargabéles* [LW.], *jogásztorta* [LW.], *huszárcsók* [LW.], *huszár-fánk* [TA.], *diákkenyér* [KR., LW.], *diák krémtorta* [LW.], *tengerészlinzer* [PJ.], *diplomatapuding* [PJ.]) és a méltóságnevek

(*hideg ananász-pudding királynői módon* [DJ.], *herczegnő kenyérkék* [DJ.], *királynő kenyérkék pisztáczziával* [DJ.], *mágnás diószpite* [KR.], *császárfánk* [KR.], *hercegnő-pudding* [TA.], *császármorzsa* [LW.], *főispántészta* [LW.]); előfordulnak a családban betöltött szerepre utalók (*anyóstorta* [LW.], *mama kedvence* [PJ.], *nagymama tésztája* [PJ.]), és gyakoriak az egyházi személyekkel kapcsolatosak (*apostolok lepénye* [DJ.], *kanonoklepény* [KR.], *érsekszeletek* [KR.], *kapucinus-kenyér* [TA.], *apácaszeletek* [LW.], *kántorszelet* [LW.], *püspökkenyér* [LW., TA.]). Érdekes a *komteszka* (KR.) esete, itt ugyanis a rangjelölő szó mellett nincs a sütemény típusára utaló utótag.

8. A **szín** vagy a **mintázat** nemcsak a metaforikus megnevezésnek lehet az alapja: a *fekete-sárga szelet*-nek (LW.), a *tarka tésztá*-nak (TA.) és a *kétszínű tortá*-nak (TA.) igen hasonló a tésztája: az egyik fele sárga, a másik pedig barna a kakaótól. A *rózsaszin-torta* (TA.) bevonata színéről kapta a nevét, a *sárga patkó*-t (PJ.) pedig aranyszínűre kell sütni. A *tarka palacsinta* (PJ.) készítésekor tortaszerűen kell egymásra tenni a palacsintákat, és felváltva sonka-, paraj- és sajtkrémmel kell megkenni őket. A *piros* és a *zöld palacsintá*-nak (PJ.) ezzel szemben a tésztájába kerül a színezék: az előbbibe paradicsom, az utóbbiba parajlé. A *csíkos pudding darából* (DJ.) négy, különböző színű rétegből áll: egy feketéből, egy zöldből, egy pirosból és egy sárgából.

9. Néhány név a **készítés idejére** utal: *expressz torta* (PJ.), *ripsz-ropsz* (PJ.), *gyors sütemény* (PJ., LW.), *gyors pite* (TA.), *gyorsrétes* (LW.), *gyorstészta* (LW.).

10. A metonimikus névadásban is gyakori az **elkészítés módjára való utalás**. A *bögresütemény*-be (LW.) minden összetevőből éppen egy bögrényit tesznek. A *pohárkrém földieperrel* (TA.) onnan kapta a nevét, hogy elkészülte után pohárban kell hűteni és tálalni. A *hatlapos diószkrémes* (LW.) és a *hattojásos torta* (LW.) neve magáért beszél.

11. A metaforához hasonlóan egy-két esetben a metonimia körében is előfordul az **ár jelzése**: *olcsó vasárnapi szeletek* (KR.), *olcsó házitorta* (KR.), *olcsó kávékrémtorta* (KR.), *takaréklinzer* (KR.), *olcsó óriástorta* (PJ.), *filléres rácsos* (LW.).

12. Szintén mindkét névadási módra jellemző az **ízre, finomságra utalás** is. Míg az ár esetében a példák szerint a metaforikus elnevezés volt a produktívabb, itt úgy tűnik, többnyire a kevésbé fantáziadús utat választják: *finom gyümölcskenyér* (KR.), *nagyszerű manduláskrém* (KR.), *finom nyomott keksz* (LW.), *finom túrós* (LW.), *nagyon jó porhanyós tészta* (LW.), *jó turós-lepény* (TA.), *finom diós-pite* (TA.), *jó tea-sütemény* (TA.).

13. A süteményt a **vele elérendő célról** is elnevezhették: *legényhódító* (KR.), *legényfogó* (LW.), *vendégmarasztaló* (LW.), *vendégváró szelet* (LW.).

14. Az előző kategóriához kapcsolódik annak jelzése, hogy **milyen alkalommal** fogyasztják a süteményt: *őszi szeletek* (KR.), *szilveszter-sütemény* (KR.), *olcsó vasárnapi szeletek* (KR.), *farsangi szelet* (KR.), *tealinzer* (KR.), *ünnepi almáspite* (KR.), *diós zsúrszeletek* (KR.), *karácsonyi mézes* (KR.), *orosz tea-kifli* (TA.), *jó tea-sütemény* (TA.), *tea-perec* (TA.), *zsur-sütemény* (TA.), *angol tea-sütemény* (TA.). Az *orosz tea-krém* (TA.) neve megtévesztő: látszólag a felsoroltak közé tartozik, a receptet elolvasva azonban kitűnik, hogy ezt az édességet teából készítik.

Miután sorra vettük a névadás különböző módjait és indítékait, érdemes néhány általános megjegyzést tennünk az egyes kategóriák produktivitását illetően. Mivel az öt szakácskönyvet csak szúrópróbaszerűen választottam a számtalan rendelkezésünkre álló

gyűjtemény közül, a százalékszámításnak nincs sok értelme, más források esetében más eredményt kapnánk. Az azonban statisztika nélkül is látható, hogy a leggyakoribbak a helynévi és a népnévi jelzős nevek, valamint a keresztneves, a családneves és a társadalmi csoportra utaló alakulatok. Általánosságban elmondhatjuk tehát, hogy a sütemények névadásának jellemző módja inkább metonimikus, mint metaforikus. Ez érthető, hiszen a metafora többnyire a sütemény alakjának valami más tárgyhoz, dologhoz való hasonlósága révén születik. Sok édességnek azonban nincsen különösebb, külső jellegzetessége: ezeket könnyebb a készítőjükről vagy a településről elnevezni. Arról nem is beszélve, hogy ebben az esetben a kreáció megálmodójának jogos büszkesége is komoly befolyásoló tényező: minden szakács, cukrász szereti a maga, szerettei vagy lakóhelye nevét híressé tenni alkotásával. A metonímia tehát gyakoribb a süteménynevekben, a metafora viszont ötletesebb, figyelemfelkeltőbb. Valószínűleg ezért ismerik az efféle, metaforikus nevű édességeket szélesebb körben, mint a sokkal alkalmibbnak tűnő metonimikus nevűeket. Ez lehet a magyarázata annak, hogy a metaforikus névadást viszonylag kisebb szerepénél jóval jelentősebbnek érezzük.

Ami a bevezetőben feltett, az esetleges változásra vonatkozó kérdést illeti, kiderült, hogy szinte semmi eltérés nincs a korábbi és a későbbi szakácskönyvekben szereplő süteménynevek között. A különbség legfeljebb annyi, hogy DOBOS C. JÓZSEF és TUTSEK ANNA gyűjteményében szemmel láthatóan több az alaptípusba tartozó, lényegretörő név és a metonimikus típus, míg a későbbiek valamivel változatosabbak, névadásukban nagyobb tér nyílt a fantáziának. Feltűnő továbbá, hogy a DOBOS-féle könyvben a többihez képest nagy számban vannak jelen a határozós szintagmák, különösen a franciás *à la Pompadour* típusúak. A változás ezen a téren egyértelműen kimutatható: az idegen nyelvi kifejezést a későbbiekben a magyar *módra* módhatározóval helyettesítették (már DOBOSnál is előfordul *módon* alakban, de még ritkább a francia változatnál). Az eredmény tehát azt mutatja, hogy bár a nevek ötletesebbek lettek, maga a rendszer nem változott, az újabb kreációk nevei beilleszkednek a korábban kialakult csoportok valamelyikébe.

A nevek köznevesülésére vonatkozólag szintén nem lehetne messzemenő következtetéseket levonni, ha csak e művek helyesírására támaszkodnánk, hiszen ahogy korábban láthattuk, még a két későbbi szakácskönyv sem követ egységes írásmódot (LW.: *Gerbeaud-szelet* ~ PJ.: *zserbószelet*). Ismerve azonban az LW. neveiben tükröződő archaizáló hajlamot *(hódocska*, *kódistorta*, *apácafingotska*, *Bocskay)* és a mai köznyelvet, elmondhatjuk, hogy az 1881 óta eltelt évtizedek alatt ez a folyamat igenis végbement, s a többségnek már nem a cukrászda jut eszébe az említett név hallatán, ahogyan a dobostortáról és az orosz krémtortáról is egyre kevesebben tudják, hogy készítőjükről kapták nevüket.

Források

DJ. = DOBOS C. JÓZSEF 1881. *Magyar–francia szakácskönyv.* Reprint. Budapest.
KR. = *Kincses receptkönyv*. é. n., h. n.
LW. = LEJTÉNYI–WALDHAUSER 1990. *Rongyosrétes.* Budapest.
PJ. = PELLE JÓZSEFNÉ é. n. *Csemegék könyve*. Kisújszállás.
TA. = TUTSEK ANNA 1913/1987. *Katóka szakácskönyve*. Budapest.

Irodalom

G. BOGÁR EDIT 2004. Személynevet tartalmazó ételneveinkről. In: *„…még onnét is eljutni túlra…" Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.* Szerk. LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA. Budapest. 194–201.

B. GERGELY PIROSKA 2004. A *Kiskati* becenév és társai Kalotaszegen. In: *„…még onnét is eljutni túlra…" Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére.* Szerk. LADÁNYI MÁRIA – DÉR CSILLA – HATTYÁR HELGA. Budapest. 211–8.

SZABÓ T. ATTILA 1970. A *Kisanna* névtípus a régiségben. In: UŐ: *Anyanyelvünk életéből. Válogatott tanulmányok, cikkek*. Bukarest. 323–9.

SLÍZ MARIANN

MARIANN SLÍZ, ***Apácasóhaj* ('nun's sigh'), *hangyaboly* ('ants' nest') and other names of cakes**

The paper examines the possible motivations of giving names to cakes on the basis of names collected from five cookery books. Analysing the names provides us with a system whose two main pillars are metaphor and metonymy. The explanation of giving a metaphoric name usually lies in the shape or appearance of the cake, whilst metonymic names mostly refer to some conditions (e.g. time, place, manner) of preparing the cake. New names can be added freely to both groups. The earliest and the latest cookery book used for the analysis are separated by 120 years. During this period of time many new and highly creative names were born, but the system itself remained unchanged. Metonymic naming seems much more productive than metaphoric, but since the 20th century the role of metaphor has been firmly established not only in literature and in linguistics, but also in naming cakes.

ÖTSZÁZ BABA NEVÉRŐL[1]

1. Az a néhány megfigyelés, amelyekről most alkalmam van beszámolni, a névtannak egy ritkán és kevéssé kutatott területére, a tárgynevek kutatásának körébe tartozik. A név denotátumának természete miatt ez a névanyag szoros kapcsolatot mutat az embernevekkel, mert olyan tárgyaknak, tulajdonképpen játékbabáknak a nevével kapcsolatos, amelyek emberi lényekre hasonlítanak. Itt rögtön megjegyzem, hogy a gyűjtőmunka Hajdú Mihály tanácsára nemcsak a játékbabák, hanem a játékállatok nevére is kiterjedt, hogy a fiúk mint adatközlők háttérbe szorulását elkerüljük. A gyűjtés teljes anyaga nálam 1288 (513 baba-, illetve 755 játéknév) kérdőíven rendelkezésre áll. Most az egységesség kedvéért csak a babanevekkel és konkrétan a gyűjtők által használt kérdőív három kérdésével foglalkozom.

Az adatok gyűjtése 1996-ban kezdődött a Miskolci Egyetem magyar szakos hallgatói körében, akiknek több félévben záródolgozati szemináriumot vezettem, és akik dolgozattémaként a kérdőíves játéknév-gyűjtést választották. Ennek a gyűjtésnek

[1] Unokáimnak: Lucának, Rebekának és az ötletadó Saroltának ajánlom.

Weöres Sándor „Kutyatár" című verse nyomán a „Babatár" nevet adtam. Ez megmaradt akkor is, amikor fiú adatközlőket is bevontunk a munkába, és nemcsak játékbabák, hanem játékállatok nevét is gyűjtöttük. A munkát B. Gergely Piroska, illetve Kemény Gábor tanszékvezető is támogatta. 1996 ősze és 2001 tavasza között tizenöt nappali és egy kiegészítő magyar szakos hallgató kapcsolódott be a munkába. A nappali hallgatók II. évesek voltak a gyűjtés idején, és mindnyájan szemináriumi záródolgozatot készítettek a témából. Ezekben fővárosi, vidéki nagy- és kisvárosi, továbbá falun lakó adatközlőktől gyűjtöttek baba- és játékállatneveket, általános iskolásoktól egyetemi hallgatókig. A gyűjtésben részt vevő hallgatók: Mezei Marianna, Oláh Ilona, Tirpák Mónika, Vasas László, Balkányi Péter, Emődi Krisztina, Mészáros Ágnes, Szalma Anna Mária, Bernáth Éva, Dohányos Viktória, Csizmadia Viktória, Koczka Nóra, Lippai Márta voltak (a dolgozat készítésének időrendjében; további két hallgató dolgozatát hiányosságaik miatt nem tudtam használni). Dolgozataiknak mindnyájan a „Babatár" címet adták. A kiegészítő magyar szakos hallgató, Pacza Tamásné Bényei Adrienn 1997-ben szakdolgozatot készített gyűjtéséből „Játéknevek Putnokon" címmel (megtalálható a Miskolci Egyetem BTK könyvtárában). Ebben száz játéknév került feldolgozásra, köztük 37 babanév. Az egyetemi dolgozatokon kívül több kérdőívet kaptam Bárdos Alfonzné, Takács Erika tanárnőktől és Hajdú Mihály, valamint Tuba Márta közreműködésének köszönhetően; sőt, Kolcsár Iréntől és Godó Franciskától Kolozsvárról, illetve az erdélyi Köröskisjenőről is – ezeknek a feldolgozásától azonban itt sajnálattal, de kénytelen vagyok eltekinteni. – E témáról és gyűjtésről több alkalommal és helyen adtam eddig hírt, közzétéve a gyűjtés kérdőívét is (Édes Anyanyelvünk 2002/1: 8, Első [a] szerelem: Fordulópont 2004/4: 80–6).

A feldolgozott anyag adatközlőinek életkora 7 és 23 év között van. Tíz alatt van a nagymama korú adatközlők száma Tirpák Mónika dolgozatában. Az idős adatközlők kis számára Szalma Anna Mária munkája ad némi magyarázatot. Megpróbálkozott az időseket is bevonni az adatközlésbe. „Első lépésként elmentem az Időskorúak Szociális Otthonába, hogy megkérdezzem, a „legöregebb" nénik hogyan nevezték el babáikat, játékállataikat. Az intézményben rendkívül szívélyesen fogadtak, roppant segítőkészek voltak. A néniktől azonban csak kevés használható adatot tudtam összegyűjteni. Ennek oka, hogy vagy nem volt babájuk, játékállatuk, ha volt, nem adtak neki nevet, ha adtak, esetleg azt mára elfelejtették" (i. m. 3). Az adatközlők között lányok és fiúk egyaránt előfordulnak. Szalma Anna Mária azonban ragaszkodott a lány adatközlőkhöz.

A gyűjtők az iskolákban általában kaptak segítséget a tanároktól, az egyetemista társak is szívesen segítettek, de ha a kisiskolások kérdőíveinek kitöltésében szülői, otthoni segítségre is számítottak, csalódniuk kellett. A gyerekek nem kapták meg a várt segítséget, a segítők nem vették komolyan a feladatot, vagy a személyiségi jogokra hivatkozva meg is tagadták az adatszolgáltatást, különösen a szülő iskolai végzettségére és foglalkozására vonatkozóan. Ebből a tanulság: ha írni még nem vagy alig tudó gyerekek adatait akarjuk felhasználni, érdemes kitöltetés helyett kikérdezni a kérdőívet, mint azt tiszalúci gyűjtése során Mezei Marianna tette.

Az adatok gyűjtése elsősorban Miskolcon és környékén (Alsózsolca, Edelény, Felsőnyárád, Felsőzsolca, Tiszalúc), illetve valamivel távolabb (Heves, Tura) folyt, de Budapesten és Győrben is gyűjtött egy-egy dolgozatíró.

Már többször említettem a kérdőívet. Ennek első, számítógépes változatát Oláh Ilona készítette el. Közlésre ennek kissé javított változata került (l. a korábban már említett helyeken). Minden baba/játékállat külön kérdőíven szerepel, tehát ahány játék, annyi kérdőív, értelemszerűen egy adatközlőtől több is. A kérdőív 14, római számmal jelölt kérdést tartalmaz.

I. A gyűjtő neve, adatai azért kellenek, mert a baba(név)tárrá szerkesztés esetén a gyűjtőt és az általa gyűjtött neveket, továbbá a gyűjtő dolgozatát (mert minden gyűjtés záródolgozatban vagy szakdolgozatban kerül bemutatásra) és így a gyűjtés időpontját külön kérdés nélkül azonosítani lehet. Itt gyűjtőként kifejezetten egyetemi hallgatókra gondoltunk.

II. A baba/játékállat tulajdonosának neve, születési ideje, iskolai végzettsége, foglakozása után kérdez.

III. A tulajdonos anyjának neve és lánykori neve, születési helye és éve, iskolai végzettsége, foglalkozása. Ezzel a kérdéssel azt szeretnénk megtudni, hogy az anya neve megjelenik-e a játék neveként. A kérdőív összeállításakor még nem gondoltunk arra, hogy az adatközlők (szülei) a személyiségi jogok védelmében megtagadják a választ. Ha iskolában folyik a gyűjtés, ott az igazgató vagy a szaktanár nem adja meg az engedélyt az adatok közlésére, és sok adatot ma már az iskola sem tud, pedig ez pedagógiai szempontból is sokat segítene. Mellékesen jegyzem meg, hogy az utóbbi népszámlálás anonimitása milyen óriási kutatni valótól fosztotta meg a névtan művelőit. (Sajnálatos, hogy a Fordulópontban közölt kérdőívből ez a kérdés kimaradt.)

IV. A tulajdonos lakhelye gyermekkorában, vagyis milyen területhez kötődik a játék nevének születése.

Az V. és VI. a tulajdonképpeni kérdés: mi a neve a játéknak, és miért.

A VII. kérdés (a játék tulajdonba kerülésének körülményei) is tartalmazhatja a miértet, például akkor, ha megkapja a baba az ajándékozó nevét.

A VIII. kérdés főleg a gyerek/a tulajdonos névadási leleményességére utal. Ahol a barbie típusú (a típus mindig kisbetűvel) baba, bármi alkalomból és bárkitől kapva otthon is a *Barbi* nevet viseli, nem mutat semmi névadási találékonyságra, a gyerekre és a játékra való odafigyelésre.

A IX–XII. kérdések az érzelmi viszonyulást (is) kérdezik, gondolva a gyermekpszichológusokra, hátha nekik is csurran-cseppen valami információ, ha már úgyis gyűjtünk.

A XIII. kérdésben a babával való foglalkozás, az öltöztetés lehetősége, a saját kezű babaruhavarrás is benne van.

A XIV. kérdés történetek elmondására ad lehetőséget a játékkal kapcsolatban.

A mostani feldolgozásban 500 játékbaba nevével foglalkozom. Elemzem a kérdőív V., VI. és VIII. kérdésére adott válaszokat, azaz: mi a baba neve, miért, és ki adta a nevet. – Minden formát, minden változatot – még az egyértelműen hibás, félrehallott, roszszul értelmezett változatokat is – külön névnek tekintettem, mert az adatközlőnek a kérdőív kitöltésekor adott írásos nyilatkozatát vettem figyelembe, és megtartottam a kérdőívben talált írásformát. A változatosság nagy. Egy kis kerekítéssel egy babára 0,6 név esik, egy névhez 1,68 baba tartozik.

2.1. Az első kérdés, hogy mi a baba neve. – Az ötszáz baba a következő 298 nevet viseli (zárójelben az előfordulás).

A *Kati* a leggyakoribb név: 26 előfordulásával a babák 5,2%-ának a neve.

A *Zsuzsi* tizenhat babának (3,2%-nak) a neve.

A *Szindi*, a tízszer előforduló egyetlen név a babák 2%-ának a neve. Az angolos írásmódú *Sindy* kilencszer fordul elő mellettük.

Nyolcszor 32 baba (6,4%) neveként az *Ági,* a *Barbara,* az *Éva* és a *Petra* (4 név, a nevek 1,36%-a) fordul elő.

Hétszer csak egy név, az *Eszter* fordul elő (a nevek 0,003%-a, a névviselők 0,2%-a).

Hatszor is három név: *Csilla, Kriszti, Zsuzsa* (a nevek majdnem pontosan 1%-a) lesz 18 babának (3,6%-nak) a neve.

Ötször mindössze három név (a nevek majdnem pontosan 1%-a) 15 baba (a babák 3%-a) nevét adja: *Barbi Barbie, Erika*.

A négyszer előforduló 10 név (a nevek 3,35%-a: *Brigi, Buci, Cindy, Fruzsi, Kitti, Laura, Panni, Sári, Stefi, Zsófi*) 40 babának (a babák 8%-ának) a nevét jelenti.

Háromszor fordul elő 12 név (a nevek 4%-a): *Anna, Betti, Duci, Fanni, Krisztina, Márti, Rita, Syndi, Syndy, Szintia, Vivien*, *Zsuzsi baba,* ezeket 36 baba (a babák 7,2%-a) viseli.

Az alábbi kétszer előforduló 32 nevet (a nevek 10,74%-át) 64 baba (a babák 12,8%-a) kapta: *Alexandra, Amanda, Andrea, Barbi baba, Bea,Buci baba, Cili, Dóra, Doroti, Emma, Enikő, Erzsi, Franciska, Hajnalka, Ildikó, Jessica, Juci baba, Jutka, Kinga, Klaudia*, *Lilla, Linda, Marianna, Marika, Orsi, Ottó, Szandi, Tünde, Vera, Veronika, Viki, Zsanett.*

A következő 228 nevet (a nevek 76,51%-át csak egy-egy baba (a babák 47,6%-a) viseli: *Adél, Adrienn*, *Alfonz*, *Anett*, *Ani*, *Anikó*, *Annamária*, *Antonio*, *Ari*, *Ariel*, *Baba*, *Babett*, *Bakó Dia*, *Banbi Baba* [!], *Barbibaba*, *Barbie Girl*, *Barbij baba*, *Barby*, *Barbye baba*, *Bella baba*, *Benci baba*, *Bettike*, *Bettina*, *Bia*, *Bigi, Bilik Mari*, *Bilimbó*, *Bimbike*, *Bobó*, *Bobó baba*, *Boglárka*, *Bohi*, *Borbyl Baba*, *Borostyán*, *Brigitta*, *Brigitta Marika*, *Buci Zsuzsi*, *Butyok Tünde*, *Chucky*, *Cica baba*, *Cicus*, *Cilike*, *Claudia*, *Claudya*, *Csaba*, *Csillu*, *Csöpi*, *Dagi*, *Dániel*, *Dávid*, *Diána*, *Dolli*, *Dorottya*, *Döncike*, *Duci baba*, *Ducibaba*, *Duda*, *Dundus baba*, *Dzsina*, *Dzsenifer*, *Edit*, *Elizabet*, *Elizabeth*, *Emília*, *Eri*, *Erik*, *Erzsébet*, *Erzsike*, *Esmeralda*, *Eszmeralda*, *Etoka*, *Évike*, *Farkas Milédi*, *Fityfiritty*, *Filip*, *Flóra*, *Géza*, *Gigi*, *Gizike*, *Giuditta*, *Görkoris Syndy*, *Gréta baba*, *Gyöngyi*, *Gyöngyösi Szintia*, *Helga*, *Henriett*, *Hercegnő*, *Hollandi baba, Húsi*, *Ildi*, *Ildi baba*, *Ilona*, *Irén*, *Ivánka*, *Jancsi bohóc*, *Jenci baba*, *Jencike, Jennifer*, *Jodi*, *Jorden*, *Jucika*, *Judika*, *Juditka*, *Julcsi*, *Júlia*, *Jutka baba*, *Kamilla*, *Karén*, *Karina*, *Karli*, *Karolina*, *Katalin*, *Katarina*, *Katika*, *Kató*, *Kitti baba*, *Kopasz*, *Kopi*, *Kriszti baba*, *Lessi*, *Leticia*, *Lili*, *Lina*, *Lisa*, *Lizzy*, *Lolli*, *Lonci*, *Lorena Costa*, *Lorika*, *Lotti*, *Luca*, *Lucie, Lukrécia*, *Malfi Anna*, *Mancika*, *Manóka*, *Marcella*, *Marci*, *Marcika*, *Marcsi*, *Mária*, *Marianna baba*, *Marina*, *Mario, Márkó baba*, *Márta*, *Máté*, *Melánia*, *Menci baba*, *Mesy*, *Milcsi*, *Misi baba*, *Mocori, Mona*, *Moncsicsi*, *Mónika*, *Murci*, *Marcsi*, *Nándi*, *Natasa*, *Néger baba*, *Négerbaba*, *Négi*, *Néguci*, *Netti*, *Niki*, *Niki baba, Noémi*, *Nóra*, *Nóri*, *Oláh Peti*, *Olgi baba*, *Orgona*, *Ödön*, *Panna*, *Pannika*, *Paprika Jancsi*, *Paulinyó*, *Peggy*, *Peti*, *Petra baba*, *Petra-Edina*, *Petronella*, *Picur*, *Piri*, *Piroska*, *Pistike*, *Pompi*, *Pötty*, *Pumukli*, *Ramóna*,

Réka, *Rozi*, *Serstil*, *Sindyi*, *Sissi*, *Sotó*, *Steffi*, *Steffy, Szamanta*, *Szami*, *Szendi baba*, *Szergely* [!], *Szerénke*, *Szerkné Malfi Liliána Hajnal*, *Szilvia Lewesz*, *Szindy*, *Szilvia*, *Szöszi*, *Sztella*, *Tamás*, *Tici*, *Timi*, *Titti*, *Tódi*, *Tündi*, *Ubul*, *Vali*, *Varga Zsuzsanna*, *Viki Gege*, *Villeneuve*, *Vörösbaba*, *Woody*, *Zelena Natasa*, *Zita*, *Zsolt*, *Zsuzsika*, *Zsuzsó.*

Fiúnévvel csak az egyszer és egy esetben a kétszer előforduló nevek csoportjában találkozunk *(Ottó).*

Tulajdonképpen 500-nál több (pontosan 513) babáról vannak kérdőívek, de az általam vizsgált kérdésekre vagy nem találtam választ, vagy a babáról csak annyit lehet tudni, hogy barbie típusú, vagyis növelik az amúgy is nagy számban előforduló barbie-babák mennyiségét. Egy babának mindig más a neve, ami éppen tetszett a tulajdonosának, egy „a játék szerint" kapott mindig más nevet. Az egyik adatközlő pedig, az 1977-ben született Ignácz Edina egyetemi hallgató mint adatközlő a következőt írta a kérdőívre: „Eszembe sem jutott, hogy neve is lehet". Ezzel szemben a XIV. (Egyéb történetek, emlékek a babával kapcsolatban) kérdésre ezt írta: „Nagymamámnak 3 leány és 1 fiú unokája van, gyerekkoromban az egész nyarat nála töltöttük falun. Ekkor varrogattunk a pici műanyag babáknak gyönyörű pici ruhákat. Bikinitől kezdve esküvői ruháig, blúzokig, kabátokig mindent varrtunk. Dobozokból kis szekrényt készítettünk a ruháknak, és nagy rendet tartottunk benne. A fiú unokatestvérem szeptemberben az osztályának nyári élményként azt mesélte el, hogy ő bizony egész nyáron babaruhát varrt a babájára a nővéreivel. Persze az osztálytársak kinevették." Ilyen gondos játék mellett csodálatos, hogy a névadás lehetősége nem jutott az adatközlő eszébe.

2.2. A második kérdés, hogy ki a baba névadója. – A babák közül a nagy többséget, 381-et (76,2%-ot) a tulajdonos nevezett el. Családtag (anya, apa, nagyanya, testvér) adta a nevet 47 esetben (9,6%), 18 babát (3,6%-ot) az ajándékozó keresztelt el, a gyártó által adott és a baba dobozán feltüntetett nevet használta tovább a baba neveként a tulajdonos 40 esetben (8%). Egy-egy baba nevét óvodai játszótárs, illetve barátnő adta (0,4%). 11 babánál erre a kérdésre nincs információ (2,2%).

2.3. A harmadik kérdés, hogy miért kapta a baba a nevet. – Ezt tartom a legfontosabb kérdésnek, mert a válaszokból itt derül ki a névadás motivációja: a) az adatközlők a névről nyilatkoznak 173 esetben (a nevek 34,6%-áról) akkor, amikor a válasz alapján azt lehet megállapítani, hogy a név tetszett az elnevezőnek, illetve ez a kedvenc neve; b) a jeltárgy és a jel viszonyára utalnak 55 esetben (11%), amikor úgy érzik, hogy valamilyen okból a név illik a babára. Tulajdonképpen ez az eddigi 228 elnevezés (45,6%) érdemelné meg a nagyon tüzetes vizsgálatot. Miért tetszett az elnevezéskor egy-egy név a névadónak, vagy miért érezte a babára illőnek a szóban forgó nevet? Ezekre a problémákra a tanulságoknál vissza kell térni.

Az emberi névadásban is ismert, hogy valamelyik más névviselőről, illetve annak a tiszteletére adjuk a nevet. Itt is találkozunk ezzel az eljárással. 13 tulajdonos a saját nevét (2,6%) adta a babának. Ez azt jelenti, hogy a saját nevével meg van elégedve az, aki a következő keresztnevet viseli: *Adrienn*, *Ági* (3), *Eszter* (2), *Kriszti baba*, *Manóka*, *Marianna baba*, *Márti*, *Niki baba*, *Petra* és *Petra baba.* A tulajdonosnak rokona (dédmama 1, nagymama 1, anya 7, lánytestvér 4, unokatestvér 9, egyéb rokon 3) a név ihletője 24

baba (4,8%) nevének keletkezésekor. Keresztanya (2), ajándékozó (7), barátnő (21), barát (3), ismerős lány (15), ismerős fiú (1), a tulajdonos szerelme (1), óvónő (2), ismert személyiség (4; filmszínésznő: Brigit Bardot, sportoló: Jorden és Villeneuve és énekesnő, talán Faragó Laura) tiszteletére kapta 56 baba a nevét (11,2%-ot). Másik baba 2-szer (0,4%), saját kutya/macska 3-szor (0,6%) szerepel a névadás okaként. A baba valamilyen alkotás szereplője után kapta a nevét (mesefigura 7, bábfigura 1, regényalak 3, tévésorozat, illetve reklám 10, film 8) 29 (5,8%) esetben. Másik névviselő után/tiszteletére összesen 117 baba neve (23,4%) keletkezett.

A baba tulajdonságára hivatkoznak az adatközlők 22 (4,4%) esetben (például *Baba* és *Barbi baba* igazi babára, esetleg gyerekre hasonlít; a *Boglárka* szoknyája zöld; *Buci*, *Duci*, *Dundus baba* kövér, *Kopi* kopasz stb.)

Eddig 367 baba nevére (73,4%-ra) találtam magyarázatot.

A gyári nevet indoklás nélkül átveszik 39 esetben (7,8%). De bizonyára itt is számításba jöhet a tetszés, hiszen elfogadják a nevet, de számításba jöhet a kényelem is, nem kell a néven törniük a fejüket a tulajdonosoknak vagy a környezetüknek.

A névadás okán valóban nem törte a fejét 42 baba gazdája, illetve egyszerűen „csak"-kal intézte el 7; azaz 49 név adásának okáról (9,8%-ról) nincs információnk.

Vannak egyedi esetek, amelyek a névadást ezeken kívül magyarázzák. Ide tartozik a megmaradt 36 baba neve (7,2%). Ebből a csoportból illusztrációképpen válogatok néhányat. – A névadás spontaneitására hivatkozik, és mindig a tulajdonos a névadója) 8 babának. Hirtelen ötletből született a *Bigi*, a *Brigi*, a *Buci*, a *Buci baba*, a *Marcella,* a *Marika* és két *Zsuzsi* név. – A *Chucky*, a *Klaudia* és a *Steffy* baba beszél (vagy énekel), és maga mondja a nevét. – A tulajdonos családjában beszédtéma lehetett, hogy a tulajdonosnak mi módon választottak nevet, vagy milyen nevet akartak adni. *Fruzsi*-nak akarták hívni a baba későbbi tulajdonosát, de valójában *Zsuzsanna* lett. *Pistike* lett volna a *Zsuzsa* nevű tulajdonos neve, ha fiúnak születik. A *Szindi* baba tulajdonosának, Zsuzsannának a *Szindi* nevet akarták adni, de az anya nem engedte. A *Zsanett* nevű baba tulajdonosának, aki végül *Réka* lett, az anya a *Zsanett* nevet akarta adni. – A tulajdonos a babának azt a nevet adta, amelyet a jövőben a saját gyermekének szándékozik adni: *Dzsina*, *Zsuzsa*. – A *Varga Zsuzsanna* nevű baba tulajdonosa (Varga Beáta) magának kívánna ilyen nevet. A *Jutka baba* név adásának oka, hogy a név két eleme rímel. A névadó az *Ági* és az *Emma* mellett a *Claudia* nevet tartja a legszebbnek.

A névadás szempontjából legizgalmasabbak azok az esetek, amikor a névadó a jel és a jeltárgy között természetesnek tartja a kapcsolatot, csak éppen mi nem tudjuk, hogy miért. Milyen motivációja lehet a névadásnak, ha azt a magyarázatot kapjuk, hogy „ a baba vagány és szép" *(Barbie Girl)*; „mert hosszú lába van" (*Dzsenifer* nevű barbie-baba); „mert szőke hajú volt" (*Henriett*, egy másik barbie-baba); „mert hosszú a haja" *(Zsuzsi baba)*, „olyan!" (*Hercegnő,* beszélő és járó baba); „mert ronda" (*Ottó*, a baba vagy a név ronda?); „mert könnyű megjegyezni" *(Sári)*; „mert vicces" *(Pompi)*; „a név legyen különleges" *(Ubul)*; a baba „a hagyomány miatt" kapja a nevét *(Kati).* Ezt a megjegyzést annyira fontosnak találom, hogy a babák névdivatja ürügyén visszatérek rá.

Néhány esetben szolgál a név bizonyos plusz információval. A baba *Sári* lett, mert a tulajdonosa Sára napon kapta. *Giudittá*-t Olaszországban vásárolták. *Helga* a maga germán nevével is utal németországi származására, a *Hollandi baba* valóban Hollandiá-

ból való, *Ivánka* és *Zelena Natasa* a volt Szovjetunióból került a gazdájához. Ellenpéldaként megemlítem, hogy a Vietnámból kapott *Csaba* vagy a kínai eredetű *Natasa*, illetve az ugyancsak kínai *Peggy* nevét nem motiválta a származási hely.

Néhány olyan összefüggést is megfigyeltem, amelyek csak közvetve lehetnek kapcsolatban a névadással. Ilyen például, hogy milyen megoszlás mutatkozik a baba (a jeltárgy) és a tulajdonos neme alapján. Eszerint van 32 fiú- és 468 lánybaba (6,4, illetve 93,6%). A tulajdonos neme szerint 12 fiúnak van babája. Fiútulajdonosnak biztosan vagy nagy valószínűséggel fiúbabája van 10 esetben: *Chucky, Csaba, Etoka, Géza, Húsi, Jorden, Márió, Ottó, Ödön, Zsolt.* Fiútulajdonosnak csak két esetben van lánybabája: *Kati* és *Sztella*. Lányoknak túlnyomó többségben lánybabájuk van. 488 babának (97,6%-nak) lánytulajdonosa van, akik közül biztosan vagy nagy valószínűséggel fiúbabája van 23 lánynak: *Alfonz, Antonio, Benci baba / Menci baba, Dávid, Erik, Ivánka, Jancsi bohóc, Jenci baba, Karli, Márkó baba, Nándi* (2)*, Oláh Peti, Ottó, Paprika Jancsi, Paulinyó, Peti, Pistike, Szergely* [!]*, Tamás, Ubul, Villeneuve, Woody.*

Van-e saját készítésű, otthon eszkábált baba? A babák közül igen engedékeny és optimista számítás szerint is csak 10 (2%) az otthoni készítésű, a többi 490 (98%) készen vásárolt. Ez igen sivár képet mutat a szülő/nagyszülő, elsősorban a lánygyermek és az anya/nagyanya együttjátszásáról, a közös babakészítésről. A babadivatra utal, hogy a készen vásárolt babákból 110 (22%) a barbie vagy barbie típusú baba. Egy kis változatosságot jelent a 9 (mindössze 1,8%) Götz-baba. A többi baba márkáját nem lehet meghatározni. Ezek között van rongybabának minősített, vásárolt játék, illetve nagybaba, kisbaba, valamint álló, alvó, beszélő, bohóc, éneklő, gumi, hajas, hagyományos, járó, kopasz, műanyag, pisilő, porcelán, síró és szivacs baba. Örömmel fedeztem fel, hogy van csecsemő baba is biztosan 21 (4,2%), és lehet még több is, hiszen nem minden baba kapott a típusára minősítést. A csecsemő (Baby born) baba 90-es években tűnt fel és nagyon kedvelt (volt), de borsos áruk magyarázhatja viszonylag kis számukat. A babázó kislányok anyaszerepre való készülését a barbie-babákkal szemben ez a típus kifejezetten jól szolgálhatná.

3. Szólni szeretnék **a nevek szerkezetéről és eredetéről** is. – A „Babatár"-ban megtalálható 298 névből 212 (71,18%) az olyan **egyelemű név**, amelyik tulajdonnévi eredetű. Egyeleműnek tekintettem az összetett szó értékű neveket is, azaz ha az adatközlő az elemeket egybeírta (pl. *Barbibaba*). Az ide tartozó nevek nagyobb része azonban keresztnévi vagy becenévi eredetű. Példaként csak az A és B betűseket idézve itt: *Adél, Adrienn*, *Ági*, *Alexandra*, *Alfonz*, *Amanda*, *Andrea*, *Anett*, *Ani*, *Anikó*, *Anna*, *Annamária*, *Antonio*, *Ari*, *Ariel, Barbara*, *Barbi*, *Barbibaba*, *Barbie*, *Barby, Bea*, *Betti*, *Bettike*, *Bettina*, *Bia*, *Bobó* (a *Borbála* becéző alakjából), *Boglárka*, *Brigi*, *Brigitta*. E nevek közül a valós magyar keresztnévadásban/névhasználatban talán nem fordulnak elő a következők: *Ariel*, *Doroti*, *Jorden*, *Paulínyó*, *Peggy*, *Serstil*, *Villeneuve*. (Ennek a hét névnek, azaz 2,35%-nak az ide sorolása teljesen bizonytalan, mert szólító- vagy ragadványnévként bármelyik lehetséges.)

A tulajdonnévi vagy köznévi eredet alapján bizonytalan a besorolása a következő neveknek: *Ari* (talán az *aranyos* melléknévből)*, Bigi, Bilimbó, Bimbike, Borostyán, Chucky, Pumukli, Sotó.* Az *Etoka* a győri ETO betűnevéből*,* a *Moncsicsi* egy másik játék márkanevéből származik (2,62%).

Köznévi eredete világos vagy valószínűsíthető 33 (11,1%) egy- vagy kételemű névnek: *Baba*, *Babett*, *Bohi* (< *bohóc*), *Buci, Buci baba* (kövérségre utal; talán a *buci* 'péksütemény' szóra megy vissza), *Cica baba*, *Cicus, Csöpi*, *Dagi*, *Duci*, *Duci baba*, *Ducibaba* ('dundi, kövér' jelentésű *duci* szóból), *Duda* (kövérségre utal), *Dundus baba* (mivel a baba kövérségére utal, valószínűleg a *dundi* 'pufók, kövérkés' jelentésű szóval hozható kapcsolatba), *Fityfiritty, Hercegnő, Hollandi baba, Húsi* (a kissé megrongált baba belseje, „húsa" látható), *Kopasz*, *Kopi* (a *kopasz* szóból), *Mocori* (? < *mocorog*), *Murci* (a baba vörös hajú, ezért talán a *murci* 'erjedni kezdő must' jelentésű szóval hozható kapcsolatba), *Néger baba, Négerbaba*, *Négi* (< *néger*), *Néguci* (< *néger*), *Orgona, Picur* (a *picuri* vagy *picurka* 'nagyon pici' jelentésű szóból), *Pompi* (a bohóc baba nevét a tulajdonosa „vicces"-nek magyarázza), *Pötty* (a baba arcán pöttyök vannak), *Szami* (< *szamóca*), *Szöszi* (< *szőke*), *Vörösbaba* (vörös hajra utal).

Kételemű összesen 48 név (16,1%): *Bakó Dia*, *Banbi Baba* [!], *Barbi baba, Barbie Girl*, *Barbij baba*, *Barbye baba*, *Bella baba*, *Benci baba, Bilik Mari, Bobó baba, Borbyl Baba, Brigitta Marika*, *Buci baba, Buci Zsuzsi*, *Butyok Tünde, Cica baba, Duci baba, Dundus baba, Farkas Milédi*, *Görkoris Syndy, Gréta baba*, *Gyöngyösi Szintia*, *Hollandi baba, Ildi baba, Jancsi bohóc*, *Jenci baba, Juci baba, Jutka baba, Kitti baba, Kriszti baba*, *Lorena Costa, Malfi Anna, Marianna baba, Márkó baba, Misi baba*, *Néger baba, Niki baba*, *Oláh Peti*, *Olgi baba*, *Paprika Jancsi, Petra baba*, *Petra-Edina, Szendi baba, Szilvia Lewesz, Varga Zsuzsanna, Viki Gege, Zelena Natasa, Zsuzsi baba.*

A kételemű nevek a következő megoszlást mutatják: a *baba/Baba* jelzett szóként kapcsolódik a megelőző elemhez, például *Buci baba*, *Hollandi baba, Néger baba*, illetve *Borbyl Baba.* Az első – kijelölő jelzői – elem lehet köznév, például *Buci*, *Cica*, *Néger* stb., és lehet tulajdonnév, például *Barbi*, *Gréta*, *Ildi*, *Jenci*, *Misi*, *Zsuzsi* stb. Feltűnő, hogy a legtöbbször (26-szor) előforduló *Kati* névvel egyszer sem társul a *baba* jelzett szó gyanánt. Egy esetben a *bohóc* a jelzett szó: *Jancsi bohóc*. Az idegen *Barbie Girl* is ezt a szerkezetet mutatja. A tulajdonnév kap jelzőt a *Buci Zsuzsi* és *Görkoris Syndy* esetében.

A kételemű név pontosan olyan, mint az embernevek között a családnév + utónév kapcsolata, és az ún. családnév megegyezik a tulajdonos családnevével, tehát a babát is családtagnak tekinti a tulajdonosa: *Bakó Dia* (tulajdonosa Bakó Kinga), *Farkas Milédi* (tulajdonosa Farkas Éva), *Oláh Peti* (tulajdonosa Oláh Izolda), *Varga Zsuzsanna* (tulajdonosa, Varga Beáta a névadás okáról így nyilatkozik: „én szerettem volna, ha ilyen nevem lett volna"), *Zelena Natasa* (a tulajdonos Zelena Veronika).

Ezzel a névkonstrukcióval találkozunk a következő nevekben is, de a tulajdonos nevéhez nincs közük: *Bilik Mari* (a nevét egy szomszéd után kapta), *Butyok Tünde* (a *Butyok* a testvér babájának a neve, ehhez kapcsolta a tulajdonos a *Tünde* nevet), a *Gyöngyösi Szintia* névegyüttes egyszerűen tetszett a tulajdonosnak, a *Malfi Anna* nevű baba tulajdonosa Szűcs Dóra; a *Viki Gege* név a gyári, a dobozon levő *Viki* elemből és a tulajdonos elsőnek kimondott hangsorából/gőgicséléséből *(Gege)* alakult „emberi" formára. A *Paprika Jancsi* nevet viselő babáról tudni lehet, hogy a nevét a „kinézése alapján" kapta. Ennek a típusnak az idegen megfelelője két névben található meg: *Lorena Costa*, *Szilvia Lewesz* (a helyesírása meglehetősen vegyesre sikerült).

A kételemű nevek között találunk a kettős keresztnévre hasonlító formát *(Brigitta Marika)*, illetve két keresztnév összekapcsolásából keletkezett nevet *(Petra-Edina)*.

Előfordul, hogy a tulajdonos ugyanannak a babának két nevét váltakozva használja: *Benci baba* / *Menci baba* (a *Kisbencé*-ről dal nyomán kapta a baba a nevét, amit a tulajdonos kiskorában *Menci*-nek ejtett), *Dávid*-ból *Zsófia* lett (az ajándékozónál még *Dávid*, de a megajándékozott átkeresztelte *Zsófiá*-nak. (Úgy látszik, a baba neme nem is mindig egyértelmű.) *Dzsenifer*/*Katalin* „eredeti neve" *Katalin*. A név fő és becéző alakja váltakozik *(Krisztina/Kriszti),* illetve az írásmódja váltakozik *(Syndi/Szindi).*

Háromelemű babanév nincs, egy név pedig **négy elemből** áll *(Szerkné Malfi Liliána Hajnal).* Ez egy kissé mesterkéltnek tűnik, bár nem lehetetlen az emberi gyakorlatban, ugyanennek a tulajdonosnak egy másik babája a *Malfi Anna* kételemű nevet kapta.

4. Összefoglalóan a következőket állapítom meg. A játékbabák névanyaga megegyezik az „emberi", de nem feltétlenül a hivatalos gyakorlatban használt vagy ott is elképzelhető nevekkel. Ez minden bizonnyal a jeltárgynak azzal a jellemző tulajdonságával magyarázható, hogy emberre, illetve gyerekre hasonlít.

A babanévadásnak is van divatja. Ennek igazolására szeretném Tirpák Mónika munkájából megadni az „öreg babák" nevét koruk szerinti felsorolásban: *Éva* (1916–17); *Marcsi* (1924); *Kati* (1929); *Lonci* (1930-as évek); *Sári* (1932); *Szerénke* (1933); *Juditka* (1940); *Serstil* (1945–46) *Bobó* (1952); *Kati* (1956); *Jucika* (1959); *Kati* (1963). Érdemes ebben a felsorolásban felfigyelni a *Kati* név korokon átívelő használatára és valószínűleg divatos voltára. Az egyik babatulajdonos (az 1978-ban született és 1997 őszén Szalma Anna gondos munkájában a kérdőívet kitöltő Orosz Judit egyetemi hallgató) a saját *Kati* nevű babájának névadási indítékáról mondja: „a hagyomány miatt és egy barátnő után". Lehet, hogy itt a babanevek között a gyakorisági lista élére került *Kati* név népszerűségének magyarázatára találtunk? Talán arra érzett rá a hallgató, hogy a babának „illik" a Kati nevet adni? Ez lenne az a hagyomány, amire hivatkozik?

A babanév-divat változásának halvány nyoma például az, hogy az „öreg babák" neve között előforduló, a mai „emberi" használatban ritka *Szerénke*, *Marcsi*, *Lonci* az új babák neveként nem fordul elő. Érthető okokból az öregek között viszont nincs *Barbi*, *Brigi*, *Cindy*, *Jorden*. Érdekes az is, hogy a 70-es években nagyon népszerű *Andrea* csak az egyszer előfordulók között kapott helyet. A divat változását leginkább az „emberi" névadásban is tartósan gyakori nevek (elsősorban a *Kati* és a *Zsuzsi,* valamint az *Ági, Éva, Eszter*) élik túl. De nem tartozik ide a tartósan gyakori *Mária,* és a *Marika* is csak egy előfordulással szerepel.

A névválasztást a miskolci gyűjtés tanulsága szerint erőteljesen befolyásolja az „ez volt a dobozon" belenyugvó válasz, hiszen 38 esetben a tulajdonos elfogadta a gyári nevet. Amivel itt most nem foglalkozom részletesen, csak érintőlegesen jegyzem meg, hogy a barbie típusú babák a gyári sugalmazással ellentétben viselik a például következő neveket (a teljesség igénye nélkül, csak az egyeleműek között válogatva): *Ági, Andrea, Anett, Anna, Betti, Csilla, Diána, Dóra, Emma, Enikő, Erika, Éva, Fanni, Franciska, Fruzsi, Gizike, Hajnalka, Irén, Júlia, Jutka, Kamilla, Katalin, Kitti, Kriszti, Laura, Lilla, Marcella, Marika, Marianna, Marina, Melánia, Noémi, Panna, Panni, Petra.* De fordítva is igaz, hogy nem minden baba barbie, amelyiknek a neve a *Barbi* és változatai *(Barbie, Borbyl, Banbi)*, valamint a *Barbara/Borbála* névvel kapcsolatba hozható.

Mivel csak három kiválasztott kérdést (Mi a neve? Ki adta? Miért adta?) tárgyaltam, és emiatt kézenfekvő összefüggések maradtak ki a vizsgálatból, befejezésként felsorolok néhányat azok közül a kérdések közül, amelyeket az eljövendő kutatásban meg kellene válaszolni. Milyen az adott babanevek terület szerinti megoszlása? Ehhez fontos volna a nyelvterület szisztematikus felmérése, a névanyag változásához pedig minél több és minél idősebb adatközlő kikérdezése. Van-e különbség a városi és falusi nevek között? Befolyásolja-e a névadást a szülők, elsősorban az anya, illetve valamelyik névadó iskolai végzettsége? Milyen hatással van a névadásra a gyerekek mozgástere, hazai és külföldi utazások, diákcsere, levelezés? Mikor (volt) meghatározó és milyen olvasmányélmény, illetve mikor kezdődik és mennyire erős a médiumok hatása?

Ki lehetne térni a névhasználatra is. Az egyetlen négyelemű névnél és a kételemű, családnév + keresztnév szerkezetet mutatóknál nagy valószínűséggel kizárható, hogy „emberi" mintára szólítónévként funkcionáljanak az olyan játékban, amelyet Mészáros Ágnes ír le az *Ági* nevet viselő babájával kapcsolatban, hogy babaiskolájában mindig ez a baba volt a legjobb tanuló.

Messzebb vihetne annak a tisztázása, hogy emberi névből alakuló tárgynevek milyen más jeltárgyak körében fordulnak elő. S nem lenne utolsó szempont a nemzetközi összehasonlítás sem.

A munka folytatásában fontosnak látom, hogy a kérdőívet ne kitöltessük, hanem kikérdezzük, hogy a baba/jeltárgy jellemzőit, tulajdonságait, típusát jobban körülhatárolhassuk, a névválasztás miértjét („mert tetszik"; „mert szőke"; „csak") tisztázhassuk.

Remélem, ennek a munkának az elvégzésére a Kalevala befejező soraival szólva akad valaki „A törekvő zsenge népben, / A növekvő nemzedékben".

KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES

ÁGNES K. SZOBOSZLAY, **On the names of 500 dolls**

This paper deals with names of objects, a neglected field of onomastic research. The author presents the result of a questionnaire survey focusing on 3 questions concerning the names of dolls: What is the name of the doll? Who named the doll? Why did the doll get its name? Names of dolls correspond to personal names to a high degree, the explanation of which can undoubtedly be found in the similarity of dolls to human beings.

A NEVEK MÁGIÁJA

1. A mágia a 19. század végén meginduló kulturális antropológiai kutatások kiemelt területe volt. Az antropológusok szemében „kezdetleges" életmódot folytató „primitívek" kultúrájának alaposabb leírása nyomán születtek meg a mágia alapfogalmai és nagyobb elméleti rendszerezései. A szöveg felé viszonylag későn fordult a figyelem, ami részben az antropológusok hiányos nyelvismeretével magyarázható. Hazánkban azonban már a 19. század utolsó évtizedeitől is kitüntetett érdeklődés ötvözte a folklórszövegeket.

A folklorisztikai és nyelvészeti szakirodalomban használatos *szómágia* kifejezés helyett indokoltabbnak tartom a *nyelvi* vagy *verbális mágia* terminust, mert ebbe a hangtól a szövegig bármilyen szintű nyelvi egység besorolható, amely a kimondással, leírással, sőt az elhallgatással való varázslás elvén működik. Ezek a nyelvi egységek nemcsak textusként, hanem aktusként is értelmezhetők (LOVÁSZ 2001: 3); funkciójuk az, hogy átalakító hatást fejtenek ki a valóságra kizárólag az önmagukban meglévő erő által, vagyis kimondásuk, leírásuk, elhallgatásuk, vagy egyszerű nyelvi tényszerűségük révén.

A szakrális/mágikus és a profán nyelv felépítése, szókincse között többnyire nincs lényeges eltérés. A mágikus szövegek lényege gyakran kizárólag a megnyilatkozás pragmatikai aspektusában érhető tetten. A mágikus funkciójú megnyilatkozások kivétel nélkül mind beszédtettek. A varázsszövegek kimondása része a cselekedetnek, vagy egy az egyben helyettesíti a cselekedetet. Annak kimondásával, hogy „megkötlek jászlának vesszejihö" (ERDÉLYI 1999: 104), megkötöttem, azaz érvénytelenítettem a boszorkány erejét; azzal, hogy „esküszöm", már meg is esküdtem; ha azt mondom: „Verjen meg az Isten!" megátkoztam valakit. Mindez „nem annak a leszögezése, hogy csinálom, hanem maga a csinálás" – írja AUSTIN (1990: 33).

A varázsszöveget elsősorban az a szándék teszi mágikussá, hogy mágikus céllal használják. Bármely szöveg betölthet mágikus funkciót nyelvi szerkezetétől, szókincsétől, jelentésétől függetlenül, ha egy csoport mágikus erőt tulajdonít neki. Így a mágikus eljárásokkal élő emberek számára egyaránt hatásos lehet az értelmetlen betűhalmaz, egyetlen szó vagy név kimondása, vagy egy szövegtanilag kifejtett, stilisztikailag kidolgozott szöveg.

A mágikus szövegek hiteles képet nyújtanak az emberek mindennapjairól: a legegyszerűbb használati tárgyak, a házak formája és berendezése, az udvar és a munkavégzés motívumai lelhetők fel bennük. Ilyen módon a mágikus szöveg sajátosan kétarcúnak mutatkozik: miközben egy valóságon túli szférával (betegség-szellemekkel, démonokkal, szentekkel) veszi fel a kapcsolatot, a rendelkezésére álló legegyszerűbb eszközökkel, a környezetében meglévő tárgyakkal és helyszíneken (víz, szén, kapa, madzag, faág, bokor, kemence, sarok, házfal) végzi mágikus tevékenységét.

Ilyen módon értelmezhető a szó is, mint a mágikus eljárás könnyen hozzáférhető eszköze. A mágikus eljárásban a szót ugyanolyan magától értetődően használják, mint a fent említett tárgyakat. A személyközi kapcsolatok és megnyilatkozási formák egyenes áttétele a mágikus tevékenységekre a mindennapi tapasztalatokon alapul. A felszólítás, fenyegetés, ráijesztés vagy a néven nevezés hatásosnak bizonyul az emberek közötti kommunikációban is, így ugyanezek az eszközök alkalmasak a megszemélyesített emberfölötti erőkkel való kapcsolatfelvételre.

A néven nevezés a verbális mágikus cselekmények egyik legfontosabb eszköze. A mágikus hit szerint akit vagy amit ismerünk, afölött hatalmat tudunk gyakorolni. A szellemi lényről megszerezhető legfontosabb információ a név, ami a legtöbb archaikus társadalomban a lélek megfelelője. „A név birtokában lenni annyit jelentett, mint mindent ismerni, minden látni, minden felett uralkodni. A Név és a Tárgy azonos. De ha különbséget teszünk a kettő között, úgy a név a felsőbbrendű, a lényeges elem, vagy aspektus. A névben összpontosul, a névben sűrűsödik az élet, a tárgy szinte élettelen anyag hozzá képest. (FÓNAGY 1943: 302)

2. PAIS DEZSŐ (1921/1922, 1966) „Régi személyneveink jelentéstana” című művében külön foglalkozik az óvó- és a praedestinátiós nevekkel. A Magyar Nyelv 23. évfolyamában egymás mellett jelenik meg két névmágiáról szóló tanulmány (ZLINSZKY 1927, SOLYMOSSY 1927). Az említett szerzők munkássága egybeesik a kulturális antropológia hőskorával, amelyet olyan nevek fémjeleznek, mint SAPIR, BOAS, MALINOWSKY és LÉVI BRUHL. KÁLMÁN BÉLA névtani összefoglalójában (1967) igen röviden foglalkozik a névmágiával. A különböző népek, népcsoportok névadási, névhasználati szokásairól átfogó képet adó „Általános és magyar névtan” (HAJDÚ 2003) fejezeteit behálózzák a névhez kötődő mágikus szokások és hiedelmek, amelyek közül több nyelvi univerzálénak tekinthető.

3. A névmágia felfogható úgy is, mint a pars pro toto elvén alapuló mágikus eljárás (FRAZER szóhasználatában: érintkezési mágia). A név az emberekkel és a tárgyakkal legszorosabban érintkező, könnyen önállósítható „tartozék”, amelynek birtokában ugyanúgy lehet mágiát gyakorolni, mint a leváló hajjal vagy körömmel. De a név nemcsak, vagy nem elsősorban része az embernek, hanem szimbolizálja is azt. Az archaikus ember gondolkodása szerint a név és viselője közötti kapcsolat „olyan lényeges és olyannyira egyesíti a kettőt egymással, hogy az emberen nevén keresztül is lehet mágiát gyakorolni” (FRAZER 1998: 145). Itt értelmetlen a kérdés, hogy miért éppen azzal a betűsorral nevezünk meg valamit vagy valakit, azaz a névmágia esetei kizárólag a kratyloszi elv alapján értelmezhetők. A név számos archaikus társadalomban olyan mágikus erővel bír, mint a varázsszó. Nem viselőjére véletlenszerűen ráragasztott címke, hanem lényegileg azonos vele.

A név és az ember kapcsolatát, azonosságát az is kifejezte, hogy hajdan a nevek fontos személyiségjegyekre, státuszra, külső vonásokra vonatkoztak. Az elnevezés ilyen mechanizmusára több példát találunk a Bibliában: „Az ember Évának nevezte feleségét, mert ő lett minden élő anyja” (Ter 3, 20). Mai gyermekjátékunk annak a hiedelemnek az emlékét őrzi, hogy akinek nincs neve, az nem létezőnek tekinthető. Nem ér a nevem annyi, mint „nem vagyok, nem létezem” (BALÁZS 1995). A név és a valóság ráolvasóinkban olyannyira azonos, hogy a betegség letagadása annak megsemmisítésével egyenlő: Semmi voltál, semmi legyél! (PÓCS 1988: 85) Szólásainkban, frázisainkban előfordul a név és a személy felcserélése. Erre a hajdani szakrális összefüggésre utal az *Isten nevében* vagy az *Anyám nevére kérlek* kifejezés.

4. A névmágia jelenségei bonyolult kapcsolatban vannak egymással: az egyik feltételezi a másik meglétét és működését, ugyanaz az eljárás vezethet különböző célra, máskor pedig különböző aktusok vezetnek azonos eredményre, vagyis az eljárások nem mellérendelő kapcsolatban vannak egymással. A névmágia jelenségei hálózatot alkotnak, az egyes jelenségek között sok esetben egybeolvadás, egymásba játszás, egymásra épülés tapasztalható. A névcsere és a vele szoros kapcsolatban álló, bizonyos eseteit részben lefedő névhelyettesítés például többfunkciós, komplex jelenség: a) ha a gyermek beteg, óvónévre cserélik a keresztségben kapott nevét; b) ha az ember életében sorsdöntő változás áll be, megváltoztatja a nevét (asszonynév); c) ha tabuisztikus névről van szó, körülírásos formát használnak helyette (*Jahve* → *az Úr*, „aki van”– Kiv 3, 13); d) a félelmetes

erejű lényt becéző, kedveskedő, intim megszólítással illetik *(Isten → Atya)*, vagy ellentétes jelentésű nevet használnak (*Erünniszek* 'bosszúállók' → *Eumeniszek* 'jóakarók').

A rendszer jól leírható mentális struktúrák köré rendeződik, amelyek alaptörvényei, hogy a név a lélek megfelelője, vagy hogy az eljárás sikere érdekében tudni kell a valódi nevet. A kimondás, a szájból elröppenő levegő a lélek képe (a *lélek – lélegzet*, *spiritus – spiro, pneo – pneuma* etimológiai összefüggései ezt támasztják alá), a megnevezés tulajdonképpen lélek-adás, azaz létrehozás. A kimondással való teremtés aktusa a Bibliából és más teremtésmítoszokból ismert. Semmi sem létezik, mielőtt a nevét valaki ki nem mondja. Ez a logosz, a szó általi életre hívás ősi eleme: „Isten szólt: »Legyen világosság«, és világos lett" (Ter 1, 3).

A névmágián alapuló eljárások különböző elvek szerint rendszerezhetők, de a kölcsönös függés, a hierarchikus rendszer bármelyik csoportosítás esetében érvényes. A jelölt és a vele kapcsolatos cél alapján négy nagyobb csoport körvonalazódik. Az embernek a saját és szerettei nevével kapcsolatos legfontosabb célja, hogy megvédje azt (és ezzel együtt a lelkét) az ártó szellemektől, valamint hogy a névválasztással alakítsa sorsát. A szellemvilágra irányuló törekvése pedig az, hogy megtudja a szellemek valódi nevét, s így hatalmat gyakoroljon felettük; másrészt, hogy a hatalmas szellemi lények nevét megfelelő tisztelettel kezelje, megszerezze jóindulatukat.

5. A mágikus védettség megteremtésének eszközei a névrejtés, az óvó- és védőnév, valamint a tárgyakhoz metonimikusan kapcsolt szentek nevei, amelyek az ártó szellemek elijesztésére szolgálnak.

A művelődéstörténet és a kulturális antropológia kutatói rendre beszámolnak a **névrejtés**, **névtitkolás** világszerte elterjedt szokásáról. Az ókori egyiptomiak, az ausztráliai bennszülöttek vagy némely közép- és dél-amerikai törzs tagjai gondosan eltitkolják igazi nevüket az idegenek elől, így megvédik magukat attól, hogy nevükön keresztül gonosz varázslatot űzhessenek velük. LÉVI-STAUSS a nyambikvarákról írja: „tilos náluk az eredeti nevek használata", ezért „felvett nevekben kellett megegyezni", és beszámol egy esetről, amikor a bennszülöttek bosszúból kiadják egymás nevét (1979: 352). FRAZER tabu alatt álló személyneveknek nevezi a titkos (vagy nagy, jó, igazi) neveket (1990: 149).

A névrejtésnek nemcsak preventív formája ismeretes: a világ számos táján új nevet adtak a gyermeknek, ha az megbetegedett. Ez lehetett **óvónév** is, de maga az új név is elegendő volt a rossz szellemek félrevezetésére (HAJDÚ 2003: 104). A betegség az archaikus hiedelmek szerint a lelket támadja meg, a név pedig a lélek megfelelője. A **névcsere** azt a látszatot kelti, mintha a név és a lélek között megszűnt volna a kapcsolat, így az ártó démon „becsapható".

A mágikus célú névadás példáit főként az Árpád-korból fennmaradt összeírások szolgáltatják. Az **óvónevek** (PAIS 1921, ZLINSZKY 1927) a gonosz szellemektől való megvédés érdekében értéktelenséget fejeznek ki, vagy letagadják az újszülött létezését, például: *Nevetlen, Nemvagy, Mavagy, Halaldi, Nemél, Beteg, Féreg.* Ezek nem lebecsülést jelentenek, hanem a gonosz szellemek hatalmának kitett gyermeket védik: félrevezetik a támadó erőket, hogy a nevek viselői betegek, csúnyák, érdektelenek vagy halottak, ezért nem éri meg velük foglalkozni.

A középkori martirológiumok évszázadokon keresztül a névadás alapjául szolgáltak. A szentek neve védelmet biztosít viselőjük számára (**védőnevek**), a szülők ezért is szívesen nevezték el gyermekeiket az ismert szentek után. A magyarországi névgyakorisági vizsgálatok tanúsága szerint a 16–18. század folyamán a legkedveltebb nevek martyrológiumi vagy bibliai eredetűek (KÁLMÁN 1989: 48–50, 58–9). Spanyol–portugál nyelvterületen máig szívesen adják a másutt tabunak számító *Jesús, Jesú* nevet a fiúgyermekeknek. Az iszlám országokban hasonló védő funkciót tölt be a *Mohamed* név. A névnek tulajdonított védő funkció egyértelmű a bérmálás rítusában. A katolikus hívők ilyenkor egy pártfogó szentet választanak, akit védőszentnek neveznek (a szertartáson a püspök ezen a néven szólítja őket).

A szent neve nemcsak akkor nyújt védelmet, ha az ember viseli, több esetben a név puszta kimondása is **defenzív funkció**t tölt be. Az alábbi esetekben az ártó szellemek elijesztésére, félrevezetésére szolgál: „Az én házam Szent Antal, / Négy szegibe négy angyal…" (ERDÉLYI 1999: 598); „Ki ez a ház? Szent Vendel háza" (ERDÉLYI 1999: 214). A gonosz nem háborgatja a szentek birodalmát, s ezt a védő funkciót hangsúlyozza a ház négy sarkát őrző angyal.

6. Ha név és a személy azonos, a névadással meghatározható az ember sorsa, a név megváltoztatásával pedig más irányba fordítható az emberi élet útja. A név **sorsalakító** funkciója érvényesül a kívánságnevek és a rituális névcsere jelenségeiben.

A **kívánságnevek** jelentése pozitív dolog, a szülők mintegy önmagát beteljesítő jóslatra számítanak általa. (PAIS DEZSŐ praedestinatiós, vagy sorsalakító neveknek hívja őket; l. PAIS 1921). Latin eredetű neveink egy nagy része (*Beatrix, Benedek, Klára* stb.), illetve a magyar *Bódog* vagy *Győző* név is ide sorolható. Hasonlóképpen kell felfognunk a névörökítés hagyományát: a szülők a felmenők, ősök nevét adják a gyermekeknek arra számítva, hogy annak jó tulajdonságait örökli a gyermek is (HAJDÚ 2003: 107).

Névcserére kerül sor, amikor az ember életében sorsdöntő, további életét meghatározó változás történik. Afrika, Ausztrália és Dél-Amerika egyes törzseinél akkor kapja meg igazi nevét az ember, amikor különböző beavatási szertartások keretei között a felnőttkorba lép. A Bibliában gyakran találkozunk a rituális névcsere jelenségével: „Ne hívjanak többé Ábrámnak, hanem Ábrahám legyen a neved, mivel népek sokaságának atyjává teszlek (Ter 17, 5); „Én mondom neked, Péter vagy, erre a sziklára építem egyházamat" (Mt 16, 18). A névváltás személyiségváltást jelent: ennek az emléke maradt meg a szerzetesi fogadalom alkalmával történő névcserében.

7. A név ismeretében fejthető ki a befolyás a szellemvilágra, azaz **a név tudása mágikus hatalmat, birtoklást** jelent. A név tudásával járó hatalomszerzés népmeséinknek is gyakori eleme. Mesehőseinknek gyakran a természetfölötti lény nevét kell kitalálni, s ezzel kicsikarják tőlük a segítséget. Mai szokásainkban él az emléke annak, hogy a névadó bizonyos jogokat élvez a megnevezett fölött. Neveden szólítalak, az enyém vagy – olvassuk a Bibliában (Iz 43, 1). Az asszony még mindig sok esetben a férje nevét viseli, a gyermekek az apjuk nevét örökítik tovább.

A név kimondása (vocativus) a nyelvi mágikus eljárások alapvető eszköze. „Nevét meg kell nevezni" – jegyzi Bornemisza a „Csúzról való báj" végére (megjegyzése a be-

teg nevére vonatkozik). A ráolvasások sok esetben magukban foglalják a beteg nevét: „Julcsa nevű, neked szólok" (ERDÉLYI 1999: 846). A beteget nevének pontos megjelölésével tagadják le, sok helyütt az kiírják ajtófélfára: „Nincs itthon Misák Teruska" (PÓCS 1986: 118), így a betegség nem talál rá.

Másrészt a bajokozó nevét is ismerni kell, mert nevének kimondásával ismerhető fel, keríthető be, „köthető meg": „Ne menjél el Rontó Pál / ennek a kis Jancsikának / piros vérit szívni" (ERDÉLYI 1999: 118–9); „A kígyószemű Ábrán … halálra igízte" (PÓCS 1986: 172). A bájolást végző személy egyéb műveletekkel is biztosította az eljárás sikerét. **A név többszöri ismétlése** a magyar ráolvasások és bájoló imádságok gyakori eszköze: „Damijon! Mégis mondom, Damijon!" (ERDÉLYI 1999: 95). Az emberek nem sokat tudtak a betegségek eredetéről, így nem lehettek biztosak benne, hogy tudják az igazi nevet. Ilyenkor a **tágabb behatárolás** eszközeivel éltek, például a **lehetséges nevek kimerítő felsorolás**ával, hogy igazi név feltétlenül szerepeljen: „Kati, Feri, Böske" (PÓCS 1988–89: 257), vagy köznévi formák tágabb kategóriáit alkalmazták: „Ha férfitól jött, kalap alá menjen, ha asszonytól jött, konty alá menjen" (PÓCS 1986: 157). **A név leírása** is jelenthet birtoklást, mágikus eljárás a másik ember monogramjának bekerítése (BALÁZS 1995: 20).

A névtől való megfosztás olyan, mintha a lelket vennék el az embertől vagy a szellemtől. „Súlyosabb esetekben el is törölhették az ember nevét, amivel már nem csak egy az egyéniségének fontos részét alkotó valamitől fosztották meg, hanem a túlvilági élet reményétől is" – írja FARKAS az ókori egyiptomiakról (1998: 30).

A hagyományos kultúrában élő ember számára nincs élettelen anyag. A betegségek és rontások nem elvont fogalmak, hanem élő, lélegző, antropomorf szellemek, így – bár a szó szoros értelmében nem névmágiáról van szó – a köznévi formákat is indokolt ehhez a jelenségcsoporthoz sorolni. A fenti esetek köznévi párhuzamai között találjuk a **név háromszori ismétlésé**t: „Suly, suly, suly, / ágas-bogas suly" (ERDÉLYI 1999: 854); a **kimerítő felsorolás**t: folyó csúz, veres csúz, kék csúz, fejér csúz, szöderjes csúz, köszvény, fájdalom, kelevény, kioszoljon, kiromoljon hetvenhétféle nyavalya az emberből" (Csúzról való báj; 16. sz., Bornemisza); a **tágabb behatárolás**t: „Hetvenhétféle Szent Antal tüze, hetvenhétféle pokoleredet, hetvenhétféle tüzes orbáncok! (ERDÉLYI 1999: 117). A ráolvasásainkban előforduló „semmi voltál, semmi legyél" (PÓCS 1988–89: 85) a **betegség letagadása**: kimondásával a betegség megsemmisül. Rokon eljárás a nem kívánatos betegségek vagy rosszindulatú erők **bagatellizálása, csúfolása és szidása**: ha semmibe vesszük őket, erejük csökken és megsemmisülnek: „Ebszar, kutyaszar, semmi sem, möggyógyul" (PÓCS 1988: 111).

8. A szellemi erővel, a lélekkel azonosnak tekintett névhez magához is a szentség vagy a tisztátalanság képzete tapad. A mágikus hit szerint a név kiejtésével vagy használatba vételével veszedelmes erők is felszabadulhatnak, ezért bizonyos nevek kimondása vagy kisajátítása tilos (tabu). Hogy a név kimondásával járó veszedelemnek ne tegye ki magát az ember, ebben az esetben helyettesítő neveket használ (eufemizálás, névbecézés). A tabuisztikus félelemből eredő névhelyettesítés célja a prevenció, a veszedelmes hatalom megszelídítése, jóindulatának megnyerése-megőrzése.

A **névtabu** (a név kiejtésének tilalma) kapcsán a régi magyar néphit nyelvészeti vonatkozásait tárgyaló szakirodalom a valahai totemállatok körülírásos elnevezéseit szokta felsorolni, olyanokat, mint a *szarvas*, *farkas* és a szláv eredetű *medve*, azaz 'mézevő' (HEGEDŰS 1956: 104).

Isten, Jézus és Szűz Mária nevét számtalan körülírásos forma helyettesítheti: *Teremtő, Mindenható, Úr, Atya; Megváltó, Krisztus, Fiú; Boldogasszony, Édesanya, Boldog Anya, Szent Szűz, Anyánk*.

Részben a káromkodás is a névtabu jelenségéhez köthető. A káromkodás a szakrális dolgok nevének kimondása ártó szándékkal vagy nem méltó szövegkörnyezetben, s ezt a mai napig is tabu övezi. A névtabu hozta létre a megszelídült, eufemizálódott **káromkodás-pótló**kat, mint *Az istókját! Az istállóját!,* elkerülendő a veszélyt, amit az Isten nevének méltatlan említése szabadítana az emberre vagy a közösségre (pl. *Az istenit!*).

Az **eufemizálás** és a mágikus **névbecézés** a névhelyettesítés esetei, amelyek célja a veszedelmes hatalom megszelídítése. A mágikus gondolkodás szerint az állatok misztikus lények, nyelvük érthetetlen az ember számára. A rettenetes erejű, veszedelmes állatokat gyakran kedveskedő, intim megnevezésekkel illetik, a medvét például állatöregnek, nagyságos állatocskának hívják, máskor a jóindulat megnyerése érdekében az emberrel való rokonságot hangsúlyozzák: apuska, öcsikém, hugocskám (ZLINSZKY 1927: 107). A szájhagyomány a félelmetes hírű hun Attila igazi nevét nem őrizte meg, nevének jelentése (ha az etimológia igaz) 'atyácska'. A véreskezű cárok hasonló lélektani okok miatt kapták a *bátyuska, atyuska* helyettesítő nevet, s ily módon Sztálin vagy Rákosi *pajtás* is velük áll „rokonságban". Az egyik elsöprő erejű hurrikán neve *El Niño* ('a gyermek'). Nagy László költészetében többször találkozunk e megszelídített erőkkel: „nyavalyák ellen mintát, istenkét, mindenhatót" (Medvezsoltár).

Mágikus eljárás az **ellentétes jelentésű** név használata is. A rossz szellemektől való félelemből ered, hogy a görögök az *Erynnis*-ekre ('bosszúállók') *Eumenisz*-ekként ('jóakarók') hivatkoztak. A magyar ráolvasásokban nagyobb betegségcsoportra használták a *Szent Antal tüze* nevet (szinonimái a *pokolkelés, pokoleredet* vagy *orbánc*). Szent Antal természetesen nem okozója a betegségnek, hanem a háziállatok védőszentje. Kezdetben sertésorbánc esetén hívták segítségül, majd különböző, hasonló tüneteket produkáló emberi betegségek gyógyítására is; neve így sajátos tapadással betegségnévvé vált.

A környező országokban a *Jézus* nevet nem adják a születendőknek, mert viselésére méltatlannak tartják az embert. HAJDÚ (2003: 124) ezt a jelenséget **korlátozott névtabu**nak nevezi: a név ugyan kiejthető, de nem sajátítható ki. A korlátozott névtabu mágikus eredetű, de funkcióját vesztett jelensége az, hogy a testvéreknek nem adják ugyanazt a keresztnevet.

9. A név szakrális felfogásának nyomai mai kultúránkban is tetten érhetők. A névhez fűződő – talán részben tudattalan – viszonyunk megmutatkozik abban, hogy a rólunk szóló információk közül az első helyen szerepel. A technikai fejlettség ezen szintjén is makacsul ragaszkodunk ehhez az egyáltalán nem tökéletes jelhez (hiszen csak a legritkább esetben egészen egyedi, ma már elcserélhető és könnyedén visszaélhetnek vele), mégis a legtöbben életünk végéig hordozzuk. Költőink, íróink fokozott érzékenységet mutatnak a nyelv mágikus jelenségei, köztük a névmágia iránt is. A név nem tudása, el-

felejtése az Istentől való végleges és tragikus elszakadást jelenti meg Ady soraiban: „Hogy hívnak téged, szép öreg Úr, / Kihez mondottam sok imát?/ Jaj, jaj, jaj, nem emlékezem" (A Sion-hegy alatt).

A név sok helyen még ma is megkülönböztető jelleggel bír: a törzsi nevek általában nem ismétlődnek, és valami lényeges dolgot mondanak el viselőjükről. A szépirodalmi művek interpretációs lehetőségeit a szerzők a névjellemzés, névhangulat eszközével növelik (Dosztojevszkij „Bűn és bűnhődés"-éből *Raszkolnyikov*: *raszkol* 'szakadás'; az „Ördögök"-ből *Sztavrogin*: *sztaurosz* 'kereszt'; Csehov „A csinovnyik halála" című művéből *Cservjakov*: *cservjak* 'féreg'; García Marquez „Száz év magány"-ából *Remedios* 'gyógyír, vigasztalás'; sőt, a kommersz filmek is élnek a beszélő név eszközével: George Lucas „Csillagok háborúja" című filmtrilógiájából *Han Solo*: *solo* 'egyedül', *Darth Vader* neve pedig a *Dark Father* 'fekete atya' megnevezésre rímel).

A tulajdonnév mágikus szimbólum, mely varázserejét a személlyel, a lélekkel (az ember, illetve élőlény isteni, rejtett, megfoghatatlan aspektusával) való azonosságából vagy szoros kapcsolatából nyeri. A puszta név önmagában is mágikus erejű, szimbolikus tölteténél fogva szövegkörnyezet nélkül is működik (névadás). A néprajz, a pszichológia, az antropológia és a nyelvészet a maga sajátos szempontjai szerint adott választ a névmágia egyik kérdéscsoportjára: arra, hogy milyen motivációktól indíttatva nevezi meg az ember önmagát, társait és az ismeretlen szellemi lényeket. Feldolgozatlan azonban névmágia mágikus szövegtípusokban betöltött szerepe, a névmágia jelenségeinek a teljes kontextust figyelembe vevő vizsgálata. A (részben vagy teljes egészében) mágikus funkciót betöltő szövegtípusok (ráolvasás, archaikus népi imádság, népballada, kiszámoló-kiolvasó, eskü, átok, áldás, káromkodás és jókívánság) túlnyomó részében kulcsszerepet tölt be a névmágia vocativus formája. Ha vannak olyan tartalmi-formai-logikai összetevők, amelyek megkülönböztetik a mágikus szövegeket más szövegtípusoktól, ha olyan felismerhető jegyeik vannak, amelyek alapján mágikus szövegnek tekintjük őket, akkor a névmágiát kétségkívül egy ilyen, jól körülhatárolható összetevőnek kell tekintenünk.

Irodalom

AUSTIN JOHN L. 1990. *Tetten ért szavak.* Budapest.

BALÁZS GÉZA 1995. *Antropológiai nyelvészet*. Kézirat.

ERDÉLYI ZSUZSANNA 1999. *Hegyet hágék, lőtöt lépék*. Archaikus népi imádságok. Pozsony.

FARKAS TAMÁS 1998. Névmágia az ókori Egyiptomban. In: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – KESZLER BORBÁLA. Budapest. 29–32.

FÓNAGY IVÁN 1943. *A mágia és a titkos tudományok története*. Budapest.

FRASER, JAMES G. 1890/1998. *Az aranyág*. Budapest.

HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. *Személynevek*. Budapest.

HEGEDŰS LAJOS 1956. Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez. *Magyar Nyelvőr* 101–13.

KÁLMÁN BÉLA 1989. *A nevek világa*. Debrecen.

LÉVI-STAUSS, CLAUDE 1979. *Szomorú trópusok*. Budapest.

LOVÁSZ IRÉN 2001. Az imádkozásról. Nyisd meg, Uram, szent ajtódat! In: *Köszöntő kötet Erdélyi Zsuzsanna 80. születésnapjára*. Szerk. DEÁKY ZITA. Budapest.

PAIS DEZSŐ 1921–22. Régi személyneveink jelentéstana. *Magyar Nyelv* 1921: 158–63, 1922: 26–35.

PÓCS ÉVA 1986. *Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások*. Budapest.
PÓCS ÉVA 1988/89. *Magyar ráolvasások* 1–2. Budapest.
SOLYMOSSY SÁNDOR 1927. Névmágia. *Magyar Nyelv* 83–99.
ZLINSZKY ALADÁR 1927. A névvarázs. *Magyar Nyelv* 100–9.

TAKÁCS SZILVIA

SZILVIA TAKÁCS, **The magic of names**

Countless beliefs and magic customs are attached to proper names all over the word. In archaic societies a name is a magic symbol, which gains its magic power from its identity or from its close relations with the person or with the soul. Bearing, knowing, uttering or writing a name activates its magic power. Therefore, an important goal in life is to protect one's name from evil spirits (concealment of names, protective names), to form one's fate by choosing a name (names of desire, ritual changing of names) and to respect the names of spiritual beings to obtain their good will (taboo, euphemism, nicknaming). The mere name has magic power in itself. Because of its symbolic force, it works without context (naming). In addition, names play an important role in magic texts: together with speech acts they create the magic function of the texts. With respect to its global context the magic of names has not been studied yet. If magic text as a text-type can be described by means of its typical content elements and its typical formal-logical features, one of its characteristics is the use of the magic of names.

MŰHELY

MEGKEZDTE MUNKÁJÁT A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NÉVTANI TAGOZATA

1. 2005. február 22-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya jóváhagyta új tagozatának, a névtaninak a megalakulását (vö. Magyar Nyelv 2005: 122–3). A tagozat elnöke Hoffmann István, titkára Fercsik Erzsébet lett. A névtanosok a tavaszi félévben kétszer találkoztak: először Budapesten, március 18-án, amikor a tagozat megalakulásával, jövőbeli terveivel foglalkoztak, továbbá meghallgatták Hoffmann István tájékoztatóját a debreceni névtani műhelyben folyó munkálatokról, különös tekintettel a készülő helynévtörténeti és etimológiai szótárra. A második alkalom a nyitrai (koloni) névtani vándorgyűlés volt, amelyről az alábbiakban külön is beszámolunk.

2. Előtte azonban ejtsünk néhány szót a Névtani tagozat megalakulásának előtörténetéről. Mint az köztudomású, az új szervezeti egység még a Nyelvtudományi Társaság históriájában sem előzmény nélküli. Előképe az a Névtani szakosztály, amely 1970-ben alakult (vö. Magyar Nyelv 1970: 513), első elnöke Papp László, titkára Mikesy Sándor volt. A hetvenes évekről MEZŐ ANDRÁS röviden így emlékezik meg: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság névtani szakosztálya kezdetben igen dinamikusan működött, ma már azonban [= 1980] csak elvétve olvashatunk névtani előadásról a társaság hírei között.” (Név és társadalom. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY – RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. Bp., 1981: 98). Az egykori szervezeti vajúdásra enged következtetni a Névtani Értesítő első számának „Krónika” rovata, melyben többek között ezt olvashatjuk: „A Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusán jelen levő névtanosok 1977. augusztus 26-án megbeszélést tartottak, amelyen Hajdú Mihály az ELTE-n működő névtani munkaközösség kibővítésének szükségességéről és a magyar névtan előtt álló nagy feladatokról beszélt, Mező András pedig egy névtani tájékoztató folyóirat tervét ismertette… Határozat született a Magyar Névtani Munkaközösség megalakításáról, amelynek elnöke Kálmán Béla, titkára pedig Hajdú Mihály és Mező András lett.” (Névtani Értesítő 1979. 1: 72). Nem tudom, hogy a Magyar Névtani Munkaközösség meddig működött és mi volt a viszonya a Nyelvtudományi Társaság Névtudományi szakosztályához, ennek a részleteit egy alapos tudománytörténeti vizsgálódásnak kell majd kiderítenie. A társasági szakosztályok „osztódásos szaporodása” mindenesetre a nyolcvanas években leállt, sőt hamarosan az ellenkező tendencia, a zsugorodás vált jellemzővé: az előadás-tartási és -látogatási kedv látványos csökkenése miatt a kilencvenes évek közepén a Társaság vezérkara szervezeti átalakításra szánta el magát. Centenáriumi visszatekintésében KISS JENŐ főtitkár erről így ír: „1996-ban, látva a felolvasó ülések egyre gyérülő látogatottságát, úgy döntött a választmány, hogy e nagy fokú tagoltság helyébe négy szakosztályból álló csoportosítást iktat: ma az Általános Nyelvészeti, a Finnugor, az Idegen Nyelvi és a Magyar Nyelvi

Szakosztály működik a Társaságban." (Magyar Nyelv 2005: 12). Ezzel az 1949-es állapothoz igen hasonló helyzet alakult ki, amikor elkezdődött a szakterületi tagolódás – ugyancsak négy szakosztállyal. Vajon az új szervezeti alegységek, a tagozatok nem a szakosztályok (korábbiakat idéző) újabb osztódási folyamatát ismétlik majd meg? Életképesek lesznek-e, vagy ugyanúgy halnak el, mint elődeik?

A Társaság vezetősége és választmánya – épp a történelmi tapasztalatokból okulva és felmérve a továbbra sem rózsás külső feltételeket – úgy ítélte meg a tagozatok dolgát, hogy bár új szakosztályok alakítása nem indokolt, nem zárkózik el bizonyos szakterületek átgondolt „továbbszerveződése" elől. Így adott helyt először a magyartanári, majd a névtani tagozat alakulási kezdeményezésének a Magyar Nyelvi Szakosztály kebelén belül. Ezzel oldódott az a feszültség is, amely a magyar névtudomány elismerésre méltó, komoly monográfiákban, kézikönyvekben, forrásmunkákban, kutatói és oktató műhelyekben megtestesülő fejlődése és szervezeti kezdetlegessége között fennállt.

Hogy ez a szervezeti formálódási igény az ezredforduló éveiben is létezett, HOFFMANN ISTVÁN tudománytörténeti könyvének a testületekről szóló fejezetéből is világosan kiderül: „A névtani kutatások előmozdítására az 1970-es években az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Névkutató Munkaközösséget hoztak létre főleg fiatalabb és a középgenerációhoz tartozó névtanosok. E laza csoportosuláson kívül a magyar névkutatóknak jelenleg semmilyen testülete nem létezik Magyarországon. [Bekezdés.] Az önálló szakmai testület hiányának okai talán a tudományterület interdiszciplináris jellegében, esetleg tudományszervezési okokban rejlenek. Ez a helyzet azonban mindenképpen hátráltatja a névkutatás eredményeinek el- és megismertetését s összességében a hazai onomasztika fejlődését." (HOFFMANN, A magyar helynévkutatás 1958–2002. Debrecen, 2003: 33).

Az említett tudományszervezési hiányosságot megszüntetendő határozta el néhány névtanos az ELTE Névkutató Munkaközösségében, hogy elindítja azt az (újra)alakulási folyamatot, amely végül a társasági tagozatban öltött testet. A kezdeményezésben meghatározó szerepet játszott – akárcsak három évtizeddel ezelőtt – a Névkutató Munkaközösség „motorja", vezető egyénisége, Hajdú Mihály professzor úr. A kezdeményezők abban is egyetértettek, hogy minél szélesebb alapokra kell helyezni az együttműködést mind a főváros – vidék, mind az anyaország – határon túli műhelyek, illetve kutatóhelyek vonatkozásában. Ezért a tagozat úgy igyekszik majd a programját alakítani, hogy a rendes budapesti társasági előadások mellett lehetőleg minden félévben vidéki vagy határon túli helyszínek is megjelenjenek, akár felolvasó ülések, akár munkamegbeszélések, akár kerekasztal-eszmecserék vagy vándorgyűlések formájában. A félévenkénti két alkalom reálisan kivitelezhetőnek látszik, de sűríteni lehetne a névtani konferenciák és szimpóziumok számát is.

3. Ez utóbbi szándék realitását igazolja a 2005. június 2. és 4. között megrendezett nyitrai névtani tanácskozás is, amelyet eredetileg egy kisebb, még formálódóban levő műhely bemutatkozó alkalmaként képzeltünk el, végül azonban ennél jóval többre sikeredett: a felvidéki névtani kutatások reprezentatív seregszemléjévé nőtte ki magát. Jól mutatja ezt az elhangzott előadások sorozata. Érdemes tehát ideiktatnunk a hivatalos programfüzet megfelelő részét:

Névtani tanácskozás, Nyitra (Kolon)

2005. június 3. (péntek)

9^{00}–9^{10}	Megnyitó	prof. LÁSZLÓ BÉLA, a Közép-európai Tanulmányok Karának dékánja
9^{10}–9^{20}	A nyitrai Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék	SÁNDOR ANNA
9^{20}–9^{40}	A Csallóközi Kiskönyvtár sorozat névtani hasznosíthatósága	KONCSOL LÁSZLÓ – Kalligram Kiadó, Pozsony
9^{40}–10^{00}	Adalékok Zoboralja személynévi arculatához	SÁNDOR ANNA – UKF, Nyitra
10^{00}–10^{20}	Zoboralja földrajzi neveinek névélettana	N. CSÁSZI ILDIKÓ – KGR, Budapest
10^{20}–10^{40}	A nagyhindi nevek illabialitásáról	PRESINSZKY KÁROLY – UKF, Nyitra
10^{40}–11^{00}	**Hozzászólások, vita**	
11^{00}–11^{15}	**Kávészünet**	
11^{15}–11^{35}	Helynévkutatás a Felvidéken	VÖRÖS FERENC – UKF, Nyitra
11^{35}–11^{55}	Ragadványnév-kutatások Szlovákiában	BAUKO JÁNOS – UKF, Nyitra
11^{55}–12^{15}	Ipoly mente tulajdonneveinek szlovák változatai	TÖRÖK TAMÁS – Fórum Intézet, Somorja
12^{15}–12^{25}	**Hozzászólások, vita**	
12^{25}–12^{45}	**Kávészünet**	
12^{45}–13^{10}	Regionalizmusok és archaizmusok szlovákiai magyar vízrajzi köznevekben	VÖRÖS OTTÓ – UK, Pozsony
13^{10}–13^{30}	Beszélnek az utcanevek? A nyelvi tervezés névtani vonatkozásairól	MENYHÁRT JÓZSEF – UKF, Nyitra
13^{30}–13^{50}	Nyelvtervezés és névtervezés a Gramma Nyelvi irodában	VANČONÉ KREMMER ILDIKÓ – UKF, Nyitra
13^{50}–15^{30}	**Ebédszünet**	
	Díjnyertes névtani TDK dolgozatok Nyitráról	
15^{30}–15^{40}	Hetényi családnevek	PETRES SÁNDOR – UKF (V. évf.)
15^{40}–15^{50}	Gömöri barlangnevek	TURCSÁNYI GABRIELLA – UKF (III. évf.)
15^{50}–16^{00}	Magyar–szlovák–cseh családnévtipológia	LIGÁRT KRISZTINA – UKF (IV. évf.)
16^{00}–	**Hozzászólás, vita**	

A rendezvénysorozat néhány mozzanata Nyitrán, a Konstantin Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara Magyar Tanszékén, nagyobb része a várostól nem messze levő festői faluban, Kolonban zajlott. A konferencia és az azt követő folklórműsor helyszíne a koloni faluház volt, de a programok között szerepelt Arany A. Lászlónak, a falu nyelvjárásával foglalkozó, híres nyelvész emléktáblájának megkoszorúzása, egy néprajzi fotókiállításnak, valamint a koloni tájháznak a megtekintése is. A konferenciát követő napon egy szép és tartalmas kiránduláson ismerkedtünk a környék kulturális nevezetességeivel, például a ghymeskosztolányi Árpád-kori templommal vagy az Apponyiak vadászkastélyával Apponyban. Mind a tanácskozás hivatalos rendezvényei, mind pedig az informális beszélgetések (vacsorák, kávészünetek, séták és kirándulás) kiválóan szolgálták a tudományos és személyes kapcsolatépítést. Az előadások írott, összefésült változatai előreláthatólag a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban látnak majd napvilágot.

A példamutató, a jövőre nézve is mintaadó szervezés érdeme Vörös Ferenc docens és Sándor Anna tanszékvezető érdeme, de dicséret illeti a nyitrai tanszék többi munkatársát és hallgatóját is, akik előadással, személyes jelenlétükkel vagy kedves kalauzolással járultak hozzá a rendezvény sikeréhez. Köszönet mindannyiuknak!

JUHÁSZ DEZSŐ

JUHÁSZ, DEZSŐ: **On the foundation of the Section of Onomastics in the Society of Hungarian Linguistics**

In recognition of recent advances in Hungarian onomatology on 22nd of February 2005 the Committee of the Society of Hungarian Linguistics decided on the foundation of a Section of Onomastics. The president of the new section is István Hoffmann, its secretary is Erzsébet Fercsik. The present Section is not without antecedent: the Society operated an onomastic department earlier. The renewal of the organization is the merit of Professor Mihály Hajdú, leading researcher of Onomastics in ELTE University. According to its future plans the Section organizes two sessions in each semester paying attention to the cooperation of onomastic research centres inside and beyond the borders of Hungary. The Section's spring meetings took place on 18th of March at ELTE University (including a report on the recent achievements of onomastic research at University of Debrecen by István Hoffmann) and from 2nd to 4th of June at Constantine University in Nyitra (a conference on onomastic research in the Uplands, Slovakia).

FEHÉRTÓI KATALIN „ÁRPÁD-KORI SZEMÉLYNÉVTÁR (1000–1301)" CÍMŰ MUNKÁJÁRÓL[1]

I. A nyelvészet szemszögéből

1. Szó szerint a bőség zavarával küszködik, aki az „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)" című könyvről kíván érdemi tájékoztatást adni. De mert más-más szemszögből többen is szólunk e terjedelmes munkáról, a leglényegesebb mozzanatok bizonyosan szóba kerülnek. Magam néhány pont köré csoportosítva fogalmazom meg észrevételeimet.

2. PAIS DEZSŐ szerint a névtan alkalmazott művelődéstörténet. Mit jelent ez? Egyebek mellett azt, hogy a tulajdonnevek az őket létrehozó közösségek életéről is vallanak. Kettős értelemben. Egyrészt az elnevező(k)ről, másrészt az elnevezett személyekről, településekről, folyókról, hegyekről stb. Ha nem így volna, nem lehetne semmiféle, a közösségek kultúrájára vonatkozó megállapítást tennünk a tulajdonnevek alapján. A tulajdonnév olyan nyelvi jelnek tekinthető, amely szociokulturális szerepe révén válik azonosító tényezővé: személynévvé, helynévvé vagy bármilyen más tulajdonnévvé.

BENKŐ LORÁND szerint a történeti nyelvtudomány legexponáltabb területe a történeti névtan. Valóban: ezért van az, hogy a tulajdonnevek nemcsak a nyelvtudomány, hanem a történettudomány, a művelődéstörténet számára is alapvetően fontosak. Az Árpád-kor történelmének vizsgálatában történészek és művelődéstörténészek sem nélkülözhetik a személy- és helynevekből levonható következtetéseket. Ez a magyarázata annak a megkülönböztetett figyelemnek, amellyel a régebbi múlt kutatói a tulajdonnevek

[1] A kötet bemutatóján, a Magyar Tudományos Akadémia székházában 2005. április 4-én elhangzott méltatások szerkesztett változatai.

felé fordulnak, illetőleg annak, hogy a jeles nyelvtörténészek és történész kutatók figyelemmel kísérik a másik tudomány vonatkozó eredményeit. Legyen szabad olyan neveket említenem, mint Melich János, Németh Gyula, Pais Dezső, Kniezsa István, Ligeti Lajos, Benkő Loránd, Kiss Lajos, Ördög Ferenc, Hajdú Mihály, illetőleg Hóman Bálint, Györffy György, Makkai László, Kristó Gyula.

3. A történeti kutatásokban az origó, a fix pont, a legmegbízhatóbb, leghitelesebb forrás a történeti adat, dokumentum, lelet, a nyelvtörténetben pedig a nyelvi adat. Ezért a történeti nyelvészetben mindig időszerű teendő volt s az is marad a történeti anyag olyan módon való közzététele, rendszerezése, amely a további tüzetes és rendszeres kutatásokat lehetővé teszi, illetőleg az ilyen elemzéseket, feldolgozásokat elősegíti. A történeti névtanban értelemszerűen a múltbeli tulajdonneveknek a kutatás számára való, a kor színvonalán álló hozzáférhetővé tételéről van szó. Tudvalevő: minél messzebbre megyünk vissza a múltba, annál inkább növekszik az adatok jelentősége. A tulajdonneveké pedig azért is, mert rendszeres vizsgálatukkal – volt már szó róla – messzemenő művelődéstörténeti következtetésekre is lehetőség adódik.

4. FEHÉRTÓI KATALIN nagy fába vágta fejszéjét, amikor hozzáfogott a rengeteg Árpád-kori személynév szövegkörnyezetes összegyűjtéséhez és szótárrá szerkesztéséhez. Mintegy 38000 személynévi adat olvasható a 9500 névcikkben. 7300 utaló névcikkel találkozhatunk, s 26800 névváltozattal, azaz írás- és ejtésváltozattal. (A számadatok a szerzőtől származnak.) Egy személy több néven, névváltozattal is előfordul: a Ják nemzetségből való *Marc ~ Mortun ~ Martinus filius Artuna* például a *Mortun, Martinus* és *Marc* névcikkében.

Aki készített már szótárt, tudja, kétségek és remények, a nekibuzdulások és a csüggedés Szkhüllái és Kharübdiszei között vergődve dolgozik a szótáríró. De leginkább a történeti névtár készítője! Mégis: hajtja valami belső késztetés, hogy ezt nekem meg kell csinálnom. Kitartás és rendszeres munka nélkül nem születhet eredmény. HAJDÚ MIHÁLY joggal írta: „Ómagyar kori neveink sok tekintetben alapos kutatást kaptak nyelvészeinktől, névtanosainktól. Különösen vonatkozik ez az Árpád-korra, amely időszaknak új és teljességre törekvő számbavétele, névszótára van a megjelenés előtti állapotban Fehértói Katalin áldozatos munkájaként” (Általános és magyar névtan. Bp., 2003: 364). Igen, áldozatokat is kell, kellett hozni. A szerző – talán KNIEZSA ISTVÁNnak a „Magyar etymologiai szótár”-ról írott s a teljesség irreális igényét bíráló sorainak a hatására, s bizonyára jó szándékú tanácsadókra is hallgatva – végül is a megvalósítható terv mellett döntött. Ezt írja a mű előszavában: „Az *Árpád-kori személynévtár* nem tartalmazza az összes Árpád-korban élt személy nevét, sőt valamennyi személynevet sem. Névtáram mutatványnak, reprezentatív felmérésnek tekintendő, azaz nem teljes, mégis a jelzett korszak, az Árpád-kor személyneveiről megközelítően hű képet felmutató gyűjtés… mintegy ezer Árpád-kori oklevél nem hozzáférhető nyomtatott formában, ezeknek a 12–13. századi kézírással írt okleveleknek az elolvasását, azokból a személynevek összegyűjtését egyetlen személy – ha mégoly lelkes is – nem vállalhatta” (8). Íme a bizonyság: lelkesedés is kellett a munka megszületéséhez! Hogy mennyi nehézséggel kellett a szótár készítőjének szembenéznie, arról bevezetője legterjedelmesebb alfejezetében ad tájékoztatást a szerző (A szerkesztés nehézségei: 10–3).

Aki elolvassa ezt a részt, elismeréssel fog adózni az áldozatos munkát elvégző, lelkes szerzőnek. Annál is inkább, mert ez a munka azon tevékenységek közé tartozik, amelyek a fiatalok számára – úgy tűnik – egyáltalán nem vonzóak. FEHÉRTÓI KATALIN elvégezte ezt a nehéz munkát, s ezzel nagy szolgálatot tett.

Milyen nevek kerültek be a szótárba? Személy- és nemzetségnevek, valamint (birtokos szerkezetekben előforduló) személynévi előtagú földrajzi nevek is. Az Árpád-kor izgalmas és színes kor volt a személynevek tekintetében is. Régen elmúlt korszak ez, igazi plusquamperfectum, az egyelemű névadás ideje: világi és egyházi nevek színes kavalkádja tárul elénk, *dictus*-os, *de* előtagú és *filius*-os nevek, magyar és nem magyar nevek, gyakorta több is egymás mellett (például 1236-ból: „Cazmerius filius *Oliuerii* de Raich": 596, *Oliverius* a.). Igen nagy számban, sőt talán az esetek többségében olyanokat olvasunk, amelyeknek eredetéről első olvasásra sejtelmünk sincs. Az ómagyar korra vonatkozó ismereteink birtokában nem csodálkozunk azon, hogy sok az egy szótagú név (az azonban elgondolkodtató, hogy ezernél is több van).

„A névtár adatait más tudományágak, így a történettudomány, művelődéstörténet művelői is felhasználhatják, ezért, ahol lehetséges volt, szerepel a nevet viselő személy foglalkozása, méltósága, az a társadalmi osztály, melyhez tartozott, a város, melyből származott, vagy ahol lakott, vagy melyben valamilyen funkciót betöltött" (9). Sok lehetőségű forrás áll tehát a kutatók rendelkezésre, amely az Árpád-kori személynévkutatás intenzívebbé válását segítheti elő, sőt bizonyosan elő is fogja segíteni. S ez már önmagában véve fontos. Az adatok megszólaltatása, magyarázata azonban széleskörű ismereteket, több irányba való tájékozódást, módszeres tudást, körültekintő megközelítést kíván, tehát akárki nem vállalkozhat magyarázatokra. Reméljük, hogy mind a nyelv- és névtörténet, mind a történettudomány és a művelődéstörténet részéről avatott kutatók folytatják a hatalmas anyag elemzését, nem tévesztve szem elől BENKŐ LORÁND és KRISTÓ GYULA megszívlelendő gondolatait. BENKŐ LORÁND szerint „a nevek élete, története megismerésének útját messze túl kell nyitni az etimon fürkészésénél egyrészt a történeti morfológia és szemantika felé, másrészt és főként a névadás indítékainak, körülményeinek, művelődési, történelmi hátterének felfedése, a történeti források komplexebb szemlélete irányába. A jó etimon természetesen sok mindenre rávilágíthat … ám az etimon inkább csak fontos kellék, eszköz a névvizsgálatban, de nem végcél vagy éppen egyedüli mérce" (Magyar Nyelv 2004: 416); illetőleg ami az eddigi vizsgálatokra vonatkozik: „névtani klasszikusaink idejének, tevékenységének nyomában járó felfogások, eljárásmódok … sűrű szitájú kritikai szűrőt igényelnek, elsősorban történeti névtanunkban, aztán történettudományi hasznosításuk dolgában" (Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Bp., 2002: 16). KRISTÓ GYULA hangsúlyozza az ómagyar kori névmagyarázatok egy részének kiemelkedő történettudományi fontosságát: „alapjaiban érintik a korai magyar história nem egy kérdését" (Magyar Nyelv 2003: 50), s bírálja a teljes kritikátlanságot és a túlzó hiperkritikát egyaránt, követendő szemléletül a „nem az eleve elutasítás és nem is a mindenáron való igazolás" elvét javasolva (i. m. 55).

5. FEHÉRTÓI KATALIN „Árpád-kori személynévtár"-a megkerülhetetlen kézikönyv lesz a magyar középkor, illetőleg ómagyar kor iránt érdeklődő, azt kutató nyelvtörténészeknek, történészeknek és a művelődéstörténet kutatóinak. Hangsúlyoznunk érdemes,

hogy a névtár európai kitekintésű névtani vizsgálatok számára is jó forrás, hiszen adataiban az adott korra jellemző európai műveltség közös személynévi anyagának egy részét is megtaláljuk. A szerző filológiai alapossága a biztosíték a közölt adatok megbízhatóságára. A névtár a tergo (névvégmutató) része hasznos lesz a néveredet és a névszerkezet vizsgálatában is, a CD-ROM-melléklet (MAYER GYULA munkája) pedig már az e területen is jelenné váló elektronikus jövőt mutatja. FEHÉRTÓI KATALIN a magyar személynévkutatás egyik fontos adósságát törlesztette. Munkáját örömmel, köszönettel és elismeréssel fogadjuk.

KISS JENŐ

II. A történettudomány szemszögéből

1. Minden tudományos munka megjelenése és bemutatása ünnep. Különösen az, ha várva várt kézikönyvről van szó, mint a jelen esetben. FEHÉRTÓI KATALIN több évtizedes kutatómunkája betetőzéseként elkészítette az „Árpád-kori személynévtár”-at, s mi kutatók immár kedvünkre böngészhetjük a közel 900 oldalas kötetet.

A sokoldalú HORVÁTH ISTVÁN már 1821-ben felvetette a magyar névtár szükségességét. Az Árpád-kori személynévanyagot illetően ötlete jó 180 esztendővel később megvalósult. Nem beszélhetünk semmiféle megkésettségről. Egyfelől a forrásanyag kritikai feltárása alig egy évtizede jutott olyan fokra, hogy ezt a munkát el lehetett végezni, másfelől FEHÉRTÓI KATALIN évtizedek óta készült arra, hogy éljen a kínálkozó a lehetőséggel. Nemzetközi összehasonlításban sem beszélhetünk holmi lemaradásról, hiszen a római 10–12. századi névtár gazdag anyaga is alig néhány éve látott napvilágot (GIULIO SAVIO: Monumenta onomastica Romana medii aevi [X–XII sec.]) 1–5. Roma, 1999). A téma, a lehetőség és az alkalmas személy szerencsés találkozásának köszönhetjük, hogy ma ünnepelhetjük a mű megjelenését.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében 1950-ben vették tervbe a Történeti Személynévtár elkészítését. Az alig megkezdett munkálatok azonban 1962-ben abbamaradtak, és remélni sem lehetett, hogy folytatódni fognak. Ilyen körülmények között, minden intézményi háttér nélkül Fehértói Katalin egymaga vállalkozott arra, hogy elkészíti az Árpád-kori személynévszótárt. Nagy vállalkozása előmunkálataként 1983-ban jelent meg az „Árpád-kori kis személynévtár”, amely a nevekben leggazdagabb öt forrást: a Dömösi, Aradi, Tihanyi és a pannonhalmi Albeus-féle összeírás, valamint a Váradi Regestrum összesen mintegy 6800 személynevét foglalta betűrendbe. Az igazán nagy munka csak ezután kezdődött: hozzávetőlegesen tízezerre becsült Árpád-kori oklevélből, továbbá az elbeszélő forrásokból kellett kigyűjteni a személyneveket. Természetesen csak a valamilyen formában kiadott, sőt csak a jó vagy legalább elfogadható minőségű kiadásban megjelent forrásokról lehetett szó. A forráskiadás előrehaladása alapvetően GYÖRFFY GYÖRGY munkásságának köszönhetően szerencsésen segítette a munkát. A „Diplomata Hungariae antiquissima” 1131-ig a teljes okleveles anyag kritikai kiadását tartalmazza, a „Chartae Antiquissimae Hungariae” pedig részben az előbbit fedve, de egyben időben 1196-ig kiterjesztve az eredetiben fennmaradt valamennyi oklevél szövegét közli. „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” immár négy kötetben a

vármegyék betűrendjében Pilis megyéig terjedve a középkori Magyarország nagyobbik felére vonatkozó összes Árpád-kori forrás névanyagát felöleli. A megjelent köteteket kiegészítve FEHÉRTÓI KATALIN ezen felül használta ENGEL PÁL Pozsega és Valkó megyére vonatkozó kéziratos Árpád-kori földrajzát, valamint Veszprém megye cédulaanyagát, továbbá GUTHEIL JENŐ kéziratos veszprémi okmánytárát és kiegészítését. Ehhez járultak még a hasznosítható régi („Árpádkori új okmánytár", „Hazai okmánytár" stb.) és az újabb forráskiadványok („Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke", a burgenlandi, a szlovákiai és az erdélyi okmánytár stb.), valamint a kisebbnagyobb publikációk. Összességében igen kis számú lehet azon oklevelek száma, amelyek rossz kiadásuk, kevésbé ismert helyen történt publikálásuk vagy éppen a közzététel hiánya miatt szükségképpen kimaradtak a gyűjtésből.

2. FEHÉRTÓI KATALIN – egy intézeti munkacsoport tevékenységét is felülmúlva – óriási munkával feltárta az Árpád-kori személynévanyagot. Csak elismerés és köszönet illeti, hogy rendet vágott a forráskiadások dzsungelében, kiválogatta a legjobb publikációkat, a kigyűjtött adatokat összevetette egymással, sőt lehetőség esetén az Árpád-kori földrajz anyagára hivatkozva térben is elhelyezte őket.

A szócikkek érdemi szövegkörnyezettel együtt, időrendben tartalmazzák a névanyagot, és a személynév viselőjének társadalmi helyzetére vonatkozó közléseket sem mellőzik. A kötet használatát megkönnyítve FEHÉRTÓI KATALIN újításként szócikkbokrokat hozott létre. Ez azt jelenti, hogy az igen változatos formában előforduló és összetartozó személyneveket összevontan, de a tájékozódást és áttekintést szolgálva, az adott szócikkcsoporton belül alcsoportokra bontva mutatja be. Az egyes szócikkek közti kapcsolatra utalások hívják fel a figyelmet. A kötet végén a nemzetségekről és a női nevekről külön jegyzék készült. A kötetet pedig hasznos a tergo mutató zárja. Végeredményben FEHÉRTÓI KATALIN régóta várt kitűnő kézikönyvet hozott létre. Hiánypótló szótára sokféle kutatói igényt elégít ki, a nyelvészeken kívül történészek, genealógusok, néprajzosok, régészek sem nélkülözhetik. A szerző munkája SZAMOTA ISTVÁN tevékenységhez mérhető. Nem nehéz megjósolni, hogy a nyelvtudomány SZAMOTA oklevélszótára után FEHÉRTÓI KATALIN személynévszótárából fog építkezni.

3. Minden kézikönyv esetében alapvető fontosságú annak megválaszolása, hogy mennyire tekinthető teljesnek, vagyis az „Árpád-kori személynévtár" milyen mélységben tárta fel és mennyiben tartalmazza a korszakra vonatkozó hazai oklevelek és elbeszélő források névanyagát. FEHÉRTÓI KATALIN a bevezetőben szerényen minősíti munkáját: „Névtáram mutatványnak, reprezentatív felmérésnek tekintendő, azaz nem teljes, mégis a jelzett korszak, az Árpád-kor személyneveiről megközelítően hű képet felmutató gyűjtés" (8). Megítélésem szerint ennél jóval többről van szó.

Az Árpád-kori személynévtár mintegy 38 ezer személynévi adatot tartalmaz. Az átnézett forrásokban előforduló közszói eredetű személynevek és változataik teljes számban, míg a latin nevek csak reprezentatív alapon szerepelnek a kézikönyvben. Logikus és érthető, hogy a nyelvészeti szempontból alig hasznosítható latin keresztneveket (*Nicolaus, Petrus* stb.) képviselő adatok sokasága nem került bele a személynévtárba. Ebben a vonatkozásban csak annyiban reprezentatív a közzétett anyag, hogy nem min-

den latin nevet viselő személy található meg a kötetben. Viszont minden latin eredetű személynévalak helyet kapott a kézikönyvben. A közszói eredetű személynevek és változataik esetében a gyűjtés lényegében teljes körűnek tekinthető. Ennek bizonyítására összehasonlítottam a 13. század húszas és harmincas éveiből két kiadatlan (Archivio Segreto Vaticano, Instrumenta Miscellanea 5997, Veszprémi kápt. m. lt. Kál 5) és egy eldugott helyen (lábjegyzetben) közölt oklevél (Mons Sacer 1: 497–8, 80. jegyzet), valamint a kézikönyv személynévanyagát. A három oklevél 22 magyarországi személynevéből 21 névalak a névtárban is helyet kapott, természetesen más forrásból vagy a SZAMOTA-féle oklevélszótárból. Mindössze a Vatikáni Levéltárban őrzött közjegyzői oklevél egyik magyar vonatkozású személyneve, a minden bizonnyal itáliai származású *Attianus* esztergomi kanonok neve nincsen benne a kötetben, mivel ez a név másutt nem fordul elő, csak az 1225-ből való vatikáni oklevélben. Végeredményben nagyon kevés lehet az olyan személynévalak, amely ilyen vagy olyan okból kimaradt a kézikönyvből. Annyira elhanyagolható mennyiségről lehet csak szó, hogy nyugodtan mondhatjuk, FEHÉRTÓI KATALIN munkája lényegében a teljes Árpád-kori személynévanyagot bemutatja, egyedülálló áttekintést nyújt a korszak személyneveiről.

4. A rendkívül gazdag anyag első pillantásra is számos tanulsággal szolgál. Mindenekelőtt az alakváltozatok hihetetlen nagy száma gondolkodtat el. Az anyanyelvű szóbeliség személyneveinek megjelenése a latin nyelvű, túlnyomóan jogi írásbeliségben nyilvánvalóan nemcsak tükrözte, hanem fokozta is a változatosságot. Az egyházi eredetű személynevek viszonylag kisebb számát magyarázza, hogy csak a 16. századi tridenti zsinat teszi kötelezővé a keresztelésnél az egyházi eredetű nevek adását. A törzsnévi személynevek hiányát eddig is sejtettük, de most a kezünkben van a teljes bizonyító anyag. Ennek alapján mondhatjuk, ritkaságnak számított, ha valaki ilyen nevet (pl. *Tarján*) viselt. A női személynevek mutatójának köszönhetően tudjuk, hogy számuk mintegy 650 volt. A kis szám onnan ered, hogy a nők jogképessége, birtokképessége messze elmaradt a férfiakétól, és így a jogügyletekkel, birtokügyekkel foglalkozó oklevelekben elsősorban férfiak szerepeltek. Nem véletlen, hogy a női nevek döntően a velük kapcsolatos birtokügyekkel, az özvegyeket megillető hitbérrel, valamint a leányoknak az atyai vagyonból járó negyedrész kiadásával foglalkozó oklevelekben fordulnak elő. Ezen kívül a szolganépeket említő forrásokban találunk nagyobb számban női neveket, minthogy a rabszolgák egy részét a gyengébb nem alkotta.

A történész sokféleképpen használhatja a kézikönyvet. Elsősorban a személyekre vonatkozó kutatást segíti. De támaszkodni lehet rá az oklevelekben nehezen olvasható vagy részben hiányzó nevek megfejtésénél, kiegészítésénél. A felhasználási lehetőségeknél szólni kell arról, hogy a kézikönyv anyagát MAYER GYULÁnak köszönhetően a kötethez mellékelt CD-ROM tartalmazza, amely további teret nyit a kutatás előtt. Segítségével olyan kérdésekre is kereshetünk választ, amelyekre legfeljebb csak a kötet teljes anyagának áttanulmányozása után adható felelet. A személynévtár igen helyesen közli az illető társadalmi állapotára vonatkozó adatokat. A CD-ROM segítségével kigyűjthetjük a nemesek, jobbágyok, szolgák neveit, és megvizsgálhatjuk, milyen eltérés van a névadást illetően az egyes társadalmi csoportok között. Hasonló módon a nevek

mellett található, etnikumra utaló jelzők (*Francigena*, *Latinus* stb.) révén feltárhatjuk az etnikum és a névadás közti kapcsolatot.

FEHÉRTÓI KATALIN kézikönyve a Kárpát-medence nyelvi, etnikai sokszínűségének sajátos lenyomata. A Kárpát-medencei személynevek sokfélesége, a különféle szláv, a német, a magyar és az egyéb nyelvű, továbbá az egyházi eredetű nevek az európai művelődéstörténet részét képezik. Gazdag tartalma e térség kutatóinak ad nélkülözhetetlen forrásanyagot.

5. Egy-egy értékes kézikönyv esetében gyakran megfigyelhető jelenség, hogy a mű annyira összefonódik szerzőjével, hogy munkáját mindennapos használata során egyre inkább nem a címe, hanem a készítője neve jelöli, testesíti meg. Ilyen értelemben jelöli CSÁNKI vagy GYÖRFFY neve az általuk készített történeti földrajzot, SZENTPÉTERY „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéké”-t vagy KISS LAJOS neve a „Földrajzi nevek etimológiai szótárá”-t. Nagy a valószínűsége annak, hogy előbb-utóbb ez a sors vár az Árpád-kori személynévtár szerzőjére is. Aligha kaphat valaki ennél nagyobb elismerést.

SOLYMOSI LÁSZLÓ

III. A középlatin filológia szemszögéből

1. Aligha vitatható, hogy FEHÉRTÓI KATALIN munkája megjelenésének elsősorban is az ad óriási jelentőséget, hogy nemcsak a szerző szűkebb szakterületének művelői, hanem rajtuk kívül s mellettük a magyar tudományosság számos ágazata kutatóinak kezébe kerül egy régóta remélt és várt kézikönyv, s hihetőleg a szélesebb közönség sem marad érdektelen iránta. Az előttem szólók után már nincs szükség annak bizonygatására, hogy a magyar nyelvészek névtani kutatásai végre szilárd alapot nyernek a terjedelmében is, nem csak eszmei értékében hatalmasra sikerült adattár segítségével, s a történészek és diplomatikusok is kutatásaikban alapműként fogják majd a munkát gyakran fellapozni. Van azonban a magyar történettudománynak és a nyelvészetnek egy olyan határterülete, mely módszerei tekintetében a nyelvészettel, tartalmi érdeklődésében és forráskezelésében a történetkutatással ápol igen szoros kapcsolatot s tart rokonságot. Ez pedig a középlatin filológia, melynek számára szintén igen nagy nyereség a névtár elkészülte. Hogy e rövid méltatásra örömmel vállalkoztam, azt nem csak az indokolja, hogy az adatgyűjtés kezdetétől figyelemmel kísérhettem a szerző – bátran állíthatom: az átlag emberi erőt jócskán meghaladó – erőfeszítéseit, hanem az is, hogy a névtár szemmel láthatólag a magyarországi középlatin szótár eddig megjelent köteteihez is örvendetesen illeszkedik – mind tartalmában, mind küllemében.

2. A feladat valóban óriási volt, a gyűjtés során felmerült akadályok nem különben. A szerző munkáját láthatólag nem is elsősorban a saját szakterületén felmerülő kérdések nehezítették; ezeket láthatólag egy hosszú kutatói pálya szakmai tapasztalatainak birtokában rutinszerűen meg tudta válaszolni. Sokkal inkább azokkal a problémákkal volt kénytelen hősies küzdelembe merülni, melyeknek megoldásával mi történészek,

diplomatikusok és latin filológusok, a rokon szakmák képviselői voltunk és vagyunk mindmáig adósok. A mintegy háromszáz esztendő neveinek teljességre törekvő összegyűjtéséhez FEHÉRTÓI KATALIN egy korszerű eszközt is igénybe vett ugyan, erről azonban szintén és újfent kiderült, hogy bár az anyag végső elrendezését jelentősen gyorsíthatta, de az eszközt kezelő, az anyagot értő szakember nélkül gyakorta lélektelen jószágnak bizonyul. Mindamellett a szerző e tekintetben rugalmas és rá jellemzően fiatalos gondolkodásmódjának és az újra való fogékonyságának és nyitottságának köszönhetjük, hogy a kötet CD-ROM mellékletet is tartalmaz, mely sokaknak bizonnyal megkönnyíti, s az ifjabb nemzedékeknek talán vonzóbbá is teszi a névtár „forgatását”. Az anyaggyűjtés, feldolgozás és szótárba rendezés embert őrlő munkája, melyet a szerző néhány rövid év alatt egy szál magában volt kénytelen elvégezni, boldogabb sorsú országokban kutatónemzedékeknek vagy kutatócsoportoknak szokott osztályrészül jutni. Hogy a saját példámnál maradjak: a már említett középkori latin szótár anyaggyűjtő munkálatai több mint hetven esztendeje kezdődtek meg, s még a mai áldatlan intézményi körülmények közepette is több kutató végezheti a szótárrá formálás nem mindig könnyű feladatait. Úgy hiszem, csak mindezek szemmel tartásával értékelhetjük valós nagyságában az előttünk fekvő kötet mögött rejtező szerzői-emberi erőfeszítéseket. Talán ezért is tekinthetjük oly végtelenül lekötelező előzékenységnek a szerző részéről azt a gesztust, ahogy azt az anyagot, melynek összegyűjtésére hosszú éveket fordított, s amelynek kiaknázására talán mások fognak majd vállalkozni, a szakmai s a nagyközönség rendelkezésére bocsájtotta.

3. Ha a magyar nyelvészek PAIS DEZSŐtől, úgy a latin filológusok közép- és fiatalabb generációi bizonnyal HARMATTA JÁNOStól tanulhatták meg azt, hogy a tudományos igényű szótárak nem pusztán a nyelvtanulás és a nyelvészeti kutatás segédeszközei, hanem az adott nyelvet beszélők teljes kultúrájának összegzői és továbbadói. A szótárak állandó forgatása ennél fogva – amellett, hogy szórakozásnak sem utolsó, műveltségszerzésre meg éppenséggel elsőrangú tevékenység, – a kulturális ozmózis egyik legfontosabb csatornája is. Ezt HARMATTA professzor nemcsak az óráin tanította, hanem a középkori latin szótár előszavában le is írta: „a … szókészleti elemek … mikrokozmoszok, amelyekben a középkori magyar társadalom története és kultúrája a maga folyamatosságában és változásaiban mint makrokozmosz tükröződik. S e szókészleti elemek felfogása a nyers megértéstől az értelmezés teljes mélységéig egyaránt gazdagítja mai társadalmunk közösségi-történeti tudatát és művelődését.” (BORONKAI IVÁN szerk.: Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. A Magyarországi Középkori Latinság Szótára. 1. Bp., 1987–1989: VIII). Ha pedig ezek az igencsak életszerű szavak igazak voltak az akadémikus szájából egy olyan nyelv közszavaira, melyet hagyományosan holt nyelvnek szoktunk tekinteni – márpedig bátran annak tekinthetjük őket –, akkor fokozottan igazaknak kell lenniük ma is élő nyelvünk neveire és a névtárakra is. A jelen névtár ily módon – annak ellenére, hogy a benne foglalt nevek viselői legkevesebb hét évszázada holtan nyugosznak a földben – egy ma élő társadalmi közeg, egy nyelvi közösség mindennapjaira is óhatatlanul hatással lehet és lesz is.

4. A latin szótárírásnak régi tapasztalata, hogy a közszói és tulajdonnévi anyagot egyetlen folytonos betűrendben küzdelmes dolog feldolgozni. Különösen is az, ha a szótár thesaurus kíván lenni, vagyis egy tudományos érdekű, dokumentáló jellegű gyűjtemény. A magyarországi lexikográfia régebbi történetében már PÁPAI PÁRIZ FERENC méltán nagy hírnévre szert tett szótára is a közszói betűrenden kívül, függelékként közölt egy keresztnévjegyzéket, ez azonban – tekintve, hogy a szótára maga sem akart bizonyító apparátust felvonultatni, – természetéből kifolyólag nem ölthetett tudományos formát. Ismeretes, hogy DU CANGE számos átdolgozást és kiadás megért glossariuma nem pusztán a nevektől tekintett el, hanem az olyan közszavak felvételétől is, melyek az átlagos, antik szókincset felölelő latin szótárakban is megtalálhatók. Csak és kizárólag azokra a kifejezésekre összpontosított, melyek vagy alakilag, vagy jelentésük tekintetében eltérést mutattak, s a munka a kezdeti három vaskos kötetről (1687) alig kétszáz év alatt így is tíz kötetesre (1880) duzzadt.

Eredetileg EGIDIO FORCELLINInek (1688–1768) az antik szókincset összegyűjtő és dokumentáló, szintén számos kiadást és kibővítést megért szótára (Patavii, 1771) sem vett fel tulajdonneveket, pedig a latin és a vulgáris névanyag arányai jóval kedvezőbbek lettek volna, mint a középkor nyelvi viszonyai közepette. Amikor azonban a lexikon első valóban korszerű szempontokat is szem előtt tartó átdolgozására sor került, a szerkesztő, VINCENZO DE-VIT (1811–1892) már a közszavakat felölelő első hat kötet címlapján is jelezte, hogy nem csak átdolgozott, de onomasticonnal bővített szótárt ad közre (Prati, 1858–1875). A „mintegy második rész" valójában majdnem meghaladta az „első rész" terjedelmét, hisz a megjelent négy kötet (1859–1887) csak az *O* betűig öleli fel a neveket, legalább két kötetnyi anyag elrendezésére már nem jutott idő. Csak az utolsó újraszerkesztéskor került erre sor, FRANCESCO CORRADINI (1820–1888) ugyanis fiatal munkatársul GIUSEPPE PERINT (1845–1925) vette maga mellé, aki mester halála után befejezhette a munkát (Patavii, 1864–1890, majd 1913–1920, fotomechanikus utánnyomása: 1940), s a hat szótárkötet két igen vastag kötetnyi névtárral egészült ki.

Amikor az öt német akadémia hozzáfogott a tudományos latin szótárak szerkesztéséhez módszerében és formájában egyaránt máig mintát adó „Thesaurus Linguae Latinae" munkálataihoz, eredetileg úgy gondolták, hogy az opus felöleli majd a tulajdonnévi szócikkeket, vagyis – érdemes itt felhívni a figyelmet FEHÉRTÓI KATALIN szemléletileg is kifejezőbb szavára – névcikkeket is, s a munkálatok így is kezdődtek meg. Az első, *A–B* betűt magában foglaló kötet még úgy-ahogy elbírta a névanyagot, a *C* betűs második kötet rövid előszavában azonban már jelezték a szerkesztők, hogy a névanyag szótárba szerkesztése hátráltatná a rendes kötetek megjelenését, így ekkortól ezt egy későbbre tervezett onomasticonba utalták (1907: III). 1907 és 1913 között aztán meg is jelentek a *C* betűs tulajdonnevek fasciculusai, majd 1918-ban a *D* betűhöz besorolandó nevek (s azóta több sem).

A németek elhatározása döntő volt azután a „Novum Glossarium" címen elindult nemzetközi vállalkozás s az ennek égisze alatt kimunkált nemzeti középlatin szótárak számára. Feltehetőleg már maga a vállalkozást mozgató HUSZTI JÓZSEF is úgy gondolta, hogy a nevekkel majd később kell foglalkozni, előbb a közszói anyaggal kell valahogy megbirkózni – legalábbis a földrajzi és személynévanyag rendszeres gyűjtésére nem, vagy csak nyomokban került sor. Ennek egyik oka minden bizonnyal a vállalkozás nem-

zetközi határidőkhöz kötött igazodása volt, de ott sejthetjük a hátterében azt az elvi kérdést is, hogy a latinisták szakmailag képzettek-e ahhoz, hogy a magyar nyelvészeti képzettséget igénylő munkát elvégezzék. Miután a szótár munkálataiban nemcsak a történészek, de a magyar nyelvészek is inkább csak elviekben vállaltak feladatokat, a vállalkozás egészében a latin filológusokra maradt. További problémát jelenthetett a neveknek az antik névanyaghoz képest nagyobb megosztottsága: jóval nagyobb arányban szerepelnek ugyanis vulgáris indeclinabile alakok mind a földrajzi, mind a személynevek körében. HARMATTA JÁNOS azonban később mégis elengedhetetlennek látta és feladatként határozta meg az anyaggyűjtést ebben a tekintetben is az első kötet előszavában: „Mivel az eddigi anyaggyűjtés a földrajzi neveket, a személyneveket s az azokból képzett melléknéveket, továbbá a népneveket jórészt mellőzte, ezeket szükségszerűen figyelmen kívül kellett hagynunk. Minthogy azonban az új tervben ezek feldolgozásának tudományos igénye nagy hangsúllyal merült fel, ezeket utólag kívánjuk összegyűjteni s egy »Onomasticon« pótkötetben megjelentetni.” (i. h.). A feldolgozók és a szerkesztő reményvesztését mutatja az ügyben, hogy az eredeti tervekkel szöges ellentétben az 1993-ban napvilágot látott 4. kötetben már nem csak vulgáris szavak szerepelnek „indeclinabile”-ként, de fel-feltünedeznek népnevek, valamint ezekből és más (főleg földrajzi) tulajdonnevekből képzett melléknevek is (pl. *Gallus* címnév: 183[a]).

A desperatio azonban korainak bizonyult. FEHÉRTÓI KATALIN összegyűjtötte és egymaga szótárba szerkesztette az 1000–1301 között Magyarországon használt latin alakú és vulgáris személyneveket, s ezzel megalapozta a vállalkozás DE-VIT-féle „altera pars”-át. Nyilvánvaló, hogy szükség lesz a továbbiakban az 1301–1526 közötti személynevek, valamint a népnevek és – legalább a latin alakú – helynevek felgyűjtésére is, ez a jövő feladata. FEHÉRTÓI KATALIN munkája azonban megvetette azokat a módszertani alapokat, kijelölte azt az utat, melyeken tovább építve és melyen előre haladva a későbbi generációk elkészíthetik a ma még talán hiányzó köteteket is. Nem csak hasonló munkák összeállítására fog ösztönzőleg hatni a szerző előttünk fekvő munkája, de mint az ilyen munkák általában, megtermékenyítő lesz a nyelvészeti, közelebbről a névtani kutatásokra is. Ismét csak azt kell kiemelnem, hogy a kutató a gyűjtemény közrebocsájtásával lekötelezte számos szakma képviselőit, köztük a középlatin filológusokat is. A lényeg pedig nem az, ami ma még hiányzik, hanem ami már a kezünkben lehet: ezért a formailag is szép kötet az egész magyar tudományosság nagy nyeresége. Hihetőleg a szabadpolcokon a gyakori forgatástól rongyolódó példányok jelzik majd igazán a munka nagyságát. S ehhez csak az ókori költővel egyetemben azt kívánhatjuk: „nocturna versate manu, versate diurna!”

SZOVÁK KORNÉL

KISS JENŐ, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZOVÁK KORNÉL: On the “Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)” by Katalin Fehértói – from the point of view of linguistics, history and philology of medieval Latin

The Onomasticon by Katalin Fehértói presents the personal names of the Hungarian Middle Ages in an outstanding and exemplary manner. The onomasticon draws upon the material of medieval charters and other historical sources using the evidences provided by place-names and

references to persons. The 9500 entries of the onomasticon contain 38,000 personal name forms including all the variants of spelling and pronunciation emerged in the sources. The personal name forms are specified by the date of year, by their original context and by the location of the quotation. The volume can be used in a digitized form owing to the CD-ROM enclosed. – In the present article one is informed about the antecedents of the onomasticon in the history of scholarship; in addition, the representatives of three branches of learning express appreciation for its utility in the fields of historical linguistics, historical onomastics, history, cultural history and philology of medieval Latin.

AZ „ÁRPÁD-KORI SZEMÉLYNÉVTÁR” SZÁMÍTÓGÉPES HÁTTERE

Minthogy a kötet CD-ROM-mellékletén eredeti formájában (is) hozzáférhető a teljes adatbázis, ezért azt a nyomtatott bevezetésben röviden ismertettük (30–2). Itt arról kívánunk szólni, hogy miért éppen azokat a számítógépes eszközöket alkalmaztuk, amelyeket, mi volt az egyes eszközök el előnye és hátránya, s ha most kezdene valaki hasonló föltételek mellett hasonló feladatba, a mi megoldásunkhoz képest milyen módosításokat javasolnánk neki.

A számítógépes eszközök kiválasztásakor a következő szempontokat igyekeztem figyelembe venni. 1. A rendszer legyen egységes, az adatbázisból a tördelt szöveg kézi beavatkozás nélkül legyen legenerálható kötegelt (batch) üzemmódban. (Kötegelt működésnek azt nevezzük, amikor a számítógépet egy feladatsor elvégzésére nem lépésenként utasítjuk, hanem a feladatokat egy parancsfájlba írjuk, és a parancsfájlt adjuk át földolgozásra a gépnek.) 2. Az alkalmazott fájlformátumok legyenek széles körben ismertek, az azokat kezelő eszközök pedig könnyen hozzáférhetők és az adatbázissal együtt továbbterjeszthetők. 3. A rendszer a munka során változó igényekhez adaptálható legyen; ez egyúttal a más, hasonló munkákhoz való fölhasználhatóságát is biztosítja. 4. Minden információ csak egy helyen szerepeljen (vagyis az adatállományokban csak egyetlen forrása legyen).

Az adatbázis-kezelésre a legkézenfekvőbb, de esetünkben legalábbis legkényelmesebb választás az Ashton-Tate dBASE program használata volt. A kéznél lévő 1992-es verzió már a munkálatok megkezdésekor sem volt fiatal, azonban teljesen megbízhatóan működött, korlátaiba (szinte) nem ütköztünk, és a további adatfeldolgozás során kötegelt módban egyszerűen használható. Minthogy a dBASE-adatbázisok tartalma adatvesztés nélkül könnyen kiírható szöveges fájlokba, kimenetét a TEX programmal lényegében közvetlenül fel lehet dolgozni (tördelni). A dBASE exportfunkciói meglehetősen kicsiszoltak, ezért csak csekély mértékű utólagos beavatkozásra volt szükség.

A munka első, adatgyűjtő szakaszában egyszerű, négymezős (névalak, év, textus, forrás) táblázatba kerültek az adatok. A névváltozatok bokrosítása, a névcikkek megszerkesztése során vált szükségessé annak rögzítése, hogy egy adott rekord mely névcikk alá sorolandó. Minthogy az azonos névváltozatok általában azonos névcikkbe kerültek, adatduplikálással járt volna, ha az erre vonatkozó információt a négymezős alaptábla

bővítésével ottani újabb mezőbe helyeztük volna el. Tovább bonyolította a helyzetet, hogy a névcikkek egy részét (arab számmal jelölt) alcsoportokra kellett bontani. Létrehoztunk ezért egy második, hétmezős táblázatot (dBASE-adatbázist) is, melybe a névcikkek szerkezetére vonatkozó adatokat (címszó, címszóosztály: normál – női – genusnév, névalak, az alcímszó sorszáma, az alcímszó változatai, a főcímszó változatai, összevetendő címszavak) helyeztük el. A két táblázat közötti kapcsolatot a névalak biztosítja.

A címszavaknak ez a rendszere akkor működik helyesen, ha azonos (fő)címszavú rekordokban azonosak a főcímszóváltozatok, és ezeken belül azonos alcímszavú rekordokban azonosak az alcímszóváltozatok. Ez adatduplikálást jelentett volna és a szerkesztést is nehezítette volna. Az egyik megoldásnak az kínálkozott, ha újabb táblázatokat hozunk létre, és ezekbe áthelyezzük az ötödik és a hatodik mező tartalmát. Az egyszerűbb áttekinthetőség és szerkeszthetőség érdekében azonban inkább az adatbázis-kezelőn kívüli utat választottunk: a cleancimszok7.sh burokprogram által meghívott segédprogramok egyetlen (a sorrendben első) rekord adatai alapján kitöltik az ötödik és a hatodik mezőt, és bizonyos mértékű konzisztencia-ellenőrzést is végeznek.

Néhány esetben a névváltozatok előbb leírt szigorúan hierarchikus elrendezése nem volt lehetséges. Például a *Boc* általában a *Bok* változatának tekintendő, azonban egy előfordulása *Boch* alá volt sorolandó. Ilyenkor az ellentmondást a négymezős táblázat módosításával oldottuk föl: az utóbbi rekordban névalakként nem a tényleges *Boc*, hanem *Boch* szerepel. Ilyen esetekben automatikusan létrejön a gépi feldolgozás során egy *Boc* v. *Bok* utaló, mely a kettős utaló mellett fölöslegessé vált; törléséről a hackcimszok.flx program gondoskodik (vö. a kötet bevezetőjében: 32).

Mindkét táblázatot elsődlegesen szöveges (csv = comma separated values) formátumban szerkesztettük és javítottuk. Ennek előnye az volt, hogy ki-ki a kedvelt és jól ismert szövegszerkesztőjét használhatta a munkához, és hogy nem kellett tekintettel lenni az adatbázis-kezelőnek a szövegmezők terjedelmére vonatkozó korlátjára; hátránya pedig, hogy a mezőket jelölő idézőjelek és vesszők a szerkesztés során rossz helyre kerülhettek. Az ilyen hibák kiszűrésére egy-egy kis segédprogramot használtunk (chckutxt.pas, illetve chckutxt7.pas), melyek segítségével a javítás elég gyorsan elvégezhető volt. A segédprogramok nem kerültek a kötet mellékletére, azonban hozzáférhetők a http://www.cs.elte.hu/gam/ címen keresztül.

A munkának az adatgyűjtést követő szakaszaiban az adatbázis-kezelőt tehát már csupán kötegelt üzemmódban használtuk. A kommerciális programnak szabad és közvetlenül linux alatt futó helyettesítővel való kiváltása is fölmerült, mivel már akkor is több hasonló irányú fejlesztés zajlott (pl. http://www.harbour-project.org), azonban – legalábbis 2003-ban – egyik sem volt teljesen kompatibilis a dBASE-zel. (Problémát elsősorban a „set relation to” és a „_pform” utasítás okozott). A dbf-fájlok olvasására illetve konvertálására unix/linux alatt rendelkezésre áll például a dbf nevű program, l. http://www.anubisnet.de/products/dbf/.

A programszerűen vezérelhető tördelés legismertebb (és igen kifinomult) eszköze a TEX, illetve LATEX programcsalád. (Ezekről a világhálón pl. a www.tug.org honlapról kiindulva hatalmas mennyiségű információ érhető el. Könyv formában magyar nyelven a BUJDOSÓ GYÖNGYI – FAZEKAS ATTILA: *TEX kezdőlépések*. Bp., 1997, illetve a WETTL FERENC – MAYER GYULA – SZABÓ PÉTER: *LATEX kézikönyv*. Bp., 2004. áll rendelkezés-

re.) A kettős elnevezés kettős felhasználói felületet jelöl. A „plain TEX” változat felülete technikailag egyszerűbb, általa a „tördelő motor” közvetlenebbül vezérelhet ő és így gyorsabb; ezeknek az előnyöknek elsősorban a hasábok kiegyenlítésénél és az élőfej programozásánál vettük hasznát. A többhasábos szedésre és a szótári élőfejre természetesen már sok-sok éve közkézen forog több megoldás is, azonban PRŐHLE PÉTER programja kiküszöböli a korábbiak hibáit, ezért a „Magyarországi Középkori Latinság Szótár”-a szedésének és tördelésének az Akadémiai Kiadótól való átvétele (1992) óta az MKLSz. készítése során is ezt használjuk. Az algoritmus viszonylag könnyen volt módosítható a célból, hogy a hasábok tetején a fattyú (azaz kimenő) sorok félig automatikusan elkerülhet ők legyenek.

A teljesen automatikus megoldásnak lennének bizonyos elméleti buktatói (a kérdés hosszabb ideje kutatások tárgya, l. pl. KAREL SKOUPÝ: NTS: A new typesetting system. TUGboat 1998: 321; = http://www.tug.org/TUGboat/Articles/tb19-3/tb60nts.pdf.), a hagyományos szedői megoldások pedig a kötet formátuma és rögzített adattartalma miatt kevéssé voltak alkalmazhatók.

A névtárban idézett (közép)latin szövegek szavainak elválasztásánál az általános latin elválasztási szabályokat alkalmaztuk, azonban ezek érthető módon nem ölelik föl a névtárban szereplő, igen változatos ortográfiájú neveket. Az elválasztási hibák esetenkénti javítása helyett itt is általános megoldást alkalmaztunk: a szabályrendszert bővítettük oly módon, hogy ezeket a neveket is helyesen válassza el a program, a bizonytalan esetekben pedig inkább letiltottuk az elválasztást. (A TEX elválasztási algoritmusának ismertetése D. E. KNUTH: The TEXbook. Reading/Ma. 1984, számos további kiadás, H. függelék = ftp://ftp.dante.de/tex-archive/systems/knuth/tex/texbook.tex.) A szabályrendszer kiépítését és javítását is érdemes már a munkálatok során minél korábban megkezdeni, hogy a kinyomtatott levonatokban az elválasztást az egyéb hibákkal együtt folyamatosan javítani lehessen. – A kötet bevezetője és mutatói (1–37, 863–96.) tipográfiailag egyszerűbbek voltak, ezért ezeket a LATEX programváltozattal tördeltük.

A három mutató anyaga közvetlenül az eredeti (csv) adatbázisfájlokból készült, a lépéseket a makeatergo.sh burokprogram foglalja össze. (A pascal nyelvű segédprogramokkal együtt megtalálható a CD-mellékleten.) Az automatikus generálás nemcsak egyszerűbb, hanem a főszöveg legutolsó változtatásainak a mutatókba való pontos bevezetését is garantálta.

A címszavak rekordjait karbantartó, a mutatókat generáló és a tördelt névtári részt előállító burokprogram példái a unixosnak nevezett szellemiség alkalmazásának: az egyes részfeladatokat olyan eszközökre (awk, flex, gpc, sh) bízzuk, amelyek valamilyen okból éppen a legalkalmasabbak vagy a legkézenfekvőbbek, és ezek összefűzése révén összetettebb feladatok is viszonylag egyszerűen és csekély programozói ráfordítással megoldhatók.

Az alkalmazott rendszer leggyöngébb pontja természetesen az adatbázis-kezelő volt; képességeinek a határait több ponton súroltuk. Ma már könnyen hozzáférhetők és széles körben elterjedtek olyan szabad forráskódú adatbázis-kezelők, melyek kellőképpen megbízhatók és a miénkénél nagyságrendekkel nagyobb adathalmaz kezelésére is alkalmazhatók; elsősorban a MySQL programra (http://www.mysql.com/) gondolunk. Ez egyebek között a magyar karakterkészletet is kezelni képes (beleértve a rendezést; az

angol nyelvű dokumentáció a „collation” terminust alkalmazza a rendezési típusok jelölésére), s őt az utf8 és ucs2 unicode-reprezentációkat is. A mezőméretre vonatkozó felső korlát problémája is elegánsabban oldható meg MySQL használata esetén.

Amennyiben a rekordokban tárolandó szövegek sokszínűsége megkívánja a unicode használatát, akkor a tördeléshez a TEX program erre adaptált változata (omega, illetőleg aleph) használható. (L. pl. WETTL és társai i. m. 520–8. Az ott nem említett aleph nevű változat levelezőlistája: http://www.ntg.nl/pipermail/aleph/. Az omegából leszármaztatott aleph vállalkozás célja az, hogy a radikális változásoknak kitett omegával szemben stabil platform álljon a felhasználók rendelkezésére.)

MAYER GYULA

A HOLLAND NÉVTUDOMÁNY NAPJAINKBAN

1. A Névtani Értesítő Szemle és Figyelő rovatából, a konferenciakötetekből, valamint idegen nyelvű folyóiratokból (Onoma, Names, Namenkundliche Informationen stb.) rendszeresen értesülhetünk a külföldön folyó kutatásokról, így alkalomadtán a hollandiai és belgiumi tudományos munkáról is. A nemzetközi konferenciák szintén fórumai a tapasztalatcserének, ám kétségkívül nehéz lehetőséget találni arra, hogy tüzetesebben szemügyre vegyük egy-egy tőlünk sok tekintetben távoli nép névtudományának jelenlegi helyzetét. Úgy gondolom, hogy Németalföld (Hollandia, valamint Belgium északi része, azaz Flandria) is meglehetősen ismeretlen terület a hazai névtanosok számára. Bár HAJDÚ MIHÁLY új összefoglaló tankönyvében mind a tudománytörténeti, mind a személynevekkel foglalkozó fejezetekben foglalkozik a holland nyelvterülettel, célja magától értetődően nem lehetett a teljesség (HAJDÚ 2003: 17−36, 236−59).

Minthogy e nyelvterület a legkorábbi időkig visszatekintő tudománytörténetének és kutatási céljainak leírása jóval több oldalt venne igénybe, ez alkalommal azt ismertetem, mivel foglalkozik ma a névtudomány a Németalföldön. Az utóbbi bő húsz évről szólok csupán, az intézményi háttérről, a periodikákról, és egy figyelemre méltó, bár kevésbé tudományos igényű névtani munkáról. Az áttekintésben ANN MARYNISSEN és HANS BENNIS összefoglaló cikkét vettem elsősorban figyelembe (MARYNISSEN 1999: 77−87, BENNIS 2002: 129−35), amelyet más, elsősorban friss internetes források felhasználásával egészítek ki.

2. Intézményi háttér. – A névtant mint tanegységet egészen a közelmúltig három holland nyelvű egyetemen vehették fel a hallgatók. A Leuveni Katolikus Egyetemen Belgiumban, ahol a tizennyolc egyetemből nyolc kínál holland nyelvű képzést. Hollandiában, ahol összesen 16 egyetem található, az Amszterdami Egyetemen és a Groningeni Egyetemen szerepelt eddig tanegységként a névtudomány. A három egyetem mindegyikén hozzávetőleg 3500–4000 bölcsészhallgató tanul, akiknek 2001-ig a névtan is a választható tantárgyaik közé tartozhatott.

Ám HANS BENNIS 2002 novemberében a Meertens Intézetben elhangzott „A névtan mint diszciplína" című előadásában (BENNIS 2002: 129−35) már más, meglehetősen szomorú tényekről számol be. Eszerint Hollandiában ma nincsenek olyan tanszékek és oktatási programok, amelyeknek része lenne a névtan. Csupán véletlenszerűen tűnhet fel az egyetemi oktatásban és kutatásban. A felsőoktatási intézményeken kívül sem található szervezett névtudományos munka, ha a Meertsens Intézetben folyó korlátozott számú kutatásokat, valamint a Fríz Akadémia tevékenységét nem tekintjük (BENNIS 2002: 133).

Az 1952-ben létrejött, amszterdami székhelyű Holland Királyi Tudományos Akadémia Meertens Intézete megalakulásától egészen az évezred végéig (ahogy az intézmény korábbi nevéből is kitűnt) dialektológiai, néprajzi és névtani intézet volt. A mai napig igen fontos szerepet tölt be a névtudomány szempontjából, bár BENNIS ismertetőjében igencsak határozott megszorításokról olvashatunk. Az intézet rendelkezik a nyelvterület legnagyobb dűlőnévtárával és térképgyűjteményével. Itt raktározzák azt a cédulaanyagot is, amelyeket a 1947-es népszámlálás alkalmával gyűjtöttek össze, tartományonkénti ábécérendben. Ezt az óriási adatanyagot dolgozta fel P. J. MEERTENS és kutatócsoportja a 14 részes – a 12 holland tartományról két elemző-összefoglaló kötettel – „Nederlands Repertorium van familienamen" [„Holland családnévtár"] című munkájában (1963−1988). Az ELTE Nyelvtudományi Tanszékeinek könyvtárában majdnem a teljes sorozat megtalálható. Ezt a névtárat nemrégiben digitalizálták is. Az 1998 óta egy régi Coca-Cola-gyárban működő intézet e kutató tiszteletére vette fel előbb a *P. J. Meertens*, majd a *Meertens* nevet.

A névtudomány népszerűségét, a holland nyelvűek körében elért sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint az intézet három internetes adatbankjának látogatottsága. Egy 2002 májusában elkészített statisztika szerint a legnépszerűbb oldal a családnév adatbank (http://www.meertens.knaw.nl/NDF/nfd.html), nem csupán a névtannal foglalkozó oldalak körében, hanem a dialektológiai és néprajzi tudnivalókat is jócskán megelőzve. A második helyen a keresztnév adatbank (http://www.meertens.knaw.nl/voornamen/VB/) látogatottsága áll. A harmadik oldal, amely 2003 januárja óta létezik, és a névtan körében megjelent irodalom bő tárházát tartalmazza, a hetedik helyen végzett a statisztikában (http://www.meertens.knaw.nl/nnn/) (BENNIS 2002: 131). Bár ezek az oldalak minden más, a Meertens Intézet által kutatott témáról szóló linket megelőznek, a névtudomány az összes kutatásnak csupán 10%-át teszi ki az intézeten belül. DOREEN GERRITZEN a keresztnevek körében végez vizsgálatokat, LEENDERT BROUWER családnevekkel, REINA BOERRIGTER pedig modern helynevekkel foglalkozik az egyre kisebbre zsugorodó és szerkezeti változtatásokra kényszerülő névtani szakcsoportban, amely mára a két másik kutatási egység alárendeltjévé vált. Így ma két nagy kutatócsoportról beszélhetünk „Holland etnológia" és „Nyelvváltozatok" néven. Bár az intézetben az elmúlt tizenöt évben folyamatos a vita a névtan helyzetéről, az egyre frissülő internetes oldalon számos értékes és nagy horderejű kutatásról olvashatunk. 2000-ben, hét év munka után fejeződött be a középkori irodalmi szövegek tulajdonneveinek gyűjtése, melynek eredménye a húszezer adatot számláló „Corpus Epiek". A modern keresztnévadás hátterét vizsgáló kutatás 2002-ben kezdődött, befejezése 2005-re várható; benne DOREEN GERRITZEN a névválasztás számos különböző aspektusát elemzi a morfológiától a különböző motivációkig. A világ leggyakoribb keresztneveit DOREEN GERRITZEN és olasz kollégája, ENZO CAFFARELLI gyűjtötte össze

2000–2001-ben. Ez a tanulmány olvasható is a Rivista Italiana di Onomastica 8. számában (2002: 631−709), amelyre HAJDÚ MIHÁLY is többször támaszkodik legújabb könyvének (HAJDÚ 2003) általános személynévtani részében. A bevándorlók névadásának sajátosságait, azaz a török és marokkói származású lakosság integrációját és névválasztásának hátterét rendszerezte GERRITZEN 1999–2001-es adatok alapján. GERRITZEN, VAN OOSTENDORP és NEIJT ugyanebben az időszakban a holland keresztnévváltozatokat és azok írásmódját is vizsgálta, és többek közt azt figyelték meg, hogy azokban határozottan a hagyományos írásra való törekvés mutatkozik meg. Egy másik 2001-ben elkezdődött és 2006-ig tartó, nagyszabású kutatás – amely REINA BOERRIGTER doktori disszertációjának témája is egyben – a modern helynévadás, főként a mai utca- és intézménynévadás morfológiai, jelentéstani és dialektológiai tulajdonságait elemzi. A Meertens Intézet hivatalos honlapján még számos olvasnivaló akad a magyar érdeklődők számára, hiszen az oldal írói gondoskodtak angol nyelvű változatról (www.meertens.knaw.nl).

Hollandia névtudományánál maradva meg kell említenünk, hogy a közelmúltig a Groningeni Egyetemen is létezett egy intézet (Nedersaksisch Instituut), ahol dűlőneveket gyűjtöttek, s ebből meg is jelent a „Drentse veldnamen" sorozat. A gyűjtés anyaga időközben átkerült a Drentei Tartományi Levéltárba. A nyelvészeti kutatásban is igen aktív Fríz Akadémia Leeuwardenben több mint egy évszázada küzd a fríz nyelv életben tartásáért, a saját kultúra továbbéléséért. A nevek gyűjtése, feldolgozása is ennek eszköze ebben a tulajdonnevek terén is különleges nyelvközösségben.

Lépjünk át az országhatáron, amely azonban nem nyelvi határ, s folytassuk az onomasztika belgiumi bástyáival. A fejezet elején említett Leuveni Katolikus Egyetemen működik 1925 óta a Névtani és Dialektológiai Intézet, melynek neve alakulásakor Flamand Toponímiai Intézet volt. Egyedülálló szakkönyvtárral rendelkezik a holland, német, angol és skandináv névtani irodalomból, de meglepően sok szláv és magyar nyelvű munkát is felfedezhetünk a polcokon. Ez utóbbiak a valaha élt szoros tudományos kapcsolat tanúi. A gyűjteményből nem hiányoznak a kiadatlan toponímiai témájú szakdolgozatok sem, amelyek a genti, brüsszeli és liege-i, szintén helynevek tárgyában szakdolgozó hallgatók munkáival kiegészülve az ún. „Corpus Molemans-Thiry" gyűjteményt alkotják. Ehhez a gyűjteményhez mutató és szóvégmutató szótár készült. Az intézet birtokában van továbbá egy olyan számítógépes adatbázis is, amely az 1987-ben létező összes belga családnevet vetíti térképre, a Nemzeti Statisztikai Intézet adatai alapján. A leuveni intézet emellett a Nemzetközi Névtudományi Bizottság (International Council of Onomastic Sciences: ICOS) központja is, amely 1950 óta a magyar névtanosok számára is ismert Onoma című folyóirat kiadója. Az intézet egyik ismert kutatója WILLY VAN LANGENDONCK, akinek szóbeli közléséből arról értesültem, hogy az intézet névtani csoportja tulajdonképpen megszűnt. A kutatási témák is arról tanúskodnak, hogy a dialektológia az elmúlt években aktívabb munkát végzett, bár ANN MARYNISSEN a holland családnevek térképének elkészítésével helytállt a flamand onomasztikában.

A leuveni intézményen kívül más városokban is mutatkozik névtani érdeklődés. Így van ez Belgiumban az Antwerpeni Egyetemen (UFSIA), ahol egy kis közösség 1983 óta évente előadássorozatot szervez különféle névtani témákban, valamint a Genti Egyetemen, ahol túlnyomórészt helynévi monográfiák jelennek meg. Ám ezekről részletesebb ismertetést nem találtam.

3. Folyóiratok. – Az egyetlen holland nyelven megjelenő, kizárólag névtudománnyal foglalkozó folyóirat, a Naamkunde egy holland és egy flamand intézmény szerkesztésében és támogatásával (a Meertens Intézet, valamint a leuveni Névtani és Dialektológiai Intézet) jelenik meg a leuveni Peeters Kiadónál. A folyóirat a magyar megfelelőjéhez hasonlóan igen gazdag tematikájú. Ezt a sokrétűséget az alábbiakban mutatom be, a 2000-től 2002-ig megjelent hat füzetben található cikkek címeinek ismertetésével. Az egyes számok átlagosan 150-200 oldalasak, a tanulmányok hossza változó, az 5-6 oldalastól egészen 30 oldalasig terjedhet.

A folyóirat nagy múltra tekint vissza. 1925 óta jelenik meg rendszeresen, igaz, többféle címen. A holland-flamand együttműködés azonban csak 1950-ben kezdődött. A Naamkunde [Névtudomány] nevet a folyóirat 1969-től viseli. Hozzá mutatót is készítettek, amelyben az 1925-től 1993-ig terjedő évek anyaga szerepel. A tizenhét tagból álló szerkesztőbizottságban is mindkét ország képviselteti magát.

S most lássuk részletesebben, milyen is az egyetlen kizárólag névtudománnyal foglalkozó folyóirat a holland nyelvterületen. Rendelkezésemre összesen hat száma áll e folyóiratnak, 2000-től 2002-ig, azaz a 32., 33. és 34. évfolyam. A 34. évfolyam második száma konferenciakötet. „A névtan mint interdiszciplináris tudomány" című szimpózium előadásait jelentették meg benne. A névtan kutatási területei szerint csoportosítva ismertetem a tanulmányok címeit, a helyszűke miatt szerzők nélkül. Ezeknek az évfolyamoknak a felépítése nem tér el a számunkra megszokottól. A tanulmányokat recenziók követik, bár opponensi véleményeket nem közölnek a folyóiratban.

Általános kérdések: A tulajdonnév és a neurolingvisztika.

Személynevek: Kartográfia a névtanban; Brüsszel és Amszterdam között: családnevek és migráció a holland nyelvterületen; A családnevek tipológiája Hollandiában; A *Soers* és a *Soors* családnév; A *Tusschans* családnév, A *Lonis/Lonys* családnév, valamint *Szent Apollonius* és *Leonius;* A *Traets* családnév; Napjaink keresztnévadása; Névadás a holland családokban 1983 és 1999 között; *Pieterse*, egy női név a 13. századból; *Copkin*-tól *Coppin*-on át *Jacob*-ig. Az életkor és a keresztnév összefüggései a középkori hollandban 14. század végi és 16. század eleji flamand grófsági források alapján; Népi személynévadás Averdobéban és Okselaarban; A középkori holland *Painschenere* ragadványnév.

Helynevek: Struktúrák a mikrotoponímiában (német nyelvű); Dűlőnevek és az agrártörténelem; A *Prinses Margriet*-csatorna. Egy fiatal víznév hatása a régiekre; Új és megújított kutatás a modern társadalom helynevei körében (angol nyelvű); Mennyire volt fakó a *Veluwe*?; *Vaal*: szőlőskert vagy lejtő?; A *Brakel* helynév; *Grapperhaus(en)*; A *Leie*, *Kale*, *Kaandal* víznevek a *Durme* felső folyásánál; Szakrális germán helynevek a Németalföldön; *Vee-Louwe* és más kisebb tavak; Állatnevek jelentése és motivációja a mikrotoponímiában.

Írói névadás: *Lunette van Brabais*. Egy *Ferguut*beli lovagi torna nemesi díszvendégének származása; Lolita órája. Személynevek Karel Glastra van Loos „Lisa's adem" című regényében.

Recenziók: J. VAN LOON: A 'város' fogalom kialakulása. Tanulmány a diakronikus szemantikától Északnyugat-Európa szociális-gazdasági történelméig; W. SEIBICKE: Német történeti keresztnévkönyv; L. VAN DURME: Galloromaniae Neerlandicae Submersae;

L. GOEMINNE – T. VANHEE: Petegem aan-de-Leie topomíniája. Régi és új helynevek; E. NYMAN: *-und* végű skandináv helynevek; K. FALKSON: Büsum és Dithmarscher mikrotoponímiája; C. DAMSTEEGT: A tengerhajózás új tükre. Az európai partok történeti atlasza régi holland nevekkel; R. MÖLLER: 1200 előtti alszász település- és dűlőnevek; K. KUNZE: A német nyelvterület család- és keresztnevei; Nyelvjárási könyvek 6. A nyelvjárások tükröződése a családnevekben; T. ANDERSSON – E. BRYLLA – A. JACOBSON: A személynevek és a szociális identitás. Az 1996-os sigtunai szimpóziumról; DUDEN: Családnevek; J. EICHOFF – W. SIEBECKE – M. WOLFFSOHN: Név és társadalom; E. EICHLER – A. GREULE – W. JANKA – R. SCHUH: Tanulmány a szláv-német nyelvkontaktológiáról, E. VAN HOONACKER: A kocsmai élet Kortrijkben.

4. Sorozatok, bibliográfiák, szótárak. — A leuveni Névtani Intézet által 1928 óta kiadott Onomastica Neerlandica mostanáig mintegy 160 kötetet számlál, amelyek zömmel a flamand hely- és személynevek tárgykörében íródtak. A többi kiadványról az intézményi hátteret taglaló bekezdésben már szóltam. A Holland Királyi Tudományos Akadémiának is volt saját sorozata 1949-től 1979-ig, 1980 óta pedig a Meertens Intézet jelentet meg névtani témájú sorozatokat. A Fríz Akadémia 1978-ban indított fríz nyelvű sorozatot Fryske Nammen címmel, mely eleddig tíz részt számlál. Figyelemreméltó, hogy a Limburg tartományban működő Nyelvjárási és Névtudományi Egyesület igen aktív e téren. 1975-től mintegy száz száma jelent meg a Közleményeiknek. E két utóbbi intézmény természetesen saját gazdag bibliográfiával rendelkezik. Legteljesebb azonban a Királyi Toponímiai és Dialektológiai Bizottság kiadványa, amely 1927-től 1995-ig tartalmazza a névtani munkákat. Hollandiában számos helytörténeti kör működik, amelyeket a legtöbb esetben helyi tudományos szervezetek támogatnak. Ilyen az Overijsseli Kulturális Tanács 1973-ban alapított, dűlőnevekkel foglalkozó bizottsága, amely mostanáig 12 kötetben publikálta a környék helyneveit. Frízland toponímiáját SIMPA dolgozta fel 1996-ban. A Staring Alapítványi Intézet az Achterhoek (tájegység Északkelet-Hollandiában) tanya- és dűlőneveiről indított sorozatot. Belgiumban az elmúlt években C. BUIKS jelentette meg Nyugat-Brabant számos településének dűlőneveit.

A történeti helynévgyűjtés legutóbbi eredményei a következők: „Az 1200 előtti holland földrajzi nevek" (KÜNZEL–BLOK–VERHOEFF, 1988); „A holland helynevek etimológiai szótára" (G. VAN BERKEL – SAMPLONIUS, 1995).

A személynévkutatás területén az alábbi publikációkról számolhatok be. „Holland, fríz és dél-afrikai utónevek" (DOREEN GERRITZEN – J. VAN DER SHAAR, 2002). 1993-ban jelent meg egy kétkötetes etimológiai szótár, amely Belgium, Észak-Franciaország családneveit tartalmazza; ebbe természetesen a flamand családnevek is beletartoznak (F. DEBRABANDERE, 1993). Ennek hollandiai megfelelője a mai napig nem létezik. A holland nyelvterület mai családneveinek térképre vitelével foglalkozik ANN MARYNISSEN.

Olyan kézikönyv, amely a holland névtudomány kutatási módszereit taglalná, nem áll rendelkezésre, bár olyan munkák, amelyek egy-egy részterületet tárgyalnak, jól használhatók, így például R. A. EBELING személynevekről szóló könyve, „Kereszt- és családnevek Hollandiában. Történet, elterjedés, forma, és használat" címmel. 1996-ban viszont megjelent egy kétkötetes nemzetközi onomasztikai kézikönyv (E. EICHLER et al.: Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. Berlin–New York),

amelynek egyes fejezetei holland kutatáson alapuló tanulmányokat közölnek. Erről a két kötetről VINCZE LÁSZLÓ írt ismertetőt a Névtani Értesítő 18. számában. 1996: 137–9). Ha valaki egy település helynév-monográfiáját szeretné megírni, MOLEMANS 1988-ban megjelent „Útmutató a történeti helynévkutatáshoz" című munkája nagy segítséget nyújthat. Hasonló alapot kínál a személynévkutatásban MOLEMANS 1981-es munkája.

5. Egy bohókás névkönyv. — Miután a fentiekben átfogó képet kaptunk a németalföldi névtudomány mai helyzetéről, végezetül lássunk egy kevésbé tudományos, inkább ismeretterjesztő jellegű, ám mégis a maga nemében figyelemreméltó névgyűjteményt Hollandiából. BART VAN OOSTERHOUT: Jokénak elálló fülei vannak, Henk pedig ki nem állhatja az operát. Egy bohókás névkönyv (Boeckhoff, Zutphen, 1991. 93 lap).

Ahogy az alcím is jelzi, e munka nem kíván tudományos kutatások, adattárak, felmérések, statisztikai számítások alapján megállapításokat tenni a modern holland névkinccsel kapcsolatban. Sokkal inkább saját tapasztalatokból kiindulva, illetve szűk körű gyűjtés segítségével próbál választ adni arra a névtudományban oly sokszor elismételt, és különféle kiindulópontokból megválaszolt kérdésre: mi a név jelentése?

A könyv hátsó borítóján található ajánlásból is egészen világossá válik a könyv célzata. A modern kori társadalomban már korántsem olyan fontos egy keresztnév etimológiai jelentése, mint korábban. Bár DOREEN GERRITZEN 1997-es, a hollandiai keresztnévválasztás motivációit vizsgáló tanulmányáról nem tesz említést az író, megállapításait világosan alátámasztja az említett tanulmánybeli statisztikai adat, hogy a név jelentése csupán a 15. helyen áll a szép hangzás, a példakép, az egyszerűség, a valaki után történő elnevezés stb. mögött (GERRITZEN 1997: 134).

Ahogy VAN OOSTERHOUT is megállapítja, az *Adolf* név mára már nem a *nemes* + *farkas* köznevek jelentésével bír. Mára már valóban sokkal inkább az a másik „jelentés" juthat eszünkbe, amely a 20. századi történelem folyamán hozzátapadt. Az a negatív konnotáció, amely a második világháború óta kötődik ehhez a névhez.

A névadás motivációjának problematikájáról is olvashatunk a bevezetőben. Véletlenszerűség esetén megmagyarázhatatlan lenne, hogy a *Tjitse* név miért fordul elő jóformán egyedül Hollandiában, s ott is főként csak egy tartományban, Frízlandban (VAN OOSTERHOUT 1991: 8). S nemcsak a *Tjitse*, de más keresztnevek is kötődnek egy-egy vidékhez, tartományhoz az országban. Így a *Sjeng* kizárólag Limburgban fordul elő, a *Maria* mint férfinév túlnyomórészt a déli, katolikus vidékeken. Ez a jelenség természetesen nem egyedi, hiszen a magyar fül számára is jellegzetesen erdélyi a *Mózes* vagy az *Áron* név. Ám e megállapítások inkább múlt időben értendők, hiszen a háború utáni szekularizáció és a tömegkommunikáció térnyerésével ezek a különbségek Hollandiában is eltűnőben vannak. Egy Alkmaarban végzett kutatásból kiderül, hogy 1965 és 1981 között először a francia, az angol, végül a skandináv neveknek volt nagy a népszerűsége. 1986 óta azonban – legalábbis az anyakönyvvezetők szerint – egyre inkább a hagyományos holland neveket választják a szülők (VAN OOSTERHOUT 1991: 8). S ha a társadalmi rétegeket vesszük alapul, a felső rétegre a hagyományos holland nevek, a családon belüli névöröklés és a két keresztnév a jellemző. Az előbbi megállapítások alapján, ahogy a magyar nyelvterületen is, következtethetünk a névviselők hátterére, s bizonyos általánosításokat fogalmazhatunk meg.

Csakhogy ezek az információk nem állnak mindenki rendelkezésére. Minden bizonnyal kevesen gondolnak a fenti kutatási eredményekre, s leginkább az a meghatározó, milyen karakterű személyt ismernek ezen a néven, vagy milyen a név hangzása. Vajon a névviselőre milyen hatással vannak ezek az asszociációk? A *Jan* név viselője Janként viselkedik-e? E helyen éppen csak utalhatok arra, hogy HAJDÚ MIHÁLY legutóbbi könyvének névlélektannal foglalkozó részére, abban is JAHODA ashanti népnél végzett kutatására. Ebből kiderül, hogy milyen megfelelés lehet a név és a névviselő belső tulajdonságai között (HAJDÚ 2003: 110).

Lássunk most 2-2 jellemző példát a férfi- és nőinevek köréből. A gyűjtés módszeréről mindössze annyit tudat az író, hogy „ismerősöket, barátokat, barátok ismerőseit, és az ismerősök barátait" kérdezte a kötetben szereplő 101 Hollandiában használatos keresztnévről (VAN OOSTERHOUT 1991: 11). Arra nem ad választ, miért éppen ezeket a neveket foglalta névkönyvébe, egy-egy keresztnévről általában fél oldalt írva. Tudományos segítsége DOREEN GERRITZEN volt az amszterdami Meertens Intézetből. Az alábbiakban tehát csupán négy jellemző leírást olvashatunk, de biztos vagyok benne, hogy ezek a tréfás, néha szinte teljes jellemrajzot adó leírások érzékeltetik a könyv hangvételét. A fordításban is ezt a stílust próbálom tükrözni. Minden jellemzés mellett ott áll a névnap dátuma is, bár köztudott, hogy a Németalföldön nem ünneplik a névnapot. Talán csak a déli katolikus régió képez kivételt, ám ott is csak a szentek ünnepéhez kapcsolódó névnapokról emlékeznek meg. Az itt szereplő nevek általában becézett alakok, de ezeket hivatalos névként is használják.

Els: Els középkorú hölgy, arcán aranyos kis ráncocskákkal, erős testalkattal és határozott fellépéssel. Mindez szükséges is, hiszen a legtöbb Elsnek két tizennyolc év körüli fia van – a nevük általában Jeroen és Martijn –, akikre éjjel-nappal mosni kell, továbbá ruhát foltozni, ösztöndíjat intézni, de főleg nagy mennyiségű teát főzni. A pubertásnak, hála Istennek, vége, Elsnek így megadatott, hogy újra franciát vagy művészettörténetet tanuljon. Aztán a kutyát is kell sétáltatni, naponta háromszor. Els ezt szívesen teszi, ugyanis imádja a természetet és az állatokat. Ennek érdekében foszfátmentes mosóport és növényi olajat használ. Minden este türelmesen végighallgatja szeretett férje munkahelyi problémáit. Egészen biztos, hogy Elseink nélkül a nemzet romlásnak indulna. Névnap: november 5. (VAN OOSTERHOUT 1991: 29)

Hanneke: Ha Hanneke jelen van, olyan, mintha napsugár költözött volna a házba. Mindig kipihent és vidám. Ha nehézségekbe ütközöl, Hanneke biztosan jó tanáccsal tud szolgálni. Majd kicsattan a jókedvtől – akkor is, ha egész nap esett, megbukott, vagy kimúlt a kedvenc macskája –, s neked fogalmad sincs, honnan veszi ezt a sok energiát. A kedvenc mondása: „Holnap új nap köszönt ránk, akkor elölről kezdjük". Úgy gondolja, az unalom egy betegség, de ebben ő szerencsére sohasem szenvedett, mert folyamatosan fecseg, s ha nem, akkor nevet. Néha az az érzésed támad, hogy jó lenne Hannekét kicsit kikapcsolni. Névnap: december 27. (Johannes). (VAN OOSTERHOUT 1991: 38)

Henk: A reklámfilmekben többször feltűnik egy-egy sötétkék Armani-öltönyös férfi, aki egy sportautó kormánya mögül teszi a szépet egy gyönyörű hölgynek. A *Henk* név ilyenkor aligha jut eszünkbe. Henk inkább teherautóban ül, vagy traktorban. Igencsak meglepő lenne, ha Henk szembejönne velünk az operában. Tőle azt szoktuk meg, hogy esténként a helyi kocsma bárpultjánál ül egy nagy korsó sör mellett, és a felszolgálónők-

kel flörtöl. Kétségtelenül ez az a hely, ahová Henk tartozik. Ezt maga Henk is így gondolja. Allergiás az öltönyökre, az operára (bár Pavarottit rendes fickónak tartja), és azokra az éttermekre, ahol a karaj hiányzik az étlapról. Henket egyáltalán nem kell félteni. Névnap: július 15. (VAN OOSTERHOUT 1991: 41)

Jan: *Jan*, ezek vagyunk mi, hollandok mindannyian. Ez már a 17. században is így volt, amikor őseinket az akkori Új-Amszterdamban, a mai New Yorkban a riválisangolok *Jantjes*-nek nevezték. Ebből alakult ki később a *Jankies* vagy *Yankees* név, s ezt az elnevezést használjuk most mi az amerikaiakra. Még az 1961-es népszámlálás szerint is a 6 millió holland férfiból 660 000, tehát több mint 10% a *Jan* nevet viseli. Mi a *Jan*-ok népe vagyunk. A matrózaink bizalmas elnevezése *jantje*, a jól megtermett legényeink neve *Jan de Wit*, a szürke emberkéinké *Jan met de Pet*, a tökfilkóinké *Jan Lul* vagy *Jantje van Leiden*, a munkásainké *Jan Boezeroen*, a nyilvánosságunké *Jan Publiek*, a bűnözőinké *Jan Rap*, a nagyzolóinké *Jan Kalebas*. De mi lesz *Jan*-nal? Az egyszerű ember ma már inkább a *Jeroen* nevet viseli, a *Jan* név pedig ritkának számít. Névnap: december 27. (VAN OOSTERHOUT 1991: 45)

Miről is mesélnek ezek az általánosító jellemzések az itt példaként álló keresztnevek esetében? Azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy természetszerűleg egy-egy ilyen jellemzés sem mentesülhet az időben és földrajzilag különböző névdivat vagy a felekezeti névadási szokások különbségeire támaszkodó tipizálástól. Köznevesüle valaha ezekből a keresztnevekből valamelyik is? Magyar példa erre az *emőke* 'a televízióban képstílusjavító szép lány', bár ezt az elnevezést csak szűk körben ismerhették (HAJDÚ 2003: 79). Tény az is, hogy gimnáziumi éveim alatt gyakran elhangzott az osztályban a „De sanyi vagy" mondat, amikor valaki különösen nagy butaságot tett, vagy nem remekelt egy bizonyos területen. Ugyanerre a jelentésre mutat rá az *elsanyiz* 'elront', keresztnévből alkotott ige (TAKÁCS 2002: 126). Az előbb feltett kérdések azonban a keresztnevek köznevesülésének igen összetett – e keretek között tárgyalhatatlan – kérdésköréhez vezetnek.

Irodalom

BENNIS, HANS 2002. Naamkunde als discipline. *Naamkunde* 34: 129–35.
GERRITZEN, DOREEN 1997. Motieven bij de keuze van voornamen. *Naamkunde* 29: 119–43.
HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Bp.
Internetes hivatkozás: www.meertens.knaw.nl
MARYNISSEN, ANN 1999. Naamkunde. In: *De Nederlandse taalkunde in kaart*. Szerk. W. SMEDTS – P. C. PAARDEKOOPER. Leuven.
OOSTERHOUT, BART VAN 1991. *Joke heeft flaporen en Henk houdt niet van opera. Een eigenwijs naamboek*. Zutphen.
SCHAAR, J. VAN DER 2002. *Voornamen*. Szerk. SCHAAR, J. VAN DER – DOREEN GERRITZEN. Utrecht.
TAKÁCS JUDIT 2002. Az igeképzés egy sajátos esete: keresztnévből alkotott igék. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvészet.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä.

DÚRÓ ERZSÉBET

ERZSÉBET DÚRÓ, **Dutch onomastics today**

This paper presents the achievements of the last 20 years in the field of onomastics in the Dutch-speaking countries, i.e. in the Netherlands and in the northern part of Belgium, in Flanders. By surveying the institutional background the author gives an insight into the research taking place in universities and in research institutes: she concludes that onomastics has fallen into a marginal position in these countries. The author presents the journal Naamkunde (Onomastics), the only Dutch periodical exclusively on onomastics, by reviewing its issues published between 2000 and 2002. The author also deals with other periodicals and bibliographies published in the last 20 years. In the last chapter the author reviews a less scholarly, but interesting and humorous book on the connotation of Dutch first names.

A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK (1999–2004)

A Névtani Értesítő jelen számától kezdve rendszeresen szeretnénk közreadni a magyarországi doktori iskolákban sikeresen megvédett névtani tárgyú PhD-dolgozatok összefoglalóit s legfontosabb adatait, így tájékoztatva a névtudomány iránt érdeklődőket ezekről az újabb kutatásokról és eredményekről. Most, első ízben visszamenőlegesen, a védés időpontja szerinti időrendben közöljük az ELTE és a Debreceni Egyetem doktori iskoláiban készült s 2004 végéig megvédett értekezések összefoglalóit. Részletesebb ismertetésüktől eltekintünk akkor, ha a Névtani Értesítő más formában – ismertetésként vagy az opponensi vélemények s az azokra adott válaszok közreadásával – már kitért ezek bemutatására.

A disszertációk egy-egy példánya megtalálható az illetékes egyetem, illetve a képzésért felelős egyetemi intézet könyvtárában. – Az Oktatási Minisztérium található doktori adatbázis (http://phd.om.hu) a 2001. április 11. után doktoráltakkal kapcsolatosan többféle és többféleképpen kereshető információt tartalmaz. Megtalálhatók itt a tézisek és az angol nyelvű összefoglalók, s rendszerint maga a teljes disszertáció is. (Jelenleg nagy hiányossága azonban, hogy – e kötet megjelenésekor még – az ELTE doktoráltjainak anyaga teljes mértékben hiányzik az adatbázisból.)

I. EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM, MAGYAR NYELTUDOMÁNY

ZÁNTÓ EDINA: NÖVÉNYNÉVI MIKROTOPONIMÁK KOMPLEX VIZSGÁLATA

Budapest, 2000. 406 lap (184 l. adattár)

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Bíró Ferenc, Hoffmann István

Védés: 2002. február 20.

Disszertációm témájául a növényneveket tartalmazó külterületi helynevek több szempontú elemzését választottam. Vizsgálat alá vettem minden olyan külterületen található helynevet (folyóvíz, állóvíz, illetve részeik, domborzati és határnév), mely növénynevet tartalmaz. Mindezekből rálátás nyílik a növényföldrajzra, egyes növények tájmeghatározó jellegére, a felhasználásban, termesztésben betöltött szerepére is, tehát a nevek szinte az egész táj gazdaságtörténetét, növényzeti változását tükrözik.

Az általam vizsgált nevek a magyar nyelvterület jelentős részét lefedik. Kilenc területet választottam ki úgy, hogy nagyjából az ország főbb tájegységeiről, illetve Erdélyről nyújtsanak képet, és nyelvjárásilag is jól vizsgálható területek legyenek. Az adatok gyűjtésénél kizárólag adattárakat vettem figyelembe, hiszen ezek jelentős része még feldolgozásra vár. A kutatók alig-alig foglalkoztak ezeknek a névgyűjteséknek a vizsgálatával vagy valamilyen szempontú összevetésükkel. Nem volt célom más forrásanyag (például középmagyar kori oklevelek, birtokösszeírások stb.) vizsgálata. A kiválasztott kilenc terület a következő: Alsó-Szigetköz, Keszthelyi járás, Ormánság, Egri járás, Jászberényi járás, Baktalórántházi járás, Makó és környéke, Kalotaszeg és Nyárádmente.

Ennek a kilenc vidéknek tekintettem át a névanyagát, mintegy hatvanezer helynevet, ebből kb. 9000 tartalmaz valamilyen formában növényneveket. Ez azt jelenti, hogy minden olyan helynév, melyben szerepel növény neve – akkor is, ha másodlagos, esetleg harmadlagos keletkezésű – kigyűjtésre került. A másodlagos, harmadlagos nevekre főleg a családosulás vizsgálatakor volt szükségem, illetve felhasználtam adataikat a hangtani, alaktani stb. fejezetekben is. A statisztikai vizsgálatoknál, az értékeléskor ezeket a neveket természetesen nem vettem figyelembe. Dolgozatomban a növénynévi mikrotoponimák (jelen esetben külterületek nevei) nyelvi és nyelven kívüli kérdéseivel foglalkozom.

Az extralingvisztikai fejezetben vizsgálom a nevek valósághoz való sokoldalú viszonyát (területenként milyen növények játszanak szerepet a helynévadásban, miért, milyen arányban; milyen problémák merülnek fel a növények felismerésével kapcsolatban). Elsősorban fák, cserjék nevei szerepelnek helynevekben, hiszen nem változik a helyük évenként, bár ez nem jelenti azt, hogy lágyszárú növények nem lehetnek névmotiválók. A gyakorisági listát a kender és a szőlő vezeti. A hegyvidéki területeken inkább a vadnövények, míg alföldi jellegű vidékeken a kultúrnövények fordulnak elő többször a

helynevekben. A fajták száma is eltérő, mert a hegyes, erdős vidékeken több növény vesz részt a névadásban, így az egyéb kategória aránya jóval magasabb lesz. Az eredményekről táblázatok, diagramok készültek.

A lingvisztikai fejezetben járt utakon járok (hangtan, alaktan, szószerkezettan, szókincstan), de túl is lépek rajtuk, hiszen a nevek családosulásával is foglalkozom. A nevek nyelvi, nyelvjárási viselkedését, szerkezetét, nyelvföldrajzi jellemzőit vizsgálom. A szóföldrajzi megoszlás szemléltetésére térképvázlatok készültek. A helynevek tükrözik a területek nyelvjárási jellegzetességeit hangtani, alaktani, lexikai szempontból (az adattárak feldolgozási módszerétől függően). Többször találhatunk arra példát, hogy helynévben a növénynek olyan neve őrződött meg, mely már a köznyelvből vagy akár a nyelvjárásból kihalt *(száldob, hanga, muzsdaly, gálna).* A növényeket jelentő tájszavakat kigyűjtve elég jelentős mennyiséget kaptam. Leginkább a valódi tájszavak keltik fel az érdeklődést (*körcsönye* ‘éger’, *gesnye* ‘gyertyán’, *zsugrász* ‘juhar’), de az alakiak és a jelentéstaniak sem elhanyagolhatók (*cserfa* ‘éger’, *csengő* ‘kakascímer’, *mák* ‘pipacs’). Elsősorban alaktani jelenségek esetében találkozhatunk konzerválódott elemekkel, például Kalotaszegen a *patakjára* forma helyett előfordul a *patakára* is. De megfigyelhetjük az egyalakúsodás folyamatát is a helyneveken keresztül: *diás* → *diós*, *fenyves* → *fenyős*, *szőleje* → *szőlője*. A képzők, jelek, ragok használatának, illetve nevekbe való beépülésének gyakorisága területenként változik. Természetesen az *-s* képző, a kicsinyítő képző, a többes szám jele, a birtokos személyjel ugyanúgy megtalálható a növényneveket tartalmazó helynevekben, mint bármely más típusú helynévben. A kicsinyítő képző elkülönül a többi képzőtől és jeltől, mert előfordulása igen ritka, illetve az Ormánságban és az Egri járásban található meg valamivel nagyobb számban. A ragok viszont nem tartoznak kimondottan a nevekhez. Főleg történeti anyagban találkozhatunk velük, hiszen sokszor szövegkörnyezetből kiszakított nevekről van szó. A ragos forma a történeti anyag mennyisége miatt is Kalotaszegen a leggyakoribb.

A nevek családosulásával kapcsolatban megállapítható, hogy a valóságban jóval kevesebb a névadásra alkalmazott szavak száma, mint ahány területnek nevet kell adni. A nyelvi ökonómia azonban módot ad arra, hogy egy alapnevet új névadási aktus során ismét fel lehessen használni más-más változatban. Ilyenkor beszélhetünk családosulásról. A helyneveknek egyszerre több változata is lehet, rövidebb és hosszabb, képzős és jeles, egyes számú és többes számú, jelölt és jelöletlen stb. Az ilyen típusú helynevekben, ha a denotátum azonos, alakváltozatról van szó. Persze egy névadó közösségben (településen) nem minden növénynévből fog létrejönni továbbfejlesztett szerkezet, hanem egyet követhetünk végig az idők folyamán, de ekkor nem beszélhetünk családosulásról. Ilyen például Apagy községben (Baktalórántházi járás) a *Kenderátó* név, melynek első adata 1864-ből való, és azóta nem változott. Általában az ismertebb növények nevei azok, amelyek alkalmasak a további bővítésre. Az ezekkel jelölt területek kiemelt tájékozódási pontok lehetnek, és hozzájuk viszonyítva alakul ki a többi név, például az *alja, vége, eleje, útja* differenciáló elemekkel. A különböző területek családosulásának összehasonlításakor megállapítható, hogy elsősorban ezzel a lehetőséggel a hegyvidéken élnek, hiszen az egy községhez tartozó nevek száma itt általában több mint az alföldi területeken. A névcsaládok megalkotásához minden nyelvi lehetőséget felhasználnak a névadó közösségek a képzőktől a köznevekig.

A témára vonatkozó szakirodalmat is ismertetem. Az idegen nyelvű szakirodalomból elsősorban angol nyelvterületről származó névtani munkákat vettem figyelembe, s anyagukat összehasonlítottam a magyar névadási szokásokkal. Nemcsak a régi Magyarország területén játszanak fontos szerepet a növények a helynevek keletkezésekor, hanem a világon mindenhol, csak természetesen az éghajlattól, mezőgazdasági kultúrától függően más-más növények szerepelnek a nevekben.

FARKAS TAMÁS: A MAGYAR HIVATALOS CSALÁD- ÉS ASSZONYNÉV-VÁLTOZTATÁSOK (KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A 20. SZ. MÁSODIK FELÉRE)
Budapest, 2001. 398 + 22 lap függelék
Témavezető: Benkő Loránd, Hajdú Mihály
Opponensek: Ördög Ferenc, Raátz Judit
Védés: 2002. június 25.

Az opponensi véleményeket és a rá adott válaszokat l. Névtani Értesítő 26: 178–88.

VÖRÖS FERENC: FELVIDÉKI CSALÁDNEVEK TRIANON ELŐTT, TRIANON UTÁN
Győr–Nyitra, 2002. 366 + 79 lap melléklet
Témavezető: Hajdú Mihály
Opponensek: Fülöp László, Vörös Ottó
Védés: 2003. január 15.

Megjelenés: Vörös Ferenc: Családnévkutatások Szlovákiában. Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004. 592 l.

A disszertáció könyvként megjelent változatának ismertetését l. a Névtani Értesítő jelen számában.

BÖLCSKEI ANDREA: A NÉVTANI KORRELÁCIÓ SZEREPE A MAGYAR HELYSÉGNEVEK ALAKULÁSÁBAN (KITEKINTÉSSEL AZ ANGOL HELYSÉGNEVEKRE)
Budapest, 2002. 510 lap (107 l. adattár)
Témavezető: Hajdú Mihály
Opponensek: Bíró Ferenc, Hoffmann István
Védés: 2003. március 7.

1. A dolgozat témája. – A természetes helységnévadásban gyakori jelenség, hogy ugyanaz a névforma több település jelölésére is szolgál. Az azonos településnevek, akár egymástól függetlenül jöttek létre azonos névadó vonás alapján (homonim névalakok), akár egymásból fejlődtek ki falukettőződések vagy névköltözés során

(poliszém névalakok), zavart okoznak a tájékozódásban, ezért gyakran egyénítő jelzővel különítik el őket egymástól. Az így létrejött, megkülönböztető jelzőkkel egyénített, azonos alapnevet tartalmazó helységnevek korrelációban állnak egymással, illetve (ha van ilyen) az alapnévi alakkal. Ha a jelzővel való megkülönböztetés a nép ajkán keletkezik, tehát nem hivatalos úton, valamely hatóság kezdeményezésére jön létre, spontán keletkezésű névtani korrelációról beszélhetünk. Tekintve, hogy a rendszeres és módszeres hivatalos helységnévadás Magyarországon az 1898. évi IV. törvénycikkel veszi kezdetét, az 1898 előttről adatolt névtani korrelációkat elvben spontán keletkezésűeknek kell tartanunk.

Dolgozatomban a spontán keletkezésű korrelatív helységneveket több szempontú elemzésnek vetettem alá. Forrásaim (GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza; HOFFMANN ISTVÁN – RÁCZ ANITA – TÓTH VALÉRIA: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból; CSÁNKI DEZSŐ – FEKETE NAGY ANTAL: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában; Lexicon Locorum… 1773 és LIPSZKY JÁNOS: Repertorium Locorum… 1808) alapján három korszak (a 13−14. sz., a 15−16. sz. és a 18−19. sz.) névkorrelációs rendszerét rajzoltam meg, majd e szinkrón metszetek összevetésével diakrón következtetéseket vontam le a természetes oppozíciós rendszer kialakulásának folyamatára, a rendszer változásaira, módosulásaira nézve. Helységnév-korrelációkat természetesen nemcsak a magyar névkincsben találunk, dolgozatom ezért megvizsgálja az angliai helységnevek oppozícióit is, összehasonlítva a két rendszer sajátosságait, jellegzetes vonásait. Függelékként a magyar helységnév-korrelációk térbeli elhelyezkedését megyék és korszakok szerint mutató mintegy 150 térképet mellékeltem. A dolgozatot a magyar egyénített helységnevek korszakok szerinti adattára, illetve a differenciáló jelzővel egyénített angol településnevek adattára zárja.

2. Eredmények. – Az eredmények, tanulságok a következőképpen foglalhatók össze.

2.1. A tájékozódásban zavart okozó azonos helységnevek megkülönböztető jelzővel történő egyénítése a természetes névadás korai korszakától kezdve megfigyelhető a magyar településnevek körében. A statisztikai adatok jól mutatják, hogy mindhárom korszakban a leggyakoribb helységneveket (pl. *Kér, Apáti, Keresztúr, Németi, Újfalu* stb.) látták el differenciáló jelzővel a névadók. Ezeket a településneveket éppen gyakoriságuknál fogva kellett megkülönböztetni egymástól, az általuk jelölt különböző, nem egyszer egymástól jelentősebb távolságra eső települések egyértelmű azonosítására.

2.2. A szakirodalom fejezetei az összetett földrajzi nevek szerkezetét általánosságban az alapelem és a megkülönböztető elem kettőssége alapján elemzik. A földrajzi köznevek mellett jelentkező elsődlegesen megkülönböztető jelzőkkel szemben a differenciáló jelző, mivel földrajzi tulajdonnévhez kapcsolódik, másodlagosan megkülönböztető elemként fogható fel. Mind az elsődlegesen, mind a másodlagosan megkülönböztető jelzők a település egy jellegzetességét, egyéni sajátosságát emelik be a névbe, így a másodlagosan megkülönböztető (differenciáló) jelzők jelentéstani típusai lényegében egybeesnek az elsődlegesen megkülönböztető jelzők szemantikai típusaival, tulajdonképpen ezeknek földrajzi tulajdonneveken jelentkező „kiterjesztései”.

2.3. A differenciáló előtagok határozott jelentéstani csoportokba sorolhatók: a differenciáló jelzők felosztására, jellemzésére kialakított rendszerezésem nagyobb részben HOFFMANN ISTVÁN (Helynevek nyelvi elemzése), kisebb részben MEZŐ ANDRÁS (A magyar hivatalos helységnévadás) munkáin alapul.

2.4. Az azonos alapnév által összetartott korrelációk a szembenálló helységnevek száma szerint, ezen belül szemantikai típusaik szerint osztályozhatók. Aszerint tehát, hogy az egyes korrelációkban hány tag áll szemben egymással, megkülönböztethetünk csonka, kéttagú, háromtagú és soktagú korrelációkat. Szabályos csonka korrelációról akkor beszélünk, ha az egyetlen jelzővel egyénített alak az előtag nélküli alapnévvel áll szemben (pl. *Kaposdada – Dada* [18−19. sz., Somogy]). A csonka korrelációk sajátos, szabálytalan típusaként tarthatjuk számon az ún. korrelációhiányos eseteket: itt, bár a jelzős névalak oppozíciót ígér, ténylegesen szembenálló névforma nem található (pl. *Nemesdéd* [18−19. sz., Somogy]). A kéttagú korrelációk csoportjába azok az oppozíciók tartoznak, amelyekben két jelzős névforma áll szemben egymással, alapnévi alak pedig nincs. A háromtagú korrelációk egy része úgy lesz háromelemű, hogy a két jelzős alak mellett az alapnév is tagja az oppozíciónak, másik csoportjukat az jellemzi, hogy három jelzős alak áll szemben egymással, s a korreláció nem tartalmazza az alapnévi formát. A soktagú korrelációk négy vagy több névalakból állnak. A két-, három- és soktagú korrelációk csoportjain belül megkülönböztethetünk szabályos (valamennyi jelzős alak azonos jelentéstani kategóriájú előtaggal bír, tehát például az azonos alapnév mellett minden jelző a lakosság etnikai eredetére utal: *Magyarraszlavica – Tótraszlavica* [18−19. sz., Sáros]) és szabálytalan (a jelzők eltérő jelentéstani kategóriákba tartoznak, tehát például az egyik jelző a lakosság etnikai eredetére utal, a másik pedig víznévre: *Ráckeve – Túrkeve* [18−19. sz., Pest – Nagykunság]) oppozíciókat. A két- és háromtagú szabályos korrelációkat tovább csoportosíthatjuk aszerint, hogy az oppozíció befogad-e még további jelzős alakokat is, s ha igen, hányat. A zárt korrelációk a meglévő jelzős tagokon kívül egyéb jelzős alakot nem fogadnak be (pl. *Külsőcsobád – Belsőcsobád* [18−19. sz., Abaúj]). Félig zártnak az olyan korrelációkat nevezhetjük, amelyek a meglévő jelzős tagok mellé befogadhatnak ugyan további jelzős alakokat, de csak meghatározott mennyiségben (pl. *Alsóborsad – Felsőborsad* [18−19. sz., Veszprém]). Megjegyzendő azonban, hogy az alapnevet nem tartalmazó szabályos háromtagú korrelációk csoportjából a félig zárt oppozíciók alcsoportja hiányzik, hiszen ha az *Alsó – Felső* jelzőpár mellé a *Közép(ső)-* előtag is beépül a háromtagú korrelációba, a rendszer zárt lesz, nem lehet tovább bővíteni újabb térbeli viszonyra utaló jelzős taggal (pl. *Alsószlécs – Középszlécs – Felsőszlécs* [18−19. sz., Liptó]). A nyitott korrelációk akárhány, a meglévő jelzős tagokkal azonos jelentéstani típusba tartozó egyénített névformával bővíthetők: például bármely alapnév felvehet elvileg korlátlan számban olyan jelzőt, amely a lakosság etnikai eredetére utal: *Magyarmecske – Rácmecske* [18−19. sz., Baranya], s az alapnévhez még számos más népnév is kapcsolódhatna.

A korrelációk kis hányada az ún. sajátos korrelációk közé tartozik. Ilyenek a több, egymásra következő megkülönböztető névrészt tartalmazó helységnév-korrelációk (az alapnév előtt két különböző típusú, nem egy időben megjelenő jelző található: egy már eredendően is jelzővel egyénített nevet újabb differenciáló előtaggal toldanak meg a névadók az eredeti település kettészakadásakor, pl. *Ófazekasvarsánd – Újfazekasvarsánd*

[18−19. sz., Arad]), a keveredő rendszerek (az oppozícióban résztvevő névformákban egyazon időben változó jelzőt találunk, ilyen esetekben a települések egyénítését több jellemző vonás is szolgáltathatta, s még nem alakult ki véglegesen, hogy a megkülönböztetés mely jellegzetesség alapján történik, pl. *Alsó/Nagy/Németborsa – Középborsa – Felső/Kis/Tótborsa* [18−19. sz., Pozsony]), illetve az azonos alapnévhez kapcsolódó azonos típusú rendszerek (az alapnévhez ugyanaz a jelzőpár két, esetleg három ízben kapcsolódik, akár ugyanazon a megyén belül, pl. a 18−19. sz.-ban Zalában három *Alsószenterzsébet – Felsőszenterzsébet* oppozíciót találunk, egymástól járásnyi távolságra).

2.5. Három korszakunkat összevetve megállapíthatjuk, hogy az oppozíciók száma az idők során szaporodik ugyan, de a korrelációs rendszer egészének épülése nem egyenes vonalú: a már létrejött oppozíciók módosulhatnak (elemszámváltozással, pl. 15−16. sz.: *Kiskozár – Nagykozár*, 18−19. sz.: *Kiskozár – Nagykozár – Ráckozár* [Baranya]; jelzőcserével, pl. 13−14. sz.: *Magyarzábrány – Tótzábrány*, 15−16. sz.: *Belsőzábrány – Külsőzábrány* [Arad]; illetve e kettő kombinációjával, pl. 13−14. sz.: *Pusztamálas – Mindszentmálasa – Ködimálas*, 18−19. sz.: *Kismálas – Nagymálas* [Bars]), kihalhatnak (pl. 15−16. sz.: *Kismeregyó – Nagymeregyó*, 18−19. sz.: *Meregyó* [Kolozs]), új szembenállások keletkezhetnek (pl. 1256 és 1317: *Vadász* : 1332−5: *Felvadász – Alvadász*); a megszületett korrelációknak csak kis hányada marad fenn változatlanul az idők során (mindhárom korszakon keresztül változatlan oppozíció, pl. *Alcsút – Felcsút* [Fejér]).

2.6. A korrelációban álló nevekkel jelölt helységek átlagos távolsága alapján korszakról korszakra jellemezhetjük a természetes névadásban működő emberi látókört: ez a 13−14. században tipikusan 15−20 km-nyi, a 15−16. században 30−35 km-nyi távolságot ölel fel, míg a 18−19. században körülbelül egy-egy járásnak, esetleg megyének megfelelő nagyságú területre terjed ki (mintegy 50−60 km-nyi távolság), de nem mindig igazodik a mesterségesen létrehozott közigazgatási határokhoz. A tipikusnak mondható távolságokat mindhárom korszakban mintegy 15−20 km-rel meghaladja az egymástól legmesszebb elhelyezkedő korrelatív névformákkal jelölt települések távolsága, pl. 13−14. sz.: *Szekcsőpeterd – Krassópeterd*: 40 km (Baranya), 15−16. sz.: *Mező/Barátnyárád – Nyárád*: 50,1 km (Borsod), 18−19. sz.: *Taktakenéz – Érkenéz*: 77,2 km (Szabolcs).

2.7. A megkülönböztető jelzővel ellátott angol helységneveket EILERT EKWALL klasszikus szótárából gyűjtöttem ki (The Concise Oxford Dictionary of English Place-Names. 4th ed. Oxford, 1960), a helységnevek megkülönböztető elemeit KENETH CAMERON nyomán csoportosítottam (English Place-Names. London, 1969). Az angol helységnév-korrelációk jelentős része korábban (13−14. század) épült ki, s az idők során inkább változatlan maradt, mint a magyar oppozíciók, mégis a két rendszer fő jellemvonásai igen hasonlóak. A differenciáló elemek lehetséges motivációs tényezői lényegében megegyeznek; némi különbségként azt emelhetjük ki, hogy az angol helységneveknél a települések egymáshoz viszonyított helyzetét megadó jelzők mellett külön jelentkeznek az égtájra mutató előtagok (amelyek egyébként a legnépszerűbb névegyénítő elemek), míg ez utóbbi jelzőtípus a magyar helységneveknél hiányzik, vagy legalábbis egybeolvad a települések egymáshoz viszonyított helyzetét megadó jelzők csoportjával. Eltérést figyelhetünk meg azonban a differenciáló elemek egyes szemantikai típusainak gyakorisága tekintetében a két nyelv kapcsán: az angol differenciált névformák között kevesebb

a település korára, az egykori lakók nemzetiségére, vagy a tájegységre utaló megkülönböztető elemmel ellátott nevek aránya, ugyanakkor nagyobb a település jellegzetes építményét, a közeli földrajzi objektumot, az adminisztrációs egységet jelölő egyénítő elemek hányada. A korrelációk típusai lényegében azonosak, bár alapnév nélküli szabályos félig zárt háromtagú korrelációkat csak az angol oppozíciók között találunk. Igaz ugyan, hogy az angol korrelációk kapcsán nem különíthettük el a spontán keletkezésű, illetve a mesterségesen létrejött oppozíciókat, ám úgy tűnik, a korrelációban álló nevekkel jelölt helységek egymástól való átlagos távolsága lényegében azonos a 18−19. századi magyar oppozícióknál mért átlagtávolsággal. A két korrelációs rendszer hasonlóságának okát abban láthatjuk, hogy az azonos helységnevek differenciáló jelzővel történő megkülönböztetésében lényegében az általános emberi logika szabályai, kategóriái tükröződnek, ezeknek megfogalmazása pedig nyelvi, ezúttal névtani univerzálét eredményez.

N. CSÁSZI ILDIKÓ: ZOBORALJA HELYNÉVTÍPUSAINAK VIZSGÁLATA

Budapest, 2002. 234 lap (135 l. adattár)

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Hegedűs Attila, Vörös Ottó

Védés: 2003. március 31.

A disszertáció a zoboralji helynévgyűjtésem anyagán alapuló névvizsgálat tanulságait tartalmazza. A helyszíni gyűjtés 1993-tól 1996-ig tartott, s kiterjedt a rohamosan asszimilálódó, a nyelvhatár peremvidékén fekvő, nyelvszigetté váló kistérség teljes névanyagára, azaz történeti és mai helyneveire. Bemutatom a névalkotó nyelvi elemeket, azok hatékonyságát (elterjedtségét, megterheltségét) is. Eljárásom rendszerező jellegű, melyhez nem valamiféle újabb tipológiát szándékozom kidolgozni, hanem korábbi rendszerező munkák módszerét alkalmazom, ezáltal munkám más területek anyagaival is összevethető.

Fő célom a közvetlenül Zoboraljához tartozó 15 település helyneveinek mint sajátos szókészleti elemeknek nyelvészeti eszközökkel történő leírása, több szempontú elemzése. Az összegyűjtött történeti és élőnyelvi helynévanyag alapján törekszem feltárni a tájegység névalkotásában szerepet játszó nyelvi eszközöket. – A névanyagot többféle szempont szerint dolgozom föl. Az egyes fejezetek felépítése hasonló: először a névtípussal – településnevek, belterületi nevek, vízrajzi nevek, határnevek építménynevek – kapcsolatos szakirodalmat tekintem át, majd a névtípus szemantikai jellemzőit ismertetem, összegzem számszerű százalékos adatokkal kiegészítve. Ezeken belül vizsgálom az objektumok alap- és bővítményrészeinek rendszerét az élő és történeti névanyagon. A tipológiák alapvetően névélettani szempontúak, mivel a mintegy 150 évre visszamenő adatok történeti vizsgálatra nem adnak elég megbízható alapot.

A szűk értelemben vett Zoboraljához a Zobor–Harancsa–Zsibrice hegylánc két oldalán található 15 település tartozik. A Kárpát-medence nyugati felében a Zobor-vidéki magyarok alkotják a magyarság legészakibb összefüggő csoportját. Ezek a települések földrajzi fekvésüknek köszönhetően további három területre oszthatók: hegymegi (Béd,

Menyhe, Szalakusz), vízmegi (Vícsápapáti, Lajosfalu, Egerszeg) és hegyaljai falvak (Gerencsér, Alsócsitár, Zsére, Gímes, Lédec, Kolon, Geszte, Pográny, Alsóbodok). Már az 1991-es népszámlálási adatok alapján egyértelmű, hogy a Zobor-vidék különálló magyar nyelvszigetté vált. A legutóbbi (2001-es) népszámlálás adatait tekintve a kedvezőbb politikai helyzet ellenére az asszimiláció növekedett. Az utóbbi 10 évben a zoboralji magyarságnak csaknem negyede „tűnt el". Ennek csak részben oka a népességfogyás, mert amíg a teljes lakosságnak csak 6,91%-a fogyott, a magyar lakosságnak a 22,83%-a.

Vegyes nemzetiségű, többnyelvű területeken is elengedhetetlen a gyűjtés teljességére való törekvés. A történeti és mai élő névanyag ismeretében elmondhatjuk, hogy a szlovák nyelvi adatok ezen a vidéken valóban másodlagosak, de az asszimiláció ilyen mértékű növekedése, a hatalom egyértelmű törekvése következtében fennáll a veszélye annak, hogy a szláv nevek elsődlegessé válnak. Emiatt magyar anyanyelvű adatközlőkkel dolgoztam, akiknek névhasználatában szintén megjelennek a szlovák nevek. Ezeket nem hagytam ki az adattárból, s a feldolgozásban is vizsgálom, milyen regionális átvételekkel találkozunk a tájegység helynévkincsében.

A Zoboralján végzett helynévi kutatásomban különösen nagy figyelmet fordítottam a nevek lejegyzésére, mert ezek az adatok megerősíthetik, kiegészíthetik a Zobor-vidék nyelvjárásáról meglévő ismereteinket. Egy rövid fejezetben a tájegység bemutatása után néhány, a helynevekben is nyomon követhető nyelvjárási sajátosságot írok le.

Feldolgozás. – Zoboralja 16 428 ha területén 15 község névanyagát vizsgálom. Összesen 1656 számozott objektumhoz 4782 név tartozik, így minden egyes ponthoz közel három alak- és lexikai változat kapcsolódik. Magyar anyanyelvű adatközlők hiányában egy településnek (Lajosfalu) csak a történeti névanyagát, egy településnek (Szalakusz) pedig a szomszéd falvakból származó adatközlőktől gyűjtött népi neveit, illetve történeti anyagát dolgoztam föl. Az elemzésben nem foglalkozom a szlovák hivatalos nevekkel, ezek népi változataival is csak akkor, ha a magyar anyanyelvű adatközlőim névhasználatában megjelennek.– Az egyes nevek elemzésekor a névegyedek alkotásában részt vevő elemek, az ún. névrészek jelentését, szófaját, morfológiai és szintagmatikus kapcsolatukat, illetve összekapcsolódási módjukat vizsgálom. A névszerkezet vizsgálatában a hagyományos grammatikai elemzéseket követem, és ezek alapján ugyanúgy járok el, mint a közszavak összetételeinek elemzésekor.

Vizsgált területemen, Zoboralján 15 mai és 7 egykori településnév elemzését végzem el jelentéstani és alaktani szempontból. A néhány egykori településnév határnévvé válásával sikeresen lokalizálható a forráskiadványokban eddig csak körvonalazott több Árpád-kori település. *Kernye, Kovácsi, Malánta* külterületi lakott helyként található meg, *Gethfalu* pedig a lakosság kicserélődése után más birtokviszonyt *(Baráti)* nevezett meg a névadásban. A településnevek legnagyobb százalékban (50%) személynévi lexémákból épülnek föl. A Zoboraljához tartozó települések néhány kivételével honfoglalás koriak, s zömükben magyar névadással keletkeztek.

A Felvidék helynévanyaga – az államnyelvi hatásokat tükröző hivatalos neveken kívül – legfőképp a belterületi neveket tekintve tér el az anyaországi helymegjelölésektől, ugyanis a kisebb településeken évtizedekig hiányzott a hivatalos utcanév. Zoboralja magyar településeinek belterületi névanyaga egységes képet mutat. Ettől két falu név-

anyaga tér el (Gerencsér és Alsócsitár), mivel ezek a települések Nyitrához tartoztak/tartoznak, ezért a hivatalos névadás jellemzői is megfigyelhetők az utcaneveikben. A többi település belterületi névanyagán a természetes utcanévadás jellemzői ismerhetők fel. A leggyakoribb *utca* névrészen kívül az ősi, jellegzetes utcanévi utótagokkal is találkozhatunk: *vég, szer, part*; ezen kívül a szomszédos településre vagy a legtávolabbi dűlőbe vezető útnevek jelentősek, illetve a belterülettel határos egykori külterületi határrésznevek falurésznévvé válása kísérhető figyelemmel. Nem jellemzők a Magyarországon oly gyakori motiválatlan, csak a puszta tiszteletadást kifejező emlékeztető nevek. Ha a közszói tulajdonnévi arányokat vizsgáljuk a tájegységen belül, akkor a belterületi nevekben 50 esetben találunk tulajdonnévi (személynévi és településnévi) elemet, ami az összes belterületi helynévhez viszonyítva mindössze 17,85%; csak közszói elemekből a belterületi nevek 82,15%-a épül fel. Ez az adat a magyarországi adatokhoz viszonyítva a külterületi határrészekre jellemző.

A folyó-, állóvizek és ezek részeinek, illetve a források, kutak alaprészmegnevezése nem differenciálódik, csak nagyon kevés lexémát használnak föl ezek megjelölésére. A víz menti területek csoportja már sokkal változatosabb képet mutat, a nevek több mint 40%-a tartozik ide. Az általános közszói jelentésű földrajzi közneveken kívül számos tájszót *(Derék, Csergető, Haniszó, Tökinye)* is találunk, amelyek azonban az INCZEFI-féle „névkövület" fogalomkörébe tartoznak, ugyanis már az idősebb adatközlők sem használják ezeket a tájszavakat, azok csak a helynevekben élnek.

A határnevek csoportjában 405 egyrészes és 828 kétrészes, összesen 1233 név (= 100%) jelentéstani tipológiáját végzem el. A domborzati nevek a tájegység jellegéből adódóan eléggé differenciáltak, néhány régióra jellemző tájszót és regionális átvételt is tartalmaznak *(piliske, séd, lápa, mál, part, csicsók, hora, horka)*. A határrészneveken belül jelentős részt képviselnek a természeti környezet leírásához tartozó helyzetviszonyító, alak-meghatározó, méretjelölő, természetes növényzetre és állatvilágra utaló nevek; együttesen a határnevek több mint egynegyede tartozik ide, majdnem annyi, mint a gazdálkodási és birtoklástörténeti nevek. A határnevek között is főként a talajminőségre és a növényzetre utalók között találunk számos tájszót (*Gurdal, Habany, Csóvány, Rakottyás, Galagos* stb.). Bővítményi részként 773 lexémát (= 100%) használnak föl a 828 kétrészes névben. Ezek többsége, több mint háromnegyede közszó (76,07%), csak 21,86%-a tulajdonnévi (településnévi és személynévi) eredetű. – A viszonyszós és viszonyragos szerkezetek igen gyakoriak az élő névhasználatban, nem csak a történeti anyagokban találkozunk velük. A többes jelű és ragos alakok névkövületté válását bizonyítják az olyan névformák, amelyek eltérnek a grammatikában megszokott morfémaszerkezettől: *Vermeki, Harasztoki, Bodoknáli*.

Az építménynevek meglehetősen egysíkúak a megkülönböztető tagok szempontjából, szerkezetileg pedig még inkább. Ezért csak a jelentéstani csoportosítást végeztem el. Alakilag csak az egy- és kétrészes nevek arányára utalok. Az építmények típusában 211 név található.

Az összegző rész Zoboralja névadási jellegzetességeit mutatja be. Zoboralja névanyaga jelentéstani szempontból igen erősen tagolt: 25 névfajtát különböztethetünk meg ezen a viszonylag kis területen, ebből a belterületen 18-at, víznevek között 16-ot, a határnevek között 19-et. E tájra jellemzőként megállapítható, hogy a személyneveknek a

helynévadásban betöltött szerepe csekély, ezzel szemben közszói elemek s bennük élő és kihalt tájszavak vesznek részt nagymértékben a névadásban, valamint az államnyelv hatása is egyre erőteljesebben kimutatható a névhasználatban. A nevekben jelentkező szlovákizmusokat két típusra osztottam: az elhomályosult szlovák közszavakéra, amelyek teljesen beépültek a magyar névkincsbe, illetve az utóbbi évszázad államnyelvi hatásából adódó párhuzamos névhasználatéra, mely egyre inkább kiszorítja a magyar elnevezéseket.

A szocialista nagyüzemi gazdálkodás a magyar névanyagot számottevően nem csökkentette, mert főként ezeket a neveket fordították le az államnyelvre, a szlovák nyelvhasználó által értelmezhetetleneket szlovák helyesírással közölték a térképeken. A térképadatokból kiderül, hogy ezek a megnevezések a vidéken korábban létezett tájszókat őriztek meg, és szinte változatlan formában jelennek meg *(Salga ~ Šalga, Kurdok, Poronna ~ Porona, Csetertek ~ Četerty),* vagy meglévő szlovák közszóval azonosították a térképkészítők (*Heréb ~ Hríb* 'vargányagomba'), s ezt vezették rá a térképekre. A külterületi megnevezéseknél szembeötlő, hogy a mai gazdálkodás egyáltalán nem jelenik meg a helynevekben. Alaktani szempontból fontos tájjellemző vonás a viszonyszós és viszonyragos szerkezetek gyakorisága, a többesjelű és ragos alakok névkövületté válása.

Adattár. – Zoboralja 15 településének teljes körű földrajzi névanyagát tartalmazza. Helységenként tárgyalom a névanyagot, a helységekhez térképet csatolva, s ezen számmal azonosítva minden helynevet, ezáltal minden adat visszakereshető. Az egyes falvakon belül különválasztom a belterületet és a külterületet. Az egyes helységekhez rövid történeti és néprajzi tájékoztatás kapcsolódik.

A kiadványt a névrészekre is kiterjedő **névmutató** és a **bibliográfia** zárja.

GASPARICSNÉ KOVÁCS ERZSÉBET: A ZSÁMBÉKI-MEDENCE TÖRTÉNETI ÉS MAI HELYNEVEINEK VIZSGÁLATA

Budapest, 2002. 276 lap (77 l. adattár)

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Vörös Ottó, Hoffmann István

Védés: 2003. december 19.

A dolgozat célja a Zsámbéki-medence történeti és mai helyneveinek összegyűjtése és elsődlegesen nyelvi szempontú elemzése. A téma választását indokolta, hogy bár az országos helynévgyűjtés a legtöbb megyében már lezárult vagy lezárulóban van, Pest megyében, ezen belül a Zsámbéki-medencében sem történt meg ez idáig a nevek módszeres felkutatása, illetve rendszerezése, jóllehet a régió központi elhelyezkedése, sajátos történelmi és gazdasági helyzete a helynévkutatás és -elemzés szempontjából is sok tanulságot hordoz. A feldolgozáshoz gyűjtött történeti adatokat oklevelekből, kataszteri térképekről, úrbéri iratokból, képviselő-testületi jegyzőkönyvekből, helynévtárakból merítettem, a források részletes bibliográfiáját külön fejezetben adom meg. A mai névanyagot helyszíni gyűjtéssel, helynévtárak, valamint az 1980-as években született kéziratok felhasználásával tártam fel. A dolgozathoz adattár is tartozik, amely a történeti és a mai neveket egyaránt tartalmazza.

A *Zsámbéki-medence* megnevezés elsősorban földrajzi egységre vonatkozik: a fővárostól nyugati irányban fekszik, északról a Pilis, délről az Etyeki-dombság, keletről a Budai-hegység, nyugatról a Gerecse, délkeletről a Tétényi-fennsík, délnyugatról pedig a Vértes határolja. A területen található települések történetét, gazdasági és társadalmi szerkezetét megismerve azonban az volt a feltételezésem, hogy a községek összetartozása a helynévi anyagban is tükröződik majd. A tapasztalatok összegzését külön fejezetben végeztem el, eredményeimet más területek névanyagával is összevetettem.

A helynevek leíró elemzésében HOFFMANN ISTVÁN modellje alapján helynévfajtánként funkcionális-szemantikai, valamint lexikális-morfológiai elemzést végeztem. A funkcionális-szemantikai elemzéssel a denotátumok tulajdonságai és nevük közötti összefüggéseket vizsgáltam. A lexikális-morfológiai elemzéssel a funkcionális névrészek nyelvi felépítését állapítottam meg. A kétrészes nevek részeinek nyelvtani viszonyát szintagmatikus elemzéssel tártam fel. A nevek keletkezésének vizsgálatát a szintaktikai szerkesztés, a morfematikus szerkesztés, a jelentésbeli névalkotás, a szerkezeti változás, valamint a névátvétel típusainak felhasználásával végeztem. Az írásbeli forrásokból és a szóbeli adatgyűjtéssel feltárt 2733 nevet névfajtánként mennyiségi és minőségi szempontból is megvizsgáltam. A vizsgálat néhány tanulságát az alábbiakban közlöm.

A területen ma kilenc község található. Nevük személynévi, törzsnévi, illetve köznévi eredetű, egy- és kétrészes nevek egyaránt találhatók közöttük *(Tök, Biatorbágy)*.

Az általam összegyűjtött helynevek csaknem fele 1 157 (42,33%) határnév. Ezek csaknem egyötöde (226) német. Mind a magyar, mind a német nevek keletkezésében döntően a szintagmatikus szerkesztés játszott szerepet, bővítményrészeik nagy része helynév vagy helynévi származék, amely az adott területnek valamely más területhez való viszonyára utal. Az 1157 névben az egyrészes nevek, illetve a kétrészes nevek alaptagjai 300-féle lexémával fejeződnek ki. Az alaptagok csaknem háromnegyede az objektum fajtáját jelöli meg, a fennmaradó egynegyed részen belül a külső körülményre (elsősorban a növényzetre) utaló alaptagok aránya a legnagyobb.

Magas a lakott területek (24,73%), valamint az építmények nevének (24,69%) aránya is. A lakott területek nevei között részletesen vizsgáltam a ma élő utcaneveket. A teljes utcanévanyagnak 27,08%-át alkotják az emlékállítási céllal adott nevek. Ez az arány jóval kisebb a HAJDÚ MIHÁLY által 1983-ban 84 falu 637 utcanevére kiterjedő vizsgálatában megállapított 82,3%-os előfordulásnál (l. Névtani Értesítő 8: 32–49). Tapasztalataim azt mutatják, hogy kevés név maradt fenn a régi népi névadásból, örvendetes viszont, hogy az újabb hivatalos utcanévadásban egyre nagyobb a természeti környezet szavaiból alakult nevek száma, amelyek egy része konvencionális funkciójú, más része pedig ténylegesen utal a környezetre. Több településen is tapasztalható az újonnan létesült utcák elnevezésében a tájékozódást segítő névbokrosítás jelensége. Az építménynevek csoportjában jellemző az épület valamilyen sajátosságára, funkciójára, tulajdonosára vagy a benne működő intézményre való utalás. A két mai nagyközségben, Biatorbágyon és Zsámbékon e kategóriában régi háznevek is maradtak fenn elsősorban az idősebb korosztály névhasználatában.

A víznevek és a domborzati nevek a teljes névanyagnak csak kisebb hányadát alkotják, más nevekben, elsősorban a határnevekben való felhasználásuk azonban jelentős. Az alaptagként vagy egyrészes névként előforduló vízrajzi köznevek nem mutatnak nagy

változatosságot, a felszín alatti vizek gazdagságával összefüggésben viszont nagy a *forrás*, illetve a *kút* alaptagok megterheltsége. A terület domborzati neveinek többsége kifejezi a hely valamilyen sajátosságát, tényleges tulajdonságát, külső körülményekhez, helyhez való viszonyát. A hely tulajdonságának kifejezésére legnagyobb számban köznévi és melléknévi bővítményrészek szolgálnak. A köznevek csoportjában a növény- és állatnevek mellett az anyagnevek, építménynevek is nagy számban fordulnak elő, de jellemző olyan egyéb köznevek felhasználása is, amelyek metaforikusan utalnak a térszínforma valamilyen tulajdonságára.

Mivel a kilenc községből ötben a 18. századi betelepítések következtében 1945-ig jelentős volt a német nemzetiségűek száma, ezért a nevek összegyűjtése és elemzése során a német neveket is figyelembe vettem. A nevek továbbélése, aktív használata, illetve passzív ismerete településenként különböző mértékű, bár általában tapasztalható a hagyományok összegyűjtésének és őrzésének igénye (Perbál és Zsámbék község német nyelvű helytörténeti monográfiája is külön fejezetet szentel a helynevek bemutatásának).

A helynevek gyűjtésével és feldolgozásával célom volt az is, hogy feltárjam, mit jelent e terület fővároshoz közeli fekvése a nevek megőrződése, fennmaradása szempontjából. Ezért kérdőívek segítségével a névanyag aktív, illetve passzív ismeretét több korosztályban is vizsgáltam, s vizsgálataim eredményeit a községek mai településpolitikájával összefüggésben külön fejezetben elemeztem. Az elvégzett felmérés, illetve az adatgyűjtés azt jelzik, hogy a korábbi helynevek fennmaradása szempontjából a terület „veszélyeztetettnek" számít, ugyanakkor – igaz, egyelőre inkább csak hivatalos névadással – nagyobb számú helynév születése várható.

Munkám illeszkedik a helynevek Pest megyében jelenleg még folyó gyűjtési munkálataihoz, az adattárban szereplő történeti és mai helynevek részét képezhetik a majdani Pest megyei adattárnak, a helynevek feldolgozása pedig talán hozzájárulhat a nagyobb terület névrendszerének megismeréséhez is.

KOI BALÁZS: SZEMÉLYNÉVADÁS TISZABEZDÉDEN (A REFORMÁTUS EGYHÁZI ANYAKÖNYVEK ALAPJÁN) 1766–2000.

Budapest, 2003. 142 + 10 lap melléklet

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Farkas Tamás, Sebestyén Árpád

Védés: 2004. június 4.

Megjelenés: Koi Balázs: Személynévadás Tiszabezdéden (a református egyházi anyakönyvek alapján) 1766–2000. Magyar Névtani Dolgozatok 197. Nyíregyháza, 2005. 171 + 10 l. melléklet

Témaválasztásom személyes motiváción alapul. Kutatásom helyszíne szülőfalum, a Tisza mellett fekvő 2063 fő lakosú Tiszabezdéd község (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye). A falu 18. század végi, 19. és 20. századi rövid településtörténetének ismertetése során szólok a református lakosság számának alakulásáról, mert forrásaim a református

egyházi születési anyakönyvek (mindvégig magyar nyelven vezették őket) voltak. A házassági matrikulákat, a halotti anyakönyveket csak a ragadványnevek, családok azonosításánál, az íráskép megfejtésekor használtam. A település minden időszakban megőrizte református jellegét, igen csekély a más felekezetűek számaránya. Az első adatok 1766-tól datálódtak, ez adatgyűjtésem időbeli kezdete, a vége pedig a 2000. év. Ebből adódik, hogy írott neveket jegyeztem le, s ez megszabta vizsgálódásom kereteit is. A behatárolt időegységen belül teljességre törekvően tárom fel a község személynévanyagát: a családnévtípusokat, a keresztnévdivat hatóerőit, a ragadványnevek rendszerét. Az összehasonlítás lehetőségét szem előtt tartva vizsgálok minden személynévtípust. Tudatosan törekszem az adatok statisztikai szempontok szerinti bemutatására. Az elemzés hitelesítői az adattárak. Táblázataim bemutatják az időmetszetekbe sorolt névanyag állományának tagolódását, a korszakok során nyomon követhető változásokat. A 235 év névanyagának feldolgozása során az időbeliség, a felekezet és a névtípus szempontjaira voltam tekintettel.

A családnévanyag (546-féle családnév) megoszlását az előzmények szerinti, jelentéstani, motivációs szempontból vizsgálom. A fejezetet gyakorisági mutató, betűrendes adattár zárja, amelyben jelzem az első előfordulást, a név alakváltozatait, a százalékos megoszlást. A köznévi alapszavú nevek aránya a legnagyobb (189 név, 34,61%) a községben, de jelentős szerepet játszanak a hely- és településnévi (162 név, 29,67%) és személynévi eredetű nevek (118 név, 21,61%) is. A három fő típus közti eltérés mutatja, hogy melyik mennyire jellemző a közösség névadására. Az idegen eredetű nevek száma 67 (12,27%).

A keresztnévanyag bemutatása során a 235 éves időszakot kilenc, egyenként 25 éves periódusra osztva külön rendszerezem a férfi- és a női neveket. A szinkrón metszetekből vezetem le a diakrón változási folyamatokat. A 232-féle (90 férfi és 142 női) első keresztnevet 7222 gyermek viselte (3697 fiú, 3525 leány). Az összesítő betűrendes férfi- és női névi adattárakból leolvasható, hogy a névanyagban mikor jelenik meg először a név, mely nevek jelentek meg újként (névgazdagodás), vagy melyek hiányoznak már az adott periódusban (névszegényedés). Szerepel (minden időmetszetben) a név előfordulási száma és százalékos részesedése is. – A legnépszerűbb nevek: *János, István, Ferenc, József, András, Károly, Lajos, Gyula Sándor, Béla;* illetve *Erzsébet, Borbála, Julianna, Eszter, Zsuzsanna, Ilona, Sára, Mária, Ida, Veronika* voltak; ezek gyakorisági táblázatban olvashatók. A keresztnevek divatjának változása grafikonokon is látható. A névanyag relatív és abszolút mutatói alapján a vizsgált időszakban egy férfinéven átlagosan 28,49 férfi, egy női néven 24,22 nő osztozik; az évenkénti megterhelés pedig a férfiaknál 0,23, a nőknél 0,19. – Külön tárgyalom az ikrek névadását (a 235 év alatt 93 kettős és egy hármas ikerszülés fordult elő); megfigyelem a több keresztnév adásával kapcsolatos jelenségeket (287 gyermek esetében: 145 leány, 121 fiú). Vizsgálom a keresztnevek helyesírását, s a 18–19. századi névanyagot csoportosítom eredet szerint is. Szólok a családnév és keresztnév kapcsolatáról a hangrend, a szótagszám, az alliteráló névszerkezetek vizsgálata alapján.

Részletesen foglalkozom az írásbeli ragadványnévanyaggal, a névkiegészítő, névhelyettesítő formulákkal. Az anyakönyvek tanúi e névcsoport családnévvé válásának, a névelemek bővülésének, jellemző sorrendjének, az írásmód alakulásának, a név tovább-

élésének. A község névrendszerében a betűszós, „közömbös” hangulatú ragadványnevek a legjelentősebbek.

Munkámban arra törekedtem, hogy a hazai névtani kutatási módszereket, bevált eljárásokat megőrizzem (a fő fejezetek előtt áttekintést adok az oda vonatkozó általános kérdésekről, illetőleg a szakirodalomról), emellett új ismeretekkel, adatokkal bővítsem a névtudományt, hogy dolgozatom bekapcsolható legyen a tudomány eredményeibe.

HÁRI GYULA: LÉTESÍTMÉNYNEVEK NÉVTANI VIZSGÁLATA FEJÉR MEGYE EGYKORI MÓRI JÁRÁSÁBAN

Budapest, 2002. 284 + 255 lap adattár

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Tóth Valéria, Zántó Edina

Védés: 2004. június 8.

Az értekezés a magyar névtudományban eddig átfogóan még föl nem dolgozott témát választott, s olyan terület helynévanyagára alapozva vizsgálja, ahonnét korszerű földrajzinév-gyűjtemény eddig még nem jelent meg. A címben jelzett fogalom is magyarázatra szorul, hisz a névkutatás gyakran más-más fogalmat használ az emberi létesítményeket jelölő tulajdonneveket jelentő, azokat összefoglaló névfajta megnevezésére. Olykor nem is a helynevek között tartják e típust számon, hanem az intézménynevekkel rokonítva tárgyalják. Az első fejezet a helynévfajtaként értelmezett névtípussal kapcsolatos elvi kérdéseket vet fel, a névcsoport elméleti kérdéseinek lehetséges megközelítéseit tárgyalja, azok tisztázását tűzi ki célul. Így elkülöníti az épületnév, az építménynév és létesítménynév terminusokat, ezeket a fogalmakat egyre tágabb kategóriaként értelmezve. A névcsoportok definíciója mindvégig a mikrotoponima fogalmának határai között marad; a dolgozat a létesítményneveket elválasztja a településnevektől. Határeseteknek leginkább a csoportos emberi építmények tekinthetők, amelyekben a lakóépületek száma magasabb (4-5 épületnél lehet egy ilyen határt megvonni), és a nem lakás céljául (hanem például gazdasági funkciókat) szolgáló építmények rovására túlsúlyba kerül. Ez a jelenség, az emberi létesítmények névtípusváltása, jól szemléltethető azzal a településtörténetből ismert változással, amikor a gazdasági funkcióval, kis személyzettel létrehozott major később sok lakost foglalkoztató pusztává, településsé válik. Ebben a fejezetben esik szó a létesítménynevek és más helynévfajták közös kapcsolódási pontjairól, valamint más névfajtákkal (például az intézménynevekkel, tárgynevekkel) és a köznevekkel való érintkezéséről.

Az átfogó elemzések eddigi hiányából következik, hogy a témakörhöz kapcsolódó szakirodalmat még nem foglalta össze egyetlen munka sem. Éppen ezért a dolgozat részletesebben ismerteti a kérdéskörben megjelent magyar nyelvű és a fontosabb külföldi szakmunkákat, a létesítménynevek kutatásának történetét. A szakirodalom értékelését a helynévfajta 9 fő és 83 alsóbb szintű csoportjának vázolásával párhuzamosan végzi el. A létesítménynevek főbb kategóriái a következők: közlekedési, vízrajzi, gazdasági célú, szolgáltató, lakás céljául szolgáló létesítmények; közlekedési eszközök állomásai és

megállói; temetkezési helyek; határvonalak, mezsgyék, határpontok, határjelek; egyéb létesítmények (például: helyhez kötött tárgyak, védelmi létesítmények, táborok, romterületek). Ezeket funkcionális szempontok alapján különíti el, és mindazokat a típusokat figyelembe veszi, amelyeket a definíció ide utalhat, amelyek emberi alkotásoknak tekinthetőek. Ennél fogva a létesítménynevek tágabban értelmezett rendszere, állománya (az első fejezetben is vázolt érintkezési pontokat szem előtt tartva) a helynevek más csoportjaival is részleges átfedésbe kerül.

A központi elemző rész a névfajta vizsgált területre jellemző elemeinek többszintű nyelvi-névtani vizsgálatát adja – részben a HOFFMANN ISTVÁN által magyar viszonyokra átültetett helynévelemzési modellnek a (névtípus sajátosságai kívánta kisebb átalakításokkal történő) alkalmazásával, részben pedig a történeti helynév-tipológia módszerének jegyében művelődéstörténeti vonatkozású s a történeti adatok forrásokban való előfordulását szem előtt tartó névélettani szempontokat igénybe véve (főként KÁLNÁSI ÁRPÁD példája nyomán). A vizsgálat alapjául szolgáló adatok közül a történetieket (zömük a 18–20. századból származik) teljes egészében, a jelenkoriakat jórészt a szerző gyűjtötte össze. A történeti névadatok nagyobbik része kiadatlan (elsősorban levéltári) forrásokból származik. A helynévi adatokat az értekezés részét képező adattári kötet tartalmazza, amely a volt járás kilenc településének – szándéka szerint – teljes földrajzinév-anyagát felöleli. A munka 1111 objektumhoz kapcsolódó 2106 magyar névalakot elemezve feltárja a helynévfajta jellemző funkcionális-szemantikai típusait, az egyes neveket felépítő jellegzetes lexémacsoportokat és formánsokat; a nevek keletkezésének történeti síkján a létesítménynevek sajátos alakulási típusait mutatja be.

A rendszertani vizsgálat eredményeiből röviden a következő megállapítások emelhetőek ki. Funkcionális szempontból a létesítménynevek névrészei között a hely fajtáját megjelölő elemek kiemelt jelentőségére lehet felhívni a figyelmet. Ez a jelenség a lexikológia oldaláról nézve abban jelentkezik, hogy a földrajzi köznév (összetett földrajzi köznév) is jelentékeny helyet foglal el a létesítményneveket alkotó szócsoportok között, ami a névkeletkezés szempontjából a jelentéshasadás jelentőségét emeli ki. Azok a kétrészes nevek, amelyek nem összetett földrajzi köznévből keletkeztek, de fajtajelölő névrészt tartalmaznak, leginkább szintagmatikus szerkesztés útján jöttek létre. Szemantikailag ez egy sajátosságot és egy típust/fajtát jelölő névrész kapcsolatában nyilvánul meg. A megnevező névrészek szerepe a létesítménynevek között nem jelentős, egyes altípusokban viszont jellegzetesnek tekinthető. A megnevező és fajtajelölő névrész kapcsolata leginkább a vár- és majornevekben *(Csókakő vára, Szilvakút major)*, a megnevező és sajátosságot kifejező névrészek összekapcsolódása a bánya- és megállónevekben *(József három, Fehérvárcsurgó alsó)* gyakoribb. A sajátosságokra utaló névrészek színes szemantikai tartalmat hordoznak, s a HOFFMANN-féle kategóriák alkalmazásával, finomításával kiemelhetők a névfajta sajátos jellemzői. A létesítménynevek körében gyakoribbnak az objektum működését, birtoklását, használatát, elhelyezkedését, irányát kifejezők bizonyulnak. A hely anyagát jelölő névrészek leginkább az anyagvételi helyek csoportjában fordulnak elő. A létesítmények funkciója igen gyakran a nevet alkotó összetett földrajzi köznév előtagjában fejeződik ki. Az irány megadása a közlekedési létesítményeket jellemzi, azok közel háromnegyedében fordul elő. A névrész gyakorisága a névfajta adatainak magas számarányával függ össze, ami az utak, a közlekedés mindenkori

jelentőségének mutatója. A birtokost gyakran tulajdonnév (helynév, újabban intézménynév) is kifejezheti; ilyen szerepben a családnév a leggyakoribb. ‘Az objektumot bérlő’, illetve ‘az objektumot szolgálati használatra kapó’ funkcionális jegy nyelvileg is másmás eszközökkel fejeződik ki: az előbbi általában személynévvel, az utóbbi foglalkozás- és tisztségnévvel. A létesítmények természetéből fakad, hogy az elhelyezkedésükre utaló névrészekben nem az fejeződik ki, mi mellett találhatók, hanem az, hogy milyen tájrész, térszínforma területén. Gyakori a lakott terület határához, a településhez való viszonyítás is. A létesítménynevekre jellemző sajátos szemantikai tartalom az objektumban dolgozó személyek valamilyen formában történő megnevezése. A denotátummal kapcsolatba nem hozható szerepek közül a konvencionális funkció érdemel említést. A gyűjtött anyag összetételénél, a gyűjtőterület jellegénél fogva az ilyen névrészek száma kevés, nagyvárosokban az intézményjellegű (főként vendéglátó-ipari) létesítmények nevében jellemzőbb. A terjedő modellhatások következtében azonban, főként a 20. századtól, jelenlétük a vidéki települések névrendszerében is jobban érzékelhető.

Lexikológiailag érdemes hangsúlyozni a létesítménynevek között a földrajzi köznevek (összetett földrajzi köznevek) mellett – az előbbiekből következően is – a helynevek és a személynevek (különösen a családnevek) fontosságát. A földrajzi köznevek kisebb településeken a névanyag nagyobb hányadát építik fel önmagukban; míg a helynevek nagy száma a megnevezett objektumok elhelyezkedését vagy irányát megnevező szemantikai tartalmak gyakoriságával magyarázható. A névalkotó szerepű toldalékok közül a leginkább az elhelyezkedésre, irányra utaló névrészek elemét képező *-i* és a nagyon sokszínű jelentésárnyalatot megtestesítő *-s* képzőt lehet kiemelni.

A szemantikai, szerkezeti és keletkezéstörténeti analízis megállapításai egymásba fonódva szervezik az elemzést rendszerré. A névtípust csaknem teljesen belső keletkezésű elemek építik fel. A létesítménynevek aktuális formájának kialakításában – a statisztika alapján – a névkeletkezési folyamatoknak jóval nagyobb szerep jut, mint a változásoknak. Ez utóbbiak kisebb jelentősége a helynévtípus egyedeinek korával és élettartamával függhet össze. Az összes keletkezési típuson belül a jelentéshasadás révén alakultak 34%-os részesedése már igen számottevőnek mondható. A jelentéshasadás kedveltsége – mint köznév átvitele (tulajdonnévvé válása útján) az általa jelölt helyre, objektumra – a létesítmények változatosságával, a létesítményeket jelölő fajtajelölő névrészek, elemek csoportjának gazdag rendszerével is összefüggésben áll. A tulajdonnévvé váló földrajzi köznevek a létesítménynevek tekintetében speciális hely- és objektumfajtákat fejeznek ki, az általános megnevezés felől a sajátosság megadása felé közeledve. A szintagmatikus szerkesztés kategóriáján belül a minőség- és birtokos jelzős névszerkezetek a leggyakoribbak. Utóbbiak és azon belül a possessivusi birtokviszony élénksége a funkcionális modell rétegződésében a birtoklásra, használatra utaló szemantikai tartalmaknak a kiemeltségével áll kapcsolatban. A legjelentősebbnek tartható jelentéshasadás és a szintagmatikus szerkesztés mellett a jelentésbeli névalkotás típusai között kell felhívni a figyelmet a szinekdochéval keletkezett létesítménynevek kicsi, de érdekes csoportjára. Legtöbbjük a metonímiához közel álló rész–egész viszonynak azt a típusát képviseli, amelyben a csoportos létesítmény összességét egyetlen eleme fejezi ki: egyes szám áll a többes szám helyett *(Hunhalom)*.

A helynevek elemzésével tárgyaló központi fejezet harmadik egysége a létesítménynevek történeti rétegeivel foglalkozik, azzal, hogy miként befolyásolták a történeti, település- és művelődéstörténeti, gazdasági, politikai tényezők a létesítménynév-adást. Ezek azok a tényezők, amelyek a nevek korszakolásában – mivel a keletkezési időt általában nem ismerjük, az analógiás újratermelődés és a szerkezeti változások pedig ugyanazon név megjelenésének időbeli határait kiterjeszthetik – fogódzót jelenthetnek. A vizsgált nevek zöme az utóbbi háromszáz esztendőben született, kisebb hányaduk korábbi századokra megy vissza. Ez meghatározza korszakokba sorolhatóságukat is. Az értekezés három időszakra bontja a névanyagot: a 19. század közepe előtti kor, a 19. század közepe és a 20. század dereka közé eső időszak, valamint a 20. század közepét követő korszak. Az egyes időszakokban a létesítménynevek különböző altípusait a változó gazdasági, történeti és egyéb tényezők következtében más-más jegyek jellemzik.

A dolgozat különálló utolsó két fejezetéből az első megemlíti s néhány térképpel kísért példával szemlélteti is a névföldrajzi vizsgálatok lehetőségének sokrétűségét a helynévtípus körében. Az utolsó fejezet pedig az anyag dialektológiai hasznosíthatóságáról szól, példát nyújtva arra, hogy a helynevek – részben korlátozottan – alkalmasak az adott terület nyelvjárási jelenségeinek bemutatására. A vizsgált anyagban a Balaton-vidéki és az észak-dunántúli nyelvjárástípus jegyei keverednek. Egyes jellegzetességek jobban tartják magukat a helynevekben.

SZOPOS ANDRÁS: CSÍKSZENTIMRE NÉVTANI MONOGRÁFIÁJA (1602–2000)

Budapest, 2003. 214 lap

Témavezető: Hajdú Mihály
Opponensek: Fülöp László, Hegedűs Attila
Védés: 2004. június 11.

Megjelenés: Szopos András: Csíkszentimre helynevei 1602–2000. Magyar Névtani Dolgozatok 193. Nyíregyháza, 2004. 39 l. – Szopos András: Csíkszentimre személynevei 1602–2000. Magyar Névtani Dolgozatok 199. Nyíregyháza, 2004. 114 l.

Dolgozatomban Csíkszentimre névanyagának szinkrón és diakrón vizsgálatát végeztem el. A diakrón vizsgálat segítségével a történeti névanyagot vizsgáltam, hogy képet alkothassak a település névadási szokásairól, a keresztnevek divatjáról, a faluban ősi családoknak mondható famíliákról, a bel-, illetve külterületi nevek folyamatosságáról, jellegéről.

A családnevek tekintetében megállapítható, hogy a nevek döntő többsége magyar, csupán a 19. századtól kezdődően találunk több román eredetű nevet, amikor a román családnevek száma elérte 10–15-öt; ezek napjainkra azonban ismét visszaszorultak, a lakosság 99,9%-a magyar, és neveik is magyarok. A rendszerezés szempontjából a családnevek besorolása nem könnyű feladat, mint ahogy ezt bizonyítják az eddigi családnévmegfejtések körül kialakult viták is. Néhány családnevet jómagam sem tudtam megfejteni, ezek pontosabb besorolása további kutatást igényel. Az apa-

névből és ezek megváltozott formáiból alakult családnevek közé soroltak jelentéséről többen is értekeztek (a nyelvtörténeti kifejtést a szakirodalomban olvashatjuk). Kevesebb problémát jelentett az egyházi személynévből, a hely- és településnévből, valamint a közszavakból létrejött családnevek besorolása, kategorizálása: ezek értelmezése a mai nyelvérzék, nyelvtudat számára kézzelfoghatóbb, könnyebben elvégezhető. A századokon átívelő vizsgálat eredményeképpen kimondható, hogy a törvényeiben, szokásaiban, életvitelében és történelmi megpróbáltatásaiban „hagyományos" székely faluban a legtöbb családnév folyamatosan él, azaz a családoknak ritkán szakad magja. A jövevények ugyancsak kivételes esetben tudnak megkapaszkodni, beilleszkedni a falu rendjébe, így neveik is „szezonálisak", időszakosan jelen lévők csupán. Míg a 17. század elején (1602, 1604, 1614) készült adó- és dézsmajegyzékek nevei kevés kivétellel ma is élnek a faluban (*Antal, Csató, Fodor, Bálint, Szántó, Nagy, Dobordán, Tankó, Varga, Demeter, Baló, Lukács, Gergely, Szopos* stb.), addig a 19. század anyakönyveiben felbukkanó *Apostolescu, Blaga, Botezatu, Cioinaru, Diaconu, Dumitru, Moldovean, Popovici, Serbán, Goga* stb. neveknek ma már nyoma sincs. A családnevek esetében névdivatról nem beszélhetünk, hiszen a családnevek gyarapodása vagy csökkenése a született fiúk számával arányos, ezért a családnevek besorolásánál, felmérésénél nem készítettem százalékos kimutatást. Amint a dolgozatból kiderül, Csíkszentimrén minden vizsgált időszakban (és ennek alapján mondhatjuk: a történelem folyamán) az egyházi személynévből alakult családnevek (puszta apanév vagy ennek becézett, megváltozott formája) vannak túlsúlyban, őket pedig a köznévi alapszavú nevek követik.

A keresztnevek terén végzett vizsgálatok kimutatják, hogy periferikus elhelyezkedése ellenére a századok során a településnek mind a férfi-, mind a női keresztnévanyaga követi a városokból kiinduló névdivatot. – A férfikeresztnevek között a legkedveltebb az *István* (1012 előfordulás), majd a *János* következik (901), harmadik pozícióban a *Ferenc*-et (882) találjuk, melyek a *József* (816) és *Antal* (509) névvel együtt alkotják a leggyakoribb öt férfi keresztnevet. Az apa–fiú névazonosságot tekintve igencsak érdekes, hogy ez a lehetséges névadási indíték – a nevek összességét tekintve – csak nagyon kevés esetben játszik szerepet, azaz csak kevés fiú örökölte apja nevét. Várhatnánk, hogy az átadott nevek között a ritkább, egyedi nevek jellemzők, leggyakoribbak mégis a megterheltségi listán első helyeken szereplő nevek (*István, János, Ferenc, András* stb.). – A női keresztnevek anyaga a 17. század elején nagyon szegényes, mivel az összeírásokban, dézsmajegyzékekben csak a családfők neve került feljegyzésre. A néhányszor előforduló asszonyneveket csupán a *-né* képzőről ismerjük fel. Bővebb adatok a rendszeres anyakönyvvezetés megjelenésétől számítva állnak rendelkezésünkre. A névdivat természetesen a női nevek körében is éreztette hatását, de a „klasszikus" nevek *(Anna, Katalin, Erzsébet)* kedveltségüket töretlenül megtartva századokon át megőrizték vezető helyüket. A lányok körében a fiúkhoz képest később jelentek meg a divatos nevek, de a 19. század első felében változatosságuk már meghaladja a fiúnevekét. Az anya–lány névátadást ugyanaz jellemzi, mint az apa–fiú névviszonyt: viszonylag kevés név került átadásra, és ezek is a nagyon megterhelt nevek közé tartoznak. A női nevek világának mégis van egyedi színfoltja, nevezetesen a *Margit* név használata. Ez a név mind az országos átlagban, mind az összehasonlított tele-

pülések névanyagában alig-alig került be az első tizenöt név közé. Szentimrén a 19. század derekától eltekintve mindig is kedvelt volt. A név gyakori használatának fő motivációja lehet a falu határában található Margit-kápolna. A férfi keresztnevek között a település védőszentjének neve, az *Imre* vált hasonlóan közkedveltté, megterheltsége azonban alacsonyabb, mint a *Margit*-é. – Az ikrek elnevezését vizsgálva meglepve tapasztaltam, hogy a szülők névátadási „hajlama" itt sem emelkedett, mindössze egyszer fordult elő, hogy a 74 ikerpár, illetve 5 hármas iker közül a gyerekek apjuk és anyjuk nevét egyaránt megkapták (1839: *József* és *Anna*).

A szentimrei ragadványnevek bemutatása viszonylag szűk keretek között történik, mivel az idevonatkozó névanyag meglehetősen szegényes. A ragadványnevek szinte kivétel nélkül a gúnynevek csoportjába sorolhatók, s csak elvétve töltik be a ragadványnév legfontosabb szerepét, a (további) megkülönböztetést. A szakirodalomban ismeretes feldolgozások közül B. GERGELY PIROSKA (Kalotaszeg) és ÖRDÖG FERENC (Göcsej és Hetés) rendszerezéseit vettem alapul.

A földrajzi nevek összegyűjtése jó alkalom volt szülőfalum határának alaposabb megismeréséhez, de a részletes határ- és erdőjárás ellenére még mindig van olyan név, amelyet csak hallomásból ismerek. A belterületi nevek között olyan „ínyencségek" akadnak, mint a *Sörkert*, amely a falu minden idősebb és középkorát taposó férfiemberének szép emlékek felidézését tette lehetővé. Az emberi létesítmény- és intézménynevek külön kategóriába való besorolása (HAJDÚ MIHÁLY nyomán) a névtani osztályozás egy újabb szempontját követi. Évszázadokon át megőrződött sok külterületi név, ezek legtöbb esetben nagy kiterjedésű szántók, erdők nevei. A kommunizmus ideje alatt szabályozták az Olt medrét, egyesítették a folyó két ágát, hogy az így nyert területeket szántóként hasznosíthassák, eleget téve az ötéves tervek(ek) elvárásainak. Néhány esetben a határ átalakítása magával hozta a felszín megváltozását is, így a valamikori *Agyagbánya, Köves* ma már szántó, a *Kavicsbánya* szemétlerakó hely stb. Így ezek a nevek a fiatalok körében a nem vagy kevésbé ismert nevek közé taroznak. A romániai törvénykezés előrehaladtával napjainkban az erdők, különböző ingatlanok – ha lassan is – visszakerülnek volt tulajdonosaikhoz, és ez által nemcsak a törvény betűje valósul meg, hanem a külterületi neveknek egy olyan rétege válik újra élővé, amelyet most még csak az idősek ismernek. A földrajzi nevek csoportosításában három szemléletet mutatok be, ezek közül kettő – LŐRINCZE LAJOSÉ (Földrajzineveink élete) és BENKŐ LORÁNDÉ (Nyárádmente) – a hagyományos besorolások közé tartozik, míg a harmadik – HOFFMANN ISTVÁNÉ (Helynevek nyelvi elemzése) – a modern osztályozások lehetőségeit mutatja be.

Az utolsó fejezet az állatneveket tárgyalja, a szinkrónia jegyében, mivel történeti névanyag nem áll rendelkezésre.

A két év híján ötszáz éves áttekintésben Csíkszentimre névtani monográfiájának elkészítése volt a célom, amelyet a több nehézség ellenére, remélem, sikerült méltóképpen bemutatnom. A kutatómunkának azonban sohasem lehet vége, s amennyiben lehetőségem lesz, a következőkben egy nagyobb munka elkészítése a célom, Alcsík vagy Csík vármegye történeti személynévanyagának összegyűjtése, vizsgálata.

VARGA JÓZSEFNÉ: A FELSŐ-RÁBAKÖZ XVIII–XIX. SZÁZADI SZEMÉLYNEVEI

Győr, 2003. 243 + 317 lap adattár

Témavezető: Hajdú Mihály
Opponensek: Ördög Ferenc, Fercsik Erzsébet
Védés: 2004. november 24.

1. Dolgozatomban egy történetileg, kulturálisan, hagyományaiban összefüggő terület történeti személynévanyagát elemeztem. A Felső-Rábaköz a történelmi Sopron vármegye öt járásának egyike volt, központja az elmúlt századokban ugyanúgy, mint ma is, Kapuvár. A terület lakossága magyar ajkú. A törökkor utáni betelepítés tényét csak a névanyag őrzi. A Rábaköz népessége a 18–19. században főként római katolikus, kisebb részben evangélikus és izraelita vallású. – A 18. század kezdetétől az állami anyakönyvezés megindulásáig 26 település személynévállományát (család-, kereszt-, bece- és ragadványnév) értelmeztem és rendszereztem. A családneveket a népesség-összeírások, a keresztneveket születési anyakönyvek alapján vizsgáltam. Az írott forrásokban fellelhető ragadvány- és beceneveket szintén összegyűjtöttem. Ahol lehetőség adódott, ott az eredményeimet összehasonlítottam más tájegységek névkincsével.

2. Munkám első felében a terület családnévállományát dolgoztam fel. Tíz különböző szempont alapján több irányból közelítettem meg a családnevek rendszerét. A mennyiségi vizsgálatokból kitűnt, hogy a 17. század végéig, 18. század elejéig megélt pusztítás nyoma ott látható a névanyagban: az 1715. évi összeírás mindössze 553 családnevet tartalmazott, a negyven évvel későbbi viszont már 1593-at. Ez a gyors ütemű emelkedés a 19. században lassult, a század közepén 3772 családot tartottak számon. Nemcsak a családok, de a családnevek száma is nőtt. Az első időpontban 208 különböző nevet szolgáltattak a források, a legmagasabb érték 1850-ben volt, ekkor 684-féle családnevet írtak össze. A két évszázad folyamán az összeírások alapján 1430-féle nevet találtam.

A családok száma jobban emelkedett, mint a névféleségeké, azaz: növekedett a megterhelés. A kezdeti alacsony mutatószám 2,66, a legmagasabb 1850-ben lesz: 5,51. – A családnév-gyakoriság vizsgálata meggyőzően bizonyította, hogy az elnéptelenedett falvakba folyamatosan érkeztek a betelepülők. Ennek egyik igazolása, hogy az egyszer előforduló családnevek aránya végig magas maradt. 1715-től 1895-ig a következő százalékértékek jelzik az egy családot jelölő nevek mértékét: 62,50%; 58,93%; 58,89%; 49,37%; 43,27%; 45,89%. Tehát a 19. század végén is azt mondhatjuk, hogy a családnevek közel fele tökéletesen identifikál.

Az egy családot megjelölő tulajdonneveket nyelvi eredet szempontjából megvizsgálva azt tapasztaltam, hogy jelentős részük német eredetű. Ez kezdetben a betelepülő osztrák, bajor népességet jelölte, később a polgári réteget alkotó német ajkú lakosokat (nyomdász, tímár, bérlő, tisztviselő stb.), majd a zsidó lakosságot. – Az egy családot jelölő nevek mellett nagyon beszédes a két évszázad leggyakoribb családneveit feltüntető sorrend. A 18. század három összeírása alapján kimutatott leggyakoribb családnevek népnévi és foglalkozásnévi alapszavúak: *Németh* (1. helyen), *Horváth* (3.), *Tóth* (9.);

Varga (2.), *Takács* (4.), *Szabó* (5.), *Molnár* (6.), *Kovács* (8.). A 19. században szinte ugyanezeket a neveket olvashatjuk. – Érdemes figyelmet fordítani a közepes gyakoriságú családnevek kategóriájára is. Ezek általában egy-egy falu jellemző családnevei (Például Himódon *Gosztola*, Beledben *Buti*, Hövejen *Pócza*, Gartán *Hoffer* stb.).

A jelentéstani vizsgálatok szintén megerősítették, hogy még a 19. században is jól érzékelhető a foglalkozásnévi alapszavú családnevek fölénye. Az 1715-ös összeírás – amely még a betelepítési hullám kezdetén készült – azt mutatja, hogy a családok 38,01%-a visel foglalkozásnévi alapszavú családnevet. A 18. században a népnévből keletkezett családnevek részaránya 2,95%, ugyanakkor az e típusú nevet viselők a családok 15,83%-át jelentik. Látható az is a jelentéstani elemzésekből, hogy alacsony a személynéven alapuló családnevek aránya, de folyamatosan emelkedik: a 18. század kezdetén 9,98%, a 19. században 12,03%. Az egy családot jelölők között magas értéket képvisel ez a csoport. – Mind a gyakorisági, mind pedig a jelentés- és alaktani vizsgálatok felhívják a figyelmet az *-i* melléknévképzős helynévi alapszavú családnevek csoportjára. A gyakorisági vizsgálatok jelzik, hogy kezdetben nincs e típus a leggyakoribb nevek között, majd elsőként a *Szalai*, aztán a *Füzi*, *Borsodi* nevek egyre több családot képviselnek. A jelentéstani elemzésben feltűnő e kategória mutatóinak emelkedése a névállományon belül (28,02%; 35,49%), valamint a családok viszonylatában (13,82%; 16,78%). Összecseng ezzel az alaktani vizsgálat eredménye: a képzett családnevek között legnagyobb súlyú ez a típus: a 18. században 29,58%, az 1800-as években 30,47%.

A családnevek nyelvi eredet szerinti kategorizálása azt mutatta meg, hogy a névállomány növekvő részét alkotják az idegen eredetű – elsősorban német, másodsorban szláv – családnevek. A 18. század közepén a névanyag 27,59%-a, a 19. század közepén pedig a nevek 32,16%-a nem magyar névadás útján jött létre.

A családnévállomány megszilárdulását szociolingvisztikai módszerekkel elemezve láthatjuk a kezdeti bizonytalan családnévhasználatot, az *alias*-os elemek azonosítást erősítő szerepét. A 19. század végén sok példa adódott a tudatos névváltoztatásra (gyakori vagy negatív tartalmú nevek esetében: *Kiss, Halál*), illetve a névmagyarosításra *(Deutsch, Szaradits)*. – A nagyon gyakorivá vált családnevek mellett írásban is feltűntek a ragadványnevek. Ebben a névtípusban még sokszor kideríthető a névadás indítéka is. Egy-egy falura jellemző ragadványnévtípusok alakultak ki. Tanulságos az a tény, hogy nem minden esetben a gyakori családnévhez kapcsolnak megkülönböztető elemet.

Vizsgálataimból tehát kitűnt, hogy a terület családneveinek megközelítően 70%-a magyar eredetű. A magyar névadás útján keletkezett családnevek legősibb, e tájra jellemző típusa a foglalkozásnévi alapszavú. A 18. századtól egyre jelentősebbé vált a helynévből alakult családnevek köre. Következtetni lehet az eredményekből a terület eredeti családnévállományára, s ha a változások folyamatát követjük, a belső és külső migráció iránya is kirajzolódik.

3. Dolgozatom második részében a keresztnévállományt és a beceneveket rendszereztem. A mennyiségi és gyakorisági vizsgálatok megerősítik azt az ismert tényt, hogy a 18. században kevés keresztnevet használtak. A férfikeresztnevek száma magasabb: 62-féle, a női nevek közül összesen 37-félét választottak az egész század folyamán. Ebből adódik a nevek nagy megterheltsége. A névválasztási szokás a 19. század közepén válto-

zott meg. A divat behatolt a kisebb településekre is. A névkincs gazdagodásáért sokat tettek a falvak plébánosai, lelkészei. – 1690-től 1895-ig a férfikeresztnevek száma (a vizsgált korszakokban) 37-ről 93-ra emelkedett. Ugyanilyen irányú a női névválasztás folyamata is, csak kevesebb név került felhasználásra. A kezdeti 24-féle keresztnév a 19. század végi időszakban 77-re emelkedett. A két évszázadban 115-féle férfi-egyéninév mellett 89-féle női név élt, tehát a névgazdagság, a névkincs színessége jobban jellemezte a férfinévviseletet.

Kutatási területemen a 18. században főként római katolikus, kisebb részben evangélikus lakosság élt. A 19. század közepétől Beledben és Kapuváron izraelita felekezetű polgárság telepedett le. Ez utóbbi vallási közösség névanyaga eltér az előző kettőétől: megfigyelhető a nagy névgazdagság, a sokféle férfi- és női becenévforma, a nem hivatalos, nem teljes alakú nevek nagy száma. A kezdeti időszak férfinevei (1840 körül) főként a héber kultúrából valók, majd a következő szakaszban a német hatás irányította a névválasztást, a századvég táján viszont erős asszimilálódási törekvést jelez a névhasználat. A névdivat hatására magyar történelmi nevek kerültek be a névkincsbe. A női névhasználatban ezek a rétegek kevésbé érzékelhetők. – A római katolikus és az evangélikus vallású lakosság névválasztásában nincs jelentős eltérés. Évszázadok óta együtt élő emberek kultúrája, hagyománya sok tekintetben azonos. Néhány névről azonban elmondhatjuk, hogy felekezethez kötődik. A férfikeresztneveknél a kisebb gyakoriságúak közül a *Vendel*, *Flórián* a katolikus közösségek névanyagában, a *László, Dénes, Zsigmond* viszont az evangélikus elnevezettek között népszerűbb. A nagy gyakoriságú *József*-et a katolikusok, a *Sándor*-t az evangélikusok viselik szívesebben. A *Mária, Veronika, Ágnes* keresztneveket a katolikusok, míg a *Lídia, Eszter, Zsuzsanna, Karolina* neveket az evangélikus női elnevezettek részesítik előnyben. Az eredmények tükrében megállapítható azonban egy lényeges különbség e két felekezet névhasználatában: míg a névállományban, a használatba bekerült nevek számában nincs jelentős eltérés, addig az egyes nevek gyakoriságában van. Egyértelmű, hogy az evangélikus női nevek között nagy kedveltségűek az ószövetségi eredetűek (*Éva, Judit, Zsuzsanna, Eszter* stb.), tehát ezeket viselik sokan, míg a katolikus névválasztóknál a martirológiumi nevek állnak az élen (*Katalin, Erzsébet, Ilona* stb.). A két felekezet férfinevei között ilyen határozott választóvonal nem húzódik.

4. A becenevek rendszerezése megmutatta, hogy e téren is hat a névdivat. A 18. században az *-a/-e* képző, később az *-i* becenévképző vált kedveltté. Írott formában főként női beceneveket találtam, ezekről alkothattam véleményt.

5. A személynévanyag rendszerezéséből kiviláglott, hogy név és elnevező között szoros a kapcsolat. De ugyanilyen erős a névrendszeren belüli összetartozás is. Tanulságos volt a Felső-Rábaköz névanyagának más vidékek adataival történő összehasonlítása. Láthatóvá vált, hogy a családnevek területenként jobban eltérnek egymástól, mint a keresztnevek és a becenevek.

Kutatásaim még jobban megerősítették azt a meggyőződésemet, hogy a névtan rendkívül fontos tudományterület. A nevek – legyen az bármely névfajta – híven tükrözik az elnevező ember érzés- és gondolatvilágát, név- és nyelvteremtő fantáziáját, a világ értelmezésére irányuló szándékát.

II. DEBRECENI EGYETEM, MAGYAR NYELVTUDOMÁNY

TÓTH VALÉRIA: NÉVRENDSZERTANI VIZSGÁLATOK A KORAI ÓMAGYAR KORBAN (ABAÚJ ÉS BARS VÁRMEGYE HELYNEVEI)
Debrecen, 1999. 236 lap + 16 térképmelléklet
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Bíró Ferenc, Juhász Dezső
Védés: 2000. június 20.

Megjelenés: Tóth Valéria: Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára. A Magyar Névarchívum Kiadványai 4. Debrecen, 2001. 304 l. – Tóth Valéria: Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye). A Magyar Névarchívum Kiadványai 6. Debrecen, 2001. 244 l.

Az opponensi véleményeket és a rá adott válaszokat l. Névtani Értesítő 22: 119–42.

RÁCZ ANITA: BIHAR VÁRMEGYE ÓMAGYAR KORI TELEPÜLÉSNEVEINEK NÉVRENDSZERTANI VIZSGÁLATA
Debrecen, 2000. 237 lap + 10 térképmelléklet
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Hegedűs Attila, Juhász Dezső
Védés: 2003. április 25.

Megjelenés előtt a Magyar Névarchívum Kiadványai 6. számaként, Debrecenben.

Az opponensi véleményeket és a rá adott válaszokat l. Névtani Értesítő 6: 188–204.

VÁRNAI JUDIT SZILVIA: A TULAJDONNÉV A NYELVBEN ÉS A NYELVÉSZETBEN. A TULAJDONNEVEK LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSEIRŐL
Debrecen, 2003. 125 lap
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Szépe György, Hegedűs Attila
Védés: 2004. május 25.

Megjelenés: Várnai Judit Szilvia: Bárhogy nevezzük… A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 42. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005. 98 l.

Mint dolgozatom címe is sugallja, a disszertáció elkészítésekor alapvetően azt kívántam megvizsgálni, hogy milyen elméleti megközelítésekkel él a nyelvészet a tulajdonneveket illetően, és hogy vajon a nyelvészek tulajdonnév-felfogása milyen viszonyban áll egyrészt egymásával, másrészt azzal, ahogy a tulajdonnevek a nyelvben elhelyezkednek, illetve viselkednek. Különféle, leginkább pragmatikus okokból a szakirodalom áttekintését a magyar nyelvészetre korlátoztam, de adott esetben, gondolatmenetem alátámasztására a külföldi szakirodalmat sem hagyom mellőzöm egészen.

A célkitűzést nem kis részben az a meglátásom indokolta, hogy a magyar névtani szakirodalomban az elméleti jellegű írások viszonylag kisebb számban vannak jelen, és az elméleti háttér viszonylagos hiányából következően a magyar névtan egészére jellemző bizonyos definiálatlanság a célok és a módszerek tekintetében. Így az a felhalmozott adatmennyiség, ezek közzétételei, illetve az ezekről született írások sokasága, mely az utóbbi évtizedekben a magyar névtan leglátványosabb eredménye, tudományos szempontból nagyrészt nem könnyen, de legalábbis nem egyöntetűen értékelhető. Ezért volt a magyarországi névtani szakirodalom (részben kronologikus, részben tematikus) áttekintésekor elsősorban az a célom, hogy kiemeljem az ellentmondásokat, a homályos pontokat. Az alapvető kérdés, ami a tulajdonnevekkel kapcsolatosan foglalkoztat, nem is annyira a jelentésük, mibenlétük megragadása, hanem sokkal inkább az (és ezen keresztül próbálom a mibenlétük kérdését is megközelíteni), hogy hogyan helyezkednek el a nyelvi rendszerben, és hogy mennyire és milyen értelmezésben használható egyáltalán a rendszer fogalma ezekkel (és mellesleg a nyelvvel) kapcsolatosan. Ez utóbbiról munkám azt – egyelőre csak – sugallja, hogy a tulajdonnevek csak a nyelv nem formális rendszerként való értelmezése esetében tekinthetők külön nyelvi kategóriának.

A szakirodalmat áttekintve azt látjuk, hogy a magyarországi névtudomány annak ellenére, hogy egyes kritikus hangok kételkednek abban, hogy indokolt-e a névtan önálló tudományágként való számontartása (mivel tulajdonképpen nem bizonyított kellőképpen az, hogy tárgya, a tulajdonnév más nyelvi jelektől nyelvi szempontból eltér, ennek hiányában pedig az ezzel foglalkozó kutatásokat indokolatlan nyelvészeti tudományágnak nevezni), nagy öntudattal bizonygatja saját önállóságát. A rendszeresen tapasztalható szempontkeveredés, az elméleti tisztázatlanságok azonban ezt nemigen igazolják. Az a kevés kutató Magyarországon, aki az alapvető tisztázatlanságokra igyekezett rámutatni, nagyobb visszhang nélkül tette ezt.

Áttekintve a jelentősebb magyar névelméleti munkákat (GOMBOCZ ZOLTÁN, MARTINKÓ ANDRÁS, BALÁZS JÁNOS, ANTAL LÁSZLÓ, KÁLMÁN BÉLA, SEBESTYÉN ÁRPÁD, KÁROLY SÁNDOR, J. SOLTÉSZ KATALIN, BARABÁS ANDRÁS – KÁLMÁN C. GYÖRGY – NÁDASDY ÁDÁM, FABÓ KINGA, KIEFER FERENC, HOFFMANN ISTVÁN, HAJDÚ MIHÁLY, HEGEDŰS ATTILA), valamint a nagyobb nyelvleíró összefoglalásaink (MMNyR., MMNy., MGr.) és „A magyar nyelv története" megfelelő fejezeteiben írottakat, általában azt tapasztalhatjuk, hogy igen sokáig a tulajdonnév mint nyelvi jel másságára vonatkozó lényegi kérdéseket annak jelentésével kapcsolatban tették fel a kutatók. Egészen BARABÁS–KÁLMÁN–NÁDASDY írásáig mindannyian a tulajdonnév jelentéstartalmával, informatív voltával foglalkoznak. Az említett, 1977-ben megjelent tanulmányt nem az elért eredmények miatt érzem nagy jelentőségűnek (hiszen a tulajdonnév sajátos nyelvi jel mivoltát szintaktikai disztribúcióval nem sikerült bizonyítaniuk, és az írás kutatási szem-

pontból zsákutcát jelent), hanem a magyarországi névtan legtisztázatlanabb pontjainak és ellentmondásainak addig példátlan kiemelése adja a fontosságát. A tanulmányban felvetett kérdések utóélete, eltekintve a közvetlenül reagáló FABÓ KINGA írásaitól, nem volt túl látványos, és ezt követően érdemi névelméleti írás sem született sokáig.

A tematikus megközelítés során először a tulajdonnevek grammatikai aspektusait állítom a középpontba. A kérdéskörben először a tulajdonnév és a köznév határának megvonásával foglalkozó szakirodalmi megállapításokat vizsgálom meg, majd a tulajdonnév alaki sajátosságait, grammatikai viselkedését illető írásokat. Külön alfejezetet kapott a tulajdonnév formai terjedelme, vagyis a névterjedelem, mely az egyik legnehezebbnek bizonyuló kérdés a tulajdonnevek formálisabb megközelítésében. E fejezet utolsó része a tulajdonnevek helyesírásával foglalkozik, egészen pontosan a helyesírási szakirodalom (szabályzatok és kommentárok) tulajdonneveket érintő álláspontjaival. (A helyesírás ugyan nem szorosan grammatikai kérdés, hanem éppenséggel a grammatika leképezése, ám mivel grammatikai kérdésekkel kapcsolatos ítéleteket tükröz, mégsem mellőzhető.)

A tulajdonnév rendszerviszonyaival kapcsolatosan először is a tulajdonnevek és a formális rendszerezés kérdését tárgyalom. Ezen belül egyrészt azt a kérdést, hogy része-e a tulajdonnév (kategóriája) a nyelvi rendszernek, másrészt pedig azt, hogy a tulajdonnevek maguk vajon rendszerezhetők-e – mármint nyelvi szempontok alapján. Az kétségtelen, hogy a tulajdonnevek nyelvi elemek, tehát ha a nyelv rendszer, akkor elemei ennek a rendszernek. A kérdés az, hogy a nyelvnek vajon mely szerveződési szintjén jelentkeznek megkülönböztető jelleggel. A szakirodalmi válasz szerint a lexikológia, pontosabban a szófajtan kategorizálja a tulajdonneveket, ami abból a szempontból logikus is, hogy sem a lexika alatti, sem az afeletti nyelvi szinteken nem érdemes velük foglalkozni, hiszen lexikai elemek. A szófajtan a főnév altípusaként tartja számon és általában tovább is osztályozza a tulajdonneveket. Mindezzel azonban az a probléma, hogy egyrészt maga a szófajtan is ellentmondásokkal teli rendszereket produkál (mivel a szókészlet egyéb elemei is rendre kibújnak a rendszerezhetőség alól, s mára gyakorlatilag a legbevettebb, legnagyobb szófaji kategóriák sem kerülték el a kritikát – és nemcsak a részletkérdésekben), másrészt pedig nyelvi alapon több okból is megkérdőjelezhető az, hogy a tulajdonnév formailag alkategóriája lenne a főnévnek.

A tulajdonnevek formális rendszerezésének kérdése annyiban nem választható el az iménti tárgyalástól, hogy ha a tulajdonnév nem nyelvi rendszerbeli kategória, akkor vajon érdemes-e további rendszerezéséről még beszélni. Hiszen a további rendszerezés sem lehet akkor nyelvi szempontú. Több névelméleti szerző is kijelenti, hogy a tulajdonnevek nem alkotnak rendszert, habár a magyar névtani munkálkodásnak igen jelentős részét teszi ki a rendszerezés. A névgyűjtés ugyanis rendkívül nagy hagyományokkal rendelkező, és napjainkban is aktívan zajló része a névtani tevékenységnek, s a gyűjteményeket általában valamilyen szempont szerint teszik közzé, adataikat rendszerezik és elemzik. Az egyes közzétételekben általában rengeteg a szempontkeveredés, a logikátlanság, a nyelvi-nyelvészeti szemlélet rendre elsikkad. Egyrészt alapvetően a denotátum típusa határozza meg a rendszerkategóriákat, ez pedig nem nyelvi szempont, másrészt meg itt sem hagyható figyelmen kívül az a KIEFERtől idézhető meglátás, miszerint a tulajdonnév önmagában nem információhordozó a denotátumát illetően, és semmi ga-

rancia nincs arra, hogy például a *Nagy Klára* név denotátuma egy magyar nő, mert hívhatnak így akár egy hajót is. A külföldi szakirodalom nyomán nem egy magyar szerzőnél jelenik meg a gondolat – a legpregnánsabban HOFFMANN-nál –, hogy a tulajdonnevek keletkezési folyamatait névmodellek vezérlik. A modellelmélet kétségkívül sugallja a rendszerszerűség gondolatát a nevekkel kapcsolatosan. Ennek viszont sajátos változatát produkálja a TOLCSVAI NAGY GÁBOR által posztmodernnek nevezett névadás (egyfajta nem formális névadási modell), mely névadási forma épp azért nem megfogható formálisan, mert ebben gyakorlatilag bármi elnevezhető a nyelv bármilyen alakulatával – tehát az a rendszer, hogy nincs rendszer.

Disszertációm végére marad a tulajdonnevek nem formális megközelítésének tárgyalása, amelynek kidolgozottsága tagadhatatlanul elmarad a fentiekétől. Ennek oka részben az, hogy a disszertáció – kitűzött célja szerint – mégiscsak a magyar szakirodalom kritikai vizsgálatán keresztül közelíti meg a tulajdonnevek elméleti kérdéseit, márpedig viszonylag kevés a konkrétan e témakörrel kapcsolatosan írott szakirodalom. Bár szerintem éppen a nem formális megközelítés adhat lehetőséget a tulajdonnév nyelvi kategóriaként való értelmezéséhez, ennek a felvetésnek részletesebb kidolgozása véleményem szerint jóval túllépett volna a dolgozat keretein.

Alapgondolatom, hogy a nyelv bármilyen formális megközelítésével kapcsolatban eleve ott van a háttérben a kudarc lehetősége, hiszen a nyelv valahol rendszertelen, térben változatos, időben változó, használóitól, tehát pszichológiai, társadalmi és kulturális körülményektől nem függetleníthető jelenség. Ha rendszerként értelmezzük, és ezt logikai, grammatikai alapon tesszük, eredendően ellentmondással kerülünk szembe: ha logikai alapú rendszert alkotunk, tulajdonképpen az elemek és lehetséges kapcsolataik teljes lefedhetősége a cél (hiszen ez a rendszer lényege), viszont pontosan ez az, amit a nyelvvel kapcsolatban nem lehet megvalósítani, ugyanis a kivételek azonnal jelentkeznek. Ugyanakkor, ha a rendszert nem formálisan fogjuk fel, és például a változást, a változatosságot eleve rendszerelemként értelmezzük, akkor az sem meglepő, ha SZÉPE GYÖRGY egyenesen azt javasolta, hogy a tulajdonneveket bizonyos deviánsabb nyelvezetek viszonylatában (gyermeknyelv, afáziás beszédproduktumok, költői nyelv) is érdemes megvizsgálni.

Ebben a fejezetben adok helyet egy olyan szempontnak, amellyel igen ritkán foglalkozik a szakirodalom: a tulajdonnevek lefordíthatóságának. A nyelvek közötti kapcsolatok, az egyes nyelvek valamilyen szempontú összevetésének eredményei sohasem vezethetők vissza formális, pusztán nyelvi tényezőkre, hanem a nyelvhasználók, illetve kulturális körülmények befolyásolják. A tulajdonnevek lefordíthatóságának vizsgálata során a már említett tanulság elsősorban az volt számomra, hogy mivel fordításkor alapvetően bizonyos típusú jelentéseket feleltetünk meg egymásnak, és mivel egyes esetekben lefordítjuk a tulajdonneveket valamely szöveg fordításakor, más esetekben viszont nem, a tulajdonnevektől a szemantikai tartalom nem vitatható el, és ennek alapvetően kulturális jelentésnek kell lennie.

A fejezet másik nagyobb gondolatsora a transzlogikus gondolkodásmóddal kapcsolatos. MÉRŐ LÁSZLÓ nyomán alkalmazom a fogalmat, valószínűleg nyelvészeti szakirodalombeli előzmények nélkül. A fogalom alatt bizonyos jelenségeknek a formális logika módszereivel megfoghatatlan kezelési mechanizmusát értem, és ide kötök olyan ismert

megközelítéseket is, amelyeket eddig nem írtak le ezzel a fogalommal. Tulajdonképpen ugyanennek a mechanizmusnak más szempontú megnevezése a „prelogikus", amelyet a gyermeknyelv, továbbá a mitologikus tudat (például a névmágia, a totemizmus stb.), illetve a népmesék szemléletével kapcsolatban nem ritkán alkalmaznak a kutatók. Mindezen nyelvezetekben a tulajdonneveknek kiemelt szerep jut. Fontosnak érzem azt is, hogy a nyugati kultúra, amely alapvetően nem transzlogikus gondolkodási mechanizmusok által meghatározott kultúra, talán ebből is adódóan bizonyos tekintetben sajátosan viszonyul a tulajdonnevek kérdéséhez. A tulajdonnevek nem formális megközelítésével foglalkozó fejezet tehát inkább csak felvillantja a szempontokat, impulzust kívánva adni a további kutatásoknak.

KECSKÉS JUDIT: A 18–19. SZÁZADI MISKOLC KERESZTNÉV-HASZNÁLATÁNAK FELEKEZETI, ETNIKAI ÉS TÁRSADALMI JELLEGZETESSÉGEI

Miskolc, 2003. 230 lap

Témavezető: B. Gergely Piroska
Opponensek: Hajdú Mihály, Nyirkos István
Védés: 2004. december 9.

Értekezésem elkészítésekor kettős célt tűztem ki. Egyfelől egyetlen város, Miskolc 18–19. századi keresztneveit kívántam bemutatni felekezetek szerint. Másfelől a lokális sajátosságok ábrázolásán túl átfogóbb, általános kérdésekre is kerestem a választ: a felekezeti névhasználat megbomlásának idejére és okaira, a névöröklés felekezeti és etnikai tulajdonságaira, az egyes közösségekben működő eltérő névminták egymásra hatására, a többnyelvűség szerepére a keresztnevek használatában, valamint társadalmi folyamatok (asszimiláció és polgárosodás) névalakító voltára. – Témaválasztásommal csatlakozni kívántam a névtani szakirodalomban jellemző, az egyes települések, kisebb régiók névanyagát feltáró és elemző munkákhoz. Ugyanakkor e téma azért ígérkezett lényeges kutatási feladatnak, mert a keresztnevek vallási irányzatokhoz kötődése, majd elszakadása elfogadott tény a szakirodalomban, de keveset tudunk annak mikéntjéről, névrendszeren belüli és kívüli okairól.

Kutatásom területének és korszakának kijelölését névtani és társadalomtörténeti okok indokolták. Miskolcon a vizsgált két évszázadban hat felekezetben (református, evangélikus, római katolikus, görög katolikus, görögkeleti, izraelita) hat etnikum (magyar, szlovák, német, ruszin, macedo-vlach, szerb) élt együtt. E sokszínűség lehetőséget nyújtott arra, hogy az eddig még kevésbé feltárt görög katolikus és görögkeleti közösségek névhasználatáról pontosabb képet nyújthassak, vagy névtani szempontból olyan újdonságot mutassak be, mint az izraelita felekezet három irányzatának (ortodox, neológ, szefárd) névadási szokásai. A város etnikai összetettsége lehetségessé tette olyan új kutatási szempontok érvényesítését is, mint amilyen a 18. századi természetes mobilitás és betelepítések névalakító hatása, vagy II. József egyes etnikumok névhasználatát szabályzó rendeleteinek következménye volt.

Forrásként a 18–19. századi születési anyakönyvek és anyakönyvi másodlatok mellett felhasználtam az 1702-ből való miskolci Kötelkönyvet, Miskolcz mezőváros kémény és pincze összeírásait 1764-ből, 1790-ből, valamint az 1775-ös Conscriptio Judeaorum Borsodiensis Miskolcra vonatkozó adatait. – Vizsgálati szempontom alapvetően nyelvtörténeti, mikrodiakróniai volt, azaz a nyelvi, névtani változásokat szinkrón metszetek alapján a nyelvi rendszer elmozdulásaiból fejtettem ki a lehető legnagyobb korpuszra támaszkodva.

A névegyedek, valamint a több keresztnév feldolgozását statikus és dinamikus jellemzés mellett funkcionális vizsgálatokkal egészítettem ki. E módszer lehetővé tette a névegyedektől a kettős keresztnév kialakulásáig fellelhető fokozatok meghatározását, illetve a 18. századi forrásokban a keresztnevek elkülönítését más névelemektől. A nevek statikus és dinamikus oldalának vizsgálata rávilágított arra is, hogy a 18. században az egyes felekezetekre jellemző, egymástól nagymértékben eltérő gyakorisági sorrendek a 19. század második felében egységesülést mutattak, melynek okát a felekezeti jelleg elhalványodásában és a 17–18. században betelepült idegen etnikumok asszimilációs törekvésében láttam. Az egységesüléssel szemben a ritka és egy névviselővel rendelkező névegyedekben fordított folyamat zajlott le. Míg a 18. századi névanyagot csak néhány etnikai, társadalmi eredetű különbség csipkézte ki, a 19 században már nem elsősorban a betelepülőkhöz – hiszen javarészt elmagyarosodtak – és nem a nemességhez – hiszen a polgári átalakulással ez a réteg elvékonyodott – kötődött a névhasználat megújítása, hanem a honoratiorok, ipari foglalkozást űzők és a 19. század közepétől kialakuló új polgári réteg vette át e szerepet. Ezen kívül a ritka nevek gazdagodását a természetes mobilitás is támogatta mindkét évszázadban.

A vallásilag s egyben etnikailag is tagolt névállományok egymásra hatása leginkább a rokon felekezetekben volt kimutatható. Az evangélikusok névhasználatát a 18. században még inkább a német betelepülők névhatása – tehát az etnikai összetettség – mint a protestáns jelleg határozta meg, viszont a 19. században már ők is a reformátusok körében kedvelt keresztneveket választottak, amely azonos fejlődési irányba terelte a két névállományt. A görög katolikusok névadása kezdettől fogva követte a római katolikusokét. Ezt az egységet csak a 19. század harmincas éveitől jelentkező nemzeti nevek divatja bontotta meg, amely az etnikai eltérőségből adódóan az elmagyarosodott (ruszin) görög katolikusoknál a szláv névformákat keltette újból életre. A görögkeleti közösség keresztnevei kevéssé hatottak másokéra, inkább azt formálta a többi névanyag. A 18. században e felekezet névhasználatára jellemző szigorú névadási szabályok csak a nyitottabb rendszert alkotó női nevek körébe engedték be a reformátusoknál leggyakoribb névegyedeket. A református hatás ellenére mindkét évszázadban a martirológiumi nevek voltak túlsúlyban, így a magyar anyakönyvezésre való áttéréskor a névállomány mégis a római katolikusokéhoz volt hasonló. Az izraelita névhatás nem elsősorban a névegyedek kölcsönzésében jelentkezett, hanem a germán nevek széleskörű elterjedését segítette elő. Fordított irányban pedig az asszimilációs szándék a magyar nemzeti nevek minden felekezetnél nagyobb hatású és szélesebb körű megjelenését idézte elő.

A felekezeti jelleg általában a 19. század második felére fokozatosan szűnt meg, amelyet a divatnevek és a felekezetektől függetlenül megjelenő új nevek előretörése jelzett minden egyes vallási közösségben. A felekezeti preferenciát vallásonként más és

más nevek hordozták. Az értekezés rávilágít arra, hogy a felekezeti jelleget a protestánsok névhasználatában nem az ószövetségi nevek többsége, hanem azok gyakorisági sorrendben elfoglalt helye és együttes mozgása határozta meg, míg a római és görög katolikusoknál, görögkeletieknél, izraelitáknál valóban a preferenciális nevek használatának túlsúlya alakította ki. Ennek megfelelően a felekezeti jelleg megvalósulásának tömbszerű vagy dominanciára épülő formáját különítettem el. Az etnikai sokszínűség egyfelől gyengíthette a névhasználat felekezeti jellegét, amint azt az evangélikusoknál tapasztaltam, más esetben megerősítette, amint azt a görögkeletiek keresztnevei mutatták. A szinkrón metszetek tanúsága szerint az izraelita felekezet vallási irányvonalakra szakadása megosztotta a közösséget, s minden irányvonalban különböző névhasználati jellemzőket erősített fel (az ortodoxban a hagyományos ószövetségi és jiddis nevek újraélesztését, a neológnál a magyar nemzeti nevek nagyobb fokú befogadását), amelyek az irányzatok egyesülésekor kioltották egymás hatását.

Az értekezés a gyakorlati munkához kapcsolódó névelméleti összegzéseket is tartalmaz. Igyekeztem új szempontból rávilágítani a gyakran szinonimaként használt két fogalom: a *névhagyományozódás* és a *névöröklés* eltérőségére. Kutatásaim azt bizonyították, hogy a középkor kedvelt nevei a 18. századra csupán áthagyományozódnak, mivel ebben a században nem volt általánosan jellemző a névöröklés. A 19. században viszont már a névöröklés görgette tovább ugyanezen keresztneveket évtizedről évtizedre. A névöröklés kapcsán azt is meg kell jegyeznem, hogy ezt a névadási jellemzőt gyakran állítjuk összefüggésbe a névhasználat elszürkülésével. Saját anyagom viszont árnyaltabb voltára mutatott rá: az apa, anya keresztnevének átörökítése valóban az egyes nevek nagyobb megterheltségét eredményezte, ezzel szemben a keresztszülőről választott név többségében újító szerepet töltött be, nemcsak a névegyedek körét gazdagította, hanem a kettős vagy hármas keresztnevek kombinációit is.

Új terminusok bevezetését *(funkcionálisan kötött név, megfeleltethető név, felekezeti tömb)* is megkívánta anyagom. Kiindulópontom FÜVES ÖDÖN *felcserélhető keresztnévpár* meghatározása volt (A pesti görögök nevei. NytudÉrt. 70. Bp., 1970: 262), amelynek ő az okmányokban egymás mellett használt neveket tekintette. Kutatásaim azt bizonyították, hogy e névpárokat semmiképpen sem minősíthetjük felcserélhetőnek, mivel használatukat, a névszerkezetben való megjelenésüket az okirat típusa és a névadó közösség nyelve határozta meg. Ezért e neveket nem felcserélhetőnek, hanem funkcionálisan kötöttnek tekintem. Feltevésem szerint ilyen névpárok a többnyelvű közösségek mindegyikében kialakultak. Az egymáshoz kapcsolt (de nem több keresztnév) összefüggésére nézve lehetett megfeleltethető pár is. Megfeleltethető névnek tekintem egyazon névnek különböző névkultúrákban előforduló alakváltozatait *(Alexander : Sándor, Eugenius : Ödön),* e párok egyazon okiratban megjelenhettek, s identifikálhatták ugyanazon személyt. A harmadik definíció megalkotásához a felekezeti jelleg kutatása vezetett el. A reformátusoknál a felekezeti jelleget meghatározó nevek, a gyakorisági sorrendben egy tömbben: egymás utáni pozíciószámokon helyezkedtek el, s kedveltségük azonos módon változott. E nevek mindegyike ószövetségi volt, de nem kötelezően protestáns preferenciájú (pl. *Mihály*). Így a felekezeti jelleget kialakító, egymás után elhelyezkedő, együttes mozgó neveket tekintem felekezeti tömbnek.

Végül továbbgondolásra szánt kérdések is helyet kaptak az értekezésben. A hat felekezet egyházi neveinek részletesebb kategorizálása vetette fel azt a problémát, hogy ugyanazon név az eltérő vallási kultusznak megfelelően az egyik felekezetben újszövetségineknek minősítendő, míg a másikban martirológiuminak. Így az egyházi nevek kategorizálása nagyobb körültekintést igényel. Átgondolásra érdemes a magyar nemzeti nevek divatjáról kialakult kép is, mivel névanyagom etnikai sokszínűsége azt mutatta, hogy az asszimilációs törekvés a németek, szlávok és a zsidóság körében is a magyar nemzeti nevek fokozott és több névegyedet felvonultató használatában fejeződött ki. Így további kutatás témája lehet annak feltárása, hogy a 17–18. századi betelepítések és a 19. századi természetes mobilitás következtében kialakuló etnikai összetettség milyen arányban járult hozzá a nemzeti nevek divathullámához. S ugyanez az etnikai sokszínűség keltette fel bennem azt a továbbgondolásra szánt kérdést, hogy a név eleji csonkult becéző alakok *(Bella, Lina; Náczi)* tömeges elterjesztésében – a német közvetlen hatás mellett – vajon milyen szerepet játszhattak az izraeliták és a görög anyanyelvű görögkeletiek, akik e becenévi formát rendkívül gazdag névanyaggal használták.

Reményeim szerint munkám mind gyakorlati eredményeiben, mind elméleti problémafelvetéseiben összevethető más tanulmányok eredményeivel, és hasznosítható a további névtani kutatásokban.

III. DEBRECENI EGYETEM, ANGOL NYELVTUDOMÁNY

VERMES ALBERT PÉTER, PROPER NAMES IN TRANSLATION: A RELEVANCE-THEORETIC ANALYSIS

Debrecen, 2001. 168 lap

Témavezető: Komlósi László Imre

Opponensek: Heltai Pál, Hollósy Béla

Védés: 2002. május 17.

Megjelenés: Vermes Albert Péter, Proper Names in Translation: A Relevance-Theoretic Analysis.
Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005. 168 l.

Az értekezés alapvető állítása az, hogy a sokak által megfogalmazott nézettel szemben a tulajdonnevek fordítása egy nem-triviális kérdés, amely szorosan összefügg a tulajdonnév jelentésének problémájával. A dolgozat célja, hogy bemutassa, mi történik a tulajdonnevekkel a fordítás folyamatában, különös tekintettel az angol–magyar fordításirányra, valamint hogy rendszerezze és megfelelő elméleti keretbe helyezve megmagyarázza a feltárt jelenségeket.

A tanulmány időrendi sorrendben bemutat nyolc, a kutatás előzményének tekinthető, a kérdéskör tárgyalásának jellemző példáját adó művet. Általában elmondható ezekről, hogy miközben valamennyi szerző (implicit vagy explicit módon) alapvetőnek tekin-

ti a jelentés problémáját a kérdés tárgyalásában, egyikük sem teszi igazán kimerítő vizsgálat tárgyává a jelentés és a tulajdonnév fordításban mutatott viselkedésének összefüggéseit (bár az is igaz, hogy ez nem is mindegyik idézett mű kifejezett célja). Következésképpen a disszertációnak a kutatás általános céljával összefüggésben az a feladata, hogy részletes tárgyalását nyújtsa a tulajdonnévi jelentés kérdésének, és erre támaszkodva pontosan definiálja és átlátható rendszerbe foglalja a fordítók által alkalmazott műveleteket.

Az értekezés második fejezete áttekinti a hagyományos fordításelméleti megközelítéseket, és ezek hiányosságait kifejtve azt a nézetet támasztja alá, mely szerint a fordítást speciális kommunikációs folyamatként kell tekinteni, és ennek megfelelően leggyümölcsözőbb módon egy alkalmas kommunikációelmélet keretein belül vizsgálható. Ezt az elméleti keretet – elsősorban DAN SPERBER és DEIRDRE WILSON (Relevance. Oxford, 1986), illetve ERNST-AUGUST GUTT (Translation and Relevance. Oxford, 1991) munkái alapján – a harmadik és a negyedik fejezet ismerteti. Ebben az elméleti keretben, melyben a fordításelmélet egy általános és univerzális kommunikációelmélet természetes részét képezi, a fordítás jelenségei előre jelezhetővé és világosan megmagyarázhatóvá válnak a kontextus, a stimulus és az interpretáció egymásra hatását figyelembe véve a relevancia elvének alkalmazásával.

Az ötödik fejezet a különböző tulajdonnév-meghatározások összevetésével kezdődik, és rámutat az ezekben található következetlenségekre. Ezt követően elvégzi a tulajdonnevek jelentésének vizsgálatát, és megállapítja, hogy ebből a szempontból a tulajdonnév alapvetően nem különbözik az egyéb nyelvi kifejezésektől, vagyis jelentésének szerkezete egyáltalán nem kivételes, viszont nagyfokú változatosságot mutat. Egy kifejezés jelentése az adott elméleti keretben kétféle elemből, logikai és enciklopédikus információkból tevődik össze, melyek a memória különböző helyein vannak elraktározva. Az ún. prototipikus tulajdonnevek esetében (pl. *Margit, Eger* stb.) a logikai bejegyzés üres, vagyis a név nem rendelkezik analitikus logikai tulajdonságokkal, az enciklopédikus bejegyzés viszont tartalmazhat különböző asszociatív elemeket, melyek adott esetben felhasználhatók a megnyilatkozás interpretálásában a kontextus részeként. Más esetekben azonban a logikai bejegyzés is tartalmazhat információt. Valójában tehát a tulajdonnévi kategória egy sor különböző kifejezés kontinuumát jelöli, amely a prototipikustól (üres logikai bejegyzés) az egyáltalán nem prototipikusig (teljesen kitöltött logikai bejegyzés) terjed. Az utóbbiak közé tartoznak például az olyan kompozicionális nevek, melyek közszói elemekből keletkeznek (pl. *Magyar Tudományos Akadémia, Zöld Sárkány Eszpresszó* stb.). Ezen általam frazálisnak nevezett nevek jelentésstruktúra szempontjából semmiben nem különböznek más frazális kifejezésektől. Ami végül is megkülönbözteti őket azoktól, az az a tény, hogy az adott megnyilatkozásban névként használjuk őket. Ilyen értelemben a tulajdonnév inkább pragmatikai kategóriának tűnik, semmint szemantikainak.

A dolgozat a fordítók által alkalmazott megoldásokat négy fordítási művelet átlátható és elméletileg is motivált rendszerében foglalja össze. Ezek a következők. – 1. Átvitel (transference), amelynek során a forrásnyelvi nevet eredeti alakjában illesztjük a célszövegbe. – 2. Behelyettesítés (substitution), mely a forrásnyelvi névnek egy vele megegyező releváns enciklopédikus tartalmat hordozó célnyelvi megfelelővel való felváltását

jelenti (pl. ném. *Dresden* ~ m. *Drezda*). – 3. Fordítás (translation), melynek során a forrásnyelvi nevet, vagy legalábbis egy részét egy olyan célnyelvi kifejezéssel helyettesítjük, amely a logikai tartalom megőrzése révén ugyanazon vagy megközelítőleg ugyanazon analitikus implikációkat eredményezi a célszövegben, mint az eredeti név a forrásszövegben (pl. ang. *The National Union of Belgian Opticians* ~ m. *Belga Optikusok Nemzeti Szövetsége*). – 4. Modifikáció (modification), ami a forrásnyelvi névnek egy olyan célnyelvi névvel való helyettesítését jelenti, amely logikailag és enciklopédikusan sem (vagy csak részben) áll kapcsolatban az eredetivel (pl. ang. *Stamboul* ~ m. *Törökhon*).

E műveletekre építve a hatodik fejezet első esettanulmánya arra tesz kísérletet, hogy megmagyarázza a tulajdonnevek kezelését Kurt Vonnegut „Slaughterhouse-Five" [Ötös számú vágóhíd] című regényének magyar fordításában, amelyből az előző bekezdés példái is származnak. A kiinduló hipotézis szerint a kitöltetlen logikai bejegyzéssel rendelkező neveket rendesen átvisszük, a kitöltött logikai bejegyzéssel bíró neveket pedig rendesen fordítjuk, hacsak az enciklopédikus bejegyzés nem tartalmaz a kontextus részeként felhasználandó feltevéseket, ami – optimális feldolgozási megfontolások miatt – szükségessé teheti a név modifikációját vagy behelyettesítését. – A számszerű eredmények megerősíteni látszanak a hipotézist: a kitöltetlen logikai bejegyzéssel rendelkező neveket nagyobbrészt átvitte a fordító, a többit pedig nagyrészt lefordította. A konkrét esetek vizsgálata során arra a megállapításra juthatunk, hogy az adott döntés hátterében mindig felfedezhető a fordító törekvése a kifejezés optimális feldolgozhatóságának biztosítására, vagyis azt a megoldást részesíti előnyben, amelyikről azt gondolja, hogy adekvát hatásokat eredményez, méghozzá oly módon, hogy ezek kimunkálása nem igényel az olvasótól indokolatlanul magas energiaráfordítást. – Végül azt vizsgálom, hogy van-e kimutatható összefüggés a négy művelet alkalmazásának gyakorisága, illetve a különböző tulajdonnév-kategóriák között. Ezzel azt szeretném eldönteni, hogy mennyiben relevánsak ezek a kategóriák a fordítás szempontjából. Azt láthatjuk, hogy míg például a személyneveket legtöbbször átviszi a fordító, a földrajzi neveket pedig tipikusan behelyettesíti vagy átviszi, az intézményneveket többnyire fordítja. Ez azonban könnyen megmagyarázható, hiszen a személynevek a legtöbb esetben nem bírnak kitöltött logikai bejegyzéssel, tehát átvivődnek; a földrajzi nevek hasonlóképpen vagy átvivődnek, vagy rendelkeznek egy konvencionális célnyelvi megfelelővel és behelyettesítődnek; az intézménynevek pedig tipikusan frazális nevek, vagyis rendelkeznek logikai tartalommal, tehát fordítódnak.

Úgy tűnik tehát, hogy hipotézisem megállja a helyét, vagyis az, hogy mi történik a névvel a fordítás során, összefügg az adott név jelentésstruktúrájával, és mindig a kontextus összes számottevő elemét tekintetbe vevő egyéni mérlegelést igényel a fordító részéről. További megállapításom az, hogy bár a különböző tulajdonnév-kategóriák kezelésében tényleges statisztikai különbségek mutathatók ki, e hagyományos osztályozás csak köztes kategóriaként releváns a kérdés szempontjából, mivel a különbségek végső soron a szemantikai struktúra változatosságával magyarázhatók, s a hagyományos tulajdonnév-osztályokat tekinthetjük tipikus jelentésstruktúra konfigurációkat összefogó kategóriákként is.

A J. F. Cooper „The Last of the Mohicans" [Az utolsó mohikán] című regényének gyermekek számára készült magyar fordítását feldolgozó második esettanulmány szám-

szerű eredményeit az első esettanulmányéval összevetve azt találjuk, hogy itt ahhoz képest meglepően magas a modifikált elemek száma: több mint fele az összes esetnek. A hagyományos névkategóriákat illetően külön-külön is azt látjuk, hogy az elemek többsége majdnem minden kategória esetében modifikálódik. A két fordítás közötti szembeötlő különbség nagymértékben összefügg az információs szándék valamely kontextusban való kommunikálhatóságának kérdésével. Egy kommunikációs aktus ugyanis csak akkor lehet sikeres, ha releváns tud lenni, a relevancia pedig kontextusfüggő: az, hogy egy feltevéshalmaz megfelelő számú kontextuális hatást eredményez egy bizonyos kontextusban, nem jelenti azt, hogy ugyanerre egy másik kontextusban is képes lesz. Ez azonban csak egyik lehetséges oka egy kommunikációs aktus esetleges sikertelenségének; az eredmény akkor is kudarc lehet, ha a kontextuális hatások kimunkálása túlzottan nagy erőfeszítést igényel a közönségtől. Éppen ezért „Az utolsó mohikán" magyar fordítója, Réz Ádám számos – tulajdonneveket is tartalmazó – történelmi-politikai jellegű leíró szakaszt kihagyott a fordításból, nehogy a feltételezett fiatal olvasó, akinek nem állnak rendelkezésére a megfelelő háttérfeltevések ahhoz, hogy értelmezni tudja ezeket a részeket, elveszítse érdeklődését, és befejezetlenül tegye le a könyvet. Más nevek azért modifikálódtak a fordításban, mert maguknak a név által hordozott enciklopédikus feltevéseknek a megléte kétséges az olvasó memóriájában. További modifikációk okául szolgálhatott még az is, hogy a fordítás feltételezett gyermek olvasója az eredeti szöveg feltételezett felnőtt olvasójához képest limitált feldolgozási kapacitással rendelkezik. Ezért olyan esetekben, amikor ugyanaz a szereplő az eredetiben különböző neveken jelenik meg, a fordítás egy (többé-kevésbé) uniformizált változatot alkalmaz, hogy ezáltal megkönnyítse a célolvasó számára a név referensének előhívását a memóriából.

E megfontolásokból kitűnik, hogy az első kérdés, amellyel a fordító szembekerül, nem az, hogy miként lehet lefordítani egy adott üzenetet, hanem hogy egyáltalán kommunikálható-e ez az üzenet a másodlagos kommunikációs kontextusban a relevancia elvével összhangban. Minden egyéb, a részleteket illető probléma csak ennek a kérdésnek a megválaszolása után következhet. Az egyes esetekben a fordító által hozott döntések végsősorban mindig a különböző relevancia-tényezők függvényei, amely tényezők közt ott találjuk a célnyelvi kultúrát (és ennek részeként persze a célnyelvet), az adott kultúrára jellemző fordítási konvenciókat (melyek nyelvenként és kultúránként igen eltérőek is lehetnek), a szövegközi viszonyokat, a szövegfunkciót, és a szövegen belüli kontextust egyaránt.

PhD theses on Onomastics defended (1999–2004)

Beginning with the present issue summaries and the most important data of onomastic PhD dissertations defended successfully at doctoral schools in Hungary are planned to be published regularly in Névtani Értesítő. Here, in the first case retrospectively, theses defended between 1999 and 2004 are presented in chronological order of defence: year of completion, size, consultant, opponents, date of defence; bibliographical data of published works. Dissertations discussed in previous issues of our periodical are not treated here again. – A copy of the dissertations can be found in the library of the responsible university and in the library of the university institution responsible for the training. – The doctoral data base in the home page of the Ministry of

Education (http://phd.om.hu) gives information in connection with those who acquired the PhD degree after 11th of April 2001 presenting not only the propositions and the English summaries but mostly the dissertations themselves. (At present the data base does not contain information about doctors of ELTE University.)

1. ELTE, Budapest, Hungarian Linguistics. – ZÁNTÓ, EDINA: Complex analysis of micro-toponyms containing names of plants. – FARKAS, TAMÁS: The official changes of family names and names of married women in Hungary (with special emphasis on the second half of the 20th century). – VÖRÖS, FERENC: Family names of the Uplands (Slovakia) before and after the Treaty of Trianon (1920). – BÖLCSKEI, ANDREA: The role of onomastic correlation in the development of Hungarian settlement-names (with a survey of English settlement-names). – CSÁSZI, ILDIKÓ: Place-name types of the Zoboralja region (Slovakia). – MRS. GASPARICS KOVÁCS, ERZSÉBET: Historical and synchronic place-names of the Zsámbéki-medence. – KOI, BALÁZS: Personal names of Tiszabezdéd, 1766–2000 (An analysis on the basis of the parish registers of the reformed church). – HÁRI, GYULA: Names of establishments in the former district Mór of Fejér county (An Onomastic Investigation). – SZOPOS, ANDRÁS: Onomastic monograph of village Csíkszentimre, 1602–2000 (Sântimbru, Rumania). – MRS. VARGA, JÓZSEFNÉ: Personal names of the Felső-Rábaköz region in the 18th–19th centuries.

2. University of Debrecen, Hungarian Linguistics. – TÓTH, VALÉRIA: The system of names in the Early Old Hungarian period (Place-names of Abaúj and Bars counties). – RÁCZ, ANITA: The system of settlement-names in Bihar county in the Old Hungarian Period. – VÁRNAI, JUDIT SZILVIA: Proper names in language and in linguistics (Possible approaches to proper names). – KECSKÉS, JUDIT: Denominational, ethnic and social factors determining the use of first names in Miskolc in the 18th–19th centuries.

3. University of Debrecen, English Linguistics. – VERMES, ALBERT PÉTER: Proper names in translation: a relevance-theoretic analysis.

SZEMLE

MAGYAR NÉVTANI KUTATÁSOK ITTHON ÉS HATÁRAINKON TÚL

Névtani tanácskozás Jászberényben, 2003. október 17–18.
Szerkesztette FARKAS FERENC. Budapest, 2004. 212 lap

2003 októberében névtani tanácskozásra került sor a Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Karán. Közel harminc meghívott előadó vett részt rajta: Magyarországot huszonhat, a határon túli magyar névtudományt négy kutató képviselte.

A kötet huszonkilenc előadást tartalmaz az előadások sorrendjében. Olyanokat is, melyek felolvasására – időhiány miatt – a helyszínen nem adódott lehetőség. S amint a zárszóból kiderül, ennél még több előadás is elhangzott, de ezek nem szerepelnek nyomtatott formában. Az előadások – tartalmuk szerint – két fő csoportra oszthatók: tizenhétnek témája a személynevek, tizenháromé a helynevek (egy előadásban mindkettőről szó esett). A kötet elején és végén olvashatók a konferencia megnyitó és záróbeszédei, amelyeket a nyelvész szakma és a Jászberényi Főiskolai Kar képviselői tartottak. Utóbbiak nem először biztosítottak helyszínt és hátteret egy-egy rangos nyelvészeti tanácskozáshoz.

A **személynevek** tárgyában átfogó tudománytörténeti előadás hangzott el B. GERGELY PIROSKÁtól, aki a történeti személynévkutatásról szólt, illetve ÖRDÖG FERENCtől, aki összegezte a magyarországi személynévkutatás újabb eredményeit – mindketten gazdag bibliográfiával, az eddig elértek felsorolásával, értékelésével, nem feledkezve meg a jövőbeni teendőkről, célkitűzésekről sem.

Szintén áttekintő jellegű volt HAJDÚ MIHÁLY előadása a névválasztási motivációkról a történetiségben, számtalan példával illusztrálva az elhangzottakat. FERCSIK ERZSÉBET hasonlóképpen mutatta be egymással rokon keresztneveinket és keletkezésüket.

Ugyancsak történeti megközelítésű volt, ám konkrét korpusz vizsgálatán alapult VARGA JÓZSEFNÉ bemutatása a 18–19. századi felső-rábaközi felekezeti keresztnévhasználatról. KOI BALÁZS szülőfaluja, Tiszabezdéd írásbeli ragadványneveit ismertette szintén egyházi (református) anyakönyvek alapján. OLLÉ VIKTÓRIA rövid mutatványt vitt a konferenciára a Csánki-féle történeti földrajz készülő családnévmutatójából (ez a kötet legrövidebb írása – az elhangzott magyarázatokra nem volt szükség, hiszen a mutatvány mellékelve van az előadás bevezetője mellé).

A „kortárs" személynévhasználattal három előadó foglalkozott. RAÁTZ JUDIT kutatása az új, 2004-ben életbe lépett névhasználati törvény hatásairól, lehetőségeiről szólt a kérdésben leginkább érintett korosztály, a huszonévesek bevonásával, kérdőíves felmérés alapján. Ketten a modern technika hatását mutatták be a személynevek körében: NEMESCSÓI KATALIN a mobiltelefonos névhasználat trendjeit, logikáját, BARKÓCZY LÁSZLÓ pedig egy lehetséges internetes nicknév-tipológia felállítását vázolta fel.

Elhangzottak még egyes (irodalmi) művek személynévi anyagának vizsgálatán alapuló előadások is. Ezek közül BÍRÓ FERENC és KALCSÓ GYULA közös írása a Heltai Gáspár „Dialógus"-ában fellelhető megszólításformákat tipizálta és értelmezte. KORNYÁNÉ SZOBOSZLAY ÁGNES Németh László „Gyász" című regényében vizsgálta a becéző képző sajátos írói és beszélt nyelvi használatát, a kettő közti átfedéseket. Ugyan nem szépirodalmi művet vesz alapul, de itt említem meg FÜLÖP LÁSZLÓ előadását a „Nagyivánban" (Nagy Iván „Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal" című munkájában) található történeti becenevekről.

A konferencia címében meghirdetettekhez hűen a határon túli személynévkutatás eredményei is fontos szerephez jutottak. VÖRÖS FERENC a felvidéki, MIZSER LAJOS a kárpátaljai, VIRÁG GÁBOR a vajdasági kutatások helyzetéről, eredményeiről szólt.

A **helynevek** tematikája hasonlóan gazdag. Elöljáróban meg kell említenünk, hogy a tizenhárom előadás java a történeti helynevekkel és azok kutatásával kapcsolatban osztotta meg a kutatói tapasztalatokat a közönséggel.

Összefoglaló, az egyes részterületeken eddig elérteket értékelő előadást tartott FARKAS FERENC a terepmunka, helynévgyűjtés mikéntjéről, módszertanáról (erdélyi példákkal illusztrálva mondandóját), valamint VINCZE LÁSZLÓ a belterületi helynevekről. KRISTÓ GYULA betegsége miatt sajnos nem tudta megtartani az előadást, amely igen pontosan és éles szemmel tekintett végig a történeti helynévkutatás múltján, s sorolta fel annak teendőit. (A tanár úr a kötet megjelenését már nem érhette meg – halála fájdalmas veszteség a magyar nyelvtudomány számára is.)

A magyarországi helynévkutatás eredményeiről szólt HOFFMANN ISTVÁN a szórványok és oklevelek helyneveinek vizsgálata kapcsán. TÓTH VALÉRIA a helynevekben megfigyelhető hangváltozásokra és azok tanulságaira hozott példákat. RÁCZ ANITA Bihar vármegye, CS. NAGY LAJOS Tordatúr, UNTI MÁRIA a Csallóköz történeti helyneveit vizsgálta.

A határon túli helynévkutatással kapcsolatban több előadást is hallhattak az érdeklődők. CSOMORTÁNI MAGDOLNA az erdélyi, N. CSÁSZI ILDIKÓ a felvidéki állapotokat ismertette.

A névtan és a helynévkutatás egyéb kérdéseit vetette fel JUHÁSZ DEZSŐ, amikor előadásában terminológiai és tudományrendszertani kérdésekről értekezett. A tudományterület kereteit tágítva nyelvpolitikáról és nyelvi tervezésről szólt előadásában VÖRÖS OTTÓ, amikor a jelenlegi felvidéki hely- és személynévadásról beszélt.

A kötetben az írások elrendezésének az elhangzás sorrendje volt az alapja, nem pedig a hagyományosabb tematikus válogatás vagy a szerzők nevének ábécébe rendezése, kicsit nehézkes azonban így a benne való tájékozódás. A sűrűnek tűnő nyomás sem könnyíti meg az olvasást, ennek nyilván terjedelmi okai voltak. Emellett sajnálatos és zavaró a számtalan sajtóhiba, amely végigkíséri az egész kötetet. Összefoglalóan azonban elmondhatjuk, hogy a huszonkilenc elhangzott előadás gazdag és színes válogatást nyújtott a magyar nyelvterület határon inneni és túli képviselőinek munkáiból, elgondolkodtató és továbblépésre sarkalló gondolatok hangzottak el, s az egész tanácskozás színvonala méltó volt a névtudomány eddig elért eredményeihez. Köszönet mindezért a szervezőknek és a kötet megjelentetőinek.

VÉGH FRUZSINA

BENKŐ LORÁND KÉT TANULMÁNYKÖTETÉRŐL

Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 186 lap
Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003. 208 lap

Távol álljon tőlem, hogy utánozni merjem FERDINAND DE SAUSSURE hasonlatteremtő képzeletének eredményeit, mégis, amikor BENKŐ LORÁND két kötetét olvastam, nem tudtam szabadulni egy képtől, amely részleteinek egyezésében már-már olyan aprólékos, mint a svájci nyelvész sakkhasonlata. Gondolataimat a „Beszélnek a múlt nevei" előszavában elejtett megjegyzés indította el: „Az ilyen, tüzetesebb tárgyalást is igénylő tulajdonnevek száma már a korai ómagyar korból is oly nagy, hogy közegükben úgyszólván csak szemelgetni lehet." Lelki szemeim előtt megjelent BENKŐ LORÁND, a gondos szőlősgazda, aki – miután egész életében féltve ápolgatta szőlejét – magabiztosan, minden tőkét közelről ismerve sétál kertjében, s az ízletesebbnek ígérkező szemeket kóstolgatja szakértő szemöldökráncolással. Ilyen csemegézés eredménye ez a könyv: miután a szerző életművében és nem utolsósorban korábbi, „Név és történelem" című kötetében megvetette az alapokat, most a részproblémákat veszi szemügyre.

Bár az első itt bemutatandó kötet már hat éve megjelent, mégis érdemes szólnunk róla néhány szót, hiszen az új könyv szerves folytatása ennek. Ezt már a két borító is tükrözi: mindössze annyiban különböznek egymástól, hogy a korábbin a cím a híres Benkő-zöld keretben olvasható, az újabbon pedig pirosban. A könyvek születésének háttere is ugyanaz. BENKŐ tanár úr évek óta foglalkozik Anonymus névadásának jellegzetességeivel; töprengéseinek egy részét időről időre megosztotta a különböző nyelvészeti orgánumok, így a kollégái tiszteletére készített emlékkönyvek és a Magyar Nyelv olvasóival, a többit csak azok a szerencsés egyetemisták és tanárok hallhatták, akik részt vettek az ELTE-n tartott, évek óta töretlenül folyó szakszemináriumain. Ennek a munkának összefoglalásaként jelent meg két, itt tárgyalt könyve.

A kötetek többnyire olyan tanulmányokat tartalmaznak, amelyek korábban már megjelentek, de a nyelvészet szempontjából perifériku kiadványokban; a szerző most igyekezett őket mindenki számára könnyen hozzáférhetővé tenni. Az írások másik csoportja ugyan jól elérhető helyen jelent meg korábban, de a kötet kompozíciója megkövetelte felvételüket a gyűjteménybe – különösen, mert azóta többségüket a szerző újabb adatokkal, gondolatokkal egészítette ki, ezek ismeretében időnként nagyobb mértékben át is alakította. Végül néhány, eddig másutt még nem közölt tanulmányt is olvashatunk mindkét munkában.

A két könyv szerkezete némileg eltér egymástól; ennek oka céljukban, jellegükben keresendő. A „Név és történelem" alapvetés, az Anonymus-probléma áttekintő vizsgálata. A könyv ennek megfelelően két nagyobb egységre oszlik: az első rész a Névtelen gesztájával kapcsolatos írásokat, a második pedig vegyes tárgyú, többnyire ómagyar kori helynevekről szóló cikkeket tartalmaz. A szerző a legáltalánosabbtól közelít az egyre konkrétabb témák felé. Először azt tisztázza, milyen összefüggés rejlik Anonymus névadási gyakorlatában a helynév, a személynév és a történés között (11–27). Bemutatja,

hogyan teremtett P. mester megfelelő mennyiségű és mélységű forrás és névanyag hiányában históriát, pusztán helyismeretére, társadalmi kapcsolataira és szárnyaló fantáziájára támaszkodva. Nyelvi, történelmi és földrajzi adatokkal bizonyítja a történet több szereplőjének fiktív voltát, nevüknek helynevekből vagy nemzetségnevekből való tudatos kialakítását. Érvelése továbbmegy az egyszerű névfejtéseknél, hiszen azt is igyekszik feltárni, miért volt szüksége Anonymusnak az adott személy szerepeltetésére. Végül három fő okot mutat ki: az első az volt, hogy az Árpád-ház jogait az írás hitelesítő erejével is alátámassza; a másik, hogy az általa ismert előkelő személyek, családok és nemzetségek birtokigényét, ősiségét igazolja azáltal, hogy kitalált ősüket a honfoglaló vezérek közé helyezi, s gyakran még földet is adományoztat nekik Árpáddal. A harmadik a már említett forráshiány pótlásának szándéka volt.

E módszertani és elvi alapozásnak szánt bevezető tanulmányt követően a szerző a névadás különböző területeit veszi szemügyre: először általában Anonymus beszélő neveit (28–39), majd a kunok neveit és azt, hogy kiket és miért nevez kunoknak a mester (40–57). Ezután a szlávok népneveivel foglalkozik (58–75), majd áttér a helynevekre. Itt is átfogó képet igyekszik adni: vagy egy településtípus neveit vizsgálja, vagy olyan nagyobb területek Anonymus művében való megjelenését, mint Erdély (94–101) vagy a Felső-Tisza vidéke (102–8). Már a bevezető tanulmányban is megemlítette, hogy véleménye szerint a Névtelen kiváló földrajzi ismeretekkel rendelkezett, amelyet nemcsak kancelláriai működésének, hanem országjáró útjainak és feltehetőleg külföldi követjárásának is köszönhetett. Mivel munkáját rendkívüli óvatossággal készítette, hőseit olyan vidékekre vezette el, amelyeket maga is feltehetőleg jól ismert. Ennek alátámasztására áll a kötetben az említett két tanulmány.

A második rész vegyes tartalmú tanulmányai között vannak népiségtörténetiek (Adalékok a bihari székelység történetéhez, Néhány víznevünk – és az Árpád-kori székelyek), településtörténetiek (A Kisszamos völgyének név- és településtörténetéhez, *Földvár* neveink tanúságtételéről) és módszertaniak is (Ómagyar kori helyneveink vizsgálatának néhány szempontja, Egy hibás névfejtés módszertani tanulságai). Ezekben a nevek az előzőekkel ellentétben általában nem a célt, hanem az eszközt képviselik: megfejtésük közelebb vihet bennünket valamely, a történettudományt régóta foglalkoztató probléma megoldásához.

A „Beszélnek a múlt nevei" erre az alapra építve egy-egy részkérdést vizsgál meg közelebbről. Itt már nincsenek különválasztva az Anonymusszal foglalkozó tanulmányok a többi témától, a kötet tematikailag lazábban szerkesztett. A legtöbb tanulmányban hely- és személynevek egyaránt előfordulnak, hiszen a kettő vizsgálata legtöbbször nem választható el egymástól. Az első néhány írás elsősorban személynevekkel (Konsztantinosz *Termacsu*-ja, Szabolcs vezér, stb.), a közbensők népiség- és településtörténettel (A *székely* néprésznév ómagyar történetéhez, A székely nemzetségnevek történetéhez, Maros- és Udvarhelyszék település- és népességtörténetéhez stb.), a záró tanulmányok pedig helynevekkel (*Orsova* és *Ondava,* Megjegyések a *Petlend* helynevek történetéhez, Az elrejtett *Polgár,* stb.) foglalkoznak. Ezen a csoportosításon belül azonban egyes, összefüggő témájú tanulmányok távol kerülnek egymástól. Ez történt a „Bors vezértől Borzsováig" címet viselő munkával is, amelyben ugyan a szerző utal a később következő „*Orsova* és *Ondavá*"-val való kapcsolatra, a nevek hasonló képzésmódjára, az

összefüggés azonban erősebb lehetne, ha a két írás egymás mellett állna. A könyvet egyébként át- meg átszövik a hasonló utalások és nem utolsósorban az Anonymus-kérdések, így a tanulmányok valóban olyan szorosan kapcsolódnak egymáshoz, mint egyik szőlőfürt a másikhoz. Vannak köztük egy vesszőn fejlődők és távolabb elhelyezkedők is, de mind ugyanannak a tőnek a hajtásai.

A szerző Anonymus-tanulmányai az előző kötethez képest aprólékosabbak lettek: miután korábban lefektette a geszta neveinek vizsgálati módszereit és szemléleti kérdéseit, most egy-egy néven be is mutatja, hogyan lehet őket alkalmazni. Ahogyan az első kötetben kifejtette, a mester által gyártott neveknek két csoportjuk van: az egyik, amelyben Anonymus maga mondja, hogy a helyet, amelyről beszél, hőséről nevezték el (s ebből persze arra lehet következtetni, hogy valójában ő teremtette gesztája alakját a helynévből), a másik pedig, amikor elrejtette ezt a kapcsolatot. BENKŐ LORÁNDOT természetesen jobban érdeklik ez utóbbiak. Bámulatos alapossággal néz utána a legkisebb facsoportnak is, amely a kérdés szempontjából lényeges nevet viselhetett, s olyan összefüggésekre világít rá, amelyek valóban hihetővé és érthetővé teszik Anonymus eljárását. Szabolcs vezér nevével kapcsolatban például rámutat, hogy e kitalált alak a Csák nemzetség ősiségének igazolását szolgálja. A Névtelen Mester a nemzetség nevére épp csak hogy utal, amikor megemlíti, hogy Szabolcs unokáját *Csák*-nak hívták, de helyette a vezér szerepét emeli ki. A Csákok birtokainak központját, Szentkeresztet sem nevezi meg, csak a Vértest és a várépítést említi. Erre egyrészt a név keresztény, tehát anakronisztikus vonatkozásai miatt kényszerült, másrészt pedig azért, hogy leplezze a kortársak előtt nyilvánvalóan ismeretes személyes kapcsolatait, érdekeltségét (38–67). Előkerül a honfoglalók legfőbb ellenfelének, Zalánnak (68–80) és a „kun" Bors vezérnek a neve is (133–9). A nevek kapcsán kitér P. mester rendkívül következetes írásmódjának jellemzőire, az egyes betűk jelölésének nála tapasztalható rendszerére, sőt e tényeket fel is használja az egyes nevek legvalószínűbb kiejtésének meghatározásakor. Szintén segítségére van a helyesírás vizsgálata a nevekben megnyilvánuló *ö*-zés tanulmányozásakor (151–60).

Bevezető hasonlatunkhoz visszatérve azt is mondhatnánk, hogy az első kötetben még az egész szőlőskert, a másodikban viszont már csak egyetlen tő áll előttünk; a gazda erről választja ki a legzamatosabb fürtöket. Mivel pedig ezek a legszebbek, természetesen már mások is szemet vetettek rájuk korábban. BENKŐ LORÁND azért is választotta e neveket, mert a nyelvtudományban már számos elgondolás született róluk. Minden tanulmányában bemutatja a névvel kapcsolatos tudománytörténeti hátteret, ütköztetve egymással az ellentétes irányban felsorakoztatható érveket és véleményeket, egyeseket cáfolván, másokat részben vagy egészen helytállónak találván. Ahogyan a gondos szőlőművelő óvatosan leszedegeti a romlott szemeket a jók mellől, úgy igyekszik ő érvényteleníteni a régóta megrögzült téves névmagyarázatokat. Munkája bevallottan vitairat is: szembeszáll a Trianon okozta sokk tudományos tévedéseivel, számos névről kimutatva, hogy – bármennyire igyekeztek is elődei magyar vagy török etimont találni nekik – valójában szláv, esetleg máig is ismeretlen eredetűek. Tollát nem a nemzeti érzés hiánya vagy megvetése, hanem az igazság szenvedélyes keresése vezeti.

BENKŐ úgy harcol, hogy közben senkit sem tipor a sárba, mély megértéssel beszél arról a korszakról, azokról az érzésekről, amelyek számos maradandó etimológia mellett

nagy nyelvészeinket ön- és nemzetigazoló névfejtésekre is késztették. Cáfolatait mindig a legapróbb részletekig alátámasztja nemcsak filológiai, hanem történeti és földrajzi adatokkal is (így például Pusztaszabolcs korabeli természeti viszonyaiból következtet arra, hogy ott egy honfoglaló vezérnek sem lehetett szálláshelye). Figyelme kiterjed a legapróbb fonetikai vagy jelentéstani problémára is, legyen az magyar, latin, görög, török vagy szláv, közben pedig, szinte észrevétlenül, fontos módszertani és szemléletbeli útmutatást is ad. Ilyen megállapítás például a székelység eredetének vizsgálatakor annak kimondása, hogy a néprésznév megfejtéséből még nem következtethetünk az adott nép által beszélt nyelvre.

A „tabudöntögetés" során mindössze egy vád érhetné a szerzőt: gyakran szinte minden eddigi magyarázatot megsemmisít, újat viszont nem ad. Ő azonban elébe megy az efféle megjegyzéseknek: többször kijelenti, hogy egyelőre nincs jobb ötlete, s nem áll szándékában egy újabb, az előzőekhez hasonlóan cáfolható megoldást kiagyalni. Célja nem a mindenáron való ellentmondás vagy a leckéztetés, hanem az, hogy a régi, meggyökeresedett tévhitek megtörésével utat nyisson az újabb, más irányú próbálkozásoknak. Van tehát még fürt a tőkéken, a szüret így már csak rajtunk múlik, hát fel a puttonyokat!

SLÍZ MARIANN

NEMZETISÉGI UTÓNÉVKÖNYVEK

Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve. Szerkesztette S. DÁVID EMESE. Aranyhal Könyvkiadó, Budapest, 2004. 976 lap
Magyarországi német utónevek jegyzéke. Magyarországi Németek Országos Ökormányzata, Budapest, 2004. 47 lap

1. Aki a kezébe veszi a 2004 novemberében megjelent igen vaskos, 976 lapnyi terjedelmű névkönyvet, első gondolata azonnal az lehet, hogy milyen sok névvel gazdagodott a meglévő, hivatalosan anyakönyvezhető keresztneveink sora. Valóban, a sok, számunkra ismeretlen név olvastán ez lehet az első gondolatunk. De mielőtt elhamarkodottan ítélnénk, tekintsük át az előzményeket, a kötet megszületésének körülményeit, illetve vizsgáljuk meg magát a megjelent kötetet.

A Magyarországon élő nemzetiségiek névadása mindig jóval szabadabb volt, mint a magyar lakosságé. Már az állami anyakönyvek vezetéséről szóló 1894. évi XXXIII. törvény megemlíti a nemzetiségiek névhasználatát, vagyis biztosítja azt a jogukat, hogy a nemzetiségi gyermeknek magyarul bejegyzett névalak után zárójelben a nevet az illető vidéken szokásos formában is bejegyezzék, például: *Mária (Mariutza).* Az 1982. évi 17. tvr. 27. § (4) bekezdése is lehetőséget adott a nemzetiségieknek arra, hogy – a nemzetiséghez való tartozás igazolása nélkül – a nemzetiségnek megfelelő utónevet viselhessenek. Ezt a lehetőséget csak pontosította és egyértelművé tette a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény (ismertebb nevén: Nek.), mely teljes szabad névválasztást biztosított a hazánkban élő nemzetiségieknek.

A nemzetiségiek teljesen szabad, korlátok nélküli névválasztása „nem jelenthet kötöttségektől mentességet, így ők sem viselhetnek tetszőleges utónevet" (idézet a „Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyvé"-nek előszavából), ezért vált szükségessé egy újabb rendelet megfogalmazása, illetve ezeknek a névjegyzékeknek a megjelenése.

A névjegyzék életre hívója a 2002. évi XLV. törvény, amely az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről szóló 1982. évi 17. törvényerejű rendelet módosítása. Ez a törvény a 30/A. § (1) bekezdésében rendelkezik arról, hogy „A nemzeti etnikai kisebbséghez tartozó személyek gyermeküknek nemzetiségüknek megfelelő utónevet is adhatnak, valamint kérhetik saját utónevüknek a megfelelő nemzetiségi utónévre történő javítását, továbbá joguk van családi és utónevüknek anyanyelvük szabályai szerinti anyakönyvezéséhez." A 30/B. § (1) bekezdéséből pedig az is kiderül, hogy „A választható nemzetiségi utóneveket az érintett országos kisebbségi önkormányzatok által összeállított és a Magyar Tudományos Akadémia szerkesztésében megjelentetett nemzetiségi utónévjegyzék tartalmazza."

Nos, ez az utónévjegyzék készült el és jelent meg, bár nem a Magyar Tudományos Akadémia szerkesztésében, 2004 novemberében. A terjedelmes mű az ígért 13 kisebbségi önkormányzattal rendelkező nemzetiség helyett csak 12: a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a román, az örmény, a szerb, a szlovák, a szlovén, a ruszin és az ukrán nemzetiségek által javasolt neveket tartalmazza. A kötetből hiányzik a német nemzetiségűeknek javasolt keresztnevek jegyzéke. Ennek oka, hogy a nemzetiségi névjegyzékeket 2003 decemberéig kellett volna elkészíteni, s 2004 januárjában, a rendelet életbelépésekor megjelentetni. Ennek csupán a német kisebbségi önkormányzat tett eleget. Így az ő névjegyzékük jóval korábban, önálló füzetként látott napvilágot.

2. A német nemzetiség névjegyzéke. – A kisalakú, 47 oldalból álló kiadvány HEINEK OTTÓ önkormányzati elnök előszavából, a névjegyzék összeállításában részt vevő szakemberek bevezetőjéből és az ajánlott, közel 2500 fiú- és lánynév listájából áll. Figyelemre méltó a jegyzékhez készült bevezető, melyet az ELTE Germanisztikai Intézetének tanárai, ERB MARIA, KNIPF ERZSÉBET egyetemi docensek és BRENNER KOLOMANN egyetemi adjunktus írt. A jegyzéket összeállító egyetemi oktatók bevezetőjéből megismerhetjük azokat az alapelveket, amelyek meghatározták az anyakönyvezhető nevek kiválasztását. A teljesség igénye nélkül csak néhány a szempontok közül. Alapelvként az anyaországok (Ausztria és Németország) névadási szokásai voltak az irányadók. Az igen gazdag német névanyagból a regionálisan elterjedt változatok közül főleg a közép- és a felnémet területhez köthetőket vették figyelembe, illetve a gyakori becenévi alakok közül pedig azokat, amelyek már az egész német nyelvterületen elterjedtek (pl. *Hans/Hannes; Gabi/Gaby*). A lista a német eredetű nevek mellett tartalmazza azokat az antik, illetve középkori latin és görög neveket is, amelyek a német névadás hagyományaiban meghatározó szerepet játszanak. Hasonló elgondolásból azonban megtalálhatjuk azokat az egyéb idegen eredetű neveket is, amelyek a német nyelvben elterjedtek, régóta honosak és kedveltek, illetve a német nyelv hangtani és grafematikai rendszerének megfelelnek (pl. *Charlotte, Vanessa, Christina*). Igen helyeselhető módon a szakemberek tekintettel voltak arra, hogy a magyar kultúrkörben élő németeknek ne ajánljanak olyan

neveket, amelyek – idegenségükből adódóan – a mindennapi ügyintézés során nehézségeket okozhatnak, vagy jelentésük, hangzásuk egy-egy magyar szóval történő véletlen egybeesésük miatt viccelődés, gúnyolódás tárgyát képezhetnék (pl. *Birka, Kayla, Rhonda*). Szintén a német hagyományokkal ellentétben, a szerzők a magyar szokásokat figyelembe véve nem vették föl a férfinevek közé a *Mária* utónevet. Ellenben meglepő, hogy a *Max* nevet mind a két nemnél javasolják, pedig ez a név még a német névkönyvekben és névlistákban is csak a fiúnevek között szerepel. Jó, hogy a szerzők igyekeztek minél több név esetében a különféle alakváltozatokat is fölsorolni. Azonban előfordul, hogy igen gyakori és népszerű alakváltozat kimaradt. Ilyen például a *Sarah* forma, amely pedig a német gyakorisági listákon már 1995-től napjainkig minden esetben az első 10 név között szerepel.

A gazdag névanyagot tartalmazó lista nagy hátránya, hogy csupán fölsorolja az ajánlott neveket, de azok jelentését, eredetét, gyakoriságát nem adja meg. Feltehetően ez terjedelmi okokkal magyarázható. Ezt el is fogadhatjuk, de mindenképpen hasznos lett volna, ha legalább néhány német névkönyvre, vagy a nagyon gazdag internetes honlapok közül néhányra utalnának a szerzők.

3. A nemzetiségi utónévkönyv. – Az S. DÁVID EMESE által szerkesztett, jóval vaskosabb, s a többi 12 nemzeti és etnikai kisebbség utónévjegyzékeit tartalmazó könyv három **előszó**val és egy általános bevezetővel kezdődik. Az előszók sorát a kiadói nyitja, melyben a könyv jelentőségéről, kultúrmissziójáról esik szó. A névtani szakterminológia szempontjából is fontos sorokat olvashatunk itt, melyek szerint a kiadó elnézést kér a könyvcím „pontatlansága" miatt, hiszen a bemutatott nevek nem utónevek. Az előszó írója kifejezi annak reményét, hogy „az utónév szavunkat hamarosan felváltja a Hajdú Mihály professzor által javasolt régi-új egyéni név vagy egyénnév" (5).

A második előszót a miniszterelnöki hivatal képviselője, SZABÓ VILMOS politikai államtitkár írta. Ő főleg a névjegyzék törvényi hátterével ismerteti meg az olvasót. Kár, hogy ebbe néhol egy kis pontatlanság is becsúszik. Az államtitkár úr szerint a 6/2003. számú belügyminisztériumi rendelet mondta ki a nemzetiségi utónévjegyzéknek a kisebbségi önkormányzatok általi összeállítását. Ez a gondolat azonban már korábban napvilágot látott (vö.: 2002. évi XLV. törvény 30/B. § (1) bekezdés). Hasonlóan ellentmondásos az államtitkár azon megállapítása, miszerint az országos kisebbségi önkormányzatok 2004. január 1-jéig elkészítették közösségeik utónévjegyzékeit, és döntöttek annak kiadásról. Hogy ez nem így volt, abból is megállapítható, ha hátralapozunk a **Függelék**hez, s ott azonnal meggyőződhetünk arról, hogy melyik önkormányzat mikor hagyta jóvá az utónévjegyzékét (a 12-ből 7 csak 2004-ben!). Az előszóból és az említett Függelékből azt is megtudjuk, hogy a 12 önkormányzat közül az örményeknél nem született határozat a saját kisebbségi utónévjegyzékük elfogadásáról. Ettől függetlenül a könyvben szerepel az általuk javasolt nevek listája is, melynek alapja az 1992-ben Jerevánban kiadott anyakönyvezhető örmény nevek listája, valamint a Los Angelesben 2001-ben megjelent örmény nevek szótára volt.

A harmadik előszóban a Belügyminisztérium államtitkára, PÁL TIBOR köszönti a hiánypótló munka megjelenését, és ígéretet tesz arra, hogy a könyv megtalálható lesz minden polgármesteri hivatal anyakönyvvezetőjénél.

Az előszók sorát záró „Általános bevezető”-ben eligazítást kapunk a gyűjtőkötet használatához. Megismerhetjük a 12 önálló fejezet általános felépítését. A könyvben szereplő 12 nemzetiség szerinti, önálló fejezet mindegyike az alábbi fejezetekből áll: „Előszó”; „Az adott nemzetiségi nyelv ábécéjének betűi”; „Névtár”, mely az ajánlott férfi és női neveket tartalmazza. Vizsgáljuk meg egy kicsit részletesebben **az egyes fejezetek**et!

Az **Előszó** az adott nemzetiség neveihez készült. Talán itt a legeltérőbbek és a legszínesebbek az egyes fejezetek. Mind a 12 nemzetiség bevezető fejezete megegyezik abban, hogy röviden bemutatják népcsoportjuk eredetét, a magyarországi jelenlétre vonatkozó történetét. Ezek a történeti bevezetők néha nagyon rövidek, szűkszavúak (pl. görög, szerb), de van, amikor igen részletesek, az oktatás, a kultúrálódás lehetőségeire is kitérnek (pl. román, ukrán). Ezt a történeti visszatekintést csupán három nemzetiségi kisebbség: a lengyel, a szlovák és az ukrán előszavában olvashatjuk az adott nemzet anyanyelvén is.

Szintén az előszók részét képezik azok az igen tanulságos alfejezetek, amelyek az adott népcsoport jellemző névanyagát, névviselési szokásait mutatják be. Sajnos azonban ilyen jellegű írást csupán a cigány, az örmény és a szlovén bevezetőben olvashatunk. Közülük is a legterjedelmesebb a cigányok névrendszerét bemutató, „A romani nyelv tulajdonnevei” című tanulmány, melynek megszületése két, a témában igen jártas szakembernek köszönhető: a németországi roma írónak és kutatónak, RAJKO ĐURIĆnak, valamint a Párizsban élő világhírű romakutató és dialektológus MARCEL COURTHIADE tanszékvezető egyetemi tanárnak. A tanulmány részletesen elemzi a népcsoport névtípusait, azok jellemzőit, fényt derít arra, hogy miért is van olyan kevés tipikusan cigány utónév. Megismerjük az általuk használt ragadványnév, azaz a *baro anav* (’nagy név’) fogalmát is. Ezt a névtípust minden roma az adott országban hivatalosan anyakönyvezett neve mellett egész életén keresztül használja. A baro anav a hivatalos névhez hasonlóan kételemű, vagyis áll egy személyes ragadványnévből + egy apai vagy anyai ragadványnévből, amely birtokos esetben van, például *e Kali e Ruvesqi* (a ’farkas feketéje’, ahol a saját ragadványnév a ’Fekete’, az apjáé pedig a ’Farkas’). A tanulmányból még közel két tucat gyakori, hazánkban is elterjedt baro anavot ismerhetünk meg. Azonban kár, hogy az ezeket a neveket bemutató fejezet címe: „Romani eredetű személynevek”. Így teljesen homályos az olvasó számára, hogy ezek tulajdonképpen milyen nevek is. Az előzetes ismeretek alapján csupán csak következtetni tudunk arra, hogy a felsorolt „személynevek” nem keresztnevek, hanem úgynevezett baro anavok, melyek közül néhány már anyakönyvezhető utónévvé vált (pl. *Papin, Federka* női nevek, *Cinno, Moga* férfinevek). Természetesen ez az információ sincs a tanulmányban megfogalmazva, erre csak az az olvasó jöhet rá, aki a felsorolt neveket próbálja a névjegyzékben megkeresni.

A tanulmány további részében még ismereteket szerezhetünk a helységnevek rromani nyelvre történő fordításáról, valamint az ilyen eredetű istennevekről. A névtípusok bemutatását gazdag szakirodalmi ajánlás és a névjegyzék összeállításakor felhasznált irodalmak jegyzéke egészíti ki.

Az örmény névjegyzéket bevezető tanulmány egyetlen fejezetben tárgyalja a nemzetiség eredetét, a magyarországi örmények történetét és a névadási szokásaikat. Megtudhatjuk, hogy milyen jelentéssel bírtak az ősi nevek, hogy náluk is voltak óvónevek.

Sőt azt is, hogy az *ar-* ősi örmény szótő megtalálható az egyik legrégibb protoörmény törzs *(armen)* nevében és közel harminc férfinévben (*Aram, Armen, Artak, Arszen* stb.), valamint számos helynévben (*Ararat, Araksz, Aragac* stb.).

A szlovén névadási szokásokról is több lényeges adatot tudunk meg az e nemzetiség névjegyzékéhez tartozó bevezetőből. Így például azt, hogy a szláv nevek többsége két elemből áll, s a szlovének ezeket lerövidítve, többnyire a második elemet elhagyva alkották meg saját keresztneveiket (pl. *Vladislav > Valado; Miroslav > Miro*), de például az *Erzsébet* név teljesen eltávolodott az eredetitől, s egy ma is igen népszerű változata jött létre *(Elizabeta > Špela)*. A tanulmányból megismerhetjük az utóbbi időben kedvelt egytagú férfineveket, amelyeknek megtalálhatóak a női párjuk is (*Tjaš > Tjaša; Nejc > Neja* stb.).

A 12 nemzetiség névanyagát bevezető gondolatok között csupán két esetben olvashatunk azokról a folyamatokról, gondokról, nehézségekről, amelyek a névjegyzék összeállításakor, a nevek átírásakor adódtak. A román névjegyzékben BORBÉLY ANNA, a szerbben pedig STEPANOVIC PREDRÁG foglalta össze ezeket a gondolatokat. Csak egyetérteni tudunk a szerb nyelvész azon megjegyzésével, mely szerint a könyv készítése közben „nem ártott volna összehívni egy tanácskozást az összes kisebbség részvételével, amelyen a politikusok mellett egy-egy nyelvész is részt vett volna, bizonyos elvek egyeztetése érdekében” (634).

A görög névjegyzék kivételével minden nemzetiség bevezetőjében egységesen megtalálható azoknak az irodalmaknak a fölsorolása, amelyeket a szerkesztők a névjegyzék összeállításakor fölhasználtak. A felhasznált irodalmak fölsorolása között három nemzetiség kivételével (görög, román, szerb) felfedezhetjük a magyar utónévkönyveket is. Talán nem meglepő, hogy közülük a kiadó által megjelentett PÁLFY GYULA-féle „Utónévkönyv” mindenütt szerepel. E mellett csupán a bolgár és szlovák jegyzéket összeállítók használták még a LADÓ-féle utónévkönyvet is. Az azonban már elgondolkodtató, hogy szintén csak két esetben vették igénybe a névjegyzék összeállításakor a szerzők az újabb, LADÓ JÁNOS és BÍRÓ ÁGNES szerzőségével megjelent „Magyar utónévkönyv”-et, illetve senki se hivatkozott az 1997-ben megjelent „Új magyar utónévkönyv”-re, amely tartalmazza az összes, hazánkban hivatalosan anyakönyvezhető nevet. Ugyan csak néhány esetben (pl. a horvátoknál), de ezeket az irodalmakat egy-egy, az adott nemzet által használt névtárat, a legdivatosabb nevek listáját tartalmazó internetes cím is kiegészíti.

Minden névjegyzékben megtaláljuk azt a bevezetőt, amely a névtáblázat használatához nyújt segítséget. A bevezetőt **az adott nemzetiségi nyelv ábécéjének betűi** követik. Az ábécék egységesen mutatják be az adott nemzet nagy- és kisbetűit, valamint azok magyar megfelelőit.

Az egyes fejezetek legterjedelmesebb része a **névtár**, mely betűrendben külön tartalmazza az ajánlott férfi- és női neveket. A névjegyzékek természetesen eltérőek, de többnyire az alábbi felépítést követik. Az első oszlopban mindig a név eredeti alakja áll. A második oszlopban a név fonetikus átírása olvasható. Ez legtöbbször magyarul szerepel, de előfordul, hogy ezt valamilyen mellékjel is kiegészíti (pl. a román női nevek között olvashatjuk az *Ágátá* fonetikus formát, melyben az aláhúzott második *á* betű a hangsúlyos szótagot jelzi.) A harmadik oszlop, ha létezik ilyen alak, akkor a név magyar

megfelelőjét tartalmazza. A negyedik helyen, ha ismert, a név jelentése áll. Amennyiben az első oszlopban szereplő név valamelyik már szerepelt név becéző formája vagy alakváltozata, akkor itt csak egy nyíl található, amely utal a megjegyzés oszlopban olvasható alapnévre. Az ötödik oszlopban a név eredetét tüntették föl a szerkesztők. A hatodikban a név azon becéző formái láthatók, amelyek önállóan nem állnak utónévként. A becenevek névjegyzékenként változó formában szerepelnek. Van, ahol a fonetikus alakjuk, van, ahol az eredeti formájuk található. A következő oszlopban a névnap időpontját jelölik azoknál az etnikumoknál, ahol annak ünneplése szokásos. A lengyelek ott is csak egy dátumot jelöltek meg, ahol egy névnek több ünnepnapja is előfordul, de alatta zárójelben közölték, hogy még hányszor lehet a nevet viselőt köszönteni egy évben. Így például a *Jan* nevű férfiakat június 24-én és még azon kívül 33-szor. A nyolcadik oszlopban a név híres viselőit találjuk. Ezek az adatok már túlmutatnak egy névjegyzék feladatán. Azokat a szerkesztőket (cigány, horvát, lengyel, örmény, szlovák, szlovén), akik ennek a szempontnak a kidolgozását is vállalták, mindenképpen csak dicséret illeti. Az utolsó oszlopba kerültek a megjegyzések, vagyis itt olvashatjuk az alapnevet, abban az esetben, ha például az első oszlopban szereplő név valamilyen származéknév. De itt található az adott névre vonatkozó bármilyen egyéb megjegyzés, adat is. Természetesen nem szerepel minden nemzetiség névtárában mindegyik oszlop. Sőt, például a görögöknél csak a név eredeti és fonetikus alakja áll.

Hasznos lenne még az egyes népcsoportok által javasolt neveket külön-külön is megvizsgálni. Részletesebben elemezni, hogy mi volt a nevek kiválasztásának szempontja. Akkor biztos magyarázatot kapnánk arra, hogy miért nem került be a horvát névjegyzékbe a 2004-es év legkedveltebb fiúnevei közül a *Borna, Fran* vagy a lánynevek közül a *Lana* és a *Stela*. Arról is jó lenne értekezni, hogy egyáltalán mit is értünk nemzetiségi név alatt. Mi a célja, feladata ezeknek a névjegyzékeknek? Érdemes-e a névjegyzékekbe azokat a neveket fölvenni, melyek mind az eredeti nemzetiségi, mind a magyar alakjukban és kiejtésükben is megegyeznek (pl. a szlovák *Cecília, Tibor, Martin;* a horvát *Kata, Lea;* a cigány *Vince, Tibor, Tivadar, Lujza, Magda*)? Nem ártana a névjegyzék feladatának pontos tisztázása után a különböző nemzetiségiek névlistáját abból a szempontból is egységesíteni, hogy abba milyen jellegű, eredetű nevek kerüljenek. Jelenleg a névkönyvben erről nincs semmiféle egyezség. Hiszen a már említett cigány, szlovák, horvát jegyzékekben mindenféle, a magyar utónévkönyvben is megtalálható nevek megtalálhatók. De például az örmény vagy a román névjegyzékben valóban csak az adott nemzet által használt, a „Magyar utónévkönyv”-ben nem szerepelő keresztnevek (egyéni nevek) állnak.

4. Összegzésként elmondhatjuk, hogy igen szép és dicséretes vállalkozás volt a hazánkban élő kisebbségi népcsoportok önkormányzataitól ennek a hatalmas névjegyzéknek az összeállítása és megjelentetése. Biztosak lehetünk abban is, hogy ez a névjegyzék nemcsak a nemzetiségiek névkincsét, de a hazaiakét is befolyásolni fogja. Feltehetően jó néhány itt szereplő név kedveltté válik az idők során a magyar szülők körében is.

Üdvözlendő és hasznos ennek a névjegyzéknek a létrejötte abból a szempontból is, hogy segíti az anyakönyvvezetők munkáját az egyes nemzetiségi nevek pontos bejegyzésekor. Azonban azzal is tisztában kell lennünk, hogy a bemutatott kiadványok egyben

korlátozzák is az eddig szabad nemzetiségi névadást. Hiszen az utónévjegyzékben nem szereplő név esetében meg kell keresni az érintett országos kisebbségi önkormányzatot, amelynek 15 napon belül döntést kell hoznia a kérdéses név anyakönyvezhetőségéről. Félő, hogy ez csak bonyolítani, nehezíteni fogja a kisebbségiek névválasztását. Egy azonban biztos: ezek a névkönyvek, ez a szabályozás megoldotta azt a problémát, amelyet a ma már hatályát vesztett, a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény 12. §-ának (1) bekezdésében megfogalmazott szabad névválasztása kapcsán éreztünk; miszerint magyar állampolgárnak csak akkor van szabad névválasztási joga, ha kisebbséghez tartozik!

RAÁTZ JUDIT

VÖRÖS FERENC: CSALÁDNÉVKUTATÁSOK SZLOVÁKIÁBAN

Szociolingvisztikai tanulmány négy település családnévhasználatának tükrében
Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004. 592 lap

1. Fontos küldetést teljesített a kiadó, amikor a Csallóközi Kiskönyvtár sorozat 31. köteteként vállalta a szerző alapos és sok-sok évre visszatekintő kutatása eredményeként született munka megjelentetését. A tanulmány doktori disszertációnak készült változatát a megmérettetés tanulságait felhasználva szerkesztette könyvvé VÖRÖS FERENC. A küldetést abban látom, hogy ma, amikor a nemzeti identitás vállalásának egyre kevesebb politikai gátja van, ez a könyv is elősegítheti a neveknek mint identitásunk legszemélyesebb jelzőinek a magyar nyelvszokás szerinti megőrzését, s ezzel egy, az asszimilációs folyamatok ellenében ható nyelvpolitika megvalósítását.

2. A könyv első részében a személynévkutatás és a személynévtan általános kérdéseit tekinthetjük át, ahogy azt a szerző a vonatkozó szakirodalom tükrében látja. Ebből a fejezetcsoportból már a későbbiek miatt is figyelemre méltó a „A névváltoztatás" című rész. Ezt azért is tartom fontosnak, mert mind a névváltozás – amely a nyelvben végbemenő, annak szabályaihoz köthető változások eredménye –, mind pedig a névváltoztatás – amely a névviselő tudatos együttműködését feltételező beavatkozás – a névteremtő nyelvi közösséghez köthető.

Amit viszont a kutatás eredményeként a könyvben megismerhetünk, az az areális nyelvészet témaköréhez tartozik, érinti a migrációhoz köthető névinterferenciát, „névkölcsönzést", a természetes kétnyelvűség teremtette beszédhelyzetek kérdését. Ezért helyeselhetjük, hogy a névváltozás–névváltoztatás témája kapcsán részletesen foglalkozik az írásképváltozat, a tükörfordítás, a párhuzamos személynévadás, a névátírás objektív és szubjektív tényezőivel. Az ezek révén keletkezett nevek vizsgálata a magyar nyelvű névviselők szempontjából nem csupán történeti, hanem 1920 óta élőnyelvi probléma is. VÖRÖS FERENC adataiból ugyanis kitűnik, hogy míg korábban az (írásbeli és/vagy szóbeli) névváltozatok mögött a természetes névhasználat ingadozását sejthetjük, addig 1920 után a politikai indíttatású nemzetállami törekvések egyik „melléktermeke" a tényleges névhasználattól független erőszakos névátírás. Ettől kezdve jelentő-

sen csökken a nevek jelentésszerkezetében azok identitásjelző szerepe. A szerző adatai alapján így utal e jelenségre: „A probléma összetettségét jelzi, hogy anyagomban a *Török Ján, Prešinský Kálmán, Magyar József, Maďar Jozef* típusú alakok még azonos korszakon belül is rendre keverednek egymással az anyakönyvek lapjain. Az adott család etnikai összetételének ismerete nélkül, az anyakönyvezett alak és a család névadási szándéka ismeretének hiányában nehéz eldönteni, hogy egyszerű névátírással vagy párhuzamos személynévadással van-e dolgunk. Elképzelhető ugyanis az a helyzet, amikor a vegyes házasságban született gyermeket a szlovák identitású apa *Ján*-nak, a magyar anya *János*-nak szólítja otthon. Kutatópontjaimon azonban gyakoribb az az eset, amikor a magyar identitású család gyermekének a szülők akarata ellenére is szlovákosan jegyzik be a nevét az anyakönyvbe. Ilyenkor de facto a névátírás esetével van dolgunk...” (30–1).

Az írásképváltozattal szemben, amely egy nyelv azonos írásrendszerében jön létre, a névátírás a nevet egyik adott nyelv írásrendszeréből egy másik nyelv írásrendszerébe teszi át. Ez az írásbeliség kultúrtörténetében jól nyomon követhető jelenség, szerepe pedig ugyanaz, mint minden más idegen vagy jövevényszó esetében, hogy gazdagítsa a befogadó nyelv szókészletét. A befogadásnak pedig az első lépcsője az íráskép „honosítása”. Itt azonban másról van szó. Az átírás úgy következik be, hogy a névhasználó közösség nem vált nyelvet, tehát ez az idegen nyelviség mintegy befurakodik az állami adminisztráció segítségével az addig homogén nyelvhasználatba, és annak erre az elemére nyomást gyakorol – a nyelvcsere irányában. Hogy a veszély mennyire valós, azt a könyvben nyomon követhetjük. Ezt a hatást felerősíti a nevek tükörfordítása. Erre azonban csak utalást találunk a könyvben, mivel a szerző célja a családnevek vizsgálata volt, a tükörfordítás pedig főként a keresztneveket érinti. Mégis utal a teljes név szlovákosítása kapcsán arra, hogy míg a családneveket főként a névátírás (transcriptio) érinti, a keresztnevek szlovákosítását inkább tükörfordításnak lehet tekinteni. A *Juraj : György, Vojtech : Béla, Zlatica : Aranka, Alžbeta : Erzsébet, Ladislav : László* megfeleltetéseket inkább tükörfordításnak mondhatjuk, és nem a párhuzamos névadás eseteinek.

A fent leírt folyamatoknak aztán az a közvetlen következménye, hogy a szlovákiai magyarság esetében tömegeket érint a névviselés és a névhasználat szétválása. Egy személy viselheti a *Kišš, Naď, Budaj, Borbéľ, Kinčeš, Šoš, Sentiváň* családnevet úgy, hogy a nem hivatalos és a Magyarországhoz kötődő hivatalosabb nyelvhasználata során *Kiss, Nagy, Budai* vagy *Buday, Borbély, Kincses, Sós* vagy *Soós, Szentiványi* alakot ír le. Sőt a saját kezű aláírás sok adatban eltér még hivatalos dokumentumon is a hivatalos bejegyzéstől. Figyelemkeltő a könyv vonatkozó részében a szerző utolsó megállapítása (48): „Ugyanakkor az utóbbi időben magyar identitásúak körében is egyre gyakrabban találkozni azzal a jelenséggel, hogy a név autográf rögzítésekor is a szlovákosan anyakönyvezett formát használják (pl. *Lucia, Monika, Ladislav, Marek, Borbéľ, Kinčeš, Šoš, Sentiváň*; stb.)”.

A könyv az elméleti és tudománytörténeti bevezető után alaposan körüljárja kutatásának történelmi, társadalmi, településtörténeti és földrajzi hátterét. Bár a (cseh)szlovákiai magyarság sorsáról készült tudományos vagy tudományos-politikai hátterű munkák ma már gazdagon állnak rendelkezésre – a tényt bőven illusztrálja a szerző 389

tételből álló irodalomjegyzéke –, az adatgyűjtés körülményeinek, elveinek és a források (például az anyakönyvek) vezetésének mikéntjéről szóló tudósítása távolságtartásra törekvő tárgyilagos stílusa ellenére is érzelmileg megragadó olvasmány. A vonatkozó dokumentumok ismertetése révén tényszerűen megismerjük a felvidéki magyarság mindennapjait érintő változásoknak azokat a tényeit, amelyek éppen a hozzá legközelebb levő hatalmi szerv, a helyi hivatalok nyelvi türelmetlenségét tükrözik. Általános érvényűen is dokumentálva látjuk, milyen távol esik a társadalmi érdektől az a nemzetállami törekvés, amely úgy képzeli el az államot, hogy az nem csupán lakói gazdasági és politikai szövetsége, hanem nyelvileg, etnikailag és kulturálisan is homogén, vagy erkölcsi gátlások nélkül homogenizálható alakulat.

3. A kutatás négy településen történt, melyek közül kettő (Balony, Diósförgepatony) a Csallóköz homogénnek mondható magyar tömbjéhez tartozik, kettő (Kiscétény, Nagycétény) pedig Nyitra gazdasági vonzáskörzetében közvetlenül a Zoborvidékhez csatlakozik, amely régtől vegyes lakosságú, és az ezzel együtt járó természetes asszimiláció által folyamatosan érintett volt. Az ebből fakadó etnikai és névviselési sajátosságok elemzése a könyv egyik fő területe.

A kutatás időbeli kiterjedése mintegy 100 év. 1895-től, a polgári anyakönyvezés bevezetésétől 1999-ig vizsgálja anyakönyvi forrásait. Ez alatt az idő alatt a lakosság négy államváltást ért meg: Osztrák–Magyar Monarchia → Csehszlovák Köztársaság → Magyar Királyság → Csehszlovák (második) Köztársaság→ Szlovák Köztársaság. (Ezen belül még a második köztársaságból Cseh–Szlovák Köztársaság is lett.) Mindezek a változások a névviselés változásának egy-egy szakaszát jelentik. De ha nem lettek volna is, az időköz és a kutatópontok földrajzi fekvésének kiválasztása az elemzésben történeti és területi („névjárások") szempontok érvényesítését tették lehetővé.

4. A családnevek etimológiai vizsgálata statisztikai adatokat szolgáltat a négy településnél tágabban is értelmezhető térség családnévállományának eredetére is. Az pedig mindenképpen figyelmet keltő megállapítás, hogy a kétnyelvűségnek van egy sajátos „melléktermé̇ke" a névhasználatban is, ahogy VÖRÖS FERENC fogalmazza: „Az elemzések során arra a végső következtetésre jutok, hogy a szlovák és a magyar nyelvközösség, bár két különböző nyelvet használ, bizonyos mértékig mégis azonos névközösséget alkot" (10). Ez részben lehet pozitív (például vegyes házasságban a kettős identitás kifejezése), de leggyakrabban az identitásban bekövetkezett bizonytalanság kifejezése.

A kutatás módszertana tekintetében mindenképpen újdonság, hogy nem csupán az etimológiailag különböző nyelvekhez köthető adatait kezeli egységesen, hanem az egy településen élő, de különböző (magyar–szlovák) nyelvközösséghez tartozó beszélők névkincsét is. Mintegy a kétnyelvűséget tekinti egy egységes élőnyelvi kommunikatív egységnek. Elgondolkodtató, vitára ingerlő, de nem alaptalan.

A könyv nélkül szegényebb lenne mind névtudományunk, mind a 20. századról szóló magyarságtudomány.

VÖRÖS OTTÓ

LELKES GYÖRGY: MAGYARORSZÁG 1903–1912 KÖZÖTT TÖRZSKÖNYVEZETT LAKOTTHELYEI A XX. SZÁZAD VÉGÉN

Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2001. 269 lap

A magyarországi helységnévrendezésről, az Országos Községi Törzskönyvbizottság 1898 és 1912 közötti működéséről MEZŐ ANDRÁS kutatásai alapján sokat tudhatunk. A régi és új helységnevek egymáshoz való viszonyát (változatlanul hagyását vagy a változtatás mikéntjét) kimerítő munkában dolgozta föl (A magyar hivatalos helységnévadás. Bp., 1982; adattára azonban csak 1999-ben jelent meg: Adatok a magyar hivatalos helységnévadáshoz. Nyíregyháza, 575 lap). Noha mindkét könyvnek kiváló mutatója van, természetesen csak a községek és városok nevei szerepelnek bennük, s hiányoznak azoknak a pusztáknak, majoroknak, tanyacsoportoknak stb. nevei, amelyekkel foglalkozott a Törzskönyvbizottság, de nem voltak önálló települések. Ezek eddigi megnevezése „külterületi lakott hely" volt, így szerepelt valamennyi hivatalos helységnévtárban, s amelyet hosszadalmassága, körülményessége ellenére megszoktunk, mondhatni: toponímiai terminus technicusnak tartottunk. LELKES GYÖRGY most ismertetendő kötetében ezt a szakszót fölváltotta a főként helyesírásában szokatlan új terminus, az egybeírott „lakotthely", ami azonban nem azonos az általa fölváltottal, hiszen ebbe az újba beletartoznak a települések: falvak, községek, városok, de még a főváros is! Meggondolandó, hogy önmagában használható-e a „lakotthely", s megállapodik-e a magyar helynévkutatók tábora abban, hogy ez csak „külterületi" lakotthelyekre vonatkozik, vagy cikkekben, tanulmányokban ezután is használnunk kell a megszorító jelzőt, ha nem településekről van szó. Továbbá magában foglalja-e ez az új kifejezés a magányos tanyákat, illetve azok neveit? Végül pedig alkothatunk-e összetételeket egy ilyen mesterséges összetétellel? Mondhatjuk vagy írhatjuk-e: „lakotthelynevek", vagy „lakotthely-nevek"? Úgy vélem, nem nélkülözhetjük írásainkban a „külterületi" melléknevet akkor sem, ha a „lakotthely" szót egybeírjuk, összetételben pedig a kötőjeles formát javasolom. Természetesen mindezt a jövő, a következő kutatónemzedék írásgyakorlata fogja eldönteni, s az lesz az elfogadott, amit az általános használat kialakít.

Mindez természetesen nem befolyásolja a könyv értékét és jelentőségét, hiszen LELKES GYÖRGY összeállítása nagyrészt olyan hiányt pótol, amire a magyar névtudománynak éppen olyan szüksége volt és lesz, mint MEZŐ ANDRÁS könyveire. Hogy csak „nagyrészt" teljes ez a munka, az nem a szerző vétke. (Itt említem meg, hogy LELKES szerényen csak „szerkesztő"-nek írja magát a címlapon, de könyve mindenképp jelentős egyéni alkotás). Az említett bizottság ugyanis elsősorban a települések neveivel foglalkozott (azok közül sem volt ideje Árva, Liptó; Fogaras és Hunyad megyék falu- és városneveit törzskönyvezni), s csak a történeti, népesedési, gazdasági vagy egyéb szempontból jelentős külterületi lakott helyek neveinek problémáit vitatta meg. A helységnévtárakban szereplő ilyen jellegű neveknek csak 10-20 százalékáról esett szó, illetve határozta meg a Bizottság ezek hivatalos, törzskönyvezett nevét. Ez sem kevés: 3832 név! Soknak írásváltozatával, mai nevével, korabeli és mai települési hovátartozásával tízezernél több helynevet tartalmaz ez az összeállítás.

Az adatok közlése a volt vármegyék neveinek betűrendjében, áttekinthető táblázatokban történik. Az egyes megyéken belül a régi járásnevek betűrendje, végül pedig az anyatelepülések neveinek betűrendje adja meg az adat helyét. Ez természetesen bonyolult és áttekinthetetlen lenne, de alapos részletességű mutató segíti a gyors tájékozódást.

A táblázatok fölépítése a következő. Első oszlopban állnak a lakotthelyek törzskönyvezett nevei, ha voltak előző nevei vagy párhuzamosan használt névváltozatai. Ezt követi a járás megnevezésének oszlopa, majd a törzskönyvezés idejekor való települési hovátartozás megnevezése, vagyis az a településnév, amelynek területén volt a lakotthely. Ugyanez a sorrendje a mai nevek pontos meghatározásának is. A negyedik oszlop tartalmazza a lakotthely mai magyar, ha a határokon kívül található, az idegen hivatalos nevét álló betűtípussal; ha ilyen hivatalos név nincs, akkor különböző forrásokból (elsősorban autó-, turista- vagy más térképekről) vett egyéb neveket dőlt betűkkel. Ugyanitt különböző megjegyzések vagy rövidítések is utalnak a volt lakotthely mai állapotára (megszűnt, beépült, belterületté lett stb.). A következő (ötödik) oszlop a mai közigazgatási helyet mutatja az ország és megye rövidítésével. Végül pedig az utolsó oszlopban találjuk meg azt a településnevet (magyart; illetőleg idegent, ha nem Magyarországon van), ahová a lakotthely ma tartozik.

Hallatlanul gazdag adatanyagú és hasznosan sokoldalú ez a tájékoztatás, és nagy segítséget ad a helynevek kutatóinak, történészeknek, néprajzosoknak, nyelvészeknek a nevek azonosításában és lokalizálásában, amire szüksége van mindenkinek, aki régi és mai földrajzi nevekkel foglalkozik akár településtörténeti, akár etimológiai, akár névéletani szempontból.

A hatalmas névanyagban igen részletes, jól kidolgozott mutató segíti a kutatók tájékoztatását. Már terjedelmével (151–261) is tekintélyt parancsolónak látszik, de tartalma vagy inkább fölépítése még inkább elismerésre méltó. Ugyanis nem csupán lapszámra utal az egyes nevekkel kapcsolatban, hanem megadja a település, a megye és a járás nevét vagy annak a városnak a nevét is, ahová tartozik vagy tartozott a lakotthely.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy újabb kiváló segédkönyvvel gyarapodott a magyar toponímia, de a közigazgatás, helytörténet, nyelvészet és névtan tudománya is. Ne legyen ünneprontás, hogy befejezésül újabb kívánsággal áll elő a recenzens! Hasznos lenne a Törzskönyvbizottság elé nem került, de a régi helynévtárakban (LIPSZKY, KORABINSZKY, FÉNYES ELEK, 1873 után megjelent helységnévtárak stb.) előforduló lakotthelyek neveinek összegyűjtése, névváltozásaik nyomon követése, összefoglaló bemutatása, mutatókkal való ellátása. Különösen jó lehetőséget ad erre a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában folyó munka: a Történelmi Magyarország megyéi 1773 és 1808 közötti történeti helységnévtárainak összeállítása, amely ugyan még közel sem jár a vége felé, de adatai együtt vannak, jól használható cédulákon hozzáférhetők, csak lelkes kutató kell, aki kimeríthetetlen energiával rendelkezik, s vállalja ezt az igen fárasztó munkát. Úgy vélem, erre alkalmasabb személyt az ismertetett könyv szerzőjénél, LELKES GYÖRGYnél keresve sem lehetne találni.

HAJDÚ MIHÁLY

NÉVTAN ÉS HELYESÍRÁS TALÁLKOZÁSA EGY KÉZIKÖNYVBEN

LACZKÓ KRISZTINA – MÁRTONFI ATTILA: Helyesírás
A Magyar Nyelv Kézikönyvtára. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 1539 lap

1. A tulajdonnevek írása helyesírásunknak egyik legszerteágazóbb területe. Az 1984 óta érvényben lévő akadémiai helyesírási szabályzatnak „A tulajdonnevek írása" című fejezetében majdnem 50 szabálypont található (AkH.[11] 154–201). Ráadásul sok szabálypont a), b) vagy esetleg c), sőt d) alponttal tovább tagolódik. Nincs ez másként az Osiris Kiadó legújabb helyesírási kézikönyvében sem A tartalomjegyzék azt mutatja, hogy a tulajdonnevek tárgyalása a könyv legterjedelmesebb fejezete, pontosan 92 oldalt tesz ki. (Míg a többi nagyobb lapszámú fejezet csupán 50 oldal körül mozog.) A tulajdonnevekre irányuló kitüntetett figyelem nemcsak az ortográfia, hanem az onomasztika művelőjét is kíváncsivá teszi: vajon a névtudománynak mely eredményei használhatók fel közvetlenül az alkalmazott nyelvészetnek ezen a területén? Felmerülnek-e olyan helyesírási kérdések, amelyek megválaszolásához elengedhetetlenek a névtani ismeretek? Vajon melyek azok az elméleti és gyakorlati tudnivalók, amelyeket a szerzők mindkét tudományterület szempontjából fontosnak tartanak?

A kézikönyv szerzőinek neve nem ismeretlen a névtanosok körében. LACZKÓ KRISZTINA több fontos névtani tanulmány szerzője, MÁRTONFI ATTILA pedig fiatal kutatóként a névtudomány több területét szintén érintette már munkáiban. Nemcsak az ortográfia szakemberei, hanem az onomasztika területén is járatos kutatók. Mindez biztosítékot jelent arra, hogy a tulajdonnevek írásával kapcsolatos problémákat nemcsak a helyesírás, hanem a névtudomány rendszere felől is megvizsgálják, és egy-egy helyesírási probléma megoldásakor vagy a megoldási javaslat felvázolásakor az onomasztika eredményeit is segítségül hívják.

Kézikönyvük a magyarul írók sokaságának készült. Országhatártól, életkortól és iskolázottságtól függetlenül minden magyarul író embernek szánják. A mű első része a helyesírási szabályok magyarázatát tartalmazó tanácsadó, a második rész egy minden eddiginél gazdagabb helyesírási szótár. A helyesírási tudnivalók magyarázatakor mindig a legalapvetőbb ismeretekből indulnak ki, és az alapoktól sokszor a szakmai írásgyakorlat nem mindennapi problémáinak megoldásáig vagy megoldási javaslatáig jutnak el. A kézikönyv az akadémiai helyesírás rendszerén alapul, de erre építve két irányban történt bővítés. Egyrészt a szerzők újdonságokkal, azaz olyan jelenségek írásmódjával is foglalkoznak, amelyek a szabályzat 1984-es kiadása után jelentkeztek. Másrészt sok esetben nemcsak a szabályokat közlik, hanem mellettük, a magyarázattal együtt javaslatokat, esetleg többféle megoldási lehetőséget kínálnak a problémák megoldására.

A kézikönyv a tulajdonneveket a nyelvi rendszer sajátos csoportjaként mutatja be, kiemelve grammatikai és szemantikai sajátosságaikat. Hangsúlyozza a tulajdonnevek holisztikus megközelítésének fontosságát. Ebből a megközelítésből két általános helyesírási jellemző következik: az állandó nagy kezdőbetű, valamint erőteljes törekvés a név terjedelmének jelölésére. A tulajdonnevek szövegbe szerkesztésekor fontos elvárás az alapforma pontos és gyors visszaállíthatósága, azaz az állandóság kritériuma. Ezek a helyesírási jellegzetességek a tulajdonnevek valamennyi fajtájára jellemzőek.

2. A szerzők által részletesen tárgyalt tulajdonnévfajták az alábbiak: személynevek, állatnevek és tárgynevek, földrajzi nevek, csillagászati elnevezések, intézménynevek, márkanevek, kitüntetések és díjak elnevezése, címek.

2.1. Személynevek. – A személynevek körében elkülönítik a hivatalos névhasználat körébe tartozó altípusokat, azaz a családneveket, az utóneveket és a házassági neveket. A nem hivatalos névformák között foglalkoznak a becenevekkel, a ragadványnevekkel, a művésznevekkel vagy írói álnevekkel, a mitológia és a vallás fogalomkörében személynévként használt nevekkel, valamint az interneten használatos azonosító nevekkel, a nickekkel. Mindegyik személynévtípus tárgyalása túlmutat a konkrét helyesírási kérdések taglalásán. Ha szükséges, akkor megadják a névtípus meghatározását (becenév, 160) vagy bemutatják kialakulásának történetét (családnév, 155), nem ritkán a törvényi szabályozás nyújtotta lehetőségeket ismertetik (házassági nevek, 159). A szerzők a hivatali nyelv szokásait követik, amikor a címekben, a kifejtő részben, a tárgymutatóban következetesen az *utónév* terminust használják. Az onomasztikai gyakorlat inkább a *családnév – keresztnév* megnevezéspárt alkalmazza, sőt ez terjedt el a köznyelvi szóhasználatban is. Meggondolandó, hogy legalább a magyarázó részben nem volna-e célszerű szinonimaként használni az *utónév* mellett a *keresztnév* terminust, és a *keresztnév* címszót a tárgymutatóba is felvenni.

A hagyományos onomasztikai és ortográfiai ismereteken túl szinte mindegyik részben akadnak olyan tudnivalók, amelyeket az AkH.[11] egyáltalán nem vagy csak alig említ, például a családnevekben szokásos megkülönböztető betűjelzések (154, 156; 159), a kétféle kötőjellel összekapcsolt családnevek (156), a házassági nevek (159), a becenevek (160), a ragadványnevek (160–1), a művésznevek, az írói álnevek (161), valamint a nickek (162–3). Ez utóbbi csoport általános jellemzője, hogy rájuk semmiféle helyesírási szabály nem érvényes, még a nagy kezdőbetű használata sem. Írásképüket tekintve tehát nem viselkednek tulajdonnévszerűen. Az onomasztika szempontjából továbbgondolva ezt a megállapítást felmerülhet a kérdés: vajon lesz-e valamilyen hatása ennek a névtípusnak a névrendszer többi csoportjára, esetleg más tulajdonnévfajták írásképének megváltozására?

Kiemelt helyesírási problémaként foglalkozik a kézikönyv a személynevek toldalékolásával, minőségjelzős alakjaival és közszói elemeivel. Több hasábon keresztül sorolja fel az egy- vagy többelemű személynevek és közszavak összekapcsolásával keletkezett jelöletlen összetételeket (167–9). Ennek a táblázatnak külön érdeme a *de:* jelzéssel bevezetett ellentétek ütköztetése, például *Bartók Béla-emlékév,* de: *Mátyás király emlékév*. Újdonságot jelent a többszörös összetételek bemutatása, például *Széchenyi-ösztöndíj-bizottság, Ady-vers-elemzés* vagy *Davis-kupa-döntő-közvetítés*. Nemcsak a helyes írásmódot ismerhetjük meg a fejezetből, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy az ilyen típusú nehézkes összetételeket célszerű szószerkezetté alakítani. Ezzel a megoldással nemcsak a helyesírási nehézségeket kerülhetjük el, hanem a szöveg értelmezését is megkönnyíthetjük az olvasó számára. A személynevek írásmódját taglaló fejezet utolsó része a tulajdonnevek köznevesülésére mutat be példákat, messze túlmutatva a helyesírási kérdéseken művelődéstörténeti és etimológiai szempontból egyaránt érdekes összefüggéseket villantva fel a kézikönyv olvasói előtt.

2.2. Állatnevek és tárgynevek. – A második nagy tulajdonnévi csoport az állatnevek és a tárgynevek csoportja. Érdekes olvasmány a névadási szokások bemutatása, a névformák ismertetése, amelyet gazdag példaanyag illusztrál. Mindez alaposan megnöveli az állatnevekkel foglalkozó rész terjedelmét, hiszen erre a névtípusra kevés helyesírási szabály vonatkozik. A tárgynevek fajtái az onomasztikai szakirodalomban sem egységesek, és természetüktől függően nem is lezártak. A kézikönyv a névtani publikációkra építve szinte teljes körű felsorolást nyújt. Megemlíti a járművek, a háztartási gépek nevét, a hajóneveket, az űrjárművek és más űrobjektumok elnevezését, a vonatjáratok nevét, a hálózati számítógépek körében alkalmazott elnevezéseket, valamint néhány egyéb tárgynevet.

Közelebbről megvizsgálva a vonatjáratok megnevezését és a járatok nevének írását megállapíthatjuk, hogy mindez csak részben névtani és helyesírási kérdés, hiszen mellettük egyéb pragmatikai vagy tekintélyelvű befolyások is érvényesülnek. A kézikönyv szerzői elfogadják a MÁV által alkalmazott írásformát, amelyben a szó közepén nagybetű kezdi az összetétel második tagját *(InterCity, EuroCity, EuroNight)*. Célszerű lett volna utalni arra, hogy mi indokolja ezt a megoldást, hiszen íráshagyományaink alapján a szavak belsejében nem szoktunk az addig kisbetűs írásmódról nagybetűre váltani. Tovább növeli az olvasó bizonytalanságát, ha a szótári részben kikeresi az [intersziti] címszót. Önálló alakként megtalálhatjuk kisbetűvel *(intercity)* és nagy kezdőbetűvel *(InterCity)* is. A második forma mellett a *(tulajdonnévként)* megjegyzést találjuk, majd a kiejtés és az elválasztás jelölése után utalás következik a mozaikszói alakra. Mindezt kiegészíti a melléknévi forma és egy összetétel: *InterCity-pótjegy* (847). Úgy tűnik, ez a címszó ellentmondásban van a magyarázó rész 177. oldalán található tudnivalókkal és példákkal, hiszen ott vagy közszóként, vagy a tulajdonnévi járműelnevezés részeként fordul elő a példaszavunk, de mindig kisbetűvel, mint *intercity* és *Baranya intercity*. Csupán a betűszói rövid alak lesz nagybetűs: *Baranya IC*. Annak ellenére, hogy a kézikönyv tanácsadó fejezete részletesen taglalja az ilyen típusú elnevezéseket, a szótár címszavainak bokrában mégsem találunk példát a járatelnevezésekre. Az *eurocity, euronight* és az *intercity rapid (EC, EN, ICR)* címszó nem szerepel a szótárban sem önállóan, sem a vonatjáratokat megnevező szószerkezetek közszói tagjaként. Tehát a magyarázó részben említett példák is hiányoznak a szótárból, mint *Liszt Ferenc eurocity, Kálmán Imre euronight, Baross Gábor intercity rapid*. A tulajdonnévnek minősített forma mellett szóközi nagybetűvel és kötőjellel írva szerepel az *InterCity-pótjegy* összetétel. A magyarázó rész elvei és szóhasználata alapján (*intercityjárat*, 177) inkább az *intercitypótjegy* vagy az *IC-pótjegy* alak volna a kívánatos. Ha a szerzők mégis ezt tartják megfelelőnek, akkor erre mindenképpen utalni kellett volna a kézikönyv első részében.

2.3. Földrajzi nevek. – A földrajzi nevek – vagy újabban használatos megnevezéssel a helynevek – rendszere a névtannak és a helyesírásnak is az egyik legrégebbi és legkidolgozottabb területe. A földrajzi nevek írásmódját tanulmányozva több alcsoportban és részterületen is szembetűnő, hogy a megfelelő íráskép kiválasztását alapvetően nem a helyesírási szabályok, hanem a helyesíráson kívüli, sokszor más tudományterülethez tartozó gyakorlati ismeretek határozzák meg. Elegendő arra gondolnunk, hogy a *homoki malom, Homoki malom, Homoki-malom* vagy a *Homokimalom* írásforma mind-

egyike helyes lehet, ha a megfelelő tereptárgyra utal (188–9). Így a kisbetűs *homoki malom* 'a Homok helységben található malom azonosítása', a nagy kezdőbetűs *Homoki malom* 'a fent említett malomnak intézménynévszerűen használt neve', a kötőjeles *Homoki-malom* 'egy Homoki családnevű személy tulajdonában lévő malom', az egybeírt *Homokimalom* 'egy településen belül található helységrész neve'. Ugyancsak pragmatikai ismeret szükséges annak eldöntéséhez, hogy a kisbetűs *arany-pataki* vagy a nagy kezdőbetűs *Arany-pataki* (194) formát válasszuk-e, valamint ahhoz, hogy biztosan írjuk az olyan megnevezéseket, mint *Fehér hajó utca* vagy *Régi posta utca* (205). Minden bizonnyal a háttérismeretek szükségessége indokolja a nagyszámú, különböző földrajzi tudnivalókat felsorolásszerűen közlő táblázat bemutatását, például „Országnevek, államnevek, fővárosok" (180–4), „Földrajzi köznevek" (185–6), „Jelentésükben tömbösödött tájnevek" (195), „Magyarország helységneveiből" (196–7), „Budapest városrészeinek hivatalos elnevezései" (198–9), „Köznévvé vált földrajzi nevek" (209–10).

A szabályok magyarázata nem könnyű feladat, mivel a szerzőknek folyamatosan figyelemmel kell lenniük arra, hogy az olvasó bármelyik oldalon, bármelyik téma vagy résztéma iránt érdeklődve kezdheti a könyv olvasását; tehát nem elég lineárisan közölni az ismereteket. Az utalások nagyon következetesen hálózzák be a magyarázó részt, alig akad olyan terület, amelyből hiányoznának. Egyik példa erre a hiányra a földrajzi köznéveket taglaló rész: „A földrajzi köznevek, ha egyszerű vagy összetett szavak, néhány meghatározott névtípus kivételével kötőjellel kapcsolódnak az előttük álló taghoz" (184). Az olvasónak persze azonnal a kötőjel nélküli *Szahara sivatag* meg a *Fertő tó* jut az eszébe, ezért a legjobb volna rögtön a kézikönyv megfelelő helyére irányítani. Hasonló a helyzet a földrajzi jellegű jelzőkkel is: „Ezek a jelzők, néhány meghatározott névtípus kivételével, kötőjellel kapcsolódnak az utánuk álló taghoz" (186). Az elsőként említett példát, az *alsó* címszót kikeresve a szótárból, arra az eredményre jutunk, hogy hat esetben ugyan kötőjellel *(Alsó-Ausztria, Alsó-Egyiptom, Alsó-Guinea, Alsó-Krisztinaváros, Alsó-Szászország, Alsó-Tunguszka)*, de kilenc esetben *(Alsóbélatelep, Alsó erdősor, Alsófehér vármegye, Alsó kikötősor, Alsó Körtvélyes utca, Alsókubin, Alsólendva, Alsőörs, Alsó Törökvész út)* egyéb módon kapcsoljuk a jelzőt az utána álló taghoz. Mindez arra figyelmeztet, hogy érdemes volna ebben a csoportban is néhány példával vagy utalással jelezni az eltérő típusokat.

A földrajzi nevek helyesírásának alapelvei között a kézikönyv az alábbiakat említi: a névterjedelem jelölése, értelemtükröztető elvek, a toldalékok kapcsolódása, a földrajzi nevek bővülése. A továbbiakban a földrajzi nevek írásának szabályai következnek az akadémiai szabályzat hagyományainak megfelelően a névszerkezet csoportosítása szerint. Mindegyik csoportban gazdag példatár található, amelyben az alapalak mellett ott szerepel a melléknévi forma is. Az egyes alcsoportokat csupán a felsorolást jelző pontok különítik el egymástól (pl. „A két vagy több tagból álló, kötőjellel írandó földrajzi nevek és megjelölések" című fejezet 11 alcsoportja; 199–202). Így nem könnyű áttekinteni a különbségeket, különösen a szaknyelvben kevésbé jártas olvasónak okozhat nehézséget a tájékozódás és az értelmezés. Célszerű volna határozottabban elkülöníteni a csoportokat, például egy-egy jellemző példával indítani a bemutatást, amelyet a tipográfia is megerősíthetne. A fejezetet a földrajzi névi összetételek és a köznevesült földrajzi nevek bemutatása zárja. A felsorolt példák egy része ebben a csoportban is hiányzik a szótári rész-

ből, például *Etelköz-legenda, Etna-lávafolyam, Himalája-expedíció, Hellasz-kultusz* (nem kellene átírni: *Hellász-kultusz*?); *adulár, hamadán, illídium, jerez* stb.

2.4. Csillagászati elnevezések. – Ezt a névtípust akár az előző csoportba is sorolhatnánk, hiszen a bevezető fejezet megállapítása szerint „Az égitestnevek … Földön kívüli helynevek" (210); az onomasztikai szakirodalom egy része is valóban a földrajzi nevekkel együtt, a helynevek egyik alcsoportjaként tárgyalja a csillagászati elnevezéseket. Az alapvető helyesírási ismeretek bemutatását, részletes akadémiai szabályok híján az írásgyakorlatban meglévő tendenciák ismertetése egészíti ki *(Nap : nap, Tejút, Bereniké haja, Orion-köd, Hale–Bopp-üstökös)*. Érdekes olvasmány a kevésbé közismert névadási szokások bemutatása, valamint a csillagképek latin és magyar elnevezésének felsorolása és a Magyarországon bejegyzett csillagnevek gyakoribb írásformáinak ismertetése. Nemcsak a helyes írásformákkal ismerkedhetünk meg, hanem megtudhatjuk, hogy a magyar csillagnevek között megtalálható *Guszti Tutyi Csillaga*, az *Örök Szerelem Csillaga*, *Ági és Tibi Csillaga*, sőt a *Péternek (42) Örök Szerelemmel* nevű csillag mellett számokkal, írásjelekkel és szimbólumokkal jelölt csillagok is vannak.

2.5. Intézménynevek. – Ahhoz, hogy egy nyelvi alakulatról biztonsággal eldöntsük, tulajdonnév-e vagy sem, gyakran komoly háttérismeret mozgósítására van szükségünk. Különösen így van ez az intézménynevek esetében. A kézikönyv a helyesírási főszabály ismertetése mellett foglalkozik az intézménynevek rövid alakjaival, alárendelt egységeivel, valamint a vegyes írásmódúnak nevezett intézménynevekkel. Közöttük tárgyalja az intézménynévszerű megnevezéseket, kiemelve olyan párokat, mint *Platán Panzió – Kismacska fogadó, Nádor Terem – Törpe terem, Kodály vonósnégyes – Tátrai-vonósnégyes*. Tanácsot ad az intézménynevek rövid alakjainak használatához (*Károlyi-kórház* a *Károlyi István Kórház és Rendelőintézet* helyett, *Nemzeti* a *Nemzeti Színház* helyett), az intézménynév típusát jelölő szavak önálló használatáról *(vállalat, bizottság, alapítvány)*, valamint a kis és nagy kezdőbetűk írásáról az intézmények alárendelt egységeinek megnevezésében.

A hagyományos intézménynevek és intézménynévszerű megnevezések mellett a napjainkban keletkezett vagy ismét népszerűvé vált intézménynévi megnevezésekre is felhívja a figyelmet. Újfajta intézménynévtípusként említi az utóbbi időben népszerű társasházak, lakóparkok nevét, például *Gizella ház, Egressy lakópark*. Az egyesületek, társaságok, alapítványok is csupán néhány évtizede léteznek nagy számban a magyar társadalomban. Ezért különösen fontos az alapítványnevek írásmódjának tárgyalása, főleg a mondatértékű nevek bemutatása, illetve íráslehetőségeik taglalása, például *Segítsünk a Rákbeteg Gyermekeknek Alapítvány*, *„Segíts, hogy segíthessünk!" Alapítvány*.

2.6. Márkanevek. – A márkanevek az egyik legújabb csoportot alkotják a tulajdonnevek rendszerében. Onomasztikai leírásuk hangsúlyozza, hogy a márkanév kereskedelmi jogi kategória, ezért a bejegyzésük után írásképükön már nem lehet változtatni *(AL-KO, Helia–D, Levi's 501)*. Mindebből az is következik, hogy az alapalak írásmódja elsősorban nem a helyesírás felségterületére tartozik, hanem egyéb összetevők határozzák meg a marketingtől a nyomdatechnikáig. A kézikönyv az akadémiai szabályok is-

mertetését gazdag példaanyaggal illusztrálja, és az alapvető helyesírási kérdések mellett felvet néhány új keletű helyesírási problémát. Kitér az idegen márkanevek toldalékolásának nehézségeire, felhívja a figyelmet azokra a helyesírási problémákra, amelyeket a bizonytalan kiejtés *(Milky Way)* és a szokatlan íráskép okozhat *(Bosch, Toffifee)*. Hangsúlyozza, hogy a márkanevek szövegbe szerkesztésekor számolni kell a névhez kapcsolódó nem nyelvi jelekkel, valamint egyéb sajátos írásjegyekkel.

2.7. Kitüntetések és díjak elnevezése. – A kitüntetések és díjak elnevezését az onomasztikai irodalom nem tekinti önálló tulajdonnévfajtának, ám a helyesírási szabályzatok hagyományosan önálló kategóriaként kezelik. Az akadémiai szabályzat 11. kiadásának megjelenésekor, 1984-ben sokkal kevesebb díj és kitüntetés létezett, mint napjainkban. A rendszerváltás után megszaporodtak az állami, az intézményi és a magánszemélyek által létrehozott magyarországi díjak, sőt mellettük nagy számban megjelentek a különböző nemzetközi kitüntetések is. Az írásgyakorlatban meglevő nagyfokú bizonytalanságot a kézikönyv a kitüntetések nyelvi-nyelvtani formáiból kiindulva próbálja megszüntetni. Összesen hét csoportba sorolja a megnevezéseket a *díj, érem, emlékérem* stb. köznévi elemekhez kapcsolódó előtag alapján. Ugyancsak új lexikai és helyesírási jelenség a díjnevekkel alkotott összetételek megjelenése, mint *béke-Nobel-díj, Sugárvédelmi Emlékérem-odaítélés*.

2.8. Címek. – A kézikönyv a helyesírási hagyományoknak megfelelően két nagy csoportra bontva vizsgálja a címeket. Az állandó címeken belül önálló csoportként tárgyalja az idegen nyelvű címeket, a tévé- és rádióműsorok címét, valamint az internetes portálok megnevezését. Felhívja a figyelmet a címlapokon alkalmanként megjelenő helyesírási hibákra, és elfogadja azt a terjedőben lévő nyelvi divatot, amely alapján a szó belsejében az összetétel második tagját nagybetűvel írják. Kiegészítésként közli a legnagyobb példányszámú magyar nyelvű lapok s a leglátogatottabb internetes portálok címét.

Az egyedi címek közismert helyesírási szabályait több fontos tudnivalóval egészíti ki. Részletesen taglalja a kis és nagy kezdőbetűk alkalmazásának a szabályostól eltérő, valamint a szabályzatban nem szereplő típusait, például *Ratio Educationis, Képes Krónika, pásztoRablók, d-moll zongoraverseny, IX. szimfónia*. Tovább fokozná a kézikönyv sokrétűségét, ha a gazdag példaanyagot a szerzők a meglévők mellett egyéb művészeti ágak alkotásainak címeivel bővítenék. Többek között helyet kaphatnának az önállóan és együttesen használt magyar és idegen nyelvű filmcímek, és szó eshetne ezek írásbeli használatának kérdéseiről. A kézikönyv megállapítja, hogy a szövegbe szerkesztés és a toldalékolás problémáit nagyobbrészt az okozza, hogy a cím olyan névtípus, amelyben semmilyen nyelvi elem nem jelöli a névterjedelmet. A továbbiakban elsősorban az írásgyakorlatra építve mutatja be a szövegbe szerkesztés különböző lehetőségeit, mint az idézőjel használata, az eltérő betűtípussal való szedés, esetleg a toldalékok kötőjeles kapcsolása.

3. LACZKÓ KRISZTINA és MÁRTONFI ATTILA „Helyesírás" című kézikönyvének tulajdonnevekkel foglalkozó fejezete arról tanúskodik, hogy a szerzők jó érzékkel és nagy körültekintéssel ötvözték a helyesírás és a névtudomány ismeretanyagát. Munkájuk ter-

mészetéből adódóan messzemenőkig tiszteletben tartották az ortográfiai hagyományokat. Még akkor is, ha azok nem egyeznek pontosan a névtudomány mai elméleti megállapításaival (például a két szakterületen használatos tulajdonnévi kategóriák nem fedik egymást). A helyesírási kérdések taglalását igen körültekintő és széles körű névtani alapozás kíséri, mely gyakran kiegészül különböző művelődéstörténeti és egyéb pragmatikai vonatkozással. Így lényegesen részletesebb és árnyaltabb lesz egy-egy akadémiai szabálypont bemutatása. Ezért valószínűleg érthetőbb és elfogadhatóbb a magyarázat a nagyközönség számára. Munkájuk arra is felhívja a figyelmet, hogy a névhasználat során felmerülő újabb és újabb helyesírási problémák nemcsak az ortográfiában, hanem az onomasztikában is új elméleti kérdések megválaszolását teszik szükségessé, sőt újabb kutatási területeket vetnek fel (például újabb névtípusok, illetve egy-egy meglévő típuson belül újabb névcsoportok leírása; az új névcsoportok hatása a rendszer meglévő elemeire).

A kézikönyv szerzői hatalmas anyagot tekintettek át és tettek a nagyközönség számára elérhetővé; részben a szabályok ismertetésével, részben a gazdag szótár összeállításával. Egyaránt részletes eligazítást nyújtanak a helyesírás leglényegesebb elméleti kérdéseiben és a legkisebb technikai problémák megoldásában. Emellett sok olyan kiegészítő ismeretet közölnek, amely nem tartozik ugyan közvetlenül a helyesírás területére, de az olvasó számára érdekes és hasznos információt nyújt. A fentiekben jelzett apróbb hiányosságok pótlása és az ellentmondások megszüntetése tovább növelheti munkájuk értékét. Művük bizonyára hosszú ideig megkerülhetetlen lesz mind az onomasztikával, mind az ortográfiával foglalkozók számára.

FERCSIK ERZSÉBET

ÁGOSTON MIHÁLY: ÁLLAMNEVEINK ÍRÁS- ÉS EJTÉSMÓDJA

Köznyelvünkben használt mai államneveink (különös tekintettel a rövidebb változatra)
Kilátó Könyvek 1. Magyar Szó, Újvidék, 2004. 112 lap

ÁGOSTON MIHÁLYra igen jellemző, hogy új és érdekes könyvekkel lepi meg a magyar nyelvtudományt (Helyesírásunk hiteléért, 1986; A magyar halmaznevek, 1993), és a névtudományt (A földrajzi nevek írásmódja, 1984), amint ezt most ismertetésre kerülő könyve is bizonyítja. Ebben nemcsak állásfoglalásai és tanácsai érdemelnek figyelmet, hanem maga a téma, a vizsgált anyag szokatlansága: az államok nevei. Kétségtelen, hogy az intézménynevek egy csoportjáról van benne szó, s már az is nagy eredménye lenne a magyar névtudománynak, ha valaki e névtípussal a tudományos rendszerezés igényével foglalkozna, még jobban kell azonban örülnünk, hogy e hatalmas névcsoport egy kicsiny szeletét veszi a szerző alapos vizsgálat alá, s olyan monográfiát ír, amely példamutató a többi intézményfajta neveinek földolgozói számára.

Mielőtt a könyv részletes ismertetésére rátérnék, a „Bevezetés” egyik fontos gondolatát szeretném körüljárni: mit tekinthetünk államnévnek. Helyesen állapítja meg a szerző, hogy nem az állam nagysága, jelentősége, nemzetközi súlya, sem önnállásának ideje, időszaka határozza ezt meg. Arra ugyan nem kapunk választ, hogy mi, de erre nincs is szükség, mivel a jelenkori államokkal foglalkozik csak a szerző, mint ahogyan

megfogalmazza: „A mai kisebb-nagyobb államok egyfajta mindennapi magyar megnevezésformájáról fogok szólni” (9). A mai államnevek összessége pedig megtalálható a nagyobb méretű modern térképeken, atlaszokban, amelyek jegyzéke olvasható is a könyv végén az „Egyéb források” között. A névkutatót azonban érdekli, hogy intézménynévnek tekinthető-e egy múltbeli terület, amelyen állam alakult ki, vagy nem is vált önállóvá, csupán szándék volt erre, esetleg el sem tudjuk dönteni múltbeli szerepét. Ilyen például a könyvben *Kurdisztán*, amelyről ezt olvashatjuk: „Vannak államok ... viszonylag nem is kicsik, melyek sohasem léteztek, azaz szinte sohasem voltak függetlenek, mint pl. Kurdisztán” (8). Államnak, vagyis intézménynévnek tekinthető-e valóban *Kurdisztán*, vagy csak helynév? Ugyanezt megkérdezhetjük *Levédia, Etelköz, Erdély, Vajdaság, Burgenland* vagy *Livónia, Szibéria, Mordvin Köztársaság, Komi Köztársaság, Besszarábia, Galícia* stb. esetében is. Könnyű lenne azt mondani, hogy *Erdély* kivétel közülük, hiszen önálló állam volt, s abban az időszakban (1541-től 1711-ig, vagy 1848-ig?) egyértelműen államnév (is) volt ez a helynév. Akkor azonban *Galícia* is kivétel, mert a 10–14. században *Halics* néven önálló fejedelemség volt. Helyes-e ez a meghatározás: „amely időszakban működött az államszervezet (egységes hatalom alatt állt, ami lehetett monarchia vagy népképviselet, önálló közigazgatása és/vagy erőszakszervezete volt stb.), abban az időszakban államnak tekinthető egy nép, népcsoport földrajzi neve”? Ennek alapján állam volt-e az ókorban *Mezopotámia* vagy *Hellász*, hiszen városállamokból állt, nem volt egységes uralkodói és közigazgatási rendszere? Volt-e **Hunország* vagy **Hunnia*, hiszen megfelelt a fönti követelményeknek? Miért államnév a *Harmadik Birodalom* (az 1930-as évek közepe és 1945 között), és miért nem az a *Történelmi Magyarország* (1000 és 1919 között)? Nem ettől a könyvtől vártam ezekre a kérdésekre a választ, de úgy éreztem, itt a lehetősége, hogy elmondhassam gondjaim. Elnézést kérek a szerzőtől, hogy éltem az alkalommal, és kérem: esetleg egy tanulmányában, cikkében válaszoljon kérdéseimre. (Természetesen másokat is érdekelhet, érinthet a probléma, s vitát is nyithatunk a Névtani Értesítő hasábjain ennek tisztázására. Jóllehet az intézménynevek területén nem csupán az államnevek meghatározása vár megoldásra!)

Visszatérve Ágoston Mihály könyvének céljára, azt írja: „mindenekelőtt átfogó *típusrajzot* és *típusrendszert* kívánok adni a kisebb-nagyobb emberi társadalmak édes vagy mostoha hazájának hivatalos szerepét betöltő közjogi közösségek *megnevezéséről, hovatartozásáról*, nevük *jellegéről* és *változásáról*” (9). A dőlt betűs kiemelések a szerzőtől valók, s itt említem meg, hogy a névtani (nyelvészeti) szokásoktól eltérően a példaanyagot szedeti a szerző félkövéren, az értelmi kiemelések dőltek, ami nem csupán szokatlan, de néha következetlen (12, 30, 31, 37. stb. lap), s tovább bonyolítja az olvasást, hogy figyelemfölkeltő célú aláhúzásokat és bekeretezéseket is találunk a könyvben.

Elsődlegesen tehát az államnevek különböző típusainak rendszerét kapjuk meg, de e rendszerezésnek több szempontja is van. Az első egyértelműen formai: az egyelemű államnevek a tergo fölsorolása. Természetes, hogy itt egymás mellé kerülnek össze nem tartozó névadatok is, ha végződéseik betűrendje így rendeli (*Kanada, Grenada; Kiribati, Haiti, Dzsibuti* stb.), de lényegesebbek az azonos végződésűek *(-ia, -dor, -sztán, -guay; -föld, -ország)* etimológiai összetartozására való fölhívás, vagy az *-u* végűeknek földrajzi elhelyezkedésére való utalás (egy kivételével mind Óceániában van), így a tipológiai vizsgálatnak névélettani eredményét kapjuk. A statisztikai adatok is sokatmondók: a 156

egytagú névből 59 (37,8%) *-a*, ebből 36 (61%) *-ia* végű; a 22 *-n* végűből 15 (68,2%) *-án* végződésű. A jelentéstani megközelítésben „névcsaládok"-kal találkozunk, mint *Szlovákia, Szlovénia; Zambia, Zimbabwe, Mozambik* stb., s itt vizsgálja a paroním (rokonalakú) neveket is a szerző *(Ausztria, Ausztrália; Mali, Malawi)*, s példákat kapunk az államok és helynevek hasonló hangzására is: *Ausztria, Aszturia; Szlovénia, Szlavónia* stb. Névélettani szempontból fontosak azok az egymás mellé állítások, ahol az egyik név a másiknak folyománya, egyik a másikból ered: *Dominikai Köztársaság* < *Dominica* sziget; *India* < *Indus* folyó; *Tanzánia* < *Tang*anyika-tó és *Zan*zibár-sziget nevének összevonása stb. Álhomonímiának nevezi a szerző a polidenotátumú neveket, amelyeket rendszerezve sorol föl; például szigetnév és államnév egyben: *Ausztrália, Ciprus, Málta, Tuvalu*; folyónév és államnév: *Gambia, Kongó, Szenegál* stb. Nyelvhelyességi tanácsokkal zárul ez a nagyobb fejezete a könyvnek.

A második rész az írásképen alapuló szerkezeti elemzéssel kezdődik. Hat különböző típussal találkozunk: 1. egyszerű szavak [tulajdonképpen: egyelemű nevek], 2. egybeírt összetett szavak, 3. kötőjellel kapcsolt összetételek, 4. többtagúak, 5. vegyes szerkezetűek, 6. *és*-sel kapcsolt kettősek. A nevek beosztása a magyar nyelvérzéket követi, amin lehetne vitatkozni. A tudományban soha nem biztos talaj az „érzék", s inkább az összetevők önálló életére lehetne hivatkozni. Tehát *Liechtenstein* vagy *Vietnam* az eredeti nyelvben hiába összetett szó, a magyarban egyiknek sem él valamelyik eleme önállóan, így végeredményben teljesen igaz, hogy „a magyar nyelvérzék számára egyszerűnek számít, de akkor *Izland* vagy *Pakisztán* miért összetett? És hová kellett volna sorolni *Tanzánia* nevét?

Az államnévváltozatok a szerkezeti elemzések után következnek, s valóban fontos kérdését érintik a névhasználatnak. Az úgynevezett hivatalos név *(Dán Királyság, Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királysága)* ritkán vagy sohasem használatos a mindennapi beszédben, helyettük *Dánia, Anglia* a megszokott és közérthető. Ezeknek a rövidebb neveknek a típusait sorolja föl igen logikus és aprólékos rendteremtéssel a szerző. Hasonló a témája a következő fejezetnek is, amelyben arra kapunk feleletet, hogy mely államnevekben szerepel lakossága népének a neve *(észt* > *Észtország, grúz* > *Grúzia, kirgiz* > *Kirgizisztán).* Az államnevek utótagjaiban leggyakoribb a *köztársaság* (száz körüli); a második legmegterheltebb utótag, a *királyság* csak 16-szor található meg.

Grammatikai szempontból fontos, hogy mikor használunk határozott névelőt az államok nevei előtt. Jóllehet a tulajdonnevek előtti névelőzés elsősorban nyelvjárási probléma *(Vajdaság ~ a Vajdaság)*, érdemes megjegyezni, hogy az egyelemű államnevek előtt (egy kivételével: *a Vatikán*) nem használunk névelőt. Névelők elsősorban az összetett, a melléknévvel kezdődő többelemű, hosszabb hivatalos nevek előtt szerepelnek (a magyar köznyelvi „nyelvérzék" szerint): *a Kongói Demokratikus Köztársaság, az Amerikai Egyesült Államok, a Salamon-szigetek* stb.

Más típusú helynevekkel, úgynevezett magyar nyelvű „világföldrajzi" nevekkel folytatja a szerző a könyvet, melyben a magyarra való fordítás és a más nyelvekben való helyesírási sajátságok kapnak teret. Érdekesek az egyes államok elhelyezkedésére (tengerpart nélküli, két óceán közötti, szigeten fekvő stb.), földrajzi helyzetére vonatkozó fölsorolások és statisztikák, névtani (és nyelvészeti) szempontból azonban a legfontosabb a terjedelmes befejező rész, a „Helyesírási államnévszótár". Ebben betűrendben

fölsorolva valamennyi államnak megkapjuk a magyar, legtöbbnek az angol és a francia nevét (helyesírását), elhelyezkedését, *-val/-vel*, hol kérdésre válaszoló (*-n* vagy *-ban/ -ben*), tárgy- és *-ig* ragos alakját (ebben a sorrendben), végül pedig *-i* képzős melléknévi formáját. Az *-i* képző egybe- vagy kötőjeles írásáról külön táblázat is tájékoztatja az olvasót.

ÁGOSTON MIHÁLY könyve kellemes meglepetés volt számomra. Egyrészt érdekességeket közöl, csokorba gyűjt sok államnévvel kapcsolatos szabályt és szabálytalanságot, másrészt fő céljának megfelelően segíti az iskolai oktatást, az átlagos olvasó helyesírási tájékozódását. Névtudományi szempontból pedig olyan területét vizsgálja a magyar onomatológiának, amellyel eddig egyáltalában nem foglalkoztak, s nemcsak ráirányítja a figyelmet új kutatási területek lehetőségére, hanem gondolatokat ébreszt, vitára késztet és nagyon sok kérdést megválaszol, vitatott problémákat világossá tesz. Kétségtelenül nagy nyeresége a magyar névtudománynak, amit nemcsak örömmel, de elismeréssel kell fogadnunk.

HAJDÚ MIHÁLY

ERDÉLYI ERZSÉBET: KECSKEMÉTI UTCANEVEK TÖRTÉNETE

Kecskeméti Füzetek 14. Kecskemét Monográfia Szerkesztősége, Kecskemét, 2004. 240 lap

ERDÉLYI ERZSÉBET könyve egyrészt azoknak a hasznos részkutatásoknak a sorába illeszkedik, amelyek kiegészítik, kísérik a hosszas várakozás után nemrég megjelent, Kecskemét történetét taglaló korszerű monográfiát. Másrészt olyan nagy adatmennyiséggel és forrásanyaggal dolgozó névtani vizsgálat, amely méltán számíthat a belterületi helynevekkel foglalkozó kutatók érdeklődésére.

A „Kecskeméti utcanevek története" ebben az esetben az utcanévadás gyakorlatának leírását, a névadás hátterében lévő földrajzi-történeti-politikai indítóokok feltárását jelenti. Kecskemét utcaneveiről ugyan már jelent meg egy áttekintés 1990-ben, BÚZÁS MARGIT tollából, a Magyar Névtani Dolgozatok 91. számaként. ERDÉLYI ERZSÉBET azonban a névanyag jóval részletesebb elemzésére vállalkozik, s nemcsak a jelenkori utcanevek, hanem a kezdetektől napjainkig született valamennyi elnevezés vizsgálatát végzi el. Külön fejezetet szentel Cegléd és Nagykőrös utcanévanyagának a kecskemétivel való összehasonlítására, elsősorban annak bemutatására, hogy milyen arányban jelennek meg korai utcanévrendszerükben a főbb típusok. A három város története ezer szálon kapcsolódik egymáshoz, utcanévhasználatuk is hasonlóságokat mutat.

Levéltári források, városi jegyzőkönyvek alapján tárja föl az 1850-től napjainkig terjedő időszak hivatalos utcanévadásának gyakorlatát. (Igaz, a hosszasan idézett határozatok, felterjesztések végigolvasása kissé terhes lehet az olvasónak, és megnehezítheti az amúgy kimondottan élő, olvasmányos stílusban írt munka befogadását.) Áttekinthetjük az utcanévhasználat gyakorlati (közigazgatási) igényének fölmerülését, a rendezés anyagi vonzatait, a névújítók szándékait és terveik megvalósulását. Az elemzés olyan időpontok köré csoportosul, amelyek nagy változást jelölnek a város névrendszerében (1850, 1879,

1900 körüli évek, 1930-as évek, 1945 után, rendszerváltás után). Végigkövethetjük az irányt és gyakorlati funkciót, nevezetes objektumot jelölő nevek eltűnését, olykor túlélését, az emlékállítási célú nevek számának növekedését, a politikai töltetű nevek gyors változásait. Megfigyelhető, hogy az utcanévvel „megajándékozott" személyek köre hogy tágult a helyi kötődésű (az adott utcához is kapcsolódó emberektől, pl. Katona József) a Tanácsköztársaság „hősein" át a nemzetközi munkásmozgalom alakjai felé, és hogy az elhamarkodott névadások miatt mennyi gond és ellenérzés keletkezett különböző korszakokban. Olykor az új név még hangzásában is használhatatlannak bizonyult: az ősi *Nagykőrösi utca* nevét *Sztálin, Lenin utca* javaslatok után *Jacques Duclos*-ról nevezték el, de a népnyelvben csak *Zsákdugó* alakban volt használatos. Néhány év elmúltával (szerencsére) az utca újra régi nevét kapta vissza.

A könyv a részletesen közölt városvezetési határozatok mellett a helyi sajtót idézve igyekszik fölmérni a döntések hatását. A 90-es évekbeli helyi politikai csatározások, lakossági petíciók is mutatják, hogy az utcanevekhez való kötődés milyen erős lehet, megváltoztatásuk nem történhet hirtelen, megalapozatlan döntésekkel, közigazgatási funkciójukon túl illeszkedniük kell a település lakóinak igényeihez, nyelvhasználati szokásaihoz. Olvashatjuk a műben a felbőszült Fecske utcaiak levelét 1992-ből, akik a kapott új *Werbőczy* helyett a *Szöcské*-t tartják megfelelő utcanévnek. De a meg nem változtatott név is szülhet indulatokat: az már csak e sorok írójának személyes emléke, hogy a rendszerváltás körüli években lelkes fiatalok saját kezükkel, csavarhúzóval vették le a Kun Béla emlékét őrző utcanévtáblákat az éj leple alatt.

A könyv élvezettel olvasható érdeklődő-lokálpatrióta és névtanos szemmel egyaránt. A városszerkezet változásait együtt mutatja be az őket kísérő névváltozásokkal, megfigyelhetjük a többségében valamilyen tulajdonságot jelölő (erősen motivált) utcanévanyag gyarapodását tulajdonnévi eredetű közömbös nevekkel. Minden tárgyalt korszakban vizsgálja az új nevek eredetét, az utótagok megoszlását, és egészében értékeli a névanyag változásait. A „Kecskeméti utcanevek története" számos jól használható adattárat, szemléltető grafikont tartalmaz, valamint sok térképet és fotót közöl, amelyek segítik az egyre szaporodó nevek közti eligazodást.

BÁRTH M. JÁNOS

WILFRIED SEIBICKE: HISTORISCHES DEUTSCHES VORNAMENBUCH [Történeti német keresztnévkönyv]

Walter de Gruyter, Berlin–New York, 1996–2003.
(Bd. 1. A–E. 1996. XCVII + 712 lap; Bd. 2. F–K, 1998. XV + 724 lap;
Bd. 3. L–Sa, 2000. XV + 725 lap; Bd. 4. Sc–Z, 2003. XV + 540 lap)

A szerző első keresztnevekkel foglalkozó művét „Wie nennen wir unser Kind?" [Hogy hívjuk majd gyemekünket?] címmel 1962-ben Lüneburgban a Heliand Verlag jelentette meg. Ettől kezdve WILFRIED SEIBICKE egész életén át behatóan kutatta a személynevek különböző csoportjait, főleg a keresztneveket. Az 1990-es évekre már hatalmas gyűjteménynyel rendelkezett a német nyelvterületen kb. 1400-tól adott keresztnevekből. A több tízezer

adatot keresztnévlajstromokból, keresztnévkönyvekből, a genealógiai szakirodalomból, lexikonokból, újságokból, folyóiratokból, sírfeliratokról, bírósági ítéletekből és nyomtatásba nem került egyéb munkákból (doktori értekezésekből, szakdolgozatokból, szemináriumi munkákból stb.) állította össze, s az adatokat a rádióműsorokban, valamint a tévéközvetítésekben elhangzott nevekkel is tovább bővítette. Keresztnevekkel kapcsolatos kérdések szaktanácsadója- és szakértőjeként három és fél évtizeden át működve újabb napra kész adatokhoz jutott.

Az 1996 és 2003 között publikált négykötetes „Historisches Deutsches Vornamenbuch" [Történeti német keresztnévlexikon] (továbbiakban: HDV) ennek az adatbázisnak egy részét tartalmazza. Műve 1400-tól olyan keresztneveket tartalmaz, amelyek időben és térben dokumentálhatók, és valóságos személyek viselték vagy viselik azokat. A keresztnevek listája minden évben új nevekkel bővül, de emellett új történelmi adatok is mindig előkerülhetnek, így hatszáz évre visszamenőleg a nevek teljes listájának összeállítása szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. A lexikon munkálatai a negyedik kötet megjelentetésével azonban nem zárultak le. SEIBICKE jelenleg új köteten dolgozik, melyben újabb adatokat, kiegészítéseket és javításokat tesz majd közzé. A kiegészítő 5. kötet után a szerző a mutatót szeretné megjelentetni, amely minden névalakot tartalmaz majd és így az egyes kötetekben az adatok könnyen visszakereshetők lesznek.

1996 elején Wiesbadenben WILFRIED SEIBICKE alapítványt hozott létre a Wilfried Seibicke Institut für Namenforschung [Wilfried Seibicke Névkutató Intézet] támogatására. Az intézet működtetését a Német Nyelvtudományi Társaság vállalta. Az intézmény feladatai közé tartozik a szaktanácsadás, felvilágosítás, valamint szakvélemények kiadása. Az intézet a német nyelvterületen kb. 1400-tól ismert nevektől a napjainkig engedélyezett személynevekig minden elérhető névadatot gyűjt, dokumentál és kiértékel. Dokumentumokat bocsát rendelkezésre, s anyagilag is támogatja azokat a névtani munkálatokat és terveket, melyek a német személynevek (elsősorban keresztnevek) kutatását előbbre viszik. Beszerzi a személynevek kutatásához szükséges hazai és nemzetközi szakirodalmat, s együttműködik és információkat cserél bel- és külföldön más intézményekkel. Szerzőnknek kiváló kapcsolatai vannak a Lipcsei Egyetemen működő Személynév-tanácsadó Hivatallal és számos bel- és külföldi egyetemmel. A hazai és külföldi kollégák bírálatait, tanácsait WILFRIED SEIBICKE messzemenően figyelembe veszi a „Historisches Deutsches Vornamenbuch" új, most készülő kiegészítő kötetében.

A lexikon bevezető része áttekintést nyújt a felhasznált forrásokról, valamint a szócikkek összeállításának általános szempontjairól. Szócikkei ideális esetben négy részből állnak: 1. Nyelvészeti információk a névről; 2. Vallástörténeti adatok (ha vannak); 3. Történeti adatok; 4. A szakirodalom eredményei a név eredetének, történetének és elterjedésének kérdéseiben. A bevezető rész után a továbbiakban a felhasznált rövidítések, a különleges jelek listája és a kiejtésre vonatkozó utalások következnek. Ezután tekintélyes irodalomjegyzék található, betűrendben és szakterületek szerint elrendezve.

A tulajdonképpeni névkönyv ábécérendben, áttekinthetően kialakított szócikkekből áll. Néhány évszám és utalás vastag betűvel szedetten segíti a jobb áttekinthetőséget. A szócikk elején a címszóként szereplő név nyelvi, etimológiai adatai jelennek meg. Elsősorban a fríz és általában az alnémet eredetű nevek alaktani variánsainak sokfélesége a címszavasításnál komoly problémát okozott, mert nem minden névalakot lehetett címszóként feltüntetni. Ezt

a kérdést egy adatbázis létrehozása oldhatná meg, melyet újabb adatokkal állandóan ki lehetne egészíteni. A nemhez nem köthető neveket (°) jellel, a kétes, problematikus, megfontolandó névalakokat, melyek anyakönyvi bejegyzésre nem ajánlottak, a szerző (+) figyelmeztető jellel látta el. A szócikk külön jelzi a nyelvjárási, a történeti, az önkényesen németesített névalakokat, helytelen írásmóddal feltüntetett névváltozatokat, és utal a hibákra is. Nyelvtörténeti megfontolásból a többtagú keresztneveket (*Franz Xaver, Johann Baptist* stb.) a szótár egy címszóként tünteti fel. A teljes germán névalakok egyes alkotórészei külön címszóként jelennek meg, nagybetűvel kiemelve a kötetben (*ADAL, AGIL, AGIN* stb.). Ezzel a módszerrel további nyelvtörténeti információkhoz juthatunk. Nagy érdeklődésre tarthat számot az egyes keresztnevek történeti adatainak közreadása is. Az adatok eredeti, betűhív változatban szerepelnek. Egy-egy név időbeli és térbeli elterjedésének illusztrálására ismert személyiségek nevei is bekerültek az adatok sorába. A kiejtést és hangsúlyt a kötet a laikusok számára is érthető módon jelöli.

Az etimológiai magyarázatoknál elsősorban tudományosan elismert szerzők kritikus, távolságtartó adataira támaszkodik, utalva a felhasznált szakirodalomra. A nevek nagy száma és változatainak gazdagsága miatt gyakran nem egyszerű minden magyarázati lehetőség figyelembe vétele. Érthetetlen, rossz helyesírású névalakokból az eredeti név egyértelmű rekonstruálása komoly akadályokba ütközhet. Még nehezebb a régebbi és idegen (külföldi) névalakok névfejtése. A Németországban bejegyzett keresztnevek jó része ugyanis más nyelvekből, más kultúrákból származik, s ezek ismerete nélkül többszörösen nehéz az új keresztnevek besorolása, osztályozása, melyek a német ajkú névhasználóknál még kisebb-nagyobb változásokon is átesnek. Ezekben az esetekben a kutatók és intézmények együttműködése különösen nélkülözhetetlen. Sok segítséget kapott WILFRIED SEIBICKE az ismeretlen eredetű nevek értelmezéséhez a Lipcsei Egyetem Személynév-tanácsadó Hivatalának munkatársaitól, akik mindennapi munkájuk során számos új, hasznos információhoz juthatnak.

A Lipcsei Egyetemen működő Személynév-tanácsadó Hivatalnál a megjelenés óta WILFRIED SEIBICKE keresztnévlexikona állandó segédeszköz. A 2001-ben hetvenedik születésnapját ünneplő szerző életművét melegen ajánlom névtanos kollégáim figyelmébe.

VINCZE LÁSZLÓ

ĽUBA SIČÁKOVÁ: HYDRONYMIA SLOVENSKEJ ČASTI POVODIA SLANEJ [A Sajó szlovákiai vízgyűjtő területének víznevei]

Pavol Jozef Šafárik Egyetem, Eperjes, 1996

A Sajó szlovákiai vízgyűjtő területének vízneveit bemutató kötet koncepciójának alapja az egész Európára egységes elveket alkalmazó WOLFGANG. P. SCHMIDT-féle „Hydronymia Europea". Tartalmazza a vízfolyások neveinek elemzését és lexikográfiai feldolgozását történeti és mai dokumentumok, kutatások alapján.

A könyv első részében a szerző a szlovák, magyar, német, ruszin és oláh hatásokat vizsgálja a víznevekben. Kiemeli a régió nemzeti sokszínűségét, felsorolja a legrégebbi

szláv eredetű neveket: *Dechtár, Číž, Riečka, Panica*, miközben megjegyzi, hogy a legrégebbi anyagban csak a legnagyobb vizek nevei maradtak fenn: *Sajó, Rima, Turóc, Teplica* (a *Murány* régi neve). A magyarok megjelenését a Sajó vízrendszerének alacsonyabban fekvő részein a 11. századra teszi, és elmagyarosodásnak nevezi. A szlovák–magyar nyelvhatár változásai nyomán rámutat arra, hogy a magyarok átvették a szláv eredetű neveket *(Štítnik > Csetnek, Jelšava > Jolsva, Revúca > Rőce)*. Magyar víznevekben előfordulnak szláv eredetű szavak: *Papharaszt, Megye-patak*. Érdekesek a 19. századi viszontátvételek: *Csernosnya > Černošná*, melyek az etnikai változások tanúi. A németek 13. századi kolonizációjakor alakultak ki a Dobsina körüli nevek. Megállapítja, hogy a német nyelvnek nem volt akkora hatása a környék vízneveire, mint a magyarnak. A 14–17. század folyamán a Kárpátok mentén ruszin és oláh pásztorok vándoroltak egészen Morvaországig. Nyomukat Gömör megye északi részén őrzi néhány pataknév.

A második rész a folyóvizek neveivel foglalkozik szócikk szintű részletességgel, míg a harmadik rész az állóvizeket mutatja be. A szócikkek összeállításának munkamódszere a következő: a kutató kataszteri vagy turistatérkép alapján meghatározza a vízgyűjtőterület vízhálózatát, a főfolyó torkolatától folyásiránnyal szemben haladva. Ezt bekezdésekbe szedve átlátható táblázatba foglalja. (Forrásként használta többek között JÁN STANISLAV, BARTHOLOMAEIDES munkáit és KISS LAJOS „Földrajzi nevek etimológiai szótára" című művét.) A szócikk első része tájékoztat a vízfolyás helyéről és számáról, majd a névváltozatok következnek évszámmal, jelölve a terepmunka során begyűjtött nyelvjárási formákat és a helynévi, terepnévi kapcsolódásokat. Végül tömör eredetmagyarázó rész zárja a szócikket. A szerző nem mond ítéletet: a legvitatottabb, *Sajó* szócikknél egyszerűen felsorol minden eddigi elképzelést a név eredetéről, teret adva a magyar, a szlovák és a német etimológia véleményének is.

A publikáció része egy egész Szlovákiára kiterjedő munkának: a Túróc, a Kiszuca, a Tarca, az Ipoly és részben a Garam vízgyűjtőterületének vízneveit már feldolgozták, de hátravan még a hosszabb folyók, illetve a Magyarországon folytatódók elemzése. A munkamódszer Magyarországon földrajzi okokból eltérő: sík tájon nem vízgyűjtőterület és kiágazó patakok, hanem kataszteri terület alapján kell haladni. A Sajó, a Hernád, a Tarna és az Ipoly, valamint egyes dunántúli folyók esetében még lehet alkalmazni a fenti módszert. A kutatómunkát JAROMÍR KRŠKO koordinálja a Bél Mátyás Egyetemen, Besztercebányán.

TÓTH SÁNDOR

NAMENKUNDLICHE INFORMATIONEN 81–82. (2002)

Szerkesztette ERNST EICHLER – KARLHEINZ HENGST – DIETLIND KRÜGER

Leipziger Universitätsverlag, Leipzig. 424 lap

Tanulmányok. – VOLKER KOHLHEIM, Vajon egy új középkor előtt állunk a keresztnévadásban? (17–32); GERHARD KOSS, Magister Johann Christian Dolz pedagógus és névkutató (33–51); DIETLING KRÜGER, *Conze*, *Jacoff* és *Gersche*. Keresztnévadási szokások két 15. századi adókönyvben (53–65); ROSA KOHLHEIM, Spanyol keresztnevek Németország-

ban (67–85); WILFRIED SEIBICKE, Olasz keresztnevek Németországban (87–93); KLAUS MÜLLER, Ópoláb csonka személynevek Brandenburg, a vele nyugat felé szomszédos holsteini s az alsó-szászországi területek helységneveiben (95–118); FRANZISKA MENZEL, Hozzászólás a *Holland* elemet tartalmazó kettős vezetéknevek kialakulásának kérdéséhez (119–31); DIETLIND KRÜGER, Városi címtár mint névtani forrás a múltban és jelenben (133–54); MATTHIAS SPRINGER, Szászok és Szászország az ókorban és a korai középkorban (155–77); WILHELM F. H. NICOLAISEN, A helynevek mint Észak-Skócia településtörténetének nyelvi emlékei (179–89); GUNDHILD WINKLER, Birtokos szerkezetű helynevek Kelet-Közép-Németországban s a szomszédos területeken (191–200); HOFFMANN ISTVÁN, Az uráli névkutatás lehetőségeiről (201–9); NASAROVIČ NASAROV KAMBARALI – ANDIŽAN MATABÁR ADCHÁMOVNA BACHRIDDINOVA, Tulajdonnévből eredeztethető állandósult szókapcsolatok az országismereti kutatásokban (211–21); REINHOLD MÖLLER, Még egyszer a *-k* és *-s* toldalékú alsó-szász település- és dűlőnevek korai változatairól (223–6).

Új kiadványok. – A rovatban angol, baskír, bolgár, cseh, francia, lengyel, litván, magyar, német, orosz, osztrák, spanyol, svéd, ukrán kiadványokat ismertetnek (227–368).

Folyóiratszemle. – Rivista Italiana di Onomastica 6/1–2, 7/1–2. számai (Róma, 2000–2001); Lětopis. Zeitschrift für sorbische Sprache, Geschichte und Kultur 42–8. füzetei (Bautzen, 1995–2001); Der Sprachdienst 44–6. (Wiesbaden, 2000–2002); Muttersprache. Vierteljahreszeitschrift für deutsche Sprache 11–12. (Wiesbaden, 2001–2002); Névtani Értesítő 23. szám (Budapest, 2001); Onoma. Journal of the International Council of Onomastic Sciences 35–36. kötetei (Leuven, 2000–2001) (369–78).

Közlemények, méltatások. – PETER ERNST, Beszámoló a Bajor Névkutató Munkaközösség első találkozójáról (Innsbruck, 2001) (379–80); CHRISTA JOCHUM-GODGLÜCK, A nyelvi határon található nevek. A Henning-Kaufmann alapítvány 2001. évi díjátadása Martina Pitznek (Saarbrücken, 2001; az alapítvány a nyelvtörténeti kutatásokra épülő német névtudományi eredményeket támogatja) (381–5); CHRISTIAN ZSCHIESCHANG, Névtannal foglalkozó doktorjelöltek találkozója (Lipcse, 2001) (387); KARLHEINZ HENGST, Nevek Regensburgban. Névtanosok ünnepi rendezvénye Rosa és Volker Kohlheim 60. születésnapja tiszteletére (Regensburg, 2001) (389–91); NATALIJA VASIL'EVA, A tolarencia nyelvi és kulturális kérdéseivel foglalkozó nemzetközi tanácskozás névtani vonatkozású előadásai (Jekatyerinburg, 2001) (393–8); KARLHEINZ HENGST, A thüringiai dűlőnévkutatás távlatai. Tudományos tanácskozás a Jénai Egyetem Germanisztikai Intézetében (Jéna, 2001) (399–402); LILIJANA DIMITROVA-TODOROVA – CORINNA LESCHBER, Jordan Zaimov emlékére rendezett tudományos szimpózium a bolgár névtan, szótörténet, nyelvjárástan, mai bolgár nyelv, valamint az óbolgarisztika kérdéseiről (Szófia, 2001) (403–4); SILVIO BRENDLER, Az Angol és Ír Névkutató Társaság 11. közgyűlése (Henderson Hall, 2000) (405–7); ANDREA BRENDLER, Il nome nel testo – egy új olasz névtani folyóirat (409–11); FRIEDHELM DEBUS, Wolfgang Laur nyolcvan éves (413–4).

Krónika. – A folyóirat utolsó rovata a legfontosabb névtudományi rendezvényekről, eseményekről számol be 2001. szeptember 7. és 2002. október 30. között (415–24).

VINCZE LÁSZLÓ

NAMENKUNDLICHE INFORMATIONEN 83–84. (2003)

Szerkesztette ERNST EICHLER – KARLHEINZ HENGST – DIETLIND KRÜGER
Leipziger Universitätsverlag, Leipzig. 348 lap

Tanulmányok. – THORSTEN ANDERSON, A germánok előtti helynevek Skandináviában (15–20); JÜRGEN UDOLPH, Kritikai megjegyzések az ó-európai víznévkutatási tervezettel kapcsolatban (21–40); GÜNTER NEUMANN, Germán istennők nevei latin szövegekben (41–54); ANGELIKA BERGIEN, Név vagy szakszó ? Kategóriaváltás a szaknyelv területén (55–66); ANDREA BRENDLER – FRANCESCO IODICE, Interjú Dacia Marainivel a nevekről (67–78); SILVIO BRENDLER, Névjogi liberalizmus, illetve névjogi szabályozóerő (79–82); WOLFGANG LAUR, Személynevek mint helynevek (83–9); KARLHEINZ HENGST, Hogyan ejtették ki és vajon mit jelentett a Lipcsétől délnyugatra található, szent ligetre vonatkozó *Schkeitbar* név? (91–110); KARLHEINZ HENGST, Tulajdonnevek a vogtlandi nyelvjáráskutató, Emil Gerbet (1867–1919) művében (111–21); KLAUS MÜLLER, A vogtlandi Büna lakóinak nevei (123–33); PÓCZOS RITA, Az Árpád-kori magyar helynevekről (135–48); JENS JAGER, Grúzia két történeti tartományában, Mtiuletiben és Gudamaqariban található hegynevek nyelvjárási sajátosságai (149–52).

Recenziók, új kiadványok. – A rovatban bolgár, cseh, dán, francia, lengyel, magyar, német, orosz, osztrák, svájci, svéd, ukrán kiadványokat ismertetnek (153–288).

Folyóiratszemle. – Beiträge zur Namenforschung 36–38. kötetei (Heidelberg, 2001–2003); Muttersprache 113. (Wiesbaden, 2003); Der Sprachdienst 47. évfolyam (Wiesbaden, 2003); Rivista Italiana di Onomastica 8/2, 9/1. számai (Róma, 2002–2003); Névtani Értesítő 24. szám (Budapest, 2002) (289–95).

Közlemények, méltatások. – PETER JORDAN – JÖRN SIEVERS, Beszámoló az exonima kérdésével foglalkozó „Geo Names 2001" workshopról (Berchtesgaden, 2001) (297–306); WERNER MÜHLNER, Adalékok Mecklenburg–Vorpommern helyneveink történetéhez. Beszámoló a Bajor–Osztrák Névkutató Munkaközösség megtartott második találkozójáról (Klagenfurt, 2002) (311–3); CHRISTIAN ZSCHIESCHANG, Névtannal foglalkozó doktoranduszok második találkozója (Regensburg, 2002) (315–6); CHRISTIAN ZSCHIESCHANG, Holland–német–szláv nyelvi kapcsolatok a középkorban és ezek nyomai a 20. századi alnémet nyelvjárásokban; konferencia-beszámoló (Wittenberg, 2002) (317–9); IRINA M. GANZHINA, A filológia aktuális kérdései az egyetemen és az iskolában; konferencia-beszámoló (Tver, Oroszország) (323–4); GERHARD KOSS, A német szófejtés művelődéstörténeti vonatkozásai. A szótárszerkesztő műhely kilencven éves fennállása alkalmából rendezett nemzetközi szimpózium (Bécs, 2003) (325–6); ALENDER BÖRNER, Népnevek, országnevek, tájnevek. A Névkutató Munkaközösség szimpóziuma, 2003. (327–9); FRANK REINHOLD, A türingiai szótár munkálataival foglalkozó alkotóműhely könyvtárában található kiadatlan névtani művek jegyzéke (331–7); RUDOLF J. RMSEYER, Végső búcsú Paul Zinslitől (1906–2001) (339–42).

Krónika. – A folyóirat utolsó rovata a legfontosabb névtudományi rendezvényekről, eseményekről számol be 2002. november 15. és 2003. október 22. között (343–8).

VINCZE LÁSZLÓ

TÁJÉKOZTATÓ

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

1. Kérjük szerzőinket, hogy a Névtani Értesítőbe szánt írásaikat **elektronikus formában**: .rtf vagy .doc formátumban juttassák el szerkesztőségünk címére, mágneslemezen vagy ímélben, csatolt fájlként. Tanulmányaikhoz rövid, magyar nyelvű **tartalmi összefoglaló**t is illesszenek (az angol nyelvű kivonatok számára). A beérkezett tanulmányokat lektoráltatjuk. A további kapcsolattartás megkönnyítésére tüntessék fel **elérhetőség**üket: postai és ímélcímüket, telefonszámukat. – Folyóiratunk egységes arculatának érdekében kérjük, hogy kéziratuk megformálásában kövessék az alábbiakban megfogalmazott főbb szerkesztési elveket.

2. A tanulmányok és az ábrák szövegében egyaránt Times New Roman **betűtípus**t alkalmazunk. A cikkek szövegének betűmérete 10 pontos; a táblázatok és különféle ábrák (valamint az esetleges lábjegyzetek és az irodalomjegyzék) esetében 9 pontos. – Kérjük, a dolgozat elkészítése során kerüljék azokat a technikai eljárásokat, amelyek később zavart okozhatnak a szöveg végleges megformázásában (pl. tabulátorok és betűközök alkalmazása a térközök kialakításában: helyettük a behúzás, illetve táblázatok használatát ajánljuk).

A szövegben **alkalmazandó kiemelések** a következők. A tartalmi kiemelés eszköze a **félkövér** szedés, ezt használjuk a címekben is. A nyelvi adatokat *dőlt betűs* szedéssel közöljük, a toldalékot kötőjellel kapcsoljuk hozzá (*Pentelé*-ből, az *aszó*-nak stb.). A szaktudományi szerzők nevét minden esetben (szövegbeli említéskor, hivatkozásként, bibliográfiában is) KISKAPITÁLIS betűtípussal szedjük (BÁRCZI GÉZA szerk., GYÖRFFYnél stb.). Ritkítást, csupa nagybetűs szedést, aláhúzást nem alkalmazunk. – Végjegyzeteket egyáltalán ne, s lábjegyzeteket is csak indokolt esetben használjunk.

A **mondanivaló tagolás**ának leggyakoribb eszköze a szakaszt nyitó bekezdés elejére illesztett félkövér arab szám: **1.**, **2.** stb. A legfőbb gondolati egységeket emellett üres sorok választhatják el egymástól. A további tagolás eszközeként megfelelő mértékkel alkalmazhatjuk a decimális rendszert: **1.2., 1.2.1, 1.2.2.** stb. Különösen a rendszerezések során használhatók az egyéb, hagyományos megoldások, mint a római és arab számok, betűjelek. Ezeket az eszközöket fejezetcímekkel is kombinálhatjuk; ezek csupán félkövér szedésükben térnek el a szokásos betűtípustól. – A szöveg megformálása során általában törekedjünk az áttekinthetőségre, a helykímélésre és a tipográfiai visszafogottságra.

3. A **felhasznált irodalom**ra szövegközben, zárójelben hivatkozunk; a teljes leírást a tanulmány végén közölt irodalomjegyzék tartalmazza. – A szövegközi **hivatkozások** formája a következőképpen alakul. Teljes mű esetén: (KIVINIEMI 1971), (KÁZMÉR–VÉGH szerk. 1970). Annak egy részlete esetén: (MELICH 1914: 11–3). Többkötetes mű

esetén: (GYÖRFFY 1: 37–159), . Adott szerzőtől felhasznált több, azonos évből származó mű esetén: (BENKŐ 1997a), (BENKŐ 1997b: 62–3) stb. – A hivatkozásokban a közismert vagy a szerző által gyakran használt s itt bevezetett rövidítések is használhatók: (FNESz.[4]), (Gy. 4: 290), (MGr. 344) stb. Ezek közül a fontosabbak olvashatók a kiadványunk végén található „Fontosabb rövidítések" alatt, a többi az irodalomjegyzékben feloldandó. – A „tóligos" lapszámok megadásában az ismétlődő számjegyeket egyszerűsítésképpen elhagyjuk (121–233, de 121–33 és 121–4). – A folyó szövegben említett művek címét idézőjelben közöljük, s nem kurziváljuk (A „Magyar utónévkönyv" új kiadásában, Az „Egri csillagok"-ban, stb.).

A tanulmány végén megadott **irodalomjegyzék** szorítkozzon a fontosabb, illetve hivatkozott szakirodalom megadására. Az alábbiakban adunk mintát a folyóiratcikként, tanulmánykötetben, önálló kötetként vagy sorozatban megjelent; hazai vagy külföldi, egy vagy több szerző által alkotott; többkötetes és több kiadást megért munkák feltüntetésére. Az egyes szakirodalmi tételek betűrend, azonos szerző munkáin belül pedig időrend szerint követik egymást. A feloldandó rövidítéseket is betűrend szerint soroljuk be, azok feloldása az általános leírásnak felel meg. Pl.:

Bm. It. = Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztály Irattára.
MGr. = KESZLER BORBÁLA szerk. 2000. *Magyar Grammatika*. Budapest.
ZMFN. = PAPP LÁSZLÓ – VÉGH JÓZSEF szerk. 1964. *Zala megye földrajzi nevei*. Zalaegerszeg.

Első helyen a szerző(k) teljes neve áll, kiskapitálissal. Több szerző esetén a neveket nagykötőjellel kapcsoljuk egymáshoz. Külföldi szerző esetén a családnév után vesszővel elválasztva adjuk meg a keresztnevet. Pl.:

KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF szerk. 1970. *Névtudományi előadások. II. névtudományi konferencia. Budapest, 1969*. NytudÉrt. 70. Budapest.
KISS LAJOS 1999. *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba.
KIVINIEMI, EERO 1971. *Suomen partisiippinimistöä*. Helsinki.

A szerző(k) nevét követi a megjelenés éve. A kettő között nincs írásjel, az évszám után pont áll. Egy szerzőtől ugyanazon évben megjelent több munka megkülönböztetésére az évszámot a hivatkozások kapcsán már említett módon a latin ábécé kisbetűivel egészítjük ki. Pl.:

BENKŐ LORÁND 1997a. Anonymus beszélő személynevei. *Magyar Nyelv* 144–54.
BENKŐ LORÁND 1997b. Megjegyzések a *Begej* névhez. In: *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. Szerk. KISS GÁBOR – ZAICZ GÁBOR. Budapest. 62–70.

A szerző(k) nevét és az évszám megadását követi a cím, melyet ponttal zárunk le. A több részből álló címek egyes részei között ugyancsak pont áll. Pl.:

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.

A cím után adjuk meg a megjelenés helyét. Folyóiratban, periodikában megjelent tanulmány esetében tehát a folyóirat, periodika nevét (dőlt betűvel). Az évfolyamot nem jelöljük, az adott számot azonban az adott éven belül nem folyamatos lapszámozású kiadványoknál feltüntetjük. Így járunk el a Névtani Értesítő esetében is. Pl.:

F[ÁBIÁN] P[ÁL] 1957. Külföldi városok nevének használatáról. *Magyar Nyelvőr* 504–5.
HAJDÚ MIHÁLY – MEZŐ ANDRÁS 1979. Köszöntjük az olvasót! *Névtani Értesítő* 1: 3–5.
MÁTRAHÁZI ZSUZSANNA 1997. Vissza a nemesi előnevekkel? *Magyar Nemzet* szept. 17: 4.

Tanulmánykötetben megjelent írás esetében a tanulmány címét követő „In:” után a kötet címét (dőlt betűvel), a szerkesztő(k) nevét és a kiadás helyét adjuk meg. Az egy szerző gyűjteményes kötetéből hivatkozott tanulmány is megfelelően jelölhető. Pl.:

KÁLMÁN BÉLA 1970. Amerikai magyar helynevek. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS – VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. Budapest. 42–5.

SZABÓ T. ATTILA 1971/1980. A marosvásárhelyi személynév-anyag becejellegű elemei a XVII. század első felében. In: UŐ.: *Nép és nyelv*. Bukarest. 73–101.

Önálló kötetek címleírása az említett példákhoz hasonlóan alakul. Sorozatban megjelent kiadvány esetében a (dőlt betűvel szedett) cím után a sorozat címét és a kiadvány sorszámát adjuk meg, továbbá a kiadás helyét. A kiadót az egyszerűség kedvéért általában nem tüntetjük fel. Kéziratok esetében a lelőhelyet közöljük. Pl.:

MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. MNyTK.15. Budapest.

NYIRKOS ISTVÁN ed. 2001. *Selected Bibliography of the Onomastics of the Uralian Languages*. Onomastica Uralica 1a–b. Debrecen–Helsinki.

ÖRDÖG FERENC 1981. *Zala megye helységneveinek rendszere*. MND. 12. Budapest.

J. SOLTÉSZ KATALIN 1979. *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Budapest.

TAKÁCS TERÉZ 1989. *Névmagyarosítások Bánhidán 1895–1947*. Szakdolgozat, ELTE BTK.

4. Az itt nem tárgyalt, **egyéb kérdésekben** hasznos eligazítással szolgálhatnak a következő munkák: BENKŐ LORÁND: Tudnivalók a Magyar Nyelv közleményeinek alakításmódjához (MNyTK. 129. Budapest, 1972) és GYURGYÁK JÁNOS: Szerkesztők és szerzők kézikönyve (Budapest, 2005[2]). Egyebekben (pl. írásjelhasználat) az AkH.[11], azaz a helyesírási szabályzat elvei a mérvadóak.

A SZERK.

FONTOSABB RÖVIDÍTÉSEK[1]

CzF. = CZUCZOR GERGELY – FOGARASI JÁNOS 1862–74. *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest.
CS. = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
CSÁNKI = CSÁNKI DEZSŐ 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* 1–3, 5. Budapest.
CSÁNKI-index = ÖRDÖG FERENC 2002. *Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához*. Budapest.
CsnSz. = KÁZMÉR MIKLÓS 1993. *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Budapest.
ÉKsz. = JUHÁSZ J. – SZŐKE I. – O. NAGY G. – KOVALOVSZKY M. szerk. 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest.
ÉKsz.[2] = PUSZTAI FERENC főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. 2., átdolgozott kiadás. Budapest.
ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA – ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. 1959–62. *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest.
EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS 1914–44. *Magyar etymologiai szótár*. Budapest.
EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1992–97. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–4. Budapest.
FNESz.[4] = KISS LAJOS 1998. *Földrajzi nevek etimológiai szótára* 1–2. 4., bővített és javított kiadás. Budapest.
Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest.
GYÖRFFY = GYÖRFFY GYÖRGY 1963–98. *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1–4. Budapest.
MND. = Magyar Névtani Dolgozatok. Sorozat. ELTE, Budapest.
MNyTK. = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Sorozat. Budapest.
MSzA. = Magyar Személynévi Adattárak. Sorozat. ELTE, Budapest.
MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF szerk. 1893–1901/2003. *Magyar Tájszótár*. Budapest.
NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND 1890–3. *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest.
NytudÉrt. = Nyelvtudományi Értekezések. Sorozat. Budapest.
OklSz. = SZAMOTA ISTVÁN – ZOLNAI GYULA 1902–6. *Magyar oklevél-szótár*. Budapest.
SzófSz. = BÁRCZI GÉZA 1941. *Magyar szófejtő szótár.* Budapest.
SzT. = SZABÓ T. ATTILA szerk. (ill. VÁMOS MÁRIA főszerk.) 1975–. *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Bukarest, ill. Budapest.
TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1967–76. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest.
ÚMTsz. = B. LŐRINCZY ÉVA főszerk. 1979–92. *Új magyar tájszótár* 1–3. Budapest.

[1] Az itt fel nem sorolt, a névtani, illetve nyelvészeti munkákban rövidítve előforduló szakirodalmi és forrás-hivatkozásokra az egyes tanulmányok mellett l. az említett szótárak irodalom-, illetve rövidítésjegyzékét.

CONTENTS

PREFACE 5

STUDIES

FEHÉRTÓI, KATALIN: Comments on names included in the "Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)" 7
BASKI, IMRE: Osmanli loan-words in Hungarian proper names: 1. Personal names 13
ÖRDÖG, FERENC: Registers of population and reports of canonical visitations in the 18th century as sources of onomasociology 23
FERCSIK, ERZSÉBET: Name-forms referring to married women and their use in the 17th–18th centuries 31
MIZSER, LAJOS: Researches of family names from Bereg county 39
MIZSER, LAJOS: Family names in villages Dercen and Szernye 43
MRS. VARGA, JÓZSEF: Semantic analysis of family names of the Felső-Rábaköz region 49
FARKAS, TAMÁS: Family name changes in the second half of the 20th century 62
FRUNYÓ, CSILLA: Naming illegitimate children in Esztergom in the 19th century 72
SZILÁGYI, ANIKÓ: Naming practices concerning children of Hungarian mother tongue in minority and majority after 1989 78
MIKESY, GÁBOR: First names given in large families in Budapest 87
KOVÁCS, ANDRÁS: Nicknames in village Som 95
BAUKO, JÁNOS: Motiovated nicknames in Hungarian folk-tales 102
PAPP, KORNÉLIA: Tradition, common law and custom in the naming practices of Iceland 110
HOFFMANN, ISTVÁN: On people after whom old settlements of Hungary were named 117
TÓTH, VALÉRIA: Models of changes among settlement-names 125
PÓCZOS, RITA: Examining the ethnic structure of the population in the Age of the Arpads by means of historical linguistics 136
RÁCZ, ANITA: Ethnic names and place-names (Main theses of a research program) 143
BÖLCSKEI, ANDREA: Changes in the correlation system of settlement-names derived from church names 152
DÉNES, GYÖRGY: Medieval elements of Hungarian karstgeographic word stock and their appearance in place-names 162
BÍRÓ, FERENC: Hungarian names of settlements developed from hydronyms via metonymy 170
PÁL, HELÉN: Place-names of village Istensegíts 179
KOCÁN, BÉLA: Place-names of village Akli 188
VINCZE, LÁSZLÓ: The meaning, the interconnections and the localizing function of words denoting a part of a settlement *(utca, mahalle, fertály, tized, járás)* in historical sources 191
VÖRÖS, FERENC: Neologisms of place- and personal names in the Uplands (Slovakia) after the Treaty of Trianon (1920) 197
HAVAS, PÉTER: Names of cafés in Budapest in the current of history: 1914–1919 213
PELCZÉDER, KATALIN: Functional-semantic analysis of store-names in Veszprém county 221
SLÍZ, MARIANN: *Apácasóhaj* ('nun's sigh'), *hangyaboly* ('ants' nest') and other names of cakes 231
K. SZOBOSZLAY, ÁGNES: On the names of 500 dolls 239
TAKÁCS, SZILVIA: The magic of names 248

ONOMASTICS AND EVENTS

JUHÁSZ, DEZSŐ: On the foundation of the Section of Onomastics in the Society of Hungarian Linguistics 257
KISS JENŐ, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZOVÁK KORNÉL, On the "Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)" by Katalin Fehértói – from the point of view of linguistics, history and philology of medieval Latin 260
MAYER, GYULA: The computational background of the "Onomasticon of Personal Names of the Age of the Arpads (1000–1301)" 270
DÚRÓ, ERZSÉBET: Dutch onomastics today 273
PhD theses on onomastics defended (1999–2004) 281

REVIEWS

VÉGH, FRUZSINA: Farkas, Ferenc ed.: Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl (Névtani tanácskozás Jászberényben 2003. október 17–18.) [Hungarian-related onomastic researches in Hungary and beyond its borders (Onomastic conference in Jászberény, 17th–18th October 2003)] 317
SLÍZ, MARIANN: On two volumes of studies by Benkő, Loránd (Név és történelem [Name and history], Beszélnek a múlt nevei [Names of the past are speaking]) 319
RAÁTZ, JUDIT: Books of first names of national minorities (Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve [Book of first names of national and ethnic minorities in Hungary], Magyarországi német utónevek jegyzéke [List of German first names in Hungary]) 322
VÖRÖS, OTTÓ: Vörös Ferenc: Családnévkutatások Szlovákiában [Researches on family names in Slovakia] 328
HAJDÚ MIHÁLY: Lelkes György: Magyarország 1903–1912 között törzskönyvezett lakotthelyei a XX. század végén [Inhabited places of Hungary registered between 1903 and 1912 at the end of the 20th century] 331
FERCSIK, ERZSÉBET: Onomatology and Ortopgraphy in one handbook (Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila: Helyesírás [Ortography]) 333
HAJDÚ, MIHÁLY: Ágoston Mihály: Államneveink írás- és ejtésmódja. Köznyelvünkben használt mai államneveink (különös tekintettel a rövidebb változatra) [Spelling and pronunciation of Hungarian state names. Today's state names used in standard Hungarian (with special regard to shortened forms)] 339
BÁRTH M., JÁNOS: Erdélyi Erzsébet: Kecskeméti utcanevek története [The history of street names of Kecskemét] 342
VINCZE, LÁSZLÓ: Seibicke Wilfried: Historisches Deutsches Vornamenbuch [Historical Dictionary of German First Names] 343
TÓTH, SÁNDOR: Ľuba Sičáková: Hydronymia slovenskej časti povodia Slanej [Hydronyms of the drainage-basin of river Sajó in Slovakia] 345
VINCZE, LÁSZLÓ: Namenkundliche Informationen 81–82. (2002) 346
VINCZE, LÁSZLÓ: Namenkundliche Informationen 83–84. (2003) 348

INFORMATIONS

To our authors 349
Abbreviations 352

ONOMASTIC REVIEW

Periodical of the Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugric Studies of ELTE University, Budapest

Editorial Board:
KÁROLY GERSTNER, MIHÁLY HAJDÚ (general editor),
ATTILA HEGEDŰS, DEZSŐ JUHÁSZ, KRISZTINA LACZKÓ

Editor:
TAMÁS FARKAS

Studies published in this volume have been revised by the members of the editorial board

Technical editor:
JÁNOS BÁRTH M. et alii

English translation:
ANDREA BÖLCSKEI

H-1088 Budapest, Múzeum körút 4/a
Postal address: H-1364 Budapest Pf. 107. Hungary
Telephone: (+36 1) 485-5222
E-mail: nevtert@ludens.elte.hu

No. 27

Published with the support of research project OTKA T 048542

Budapest, 2005

ISSN 0139-2190